PONTICA

LI

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA
2018

PONTICA

LI

2018

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA

PONTICA

Anuar al Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
Annuaire du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie Constanţa

Colegiul de redacţie/ Collège de rédaction **:**
ALEXANDRU AVRAM (Le Mans)
ALEXANDRU BARNEA (Bucureşti)
MARIA BĂRBULESCU (Constanţa)
PIERRE DUPONT (Lyon)
MANFRED OPPERMANN (Halle/Sa.)
ŞERBAN PAPACOSTEA (Bucureşti)
GOCHA R. TSETSKHLADZE (Llandrindod Wells, Powys, UK)

Redactor şef/ Rédacteur en chef:
LIVIA BUZOIANU (Constanţa)

Comitetul de redacţie/ Comité du rédaction:
CONSTANTIN CHERA (Constanţa)
GABRIEL CUSTUREA (Constanţa)
VALENTINA VOINEA (Constanţa)
GABRIEL TALMAȚCHI (Constanța)

Secretar de redacţie/ Sécrétaire de rédaction:
IRINA SODOLEANU (Constanţa)

Informatică editorială/ Informatique éditoriale:
VASILICA PODARIU (Constanţa)
MARIA BOLOCAN (Constanța)

Manuscrisele, cărţile propuse la schimb şi toată corespondenţa vor fi adresate redacţiei: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Piaţa Ovidiu nr. 12, 900745, Constanţa, România, Tel./Fax. 0040-241-618763; e-mail: revista.pontica@gmail.com

Les manuscrits, les livres et les revues proposés en échange, ainsi que toute correspondance seront adressés à la Rédaction: Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie, 12 Place d'Ovide, 900745, Constantza, Roumanie, Tél./Fax 0040-241-618763; e-mail: revista.pontica@gmail.com.

PONTICA ediţie online/ PONTICA en-ligne edition : www.revistapontica.wordpress.com
ISSN 1013-4247
ISSN (online/en-ligne) **2247 – 9341**
ISBN 973-7951-29-8

SUMAR
SOMMAIRE
CONTENTS

HISTORICA

LAURENTIU RADU
Herakles - fondatorul legendar al cetății Callatis
Herakles - the Legendary Founder of Callatis 9
NELU ZUGRAVU
***Termini huius imperii*. Frontierele și spațiul Imperiului în *Panegyrici Latini* (sec. III-IV) - între propagandă și realitate**
***Termini huius imperii*. The Frontiers and Inlands of the Empire in *Panegyrici Latini* (3rd - 4th cent.) - between Propaganda and Reality**..... 19
IOAN CAROL OPRIȘ
Începuturile cercetării arheologice la Capidava. Documente inedite
The Beginings of Archaeological Research at Capidava. Unpublished Documents 59
IONUȚ HOLUBEANU
Numele provinciei mitropoliei de Marcianopolis în *Notitiae episcopatuum*
The Province of the Metropolitan See of Marcianopolis in *Notitiae Episcopatuum* 81
MARTIN HUSÁR
Some Thoughts on the Greek Milieu in Rome in Relation to the Cyrillo-Methodian Mission 91

ARCHAEOLOGICA

VANYA STAVREVA
Red Ochre – for Special Dead and Dangerous Dead (Use of Red Ochre in the Burial Practices During the Late Eneolithic by Data from the Territory of Bulgaria) 115
HRISTINA VASILEVA
From the Bottom of the Sea: the Early Bronze Age Ceramics from Sozopol and Urdoviza 135
BARTLOMIEJ SZMONIEWSKI
Roman Glassware from Korean Peninsula: Silla, Gaya, Baekje from Fourth to Sixth Century A.D. Myth or Reality (I) 151
ADINA VELCESCU
Synthèse sur le patrimoine archéologique subaquatique en Roumanie... 191
CLAUDIU MUNTEANU, ANDREEA CROITORU
Piese din plumb aparținând unor ancore antice descoperite în Marea Neagră
Lead parts of ancient ancors discovered in the Black Sea..... 211
OCTAVIAN MITROI, LIVIU LUNGU
Cercetări arheologice la Poarta Mare a zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie (2015 – 2016)
Archaeological Research of the Great Gate of Tomis fortification wall in Late Antiquity (2015 – 2016)..... 225
GHIORGHE PAPUC
Basilica *extra muros* de la Tropaeum Traiani, sectorul „Poarta de vest"
***Extra muros* Basilica from Tropaeum Traiani, „Western Gate" Sector**..... 241
GEORGI ATANASOV, SVETLANA GANCHEVA
Where was the camp of *milites IIII Constantiani (Notitia Dignitatum*, V, 86-87) in Durostorum (Silistra)? 251
VALERI YOTOV, ALEXANDER HARIZANOV
Ceramic Kilns in the Late Antique Town on Sveti Atanas Cape (Modern Day Byala, Bulgaria) 273
ALEXANDER MINCHEV, VALERI YOTOV
Pottery Production in the Late Antique Port Town at Cape Sveti Atanas near Byala, Region of Varna – Bulgaria (5th-6th c. AD) 291
ȘTEFAN EMILIAN GAMUREAC
The Potsherds in Archaeological Context: the Common Pottery from Late Roman Fort of Ulmetum (4th – 6th Century AD). Report on the 2010-2011 Archaeological Campaign at the North-West Gate (II) 319
CONSTANTIN NICOLAE
Poarta de nord a cetății romano-bizantine Carsium
The Northern Gate of Roman-Byzantine Carsium 343

CRISTINA-PARASCHIV TALMAȚCHI, GABRIEL CUSTUREA
Ornamente de centură descoperite la Oltina - „Capul Dealului"
Belt Ornaments Discovered at Oltina - „Capul Dealului" 365
STELLA DONCHEVA, IVAJLO BUNZELOV
Lead Models of 10th century Strap Ends Appliques from a Metalwork Centers near Preslav 389

EPIGRAPHICA

ALEXANDRU AVRAM
Notes épigraphiques (VIII) 407
CONSTANTIN C. PETOLESCU
Decuriones conscriptive 419
MARIA BĂRBULESCU, ALEXANDRU BARNEA
***Cuneus Equitum II Stablesianorum* la Sucidava (Moesia Secunda)**
***Cuneus Equitum II Stablesianorum* à Sucidava (Moesia Secunda)**..... 423
ERGÜN LAFLI
Roman Portrait Grave Steles from Nicomedia and Bithynia (NorthwesternTurkey)..... 433

OVIDIANUM

ALEXANDRU AVRAM
Tomos, le héros fondateur de Tomis 453
IOANA COSTA
Poetry as Historical Argument: Ovid in Cantemir 467
FLORENTINA NICOLAE
Mitologie și autobiografie în poezia lui Ovidius
Mythology and Autobiography in Ovid's Poetry 475
ALEXANDRA TRACHSEL
Qu'y avait-il avant les *Métamorphoses* d'Ovide ? Le témoignage d'Antoninus Liberalis sur les précurseurs grecs 481
CĂTĂLINA POPESCU
Indigenizarea „celuilalt"- cazul romanizării lui Asclepios la Ovidiu
Indigenizing the "Other"- The Case of Romanized Asclepios 495
CRISTINA POPESCU
La fonction de la répétition dans la poésie ovidienne de l'exil 513
NICOLETTA FRANCESCA BERRINO
Un appello forse fatale: l'ultima lettera prima di morire (Ovidio, *Pont.* 4. 16) 523

NOMISMATA

METODI MANOV
A Unique Bronze Coin of an Unknown Ruler of the Celtic Kingdom in Thrace 553
GABRIEL TALMAȚCHI
Despre un depozit monetar odessitan de perioadă preromană
On a Pre-Roman Odessitan Monetary Deposit 571
STELUȚA MARIN, VIRGIL IONIȚĂ
A unique lead *tessera* from Dobrogea 581
DAN VASILESCU
Un grup monetar din vremea lui Constantius II (337-361) descoperit în zona suburbană a Tomisului
A Monetary Group from the Time of Constantius II (337-361) Discovered in Tomis' Suburban Area 593
GABRIEL CUSTUREA
Un posibil depozit monetar bizantin descoperit pe coasta de vest a Mării Negre (sec. VI - VII)
A Possible Hoard of Byzantine Coins Discovered on the Western Coast of the Black Sea (6th - 7th C.) 609

RECENZII
COMPTES RENDUS

Nelu Zugravu, *Ammianus Marcellinus şi cultura violenţei în secolul al IV-lea,* Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2017, 292 p. (Claudia TĂRNĂUCEANU) 621
Marilena Casella, *Galerio. Il tetrarca infine tollerante, «L'Erma» di Bretschneider,* Roma, 2017, 244 p. (Moncerdac 43) (Nelu ZUGRAVU) 624
Kyle HARPER, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire,* Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2017, 418 p. (Alexandru BALTAG) 626
Homer and the Good Ruler in Antiquity and Beyond, edited by Jacqueline Klooster & Baukje van den Berg, Brill, Leiden, Boston, 2018, 294 p. (Mnemosyne Supplements 143), ISBN 978-90-04-36585-8 (George IVAȘCU) 631

IN MEMORIAM

Șerban Papacostea (25.06.1928-6.04.2018) 637

*

Cărți străine și românești intrate în biblioteca MINAC în 2017 / Romanian and Foreign Books Entries in MNHAC Library in 2017 (Andreea ANDREI)... 641
Lista abrevierilor / Abréviations 653

HISTORICA

HERAKLES – FONDATORUL LEGENDAR AL CETĂȚII CALLATIS

Laurențiu RADU*

Cuvinte-cheie: *Callatis, Herakles.*
Keywords: *Callatis, Herakles.*

Rezumat : *Articolul este structurat în două părți. Prima parte prezintă legenda şi cultul lui Herakles în lumea greco-romană şi folosirea imaginii eroului pentru propaganda monarhilor elenistici şi a împăraților romani. Partea a doua analizează informațiile cu privire la cultul lui Herakles la Callatis: inscripții, statui, monedele imperiale cu legenda KTICTHC, ajungând la concluzia că datele de care dispunem dovedesc că Herakles a fost considerat în epoca romană timpurie fondatorul legendar al cetății callatiene.*

Abstract: *The article is structured in two parts. The first part presents the legends and cult of Herakles in the Greek-Roman world and the use of the hero's image for the propaganda of the Hellenistic monarchs and the Roman emperors. The second part analyzes the information about the cult of Herakles at Callatis: inscriptions, statues, imperial coins with the legend of KTICTHC, concluding that the data at our disposal prove that Heracles was considered in the early Roman age, the legendary founder of the Callatian fortress.*

În unele lucrări mai vechi şi mai recente, se afirmă despre Herakles că a fost considerat fondatorul legendar al oraşului Callatis. În cele ce urmează vom analiza informațiile referitoare la celebrul erou, încercând să acordăm credit acestei afirmații.

1. Locul lui Herakles în lumea greco-romană

Diversitatea geografică, culturală, mixajul etnic la care se adaugă influențele diverse recepționate au determinat evoluția diferită a comunităților greceşti. Aceste diferențe s-au reflectat şi asupra vieții religioase. Fiecare oraş avea propriul pantheon în care ierarhia divină era dominată de zeii importanți, dar în ceea ce priveşte zeii de rang inferior se înregistrează multe diferențe. Un factor ce a contribuit la uniformizarea mitologiei greceşti l-au constituit operele lui Homer şi Hesiod, prin sistematizarea, combinarea şi modificarea unor tradiții individuale,

* Laurențiu Radu: Muzeul de Arheologie „Callatis", Șos. Constanței nr. 7-9, Mangalia, jud. Constanța, cod 905500; e-mail: laurentziu2003@yahoo.ca.

răspândite ulterior în toată lumea greacă prin intermediul mediului artistic, al mitografilor locali şi al preoţilor[1].

În mitologia greacă, legenda lui Herakles a deţinut un loc important, având o valoare istorică deosebită care evidenţiază contactele lumii elenice sau chiar preelenice cu zonele îndepărtate ale Europei, ea fiind deja conţinută în *Theogonia* lui Hesiod (v. 287-294). Etapele parcurse de erou se înşiră de-a lungul rutelor comerciale terestre şi maritime şi, în acest mod, legenda poate fi asociată cu debutul colonizărilor greceşti[2]. Figura legendară a lui Herakles exprimă aspiraţiile lumii greceşti în epoca marii colonizări, devenind astfel eroul tuturor grecilor, cu un rol important în consolidarea lor etnică[3]. În mod paradoxal, răspândirea grecilor în cadrul procesului de colonizare a Mediteranei a dus la creşterea sentimentului identităţii elenice colective în raport cu celelalte etnii[4]. Coloniştii greci au contribuit la realizarea unui nou mediu cultural în locurile unde s-au stabilit, răspândind conceptele lor religioase în rândul autohtonilor, motivându-şi astfel dreptul de a ocupa noi teritorii prin rolul lor civilizator. În acest mod, cultul lui Herakles a fost adoptat de populaţiile autohtone care l-au preluat odată cu elementele civilizaţiei greceşti şi au contribuit ulterior la răspândirea acestui cult[5].

Herakles face parte dintr-o categorie aparte a mitologiei greceşti caracterizată de mixajul divin-uman, alături de Dionysos, Asklepios şi Dioscurii, dar care prin probele trecute şi-a obţinut dreptul de a urca în Olimp. Herodot menţionează cele două tipuri de sanctuare dedicate lui Herakles ca zeu ce face parte din panteonul olimpian şi în calitate de erou (Herodot 2. 44), încercând să explice de ce există două tipuri de sacrificii pentru Herakles, unul dedicat zeului iar celălalt pentru un erou[6]. Eroii primeau ca jertfă sacrificiile obişnuite, dar spre deosebire de zei, ei primeau şi *theoxenia*, ofrande de alimente de origine animală sau vegetală, similare cu cele consumate de către oameni[7]. Se considera că eroii erau capabili de ajutor, poate chiar mai mult decât zeii, aceştia fiind legaţi într-un mod intim cu pământenii din rândul cărora au făcut parte, chiar dacă temporar[8].

*

* *

În secolele VIII-VI a. Chr, a avut loc extinderea orizontului grecilor la o scară fără precedent, prin întemeierea de noi oraşe în toată Europa. Coloniile greceşti astfel apărute şi-au onorat fondatorii, persoane reale ce au fost eroizaţi după moarte şi au făcut obiectul unui cult al fondatorului în agora. *Ktistes* este termenul ce desemnează un fondator în sensul larg al cuvântului şi utilizat pentru a descrie pe fondatorii oraşelor, regatelor, dinastiilor, asociaţiilor de cult sau al altor comunităţi. În epoca romană acesta devine un titlu de onoare, acordat

[1] BREMMER 1994, p. 1-7.
[2] BENOIT 1949, p. 104-106.
[3] RABADJIEV 2001, p. 9.
[4] MALKIN 2016, p. 285.
[5] RABADJIEV 2001, p. 14.
[6] STAFFORD 2010, p. 230; EKROTH 2002, p. 86; ABADJIEV 2001, p. 15; EKROTH 2015, p. 383-396.
[7] EKROTH 2010, p. 107.
[8] EKROTH 2010, p. 105.

împăratului şi / sau cetăţenilor importanţi care au adus contribuţii extraordinare la buna desfăşurare a vieţii cetăţii[9].

Dar în secolul al V-lea a.Chr., în căutare de prestigiu şi *status* superior, oraşele au adoptat fondatori mai renumiţi, ca de pildă în cazul coloniei Crotona din sudul Italiei: deşi este cunoscut Myskellos din Rhypai ca fondator, acum oraşul emite monedă cu Herakles KTICTHC; Heracleea Pontică îl consideră pe argonautul Idmon mai potrivit decât fondatorul Gnesiochos din Megara, iar Sinope pe argonautul Autolykos, chiar dacă numele fondatorilor erau binecunoscute[10]. În acest sens, din a doua jumătate a secolului al V-lea a.Chr. Herakles a devenit o figură legendară de întemeietor, preferată de comunităţile greceşti, exprimând o anumită identitate panhellenică[11]. Această translaţie de accent de la fondatorii istorici la cei mitici poate fi pusă în legătură cu depăşirea etapei de început a acestor colonii, conştiente de istoria lor recentă în comparaţie cu metropolele. Astfel s-a încercat integrarea noilor colonii într-o istorie imaginară comună a vechilor eleni, prin intermediul marilor eroi eleni, mai ales Herakles şi argonauţii[12]. Această integrare a avut un scop practic: oraşele s-au folosit de trecutul lor legendar pentru a facilita relaţii diplomatice speciale cu alte oraşe. În unele cazuri, acestea au recurs la modificarea schemei mitologice proprii pentru a putea fi conectată cu cea a altui oraş, implementându-se noi personalităţi eroice cu povestea lor. În cursul acestui proces de adaptare a miturilor şi de conectare a schemelor mitologice, identitatea fiecărui oraş a fost treptat modificată şi îmbogăţită, urmărindu-se crearea şi menţinerea unui *status* superior aducător de prestigiu şi titluri[13].

*
* *

După sfârşitul secolului al IV-lea a. Chr., schimbările produse în mentalitatea societăţii greceşti au permis unui suveran ca, odată cu extinderea autorităţii sale asupra unui teritoriu întins, să tindă spre un statut superior, înrudit cu zeii. S-a recurs atunci la asocierea liderului cu imaginea unui zeu, ceea ce a însemnat că acesta se putea plasa pe sine însuşi în centrul vieţii civice a unui oraş fără a fi prezent în mod fizic acolo. De cele mai multe ori a fost ales zeul dominant în pantheonul orăşenesc, dar există şi excepţii în cazul în care suveranul dorea să sublinieze anumite calităţi, cum ar fi cea de războinic. Adoptarea atributelor lui Herakles reprezintă doar un aspect al acestor transformări[14]. Alexandru Macedon continuă şi accentuează tradiţia descendenţei heracleene a casei regale macedonene în cadrul unui larg program de propagandă politică, menit să sprijine înfăptuirea marelui imperiu şi îi aduce ofrande ca zeu cât şi ca erou, numindu-l chiar pe fiul lui cu Barsine, Herakles[15]. Sursele literare menţionează frecvent sacrificiile aduse eroului în timpul campaniilor sale (Arrian, I. 4. 5; II, 15.

[9] MORTENSEN 2015, p. 213.
[10] MALKIN 2005, p. 65.
[11] MALKIN 2005, p. 64.
[12] MALKIN 2005, p. 65.
[13] MORTENSEN 2015, p. 214, 231-233.
[14] PALAGIA 1986, p. 138; PRICE 1984, p. 25-26.
[15] STAFFORD 2012, p. 143-145.

7; 16. 7; 24. 6). Alexandru este înfăţişat pe monedele emise de monetăria din Alexandria între 326 şi 322 a.Chr în calitate de Herakles tânăr[16]. Exemplul său a fost urmat de către succesorii care au încercat să îl imite pe Alexandru însuşi, dar şi imaginile folosite de acesta, între care şi cea a faimosului erou Herakles. Succesul acestei strategii este dovedit şi de longevitatea dinastiilor rezultate în urma divizării imperiului lui Alexandru[17].

Mithridates VI Eupator, regele Pontului, copiindu-l pe marele cuceritor Alexandru Macedon, din care pretinde a se trage pe linie maternă, este înfăţişat pe monede emise la Odessos şi Messambria sub chipul lui de Herakles[18].

Credinţa în Herakles/Hercules şi a patronajului său în calitate de garant al imortalităţii datorită divinizării postume a câştigat o popularitate deosebită în Roma, influenţată şi de filozofia cinică şi stoică despre originea pământeană a zeităţilor nemuritoare, idee propagată şi în cadrul colegiilor funerare avându-l pe Hercules ca patron. Viaţa lui Hercules era prezentată ca un model demn de a fi imitat, o viaţă în care a adus multe beneficii oamenilor, iar încercările prin care a trecut erau considerate victorii morale pe calea obţinerii imortalităţii. Aici cele două noţiuni referitoare la eroizarea profesată în cultul lui Hercules se divid: în timp ce în rândul cetăţenilor simpli ai imperiului predomina credinţa în eroizarea postumă asociată cu victoria lui Hercules asupra forţelor chtoniene, aristocraţia romană lega divinizarea eroului de dispariţia sa de pe rugul funerar, ceea ce semnnifica eliberarea lui de legăturile terestre[19]. Hercules pentru romani este un olimpian, iar datorită asocierii imaginii sale cu Alexandru Macedon, marele cuceritor, cultul său devine o parte integrantă a ritualurilor oficiale organizate şi susţinute de către stat, căpătând şi alte valenţe mai ales în perioada romană târzie, ca zeu al abundenţei, al vindecării şi patron al armatei[20]. Începând cu secolul I p.Chr., aristocraţia romană a preferat printre alte divinităţi şi pe Hercules; acesta este adoptat de către împăraţii romani, de la Traian, care a introdus iconografia herculeană pe monede, a creat un tip statuar ce îl reprezenta cu atributele lui Hercules şi a încurajat cultul eroului cu caracter războinic. Un argument important în favoarea semnificaţiei deosebite pe care a acordat-o Traian eroului grec, este comparaţia sa cu Herakles, introdusă de către Pliniu cel Tânăr în panegiricul său (14.5), probabil cu acordul împăratului[21]. Unele elemente ale acestui cult au fost preluate şi de Hadrian, dar spre deosebire de Traian, care a accentuat calităţile războinice ale cultului herculean, Hadrian l-a văzut pe erou ca un călător în căutarea nemuririi[22]. Antoninus Pius a accentuat în schimb valoarea tradiţională a cultului eroului războinic în calitate de *Hercules invictus*[23]. Apogeul este atins sub Commodus care a utilizat toate mijloacele de promovare a asocierii dintre cultul herculean şi imaginea proprie: emisiuni monetare, tipuri statuare ce

[16] PALAGIA 1986, p. 141.
[17] STAFFORD 2012, p. 147.
[18] PALAGIA 1986, p. 143; SAPRYKIN 2009, p. 264.
[19] RABADJIEV 1995, p. 423, n. 19.
[20] AVRAMIDOU 2010, p. 234.
[21] PALAGIA 1986, p. 145-146; AVRAMIDOU 2010, p. 234; HEKSTER 2005, p. 205-206.
[22] HEKSTER 2005, p. 206-209; AVRAMIDOU 2010, p. 234.
[23] AVRAMIDOU 2010, p. 234.

îl înfăţişează pe împărat în calitate de Hercules şi mari ceremonii religioase cu împăratul purtând costumul lui Hercules (Dio Cassius 73. 15. 2-3, Historia Augusta, Commodus 17.8)[24]. În secolele III şi IV p.Chr., mesajul transmis de împăraţi se modifică substanţial: de la conotaţia religioasă traianee şi aspiraţiile divine ale lui Commodus, Hercules devine acum un simbol al securităţii frontierelor ameninţate de invaziile barbare, mai ales în timpul tetrarhiei, când un epitet special, *Herculius*, este adoptat de împăraţi precum Constantius şi de Maximianus, la care se adaugă rolul de protector al membrilor auguști ai tetrarhiei[25]. După Constantin cel Mare, în perioada creştină, multe statui ale eroului supravieţuiesc, dar transmit un mesaj total diferit: eroul devine un model de putere masculină şi, în această calitate, patron al întrecerilor atletice de pe Hipodrom şi Circus Maximus[26].

2. Herakles la Callatis

Herakles ocupă un loc de seamă în panteonul callatian, acesta fiind eroul eponim al heracleoţilor ce au fondat colonia callatiană[27]. La Callatis, Herakles este atestat cu două epitete: ἀλεξίκακος, având probabil o origine beotiană[28] şi φαρανγείτης[29] într-o dedicaţie pusă de o asociaţie ai cărei membrii erau originari din Heracleea Pontică, stabiliţi la Callatis. După o opinie recentă, informaţiile rezultate din analiza acestei dedicaţii au fost transferate în totalitate Heracleei Pontice, pe motivul originii dedicanţilor[30]. Totuşi, pornind de la faptul că sunt menţionaţi 37 de heracleoţi aflaţi la Callatis, un număr destul de mare, presupunem că unii dintre ei s-au stabilit în oraş pentru o perioadă mai îndelungată sau chiar pentru tot restul vieţii, şi, în această calitate, au influenţat probabil şi pe localnici. Putem considera astfel că Herakles φαρανγείτης aparţine în egală măsură şi panteonului callatian, nu doar celui heracleot. Peisajul callatian, cu falezele sale înalte şi calcaroase din zona actualului port militar, prezintă multe asemănări cu Heracleea Pontică, unde este amplasată peştera legendară prin care eroul a coborât în infern, locul de origine al cultului dedicat lui Herakles φαρανγείτης[31].

În inscripţiile callatiene sunt menţionate multe nume derivate de la cel al eroului: Ἡράκλε(ι)ος[32] - 6 atestări, Ἡρακλέων[33] - 9 atestări, Ἡρακλει[--][34] - o atestare, Ἡρακλείδας[35] - 5 atestări, Ἡρακλείδης[36] - 2 atestări, în total aproximativ

[24] HEKSTER 2012, p. 117-128; PALAGIA 1986, p. 147; AVRAMIDOU 2010, p. 234.
[25] AVRAMIDOU 2010, p. 235 ; PALAGIA 1986, p. 150.
[26] AVRAMIDOU 2010, p. 236.
[27] ISM III 95.
[28] ISM III 68; AVRAM, BĂRBULESCU & GEORGESCU 1999, p. 230-232 cu discuţia referitoare la originea şi sensul epiclezei.
[29] ISM III 72 cu prezentarea aspectelor referitoare la această asociaţie de cult.
[30] CHIRICA 1998, *passim*.
[31] AVRAM 1991, p. 132.
[32] ISM III 72 (r. 6, 13, 16, 19, 20).
[33] ISM III 38, 68, 74, 105, 167, 186, 211, 236.
[34] ISM III 35.
[35] ISM III 8, 126, 131, 132, 170.
[36] ISM III 74, 111.

23 de atestări până în prezent, ceea ce evidenţiază încă o dată faima acestui erou în rândurile callatienilor.

Importanţa eroului pentru callatieni este dovedită şi de prezenţa imaginii acestuia pe primele emisiuni monetare de argint, bătute în intervalul 330-281 a.Chr.[37], acoperit în partea superioară de blana leului din Nemeea, imaginea clasică ce a circulat în epoca elenistică[38]. Ulterior apar emisiunile de bronz cu reprezentarea eroului tânăr, cu barbă, cu o cunună de lauri sau cu măciuca pe umăr, iar pe revers atributele sale specifice: tolba cu săgeţi, arcul şi măciuca[39]. În epoca romană, în contextul reluării emisiunilor monetare de către oraşele vest-pontice, sunt menţionate emisiuni callatiene din bronz, cu capul lui Herakles pe avers şi cu legenda KTICTHC, iar pe revers diferite reprezentări - Cybele, Tyche, Athena ori Hermes[40]. Monedele de tip pseudo-autonom cu reprezentări ale lui Herakles sau ale atributelor sale, unele cu legenda KTICTHC, au fost emise în secolele I - III p.Chr.[41], sau după alte opinii după 150 p. Chr. şi au continuat în vremea „dinastiilor Antoninilor şi a Severilor şi chiar mai târziu”[42]. O descriere şi o clasificare sumară a fost realizată de către B. Pick în magistrala sa operă din 1898[43], după care aceste emisiuni au intrat într-un con de umbră. Ulterior, după descoperirea şi publicarea mai multor exemplare din această categorie[44], Steluţa Gramaticu şi Virgil Ioniţă realizează o sinteză, împărţind aceste emisiuni în 11 grupe pe baza diferenţelor stilistice, dintre care 10 au în comun legenda KTICTHC[45]. În epoca romană, KTICTHC a fost un epitet cu caracter general, referindu-se la întreaga activitate a eroului - dezvoltat sub influenţa ideologiei imperiale, ce a urmărit să folosească imaginea faimoasă în vederea consolidării imaginii imperiale. De altfel, şi Hadrian a fost aclamat în calitate de KTICTHC datorită politicii sale de construire a numeroase edificii noi sau de refacerea celor existente[46]. Chiar dacă sensul acestui termen s-a schimbat în epoca romană, tradiţia a continuat. Faima noilor „fondatori” a fost utilizată pentru susţinerea imaginii oraşului şi, împreună cu vechii eroi din perioada greacă, aceştia au devenit o parte a memoriei şi a identităţii oraşului[47]. Monede cu Herakles KTICTHC au fost emise în epoca imperială la Herakleea-Perinthos, de la sfârşitul secolului al II-lea p. Chr. până la Severus Alexander, la Heracleea Pontica de la Claudius la Macrianus (260/261 p.Chr.), la Cius (Bithynia) de la Marcus Aurelius şi Caracalla, la Prusias ad Hypium în timpul domniei lui Domitian, la Tarsus sub

[37] TALMAȚCHI 2011, p. 434; o imagine de ansamblu a circulaţiei monetare dobrogene în intervalul secolelor I-III p.Chr. la VERTAN 2002, *passim*, iar pentru activitatea atelierului callatian vezi IACOB 2004, p. 213-283; MARIN & IONIȚĂ 2016, p. 147-171.

[38] TALMAȚCHI 2011, p. 345-346.

[39] TALMAȚCHI 2011, p. 347.

[40] GRAMATICU & IONIȚĂ 2003, p. 47.

[41] IACOB 2004, p. 218-219.

[42] GRAMATICU & IONIȚĂ 2003, p. 67.

[43] PICK 1898, p. 111, nr. 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296.

[44] IACOB 2004, nr. 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28; TALMAȚCHI & CLIANTE 2016, p. 296, nr. 1.

[45] GRAMATICU & IONIȚĂ 2003, *passim*.

[46] MITCHELL 1987, p. 357-365.

[47] MORTENSEN 2015, p. 214-233.

Macrinus (217-218), la Nicaea sub Domitian, Antoninus Pius şi Marcus Aurelius, posibil corelat cu neocoratul şi introducerea jocurilor atletice[48].

La Mangalia au fost descoperite întâmplător sau în cursul cercetărilor arheologice ponduri din plumb cu diverse reprezentări, dintre care se remarcă prin număr cele cu imaginea sau cu atributele lui Herakles. S-a identificat astfel tipul Herakles cu redarea chipului eroului cu barbă, tip datat în secolul I a. Chr.[49]. Pe numeroase ponduri sunt reprezentate armele eroului, măciuca şi arcul, alături de alte divinităţi cum ar fi Helios, Athena sau Dioscurii[50]. Atributele eroului sunt considerate de către C. Moisil drept „emblema oraşului”[51].

O inscripţie datată la începutul secolului al III-lea a. Chr., menţionează existenţa unui templu al lui Herakles în care urma să fie aşezată o dedicaţie în onoarea unui binefăcător al cetăţii, ceea ce dovedeşte prestigiul de care se bucura edificiul în rândul callatienilor, unul dintre principalele locuri de cult ale cetăţii, unde erau expuse decretele cetăţii[52]. Pe de altă parte, cultul eroului s-a dezvoltat în strânsă legătură cu evoluţia *polis*-ului; astfel în spaţii importante pentru cetate, *agora* sau la porţile oraşului sunt prezente edificii de cult[53]. Cercetările arheologice efectuate în zona colţului de nord-vest al cetăţii, au dus la descoperirea unor altare ce ar putea fi puse în legătură cu culte asociate lui Herakles sau Dionysos[54].

În cursul cercetărilor arheologice sau în cadrul descoperirilor fortuite au fost scoase la lumină şi unele reprezentări ale eroului, dintre care amintim două statui. Prima dintre acestea este o statuie fragmentară din calcar, descoperită la Mangalia[55], o lucrare de serie, realizată din calcar cochilifer de slabă calitate, cu partea din spate doar schiţată. Eroul este reprezentat cu blana leului din Nemeea în mâna stângă şi cu măciuca în mâna dreaptă. Capul lipseşte, find vizibilă doar zona de fixare a gâtului prin intermediul unui cep din lemn. Statuia a fost refolosită ulterior, prilej cu care partea stângă a fost grav afectată ca şi torsul acesteia. Din punct de vedere cronologic, statuia a fost datată în secolul al III-lea p. Chr.[56]. O altă reprezentare a lui Herakles este o statuetă fragmentară din marmură realizată la o scară redusă, cu detalii anatomice foarte bine redate şi finisată cu grijă, din secolul al II-lea p.Chr., descoperită în 1958[57].

---

[48] DI SEGNI 1997, p. 154-161.

[49] MOISIL 1957, p. 260-263, nr. 2 şi 3, pl. 1, 2, 3.

[50] MOISIL 1957, p. 260-279; PREDA 1957, p. 298-300, fig. 1; ICONOMU & CHIRIAC 2008, p. 105-107, 110, fig. 1-2; OCHEȘEANU & GEORGESCU 1983-1985, p. 355-359; SAUCIUC-SĂVEANU 1925, p. 132-133;

[51] MOISIL 1957, p. 260-276, nr. 2-3.

[52] ISM III 3.

[53] KEARNS 1992, p. 71.

[54] ALEXANDRU, CONSTANTIN & IONESCU 2017, p. 225. Menționăm că pe planurile vechi ale orașului, de exemplu cel realizat de Șt. Popovici, este figurat templul lui Dionysos, amplasat în interiorul orașului antic, în apropierea falezei (ALEXANDRU, CONSTANTIN & IONESCU 2012, p. 451-452 și pl. 1-3), astfel încât este posibil ca vestigiile descoperite în zona colțului de nord-vest al cetății să aparțină într-adevăr unui loc de cult dedicat lui Herakles.

[55] Pe str. V. Pârvan, în anul 1959. Dimensiuni: L – 0,730 m, l – 0,360 m; nr. inv. 342 Muzeul Callatis.

[56] COVACEF 1975, p. 409, fig. 13.

[57] BORDENACHE 1969, p. 70, nr. 128, pl. LVII; COVACEF 1975, p. 409, fig. 12.

Concluzii

În antichitate, în multe oraşe s-a perpetuat tradiţia existenţei unui fondator, persoană reală sau în multe cazuri, această onoare a fost conferită unui zeu, tradiţie menţionată în surse literare şi documente arheologice. Colonia callatiană a fost întemeiată, conform izvoarelor istorice, la porunca unui oracol (Pseudo Skymnos v. 760-764), al cărui nume nu a fost păstrat de istorie, astfel că nu suntem în măsură să atribuim întemeierea coloniei unui anumit zeu. Ulterior, în epoca elenistică, pantheonul callatian cunoaşte o dezvoltare tipică unui oraş pontic, aflat la periferia lumii greceşti, cu inerentele diferenţe generate de mediul complex în care a evoluat. În cadrul acestuia, Herakles ocupă un loc important, dar din punct de vedere al atestărilor epigrafice şi al monumentelor iconografice este depăşit de către Dionysos.

Analizând informaţiile cu privire la Herakles în calitate de KTICTHC, cu toate că singura dovadă în acest sens este reprezentată de monedele cu legenda respectivă emise în epoca imperială, deducem că în această perioadă, eroul era considerat cu siguranţă fondatorul legendar al cetăţii. Când şi cu ce prilej a fost adoptată această tradiţie nu știm. Există posibilitatea preluării acestei tradiții de la Heracleea Pontica, metropola coloniei callatiene, ca o moştenire din vremea întemeierii oraşului, dar nu există informații cu privire la acest fapt. O altă ipoteză se referă la introducerea acestei filiații eroice în epoca imperială, în condițiile concurenței dintre cetățile grecești pentru influență și titluri, moment în care orașele grecești au început să sublinieze tradițiile lor individuale ca elemente ale identității civice, o tendință ce a prevalat în secolul al II-lea p.Chr., influențată de trendul intelectual și cultural contemporan[58].

Epoca imperială reprezintă un moment de reașezare mentală a lumii grecești, bulversată de cucerirea romană, de încercare de recuperare și reconectare cu un trecut îndepărtat, uneori cu caracter mitologic[59], toate acestea servind unui singur scop: păstrarea limbii, a tradițiilor și a culturii elenice.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

ISM III – Al. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure. III. Callatis et son territoire*, Bucarest/Paris, 1999.

Izvoare istorice

Dio Cassius – Dio Cassius, *Roman History*, IX, Books 71-80, traducere E. Cary, Loeb Classical Library, 177, Cambridge, 2001.

Herodot – Herodot, *Istorii*, I, studiu introductiv A. Piatkowski, traducere A. Piatkowski, F. Vanţ-Ştef, Bucureşti, 1961.

Hesiod – Hesiod, *Naşterea zeilor (Teogonia); Munci şi zile; Scutul lui Heracles*, traducere, studiu introductiv şi note D. T. Burtea, Bucureşti, 1973.

Istoria Augustă – *Istoria Augustă*, studiu introductiv Vl. Iliescu, traducere D. Popescu, C. Drăgulescu, Bucureşti, 1971.

Pliniu cel Tânăr – Pliny the Younger, *Letters, II, Books 8-10. Panegyricus*, traducere B. Radice, Loeb Classical Library, 59, Cambridge, 1997.

[58] KREMYDI-SICILIANOU 2005, p. 95-106; ULRIKE 2005, p. 107-114

[59] DANA 2011, p. 1.

Arrian – Arrian, *The Campaigns of Alexander*, London, 1976.

Pseudo Skymnos – Pseudo-Skymnos, *Descrierea Pământului*, în: Vl. Iliescu, V. Popescu, Gh. Ştefan, *Izvoare privind Istoria României*, I. *De la Hesiod la Itinerarul lui Antoninus*, Bucureşti, 1964, p. 168-175.

Studii

ALEXANDRU, CONSTANTIN & IONESCU 2012 – N. Alexandru, R. Constantin & M. Ionescu, *Callatis – stratigrafie, topografie și urbanism*, Pontica 45 (2012), p. 437-463.

ALEXANDRU, CONSTANTIN & IONESCU 2017 – N. Alexandru, R. Constantin & M. Ionescu, *Despre o zonă privilegiată a necropolei callatiene*, Pontica 50 (2017), p. 215-242.

AVRAM 1991 – Al. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, Dacia, N. S., 35 (1991), p. 103-138.

AVRAM, BĂRBULESCU & GEORGESCU 1999 – Al. Avram, M. Bărbulescu & V. Georgescu, *Deux tables sacrées de Callatis*, Horos 13 (1999), p. 225-232.

AVRAMIDOU 2010 – A. Avramidou, *The Body of a Hero. Images of Herakles and their Political Use in Antiquity*, în: D.H. Garrison (ed.), *A Cultural History of the Human Body in Antiquity*, Oxford/New York, 2010, p. 217-223.

BENOIT 1949 - F. Benoit, *La légende d'Héraclès et la colonisation grecque dans le delta du Rhône*, Bulletin de l'Association Guillaume Budé 8 (1949), p. 104-148.

BORDENACHE 1969 – G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, Bucarest, 1969.

BREMMER 1994 – J.N. Bremmer, *Greek Religion*, Greece & Rome, New Surveys in the Classics, 24, 1994.

CHIRICA 1998 – E. Chirica, *Le culte d'Héracles Pharangeitès à Héraclèe du Pont*, RÉG 2 (1998), p. 722-731.

COVACEF 1975 – Z. Covacef, *Contribuții privind cultul lui Hercule în Scythia Minor*, Pontica 8 (1975), p. 399-428.

DANA 2011- M. Dana, *Le renouveau identitaire des colonies grecques à l´époque impériale : Ioniens et Doriens dans le Pont-Euxin*, Cahiers „Mondes anciens" 2 (2011), on line, http://mondesanciens.revues.org/521.

DI SEGNI 1997 – Leah Di Segni, *A Dated Inscription from Beth Shean and the Cult of Dionysos Ktistes in Roman Scythopolis*, Scripta Classica Israelica 16 (1997), p. 139-161.

EKROTH 2002 – Gunnel Ekroth, *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the Early Hellenistic Periods*, Kernos, suppl. 12 (2002), Centre International d' Étude de la Religion Grecque Antique, Liège, 2002.

EKROTH 2007 – Gunnel Ekroth, *Heroes and Hero-Cults*, în: D. Ogden (ed.), *A Companion to Greek Religion*, Oxford/Blackwell, 2007, p. 100-114.

EKROTH 2015 – Gunnel Ekroth, *Heroes – Living or Dead*, în: E. Eidinow & J. Kindt (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*, Oxford, 2015, p. 383-396.

GRĂMĂTICU & IONIȚĂ 2003 – S. Grămătiсu & V. Ioniţă, *Monede pseudo-autonome callatiene de tip KTICTHC*, BSNR 92-97 (1998-2003), 146-151, p. 47-73.

HEKSTER 2002 – O. Hekster, *Commodus. An emperor at the Crossroads*, Amsterdam, 2002.

HEKSTER 2005 – O. Hekster, *Propagating Power: Hercules as an Example for Second-Century Emperors*, în: L. Rawlings & H. Bowden (eds.), *Herakles and Hercules. Exploring a Graeco-Roman Divinity*, Swansea, 2005, p. 203-217.

IACOB 2004 – M. Iacob, *Aspecte privind activitatea atelierului monetar callatian în epoca romană*, Peuce S.N. 2 (15) (2004), p. 213-283.

ICONOMU & CHIRIAC 2008 – C. Iconomu & C. Chiriac, *Ponduri inedite dobrogene dintr-o colecție particulară*, ArhMold 31 (2008), p. 105-118.

KEARNS 1992 – Emily Kearns, *Between God and Man : Status and Function of Heroes and their Sanctuaries*, în: *Le Sanctuaire Grec. Huit Exposés suivis de discussions par A. Schachter, Emily Kearns, Birgitta Bergquist, Fritz Graf, Madeleine Jost, F. Van Straten, Roland Etienne, Richard A. Tomlinson*, Génève, 1992, p. 65 – 100.

KREMYDI-SICILIANOU 2005 – Sophia Kremydi-Sicilianou, *Identity in Roman Macedonia*, in: Ch. Howgego, V. Heuchert & A. Burnett (eds.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2005 p. 95-106.

MALKIN 2005 – I. Malkin, *Networks and the Emergence of Greek Identity*, în: I. Malkin (ed.), *Mediterranean Paradigms and Classical Antiquity*, London, 2005, p. 56-93.

MALKIN 2016 – I. Malkin, *Migration and Colonization. Turbulence, Continuity, and the Practice of Mediterranean Space (11th – 5th centuries BCE)*, în: M. Dabag, N. Jaspert & A. Lichtenberger (eds.), *New Horizons, Mediterranean Research in the 21st century*, Mittelmeerstudien 10 (2016), Paderborn, p. 285-307.

MARIN & IONIȚĂ 2016 – Steluța Marin & A. Ioniță, *Pseudo-autonomous coins minted at Callatis*, Dacia N.S. 60 (2016), p. 147-171.

MITCHELL 1987 – St. Mitchell, *Imperial Building in the Eastern Roman Provinces,* Harvard Studies in Classical Philology 91 (1987), p. 333-365.

MOISIL 1957 – C. Moisil, *Ponduri inedite sau puțin cunoscute din Histria, Callatis şi Tomis*, SCN 1 (1957), p. 247-295.

MORTENSEN 2015 – E. Mortensen, *Ktistes: Mythical Founder Hero and Honorary Title for New Heroes*, Acta Hyperborea, 14, Tradition. Transmision of Culture in the Ancient World, Copenhagen, 2015, p. 213-237.

OCHEȘEANU & GEORGESCU 1983-1985 – R. Ocheşeanu & N. Georgescu, *Un pond callatian din epoca romană*, BSNR 77-79 (1983-1985), 131-133, p. 355-359.

PALAGIA 1986 – O. Palagia, *Imitation of Herakles in Ruler Portraiture: A Survey from Alexander to Maximinus Daza*, Boreas 9 (1986), p. 137-151.

PICK 1898 – B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-griechelands, I. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 1, 1898, Berlin.

PREDA 1957 – C. Preda, *Ponduri antice inedite de la Callatis şi Histria*, SCN 1 (1957), p. 297-306.

PRICE 1984 – S. R. F. Price, *Rituals and Power. The Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge, 1984.

RABADJIEV 1995 – K. Rabadjiev, *Herakles Psychopompos (?) in Thrace (An Attempt at Superinterpretation)*, Thracia 11(1995), Studia in honorem Alexandri Fol, Serdicae, p. 419-426.

RABADJIEV 2001 – K. Rabadjiev, *Herakles, Diomedes and Thrace*, Archaeologia Bulgarica 5 (2001), 3, p. 9-21.

SAPRYKIN 2009 – S. Saprykin, *The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects*, în: J. M. Hojte (ed.), *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Black Sea Studies 9, Aarhus, 2009, p. 249-275.

SAUCIUC-SĂVEANU 1925 – Th. Sauciuc-Săveanu, *Callatis. IIe rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l'année 1925*, Dacia 2 (1925), p. 104-137.

STAFFORD 2010 – Emma Stafford, *Herakles between Gods and Heroes*, în: J. Bremmer & A. Erskine (eds.), *The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations*, Leventis Studies 5 (2010), Edinburgh, p. 228-244.

STAFFORD 2012 – Emma Stafford, *Herakles*. *Gods and Heroes of Ancient World*, London/New York, 2012.

TALMAȚCHI & CLIANTE 2016 – G. Talmaţchi & L. Cliante, *New Archaeological and Monetary Finds in the Rural Territory of Tomis*, Peuce S.N. 14 (2016), p. 293-342.

ULRIKE 2005 – P. Ulrike, *Religious-Cultural Identity in Thrace and Moesia Inferior*, Ch. Howgego, V. Heuchert & A. Burnett (eds.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2005, p. 107-114.

VERTAN 2002 – A. Vertan, *Circulația monetară în Dobrogea romană (secolele I - III)*, Cluj-Napoca, 2002.

TERMINI HUIUS IMPERII. FRONTIERELE ŞI SPAŢIUL IMPERIULUI ÎN *PANEGYRICI LATINI* (SEC. III-IV) – ÎNTRE PROPAGANDĂ ŞI REALITATE[*]

Nelu ZUGRAVU[**]

Cuvinte-cheie: Panegyrici Latini, limes, terminus, finis, ripa, orbis, *Imperiul roman târziu, propagandă imperială, barbari, integrare*.

Keywords: Panegyrici Latini, limes, terminus, finis, ripa, orbis, *Late Roman Empire, imperial propaganda, barbarians, integration*.

Rezumat: *Considerate mult timp lipsite de relevanţă pentru reconstrucţia istorică, datorită stilului encomiastic şi deformării intenţionate a faptelor, discursurile oratorilor gallo-romani din secolele III-IV au fost treptat reevaluate, mai ales după publicarea de către Édouard Galletier, la mijlocul veacului trecut, a primei ediţii critice a* corpus*-ului de* Panegyrici Latini. *Interesul sporit pentru aceste scrieri s-a concretizat, pe de o parte, în realizarea unor ediţii critice bilingve sau traduceri comentate în diferite spaţii istoriografice şi, pe de alta, în valorizarea „deretorizată" a informaţiilor conţinute în diferite lucrări dedicate crizei Imperiului, diarhiei Diocletianus-Maximianus, primei tetrarhii, dinastiei constantiniene şi domniei lui Theodosius. S-a evidenţiat, astfel, că, dincolo de exagerările, convenţiile şi stereotipurile specifice genului literar căruia aparţin şi modelului plinian de la care se revendică, de caracterul lor propagandistic şi de rolul jucat în întregirea „spectacolului" „liturghiei politice" şi al consensului, ele sunt mărturii importante şi credibile ale unor aspecte politico-militare, sociale şi religioase din Imperiu specifice sfârşitului de secol III şi din veacul al IV-lea. Coroborate cu datele oferite de epigrafe, emisiuni monetare, reprezentări artistice sau descoperiri arheologice,*

[*] Acest text reprezintă forma amplificată a unei comunicări susținute la Conferința națională *Limes, economie și societate în provinciile romane de la Dunărea de Jos. Explorări istorice și arheologice* (Iași, 8–9 noiembrie 2017). Varianta engleză mai restrânsă va fi publicată într-un volum ce va apărea în UK sub titlul *Termini huius Imperii. The Frontiers of the Empire in the* Panegyrici Latini *(3rd–4th c. AD) – between Propaganda and Reality*. Abrevierile revistelor sunt conforme cu *L'Année Philologique* iar cele ale surselor antice – cu dicționarele de specialitate. Alte abrevieri: *HD – Epigraphische Datenbank Heidelberg*; *OLD – Oxford Latin Dictionary*; *TLL – Thesaurus linguae Latinae*.

[**] Nelu ZUGRAVU: Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași; e-mail: z_nelu@homail.com.

Panegyrici Latini *au contribuit la reconstituirea mai veridică şi la înţelegerea mai adecvată a unor evenimente (ceremonii oficiale, campanii militare), aspecte ideologice şi religioase (ideologia și teologia diarhiei şi a tetrarhiei, „alunecarea" lui Constantinus către monoteism, virtuţile imperiale,* tyrannus, *ereditatea ca factor al legitimităţii puterii ş.a.), fenomene sociale şi instituţionale (mişcarea bagauzilor, viaţa citadină, fiscalitate, învăţământ, probleme legislative, întărirea frontierelor), a raporturilor cu barbarii şi cu statul persan, a mecanismelor evoluţiei Imperiului ş.a. Printre ele, se numără şi problematica frontierelor statului roman în intervalul menţionat, pe seama cărora există puţine contribuţii, dar care conţin observaţii şi sugestii interesante. Pornind de la acestea, în textul de faţă ne propunem următoarele obiective: inventarierea termenilor utilizaţi de panegiriştii gallo-romani pentru a desemna frontiera (*limes *– atestat de 22 de ori;* terminus *– de cinci ori;* finis *– de patru ori;* ripa *– de cinci ori); analiza graniţelor şi a spaţiului Imperiului delimitat de acestea și percepția panegiriștilor asupra lor (una retorică, idealizantă, maximalistă; alta retorico-realistă); în sfârşit, evidenţierea semnificaţiilor pe care oratorii le atribuie frontierei (1. legitimează puterea universală a suveranilor; 2. delimitează două spaţialităţi politice, ideologice și culturale opuse – ordinea romană civilizată, pacifică şi societăţile barbare generatoare de conflicte; 3. sunt zone de confruntare, dar și de integrare). Demersul ni se pare util, atât pentru interesul general care există pentru studierea frontierelor Imperiului roman în Antichitatea târzie, cât şi pentru cel specific, concentrat pe analiza* limes*-ului în scrieri din perioada respectivă. Menţionăm faptul că, dintre cele 11 oraţii gallo-romane din veacurile III-IV, am exclus din cercetarea noastră pe cea pronunţată în vara lui 389 de Latinus Pacatus Drepanius dintr-un motiv care ni se pare foarte sustenabil – autorul ei este contemporan cu o realitate politică, teritorială, etnică, a Imperiului total diferită faţă de cea la care au fost martori predecesorii săi.*

Abstract: *For a long time deemed irrelevant for historical reconstruction purposes, due to their encomiastic style and the intentional altering of the facts, the discourses of the Gallo-Roman orators of the 3rd/4th centuries have been gradually re-evaluated, especially following Édouard Galletier's publication, at mid-century last, of the first edition of the* Panegyrici Latini corpus*. The growing fascination with these writings has led, on the one hand, to the production, in various historiographic traditions, of bilingual critical editions and annotated translations, and, on the other hand, to the „derhetorized" valorisation of the information contained in various texts dealing with the crisis of the Empire, the Diocletianus-Maximianus diarchy, the first tetrarchy, the Constantinian dynasty, and the reign of Theodosius. It has been noted thus that, notwithstanding the exaggerations, conventions and stereotypes characteristic of the literary genre they belong to and the Plinian model they claim to emulate, and despite their propagandistic nature and their role in entertaining the „political liturgy", they are important and credible pieces of evidence for discerning various political-military, social and religious features particular to the late 3rd and 4th-century Empire. By corroboration with data offered by epigraphs, coinage, artistic depictions and archaeological finds, the* Panegyrici Latini *have contributed to a more convincing reconstruction and a better understanding of numerous events (military campaigns, official ceremonies), of ideological and religious aspects (the theology of the diarchy and the tetrarchy, Constantine's „slide" toward monotheism, the imperial virtues,* tyrannus*, heredity as a means of legitimising power etc.), of social and institutional circumstances (the movement of the Bagaudae, urban life,*

*taxation, education, legal issues, the strengthening of frontiers), of the relations with the barbarians and the Persian state, of the mechanisms of the Empire's evolution, and so on. Of all these, I would like to single out and focus on the frontiers of the Roman state during the age in question, which are discussed only in a few, if important, studies. Hence, in the present paper I aim to offer: an inventory of the terms used by the Gallo-Roman panegyrists to designate the frontier (*limes is attested most frequently – *22 times;* terminus – *5 times;* finis – *4 times;* ripa – *5 times); an analysis of the borders and of the imperial space delimited by them and the perceptions about them (the first – a purely rhetorical, idealizing, maximalist perpective; the second – a rhetorical-realist one, wherein* amplificatio rhetorica *is interwoven with elements of political-administrative geography specific to the times of their delivery); finally, a review of the meanings that the orators assigned to the frontier (1. the legitimacy of universal power; 2 the frontiers delimit two opposing political, ideological and cultural spaces – the civilised, pacific Roman order and the conflict-generating barbarian societies; 3. the frontiers are confrontation and also integration areas). I consider such an exploration to be an interesting and useful one, supporting both the general interest for the investigation of the imperial frontiers in Late Antiquity and the specific concern with the study of the* limes *as reflected in contemporary texts. I should add here that I chose to exclude from the group of the 11 Gallo-Roman orations of the 3rd-4th centuries the one delivered in the summer of 389 by Latinus Pacatus Drepanius due to it providing evidence of a political, territorial, and ethnical reality much different from that witnessed by the earlier texts, in that it was affected by the official settlement of the Goths within the Empire.*

I. Introducere

Considerate mult timp lipsite de relevanţă pentru reconstrucţia istorică, datorită stilului encomiastic şi deformării intenţionate a faptelor[1], discursurile oratorilor gallo-romani din secolele III-IV au fost treptat reevaluate, mai ales după publicarea de către Édouard Galletier, la mijlocul veacului trecut, a primei ediţii critice a *corpus*-ului de *Panegyrici Latini*[2]. Interesul sporit pentru aceste scrieri s-a

[1] Pentru aceste aspecte permise de teoreticienii şi practicanţii genului vezi MALOSSE 1998/1999; WARE 2017, p. 345–369.

[2] GALLETIER 1949, 1952, 1955. Cum se ştie, *corpus*-ul cuprinde douăsprezece oraţii, ansamblarea şi editarea lor datorându-se, cel mai probabil, lui Latinus Pacatus Drepanius, el însuşi autorul, în 389, al unui discurs – ultimul din culegere – dedicat lui Theodosius I; de altfel, florilegiul a fost făcut cadou lui Theodosius după victoria asupra uzurpatorului Maximus, cu prilejul ceremoniilor care au avut loc la Roma în august 389 (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 437–441; TURCAN-VERKERK 2003). Primul dintre dicursuri este *gratiarum actio* pronunţată de Plinius cel Tânăr în cinstea lui Traianus cu prilejul numirii lui în calitatea de *consul suffectus* în anul 100 (de TRIZIO 2009, p. 28 şi *passim*; ROCHE 2011; BALBO 2017a, p. 83–99), această *laudatio* fiind şi modelul urmat de oratorii gallo-romani (vezi *infra*). Celelalte 11 discursuri, rostite în circumstanţe oficiale şi solemne de oratori din Gallia (unii anonimi) atât în oraşele de proveniență, respectiv *Augustodunum* (Autun) sau *Augusta Treverorum* (Treveri), cât şi la Roma sau Constantinopolis într-un arc de timp ce se întinde între 289 şi 389, sunt dispuse în ordine necronologică (de aceea, sistemul de numerotaţie al lor diferă de la editori la editori); conform ediţiei LASSANDRO & MICUNCO 2000, acestea sunt: **II [10]**: discurs pronunţat de Mamertinus la 21 aprilie 289 (?) la *Augusta Treveroroum* în onoarea lui Diocletianus Iovius şi Maximianus Herculius; **III [11]**: *genethliacus Maximiani Augusti* aparţinând aceluiaşi orator din 21 iulie

concretizat, pe de o parte, în realizarea unor ediţii critice bilingve sau traduceri comentate în diferite spaţii istoriografice[3] şi, pe de alta, în valorizarea „deretorizată" a informaţiilor conţinute în diferite lucrări dedicate crizei Imperiului[4], diarhiei Diocletianus-Maximianus[5], primei tetrarhii[6], dinastiei constantiniene[7] şi domniei lui Theodosius[8]. S-a evidenţiat, astfel, că, dincolo de exagerările, convenţiile şi stereotipurile specifice genului literar căruia aparţin[9] şi modelului plinian de la care se revendică[10], de caracterul lor propagandistic şi de rolul jucat în întregirea „spectacolului" „liturghiei politice" şi al consensului[11], ele

(?) 291 rostit tot la *Augusta Treverorum*; **IV [8]**: discurs al unui anonim provenit din *Augustodunum*, dar rostit, foarte probabil, la *Augusta Treverorum* la 1 martie 297 cu prilejul celebrării de către Constantius Caesar a sărbătorii *Quinquennalia*; **V [9]**: *oratio pro instaurandis scholis* a lui Eumenius pronunţată în primăvara lui 298 la *Augustodunum* în faţa guvernatorului (*vir perfectissimus*) provinciei *Gallia Lugdunensis*; **VI [7]**: *panegyricus dictus* de un anonim la 31 martie 307, probabil la *Augusta Treverorum*, cu prilejul căsătoriei dintre Constantinus şi Fausta, fiica lui Maximianus; **VII [6]**: discurs al unui anonim din *Augustodunum* ţinut la sfârşitul lui iulie 310 la *Augusta Treverorum* în cinstea lui Constantinus Imperator; **VIII [5]**: *gratiarum actio* pronunţată în 312 la *Augusta Treverorum* de un orator anonim originar din *Flavia Aedorum* cu prilejul sărbătoririi *Quinquennalia* de către Constantinus; **IX [13]**: discurs al unui anonim din *Augustodunum* rostit în 313 la *Augusta Treverorum* în prezenţa lui Constantinus, în care evocă în special campania contra lui Maxentius; **X [4]**: *panegyricus* al lui Nazarius din *Burdigala* pronunţat la 1 martie 321 la Roma în faţa lui Crispus *Caesar* şi Constantinus (II) *Caesar*; **XI [3]**: *gratiarum actio* adresată lui Iulianus Augustus la 1 ianuarie 362 la *Constantinopolis* de către Claudius Mamertinus, fost *comes sacrorum largitionum*, *praefectus praetorio Illyrici*, cu prilejul intrării în consulat; **XII [2]**: discurs rostit de Latinus Pacatus Drepanius din *Burdigala* în 389 în faţă Senatului din Roma şi a împăratului Theodosius, în care elogiază virtuţile civile şi calităţile militare ale împăratului, dedicând un amplu spaţiu revoltei uzurpatorului Maximus în Gallia, înfrângerii din Pannonia şi morţii la Aquileia. Pentru alte detalii, vezi și discuțiile din ediţiile menționate în nota următoare.

[3] MORGAN & LIEU 1989, p. 1–38; MÜLLER-RETTING 1990; MÜLLER-RETTING 2008; LASSANDRO 1992; LASSANDRO & MICUNCO 2000; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994; GARCÍA RUIZ 2006; de TRIZIO 2009; LAUDANI 2014; BUCCI 2015; vezi și LASSANDRO 2000b, p. 41–43.

[4] NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 60 (n. 19), 88-89 (n. 30), 122–124 (n. 30–34), 221 (n. 7), 270–271 (n. 21–23), 307 (n. 54); HARTMANN 2008, p. 39–40.

[5] NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 76–80, 241 (n. 73); CASEY 2005, în special p. 36–44; ROBERTO 2014; CASELLA 2017.

[6] NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 104–108; LASSANDRO 2000b, p. 49–50.

[7] MÜLLER-RETTING 1990; GRÜNEWALD 1990; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 178–190, 211–217, 254–263, 289–293, 338–342, 386–392; LASSANDRO 2000b, p. 50–52; RONNING 2007, p. 189–380; WARMINGTON 2012, p. 334–348; BLOCKLEY 2012, p. 349–359; DONCIU 2012, p. 15–18; BARBERO 2016, p. 25–67.

[8] NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 43–51, 441–447; LASSANDRO 2000b, p. 52; LIPPOLD 2012, 360–386.

[9] PERNOT 1993; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 21–26; de TRIZIO 2006, p. 61–74; BUCCI 2012, p. 43–56; ABBATEPAOLO 2012, p. 337–351.

[10] NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 18; MALOSSE 1998/1999; RONNING 2007, p. 24–151; GARCÍA RUIZ 2013, p. 195–216; LAUDANI 2014, p. 42–44; KELLY 2015, p. 215–238.

[11] Pentru toate acestea, vezi MacCORMACK 1981, p. 1–14 (*The World of Panegyrists*), 16–39 și *passim*; MacCORMACK 2012, p. 240–250; SABBAH 1984, p. 363–388; RODRÍGUEZ GERVÁS 1991; L'HUILLIER 1992; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 26–33 (cu

sunt mărturii importante şi credibile ale unor aspecte politico-militare, sociale şi religioase din Imperiu specifice sfârşitului de secol III şi din veacul al IV-lea. Coroborate cu datele oferite de epigrafe, emisiuni monetare, reprezentări artistice sau descoperiri arheologice, *Panegyrici Latini* au contribuit la reconstituirea mai veridică şi la înţelegerea mai adecvată a unor evenimente (ceremonii oficiale[12], campanii militare[13]), aspecte ideologice şi religioase (ideologia și teologia diarhiei şi a tetrarhiei[14], „alunecarea" către monoteism lui Constantinus[15], virtuţile imperiale[16], percepția uzurpatorului[17], ereditatea ca factor al legitimăţii puterii[18] ş.a.[19]), fenomene sociale şi instituţionale (mişcarea bagauzilor [*rebellio Bagaudica*][20], viaţa citadină[21], fiscalitate [*obsequia*, *census*, *tributi*, *debita*, *stipendia provinciarum*][22], învăţământ[23], probleme legislative[24], întărirea frontierelor[25]), a raporturilor cu

nuanțe); ORIHUELA SANCHO 1996, p. 47–60; WHITBY 1998; ENENKEL 2000, p. 91–126; RONNING 2007; BORGOGNONI 2010, 77–90; LOPETEGUI 2015, p. 72–79.

[12] NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 51–52, 96 (n. 65), 114 (n. 14), 265 (n. 6); McCORMICK 1999, 4, 20, 37, 102; MacCORMACK 2012, p. 240–250; WIENAND 2015, p. 169–197; TANTILLO 2015, p. 543–584.

[13] NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 26, 43–44, 61–62 (n. 23), 64–66 (n. 29–31), 71 (n. 39), 79, 86 (n. 25), 89 (n. 33–38), 92 (n. 48–49), 106–108, 110–111 (n. 6), 113 (n. 12), 114–117 (n. 14–20), 118–119 (n. 22–24), 120–122 (n. 26–29), 124–126 (n. 35), 127–131 (n. 39–47), 136 (n. 58–59), 138 (n. 63), 172–177 (n. 79–85), 224–227 (n. 21, 24–28), 232 (n. 44), 233 (n. 45), 235 (n. 54), 326–327 (n. 138–139), 328–329 (n. 143–147), 332 (n. 158), 346 (n. 14, 17), 362 (n. 76–77), 363 (n. 79), 396 (n. 18), 398 (n. 24), 399 (n. 27), 401–402 (n. 38); LASSANDRO 2000b, p. 28–32; LEE 2007; RONNING 2007, p. 371–372; SANCHO GÓMEZ 2008, p. 47–49; SARANTIS & CHRISTIE 2013, p. 130.

[14] BÉRANGER 1970, p. 241–254; RODGERS 1986, p. 69–104; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 34, 79–80; LASSANDRO 2000a; LASSANDRO 2006, p. 99–110; de TRIZIO 2007, p. 65–78; GIULIESE 2007, p. 97–105; LA BUA 2009, p. 142–158; RODGERS 2012, p. 289–334; ROCCO 2017, p. 153–186.

[15] MÜLLER-RETTING 1990; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 211–217, 248–251 (n. 91–93), 291–293, 296 (n. 11), 341–342, 344 (n. 7), 357–358 (n. 61), 359 (n. 63); RONNING 2007, p. 314–320; CAÑIZAR PALACIOS 2009, p. 443–457; LONG 2009, p. 227–235; LASSANDRO 2015, p. 213–224; TOMMASI MORESCHINI 2016, p. 177–209; HOSTEIN 2016, p. 35–48; ROCCO 2017, p. 153–186.

[16] SEAGER 1984, p. 129–175; LASSANDRO 2000a; GIULIESE 2005, p. 169–175; GARCÍA RUIZ 2008a, p. 137–153.

[17] L'HUILLIER 1992, p. 263–275; LASSANDRO 2000b, p. 16–19; MOUCHOVÁ 2002, p. 63–71; BUCCI 2010, p. 35–42.

[18] MÜLLER-RETTING 1990, 52–60, 79–84; MAROTTA 2010, p. 171–188; BÖRM 2015, p. 246–251.

[19] LASSANDRO 2000b, p. 24–28; GUZMÁN ARMARIO 2010, p. 265–274.

[20] NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 60–61 (n. 21), 154–155 (n. 12), 270–271 (n. 21); LASSANDRO 2000a, p. 105–144; LASSANDRO 2000b, p. 19–24; LASSANDRO 2013, p. 175–185; RONNING 2007, p. 189–290; de TRIZIO 2009, p. 80–81; BIANCHI 2016, p. 9–41; BUCCI 2015, p. 105–108.

[21] BÉRANGER 1970, p. 242–254; PÉREZ SÁNCHEZ 2003, p. 223–245; HOSTEIN 2012; KASPRZYK 2016, p. 199–216.

[22] NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 257–263, 272–277 (n. 27–37), 280–284 (n. 46–49, 53), 408 (n. 60).

[23] NIXON, RODGERS, MYNORS 1994, p. 145–150, 254; ROBERTO 2017, p. 106–118.

[24] CAÑIZAR PALACIOS 2013, p. 203–227.

barbarii şi cu statul persan[26], a mecanismelor evoluţiei Imperiului[27] ş.a.[28]. Printre ele, se numără şi problematica frontierelor statului roman în intervalul menţionat, pe seama cărora există puţine contribuţii, dar care conţin observaţii şi sugestii interesante[29]. Pornind de la acestea, în textul de faţă ne propunem următoarele obiective: inventarierea termenilor utilizaţi de panegiriştii gallo-romani pentru a desemna frontiera; analiza graniţelor şi a spaţiului Imperiului delimitat de acestea; în sfârşit, evidenţierea semnificaţiilor pe care oratorii le atribuie frontierei. Demersul ni se pare util atât pentru interesul general care există pentru studierea frontierelor Imperiului roman în Antichitatea târzie[30], cât şi pentru cel specific, concentrat pe analiza *limes*-ului în scrieri din perioada respectivă[31]. Menţionăm faptul că, dintre cele 11 oraţii gallo-romane din veacurile III-IV, am exclus din cercetarea noastră pe cea pronunţată în vara lui 389 de Latinus Pacatus Drepanius dintr-un motiv care ni se pare foarte sustenabil – autorul ei este contemporan cu o realitate politică, teritorială, etnică, a Imperiului total diferită faţă de cea la care au fost martori predecesorii săi, respectiv una marcată de numeroasele dificultăți (*innumerabila malia*) pe care *diluvium* barbar[32] le-a provocat după 378, printre care așezarea definitivă a goților pe teritoriul imperial.

II. Terminologia frontierei

Din punct de vedere al frecvenţei, termenii utilizaţi în *Panegyrici Latini* pentru a desemna frontiera sunt *limes*, *terminus*, *finis*, *ripa*; nu se întâlnesc *confinium*, *modus*, *meta*.

1) ***Limes*** are cele mai multe atestări – 22 –, distribuite, în ordinea cronologică a discursurilor, astfel: patru în cel din 21 aprilie 289[33], trei în *genethliacus* din 21 aprilie (?) 291[34], patru în *panegyricus dictus* la 1 martie 297[35], una

[25] HEIM 2003, p. 275–285; SANCHO GÓMEZ 2011, p. 47–49; SARANTIS & CHRISTIE 2013.

[26] NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 113, n. 10; LASSANDRO 2000b, p. 28–36.

[27] CHAUVOT 2016, p. 365–376.

[28] ROUSSELLE 1976, p. 445–446; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 26–35; LASSANDRO 2000b, p. 15–38, 43–58; REES 2002; GARCÍA RUIZ 2008b, p. 231–252; RYAN 2009; BALBO 2017b, p. 32–35.

[29] LASSANDRO 1987, p. 295–300; LASSANDRO 1993, p. 219–225; LASSANDRO 1998, p. 175–188; LASSANDRO 2000b, p. 28–29, 32–34; LASSANDRO 2001, p. 205–209; PIACENTE 2004, p. 175–176; GRAHAM 2006, p. 43–45, 65; CHAUVOT 2016, p. 59–87.

[30] LEE 1993; MATHISEN & SIVAN (eds.) 1996; POHL, WOOD & REIMITZ (eds.) 2001; MAZZA 2005, p. 11–114; GRAHAM 2006; LORENZI, NAVARRA 2016; CAÑIZAR PALACIOS 2017, p. 53–74; vezi și *infra*.

[31] SCHWARTZ 1970, p. 233–238; DRIJVERS 2011, p. 13–29.

[32] XII [2], 3, 3.

[33] II [10], 2, 4: *An quemadmodum educatus institutusque sis praedicabo in illo* ***limite****, illa fortissimarum sede legionum…?*; 2, 6: *Ibo scilicet virtutis tuae vestigiis colligendis per totum Histri* ***limitem****…*; 7, 3: *Atqui Rhenum antea videbatur ipsa sic Natura duxisse, ut eo* ***limite*** *Romanae provinciae ab immanitate barbariae vindicarentur*; 9, 1: *Ingressus est nuper illam quae Raetiae est obiecta Germaniam similique virtute Romanum* ***limitem*** *victoria protulit…*

[34] III [11], 3, 9: *Non enim in otiosa aliqua deliciisque corrupta parte terrarum nati institutique estis, sed in his provinciis quas ad infatigabilem consuetudinem laboris atque patientiae fracto licet oppositus hosti, armis tamen semper instructus* ***limes*** *exercet, in quibus omnis vita militia est, quarum etiam feminae ceterarum gentium viris fortiores sunt*; 5, 4: *transeo*

în *oratio pro instaurandis scholis* a lui Eumenius din primăvara lui 298[36], una în discursul datat la 31 martie 307[37], patru în cel de la sfârşitul lui iulie 310[38] şi cinci în cel rostit în 313[39]. Dintre aceste ocurenţe, cele mai multe (15) au un grad maxim de cuprindere, denumind frontiera Imperiului în general, dar există indicii explicite care permit reducerea sferei denominative la sectoare mai restrânse, anume limitele provinciilor de graniţă (*limes Raetiae*; *Germaniae Raetiaeque limites*; Gallia; provinciile dunărene Dalmatia şi Pannonia)[40]. Alte şase ocurenţe sunt asociate cu o barieră naturală ce marchează limita spaţiului controlat de romani, respectiv fluviile Rin, Dunăre, Tigru şi Eufrat (*Histri limes*; *Rheni et Histri et Euphratis limites*)[41]. Într-un singur caz, *limes* se referă la o formă de relief ce nu reprezintă o linie de demarcaţie externă a statului, ci o „graniţă" interioară, anume râul Pad – *Padi limes*[42].

După cum se poate observa, termenul *limes* abundă în oraţii din prima parte a *corpus*-ului, al căror conţinut este centrat, aşa cum sugera mai demult Marie-Claude L'Huillier, mai ales pe exaltarea funcţiei politico-militare a împăratului în cadrul campaniilor purtate împotriva adevăratului adversar al său şi al statului – barbarul de dincolo de graniţă; nu întâmplător, alături de această vocabulă, în secţiunea respectivă, alături de *limes*, sunt recurente vocabulele *barbarus* şi *natio*[43].

***limitem** Raetiae repentina hostium clade promotum*; 13, 4: *vos tantae rei publicae administratione suscepta, quos huc atque illuc tot urbes tot castra tot **limites** tot circumiecta Romano imperio flumina montes litora vocant, tantum animis ac fortuna valetis ut in unum convenire possitis, nihilominus orbe securo*.

[35] IV [8], 1, 4: *<tot> prolati **limites***; 3, 3: *porrectis usque ad Danubii caput Germaniae Raetiaeque **limitibus***; 13, 3: *Tu enim ipse, tu domine Maximiane, imperator aeterne, novo itineris compendio adventum divinitatis tuae accelerare dignatus repente Rheno institisti, omnemque illum **limitem** non equestribus neque pedestribus copiis sed praesentiae tuae terrore tutatus es…*; 18, 2: *Nullo siquidem certo fine montium aut fluminum terminabatur quem dispositae **limitis** custodiae tuerentur…*

[36] V [9], 18, 4: *Nam quid ego alarum et cohortium castra percenseam toto Rheni et Histri et Euphrates **limite** restituta?*

[37] VI [7], 14, 1: *te, iuvenis, indefessum ire per **limites** qua Romanum barbaris gentibus instat imperium…*

[38] VII [6], 7, 1: *Cuius etiam suprema illa expeditio non Britannica tropaea, ut vulgo creditum est, expetivit, sed dis iam vocantibus ad intimum terrarum **limen** accessit*; 11, 5: *Contra hinc per intervalla disposita magis ornant **limitem** castella quam protegunt*; 13, 1: *cum tamen hoc tu magis ad gloriam imperii tui et ornatum **limitis** facias quam ad facultatem, quotiens velis, in hosticum transeundi…*; 21, 2: *Ecce enim, dum a **limite** paulisper abscesseras, quibus se terroribus barbarorum perfidia iactaverat…*

[39] IX [12], 2, 6: *Rhenum tu quidem tot **limite** dispositis exercitibus tutum reliqueras*; 14, 6: *Quotiens milites in contionem vocabat, se solum cum illis imperare, alios per **limites** pro se militare iactabat*; 15, 1: *ad resistendum Padi **limite**…*; 21, 5: *sed eodem impetu quo redieras in Gallias tuas perrexisti ad inferiorem Germaniae **limitem**…*; 22, 5: *sed inopinato consilio usus abeundi, simulato enim nuntio maioris in superiore **limite** tumultus…*

[40] II [10], 2, 4; 9, 1; III [11], 3, 9; 5, 4; 13, 4; IV [8], 1, 4; 3, 3; 18, 2; VI [7], 14, 1; VII [6], 7, 1; 11, 5; 21, 2; IX [12], 14, 6: *ad inferiorem Germaniae limitem*; 21, 5; 22, 5.

[41] II [10], 2, 6; 7, 3; IV [8], 13, 3; V [9], 18, 4; VII [6], 13, 1; IX [12], 2, 6.

[42] IX [12], 15, 1.

[43] L'HUILLIER 1992, 216, p. 222–223.

În limbajul latin, *limes* semnifica, printre altele, *fines extremi imperii Romani*[44]. În lucrările moderne, e considerat „un terme impropre pour un concept ambigu”[45], fapt care se reflectă în disputa istoriografică privitoare la semnificaţia lui. Cum se ştie, mulţi cercetători asociază termenul cu o frontieră de caracter militar care delimitează teritoriul roman de cel de dincolo[46], pe când alţii afirmă că *limes* ar fi avut mai ales „una funzione organizzativa più che diffensiva”[47]; înţelesul său n-ar fi acela de structură militarizată sau de sistem defensiv împotriva barbarilor, ci de district de frontieră aflat în Antichitatea târzie sub comanda unui *dux limitis*[48]. Analize și cercetări recente, datorate, în special, „arheologiei militare”[49], fără a nega cea din urmă viziune, o nuanțează, aducând în sprijin atât surse din vremea Imperiului clasic (de exemplu, Tacitus)[50], dar și din perioada târzie (Libanios[51], Themistios[52], Ammianus Marcellinus[53], *Historia Augusta*[54], Orosius[55], *Codex Theodosianus*[56], Zosimos[57]), inclusiv *Panegyrici Latini*.

---

[44] *TLL*, *s.v. limes*, **2b** (*speciatim respiciuntur fines extremi imperii Romani*) (vezi trimiterile *infra*); LASSANDRO 1987, p. 296; de TRIZIO 2009, p. 68, 96; BUCCI 2015, p. 141–142. Pentru accepțiunile termenului *limes*, vezi *TLL*, *s.v. limes*; *OLD*, *s.v. limes*; FORNI 1987, p. 282–294.

[45] CARRIÉ 1995, p. 31–41.

[46] CARRIÉ 1995, p. 31–41.

[47] TRAINA 2004, p. 207.

[48] ISAAC 1988, p. 125–147; ISAAC 1990, în special 408–418; MAYERSON 1989, p. 287–291; WHITTAKER 1994; WHITTAKER 2004, p. 28–49; ELTON 1996, p. 126–128; MARTIN 1999; WHATELY 2013, p. 246–254. Ca exemple din surse, vezi *SHA*, *Sev. Alex.*, LVIII, 4: *limitaneis ducibus… donavit*; *Tr. tyr.*, III, 9: *Transrenani limitis dux*; X, 9: *dux Illyrici*; XXIX, 1: *dux limitis Libyci*; *Claud.*, XV, 2: *Dux factus est et dux Illyrici. Habet in potestatem Thracios, Moesos, Dalmatas, Pannonios, Dacos exercitus*; *Aur.*, XIII, 1: *Scythici limitis dux*; *orientalis limitis dux*; *dux Illyriciani limitis et Thracici*; *dux Raetici limitis*; XVII, 3: *«Omnes exercitus Thracios, omnes Illyricianos totumque limitem in tua potestate constituo…»*; *Quadr. tyr.*, III, 1: *dux limitis Africani*; VII, 2: *limitis orientalis dux*; *Origo Constantini*, V, 17: *dux limitis*; *HD*021132: *dux Val(eriae) limitis*; *HD*043007: *dux limit(is) prov(inciae) Scyt(hiae)*; *HD*043526: *du[x limitis provinciae Scythiae---]*; *HD*043530: *dux limitis Scythiae*.

[49] Cum o indică foarte clar, de exemplu, o inscripție din secolul al II-lea din Britannia: *HD*019553: *[Divorum] omnium fil[ius] / [Imp(erator Caesar Traianus] Hadr[ianus impo]s[it]a necessitat[e imperii] / [intra fines conser]vati divino pra[cepto] / [c]o(n)s(uli) II // diffusis [barbaris et] / provinc[ia reciperata] / Britannia ad[didit limitem inter] utrumque o[ceani litus per m(ilia) p(assum) LXXX] / exercitus pr[ovinciae opus valli fecit] / sub cura A(uli) [Platori Nepotis leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)]*.

[50] TAC., *Agr.*, XLI, 1: *nec iam de limite imperii et ripa, sed de hibernis legionum et possessione dubitatum*; *Germ.*, XXIX, 3: *mox limite acto promotisque praesidiis*; *Ann.*, I, 50: *limitem… a Tiberio coeptum scindit, castra in limite locat*; *TLL*, *s.v. limes*, **2b**; *OLD*, *s.v. limes* 2b; GRAHAM 2006, p. 62.

[51] LIB., *Or.* LIX, 44: ἀσφάλειαν οὖν ᾤετο παντί ποριεῖν , εἰ τὰ πέρατα τῆς ἀρχῆς ἤχυρώσαιτο; 102.

[52] THEM., *Or.* 10, 135D – 139A, în special 138B:γέμει δὲ ἡ μὲν ὄχθη φρουρίων, τὰ δὲ φρούρια στρατιωτῶν, οἱ στρατιῶται δὲ ὅπλων...; *Or.* 16; GRAHAM 2006, p. 103.

[53] DRIJVERS 2011, p. 13–29; BOCCI 2011–2012, p. 105–166; ELTON 2013, p. 670, 671; KALAFIKIS 2014, p. 26–30.

[54] *SHA*, *Hadr.*, XI, 2; XII, 6; *Marc. Aur.*, XXII, 1; 11; *Pesc. Nig.*, VII, 7; *Alex. Sev.*, LVIII, 4; *Gord.*, XXVIII, 2; *Tr. tyr.*, XXVI, 6 etc.; SCHWARTZ 1970, p. 233–238.

[55] OROS., VII, 32, 12: *quia crebra per limitem habitacula constituta burgos uulgo uocant*.

[56] *CTh*, XV, 1, 13 (364); ELTON 2013, p. 669.

[57] ZOS., II, 34, 1–2; ELTON 2013, p. 669; UMBERTO 2014, p. 143.

Oratorii gallo-romani arată deseori că pe *limes* staţionează trupe – *legiones*, *alae*, *cohortes* etc.[58] –, că acesta este întărit cu fortificaţii (*castella*, *castra*) sau că dispune de alte construcţii cu rosturi militare, precum podurile[59]. Pentru maniera de realizare a acestor amenajări, unii dintre ei folosesc verbul *munire*[60], care, aşa cum se ştie, face parte din lexicul tehnico-militar, indicând actul de fortificare prin ridicarea de ziduri, şanţuri, fortăreţe etc.[61]. Mai mult, apare formulat chiar principiul statuat la mijlocul secolului al IV-lea de un expert în tactica militară – autorul anonim al tratatului *De rebus bellicis*: la frontiere, scria el, trebuie creată o linie continuă de *castella* situate la distanţe de 1000 de picioare, legate cu un zid prevăzut cu solide turnuri de observaţie (*Est praeterea inter commoda rei publicae utilis limitum cura ambientium ubique latus imperii; quorum tutelae assidua melius castela prospicient, ita ut millenis interiecta passibus stabili muro et firmissimis turribus erigantur*)[62]; *panegyricus* pronunţat de un anonim în 310 în cinstea lui Constantinus face aluzie la aşa ceva: *contra hinc per intervalla disposita magis ornant limitem castella quam protegunt*[63]. Astfel, provinciile de frontieră sunt provincii militarizate: unde se afla *patria* lui Maximianus şi cea a lui Diocletianus[64], de unde îşi trăgeau ei obârşia (*stirps*)[65], unde se găsea locul în care fiecare dintre ei fusese educat şi format (*educatus institutusque*)[66]? Într-o provincie de frontieră (*in illo limite*), spune în 289 Mamertinus despre Maximianus[67], respectiv Pannonia, recunoscută pentru bărbăţia (*virtus*) locuitorilor ei[68] şi unde sunt staţionate cele mai puternice legiuni (*illa fortissimorum sede legionum*)[69]; nu într-un ţinut al liniştii şi plăcerii (*non enim in otiosa aliqua deliciisque corrupta parte terrarum nati institutique estis*), arăta şi în discursul din 291 referindu-se la ambii suverani, ci în aceste provincii (*in his provinciis*) care sunt continuu înarmate şi obişnuite cu oboseala şi puterea de a

---

[58] II [10], 2, 4: *illa fortissimorum sede legionum*; IV [8], 13, 3: *… equestribus… pedestribus copiis*; 18, 2; V [9], 18, 4: *Nam quid ego alarum et cohortium castra percenseam toto Rheni et Histri et Euphrates limite restituta?*; IX [12], 2, 6: *Rhenum tu quidem tot limite dispositis exercitibus tutum reliqueras*; 3, 2; 21, 3. Pentru trupele de pe frontiere din perioada în discuţie, *cf.* DIETZ 1993, p. 279–329; SCHARF 2005; ELTON 2013, p. 657–668.

[59] II [10], 2, 5; III [11], 13, 4; IV [8], 18, 2; V [9], 18, 4; VII [6], 11, 1; 11, 5; 13, 1–5; 14, 1; XI [3], 4, 6; LASSANDRO 1987, p. 296; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 111 (n. 6), 234 (n. 51), 235–236 (n. 56–57); ELTON 2013, p. 670–671. Analiza bibliografiei relativ recente asupra fortificaţiilor şi întregii infrastructuri militare de pe diferite frontiere ale Imperiului în Antichitatea târzie în SCHARF 2005; GRAHAM 2006, p. 62–63, 103–107; BĂJENARU 2010; SARANTIS & CHRISTIE 2013, p. 255–296; SARANTIS 2013a, p. 297–315; SARANTIS 2013b, p. 317–370; ELTON 2013, p. 655–657, 669–673; HOWARD-JOHNSTON 2013, p. 853–891; COLLINS, SYMONDS & WEBER 2015.

[60] II [10], 7, 4: *Ecquis umquam ante vos principes non gratulatus est Gallias illo amne* ***muniri****?*; vezi şi V [9], 19, 2: *Quippe, ut initio dixi, nulli umquam antehac principes pari cura belli munia et huiusmodi pacis ornamenta coluerunt*.

[61] de TRIZIO 2009, p. 97–99; BUCCI 2015, p. 110.

[62] *De rebus bellicis*, XX, 1.

[63] VII [6], 11, 5.

[64] II [10], 2, 2; III [11], 4, 1.

[65] III [11], 4, 1.

[66] II [10], 2, 4; de asemenea, III [11], 4, 1: *institutorum*.

[67] II [10], 2, 4; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 56, n. 11; de TRIZIO 2009, p. 68.

[68] II [10], 2, 2; de TRIZIO 2009, p. 66–67.

[69] II [10], 2, 4.

îndura (*patientia*) din cauza unei frontiere (*limes*) care, având în faţă un inamic chiar învins (*fracto… oppositus hosti*), trebuie, cu toate acestea, să fie mereu în arme (*armis tamen semper instructus exercet*); aici, întreaga viaţă e o militărie (*in quibus omnis vita militia est*), aici chiar femeile sunt mai puternice decât bărbaţii altor neamuri (*quarum etiam feminae ceterarum gentium viris fortiores sunt*)[70]. Doar în acest sens, credem, *limes* poate semnifica „une division administrative"[71], un „«ressort géographique» del territorio controllato dal *dux*"[72]. În sfârşit, ca şi alte surse din veacul al IV-lea, panegiricele menţionează clar, aşa cum am subliniat deja mai sus, asocierea dintre *limes* şi o barieră naturală, respectiv marile fluvii – *Danuvii limes et Rheni*, citim, de exemplu, în *Gratiarum actio* rostită în 379 în cinstea lui Gratianus de Ausonius[73] –, care, în mod firesc, oferă protecţie Imperiului[74]. În acest sens, în 289, oratorul Mamertinus spunea despre Rin că Natura însăşi l-a trasat (*ipsa sic Natura duxisse*) ca limită (*ut eo limite*) între provinciile romane (*Romanae provinciae*) şi ferocitatea barbară (*immanitas barbariae*)[75]; despre Eufrat, arăta că proteja cu o îmbrăţişare Syria bogată şi fertilă (*opimam illam fertilemque Syriam velut amplexu suo tegebat Euphrates*)[76]. Pe malurile romane ale fluviilor erau dispuse puncte de pază[77], pe albiile lor patrulau nave armate[78], peste ele se ridicaseră structuri destinate trecerii în teritoriul barbar[79]. Tocmai pornind de la această realitate, credem – a *limes*-ului militarizat –, care le era cunoscută şi prin proximitatea localităţilor unde şi-au rostit oraţiile, autorii panegiricelor erau îndreptăţiţi să afirme că, alături de valoarea militară (*virtus*) a suveranilor[80], el ţinea sub control neamurile barbare (*per limites qua Romanum barbaris gentibus instat imperium*)[81], făcând astfel ca teama locuitorilor provinciilor de frontieră (*cum summo metu nostro*)[82] să fie înlocuită cu securitatea (*cum securitate nostra*[83]; *soluto animo ac libero sumus*[84]) şi pacea (*pax*)[85].

---

[70] III [11], 3, 9.

[71] GLAD 2017, p. 133.

[72] TRAINA 2004, p. 215.

[73] AUS., *Grat. actio*, II, 7; de asemenea: *Epigr.* 3, 8: *nec Rhenum Gallis limitis esse loco*; *Mosella*, 435: *tunc verus habebere limes* (despre *pulcherrimus Rhenus*); *Ep.* 9b, 75: *ab usque Rheni limite*; SYMM., *Or.* II, 1: *Rhenus… quem limes accepit*.

[74] Pentru frontierele naturale ale Imperiului în Antichitatea târzie, *cf.* GRAHAM 2006, p. 51–75.

[75] II [10], 7, 3 (de TRIZIO 2009, p. 95–97); X [4], 18, 1 (LAUDANI 2014, p. 234–235).

[76] II [10], 7, 5; de TRIZIO 2009, p. 99.

[77] IV [8], 18, 2; IX [12], 2, 6; 3, 1–2. Pentru epoca clasică, vezi FLOR., II, 30: *Drusus… in Rheni quidem ripa quinquaginta amplius castella direxit*.

[78] VII [6], 13, 1: *quippe cum totus armatis navibus Rhenus instructus sit*; IX [12], 3, 2: *Et quid opus erat ipsi Rheno instructis et militibus et classibus…*; 22, 6: *tot Rheni alveo oppleto navibus*. Pentru bazele navale fluviale în perioada respectivă, vezi ELTON 2013, p. 673–674.

[79] IV [8], 2, 1: *a ponte Rheni usque ad Danubii transitum Guntiensem* (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 111, n. 6); VII [6], 13, 1: *Agrippinensi ponte*.

[80] II [10], 2, 6; 6, 3; 7, 6; 9, 1–3; III [11], 2, 4; 7, 5; IV [8], 1, 5; 9, 5; 10, 4; V [9], 19, 1; 19, 4; VII [6], 3, 3; 5, 3; 10, 4; 11, 1–2; 12, 4; IX [12], 3, 1; 10, 3 etc.; L'HUILLIER 1992, p. 223–235.

[81] VI [7], 14, 1; vezi şi VII [6], 13, 1: *Insuper etiam Agrippinensi ponte faciundo reliquiis adflictae gentis insultas…*

[82] II [10], 7, 4; de TRIZIO 2009, p. 98.

[83] II [10], 7, 4; de TRIZIO 2009, p. 98.

[84] II [10], 7, 6.

2) *Terminus* are doar cinci menţiuni, respectiv două în *pangeyricus* din 289[86], una în cel din 291[87] şi două în cel 297[88]. Noţiunea are înţelesuri divergente. Astfel, pe de o parte, în nuanţe mai accentuate decât *limes*, *terminus* exprimă foarte clar, ca și în istoriografia clasică, *ideea de teritorializare* a Imperiului[89], el delimitând net spaţiul imperial (*hic Imperium*) de ţinuturile duşmane (*terrae hostium*), aşa cum reiese fără echivoc din *genethliacus Maximiani Augusti* rostit la 21 iulie (?) 291 de Mamertinus[90] şi din *panegyricus* pronunţat în 297 de un anonim în cinstea lui Constantius *Caesar*[91]. Pe de altă parte, vocabula este întrebuinţată pentru a sublinia mai adecvat *politica expansionisă* a Imperiului: acesta, spunea anonimul tocmai amintit, nu are graniţe decât pe cele ale armatelor (*probasti Romani imperii nullum esse terminum nisi qui tuorum esset armorum?*)[92], cu sprijinul cărora şi datorită valorii lor împărăţii lărgind hotarele puterii romane (*qui Romanae potentiae terminos virtute protulerant*)[93]. Imperiul administrat de Diocletianus şi Maximianus, perora şi Mamertinus în 289 preluând o formulă ciceroniană, are ca margini nu pământul, ci cerul (*non terrae sed caeli regionibus terminatis*)[94].

3) *Finis*[95] apare atestat de patru ori, respectiv de două ori în discursul în cinstea lui Constantius din 297[96], o dată în *panegyricus* destinat lui Constantinus din 310[97] şi o dată în *gratiarum actio* rostită în 362 de Claudius Mamertinus[98]. Vocabula are mai multe înţelesuri. Astfel, în geografia retorică a anonimului care îl elogia pe Constantius *Caesar* în 297, *finis* avea vechiul sens de „hotar/ capăt/

---

[85] II [10], 6, 3; 14, 4: *profundissima pax*; IV [8], 20, 2–3; VII [6], 11, 1; IX [12], 2, 6; 3, 2.

[86] II [10], 7, 2: *Quod autem maius evenire potuit illa tua in Germaniam transgressione, qua tu primus omnium, imperator, probasti Romani imperii nullum esse* ***terminum*** *nisi qui tuorum esset armorum?* 10, 1: *Vos vero, qui imperium non terrae sed caeli regionibus* ***terminatis****…*

[87] III [11], 16, 2: *Sancte Iuppiter et Hercules bone, tandem bella civilia ad gentes illa vesania dignas transtulistis, omnemque illam rabiem extra* ***terminos*** *huius imperii in terras hostium distulistis*.

[88] IV [8], 3, 3: *qui Romanae potentiae* ***terminos*** *virtute protulerant, imperium filio pietate debebant*; 20, 4: *Quae a vobis ita recuperata est ut illae quoque nationes* ***terminis*** *eiusdem insulae cohaerentes vestris nutibus obsequantur*.

[89] TAC., *Ann.*, I, 11: *intra terminos imperii*; OROS., VII, 23, 4: *dicionem… Romanam anquis terminis statuit*.

[90] III [11], 16, 2.

[91] IV [8], 20, 4: *nationes* ***terminis*** *eiusdem insulae /scl. Britannia/*.

[92] II [10], 7, 2.

[93] IV [8], 3, 3.

[94] II [10], 10, 1. Expresie ciceroniană: *Cat.*, 3, 26: [Pompeius] *fines vestri non terrae, sed caeli regionibus terminaret*; de TRIZIO 2009, 28, p. 107.

[95] Pentru sensurile acestui termen care interesează în discuţia de faţă, vezi *TLL*, *s.v. finis*, secţiunile **IA1** şi **IA4**.

[96] IV [8], 18, 2: *Nullo siquidem certo* ***fine*** *montium aut fluminum terminabatur quem dispositae limitis custodiae tuerentur*; 20, 5: ***fines****… Oceani*.

[97] VII [6], 9, 4: *Di boni, quid hoc est quod semper ex aliquo supremo* ***fine*** *mundi nova deum nomina universo orbi colenda descendunt?* 9, 5: *Sacratiora sunt profecto Mediterraneis loca vicina caelo, et inde propius a dis mittitur imperator ubi terra* ***finitur***.

[98] XI [3], 14, 1: *Cum igitur inter egregia negotia itinere confecto usque ad Thraciae* ***fines*** *perventum foret…*

limită al/a lumii", folosindu-l, în acest sens, pe lângă *Oceanus* (*fines… Oceani*)[99]. Cum se ştie, încă din poemele homerice, Oceanul era considerat limita lumii cunoscute, locul „în care se întretaie şi se confundă geografia reală şi cea imaginară"[100]. În aceeaşi accepţiune apare şi în scrieri din secolul al IV-lea, precum *Expositio totius mundi et gentium* a unui anonim[101], *Ora maritima* a lui Avienus[102] sau corespondența lui Ausonius[103]. Și pentru anonimul din *Augustodunum* care, la sfârşitul lui iulie 310, făcea *laudatio* pentru Constantinus, *finis* marchează limita extremă a lumii (*supremus finis mundi*), a întregului univers cunoscut (*universus orbis*), străjuit de Nil, India şi Britannia; la aceste hotare se sfârşeşte lumea (*ubi terra finitur*)[104]. În al doilea rând, *finis* apare în contrast cu *limes*, aşa cum se observă în *oratio* pronunţată în cinstea lui Constantius în 297: primul termen desemnează hotarul natural, cel de-al doilea – hotarul artificial: *nullo siquidem certi fine montium aut fluminum terminabatur quem dispositae limitis custodiae tuerentur…*[105]. În sfârşit, *finis* desemnează graniţa unei unităţi administrative romane (*Thraciae fines*), cum se desprinde din *gratiarum actio* din 362 a lui Claudius Mamertinus[106].

4) ***Ripa*** se întâlneşte de cinci ori – câte o dată în panegiricele din 289[107], 297[108] şi 362[109] şi de două ori în cel din 310[110] – şi indică graniţa naturală, fluvială, a Imperiului[111], diferită de cea politică, militară, artificială, terestră (*limes*)[112]. Distincţia fusese făcută încă de Tacitus[113] în epoca clasică și e reiterată la mijlocul veacului al IV-lea de breviatorul Festus[114] și spre sfârșitul aceluiași veac de *Historia Augusta*[115]. *Ripa* desparte în mod natural spaţiul controlat de romani

[99] IV [8], 20, 5.

[100] GARBARINO 2005, p. 33; exemple din surse vezi în *TLL*, *s.v. finis*, (*mundi, orbis terrarum*).

[101] *Expos.*, LIX: *Inde Oceanum… est ibi finis mundi*.

[102] BALBAO SALGADO 1995–1996, p. 195–204.

[103] AUS., *Ep.* 13, 4–5: *cui litus arandum/ Oceani finem iuxta solemque cadentem*.

[104] VII [6], 9, 4.

[105] IV [8], 18, 2.

[106] XI [3], 14, 1

[107] II [10], 2, 4: *et* ***ripas*** *peragrabo Rheni…*

[108] IV [8], 13, 3: *quantoslibet valebat exercitus Maximianus in* ***ripa****!*

[109] XI [3], 7, 2: *cum dexteriorem incliti fluminis* ***ripam*** *utriusque sexus, omnium ordinum, armatorum atque inermium perpetuus ordo praetexeret*.

[110] VII [6], 11, 5: *Arat illam terribilem aliquando* ***ripam*** *inermus agricola, et toto nostri greges bicorni <amne> mersantur*; 13, 1: *quippe cum totus armatis navibus Rhenus instructus sit et* ***ripis*** *omnibus usque ad Oceanum dispositus miles immineat*.

[111] Vezi și LACT., *Mort.*, XVII, 4: *per circuitu ripae Istriacae*.

[112] CARRIÉ 1995, p. 36.

[113] TAC., *Agr.*, XLI, 1: *nec iam de limite imperii et ripa, sed de hibernis legionum et possessione dubitatum*; BUCCI 2015, p. 141–142.

[114] FEST., 14, 3: *limes orientalis supra ripam Tigridis est institutus*; 14, 5: *supra ripam Tigris limes est reformatus*.

[115] Termenul *ripa* nu apare în mod explicit, dar contextul îndreptățește să-l avem în vedere: *SHA*, *Hadr.*, XII, 6: *Per ea tempora et alias frequenter in plurimis locis, in quibus barbari non fluminibus sed limitibus dividuntur, stipitibus magnis in modum muralis saepis funditus iactis atque conexis barbaros separavit* („Și pe vremea aceea, ca și mai înainte, în cele mai

(*noster*)[116] de cel aflat în stăpânirea altor neamuri, străin (*barbarus*), ca să folosim expresii din discursul din 310 al unui anonim[117]. Acest rost are *ripa Rheni*[118]. Dincolo de ea (*ultra Rhenum*[119], *trans Rhenum*[120]), se află teritoriul barbar (*in hosticum transeundi*)[121], de unde, peste apele înghețate ale fluviului (*gelu Rhenus*), o mulțime de populații germanice, printre care și francii, trec în Imperiu (*transire Rhenum*)[122] – dincoace (*cis Rhenum*[123], *contra hinc*[124]); e malul roman (*illa ripa*), unde țăranul ară fără a trebui să ia armele pentru a se apăra iar turmele se pot îmbăia de-a lungul întregului curs al fluviului cu două brațe (*arat illam … ripam inermus agricola, et tot nostri greges bicorni <amne> mersantur*)[125]; pe albia Rinului, patrulează nave armate și pe malurile lui, până la Ocean, sunt dislocați soldați amenințători (*quippe cum totus armatis navibus Rhenus instructus sit et ripis omnibus usque ad Oceanum dispositus miles immineat*)[126]; prezența lui Maximianus aici (*Maximianus in ripa*), se menționa într-un *panegyricus* din 297, este mai puternică decât orice armată, insuflând dușmanilor teroarea[127]. Același rol delimitator îl are Dunărea: în *gratiarum actio de consulatu suo* rostită la 1 ianuarie 362 la Constantinopolis de către Claudius Mamertinus, se arată că pe malul drept al acestui renumit fluviu (*cum dexteriorem incliti fluminis ripam*) se află Imperiul, pe cel stâng (*ad laevam*), pe cealaltă latură a fluviului (*ex parte altera*), este teritoriul barbar (*barbaricum solum*)[128]. În sfârșit, deși *Panegyrici* nu amintesc în mod expres *ripa* Eufratului și *ripa* Tigrului, mențiunile despre aceste două fluvii permit să se conchidă că malurile acestora reprezentau linii de demarcație între romani și parți (perși)[129].

III. *Frontierele şi spaţiul Imperiului în* Panegyrici Latini

Ca mulți alți autori greco-latini din vremea Imperiului, oratorii gallo-romani

---

multe locuri în care barbarii nu sunt despărțiți de teritoriul roman prin fluvii, ci prin simple hotare convenționale, a făcut, din stâlpii mari înfipți adânc în pământ și legați între ei, garduri asemenea zidurilor"). Traducerea, ușor ameliorată, aparține lui David Popescu; vezi și WHITTAKER 1994, p. 82.

[116] Vezi, de asemenea, *SHA*, *Tac.*, XIII, 7: *in nostra ripa*.

[117] VII [6], 13, 2.

[118] II [10], 2, 6. Pentru percepția Rinului, inclusiv „comme une frontière politique qui sépare des ensembles différents voir opposés", vezi CHAUVOT 2016, p. 59–87 (*Le Rhin et l'Empire: les métamorphoses d'un fleuve*).

[119] II [10], 7, 7.

[120] VI [7], 8, 4; BUCCI 2015, p. 108.

[121] VII [6], 13, 1.

[122] VII [6], 6, 4; 11, 1–3.

[123] VI [7], 4, 2.

[124] VII [6], 11, 5.

[125] VII [6], 11, 5.

[126] VII [6], 13, 1; vezi și IV [8], 14, 3–4: *equestribus… pedestribus copiis… armatis… diversis classibus*; IX [12], 3, 2: *Et quid opus erat ipsi Rheno instructis et militibus et classibus...*

[127] IV [8], 13, 3; BUCCI 2015, 108–109.

[128] XI [3], 7, 1–3; 8, 3–4. Pentru epoca clasică vezi SEN., *QN*, 9: *Danuvius Sarmatica ac Romana disterminet*. Despre Dunăre ca *limes* și punct de interacțiune romano-barbară în perioada romană clasică și târzie, vezi GUZMÁN ARMARIO 2012, p. 385–396; GLAD 2017, p. 131–143.

[129] II [10], 2, 6: *Ibo scilicet virtutis tuae vestigiis colligendis… perque omnem qua tendit Euphraten…*; IV [8], 3, 3: *Partho quippe ultra Tigrim redacto*.

au o dublă percepţie asupra frontierelor acestuia. Prima are o conotaţie **pur retorică, idealizantă, maximalistă** – Imperiul roman este o hegemonie mondială, căreia îi aparţine atât spaţiul politic, cât şi lumea fizică[130]. Statul administrat de Diocletianus şi Maximianus, spunea Mamertinus în 289, are ca margini nu pământul, ci cerul (*non terrae sed caeli regionibus terminatis*)[131]. Fiecare regiune a pământului şi a cerului (*ex omni terrarum caelique regione*) aparţine Imperiului, perora şi un anonim în 297[132]. Un an mai târziu, Eumenius arăta, şi el, că statul roman are dominaţie absolută (*potentia*) pe pământ şi pe mare (*Romana res plurimum terra et mari valuit*)[133]. Această hegemonie se amplifică continuu, căci, aşa cum era încredinţat în 297 un orator anonim, învingând orice duşman (*omni hoste*), împăraţii, prin vitejia lor, au lărgit frontierele puterii romane (*Romanae potentiae terminos virtute protulerant*) iar statul (*res publica*), devenit mai sigur (*certa securitas*), s-a mărit şi este destinat a se mări încă (*aucta atque augenda res publica*)[134]. Este vorba, aşadar, de concepţia despre expansiunea fără limite a Romei, prezentă în ideologia romană încă de la sfârşitul Republicii[135] şi exaltată apoi, în vremea lui Augustus, de Vergilius (*imperium sine fine*)[136] şi, în cea a lui Antoninus Pius, de Aelius Aristides (μία πόλις πᾶσα ἡ οἰκουμένη)[137]. Această geografie maximalistă, întâlnită până târziu în literatura latină[138], este, în ultimă instanţă, o geografie a puterii universale de origine sacră a suveranilor. În conformitate cu ideile panegiriştilor noştri, aşa cum principii sunt epifanii ale divinităţilor tutelare ale Imperiului (*conspicuus et praesens Iuppiter cominus*; *sanctus Iuppiter*; *Hercules bonus*; *imperator Hercules*; *dei/ numina praesentes* etc.)[139], aşa cum aceştia au o *immortalis/ divina origo*[140], o maiestate înrudită (*cognata maiestas*) cu cea a zeităţilor respective[141] şi o voinţă (*voluntas*) de aceeaşi autoritate ca a părintelui suprem (*summi patris sequatur auctoritas*)[142], iar puterea le este delegată de Iuppiter[143], tot

[130] HIDALGO de la VEGA 2003, p. 271–285; PLÁCIDO SUÁREZ 2008, p. 15–20.

[131] II [10], 10, 1.

[132] IV [8], 20, 3.

[133] V [9], 19, 4.

[134] IV [8], 3, 2–3.

[135] RICHARDSON 2011, p. 1, cu trimiteri la nota 1.

[136] VERG., *Aen.*, I, 278: *His ego nec metas nec tempora pono/ Imperium sine fine dedi*; HARDIE 1986.

[137] AEL. ARIST., Εἰς Ῥώμην, 97–99; DESIDERI & FONTANELLA (ed.) 2013.

[138] De exemplu, în SYMM., *Or.* II, 24; *SHA*, *Tac.*, XV, 2; *Prob.*, XIV, 5; XV, 2; XX, 4; VEG., *Epit. rei milit.*, I, 8, 9; RUT. NAMAT., *De reditu suo*, I, 55–58; CLAUD., *Cons. Stil.*, II, 60; III, 132–133; 136–137; 139; 159–160: *nec terminus unquam/ Romanae dicioni erit*; *III cons. Hon.*, 57; *IV cons. Hon.*, 42; *Laud. Seren.*, 44; PRUD, *Contra Symm.*, I, 543; FONTAINE 1983, p. 13–45.

[139] II [10], 1, 1–4; 2, 1: *qui te praesentem intuemur deum* (de TRIZIO 2009, 27, 64); 2, 3; 4, 2; 7, 5–6; 10, 2; 13, 3–4; III [11], 2, 3–4; 3, 3; 3, 6–7; 10, 5; 11, 1; 16, 2; V [9], 8, 1; VI [7], 8, 2; 8, 4; 11, 3; VII [6], 2, 5; 11, 3; 22, 1; IX [12], 2, 4; 3, 1; 4, 4; 19, 6; X [4], 7, 3 etc.; CHASTAGNOL 1994, 259–274; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 34, 44–45, 49–51, 79–80; REES 2002, p. 39; LAGIOIA 2004, p. 123–137; de TRIZIO 2009, p. 55–56, 63–64, 67, 100; BUCCI 2015, p. 104–105, 125.

[140] II [10], 2, 3; III [11], 3, 7; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 79–80; de TRIZIO 2009, p. 67.

[141] IV [8], 4, 1.

[142] V [9], 15, 3; BUCCI 2015, p. 134–135.

astfel există o similitudine între universul terestru şi lumea celestă (*totius mundi caelestiumque rerum similitudinem*), cum era încredinţat anonimul ce a rostit *panegyricus* pentru Constantius *Caesar* în 297[144]. Prin urmare, chiar dacă, aşa cum scria Lactantius referindu-se la Diocletianus, din punct de vedere administrativ şi militar, Imperiul fusese împărţit în patru (*in quattor partes orbi diviso*)[145], el era proiecţia terestră a Imperiului celest – deci, cum arătau oratorii noştri, indivizibil (*imperium singulare*, *imperium commune*, *patrimonium indivisum*, *res publica una*), iar puterea suverană – nelimitată, ubicuă, nepartajată între asociaţi – idee întâlnită în mai multe oraţii[146].

A doua perspectivă oferită de *Panegyrici Latini* asupra frontierelor Imperiului este cea **retorico-realistă**, în care *amplificatio rhetorica* se îmbină cu elemente ale geografiei politico-administrative specifice vremii. Cum au remarcat unii învăţaţi, din secolul al III-lea, în gândirea politică romană, concepţia despre *imperium sine fine*, fără a dispărea, a făcut loc alteia, bazate pe un simţ mai clar al realităţii[147], anume că Imperiul are un teritoriu definit, are *fines* care-i sunt proprii[148], este separat de alte neamuri prin anumite linii de demarcaţie, *qui barbaros Romanosque divideret*, cum se citeşte în *Historia Augusta*[149]. Şi pentru oratorii gallo-romani, statul roman se înscrie într-o spaţialitate, dar descrierea acesteia nu e lipsită complet de nuanţe retorice, cum e normal în creaţii de acest gen. Astfel, spaţiul imperial este echivalent cu imensul areal delimitat de barierele naturale, respectiv marile fluvii – la nord-vest – Rinul, la nord – *Danubius-Hister*, la est – Eufratul şi Tigrul, la vest – *Oceanus*, la sud – Nilul[150]: *Rhenus et Hister et Nilus et cum gemino*

---

[143] VI [7], 12, 6: *Recipe, Iuppiter, quod commodasti*; BUCCI 2015, p. 133.

[144] IV [8], 20, 3; L'HUILLER 1992, p. 373–374.

[145] LACT., *Mort.*, VII, 2.

[146] II [10], 9, 4–5; 10, 1: *tantum vim tantum potestatem mutuo vobis impartire*; 11, 1–3; III [11], 6, 3; 6, 5; 6, 6–7: *Vobis Rhenus et Hister et Nilus et cum gemino Tigris Euphrate et uterque qua <so>lem accipit ac reddit Oceanus et quidquid est inter ista terrarum et fluminum et litorum, tam facili sunt aequanimitate communia quam sibi gaudent esse communem oculi diem. Ita duplices vobis divinae potentiae fructus pietas vestra largitur: et suo uterque fruitur et consortis imperio*; 7, 1–7; 13, 5: *neque enim pars ulla terrarum maiestatis vestrae praesentia caret, etiam cum ipsi abesse videamini*; 14, 2–3: /Iuppiter/ *numen tamen eius ac mentem tot infusam esse mundo… Divinitatem vestram ubique versari, omnes terras omniaque maria plena esse vestri*; IV [8], 15, 6: *ubique vim vestrae divinitatis esse, ubi vultus vestri, ubi signa colerrentur*; 20, 5; VI [7], 9, 2: *summarum… rerum socium semper habuisses*; VII [6], 1, 4: *socia maiestas*; IX [12], 2, 3: *imperii… socii*; L'HUILLER 1992, p. 373–374; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 58 (n. 16), 59 (n. 18), 141 (n. 73), 215, 295 (n. 7); LEADBETTER 1998, p. 213–228; de TRIZIO 2009, p. 73, 110–111; BUCCI 2015, p. 116. Pentru ideea generală de unitate a Imperiului în secolul al IV-lea în diverse surse, *cf.* INGLEBERT 2015, p. 9–25.

[147] ARCE 2001, p. 5–13.

[148] Eutr., IX, 13, 1: *Romanam dicionem ad fines pristinos varia bellorum felicitate revocavit* („Şi datorită succesului felurit al războaielor sale, el /Aurelianus – n.n./ a readus stăpânirea romană la vechile ei hotare"); X, 14, 2: *finibus suis Romanum imperium restitutum* („/sub Iulianus – n.n./ Imperiul roman a fost restabilit în graniţele sale de altădată").

[149] *SHA*, *Hadr.*, XI, 2.

[150] II [10], 2, 6. Vezi, de asemenea, II [10], 7, 3–5 (Rin, Eufrat); 11, 7; 12, 2–3; 12, 6 (*Oceanus*); III [11], 6, 6 (Rin, Istru, Nil, Tigru, Eufrat, *Oceanus*) (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 91, n. 47); IV [8], 2, 1 (Rin, Dunăre); 3, 2 (Tigru); 6, 1; 6, 4 (*Oceanus*); 8, 1 (Rin); 17, 4 (*Oceanus*); 18, 3 (*Oceanus*); V [9], 18, 1 (*Rheni cornua*); 18, 4 (Istru, Eufrat, Rin);

Tigris Euphrate et uterque qua <so>lem accipit ac reddit Oceanus et quidquid est inter ista terrarum et fluminum et litorum, spunea Mamertinus în 291 despre teritoriul asupra căruia, cu egală putere (*tam facili sunt aequanimitate communia*), îşi exercitau *potentia* diarhii Diocletianus şi Maximianus[151]. Este exprimată aici o veche temă ideologică și istoriografică romană – fluviile circumscriu „geografia puterii imperiale”[152], cum, de exemplu, o afirmau explicit *Res gestae divi Augusti*[153]. În unităţi geografice mai largi, Imperiul cuprinde zonele tradiţionale ale *oikumene*-i – Libya /Africa/, Europa şi Asia, peste care, cum arăta Claudius Mamertinus în 362, domnea Iulianus (*Libyae Europae Asiaeque regnatur est*)[154]. Este indubitabil că ambele viziuni reflectă fidel ceea ce Pierre-Louis Malosse numea „toposul encomiastic al extremităţilor imperiului şi ale lumii”[155]. Această geografie retorică accentuează ideea că, pentru oratorii gallo-romani, din punct de vedere teritorial, Imperiul e un spațiu relativ închis, deși nu exclud posibilitatea apariției unor circumstanţe favorabile expansiunii; în acest moment, însă, misiunea suveranilor e aceea de a consolida ceea ce Imperiul deja deține[156]. Aşa se desprinde dintr-un discurs din 297 al unui orator anonim: statul roman (*Romana res publica*), spunea el, este un *solidum imperium* („imperiu solid, stabil”, dar poate semnifica şi „imperiu întreg, complet, desăvârşit”), care ține într-o singură îmbrăţişare tot ceea ce altădată nu era roman; rămân, desigur, şi alte teritorii ce pot fi cucerite dacă voinţa împăraţilor şi raţiunea de stat o cer (*et ex aliis quidem partibus aliqua restant, quae, si voluntas vel ratio rem desiderent, possitis adquirere*), dar, momentan, nu mai există niciun motiv pentru a merge mai departe, doar dacă suveranii nu şi-ar dori să caute chiar limitele Oceanului (*fines ipsius quaerantur Oceani*), ceea ce natura a interzis până acum; tot ce este demn de nişte împăraţi neînvinşi, conchide el, este deja deţinut (*omnia, inquam, invictissimi principes, vestra sunt quae digna sunt vobis*)[157]. Aceeaşi idee răzbate din *oratio* a unui alt anonim, pronunțată în 310 în faţa lui Constantinus: tatăl său, Constantius, odată ce a eliberat

20, 3 (*Oceanus*); 21, 1 (*gemina Persidos flumina*; Nil); VI [7], 4, 2; 8, 3 (Rin); XI [3], 7, 1–3; 8, 4; 9, 1 (Istru; Dunăre). Aceleași frontiere delimitate de râurile menționate la LIB., *Or.* LIX; MALOSSE 2003, 40–41. În ceea ce privește frontiera sudică, nord-africană, nu există date mai detaliate. În panegiricul din 307 rostit cu prilejul căsătoriei dintre Constantinus și Fausta, referindu-se la campania din 297 a lui Maximianus împotriva *ferocissimos Mauritaniae populos* (vezi și AUR. VICT., *Caes.*, 39, 22: *Africam… nationes Quinquegentanae graviter quatiebent*; EUTR., IX, 22, 1: *Africam Quinquegentiani infestarent*), oratorul anonim arăta că acestea erau apărate de lanțuri muntoase și bariere naturale inaccesibile (*inaccessis montium iugis et naturali munitione fidentes*) (VI [7], 8, 6; BUCCI 2105, p. 110–111). Mai mult decât repere geografice, informațiile respective au o valoare metaforică, elogiind abilitatea împăratului de a depăși obstacole naturale insurmonatabile, așa cum arăta în 291 și Mamertinus: *Tanta facilitate illa quae tunc aliis forent inaccessibilia superastis, atque inde Iulias hinc Cottias Alpes quasi relictas aestu arenas patentium litorum transcurristis* – III [11], 9, 3; BUCCI 2015, p. 110.

[151] III [11], 6, 6; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 91, n. 47.

[152] PURCELL 2012, p. 373–387; CAMPBELL 2012.

[153] *RG*, 26, 2 și 4; ROMAN 1983, p. 261–268; VANOTTI 1987, p. 234–249.

[154] XI [3], 27, 2; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 430, n. 165.

[155] MALOSSE 2006, p. 205–218.

[156] Aceeași idee în LIB., *Or.* LIX; MALOSSE 2003, p. 40–41.

[157] IV [8], 20, 2–3; 20, 5; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 141, n. 74.

Britannia, nu a considerat demnă efectuarea altor cuceriri – nici pădurile şi mlaştinile caledonilor şi picţilor (*nec Caledonum aliorumque Pictorum silvas et paludes*), nici Irlanda vecină (*nec Hiberniam proximam*), nici foarte îndepărtata Thyle /Islanda?/ (*nec Thylen ultimam*), nici chiar legendarele insule ale fericiţilor (*nec ipsas, si quae sunt, Fortunatorum insulas*)[158]. Într-o viziune globalistă, pentru un orator *incertus*, în 312, şi pentru Nazarius, în 321, Imperiul lui Constantinus era universul însuşi - *mundus*[159], iar împăratul – *dominus omnium nationum*[160].

Această lume, această realitate geografică şi politică e descrisă – desigur, conform convenţiilor geografiei retorice, aşadar, într-o *amplificatio rhetorica*, într-o tonalitate hiperbolizantă, asociind geografia şi politica – de oratorul Eumenius în 298, în discursul prin care mulţumea suveranilor pentru refacerea aşa-numitelor şcoli meniane (*scholae Maenianae*) din *Augustodunum*. El menţionează harta expusă sub porticurile acestora (*in illis porticibus*), pe care – spunea – tinerii pot să vadă (*videat*) şi să contemple în fiecare zi (*cotidie*) toate pământurile (*omnes terrae*), toate mările (*cuncta maria*), oraşele, popoarele, neamurile (*urbium gentium nationum*) pe care neînvinşii principi le-au refăcut datorită pietăţii lor, sau pe care le-au învins cu bărbăţia lor, sau pe care le fac să tremure de groază (*quidquid invictissimi principes… aut pietate restituunt aut virtute devincunt aut terrore devinciunt*); acolo, sunt reprezentate toate ţările, cu numele lor, întinderea, distanţa, toate fluviile pământului cu izvoarele şi cu braţele lor de vărsare, toate golfurile ţărmurilor prin care Oceanul strânge într-o îmbrăţişare pământurile sau le inundă cu impetuozitate (*Siquidem illic… omnium cum nominibus suis locorum situs spatia intervalla descripta sunt, quidquid ubique fluminum oritur et conditur, quacumque se litorum sinus flectunt, qua vel ambitu cingit orbem vel impetu irrumpit Oceanus*); pe acea reprezentare, indicaţiile privind regiunile din fiecare colţ al pământului permit să se retraseze frumoasele fapte ale puternicilor împăraţi (*Ibi fortissimorum imperatorum pulcherrimae res gestae per diversa regionum argumenta recolantur*); se văd acolo fluviile gemene ale Persiei (*revisuntur gemina Persidos flumina*), câmpurile însetate ale Lybiei (*et Lybiae arva sitientia*), braţele încovoiate ale Rinului (*et convexa Rheni cornua*), ţărmul Nilului cu multe guri (*et Nili ora multifida*); privind fiecare ţară în parte, oricine îşi poate imagina cu mintea, fie Egiptul care, prin clemenţa ta, o, Diocleţiene Auguste, a depus furia pentru a fi în pace (*Aegyptum furore posito quiescentem*), sau pe tine, neînvinsule Maximian, care arunci fulgerul asupra hoardelor învinse ale maurilor (*aut te, Maximiane invicte, perculsa Maurorum agmina fulminantem*), sau Batavia şi Britannia care, graţie dreptei tale, o, stăpâne Constantius, îşi înalţă capetele lor nenorocite din păduri şi valuri (*aut sub dextera tua, domine Costanti, Bataviam Britanniamque squalidum caput silvis et fluctibus exserentem*), sau pe tine, Maximiane *Caesar* (Galerius), călcând în picioare arcurile şi tolbele cu săgeţi ale perşilor (*aut te, Maximiane Caesar, Persicos*

[158] VII [6], 7, 1–2; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 227, n. 28; LASSANDRO & MICUNCO 2000, p. 228, n. 23–24.

[159] VIII [5], 10, 2 (a. 312); X [4], 12, 3 (a. 321). Pentru echivalenţa *Imperium* = *mundus*, vezi, de exemplu, *SHA, Pesc. Nig.*, VIII, 2: *imperium mundi*, *Prob.*, XX, 4. Împăratul ca *mundi princeps* în *SHA, Prob.*, XI, 2; *Car.*, XVIII, 4: *principes mundi*; de asemenea, *Claud.*, X, 3: *tu, qui nunc… mundum regis*; RÖSGER 1983.

[160] VIII [5], 14, 5.

arcus pharetrasque calcantem); acum, de fapt, acum, în sfârşit, conchidea el, e frumos să priveşti reprezentarea lumii, pentru că nu vedem nimic care să nu fie al nostru (*Nunc enim, nunc demum iuvat orbem spectate depictum, cum in illo nihil videmus alienum*)[161]. Pe această hartă, aşadar, ce aminteşte de cea din *porticus Vipsania*, pe care, cum ne informează Plinius cel Bătrân, era reprezentat *orbis terrarum*[162], avem „inventarul lumii", pentru a utiliza titlul unei cărţi a lui Claude Nicolet, al cărei pretext erau *Res gestae* augustane şi harta lui Vipsanius Agrippa – deci, „un repertoriu geografic şi un catalog de cuceriri şi acţiuni militare pe uscat şi pe mare"[163]. Din acest punct de vedere, panegiriştii se situează în prelungirea autenticei tradiţii ideologice romane, întâlnită, de exemplu, în memoriile epigrafice ale lui Augustus – *Rerum gestarum divi Augusti, quibus orbem terrarum imperio populi Romani subiecit*; *Bella terra et mari… externa toto in orbe terrarum*[164].

IV. *Semnificaţiile frontierei în* Panegyrici Latini

Discursurile oratorilor gallo-romani din secolele III-IV evidenţiază semnificaţii multiple ale frontierei.

1. Legitimarea puterii imperiale universale. Indicarea expresă a limitelor spaţiului imperial are menirea de a sublinia întinderea şi legitimitatea puterii suverane. Dimensiunea universală a acesteia se reflectă cel mai bine în menţionarea de către Mamertinus, în *genethliacus* din 291, a celor două Oceane (*uterque qua <so>lem accipit ac reddit Oceanus*)[165]. Conform mitului lui Herakles, Oceanul se află la extremitatea lumii, pe care eroul a integrat-o civilizaţiei curăţind-o de monştri[166]. La fel au procedat Maximianus şi Constantius – ambii cu apelativul *Herculius*[167]. Primul, după ce a repurtat victorii în întreaga lume (*toto quidem orbem victorem*), se pregăteşte să lupte până la fluviul Hebru şi la Oceanul apusean (*a flumine Hibero et conscio occidui solis Oceano*), unde a ajuns şi Hercules[168], şi până în insula Britannia, ale cărei hotare (*termini eiusdem insulae*)[169] se află dincolo de Ocean (*ultra Oceanum*)[170], la limita extremă a lumii (*ad intimum terrarum limen*)[171]. Ca şi în cazul eroului, cel pe care principele urmează să-l înfrunte acolo este o adevărată nenorocire pentru Occident (*Occidentis plaga*)[172], un

[161] V [9], 20, 1–3; 21, 1–3; L'HUILLIER 1992, p. 284; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 171–177, n. 76–86; GRAHAM 2006, p. 51–52; TRAINA 2015, p. 49–51.

[162] PLIN., III, 17.

[163] NICOLET 1988; NICOLET 1990.

[164] *RG*, 3, 1. *Cf.* III [11], 19, 4: *itemque /scl. bona sidera et amica/ praeter victorias toto orbe terrarum partas etiam navalia trophaea promittunt*; IV [8], 17, 2–3.

[165] III [11], 6, 6; L'HUILLIER 1992, p. 374.

[166] AMIOTTI 1987, p. 13–20; DÍEZ del CORRAL CORREDOIRA 2004, p. 35–56.

[167] Pentru acest titlu acordat lui Maximianus, *cf.* AUR. VICT., *Caes.*, 39, 18; 39, 21; 39, 25; 39, 30; 39, 48; 40, 5; 40, 21; EUTR., IX, 22, 1; 27; X, 2, 2; 3, 1–2; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 44–51, 54 (n. 4); de TRIZIO 2009, p. 59; BUCCI 2015, p. 75.

[168] II [10], 2, 1; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 55, n. 8; de TRIZIO 2009, p. 63. Pentru mitul lui Hercules în *Panegyrici*, *cf.* de TRIZIO 2005, p. 155–168.

[169] IV [8], 20, 4.

[170] IV [8], 20, 3.

[171] VII [6], 7, 1; vezi şi VI [6], 14, 3: *dum vicinos ortus repetit occasu* (LASSANDRO 2000a, p. 214, n. 38; BUCCI 2015, p. 143).

[172] II [10], 2, 1.

pirata[173], autorul unui *nefarium*, *indignissimum latrocinium*[174], un alt monstru (*prodigium*)[175], dar mult mai oribil decât acel diform păstor cu trei capete (*non pastorem trino capite deformem sed prodigium multo taetrius opprimentem*) – aşadar, mitologicul Gerion –, anume uzurpatorul Carausius (*Augustus* între toamna lui 286-începutul verii lui 293), căruia, însă, oratorul nu-i dă numele[176]. Astfel, inserat în lumea divină ca descendent al lui Hercules (*Herculea gens*)[177], Maximianus, asemenea lui *Hercules paccator terrarum*[178], a lui *Hercules Victor*, care a eliberat lumea de necazuri de orice fel[179], luptă până la *Oceanus*[180], deci până la marginile lumii, urmărind restabilirea autorităţii legitime. Însă abia Caesar *Herculius* – aşadar, Constantius –, al cărui *avus* e Hercules şi al cărui *pater* e *Herculius* (Maximianus)[181], a reuşit să elibereze Oceanul de rele (*exclusit Oceanum*)[182] şi, o dată cu el, insula de la Ocean – Britannia (*Britanniae recuperatio*; *receptio Britanniae*)[183] –, să redea acesteia libertatea (*recepta libertas*)[184], s-o reintegreze în sfera civilizaţiei (*ad humanos cultus*), s-o repună în lumina binefăcătoare a Romei (*ad conspectum Romanae lucis emersit*)[185]; el e, prin urmare, *vindex et liberator*[186]. Acest gen de înfruntare, ce are în centru personaje similare lui Hercules, având misiunea de a restabili pacea, legalitatea şi legitimitatea, e un motiv ce revine constant în literatura antică[187].

Pe de altă parte, cum preciza anonimul ce făcea elogiul lui Constantinus la sfârşitul lui iulie 310 la *Augusta Treverorum*, din Britannia, aflată la capătul lumii (*ad intimum terrarum limen*)[188], asemenea altor ţinuturi de la extremităţile pământului dătătoare de *nova deum nomina*, s-a arătat o nouă divinitate, menită să fie venerată de întregul univers (*universus orbis*)[189]. Căci aşa cum Mercurius, venit

[173] II [10], 12, 1; IV [8], 12, 1; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 72, n. 42.

[174] IV [8], 12, 1.

[175] II [10], 2, 1; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 55, n. 9; de TRIZIO 2009, p. 65.

[176] II [10], 2, 1; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 55 (n. 9), 72 (n. 42); de TRIZIO 2009, p. 64–66.

[177] II [10], 1, 3; 7, 6; 10, 2; III [11], 3, 6; V [9], 8, 1; VII [6], 2, 5; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 85, n. 18; vezi şi *supra*.

[178] II [10], 11, 6; de TRIZIO 2009, p. 113.

[179] III [11], 3, 6–7: *terras omnes et nemora pacavit, urbes dominis crudelibus liberavit, etiam caelo dirarum alitum volucra tela detraxit, etiam terrores inferum abducto custode compescuit… multa faciant… similia Victoris*. Pentru Hercules ca *victor* (II [10], 1, 3; 13, 4) şi Maximianus ca *invictus* (II [10], 1, 4), vezi şi LASSANDRO 2006, p. 99–110; REES 2002, p. 42–44; de TRIZIO 2009, p. 60, 122; IGLESIAS GARCÍA 2013, p. 126–127, 132.

[180] II [10], 11, 7.

[181] V [9], 8, 1.

[182] VII [6], 5, 1.

[183] VII [6], 5, 3–4.

[184] VII [6], 6, 1.

[185] V [9], 18, 2–3; vezi şi IV [8], 9, 5–6; 19, 2: *tandem liberi tandemque Romani, tandem vera imperii luce recreati* (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 140, n. 71); VI [7], 4, 3.

[186] IV [8], 19, 1.

[187] MORETTI 1999, p. 237–252; de TRIZIO 2009, p. 58; BERNARD 2012, p. 73–94.

[188] VII [6], 7, 1.

[189] VII [6], 9, 4: *Di boni, quid hoc est quod semper ex aliquo supremo fine mundi nova deum nomina universo orbi colenda descendunt?*

de la Nil, şi Liber, descins din India, au ajuns să se manifeste oamenilor ca zei[190], tot astfel *fortunata Britannia* a dat lumii, cu acordul divinităţilor celeste, un împărat cu o dublă origine divină – pe Constantinus[191], descendent din *divus Claudius*[192] şi din Constantius Pius, primit în rândurile zeilor (*receptus est consenssu caelitum*)[193] pe malurile Oceanului – *genitor deorum*[194]; venit în Gallia, la Apollo – *Apollo tuus*[195] –, recunoscându-se în acesta şi devenind, astfel, un *praesentissimus deus*[196]; el este destinat a avea, precum au prezis *vatum carmina divina* pentru Apollo, domnia întregii lumi (*totius mundi regna*)[197].

2. Frontierele delimitează două spaţialităţi politice, ideologice şi culturale opuse – ordinea romană civilizată, pacifică, şi societăţile barbare generatoare de conflicte. Panegiriştii dau glas filosofiei şi ideologiei politice moştenite din literatura greco-latină precedentă: lumea e dihotomică, divizată în două entităţi definite prin valori divergente – civilizaţia şi barbaria. Prima e alcătuită din comunităţi umane sedentare şi agricole, e modelată tehnic (urbanistic), moral, juridic; în cuvintele oratorului Mamertinus, e un spaţiu cu *amoena loca* şi *nobiles urbes*[198]. Cea de-a doua, e dominată de natură, e sălbatecă, fluidă, necentrată[199] – în termenii literaturii latine, un *locus immensus*, *ignotus*, *informis*, *deformis*, *horridus*, *adversus*, *barbarus*, *ferox*[200]. Ca şi pentru alţi autori târzii, şi pentru oratorii gallo-romani, *limites*, *fines* despart două lumi opuse – *Imperium* şi *barbaria*[201]. Astfel, în interiorul spaţiului delimitat de frontiere, se află un univers ordonat, un spaţiu închis de-o manieră armonioasă – *orbis* (*orbis Romanus*, *noster orbis*)[202]. Acesta este

---

[190] VII [6], 9, 4: *Sic Mercurius a Nilo, cuius fluminis origo nescitur, sic Liber a Indis prope consciis solis orientis deos se gentibus ostendere praesentes;* NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 232, n. 43; LASSANDRO & MICUNCO 2000, p. 232, n. 34–35.

[191] VII [6], 4, 1; 7, 3; 9, 1; 9, 5: *Sacratiora sunt profecto Mediterraneis loca vicina caelo, et inde propius a dis mittitur imperator ubi terra finitur.*

[192] VII [6], 2, 1–5; vezi şi VIII [5], 2, 4: *divum Claudium parentem tuum*; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 219–220 (n. 6), 268 (n. 11).

[193] VII [6], 7, 2; vezi şi 4, 2: *in caelo deus*; VI [7], 3, 3: *divi... Constantii filium*; 14, 3: *dive Constanti, quem curru [et] paene conspicuo... Sol ipse invecturus caelo excepit*; VIII [5], 4, 4: *divus pater tuus*; IX [12], 25, 3: *divus… Constantii*; BUCCI 2015, p. 78–79, 142–143.

[194] VII [6], 7, 2. Oceanul ca sursă a tuturor existenţelor, *cf. Il.* XIV, 201; 206; LASSANDRO & MICUNCO 2000, p. 229, n. 26; BUCCI 2015, p. 102.

[195] VII [6], 21, 4; MÜLLER-RETTING 1990; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 248–250, n. 91–92.

[196] VII [6], 22, 1; 17, 4: *deus*.

[197] VII [6], 21, 5: *Vidisti teque in illius specie recognovisti, cui totius mundi regna deberi vatum carmina divina cecinerunt*; MÜLLER-RETTING 1990; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 215, 250–251, n. 93.

[198] III [11], 4, 1.

[199] MUND-DOPCHIE 2004.

[200] BORCA 2004.

[201] ELTON 1996, p. 126, n. 4; GUZMÁN ARMARIO 2003, p. 331–340.

[202] În panegiricile studiate, am identificat 23 de ocurenţe ale termenului *orbis*, prin care panegiriştii desemnează statul roman; desigur, accepţiunea este una estetică, poetică: II [10], 2, 1 (*totius orbis*); 3, 3 (*totius orbis*); 9, 1 (*orbis*); 14, 4 (*totius orbis*); III [11], 2, 4 (*orbis*); 6, 3 (*orbis Romanus*); 13, 4 (*orbis*); IV [8], 3, 2 (*orbis*); 4, 3 (*orbis terrarum*); 10, 4 (*totius orbis terrarum*); 17, 3 (*orbis terrarum*); V [9], 17, 5 (*orbis*); 21, 3 (*orbis*); VI [7], 1, 3 (*totius orbis*); 14, 1 (*orbis*); VIII [5], 9, 3 (*totius orbis*); X [4], 3, 3 (*orbis terrarum*); 35, 1 (*orbis*); 35, 2 (*totius orbis*);

Romanum imperium[203] – o comunitate umană, o lume civilizată[204], lumea locuită (*quidquid homines colunt*)[205], compusă din *nationes*[206] guvernate şi conduse după legi şi norme (*mores*, *leges*, *mandata*, *instituta*, *iura*)[207] care, împreună, formează *Romanus populus*[208]. Imperiul este, aşadar, nu numai o realitate geografică, ci şi una juridică (*Romana res publica*)[209]. El este organizat în *praefecturae*[210] şi *provinciae*[211] administrate de persoane deținând sarcini publice (*negotia publica*, *cura*, *honores*) și autoritate (*potestas*) (*imperii apparatus*, *praefecti*, *iudices*, *praesides*, *duces*, *magistratus* etc.)[212], are orașe (*urbes*, *oppida*, *civitates*) ornate cu edificii publice (*publica tecta*, *loca publica*, *opera*) (*palatia*, *moenia*, *muri*, *templum consilii publici* (= *curia*), *templa*, *fora*, *basilicae*, *porticus*, *circus*, *tribunalia*, *deambulacra*, *gymnasia*, *aqua*, *caldaria*, *lavacra*, *scholae*, *sedes iustitiae*, *horrea*, *cella*) şi private (*privatae aedes*, *domus*)[213], sate (*vici*, *pagi*), porturi (*portus*) cu flote (*classes*), terenuri agricole cultivate (*agri consiti*), turme bogate, mine (*metalla*), drumuri (*viae*)[214]. Totodată, Imperiul este inseparabil de împărați[215], aparținând în întregime acestora (*cum universa teneatis*)[216], care-l guvernează[217], îl apără (*rem publicam vindicare*)[218] și-i poartă

36, 1 (*orbis*); IX [12], 3, 5 (*totius orbis*); 26, 5 (*orbis*); XI [2], 13, 3 (*orbis terrarum*); adaugă, XII [2], 14, 2 (*noster orbis*).

[203] II [10], 1, 5; 7, 2; 9, 4; 10, 1; 11, 2; 13, 2; III [11], 6, 5; 12, 2; 13, 4; 14, 1; 16, 1–2; 22, 5; IV [8], 10, 4; 16, 3; 17, 3; 20, 2; V [9], 5, 1; VI [7], 14, 1; VII [6], 1, 2; 2, 2; 6, 2; 10, 5; 15, 5; VIII [5], 2, 1; 3, 1; IX [12], 1, 3; X [4], 30, 5; 31, 2; XI [2], 3, 1; 11, 1; 15, 2.

[204] V [9], 18, 2: *ad humanos cultus*; aceeaşi idee la LIB., *Or.* LIX; MALOSSE 2003, p. 39–40.

[205] II [10], 13, 2.

[206] II [10], 4, 4; VIII [5], 15, 5.

[207] II [10], 6, 4; IV [8], 21, 1; X [4], 38, 4; XI [3], 4, 3–7; 10, 3.

[208] IV [8], 19, 2; VII [6], 1, 2; XI [3], 14, 5.

[209] IV [8], 20, 2; VI [7], 13, 5.

[210] XI [3], 15, 5; 21, 5; 22, 2; 23, 3; 31, 5.

[211] II [10], 7, 3; IV [8], 4, 3; 9, 1; 10, 1; 17, 4; VI [7], 12, 5; VII [6], 23, 2; VIII [5], 7, 7; XI [3], 1, 5; 7, 1; 9, 2 etc.; *e.g.*: Italia (IV [8], 10, 3; 18, 5), Britannia (III [11], 3, 3; IV [8], 7, 4; 9, 5; 11, 1; 15, 2; 17, 2; 18, 4; 18, 6–7; 20, 3; 21, 2; V [9], 18, 3; 21, 2; VI [7], 4, 2–3), Gallia (II [10], 5, 1; 6, 1; 7, 4; IV [8], 4, 2; 6, 1; 12, 1; VI [7], 8, 3; 12, 5; VII [6], 6, 2; IX [12], 21, 5; X [4], 38, 3; XI [3], 3, 1; 4, 3; 4, 5 etc.), Batavia (III [11], 3, 3; V [9], 21, 2), Germania (IV [8], 3, 3; IX [12], 21, 5), Raetia (II [10], 9, 1; III [11], 5, 4; 16, 1; IV [8], 3, 3; 10, 2), Noricum (IV [8], 10, 2), Pannonia (III [11], 4, 2; IV [8], 10, 2), Aegyptus (IV [8], 10, 2; V [9], 21, 2), Syria *opima et fertilis* (III [11], 4, 2; IV [8], 10, 2), Hispania (IV [8], 18, 5), Africa (IV [8], 18, 5; XI [3], 14, 5), Lybia (V [9], 21, 1), Mauretania (VI [7], 8, 6), Illyricum (XI [3], 6, 2; 9, 4), Macedonia (XI [3], 9, 4), Thracia (IV [8], 21, 1; 13, 3; 14, 1) etc.

[212] II [10], 2, 1; 3, 3; VII [6], 23, 2; VIII [5], 2, 1; XI [3], 1, 4; 1, 5; 4, 2; 5, 2; 14, 4; 15, 1–2; 16, 1; 17, 1; 20, 5; 21, 1; 22, 2–3; 24, 5; 30, 4; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 58–59 (n. 17), 394 (n. 8), 398 (n. 25); de TRIZIO 2009, p. 74–75.

[213] II [10], 3, 4; III [11], 11, 1; 11, 3; IV [8], 6, 1; 9, 1; 17, 1; 21, 2; V [9]; VI [7], 6, 2; 11, 3; VII [6], 1, 5; 15, 6; 18, 1–7; 19; 21, 3; 21, 7; 22, 1–6; 23, 1–2; VIII [5], 1, 1; 1, 3; 2, 1; 4, 4; 8, 4; 13, 5–6; 14, 3; 15, 1–5; X [4], 17, 3; 38, 4; XI [3], 2, 3; 4, 3–4; 4, 6; 5, 2; 7, 3; 8, 4; 9, 2–4; 10, 1; 11, 1–2; 14, 1; 29, 4.

[214] III [11], 10, 5; 15, 2–4; IV [8], 6, 1–2; 7, 3; 11, 1; 13, 4; 15, 5; VII [6], 18, 3; 19, 1; 19, 4; VIII [5], 6, 4; 6, 7–8; 7, 2; 8, 1; X [4], 35, 4–5; XI [3], 10, 1 etc.

[215] VI [7], 2, 2.

[216] IV [8], 20, 5.

[217] II [10], 4, 2: *salutarem manum gubernaculis addidisti*; 14, 2: *institutio imperatoria*; III [11], 13, 4: *rei publicae administratione*; IV [8], 3, 3; 14, 1: *in administranda re publica*; 14, 2; VI

permanent de grijă (*cura*)[219], spre binele tuturor (*per omnium salute*)[220]; asupra lui îşi exercită puterea (*imperium*[221], *imperii potestas*[222], *principatus*[223]) şi îşi revarsă binefacerile (*beneficia*, *munera*)[224], în special *pax*[225], *pietas* şi *felicitas*, dar şi alte *bona* şi *divitiae*[226]. Căci, aşa cum spunea un orator în 291, deşi administrează un stat atât de mare (*vos tantae rei publicae administratione suscepta*), deşi sunt solicitaţi pretutindeni de atâtea oraşe (*tot urbes*), de atâtea castre (*tot castra*), de atâtea frontiere (*tot limites*), de atâtea fluvii, munţi şi ţărmuri diseminate în Imperiul roman (*tot circumiecta Romano imperio flumina montes litora vocant*), principii au atâta forţă în suflet şi atâta succes, că lumea nu se teme deloc pentru siguranţa sa (*nihilominus orbe securo*)[227]; nicio parte a pământului nu e privată de prezenţa maiestăţii voastre, chiar când sunteţi departe (*neque enim pars ulla terrarum maiestatis vestrae praesentia caret, etiam cum ipsi abesse videamini*), conchidea el[228]. Aceeaşi convingere o avea în 297 şi oratorul anonim al panegiricului rostit în cinstea lui Constantius *Caesar*: bunurile distribuite de puterea divină a împăraţilor (*numen vestri*)[229], mai numeroase chiar decât cele ale zeilor, erau destinate întregii lumi (*vestra in orbem terrarum distributa propre plura sunt quam deorum*)[230]. Astfel, suveranii augmentează constant „civilizaţia" spaţiului imperial: câmpurile devastate (*vasta*), necultivate (*inculta*), nedeșelenite (*squalentia*), sălbatice (*muta*) devin fertile (*fera*), cultivate (*culta*) și prospere (*florentia*), culturile se dublează, hambarele (*horrea*) se umplu, durata de viaţa creşte, populaţia sporeşte, pădurile sunt transformate în terenuri de semănat, oraşele (*civitates*) sunt înfrumuseţate (*exornatae*) iar edificiile publice – refăcute, drumurile cu hârtoape (*viae confragosae*) sunt reparate, devenind practicabile (*faciles*), fluviile (*flumina*) ajung navigabile (*navigera*), comportamentele și viciile sunt disciplinate, respectiv pedepsite prin legi etc.[231]. În aceste condiţii, nu era firesc ca autorii acestor *encomia* să-şi îngăduie

[7], 2, 5: *communis salutis gubernacula*; 12, 5: *imperare*; 11, 4; 12, 7; 14, 1; IX [12], 26, 5: *gubernaculis orbis*; X [4], 27, 2.

[218] VII [6], 10, 1.

[219] II [10], 3, 3–4; IV [8], 4, 1; 20, 5; VI [7], 2, 1; 9, 3; 11, 7; XI [3], 4, 5–6; 10, 1–3; de TRIZIO 2009, 71–73; BUCCI 2015, 70–71, 116–117, 129.

[220] II [10], 3, 4.

[221] II [10], 1, 1; 1, 5; 3, 1; 3, 3; 14, 4; III [11], 2, 2; 3, 3–4; 6, 7; 7, 6; 16, 6; IV [8], 3, 3; 12, 2; 19, 2; VI [7], 1, 1; 1, 2; 2, 2; 3, 2; 5, 2–3; 7, 2: *summum imperium*; 7, 4; 7, 6; 9, 6; 10, 1; 11, 1; 11, 4; 12, 2; 12, 4; 13, 5; 14, 1; 14, 3–4; VII [6], 2, 3; 2, 5: *honor imperii*; 3, 1; 4, 1; 7, 3; 8, 5–6; 10, 1; 13, 1; 15, 4; 16, 1; VIII [5], 13, 1; IX [12], 2, 3; 24, 4; X [4], 2, 2; 2, 6; 16, 4; 16, 6; XI [3], 13, 1: *imperium universae rei publicae*; 13, 3; 14, 4; 32, 3.

[222] II [10], 10, 1; III [11], 6, 3: *summa potestas*; 13, 3; V [9], 15, 3: *imperandi potestas*; VI [7], 14, 5: *par imperii potestate*; VII [6], 15, 1: *potestas… imperii*; X [4], 8, 2; XI [3], 17, 3

[223] X [4], 16, 4; XI [3], 13, 3: *iustus principatus*.

[224] VI [7], 1, 2; VII [6], 22, 5; VIII [5], 9, 2; 10, 3; 11, 1; 11, 3; X [4], 35, 1; XI [3], 9, 1 etc.; BUCCI 2015, p. 63.

[225] II [10], 14, 4; X [4], 35, 3–4; XI [3], 7, 1.

[226] II [10], 11, 7; III [11], 13, 1; 18, 1–5; 19, 2; IV [8], 20, 1; III [5], 14, 1–3; VII [6], 22, 1; X [4], 35, 1; XI [3], 4, 1–7; 8, 4; 9, 1–4; 10, 2; 11, 1 etc.; de TRIZIO 2009, p. 114.

[227] III [11], 13, 4.

[228] III [11], 13, 5.

[229] IV [8], 4, 2.

[230] IV [8], 4, 3.

[231] III [11], 15, 4; VIII [5], 6–7; X [4], 35, 4–5; 38, 4; XI [3], 9, 1–4; 10, 1–2.

a gândi în termeni ce nu li se păreau utopici? Ei se considerau martorii vârstei de aur saturniene renăscute (*aurea illa saecula*), ai unui timp al fericirii, ai unui stat renăscut (*renascens res publica*), căruia i s-a redat o nouă înflorire[232]. Epigrafe contemporane exaltă, de asemenea, *felicissimum/ beatissimum/ fortunatissimum saeculum*[233] și *beatitudo orbis Romani*[234].

Dincolo de *limites*, se găsesc neamuri ostile (*hostes*[235]): peste Eufrat și *ultra Tigrim* – parții (perşii)[236] și, în vecinătate, palmyrenii[237] și sarracenii[238]; *ultra Oceanum*, în apropierea Britanniei[239], *trans Rhenum*[240] și pe malul stâng (*ad laevam*) al Dunării[241] – *barbarae nationes/ gentes*[242], *populi*[243] ce se identifică doar prin nume (*Bructeri*, *Chamavi*, *Cherusci*, *Lanciones*, *Alamanni*, *Tubantes*) ce răsună a război (*bellicum strepunt nomina*) și suscită teroarea (*adhibet horror*), cum spunea Nazarius în panegiricul rostit în 321 în cinstea lui Constantinus[244]. Ele afluiesc în dezordine, într-un număr incomensurabil (*innumerae gentes*[245]), într-un spaţiu indefinit (*terrae hostium*[246], *barbaricum solum*[247]), cu regiuni, fluvii și munți cu nume necunoscute

---

[232] 289: II [10], 13, 1: *Felix igitur talibus, Roma, principibus…; felix, inquam, et multo nunc felicior quam sub Remo et Romulo tuis; tuque potissimum… has provincias tuas frequenter inlustres, et profundissima licet pace florentes adventu numinis tui reddas feliciores* (de TRIZIO 2009, p. 120–121); 14, 4 (de TRIZIO 2009, p. 166–167); 291: III [11], 1, 3; 16, 1: *imperii vestri felicitas*; 18, 5: *felicitatem istam, optimi imperatores, pietate meruistis!*; 297: IV [8], 3, 1: *aurea illa saecula, quae non diu quondam Saturno rege viguerunt, nunc aeternis auspiciis Iovis et Herculis renascuntur*; 298: V [9], 18, 1: *felicitas saeculi*; 307: VI [7], 1, 3; 10, 1 (BUCCI 2015, p. 64, 119); 312: VIII [5], 13, 1: *Nobis ergo praecipue te principem di immortales creaverunt, quibus singulis haec est nata felicitas, ex quo tu imperare coepisti*; 321: X [4], 2, 2: *salutaris imperii*; 2, 6: *felicis cursus imperii*; 38, 1; 38, 5: *Hic denique status rem est, ut obtinendae potius felicitatis votum geramus qua, augendae cupiditatem* (LAUDANI 2014, p. 79–80, 84, 444); 362: XI [3], 15, 1: *Cis pauculos dies in novum ac florentem statum re publica restituta*; SEAGER 1984, p. 152; HEIM 2003, p. 280–285.

[233] *HD*002297 (a. 283–284), *HD*027122 (a. 286–305), *HD*045316 (a. 290–294), *HD*026977 (a. 324–326), *HD*000378 (a. 337–378), *HD*021485 (a. 361–363) etc.; UMBERTO 2014, p. 102-103.

[234] *HD*047240 (a. 305–306), *HD*051001 (a. 305–306); CASELLA 2016, p. 137–138.

[235] II [10], 8, 2; X [4], 3, 5; 7, 1; XI [3], 4, 7; 5, 2 etc.

[236] II [10], 7, 5; III [11], 9, 2; IV [8], 3, 3: *Partho quippe ultra Tigrim redacto*; 10, 2: *tunc se nimium et Parthus extulerat*; 10, 4; V [9], 21, 1–2. Pentru confuzia *Parthi – Persae* în izvoarele din secolul al IV-lea, *cf.* CHAUVOT 2016, p. 157–166.

[237] IV [8], 10, 2.

[238] III [11], 5, 4; vezi și AMM., XIV, 8, 5: *Orientis vero limes in longum protentus et rectum ab Euphratis fluminis ripis ad usque supercilia porrigitur Nili laeva Saracenis conterminans gentibus…*

[239] IV [8], 20, 3–4.

[240] VII [6], 8, 4.

[241] XI [3], 7, 2.

[242] II [10], 5, 1; IV [8], 20, 4; VI [6], 8, 4; VII [6], 6, 2; X [4], 17, 2; 18, 5; de TRIZIO 2009, p. 83; LAUDANI 2014, p. 230, 240; BUCCI 2015, p. 109.

[243] X [4], 18, 5.

[244] X [4], 18, 1: *Quid memorem Bructeros, quid Chamavos, quid Cheruscos Lancioneas Alamannos Tubantes? Bellicum strepunt nomina, et immanitas barbariae in ipsis vocabulis adhibet horrorem*; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 363, n. 79–80; LAUDANI 2014, p. 233–236.

[245] X [4], 18, 6; LAUDANI 2014, p. 242.

[246] III [11], 16, 2.

(*inaudita regionum fluviorum montium nomina*)[248], întins până departe (*ab ultimis barbariae litoribus*)[249], lipsit aproape complet de semne de civilizaţie – *vici* (sate), *domus* (case), *terrae* (pământuri cultivate) (?)[250] –, imposibil de conturat mai precis chiar şi atunci când apar denominaţii precum *Alamannia*[251], *Germania*[252], *Sarmatia*[253], *Francia*[254] sau aluzii la existenţa unor structuri teritoriale de tip *regna*[255]; de aici, reunite (*congregata*, *coactae*) uneori în alianţe temporare (*conspirationes*)[256], năvălesc în Imperiu răspândind oroarea, cruzimea, brutalitatea, sălbăticia (*immanitas*)[257] şi aducând provinciile în ruină[258].

Gratiarum actio de consulatu suo rostită la 1 ianuarie 362 la Constantinopolis de Claudius Mamertinus descrie, chiar dacă pe un ton triumfalist, encomiastic, tabloul cel mai edificator al dihotomiei dintre spaţiul roman şi cel aflat dincolo – unul al civilizaţiei, al oraşelor, al ordinii sociale şi morale, celălalt al barbariei, al instabilităţii generate de mulţimea nesfârşită de *barbarae nationes*[259]. Descriind călătoria lui Iulianus de-a lungul cursului Istrului (*longissimo cursu Histrum*; *per proximi fluminis*), oratorul preciza că pe malul drept al acelui celebru fluviu (*cum dexteriorem incliti fluminis ripam*), adică **în Imperiu**, împăratul era întâmpinat de oameni de ambele sexe (*utriusque sexus*), din toate ordinele sociale (*omnium ordinum*), înarmaţi sau nu (*armatorum atque inermium*); aici, se găseau oraşe (*urbes*; *Romana oppida*) cărora *princeps noster* le distribuia, nu grâu (aluzie la eroul grec Triptolemos), ci *immunitates*, *privilegia*, *pecunia*, *bona spes*, *libertas*, *divitiae*. În schimb, pe malul stâng (*ad laevam*), pe cealaltă latură a fluviului (*ex parte altera*), **pe teritoriul barbar** (*in barbaricum solum*), se puteau vedea neamuri barbare care plângeau şi se rugau în genunchi (*despiceretur… in miserabiles preces genu nixa barbaria*); multora, împăratul le acorda iertarea şi pacea (*innumerabilibus barbaris data venia et munus pacis indultum*), însă printre altele semăna teroarea războiului, deruta, fuga, frica (*terrorem bellicum trepidationes fugas formidines obserentem*)[260]. „Aucune réalisme dans ce passage", scria un comentator[261]. E, desigur, adevărat, dar, dincolo de nota retorică, autorii panegiricelor, ca mulţi dintre contemporanii lor, erau perfect conștienți că dincolo de *Danubius*/*Hister* – ca și de Rin sau alte mari cursuri de apă – se află un spațiu străin, barbar (*barbaricum solum*; *ager*

[247] XI [3], 8, 4.
[248] XI [3], 6, 2.
[249] VII [6], 6, 2.
[250] VII [6], 12, 3 (*vici*); IX [12], 22, 6 (*domus*, *terrae*).
[251] IV [8], 2, 1; 10, 4; XI [3], 4, 5; 6, 2; 13, 3.
[252] II [10], 7, 2; 9, 1–2; III [11],, 16, 3; VI [7], 8, 5; XI [3], 4, 3.
[253] III [11], 5, 4; 16, 1; IV [8], 10, 4.
[254] VII [6], 6, 2; 10, 2.
[255] X [4], 18, 5: *tot regna* (LAUDANI 2014, p. 240); XI [3], 6, 2: *ultima regna*.
[256] X [4], 18, 5–6; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 364, n. 81; LAUDANI 2014, p. 240–242.
[257] II [10], 7, 3; III [11], 17, 4; VII [6], 2, 2; 6, 4; X [4], 18, 1; LASSANDRO 1980, p. 197; de TRIZIO 2009, p. 96–97; LAUDANI 2014, p. 234–235.
[258] II [10], 5, 1; III [11], 7, 2 etc.
[259] LASSANDRO 1986, p. 153–159; LASSANDRO 1998, p. 175–188; L'HUILLIER 1992, p. 288.
[260] XI [3], 7, 1–3; 8, 3–4.
[261] L'HUILLIER 1992, p. 289.

barbaricus), iar dincoace – unul roman (*Romanum solum*), fluviile respective constituind hotarele (*limites*, *fines*, *confines*, *margines*) dintre romani și barbari[262]. Faptul că la mijlocul secolului al IV-lea fluviul Dunărea era recunoscut ca o graniță ce despărțea iremediabil Imperiul de lumea barbară o dovedește încheierea tratatului din 369 (după unii, în 370) dintre Valens şi Athanaricus pe fluviu, aşa cum ne informează Themistios și Ammianus[263].

3. Frontierele sunt zone de confruntare, dar şi de integrare[264]. Imperiul, arătau Libanios, autorul anonim al scrierii *De rebus bellicis* și Orosius, e încercuit din toate părțile de dușmani nenumărați și neprietenoși (*circumlatrantes*)[265], care

---

[262] *E.g.*: *Expos.*, LVII: *Quae /Pannonia regio/ adiacet trans flumen Danuuium, gens barbarorum Sarmatum est*; AUR. VICT., *Caes.*, 13, 3: *Quippe primus aut solus etiam /scl.* Traianus/, *uires Romanas trans Istrum propagauit domitis in prouinciarum Dacorum pileatis hirsutisque nationibus*; 29, 4: *Decii, barbaros trans Danubium persectantes, Abryti fraude cecidere*; 39, 43: *Et interea caesi Marcomanni, Carporumque natio translata omnis in nostrum solum*; EUTR., VII, 9, 1: *Germanorum ingentes copias cecidit, ipsos quoque trans Albim fluvium summovit, qui in Barbarico longe ultra Rhenum est*; VIII, 2, 2: *Daciam Decibalo victo subegit, provincia trans Danubium facta in his agris, quos nunc Taifali et Victohali et Tervingi habent*; IX, 4, 1: *uterque in barbarico interfecti sunt*; 25, 2: *Varia deinceps et simul et viritim bella gesserunt, Carpis et Basternis subactis, Sarmatis victis, quarum nationum ingentes captivorum copias in Romanis finibus locaverunt*; X, 14, 2: *Multa postea per eundem Iulianum egregia adversum barbaros gesta sunt summotique ultra Rhenum Germani et finibus suis Romanum imperium restitutum*; FEST., 8, 1: *Marcomanni et Quadi de locis Valeriae quae sunt inter Danubium et Drauum, pulsi sunt et limes inter Romanos et barbaros ad Augusta Vindelicorum per Noricum, Pannonias ac Moesiam est constitutus*; 8, 2: *Daciam trans Danubium in solo barbariae prouinciam fecit*; 20, 4: *et inter Romanos ac Persas Euphraten medium esse uoluit*; 28, 3: *aduersa Tigridis ripa*; SYMM., *Or.* II, 4: *ipsa ripa barbariae*; II, 23: *solum barbarum*; AMM., XVII, 1, 11: *in Alamannorum solo*; 8, 3: *in Romano solo*; XVIII, 6, 20: *in solo Romano*; XIX, 11, 4: *sub pellibusque exercitu diffuso per Histri fluminis margines barbaros observabat…*; XX, 8, 13: *cis Rhenum barbarorum progeniem*; XXII, 7, 7; XXIII, 5, 2: *cum in ipsis barbarorum confiniis interiores limites ordinaret*; XXIV, 1, 10: *in solo Romano*; 2, 5: *trans Rhenum in monte Piri, qui barbaricus locus est*; XXVIII, 2, 1: *ultra flumen… subradens barbaros fines* (vezi și DRIJVERS 2011, p. 25–26); *SHA, Alex. Sev.*, XLV, 2: *ad fines barbaricos veniretur; Maxim.*, X, 2: *in barbarico*; XII, 1: *Ingressus igitur Germaniam Transrenanam per triginta vel quadraginta milia barbarici soli vicos <incendit>…*; XIII, 2: *Romanum solum*; *Gall.*, XIII, 6: *Inter haec Scythae per Euxinum navigantes Histrum ingressi multa gravia in solo Romano fecerunt*; *Trig. tyr.*, V, 4: *in solo barbarico*; V, 6: *possidendi Romanum solum Germanis daretur facultas*; 7: *in Romano solo*; XXVI, 6: *Romani nominis solum*; *Claud.*, VI, 2: *Denique Scytharum diversi populi, Peuci, Grutungi Austrogoti, Teruingi, Visi, Gipedes, Celtae etiam et Eruli, praedae cupiditate in Romanum solum venerunt atque illic pleraque vastarunt*; VII, 3: *«Trecenta viginti milia barbarorum in Romanum solum armati venerunt…»*; *Aur.*, XXI, 10: *ager barbaricus*; *Prob.*, XIII, 8: *Contra urbes Romanas castra in solo barbarico posuit…*; XVIII, 1: *centum milia Basternarum in solo Romano constituit*; *Origo Constantini*, VI, 34: *Mox Gothorum fortissimas et copiosissimas gentes in ipso barbarici soli sinu hoc est in Sarmatarum regione delevit*; 35: *ripam Gothicam Dalmatius tuebatur*; PS.-AUR. VICT., *Epit. de Caes.*, XXIX, 3: *in solo barbarico*; OROS., VII, 21, 3: *in medio barbarorum sinu interfectus est*; 27, 29: *in ipso barbarici soli sinu*; 32, 9: *in Romanum solum*; 41, 8 etc.; vezi și PASCHOUD 2002, p. 111–112.

[263] THEM., *Or.* 10, 132C–D; AMM., XXVII, 5, 9.

[264] Vezi și LASSANDRO 1986, p. 153–159; LASSANDRO 2000b, p. 36–38.

[265] LIB., *Or.* LIX, 135; *De rebus bellicis*, VI, 1: *In primis sciendum est quod imperium Romanum circumlatrantium ubique nationum perstringat insania et omne latus limitum tecta naturalibus locis appetat dolosa barbaries*; OROS., VII, 22, 6; 33, 8: *cum inaestimabilem multitudinem hostium*; 41, 8: *diuersisque innumeris… populis*. Vezi și *SHA, Tr. tyr.*, III, 6: *Gallia*

penetrează, uneori, *in omnes Romanorum fines*[266], încât nici chiar obstacolele naturale nu se dovedesc eficiente în fața asalturilor acestora[267]. Prin urmare, *limes*-ul e o constantă „zonă de operații"[268]. Și panegiriștii afirmă că frontierele romane sunt constant asaltate de *hostes*, dar intervenția îndreptățită a împăraților (*bellum necessarium*)[269] constituie punctul de plecare al victoriei imperiale – „la marque spécifique de la domination"[270]. Căci, aşa cum arăta autorul anonim al unui discurs rostit în 307 în cinstea lui Maximianus şi Constantinus cu prilejul căsătoriei acestuia din urmă cu Fausta, de pe *limites*, Imperiul ține sub control neamurile barbare (*per limites qua Romanum barbaris gentibus instat imperium*)[271]. Prin urmare, *per limites*[272], pe Istru (*per totum Histri limitem*), pe întregul curs al Eufratului (*per omnem qua tendit Euphratem*), pe malurile Rinului (*ripae Rheni*), pe ţărmurile Oceanului (*litus Oceani*)[273], pe Tigru[274], în teritoriile duşmane (*in propriis sedibus*)[275], dincolo de Rin (*ultra Rhenum*[276], *trans Rhenum*[277]), în *Germania*[278] şi *Alamannia*[279], sau de Dunăre, în *Sarmatia*[280], au loc *expeditiones*, unele cu rol preventiv, soldate întotdeauna cu victorii şi cu supunerea adversarilor armelor şi stindardelor romane (*Romanis armis signisque cesserunt*)[281]. De asemenea, *extra terminos imperii*, printre *barbarae nationes*, suveranii practică o subtilă politică de învrăjbire, contribuind la autodistrugerea acestora[282]: *«Barbari ad arma, sed invicem dimicaturi! Vicerunt barbari, sed consanguineos suos!»*, perora Mamertinus în 291[283]. Cu asemenea metode sau altele (impunerea de regi clientelari[284], capturarea sau

ab omnibus circumfluentibus barbaris validissime vindicavit. Pentru dușmanii Imperiului în secolele III-IV, vezi ELTON 2013, p. 674–675.

[266] OROS., VII, 22, 6.

[267] *De rebus bellicis*, VI, 3: *Sunt quae paludibus fluminibusque defensae nec inueniri facile queunt, et tamen quietem pacis lacerant inopinatis incursibus*; JANNIARD 2001, p. 352–353.

[268] *SHA, Marc. Aur.*, XXII, 12: *Filio Commodo accersito ad limitem...*; expresia dintre ghilimele aparține lui David Popescu.

[269] IV [8], 13, 1.

[270] L'HUILLER 1992, p. 290.

[271] VI [7], 14, 1.

[272] IX [12], 14, 6.

[273] II [10], 2, 6.

[274] IV [8], 3, 3.

[275] II [10], 8, 2.

[276] II [10], 7, 7.

[277] VI [7], 8, 4.

[278] II [10], 7, 2; 9, 1–2 (de TRIZIO 2009, p. 103–105); VI [7], 8, 5.

[279] IV [8], 2, 1; 10, 4.

[280] III [11], 5, 4; 7, 1; 16, 1; IV [8], 10, 4.

[281] IV [8], 11, 4. *E.g.*: II [10], 5, 1–4; 7, 1–7; III [11], 5, 1–5; 7, 1–7; 16, 1; IV [8], 1, 4; 2, 1; 3, 2–3; 5, 1–2; 10, 4; V [9], 18, 5; VI [7], 4, 2; VII [6], 12, 1–3; IX [12], 4, 6; 14, 6; X [4], 3, 3; 6, 2; 17, 1–2; 18, 1–6 etc.; L'HUILLER 1992, p. 221–222; de TRIZIO 2009, p. 82–88; LAUDANI 2014, p. 97; BUCCI 2015, p. 108–109.

[282] III [11], 16–18.

[283] III [11], 18, 3.

[284] II [10], 10, 3: *cum tam multi reges, imperator, vestri clientes sint, cum per te regnum receperit Gennoboudes, a te vero munus acceperit*; de TRIZIO 2009, p. 107–108.

uciderea conducătorilor[285], luarea de ostatici şi captivi[286], crearea unor zone de siguranţă[287], construirea de poduri pentru supraveghere şi control[288], transferul în Imperiu[289]), se câştigă prietenia (*amicitia*), supunerea (*obsequium*), loialitatea (*pietas*) şi pacea (*pax*, *otium*) duşmanilor[290]. Toate acestea întăresc convingerea nu numai că statul şi-a recuperat provinciile devastate (*tot provinciae restitutae*)[291], dar şi că frontierele sale s-au extins (*<tot> prolati limites*)[292].

Pe de altă parte, însă, spaţiul din proximitatea frontierelor este şi un spaţiu al convieţuirii şi integrării. În 307, rememorând succesele militare ale lui Constantius I, oratorul anonim arăta că acesta a potolit cu victoria multe neamuri barbare (*plurimas ille barbaras nationes victoriis domuit*) şi le-a pacificat cu bunăvoinţă (*venia mitigavit*)[293]. În ultima parte a frazei, panegiristul a dat glas unui alt tip de comportament – mai pragmatic, mai suplu – pe care, începând cu domnia lui Marcus Aurelius, mai ales, l-au avut romanii faţă de barbari – cel ghidat de *venia*, cum spunea oratorul nostru (dar conceptul apare şi în alte oraţii, alături de *clementia*[294]), sau, cum scria la începutul secolului al V-lea poetul Rutilius Namatianus, de *victrix clementia*[295], respectiv o politică de acceptare care permitea unor contingente de populaţii limitrofe să se instaleze pe solul imperial. Deși, în ultimă instanță, e o probă de slăbiciune, această nouă strategie, destinată a furniza Imperiului mână de lucru agricolă şi noi recruţi, e amintită și de surse din veacul al IV-lea (Ammianus Marcellinus, Themistios, *Historia Augusta*, Claudius Claudianus, Rutilius Namatianus ș.a.)[296]. Și în *Panegyrici Latini* sunt

---

[285] IV [8], 2, 1; VII [6], 10, 2; 10, 5; 11, 5; 11, 6: *compendium est devincendorum hostium duces sustulisse*; 12, 1 (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 233, n. 45); X [4], 16, 5–6 (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 361, n. 73; LAUDANI 2014, p. 221–224); XI [3], 6, 2.

[286] VII [6], 13, 5; IX [12], 23, 3.

[287] VII [6], 11, 4: *Iam ne procul quidem Rhenum audetis accolere.*

[288] VII [6], 13, 1: *Insuper etiam Agrippinensi ponte faciundo reliquiis adflictae gentis insultas.*

[289] IV [8], 21, 1; VI [7], 8, 7; VII [6], 5, 3; VIII [5], 4, 4; L'HUILLIER 1992, p. 281, 283; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 141–142 (n. 75), 271 (n. 25).

[290] II [10], 10, 4–7; IV [8], 20, 3 (*quies*; *armis domitum*; *pietas*); VI [7], 8, 5 (*amicitia*); 13, 5 (*obsequium*; *pax*); IX [12], 23, 2 (*imperator noster amicorum regum admittat obsequia*); X [4], 35, 3–4 (*otium*; *pax*); 38, 3–4 (*amicitia*; *omnia foris placida*); XI [3], 7, 1; 7, 3 (*pax*); L'HUILLIER 1992, p. 280.

[291] IV [8], 1, 4; 3, 3; 17, 2; 20, 4 etc.

[292] IV [8], 1, 4; vezi şi II [10], 7, 7: *quidquid ultra Rhenum prospicio, Romanum est* (de TRIZIO 2009, p. 101); 9, 1: *Romanum limitem victoria protulit*; III [11], 5, 4: *transeo limitem Raetiae repentina hostium clade promotum*; 16, 3; IV [8], 3, 3: *porrectis usque ad Danubii caput Germaniae Raetiaeque limitibus… qui Romanae potentiae terminos virtute protulerant*; IX [12], 21, 5: *post annuam expeditionem statim bellum auspicatus a Tiberi ad Rhenum, immo… a Tusco Albula ad Germanicum Albam prolaturus imperium.*

[293] VI [7], 4, 4.

[294] VII [6], 5, 3 (*clementia*); 10, 1 (*clementia*); 10, 4 (*Cautior licet sit qui devinctos habet venia perduelles*); 11, 3 (*venia*); XI [3], 7, 3 (*venia*); HEIM 1992, p. 283; TRIZIO 2009, p. 93; BUCCI 2015, p. 86.

[295] RUT. NAMAT., *De reditu suo*, I, 69: *Mitigat armatas victrix clementia vires*; HEIM 1992, p. 284, n. 25.

[296] Vezi, de exemplu, *SHA*, *Claud.*, IX, 4–5: *inpletae barbaris servis Scythicisque cultoribus Romanae provinciae. Factus limitis barbari colonus e Gotho. Nec ulla fuit regio, quae Gothum*

numeroase referinţe în acest sens. *Nationes* colonizate de Constantius I *in desertis Galliae regionibus*, spunea unul dintre oratori în 310, s-au dovedit utile Imperiului roman (*Romani imperii… iuvarent*), deoarece cultivă pământurile în timp de pace (*pacem… cultu*) şi furnizează soldaţi în timp de război (*et arma dilectu*)[297]. În provinciile de frontieră, devastate şi depopulate chiar de ei, arăta un altul în 297, barbarii – cândva, nişte vagabonzi (*vagi*), nişte prădători (*praedatores*) – repopulează şi cultivă ca ţărani (*cultores barbari*) sau coloni (*incolae*) pământurile abandonate (*loca deserta*, *arva iacentia*) ale proprietarilor gallo-romani, care reînverzesc sub plugurile lor, reconstruiesc vechile case şi restaurează clădirile publice şi templele (*extructione veterum domum et refectione operum publicorum et templorum*) în calitate de meşteşugari (*artifices*) – în sfârşit, se supun disciplinei militare şi servesc ca soldaţi (*obsequiis teritur et tergo coercetur et servire se militiae nomine gratulatur*)[298]; astfel, barbarii, îmblânziţi prin arme (*armis domiti*), apoi înfrânţi prin bunătate (*pietate devincti*)[299], sunt supuşi legilor romane (*in leges… excoluit*)[300]. *Orationes* din care am extras fragmentele tocmai citate se fac ecoul a ceea ce unii specialişti au numit „[le] modèle culturel de l'hégémonie romaine"[301], al stereotipului aservirii paşnice (*pacificum iugum*, cum scria Rutilius Namatianus[302]), prin „civilizare"[303], aculturaţie sau romanizare[304], pe care Tacitus îl formulase cu genialitate în *Vita Agricolae*: referindu-se la binefacerile materiale sau spirituale pe care socrul său le oferea britannilor, istoricul conchidea: *Idque*

servum triumphali quodam servitio non haberet („provinciile romane au fost înţesate cu sclavi barbari şi cultivatori sciţi. Goţii prinşi în război au devenit coloni la graniţa romană. Nu exista regiune care să nu aibă sclavi goţi luaţi în triumf") (traducere C. Drăgulescu). Despre această politică vezi DALY 1972, p. 351–379; HEIM 1992, p. 282–289; RAIMONDI 2000, p. 633–683; DANVOYE 2007, p. 132–149; SÁNCHEZ MEDINA 2010, p. 291–305; CASTELLO 2010, p. 189–205.

[297] VII [6], 6, 2; 12, 3; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 235, n. 55.

[298] IV [8], 1, 4; 8, 4; 9, 1–5; 21, 1–2; HEIM 1992, p. 284, 285; L'HUILLIER 1992, p. 281–283; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 142–144, n. 76–78.

[299] IV [8], 20, 3; HEIM 1992, p. 284.

[300] IV [8], 21, 1; HEIM 1992, p. 284; L'HUILLIER 1992, p. 281–282.

[301] L'HUILLIER 1992, p. 283.

[302] RUT. NAMAT., *De reditu suo*, I, 80.

[303] *E.g.*: VII [6], 5, 3: *nec contentus vicisse ipsas in Romanas transtulit nationes, ut non solum arma sed etiam feritatem ponere cogerentur*; L'HUILLIER 1992, p. 283; LIB., *Or.* LIX, 93: „înţelepciunea împăratului" (τὴν δὲ βασιλέως... σοφίαν) Constantius II i-a transformat pe goţi, din perfizi, în credincioşi (ὃς ἀντι μὲν ἀπίστων πιστοὺς κατέστεσεν), din indisciplinaţi, în disciplinaţi (ἀντι δὲ ἀτάκτων εὐπειθεῖς), din versatili, în consecvenţi (ἀντι δὲ παλιμβόλων βεβαίους), din duşmani, în aliaţi (ἀντι δὲ πολωμίων συμμάχους); 131–132: împăratul Constant i-a făcut pe franci să renunţe la dragostea insaţiabilă pentru război în favoarea dorinţei de pace (ὃς τὸν ἀκόρεστον ἐκείνοις τῶν πολεμικῶν ἔπωτα πρὸς εἰρήνης ἐπιθυμίαν ἔτρεψε κατ' ἄλλο μὲν οὐδέν), să abandoneze comportamentul specific animalelor sălbatice pentru unul demn de fiinţele umane (τὴν θηριώδη λύσσαν ἐκβαλόντες λογισμοὺς ἀνθρωπίνους ἠσπάσαντο), să onoreze tratatele de pace în locul dorinţei de a cuceri (τὴν πλεονεξίαν ἀφέντες τὴν τῶν ὅπλων φυλακὴν ἐπίμησαν); atitudinea generală a lui Libanios este una antibarbară – *cf.* MALOSSE 2002, p. 171–172; MALOSSE 2009, p. 84–89.

[304] JANNIARD 2006, p. 133–149; GRAHAM 2006, p. 120–121; CELESTE BERARDI 2007, p. 17–37; ZICHE 2011, p. 204–207; ELLIS 2011, p. 245–247; MALASPINA 2011, p. 473–512; MATHISEN 2013, p. 191–217; CHAUVOT 2016, p. 197–325; BILETA 2016, p. 22–42.

apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset („Nepricepuți, numeau civilizație ceea ce alcătuia o parte a subjugării lor")[305]. În context, contrar opiniei formulate de Alain Chauvot, înclinăm să intrepretăm în această cheie – a evoluției spre romanitate a unei zone frontaliere de contact – expresiile *Rheni semibarbarae ripae* din *Oratio* I (a. 368) a lui Symmachus și din *Epistula* III (a. 375) a lui Hieronymus și *barbarus Syriae limes* din *Epistula* XVI (a. 376) a aceluiași scriitor bisericesc[306].

Prin urmare, referinţele despre frontierele Imperiului roman din *Panegyrici Latini* oferă elemente importante de ideologie şi propagandă imperială şi, totodată, date necesare pentru reconstrucţia istorică; se confirmă, astfel, observaţia că ele se plasează la interferenţa dintre istorie şi retorică, dintre „registrul informativ şi cel convenţional al stereotipiei"[307].

BIBLIOGRAFIE

Ediții de izvoare (altele decât* Panegyrici Latini*)

AMMIANO MARCELLINO, *Le storie*, a cura di A. Selem, Torino, 1965.

ANNEO FLORO, *Storia di Roma. La prima e la seconda età*, introduzione, texto e commento a cura di C. Facchini Tosi, Bologna, 1998.

SEXTUS AURELIUS VICTOR, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiv, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de N. Zugravu, Iaşi, 2006.

PSEUDO-AURELIUS VICTOR, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2012.

The Works of Ausonius, Edited with Introduction and Commentary by R. P. H. Green, Oxford, 1991.

CLAUDIAN, I-II, with an English Translation by M. Platnauer, Cambridge (Massachusetts) – London (England), reprinted 1990, 1998.

CLAUDII CLAUDIANI *Carmina Minora*, introduzione, traduzione e commento a cura di M. Lisa Ricci, presentazione di L. Piacente, Bari, 2001.

De rebus bellicis (http://digiliblt.lett.unipmn.it/opera.php).

Die Romrede des Aelius Aristides, 2, herausgegeben, übersetzt und mit Erläuterungen versehen von R. Klein, Darmstadr, 1983.

FLAVIUS EUTROPIUS, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediţie critică bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, traducere, note explicative şi comentarii de Gh. I. Şerban, Brăila, 1997.

Expositio totius mundi et gentium, introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire par J. Rougé, Paris, 1966.

[305] TAC., *Agr.*, XXI, 1–3.

[306] SYMM., *Or.* I, 14; HIER., *Ep.* III, 5; *Ep.* XVI, 2. Pentru învățatul francez, „*semibarbarus* exprime… le plus souvent une impossibilité d'évolution vers la romanité et la civilisation… Le terme n'exprime donc une frontière-passage de la barbarie vers la romanité, mais rend plutôt compte du sentiment d'une frontière-barrière, et même d'une chute possible vers la pleine barbarie" – CHAUVOT 2016, p. 41–57 (*Remarques sur l'emploi de* semibarbarus).

[307] L'HUILLIER 1992.

FESTUS, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman*, *editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu și R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2003.

SAINT JÉROME, *Correspondance*, I, *Lettres I-XXII*, texte établi et traduit par J. Labourt, troisième tirage, Paris, 2002.

*Histoire Auguste. Les empereurs romains des II*e *et III*e *siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994.

Histoire Auguste, V/2, *Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérianus et Carin*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, second tirage, Paris, 2002.

Istoria augustă, studiu introductiv: V. Iliescu, partea I traducere și note: D. Popescu, partea a II-a traducere și note: C. Drăgulescu, București, 1971.

HOMER, *Iliada*, tradusă în hexametri, cu o postfaţă, bibliografie şi indici de D. Sluşanschi şi ilustrată de M. Coşuleţu, Bucureşti, 2012.

LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum. Despre moartea persecutorilor*, traducere, studiu introductiv, note și comentarii de C. T. Arieșan, Timișoara, 2000.

LIBANIOS, *Discours*, IV, *Discours IX*, texte établi et traduit par P.-M. Malosse, Paris, 2003.

Origo Constantini. Anonymus Valesianus, 1, *Text und Kommentar* von I. König, Trier, 1987.

PRUDENCE, III, *Psychomache. Contre Symmaque*, IV, *Le livre des couronnes (Peristephanon liber). Dittochaeon. Épilogue*, texte établi et traduit par M. Lavarenne, deuxième tirage revu et corrigé, Paris, 1963.

Res gestae divi Augusti. Faptele divinului Augustus. Πράξεις Σεβαστοῦ Θεοῦ, ediţie trilingvă, traducere şi glosar latin-grec de M. Alexianu şi R. Curcă, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de N. Zugravu, Iaşi, 2004.

RUTILIUS NAMATIANUS, *De reditu suo*, in: *Poeți latini postclasici. Sec. III-VI e.n.*, prefață, text latin selectat, traducere, note și comentarii: T. Diaconescu, Iași, 2000.

OROSE, *Histoires (Contre les païens)*, III, *Livre VII. Index*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, deuxième tirage, Paris, 2003.

SENECA, *Naturales quaestiones. Ştiinţele naturii în primul veac*, traducere de T. Dinu, V. E. Dumitru, Ş. Ferchedău, L. Cuţă, postfaţă şi note de I. Costa, indice şi tabelă generală de materii de T. Dinu, Iaşi, 1999.

SYMMAQUE, *Discours*, texte établi, traduit et commenté par J.-P. Callu, Paris, 2009.

PUBLIO CORNELIO TACITO, *Annali*, a cura di L. Storoni Mazzolani, *Storie*, *La Germania, Vita di Agricola*, a cura di G. D. Mazzocato, in: *Storici latini*, edizioni integrali con testo latino a fronte, Roma, 2011, p. 1658-2779.

PUBLIUS CORNELIUS TACITUS, *Biografia lui Agricola. Începuturi ale istoriei Marii Britanii*, studiu introductiv, traducere și note de E. Cizek, București, 2003.

TEMISTIO, *Discorsi*, a cura di Riccardo Maisano, Torino, 1995.

Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, edidit adsumpto apparatu K. T. Mommsen, I, Berlin, 1905.

PUBLIO FLAVIO VEGEZIO RENATO, *L'arte della guera romana*, prefazione di C. Petrocelli, introduzione, traduzione e note di M. Formisano, testo latino a fronte, Milano, 2003.

P. VERGILIUS MARO, *Aeneis*, recensuit atque apparatu critico instruxit G. B. Conte, Berlin, 2009.

ZOSIME, *Histoire nouvelle*, I, *Livres I-II*, texte établi et traduit F. Paschoud, nouvelle édition, Paris, 2000.

Bibliografie secundară

ABBATEPAOLO 2012 – M. Abbatepaolo, Panegyrici Latini *e* laudationes *rinascimetali: un esempio di continuità letteraria*, C&C 7/2 (2012), p. 337–351.

AMIOTTI 1987 – G. Amiotti, *Le Collonne d'Ercole e i limiti dell'ecumene*, in: M. Sordi (ed.), *Il confine nel mondo classico*, Milano, 2013, p. 13–20.

ARCE 2001 – J. Arce, *Frontier of the Late Roman Empire: Perceptions and Realities*, in: W. Pohl, I. Wood & H. Reimitz (eds.), *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to Carolingians*, Leiden, 2001, p. 5–13.

BALBAO SALGADO 1995-1996 – A. Balbao Salgado, *Más allá de las columnas de Hércules: el discurso espacial en la* Ora Maritima *de Avieno*, SHHA 13-14 (1995-1996), p. 195–204.

BALBO 2017a – A. Balbo, *Roman oratory and power under the Flavians: some case studies from Pliny the Younger*, in: F. Bessone & M. Fucecchi (eds.), *The Literary Genres in the Flavian Age. Canons, Transformations, Reception*, Berlin/Boston, 2017, p. 83–99.

BALBO 2017b – A. Balbo, *Some Thoughts on the Image of Rome in Late Antique Authors: Ausonius, Symmachus, the Panegyrists*, Horizons 8/1 (2017), p. 27–45.

BARBERO 2016 – A. Barbero, *Costantino il vincitore*, Roma, 2016.

BĂJENARU 2010 – C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca, 2010.

BERNARD 2012 – G. Bernard, *Monstres et héros des confins occidentaux de l'oikumène*, in: F. Prados, I. García, G. Bernard (eds.), *Confines: el extremo del mundo durante la Antigüdad*, San Vincente del Raspeig (Alicante), 2012, p. 73–94.

BÉRANGER 1970 – J. Béranger, *L'expression de la divinité dans les Panégyriques Latins*, MH 27/4 (1970), p. 241–254.

BIANCHI 2016 – E. A. Bianchi, *I Bagaudi alla presa di Autun (270 AD). Vecchie questioni, nuove conferme*, C&C 11 (2016), p. 9–41.

BILETA 2016 – V. Bileta, *The last legions: The "barbarization" of military identity in the Last Roman West*, Tabula 14 (2016), p. 22–42.

BLOCKLEY 2012 – R. Blockley, *The Panegyric of Claudius Mamertinus on the Emperor Julian*, in: R. Rees (ed.), *Latin Panegyric*, Oxford/New York, 2012, p. 349–359.

BOCCI 2011-2012 – S. Bocci, *La frontiera danubiana in Ammiano Marcellino*, GeogrAnt 20-21 (2011-2012), p. 105–166.

BORCA 2004 – F. Borca, *Confrontarsi con l'Altro. I Romani e la Germania*, Milano, 2004.

BORGOGNONI 2010 – R. Borgognoni, *Parlare alle istituzioni, parlare delle istituzioni: retorica, verità e persuasione nell'Oriente tardoantico*, in: G. Bonamente & R. Lizzi Testa (eds.), *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, Bari, 2010, p. 77–90.

BÖRM 2015 – H. Börm, *Born to Be Emperor. The Principle of Succession and the Roman Monarchy*, in: J. Wienand (ed.), *Contested Monarchy. Integrationg the Roman Empire in the Fourth Century*, Oxford/New York, 2015, p. 239–264.

BUCCI 2010 – T. Bucci, *Massimino da* imperator invictus *a* perfidus hostis, InvLuc 32 (2010), p. 35–42.

BUCCI 2012 – T. Bucci, *Formule di 'modestia' negli exordia dei Panegyrici Latini*, C&C 7/1 (2012), p. 43–56.

BUCCI 2015 – Anonimo, *Il panegirico del 307 per Massimiano e Costantino*, a cura di T. Bucci, Bari, 2015.

CAMPBELL 2012 – B. Campbell, *Rivers and the Power of Ancient Rome*, Chapel Hill, 2012.

CAÑIZAR PALACIOS 2009 – J. L. Cañizar Palacios, *Algunas consideraciones sobre la* ambiguitas *religiosa en el s. IV d. C. los discursos de Claudio Mamertino y Pacato*, Klio 91/1 (2009), p. 443–457.

CAÑIZAR PALACIOS 2013 – J. L. Cañizar Palacios, *Tortura y castigo en los panegíricos latinos*, in: *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. XIX Convegno Internazionale*

(Organizzare Sorvegliare Ponire. Il controllo dei corpi e delle menti nel diritto della Tarda Antiquità, Spello-Perugia 25-27 giugno 2009). In memoria di Franca de Marini Avonzo, Perugia, 2013, p. 203–227.

CAÑIZAR PALACIOS 2017 – J. L. Cañizar Palacios, *Reflexiones sobre la perceptión e idea de la frontiera en la Hispania del s. V. d. C.*, SHHA 35 (2017), p. 53–74.

CARRIÉ 1995 – J.-M. Carrié, *1993: ouverture des frontières de l'Empire romain?*, in: A. Rousselle (ed.), *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*, Paris, 1995, p. 31–53.

CASELLA 2017 – M Casella, *Galerio. Il tetrarca infine tollerante*, Roma, 2017.

CASEY 2005 – P. J. Casey, *Carausius and Allectus. The British Usurpers*, with translations of the texts by R. S. O. Tomlin, London, 2005 (Print Edition).

CASTELLO 2010 – M. G. Castello, *La crisi dell'Impero e la frantumazione dell'illusione di rinascita. La* Gratiarum Actio *di Decimio Magno Ausonio*, Historia 59/2 (2010), p. 189–205.

CELESTE BERARDI 2007 – C. Celeste Berardi, Barbari exsecrati gladios suos ad aratra conversi sunt *(Oros.,* adv. pag. *7, 41, 7). Il tema della pacificazione dei barbari tra IV e V sec. d.C.*, Auctores Nostri 5 (2007), p. 17–37.

CHASTAGNOL 1994 – A. Chastagnol, *Aspects de l'Antiquité tardive*, Roma, 1994.

CHAUVOT 2016 – A. Chauvot, *Les «barbares» des Romains. Répresentations et confrontations*, Metz, 2016.

COLLINS, SYMONDS & WEBER, 2015 – R. Collins, M. Symonds & M. Weber (eds.), *Roman Military Architecture on the Frontiers. Armies and their Architecture in Late Antiquity*, Oxford and Philadelphia, 2015.

DALY 1972 – L. J. Daly, *The Mandarins and the Barbarians: The Response of Themistius to the Gothic Challenge*, Historia 21/2 (1972), p. 351–379.

DANVOYE 2007 – S. Danvoye, *Contacts pacifiques et violents entre les Barbares et les Romains dans les panégyriques de Claudien*, Latomus 66/1 (2007), p. 132–149.

DESIDERI & FONTANELLA 2013 – P. Desideri & F. Fontanella (ed.), *Elio Aristide e la legittimazione greca dell'impero di Roma*, Bologna, 2013.

DÍEZ del CORRAL CORREDOIRA 2004 – P. Díez del Corral Corredoira, *El mar en el fin del mundo: Océano en la musivaria de* Gallaecia, Gallaecia 23 (2004), p. 35–56.

DIETZ 1993 – K. Dietz, Cohortes, ripae, pedaturae. *Zur Entwicklung der Grenzlegionen in der Spätantike*, in: K. Dietz, D. Hennig & H. Kaletsch (eds.), *Spätantike und frühes Christentum. Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet*, Würzburg, 1993, p. 279–329.

DONCIU 2012 – R. Donciu, *L'empereur Maxence*, Bari, 2012.

DRIJVERS 2011 – J. W. Drijvers, *The Limits of the Empire in the* Res Gestae *of Ammianus Marcellinus*, in: O. Hekster & T. Kaizer (eds.), *Frontiers in the Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16-19 April 2009)*, Leiden, 2011, p. 13–29.

ELLIS 2011 – L. Ellis, *Elusive Places: A Chorological Approach to Identity and Territory in Scythia Minor (Second-Seventh Centuries)*, in: R. W. Mathisen & D. Shanzer (eds.), *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*, Ashgate, 2011, p. 241–251.

ELTON 1996 – H. Elton, *Defining Romans, Barbarians, and the Roman Frontier*, in: R. W. Mathisen, H. S. Sivan (eds.), *Shifting frontiers in Late Antiquity*, Ashgate, 1996, p. 126–135.

ELTON 2013 – H. Elton, *Imperial Campaigns between Diocletian and Honorius, A.D. 284-423: The Rhine Frontier and the Western Provinces*, in: A. Sarantis, N. Christie, *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 657–668.

ENENKEL 2000 – K. Enenkel, *Panegyrische Geschichtsmythologisierung und Propaganda: Zur Interpretation des* Panegyricus Latinus VI, Hermes 128 (2000), p. 91–126.

FONYAINE 1983 – J. Fontaine, *De l'universalisme antique aux particularimes médiévaux: la conscience du temps et de l'espace dans l'Antiquité tardive*, in: *Popoli e paesi nella cultura altomedievale, 23–29 aprile 1981*, I, Spoleto, 1983, p. 13–45.

FORNI 1987 – G. Forni, Limes*: nozioni e nomenclature*, in: M. Sordi (ed.), *Il confine nel mondo classico*, Milano, 1987, p. 282–294.

GALLETIER 1949, 1952, 1955 – É. Galletier, *Panégyriques Latins*, texte établi et traduit par É. Galletier, Paris, I, 1949; II, 1952, III, 1955.

GARBARINO 2005 – G. Garbarino, *Viaggi in capo al mondo da Catulli a Seneca*, in: A. Gargano, M. Squillante (eds.), *Il viaggio nella letteratura occidentale tra mito e simbolo*, Napoli, 2005, p. 23–44.

GARCÍA RUIZ 2006 – Claudio Mamertino, *Panegírico (Gratiarum actio) al Emperador Juliano*, introducción, edición y commentario M. P. García Ruiz, Pamplona, 2006.

GARCÍA RUIZ 2008a – M. P. García Ruiz, *La evolución de la imagen política del emperador Juliano a través de los discursos consulares. Mamertino, "Pan." III (11) y Libanio, "Or." XII*, Minerva 21 (2008), p. 137–153.

GARCÍA RUIZ 2008b – M. P. García Ruiz, *Una lectura de la* gratiarum actio *de Claudio Mamertino a la luz de los primeros escritos de Juliano*, Emerita LXXVI/2 (2008), p. 231–252.

GARCÍA RUIZ 2013 – M. P. García Ruiz, *Rethinking the political role of Pliny's* Panegyricus *in the* Panegyrici Latini, Arethusa 46 (2013), p. 195–216.

GIULIESE 2005 – C. Giuliese, *Costantino stratega nei* Panegirici *del 313 e del 321*, InvLuc 27 (2005), p. 169–175.

GIULIESE 2007 – C. Giuliese, *La prosopopea di Roma nei* Panegyrici *del 313 e del 321*, C&C 2 (2007), p. 97–105.

GLAD 2017 – D. Glad, *Le Danube à l'époque romaine tardive et protobyzantine (284-614/5).* Limes *ou espace d'échanges?*, in: N. Baron, S. Boissellier, F. Clément, F. Sabaté (eds.), *Ériger et borner diocèses et principautés au Moyen Âge. Limites et frontières*, II, Presses Universitaires du Septentrion, 2017, p. 131–143.

GRAHAM 2006 – M. W. Graham, *News and Frontier Consiousness in Late Roman Empire*, Ann Arbor, 2006.

GRÜNEWALD 1990 – T. Grünewald, Constantinus Maximus Augustus. *Herrschaftspropaganda in der zeitgenössischen Überlieferung*, Stuttgart, 1990.

GUZMÁN ARMARIO 2003 – F. J. Guzmán Armario, *El «relevo de la barbarie». La evolución histórica de un fecundo aequetipo clásico*, Veleia 20 (2003), p. 331–340.

GUZMÁN ARMARIO 2010 – F. J. Guzmán Armario, *Teoría y praxis del poder imperial en el siglo IV: lo que nos enseñan los panegíricos*, in: G. Bravo, R. González Salinero (eds), *Toga y daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 265–274.

GUZMÁN ARMARIO 2012 – F. J. Guzmán Armario, *La frontera del Danubio durante el Imperio Romano: ¿Barrera o espacio para el inercambio cultural?*, in: F. Prados, I. García, G. Bernard (eds.), *Confines: el extremo del mundo durante la Antigüdad*, San Vincente del Raspeig (Alicante), 2012, p. 385-396.

HARDIE 1986 – P. R. Hardie, *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium*, Oxford, 1986.

HARTMANN 2008 – U. Hartmann, *Quellen*, in: K.-P. Johne (ed.), *Die Zeit der Soldaten-Kaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrundert n.Chr. (235-284)*, 1, Berlin, 2008, p. 39–40.

HEIM 1992 – F. Heim, *Clémence ou extermination: le pouvoir impérial et les barbares au IVe siècle*, Ktema 18 (1992), p. 281–295.

HEIM 2003 – F. Heim, *Du bonheur de vivre sur les bords du Rhin au IVe siècle*, in: J.-Y. Guillaumin & S. Ratti (eds.), *Autour de Lactance. Hommage à Pierre Monat*, Besançon, 2003, p. 275–285.

HIDALGO de la VEGA 2003 – M. J. Hidalgo de la Vega, *Algunas reflexiones sobre los límites del* oikumene *en el Imperio Romano*, Gerión 23/1 (2003), p. 271–285.

HOSTEIN 2012 – A. Hostein, *La Cité et l'Empereur. Les Éduens dans l'Empire romain d'après les Panégyriques Latins*, Paris, 2012.

HOSTEIN 2016 – A. Hostein, *Le* Panégyrique latin *VII (6) ou l'éloge de la* pietas *de Constantin*, in: L. Guichard, A. Gutsfeld & F. Richard (eds.), *Constantin et la Gaule. Autour de la vision de Grand*, Nancy-Paris, 2016, p. 35–48.

HOWARD-JOHNSTON 2013 – J. Howard-Johnston, *Military Infrastructure in the Roman Provinces North and South of the Armenian Taurus in Late Antiquity*, in: A. Sarantis, N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 853–891.

IGLESIAS GARCÍA 2013 – S. Iglesias García, *El epíteto* invictus *durante los siglos III d.C. y IV d.C. en el ámbito imperial*, Antesteria 2 (2013), p. 121–141.

INGLEBERT 2015 – H. Inglebert, *Les discours de l'unité romaine au quatrième siècle*, in: R. Dijkstra, S. van Poppel, D. Slootjes (eds.), *East and West in Roman Empire of the Fourth Century. An End to Unity?*, Leiden/Boston, 2015, p. 9–25 (E-Book Open Access).

ISAAC 1988 – B. Isaac, *The Meaning of the terms* Limes *and* Limitanei, JRS 78 (1988), p. 125–147.

ISAAC 1990 – B. Isaac, *The Limits of Empire. The Roman Army in the West*, revised edition, Oxford, 1990 (reprinted 1999, 2000).

JANNIARD 2001 – S. Janniard, *L'armée romaine tardive dans quelques travaux récents. 2e partie: stratégies et techniques militaires*, AnTard 9 (2001), p. 351–361.

JANNIARD 2006 – S. Janniard, *Armée et «acculturation» dans l'Orient romain tardif. L'exemple des confins syro-mésopotamiens (Ve-VIe s. ap. J.-C.)*, MEFRA 118/1 (2006), p. 133–149.

KALAFIKIS 2014 – G. Kalafikis, *Ammianus Marcellinus on the Military Strategy of the Emperor Valentinianus (364-375 AD): General Principles and Implementation*, Byzantiaka 31 (2014), p. 26–30.

KASPRZYK 2016 – M. Kasprzyk, *Les mesures de Constantin en faveur de la cité des Éduens (*Pan. Lat. *VIII (5)): réponse à une crise locale ou mesure politique?*, in: L. Guichard, A. Gutsfeld & F. Richard (eds.), *Constantin et la Gaule. Autour de la vision de Grand*, Nancy/Paris, 2016, p. 199–216.

KELLY 2015 – C. Kelly, *Pliny and Pacatus. Past and Present in Imperial Panegyric*, in: J. Wienand (ed.), *Contested Monarchy. Integrationg the Roman Empire in the Fourth Century*, Oxford/New York, 2015, p. 215–238.

LA BUA 2009 – G. La Bua, Laus deorum *e strutture inniche nei Panegirici latini di etá imperiale*, Rhetorica 27/2 (2009), p. 142–158 (DOI: 10.1525/rh.2009.27.2.142).

LAGIOIA 2004 – A. Lagioia, *L''epifania' di Giuliano in Illiria e il Palladio (*Paneg. *11,6,4)*, InvLuc 26 (2004), p. 123–137.

LASSANDRO 1986 – D. Lassandro, *L'integrazzione romanobarbarica nei Panegyrici Latini*, in: M. Sordi (ed.), *L'Europa nel mondo antico*, Milano, 1986, p. 153–159.

LASSANDRO 1987 – D. Lassandro, *Il* limes *renano nei Panegyrici Latini*, in M. Sordi (ed.), *Il confine nel mondo classico*, Milano, 1987, p. 295–300.

LASSANDRO 1992 – *XII Panegyrici Latini*, recognavit D. Lassandro, Torino, 1992.

LASSANDRO 1993 – D. Lassandro, *Oriente e Occidente nei* Panegirici Latini, in: F. Conca, I. Gualandri, G. Lozza (eds.), *Politica, cultura e religione nell'Impero Romano (secoli IV-VI) tra Oriente e Occidente. Atti del Secondo Convegno dell'Associazione di Studi Tardoantichi*, Napoli, 1993, p. 219–225.

LASSANDRO 1998 – D. Lassandro, *La riva sinistra del Danubio e la* Gratiarum actio *di Claudio Mamertino all'imperatore Giuliano (362 d.C.)*, SAA 5 (1998), p. 175–188.

LASSANDRO 2000a – D. Lassandro, Sacratissimus Imperator. *L'immagine del p*rinceps *nell'oratoria tardoantica*, Bari, 2000.

LASSANDRO 2000b – D. Lassandro, *Introduzione*, in: D. Lassandro, G. Micunco G. (eds.), *Panegirici Latini*, Torino, 2000, p. 9-38.

LASSANDRO 2001 – D. Lassandro, *Reno e Danubio nei* Panegyrici Latini, SAA 8 (2001), p. 205–209.

LASSANDRO 2006 – D. Lassandro, *L'*imperator invictus *in alcuni testi tardoantichi*, C&C 1 (2006), p. 99–110.

LASSANDRO 2013 – D. Lassandro, Bella movere docent, melius qui rura moverent *(Sigeberto): rivolte contadine di età tardoantica e tradizione medievale*, C&C 8/1 (2013), p. 175–185.

LASSANDRO 2015 – D. Lassandro, *La legittimazione religiosa dell'*auctoritas *imperiale di Costantino nei panegirici*, C&C 10 (2015), p. 213–224.

LASSANDRO & MICUNCO 2000 – *Panegirici Latini*, a cura di D. Lassandro & G. Micunco, Torino, 2000.

LAUDANI 2014 – Nazario, *Panegirico in onore di Costantino*, a cura di C. Laudani, Bari, 2014.

LEADBETTER 1998 – B. Leadbetter, *Patrimonium indivisum?*, Chiron 28 (1998), p. 213–228.

LEE 1993 – A. D. Lee, *Information and Frontiers. Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, Cambridge, 1993.

LEE 2007 – A. D. Lee, *War in Late Antiquity. A Social History*, Blackwell Publishing, 2007.

L'HUILLIER 1992 – M.-C. L'Huillier, *L'Empire des mots: orateurs gaulois et empereurs romains, 3e et 4e siècles*, Besançon, 1993.

LIPPOLD 2012 – A. Lippold, *The Ideal of the Ruler and Attachment to Tradition in Pacatus' Panegyric*, in: R. Rees (ed.), *Latin Panegyric*, Oxford/New York, 2012, p. 360–386.

LONG 2009 – J. Long, *How to Read a Halo: Three (or More) Versions of Constantine's Vision*, in: A. Cain & N. Lenski (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Ashgate, 2009, p. 227–235.

LOPETEGUI 2015 – G. Lopetegui, *Retórica e imagen imperial en la obra de los epitomadores y panegyristas del siglo IV*, Veleia 36 (2015), p. 63–82.

LORENZI & NAVARRA 2016 – C. Lorenzi & M. Navarra (ed.), *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, XXI. Frontiere della romanità nel mondo antico. Appartenenza, contiguità, alterità, trasformazione e prassi*, Perugia, 2016.

MacCORMACK 1981 – S. G. MacCORMACK, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkeley/Los Angeles/London, 1981.

MacCORMACK 2012 – S. MacCORMACK, *Imagery in Panegyrics*, in: R. Rees (ed.), *Latin Panegyric*, Oxford/New York, 2012, p. 240–250.

MALASPINA 2011 – E. Malaspina, *Incontri di popoli e prove di convivenza (III/V secolo)*, C&C 6/2 (2011), p. 473–512.

MALOSSE 1998/1999 – P.-L. Malosse, *Fausser avec du vrai: l'art du masque dans les éloges royaux, d'après l'exemple de Libanios*, Plekos 1 (1998/1999) (*cf.* http://www.plekos.uni-muenchen.de/98,99/amalosse.html).

MALOSSE 2002 – P.-L. Malosse, *Le* modèle *du mauvais empereur chez Libanios*, Pallas 60 (2002), p. 165–174.

MALOSSE 2003 – P.-L. Malosse, *Introduction*, in: Libanios, *Discours*, IV, *Discours IX*, texte établi et traduit par P.-M. Malosse, Paris, 2003.

MALOSSE 2006 – P.-L. Malosse, *Rhétorique et géographie: le topos encomiastique des extrémités de l'Empire et du monde*, Pallas 72 (2006), p. 205–218.

MALOSSE 2009 – P.-L. Malosse, *Il retore e il potere: Libanio e l'imperatore Valente*, in: G. Laudizi (ed.), *Satura rudina. Studi in onore di Pietro Luigi Leone*, Lecce, 2009, p. 84–89.

MAROTTA 2010 – V. Marotta, *Gli dèi governano il mondo. La trasmissione del potere imperiale in età tetrarchica*, in: F. Costabile (ed.), *Polis. Studi interdisciplinari sul mondo antico*, 3, Reggio Calabria, 2010, p. 171–188.

MARTIN 1999 – S. P. Martin, *Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley/Los Angeles/London, 1999.

MATHISEN 2013 – R. W. Mathisen, *«Becoming Roman, Becaming Barbarian»: Roman Citizenship and the Assimilation of Barbarians into the Late Roman World*, in: U. Bosma, G. Kessler & L. Lucassen (eds.), *Migration and Membership Regimes in Global and Historical Perspective. An Introduction*, Leiden, 2013, p. 191–217.

MATHISEN & SIVAN 1996 – R. W. Mathisen & H. S. Sivan, *Shifting frontiers in Late Antiquity*, Ashgate, 1996.

MAYERSON 1989 – Ph. Mayerson, *The Meaning of the World* Limes *(*Límiton*) in the Papyri*, ZPE 77 (1989), p. 287–291.

MAZZA 2005 – M. Mazza, *Cultura guerra e diplomazia nella Tarda Antiquità: tre studi*, Catania, 2005.

McCORMICK 1999 – M. McCormick, *Eternal victory. Triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West*, Cambridge/Paris, 1999 (digital printing).

MORETTI 1999 – G. Moretti, *Via della virtù, lotta coi mostri e viaggio ai confini del mondo: il modello di Eracle nel IX libro del «Bellum civile»*, in: P. Esposito & L. Nicastri (eds.), *Interpretare Lucano. Miscellanea di studi*, Napoli, 1999, p. 237–252.

MORGAN & LIEU 1989 – *A speech of thanks to the Emperor Julian given by Claudius Mamertinus (on the occasion of his elevation to the Consulate) (1 Jan., 362). Latin Panegyric XI (3) (*Claudii Mamertini gratiarum actio de consulato suo Iuliano Imp.*)*, translated by M. M. Morgan with notes and introduction by S. N. C. Lieu, in: S. N. C. Lieu (ed.), *The Emperor Julian. Panegyric and Polemic. Claudius Mamertinus, John Chrysostom, Ephrem the Syrian*, Liverpool, 1989, p. 1–38.

MOUCHOVÁ 2002 – B. Mouchová, *Das Bild des Usurpators in der Preisrede des Pacatus*, Graecolatina Pragensia XIX (2002), p. 63–71.

MUND-DOPCHIE 2004 – M. Mund-Dopchie, *La frontière entre le civilisé et le sauvage dans l'imaginaire de l'Occident latin: usages et mésusages des critères antiques*, Folia Electronica Classica (Louvain-la-Nevve) 7 (2004) (folia_electronica@fltr.ucl.ac.be).

MÜLLER-RETTING 1990 – *Der Panegyricus des Jahres 310. Auf Konstantin der Grossen*, Übersetzung und historisch-philologischer Kommentar B. Müller-Retting, Stuttgart, 1990.

MÜLLER-RETTING 2008: *Panegyrici Latini. Lobreden auf römische Kaiser*, I, *Von Diokletian bis Konstantin*, eingeleitet, übersetzt und kommentiert B. Müller-Retting, Darmstadt, 2008.

NICOLET 1988 – C. Nicolet, *L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Paris, 1988.

NICOLET 1990 – C. Nicolet, *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, Ann Arbor, 1990.

NIXON, RODGERS & MYNORS 1994 – *In Praise of Later Roman Empire.* The Panegyrici Latini, Introduction, Translation, and Historical Commentary C. E. V. Nixon and B. S. Rodgers, with Latin Text of R. A. B. Mynors, Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1994.

ORIHUELA SANCHO 1996 – R. Orihuela Sancho, *Consideraciones sobre el Panegírico XI(3) del* Corpus Panegyricorum Latinorum, Myrtia 11 (1996), p. 47–60.

PASCHOUD 2002 – F. Paschoud, *Commentaire de la* Vita Probi, in: *Histoire Auguste*, V/2, *Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérianus et Carin*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, second tirage, Paris, 2002, p. 44–168.

PÉREZ SÁNCHEZ 2003 – D. Pérez Sánchez, *Panegírico y ciudad: tradición y control ideológico en la antigüedad tardía*, SHHA 21 (2003), p. 223–245.

PERNOT 1993 – L. Pernot, *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain*, I-II, Paris, 1993.

PIACENTE 2004 – L. Piacente, *Il Danubio negli autori latini tardoantichi*, in: S. Santelia (ed.), *Italia e Romania. Storia, Cultura e Civiltà a confronto. Atti del IV Convegno di Studi italo-romeno (Bari, 21-23 ottobre 2002)*, Bari, 2004, p. 173–180.

PLÁCIDO SUÁREZ 2008 – D. Plácido Suárez, *La ecúmene romana: espacios de integración y exclusión. Presentación*, SHHA 26 (2008), p. 15–20.

POHL, WOOD & REIMITZ 2001 – W. Pohl, I. Wood & H. Reimitz (eds.), *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, Leiden/Boston, 2001.

PRADOS, GARCÍA & BERNARD 2012 – F. Prados, I. García & G. Bernard (eds.), *Confines: el extremo del mundo durante la Antigüdad*, San Vincente del Raspeig (Alicante), 2012.

PURCELL 2012 – N. Purcell, *Rivers and the geography of power*, Pallas 90 (2012), p. 373–387.

RAIMONDI 2000 – M. Raimondi, *Temistio e la prima guerra gotica di Valente*, MedAnt III/2 (2000), p. 633–683.

REES 2002 – R. Rees, *Layers of Loyalty in Latin Panegyric AD 289-307*, Oxford/New York, 2002.

RICHARDSON 2011 – J. Richardson, Fines provinciae, in: O. Hekster, T. Kaizer (eds.), *Frontiers in Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16–19 Aprilie 2009)*, Leiden/Boston, 2011, p. 1–11.

ROBERTO 2014 – U. Roberto, *Diocleziano*, Roma, 2014.

ROBERTO 2017 – U. Roberto, *Il* Panegirico *di Eumenio. Educazione, scuola e politica nell'Impero di Diocleziano*, Annali di storia dell'educazione 24 (2017), p. 106–118.

ROCCO 2017 – M. Rocco, *Ottaviano Augusto nella panegirista tardoantica. Dal* deus praesens *latino-ellenistico alla teologia politica cristiana*, Athenaeum 105/1 (2017), p. 153–186.

ROCHE 2011 – P. Roche (ed.), *Pliny's praise. The Panegyricus in the Roman World*, Cambridge, 2011.

RODGERS 1986 – B. S. Rodgers, *Divine Insinuation in the Panegyrici Latini*, Historia 35 (1986), p. 69–104 = RODGERS 2012 - B. Rodgers, *Divine Insinuation in the Panegyrici Latini*, in: R. Rees (ed.), *Latin Panegyric*, Oxford/New York, 2012, p. 284–334.

RODRÍGUEZ GERVÁS 1991 – M. J. Rodríguez Gervás, *Propaganda política y opinión pública en los panegíricos latinos del bajo imperio*, Salamanca, 1991.

ROMAN 1983 – Y. Roman, *Auguste, l'Océan Atlantique et l'impérialisme romain*, Ktema 8 (1983), p. 261–268.

RONNING 2007 – C. Ronning, *Herrscherpanegyrik unter Trajan und Konstantin. Studien zur symbolischen Kommunication in der römischen Kaiserzeit*, Tübingen, 2007.

ROUSSELLE 1976 – A. Rousselle, *La chronologie de Maximien Hercule et le mythe de la Tétrarchie*, DHA 2 (1976), p. 445–446.

RÖSGER 1983 – A. Rösger, Princeps mundi. *Zum römischen Weltherrschaftsgedanken in der* Historia Augusta, in: *Historia-Augusta-Colloquium 1979/1981*, Bonn, 1983, p. 255-273.

RYAN 2009 – F. X. Ryan, *Pacatus on the menmonic capabilities of republican political figures*, LICS 8.1 (2009) (www.leeds.ac.uk/classics/lics/).

SABBAH 1984 – G. Sabbah, *De la rhétorique à la communication politique: les Panégyriques Latins*, BAGB 43 (1984), p. 363–388.

SÁNCHEZ MEDINA 2010 – E. Sánchez Medina, *Entre filantropía y pragmatismo: los* Discursos Públicos *de Temistio al emperador Teodosio y el problema bárbaro*, in: G. Bravo, R. González Salinero (eds.), *Toga y daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 291–305.

SANCHO GÓMEZ 2008 – M. P. Sancho Gómez, *Guerra y política en el Impero Romano de occidente (337-361)* (www.academia.edu).

SANCHO GÓMEZ 2011 – M. P. Sancho Gómez, *Guerra y política en el Imperio Romano de Occidente (337-361). Usurpadores, bárbaros, y querellas dinásticas: los problemas del Imperio en Occidente después de Constantino el Grande*, Editorial Académica Española, 2011.

SARANTIS 2013a – A. Sarantis, *Fortifications in Africa: A Bibliographic Essay*, in: A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 297–315.

SARANTIS 2013b – A. Sarantis, *Fortifications in the East: A Bibliographic Essay*, in: A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 317–370.

SARANTIS & CHRISTIE 2013 – A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013.

SARANTIS & CHRISTIE 2013 – A. Sarantis & N. Christie, *Fortifications in the West: A Bibliographic Essay*, in: A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 255–296.

SCHARF 2005 – R. Scharf, *Der Dux Mogontiacensis und die Notitia Dignitatum. Eine Studie zur spätantiken Grenzverteidigung*, Berlin/New York, 2005.

SCHWARTZ 1970 – J. Schwartz, *Le limes selon l'*Histoire Auguste, in: *Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1968/1969*, Bonn, 1970, p. 233–238.

SEAGER 1984 – R. Seager, *Some Imperial Virtues in the Latin Prose Panegyrics. The Demands of Propaganda and the Dynamics of Litterary Composition*, in: F. Cairns (ed.), *Papers of the Liverpool Latin Seminar*, IV, Liverpool, 1984, p. 129–175.

TANTILLO 2015 – I. Tantillo, *I cerimoniali di corte in età tardoromana (284-395)*, in: *Le corti nell'alto medioevo, Spoleto, 24-29 aprile 2014*, Spoleto, 2015, p. 543–584.

TOMMASI MORESCHINI 2016 – C. O. Tommasi Moreschini, *Coping with the Ancient Gods, Celebrating Christian Emperors, Proclaiming Roman Eternity: Rhetoric and Religion in Late Antique Latin Panegyric*, in: M. Kahlos (ed.), *Emperor and the Divine – Rome and its influence*, Helsinki, 2016, p. 177–209.

TRAINA 2004 – G. Traina, *La frontiera armena dell'Impero romano. I due punti di vista*, in: C. Moatti (ed.), *La mobilité des personnes en Méditerranée de l'Antiquité à l'Époque moderne. Procédures de contrôle et documents d'identification*, Roma, 2004, p. 205–223.

TRAINA 2015 – G. Traina, *Mapping the New Empire: A Geographical Look at the Fourth Century*, in: R. Dijkstra, S. van Poppel, D. Slootjes (eds.), *East and West in Roman Empire of the Fourth Century. An End to Unity?*, Leiden/Boston, 2015, p. 49–62 (E-Book Open Access).

de TRIZIO 2005 – M. S. de Trizio, *Un'eco virgiliana nel* Panegirico *di Mamertino del 289 d.C.*, InvLuc 27 (2005), p. 155–168.

de TRIZIO 2006 – M. S. de Trizio, *Echi ciceroniani nel Panegyrico di Mamertino per l'imperatore Massimiano (289 d.C.)*, InvLuc 28 (2006), p. 61–74.

de TRIZIO 2007 – M. S. de Trizio, *La propaganda della* Concordia Augustorum *nei* Panegyrici *di Mamertino*, C&C 2 (2007), p. 65–78.

de TRIZIO 2009 – M. S. de Trizio, *Panegirico di Mamertino per Massimiano e Diocleziano (Panegyrici Latini 2 [10])*, Bari, 2009.

TURCAN-VERKERK 2003 – A.-M. Turcan-Verkerk, *Un poète latin chrétien redécouvert: Latinus Pacatus Drepanius, panégyriste de Théodose*, Bruxelles, 2003.

VANOTTI 1987 – G. Vanotti, *Prospettive ecumeniche e limiti reali nella definizione dei confini augustei*, in: M. Sordi (ed.), *Il confine nel mondo classico*, Milano, 1987, p. 234–249.

WARE 2017 – C. Ware, *The Lies the Poets Tell. Poetry in Prose Panegyrics*, in: J. Elsner & J. Hérnandez Lobato (eds.), *The Poetics of Late Latin Literature*, New York, 2017, p. 345–369.

WARMINGTON 2012 – B. Warmington, *Aspects of Constantinian Propaganda in the* Panegyrici Latini, in: R. Rees (ed.), *Latin Panegyric*, Oxford/New York, 2012, p. 335–348.

WHATELY 2013 – C. Whately, *Strategy, Diplomacy and Frontiers: A Bibliographic Essay*, in: A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 246–254.

WHITBY 1998 – M. Whitby (ed.), *The Propaganda of Power. The Role of Panegyric in Late Antiquity*, Leiden/Boston/Köln, 1998.

WHITTAKER 1994 – C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*, Baltimore/London, 1994.

WHITTAKER 2004 – C. R. Whittaker, *Rome and its Frontiers. The Dynamics of Empire*, London and New York, 2004.

WIENAND 2015 – J. Wienand, O tandem felix civili, Roma, victor! *Civil-WarTriumphs from Honorius to Constantine and Back*, in: J. Wienand (ed.), *Contested Monarchy. Integrationg the Roman Empire in the Fourth Century*, Oxford/New York, 2015, p. 169–197.

ZICHE 2011 – H. Ziche, *Barbarian Raiders and Barbarian Peasants: Model of Ideological and Economic Integration*, in: R. W. Mathisen & D. Shanzer (eds.), *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*, Ashgate, 2011, p. 199–219.

ÎNCEPUTURILE CERCETĂRII ARHEOLOGICE LA CAPIDAVA. DOCUMENTE INEDITE

Ioan Carol OPRIȘ*

Cuvinte-cheie: *Kale-köy/ Calachioi, Capidava, carieră de piatră, Vasile Pârvan, Pamfil Polonic, Grigore Florescu, Muzeul Național de Antichități, Comisiunea Monumentelor Istorice, toponimie, epigrafie, cartografie, 1924.*

Keywords: *Kale-köy/ Calachioi, Capidava, stone quarry, Vasile Pârvan, Pamfil Polonic, Grigore Florescu, National Museum of Antiquities, Historical Monuments Commission, toponymy, epigraphy, cartography, 1924.*

Rezumat: *Articolul prezintă cele mai timpurii date istorice și cartografice din epoca modernă care menționează Capidava – toponim și monument,* castellum *construit pe frontiera dunăreană încă din timpul războiului cu dacii purtat de împăratul Traian. Căzut în uitare după abandonarea sa definitivă la jumătatea sec. XI, situl reintră treptat în atenția publicului după 1878, prin repopularea sa cu veterani ai Războiului de Independență și coloniști veniți din Câmpia Română, de pe malul Brațului Borcea. Topalu și Calachioi încep să fie cunoscute după 1884 și în primele două decenii ale sec. XX pentru carierele de piatră, care afectează inclusiv masivul de calcar pe care se găsește Capidava antică.*

Lucrarea propune trecerea în revistă a primelor mențiuni științifice asupra Capidavei, pe care le datorăm lui Marin Ionescu-Dobrogianu (1904), Grigore Tocilescu (1894-1903), Jakob Weiss (1911), lui Vasile Pârvan și Pamfil Polonic (1912). Sunt amintite și sursele cartografice, respectiv Charta României Meridionale (1864) ori secțiunea locală din Planurile Directoare de Tragere ale Armatei Române, redactate după Primul Război Mondial.

În cursul unei periegheze arheologice din 1912, Vasile Pârvan identifică cetatea de la Capidava, iar Pamfil Polonic schițează un prim plan de situație al ruinelor. În anul următor se reușește oprirea carierei de piatră care distrusese parțial cetatea, aceasta fiind pusă ulterior sub protecția Comisiunii Monumentelor Istorice. După ce în 1922 un nou moment dramatic amenință integritatea monumentului, cercetarea sistematică a Capidavei va fi autorizată la finalul lunii iulie 1924, sub coordonarea lui Grigore Florescu, asistent la Muzeul Național de Antichități și discipol apropiat lui Vasile

* Ioan Carol OPRIȘ: Universitatea din București; e-mail: ioan_opris@yahoo.com.

Pârvan. Sunt prezentate mai multe documente de arhivă: primele două autorizații de cercetare păstrate, datând din 1924 și 1928 și publicate acum pentru întâia oară, însemnările din manuscrisele lui Pamfil Polonic păstrate la Academia Română, corespondență oficială, planuri și fotografii din colecții publice și private, unele foarte valoroase tocmai prin caracterul lor inedit. Toate oferă o imagine de ansamblu asupra preliminariilor, motivelor și condițiilor în care începe o cercetare arheologică exemplară, continuată și îmbogățită până în zilele noastre.

Abstract: *The article presents the Modern historical and cartographic sources rediscovering Capidava – both the toponym and the description of the surviving ruins of a* castellum *built on the Danube* limes *as early as the Trajan's war against the Dacians in early 2nd century Fallen into oblivion after its definitive abandonment by the middle of the 11th century, the site gradually reverted to public attention after the Romanian War of Independence 1877-1878 and was subsequently repopulated with colonists coming from the Romanian Plain across the Danube. Topalu and Calachioi gain notoriety after 1884 and in the first two decades of the 20th century. for their stone quarries, which also damaged the limestone massif with the ancient fort in Capidava guarding the local ford of the Danube.*

Our paper offers a methodic review of the first Modern scientific mentions of Capidava, which we owe to Marin Ionescu-Dobrogianu (1904), Grigore Tocilescu (1894-1903), Jakob Weiss (1911), Vasile Pârvan and Pamfil Polonic (1912). Cartographic sources are also mentioned, namely Charta României Meridionale/ Map of Southern Romania (1864), or the local drawing of the Romanian Army's "Planurile Directoare de Tragere" drafted under 1: 20000 scale after World War I.

During an archaeological survey undertaken in 1912, Vasile Pârvan identified the fortress of Capidava, and Pamfil Polonic sketched the first ground plan of the ruins. The following year the stone quarry that partially destroyed the fortress was stopped, and the monument could be subsequently placed under the protection of the Commission on Historical Monuments. After a new dramatic moment threatening its state of conservation in 1922, the systematic research of the ancient Capidava was finally authorized by the end of July 1924. This happened under the supervision of Grigore Florescu, assistant at the National Museum of Antiquities and a close disciple of Vasile Pârvan. Several little known or entirely new documents are presented: the first two excavation permits dating from 1924 and 1928, published now for the first time, the manuscripts of Pamfil Polonic kept by the Romanian Academy, official correspondence, plans and photos coming from public and private collections. All mentioned pieces of information contribute at sketching an overview of the preliminary conditions, reasons and backgrounds of the systematic excavations at Capidava. Started off in 1924, and very modern for its time, the Capidava project kept on bringing added value and occasionally paradigmatic contributions to this very day to the archaeology of the Lower Danube Limes in Dobruja.

Prezenta contribuție reprezintă dezvoltarea unui text mai vechi al autorului acestor rânduri și care la vremea respectivă a fost adresat marelui public pe site-ul

internet dedicat Capidavei, într-o formulă mai redusă și lipsită de multe dintre detaliile prezentate aici[1].

Ruinele antice de la Capidava erau deja cunoscute folcloric cu câteva secole în urmă, de vreme ce satul turcesc aflat aici – o colonie militară întemeiată în sec. XVIII - purta sugestivul nume **Kale-köy (Calachioi)**, tradus prin "satul cetății". Satul va fi apoi repopulat cu români abia după anul 1878[2]. O sursă credibilă, prefectul Constanței, fost profesor și director la Liceul „Mircea cel Bătrân", N.T. Negulescu plasează întemeierea satului în jurul anului 1854, odată cu sedentarizarea la Topal(u) și Boasgik (astăzi Dunărea) a unor tătari fugiți din Crimeea[3]. Aceștia din urmă – 60 de familii, așa cum sunt amintiți în documentele oficiale[4] – zăbovesc pentru scurtă vreme la Capidava și emigrează în Turcia după Războiul de Independență din 1877-1878, în jurul anului 1880. Cert este un lucru: nu au supraviețuit niciun fel de urme materiale ale scurtei lor treceri prin aceste locuri și nici ale vreunor alți militari turci înaintea acestora. În Charta României Meridionale (pentru care operațiunile cartografice datează din 1855-1859, dar publicată abia în 1864) apare doar marcajul grafic al dealului cetății și un toponim (*Ruinile Lipovenilor*), în dreptul intrării pe Valea Olacului, fără alte urme ale unei așezări umane recente[5]. (**Fig. 1**)

Abia începând cu anul 1904 locul se repopulează treptat, acum fiind aduși 150 de coloniști, veterani ai Războiului de Independență care vor fi împroprietăriți cu câte opt hectare de pământ arabil și islaz. Primele venite par să fie câteva familii de peste Balta Ialomiței, tocmai de la Făcăieni (Ialomița)[6]. Un deceniu mai târziu este amintită și o școală pentru copiii sătenilor, distrusă în timpul luptelor purtate în zonă în octombrie-noiembrie 1916[7]. Satul primește pentru scurtă vreme numele de *General Cernat*, în memoria lui Alexandru Cernat, care fusese Ministru de Război în vremea luptelor cu turcii din 1877-1878 și mai apoi Șef al Marelui Stat Major. Aceasta se întâmpla în vremea Primului Război Mondial sau chiar mai târziu, pe la 1920[8]. Din documentele păstrate (*Tablou de noua împărțire administrativă a Județului Constanța*)[9], în 1930 Capidava apare între

[1] Ioan C. OPRIȘ, *Capidava. Istoricul cercetărilor. Primele cercetări. Săpăturile lui Grigore Florescu (1924-1960)*, vezi www.capidava.ro; la începutul anilor 2000, profesorul Radu Florescu realizase deja un foarte sumar istoric al cercetărilor în variantă electronică, găzduit de CIMEC – astăzi în componența Institutului Național al Patrimoniului: http://www.cimec.ro/Arheologie/Capidava/istoric.htm

[2] POPOIU 2001, p. 146.

[3] CĂRPUȘ 2018, p. 28-30. Cu toate acestea, informația oferită de prefectul Nicolae T. Negulescu este imprecisă, atunci când vine vorba despre Topalu, vechi sat românesc, atestat încă la 1612, vezi CĂRPUȘ 2018, p. 28, n. 16.

[4] CĂRPUȘ 2018, p. 31, n. 21: informația apare într-un tabel întocmit de către Comisiunile de Plasă cu populația Dobrogei înainte de război (11 aprilie 1877), respectiv cea rămasă după emigrarea din 1880.

[5] Vezi http://charta1864.gis-it.ro/charta.html, mai precis Col. XIII/ Ser. 6: Id 1185, indicativ5345, an tipărire 1955). Vezi și CĂRPUȘ 2018, p. 23.

[6] CĂRPUȘ 2018, p. 32.

[7] CĂRPUȘ 2018, p. 41.

[8] BRĂTESCU 1920, p. 23, 30.

[9] Informație disponibilă în Analele Dobrogei, XI, fasc. 1-12, 1930, p. 166-174.

cele 15 sate care compun comuna Horia (Muslubei), din plasa Dunărea[10]. Reîntoarcerea la toponimul antic este consemnată în chiar titlul primelor două rapoarte de săpătură (1924, 1926-1927, respectiv 1928-1936) publicate de Grigore Florescu în paginile revistei *Dacia* (III-IV, 1927-1932 şi V-VI, 1935-1936)[11]. La foarte scurtă vreme regăsim Capidava subordonată administrativ comunei Topalu (1931)[12].

Hărțile moderne menționează satul Capidava pentru prima dată după Primul Război Mondial, mai precis în planurile directoare de tragere ale armatei române, care au fost realizate în mai multe etape. Aici poate fi clar observat noul sat de colonişti cu parcelare în sistem grilă, redenumit cu numele său antic şi actual, iar în zona cetății o movilă cu mențiunea "ruine" (**Fig. 2**). Poate că documentarea topografică în teren să se fi făcut înainte de 1924, anul în care Grigore Florescu inițiază primele săpături arheologice, însă harta pare să fie mai apropiată de 1930 (deşi planșa cu indicativul 5345 va fi publicată abia în 1955).

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, după ce Războiul de Independenţă va aduce teritoriul Dobrogei între hotarele României moderne la 1878, apar primii exploratori ştiinţifici, care semnalează fortificaţia, o cartează şi adună antichităţi din zona ei (îndeosebi inscripţii). Între aceştia se disting căpitanul Marin Ionescu-Dobrogianu (1866-1938)[13], profesor la liceul „Mircea cel Bătrân" din Constanța şi membru al Societății Regale de Geografie, care se dedică cu mult entuziasm studiului întregii Dobroge şi al Deltei Dunării, dar mai ales marele istoric şi arheolog Grigore Tocilescu (1850-1909)[14]. Pornind de la informaţiile furnizate de Gr. Tocilescu, în 1911 Jakob Weiss include „Ruinele Kalakjöj" – Capidava în harta care însoţeşte lucrarea sa dedicată geografiei istorice a Dobrogei în antichitate[15] (**Fig. 3** și detaliu).

Mai puțini sunt însă aceia care ştiu că lui Vasile Pârvan îi datorăm, în covârşitoare măsură, paternitatea săpăturilor sistematice capidavense de mai

---

[10] Schimbarea numelor se face pornind de la stăruințele lui C. Brătescu, așa cum mărturisește acesta în nota finală care însoțește tabelul, la p. 174 (vezi n. 9 *supra)*. Satele componente ale comunei Horia (nr. 7, p. 169) sunt: Albina (Balgiu), Bălăceanu (Cadicâșla), Capidava, Ciobanu, Cloșca, Crișana, Dulgheru, Gârliciu, Ghindărești (Ghizdărești), Horia (Muslubei), Saraiu, Stejarul (Carapelit), Șiriu (Sblt. Mandai), Tichileşti și Topalu.

[11] FLORESCU 1927-1932; FLORESCU 1935-1936.

[12] Tablou de regruparea comunelor rurale, întocmit conform legii pentru modificarea unor dispoziţiuni din Legea pentru organizarea administraţiunii locale (publicată în Monitorul Oficial Nr. 161 din 15 iulie 1931 Monitorul Oficial şi Imprimeria Statului, Bucureşti 1931, p. 134 (jud. Constanța, cu 92 comune rurale; nr. 81 - com. Topalu, cu satele Topalu şi Capidava).

[13] Vezi M.D. IONESCU-DOBROGIANU 1904, care menționează în mai multe rânduri ruinele de la *Calachioi:* p. 424 525, 529.

[14] TOCILESCU 1894, S. 83-84, nr. 6; TOCILESCU 1896, S. 88-90, nr. 28-31; TOCILESCU 1900, p. 193, nr. 12; TOCILESCU 1903, Bucureşti, p. 23, nr. 29; p. 24, nr. 30-31; p. 25-26, nr. 32-34. Aceste inscripţii au fost reluate ulterior în ISM V 25, 29, 30, 32, 41, 42.

[15] WEISS 1911, S. 23, 43, 46, 58. Lucrarea lui Jakob Weiss a fost publicată în seria *Zur Kunde der Balkanhalbinsel. Reisen und Beobachtungen* la Institut für Balkanforschung in Sarajevo, condus în acea vreme de marele savant Carl Patsch. Ultimul semnase şi vocea *Capidava* din Paulys Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE), III, Stuttgart, 1899, col. 1510.

târziu. Comentând o inscripţie găsită la Mahmudia din vremea împăratului Licinius în studiul său *Salsovia* (publicat încă în anul 1906, în două numere din *Convorbiri Literare*)[16], Magistrul punea problema limesului roman în secţiunea dobrogeană şi trasa marile linii ale unui viitor program de cercetări arheologice în cetăţile provinciei de la Dunărea de Jos.

În prima decadă a sec. XX, anticipând proiectele de dezvoltare culturală, aflăm deschiderea fabricii de ciment „Ideal" de la Brăila. Întreg malul Dunării a început acum să fie sistematic explorat – în căutarea unor depozite de calcar adecvate producerii cimentului – şi mai multe cariere au fost deschise. Doi antreprenori din Brăila (fraţii Ghenciu) au deschis şi la Capidava o asemenea carieră, exploatând în regim intensiv masivul de calcar pe care se afla situată cetatea, în cursul anilor 1909-1910. Cariera va funcţiona în acelaşi regim vreme de patru ani (până în anul 1913), iar oprirea ei şi instituirea regimului de rezervaţie arheologică au fost obţinute în anul menţionat mai sus, cu ajutorul Justiţiei. Situl a fost apoi trecut sub protecţia Comisiunii Monumentelor Istorice din România.

Dar la Calachioi și în alte părți ale comunei Topalu funcționau și alte cariere ale Statului încă de la 1884, din care se extrage piatra brută, cioplită, pietriș, nisip. Șase asemenea puncte sunt menționate - Calachioi, Otmet/ Vârful Alvănesci, Arsănesci, Valea Canara/ Zaval și Valea Tătarului -, de către Marin D. Ionescu-Dobrogianu la 1904[17]. După cum din carierele de la Canara (Ovidiu) s-a extras o cantitate enormă de piatră utilizată pentru construcția portului Constanța, există informații privitoare la rolul similar pe care carierele din Cernavoda și de pe teritoriul comunei Topalu l-au avut în obținerea materialului necesar la construcția podului Regele Carol I, ori pentru pietrișul utilizat în terasamentele căilor ferate și șoselelor dobrogene[18].

Într-o periegheză arheologică din anii imediat premergători primului război mondial (1912), Vasile Pârvan identifică cetatea de la Capidava şi-l pune pe Pamfil Polonic (tatăl) să ridice un plan de situaţie sumar al ruinelor (plan publicat, de altfel, în Analele Academiei Române)[19] (**Fig. 4**). Acelaşi Pamfil Polonic ne lasă şi o descriere amănunţită a cetăţii, în paginile lucrării *Cercetările de la Hârşova până la Ostrov (Silistra)*, păstrată la Secţia de Manuscrise a Academiei Române[20]. Imediat după încheierea războiului, Pârvan intenţiona să treacă la punerea în operă a ambiţiosului proiect de cercetare arheologică în Dobrogea amintit mai sus şi care ar fi trebuit să angreneze pe toţi elevii de la Bucureşti şi Iaşi ai savantului.

În raportul pe care îl prezintă în şedinţa din *8 maiu 1913* de la Academia Română şi publicat în Analele supremei instituţii academice din acelaşi an, referitor la periegheza din 1912, Vasile Pârvan nota următoarele: „Mergând deci

[16] PÂRVAN 1906.

[17] Vezi IONESCU-DOBROGIANU 1904, p. 825, 834, 844, 845.

[18] COCHINO 1928, p. 387.

[19] PÂRVAN 1913, p. 467-478.

[20] Manuscrise Pamfil Polonic, vezi anexa I, la sfârşitul acestei prezentări. Manuscrisele lui Pamfil Polonic se păstrează la Biblioteca Academiei Române, Secţia Manuscrise şi Carte Rară, Arhiva Pamfil Polonic, A. Săpăturile cetăţilor romane, A. Cercetări de la Hârşova până la Ostrov (Silistra), cercetările de pe malul drept al Dunării de la Hârşova în sus (43 file) I mss. VIII, f. 6-9; desene, I, *varia*.

la Capidava m'am mărginit deocamdată la stabilirea situaţiei şi castelului însuş. Trebue să notez, însă, chiar acum, că deşi liber de orice locuinţe moderne pe dânsul, castelul îşi are distrugătorii săi speciali, în fraţii Ghenciu din Brăila, cari au obţinut dela Stat autorizarea de a exploata massivul stâncos pe care e aşezată cetatea şi astfel, după cum se vede din planul provizoriu ridicat de mine în vară (fig. 2), ei au reuşit până acum, subminând mereu stânca, să prăbuşească o parte destul de mare din castel, pe laturea lui de SV, cu întreg colţul de Vest. La protestarea noastră către cei în drept împotriva acestei sălbătecii, nu am primit nici până acum un răspuns".[21]

„Până în 1913, când, în urma intervenţiilor stăruitoare ale lui Vasile Pârvan pe lângă forurile competente ale vremii, cariera a fost oprită, fusese deja afectată o bună parte din jumătatea dinspre nord-vest a cetăţii, mai precis o suprafaţă care mergea spre interior pe circa 20 m"[22]. Exploatarea cu dinamită a masivului de calcar în mai multe bazine a afectat iremediabil circa 3/8 din zidul de incintă şi anume mai mult de jumătate din latura lui de sud-vest, respectiv aproape jumătate din curtina A, 1/7 din interiorul cetăţii (întreg colţul de vest al acesteia), în sfârşit, mai mult de jumătate din terasele exterioare dinspre sud-vest, legate de instalaţia portuară. Un coeficient imposibil de determinat al acesteia din urmă, la care mai putem adăuga capătul vestic al molului portuar cu anrocarea sa şi pintenul de stâncă pe care era realizată această anrocare au fost distruse pe parcursul celor câţiva ani de funcţionare intensivă a carierei fraţilor Ghenciu.

Aceasta este situaţia dramatică de la care vor porni primele săpături arheologice sistematice (1924) în cetatea inclusă prin stăruința lui Vasile Pârvan în lista monumentelor de către Comisiunea Monumentelor Istorice, în urma dramaticelor evenimente evocate. Lucrurile nu se opresc însă aici, pentru că un deceniu mai târziu, în ciuda protecției legale acordate, agresiunea continuă, prin deciziile autorității comunale. La 22 aprilie 1922, Vasile Ioan Cotovu – director al Școalei Primare de Băieți din Hârșova și al Museului Regional din localitate, membru corespondent al Comisiunii Monumentelor Istorice, îi scrie lui Vasile Pârvan următoarele: "..... Semnalez un fapt de o gravitate care amenință distrugerea complectă a rămășițelor Cetății Capidava, desigur clasată printre monumentele istorice și despre care îmi aduc aminte că ați intervenit în mai multe rânduri spre a fi ferită de distrugere. Primăria comunei Topal, jud. Constanța a arendat Cariera Kalakioi, pe care se află așezate ruinele Cetății Capidava, unui oarecare Stavru Văraru din Brăila și acum se exploatează prin reprezentantul său Dumitru Croitoru, din Topal, carele mi-a declarat personal că a ajuns cu lucru chiar în ruinele Cetății. Aducându-vă aceasta la cunoștință cu onoare vă rog să binevoiți a lua grabnice măsuri prin autoritățile în drept, spre a se feri de complecta distrugere..."[23].

[21] PÂRVAN 1913, p. 475.

[22] Gr. Florescu, în CAPIDAVA I, p. 26.

[23] Arhiva MNA, dosar D 26 (1922-1923), nr. 49 din 23 aprilie 1922, înregistrat la Direcțiunea Școalei Primare de Băieți din Hârșova, jud. Constanța/ înregistrată la dosar, cu nr. 66 din 30 aprilie 1922 la Muzeul Național de Antichități. Mulțumim pentru accesul la fondul documentar MNA Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan" al Academiei Române, București.

În anul 1924, Pârvan îl va însărcina pe unul dintre asistenţii săi la Muzeul Național de Antichități, în persoana lui Grigore Florescu[24] (**Fig. 5**), ulterior conferenţiar de epigrafie şi antichităţi la Facultatea de Litere a Universităţii din Bucureşti până în 1949, să înceapă săpături arheologice într-un castru roman de pe malul Dunării, „lăsându-ne libertatea alegerii”[25].

În anul precedent (1923), acesta din urmă găsise la Seimenii Mari (pe malul Dunării, la 6 km în aval de Cernavoda) doi miliari şi identificase urme de locuire antică pe o suprafaţă de cca 60 hectare (un turn de apărare de epocă târzie şi de mici dimensiuni, alături de o aşezare civilă), insuficiente însă pentru rezolvarea problemei ce o avea de urmărit, după propriile-i spuse[26]. Ce a contribuit decisiv în alegerea ulterioară a tânărului epigrafist aflăm din chiar *Prefaţa* volumului monografic *Capidava I*, pe care o va semna în anul 1958: „Pe de o parte salvarea cetăţii de la distrugere, iar pe de altă parte şi poziţia ei la un important vad al Dunării, prin care trecea un drum ce venea din Carpaţi şi mergea prin interiorul Dobrogei până la mare, la oraşele greceşti Tomi şi Histria, erau motive temeinice pentru începerea cercetărilor în acest punct”[27].

Emoționantă mărturie a primelor săpături arheologice este chiar autorizația (”legitimația”) nr. 932 păstrată în arhiva istorică a sitului, prin care Vasile Pârvan împuternicește pe Grigore Florescu la 24 iulie 1924 să inițieze ”cercetări arheologice și săpături la Seimenii Mari și cercetări în jud. Tulcea și Constanța” (**Fig. 6**). Autorizația - semnată de Vasile Pârvan în calitatea sa de Director al Muzeului Național de Antichități și pentru Nicolae Iorga, președintele Comisiunii Monumentelor Istorice (între 1923-1940) - mai poartă semnătura lui V.N. Drăghiceanu[28], secretar – director al Comisiunii. Cu multe dintre restricțiile din urma războiului încă operante, mai aflăm și semnătura lui Petre C. Modolea, director al Direcțiunii Administrației Generale, Contenciosului și Statisticei din Ministerul de Interne, în numele Ministrului, Ion I.C. Brătianu[29]. O nouă veste bună: la sfârșitul anului 1924 situl are un gardian plătit de către MNA, după cum dovedește chitanța autentificată prin care Mihai I. Matei certifică primirea de la dl

[24] Vezi lista lucrărilor lui Gr. Florescu şi mai ales cele referitoare la cercetările sale de la Capidava, la http://capidava.ro/personalia.php (reluare a necrologului publicat de Radu Vulpe, în SCIV), 12 (1961),2, p. 419-420; date bio-bibliografice suplimentare pot fi aflate la UNGUREANU 1998).

[25] Gr. Florescu, în CAPIDAVA I, p. 25.

[26] FLORESCU 1924.

[27] Gr. Florescu, în Capidava I, *Prefaţă*, p. 5.

[28] Virgiliu N. Drăghiceanu, Secretar – director al serviciilor între 1919-1938 și al Buletinului Comisiunii Monumentelor Istorice, între 1923-1938, vezi GRECEANU 1990, p. 51, 62; tot acolo, lista președinților, membrilor și membrilor corespondenți ai Comisiunii Monumentelor Istorice, p. 59-62.

[29] La vremea respectivă, însuși primul ministru, Ion I.C. Brătianu (mandat 19 ianuarie 1922 – 29 martie 1926), asigură poziția de Ministru de Interne (30 octombrie 1923 – 27 martie 1926). Pe Petre C. Modolea îl aflăm co-redactor la Buletinul Oficial al Ministerului de Interne (alături de Dimitrie Melidon), vezi BĂICULESCU *et al.* 1969, p. 93, Nr. 332. Ulterior director general delegat la Monitorul Oficial, apare iarăși membru pentru o vreme în Comisia Consultativă Heraldică, vezi CERNOVODEANU 1977, p. 30, n. 78.

H. Metaxa a sumei de 1100 lei, reprezentând salariul pentru lunile noiembrie și decembrie 1924[30].

Cea de-a doua autorizație de cercetare arheologică este emisă în 19 iulie 1928, sub același antet al Comisiunii Monumentelor Istorice, subordonată administrativ Ministerului Cultelor și Artelor. De data aceasta Grigore Florescu primește permisiunea formală de a desfășura "săpături și cercetări arheologice în Dobrogea, jud. Constanța și în Oltenia". Din partea Comisiunii Monumentelor Istorice semnează foarte probabil Gh. Balș[31], Ioan Andrieșescu în calitate de Director al Muzeului Național de Antichități, iar cea de-a treia semnătură, indescifrabilă, însoțește ștampila de Cabinet a Ministrului de Interne. Autorizația poartă o formulare în scriere de mână a Directorului Muzeului Național de Antichități, care specifică: "Reînnoită în aceleași condițiuni pe anul 1929" (**Fig. 7**).

Câteva observații legate de campaniile 1924, 1926, 1927 și cele ce le urmează apoi se impun. Săpăturile la Capidava au început deci în 1924 şi au continuat apoi în anii 1926 şi 1927[32], urmărindu-se inițial degajarea depunerilor aferente curtinelor cetăţii şi a turnurilor fortificaţiei, după moda epocii, operaţiune în care Grigore Florescu a utilizat la un moment dat mijloace mecanizate (*decauville* - vagoneți)[33]. Nu avem defel date referitoare la materialul utilizat în aceste operațiuni de anvergură, o singură cupă de vagonet[34], puternic degradată, mai păstrându-se totuși în baza arheologică de la Capidava. Pe aceasta se mai poate distinge sigla aplicată a producătorului, unul foarte cunoscut în epocă – Arthur Koppel, Berlin. În rest, câteva imagini păstrează amplasamentul liniei de decauville cu care a fost evacuată marea cantitate de pământ rezultată la eliberarea perimetrală a curtinei exterioare a cetății **(Fig. 9)**.

Se pare, totuși, că această linie de vagoneți nu este disponibilă dintru început. Grigore Florescu mărturisește încă din primul său raport de săpătură: "À défaut du matériel roulant nécessaire, notre travail s'est effectué péniblement, parceque nous avons été obligés de creuser jusqu'à 7 et 10 m de profondeur – tellement profondes étaient les fondations – et nous avons dû établir à cet effet jusqu'à 4 banquettes. Dans ces conditions nous pûmes, pendant les trois campagnes, dégager complètement le côté extérieur du mur d'enceinte subsistant encore; nous avons aussi fouillé jusqu'à la base l'intérieur de la grande tour du

[30] MNA, dosar D 27/ 1924, fondul documentar MNA, Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" al Academiei Române, București.

[31] Membru important al Comisiunii Monumentelor Istorice, între 1913-1934.

[32] Grigore Florescu se va afla în Italia pentru doi ani începând din toamna anului 1924, ca membru al Școlii Române de la Roma (acesta fiind și motivul întreruperii în 1925 a cercetării arheologice la Capidava); vezi UNGUREANU 1998.

[33] Rezultatele acestor cercetări se regăsesc în mai multe rapoarte de săpătură, publicate succesiv, în revista Dacia: Gr. FLORESCU 1927-1932; Gr. FLORESCU 1935-1936; Gr. FLORESCU 1937-1940; Gr. FLORESCU 1945-1947; Gr. FLORESCU 1949. Acestora li se adaugă multe alte studii şi articole, în care Grigore Florescu tratează mai ales inscripţii descoperite în cursul săpăturilor (vezi la *Bibliografia Capidavei*, www.capidava.ro).

[34] Vezi și UNGUREANU 1997, p. 294: într-o scrisoare datată 4 august 1933, Scarlat Lambrino îi comunică lui Grigore Florescu, proaspăt numit conferențiar la Universitatea din București și care se afla pe șantier la Capidava, că „abia acum pot trimite oamenii cu vagonetul făgăduit...".

côté Nord-Ouest et à moitié la tour de l'angle nord...."[35]. La capătul acestor campanii intense, planul *castellum*-ului roman de la Capidava, prezentat în paginile revistei Dacia, prinde un prim contur: nu mai puțin de 8 turnuri în formă de evantai, în forma literei U sau rectangulare marchează alte nouă secțiuni de curtină, numerotate de la A-I[36]. Exteriorul cetății, poarta principală și cea secundară, dar mai ales turnurile capătă o aparență net diferită față de ceea ce putuse aproxima Pamfil Polonic în 1912 prin depunerea perimetrală compactă de dărâmătură (**Fig. 10**).

Săpătura aceasta "în forță", cu șanțuri adânci (7-10 m) și înguste la bază, de-a lungul curtinelor, cu mai multe banchete pentru evacuarea pământului, își are sursa directă de inspirație în cea de a doua campanie a Magistrului la Histria, în 1915. Pârvan însuși impusese această formulă de eliberare perimetrală, înaintea începerii oricăror alte săpături *intra muros*[37]. Câteva fotografii publicate în revista Dacia, iar apoi în prima monografie a sitului (1958), stau mărturie pentru o tehnică arheologică răspândită în epocă[38], dar care astăzi ar fi una inacceptabilă. O astfel de săpătură, fără martori perpendiculari pe incinte, compromite obținerea de informații prețioase asupra relației stratigrafice între incintă și spațiul exterior al marilor cetăți antice. Raportul asupra săpăturii din 1915 la Histria, adresat Ministrului Instrucțiunii și Cultelor a fost publicat în Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, iar apoi independent la Institutul de Arte Grafice Carol Göbl în 1916. Vasile Pârvan îl informa pe I.G. Duca asupra faptului că "… În prima direcție am completat aproape total săpăturile de liberare a exteriorului zidurilor cetății pe laturile de Vest, Nord și Sud, precum și în mare parte pe laturea de Nord-Est. Nu mai puțin de 650 m lineari, pe adâncimi ale tranșeelor mergând până la 7 m și pe lățimi, sus până la 4 m, iar jos cel puțin de 0,.80 m, au fost degajați în această campanie numai pe linia zidurilor. Zece curtine și nouă turnuri au fost liberate: în placajul lor am găsit pietre cu inscripții de cea mai mare însemnătate (v. mai jos). În a doua direcţie am lucrat în două feluri: în interiorul cetăţii şi în interiorul liniei fortificate. Din aceasta din urmă am golit trei turnuri mari. Din cuprinsul oraşului am liberat două regiuni …"[39].

Chiar şi urmând această metodă, ceea ce impresionează la tânărul arheolog Grigore Florescu este tocmai grija obsesivă pentru minuţioase observaţii despre aspectul și consistența straturilor de dărâmătură pe care le îndepărtează, pentru detalii de arhitectură, pentru descrierea tehnicii de realizare a paramenților și a lianților, care se vor regăsi mai apoi, toate, în paginile monografiei din 1958. Ceea ce rămâne în urma ilustrului înaintaş pentru studiul cetății de la Capidava este mai ales caracterul inedit al materialului de bază, o probitate desăvârşită a

[35] FLORESCU 1927-1932, p. 483.

[36] FLORESCU 1927-1932, p. 485, fig. 1. Planul îi aparține arh. C. Dușulescu (identificat după semnătura pe una dintre copiile păstrate în arhiva șantierului).

[37] VULPE 1928, p. 131.

[38] Documentația fotografică a campaniilor antebelice la Capidava poate fi consultată pe site-ul propriu, www.capidava.ro; inițial am alcătuit un album la 80 ani de cercetări arheologice (2004), găzduit de http://www.cimec.ro/Arheologie/Arhiva-Digitala/5Situri/Capidava/Capidava.htm.

[39] PÂRVAN 1916, *Raport special nr. 4. Campania a II-a de săpături la Histria*, p. 18 - 29, în special p. 18-19.

metodei de cercetare şi de expunere, sobrietate a stilului şi, mai ales, viabilitatea interpretărilor sale.

Proba seriozității și a talentului său pentru arheologie o făcuse Grigore Florescu din plin la Roma, unde pe parcursul celor doi ani petrecuți la Școala Română (1924-1926) urmează cu asiduitate seminariile de arheologie ale profesorului E.G. Rizo și pe cele de antichități ale prof. G. Cardinali de la Universitatea din Roma. Aici participă la conferințele lui Walter Amelung de la Institutul Arheologic German (Deutsches Archäologisches Institut - Abteilung Rom/ Istituto Archeologico Germanico) și ale altor arheologi prin muzee din Roma, face practică arheologică la Ostia, sub coordonarea prof. Guido Calza, asistă la săpăturile de la Pompei. Aici pregătește un excelent studiu dedicat unui oraș din Latium, imediat la sud de Roma, lângă Castel Gandolfo – Aricia/ Ariccia (Gr. Florescu *Aricia: studio storico-topografico*, Ephemeris Dacoromana, III, Roma, 1925, p. 1-57) și un al doilea, publicat imediat după întoarcerea în țară (Gr. Florescu, *Arcul de triumf al lui Constantin cel Mare*, Tipografia "Tiparul Românesc", București, 1927, 79 p.)[40]. Pe lângă afecțiunea și încrederea cu care îl înconjoară Vasile Pârvan, Gr. Florescu găsește inspirație și sprijin în congenerul Giuseppe Lugli, reputat specialist de topografie antică romană și profesor de tehnică de construcție antică, la vremea aceea secretar permanent al Școlii Române din Roma (**Fig. 11**). În rândurile de mai sus trebuie căutată sursa formativă și explicația acelor scrupule metodologice excepționale care îl vor însoți pe Gr. Florescu și la Histria, unde va lucra, pe urmele Magistrului său, în deceniile cinci şi şase ale secolului trecut[41], la Răcari (Dolj), Vărădia (*Arcidava*), la Bumbești (Gorj) și Mălăiești (Prahova), ori în șantierul arheologic de la *Drobeta*, unde moare la datorie în 1960.

[40] UNGUREANU 1997, p. 286; UNGUREANU 1998, p. 257.

[41] Vezi importantele contribuții ale lui Grigore Florescu în *Histria* I: Gr. FLORESCU, *Incinta cea mare a cetății*, p. 66-95; *Sectoarele I-VI*, p. 99-162; Gr. FLORESCU & G. CANTACUZINO, *Zidul-incintă de pe platoul din Vestul cetății*, p. 285-292; Gr. FLORESCU, *Sectorul din Sud-Vest al cetății*, p. 293-324; Gr. FLORESCU, *Piaţa pavată*, p. 350-352; Gr. FLORESCU, *Străzi*, p. 352-357.

ANEXA I

1. Ministerul Cultelor și Artelor/Comisiunea Monumentelor Istorice No. 932 București, Iulie 24, 1924, Str. General Berthelot, 26.

Legitimație

Domnul Gr. Florescu, Asistent la Muzeu, este auto-/rizat de Comisiunea noastră conform Art. 2 aliniatul b din/ "Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor is-/torice" publicată în Monitorul oficial No 82, 29 Iulie 1919, a/ întreprinde cercetări arheologice și săpături la Seimenii/ Mari și cercetări în Jud. Tulcea și Constanța.

Autoritățile județene și comunale sunt rugate de/ a-i da tot concursul.

Pentru Președinte, Secretar Director
V. Pârvan V.N. Drăghiceanu

Ministerul de Interne/ Direcțiunea Administrației Generale, Contenciosului și Statisticei

Autoritățile județene și comunale din județele Tulcea și Constanța sunt rugate să dea tot concursul la cerere prezentato-/rului acestei legitimații.

p. Ministru de Interne
Modolea

Domniei Sale/ Domnului Grigore Florescu, Asistent la Muzeul Național de Antichități din București

2. Ministerul Cultelor și Artelor/Comisiunea Monumentelor Istorice f.nr.

Delegație

Domnul Grigore Florescu, delegat/ al Comisiunei și al Direcțiunei Muzeului Național de Anti-/ chități este autorizat a face săpături și cercetări arheolo-/ gice în Dobrogea, jud. Constanța, și în Oltenia.

Reînnoită în aceleași condițiuni pe anul 1929.

p. Președinte Director Muzeul Național de Antichități
Gh. Balș I. Andrieșescu
19 iulie 1928

Ministerul de Interne

Autoritățile județene și comunale sunt rugate a da/ tot concursul necesar.

p. Ministru ss. indescifrabil

Domniei Sale/ Domnului Grigore Florescu, Asistent la Universitatea din București

ANEXA II

Mapa nr. III. Manuscrise Pamfil Polonic Ms nr. VIII (I Ms 7) - plic VIII
A. ***Cercetări de la Hârşova până la Ostrov (Silistra); cercetările de pe malul drept al Dunării de la Hârşova în sus*** **(43 file).**

p. 6 - Cetatea romană de la Calachioi/ (prob. Capidava)

La 6 km spre sud de comuna Topalu la/ locul numit „Calachioi" se găseşte pe malul/ stâncos al Dunărei o cetate mare roma-/ nă de peatră.

Aici se găseşte în marginea Dunărei/ sub cetate o carieră de peatră a statului/. Locuitorii spun că înaintea de/ înfiinţarea acestei cariere se cunoştea şi/ în marginea Dunărei bine valul cetatei/ şi car când prin/ exploatarea carierei s-a început a dărâma/ cetatea s-a dat de un zid gros/ care mergea dea lungul Dunărei/ şi care avea spre interior de la 5 m la 5 m/ stâlpi răzămători de zid aşezaţi/ spre interiorul cetatei (sa numărat/ ca 28 de astfel de bucăţi).

p. 7

Astăzi cum am zis latura aceasta a cetatei numai/ exista fiind ca cariera a înaintat în cetate/ cu 42 m. În colţul despre nordvest/ a cetatei se vede în malul carierei zidul/ înconjurător bine desenat având o grosime/ de 4 m şi o înălţime de la temelie de 3 m./ Zidul este spre înafara construit cu petre/ mari cioplite de 40:40 cm.

În cetate mai găsim în colţul despre/ sudvest o altă cetăţuie mai mică, ear/ în partea despre sud şi nord pe lângă Dunăre încă câte un/ adaos de cetate.

Cetatea propriu zisă are forma patrată/. Latura ei despre Dunăre, după cum am/ arătat este distrusă, şi avea o lungime de 122 m;/ latura despre nord măsură astăzi numai 68 m/ din 110 m cât a avut înainte, restul fiind distrus/ prin carieră. Latura despre răsărit măsură/ 122 m şi în mijlocul ei se găseşte o deschi-/ zătură unde a fost probabil una/

p. 8

din porţile cetatei. Latura despre sud are o/ lungime de 110 m făcând tot odată/ şi împrejmuirea cetatei mică, care se afla aşezată aici în colţul sudvestic./ Cetatea mică după cum am spus este aşezată/ în colţul sudvestic a cet. mari/ şi are forma regulat patrată măsurând/ 52: 52 m; ea este apărată afară de valuri şi de/ un şanţ înconjurător separat. Adausurile cetăţei/ despre sud şi nord au forma triunghiulară/ şi se leagă de coturile de nordest şi sudest a cetatei/ mari; laturile lor despre Dunăre au o lungime/ de 60-70 m. În jurul cetatei se găseşte/ un şanţ foarte lat şi până la 10 m adânc/ prin care duce astăzi drumul principal Hârşova-Cernavoda./

În interiorul cetăţei se văd urme de/ construcţiuni solide de peatră./ În jurul cetăţei judecând după dărâmăturile: cărămizi şi cioburi romane. Cred că/ au fost aşezămintele unui oraş roman./

p. 9

Aci sau găsit de către un lucrător de la/ carieră o statua de marmură fără cap/ care a fost luată de antreprenorul carierei/ I. Calu din Cernavoda - , aci se găsesc de/ oamenii de la carieră în continoua/ fel de fel de lucruri vechi pe care le/ vând la amatori. De şi ministerul/ Cultelor a declarat această cetate/ ca monument

public totuşi cariera continuă/ a fi exploatată de minist. Domeniilor,/ încât nu mai ştii ce se/ crezi/ căci şi în alte locuri monumentele ţarei: ca cetăţi/ valuri etc. să distrug încontinou de locuitori/ şi chiar de oamenii statului; se vede că oamenii/ care fac aceasta nu cunosc valoarea acestor monumente/ sau o fac din reavoinţă./

BIBLIOGRAFIE

BĂICULESCU *et al.* 1969 - George Băiculescu, Georgeta Răduică & Neonila Onofrei, *Publicaţiile periodice româneşti - (ziare, gazete, reviste)*, vol. 2 - *Catalog alfabetic 1907-1918 - Supliment 1790-1906*, Bucureşti, 1969.

BRĂTESCU 1920 - C. Brătescu, *Dobrogea în secolul XII: Bergean, Paristrion (pagini de geografie medievală)*, AnDob, anul I (1920), 1, p. 4-38.

CAPIDAVA I - Grigore Florescu, Radu Florescu, Petre Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică. I*, Bucureşti, 1958.

CĂRPUȘ 2018 - Cornelia Cărpuș, *Capidava. Istoria unui sat dunărean*, Constanța, 2018.

CERNOVODEANU 1977 - Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977.

COCHINO 1928 - Gh.D. Cochino, *Mine și cariere din Dobrogea*, în *1878-1928, Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească*, București, Cultura Națională, 1928 (= AnDob 9 (1928), I, p. 385-389.

FLORESCU 1924 - Grigore Florescu, *Noi descoperiri epigrafice la Seimenii Mari*, BCMI, 17, fasc. 40 (1924), p. 88-90.

FLORESCU 1927-1932 - Grigore Florescu, *Fouilles et recherches archéologiques à Calachioi (Capidava ?)*, Dacia 3-4 (1927-1932), p. 483-515.

FLORESCU 1935-1936 - Grigore Florescu, *Fouilles archéologiques de Capidava. 1928-1936*, Dacia 5-6 (1935-1936), p. 351-386.

FLORESCU 1937-1940 - Grigore Florescu, *Fouilles archéologiques de Capidava. 1937-1940*, Dacia 7-8 (1937-1940), p. 345-351.

FLORESCU 1945-1947 - Grigore Florescu, *Fouilles archéologiques de Capidava. 1940-1945*, Dacia 11-12 (1945-1947), p. 209-220.

FLORESCU 1949 - Grigore Florescu, *Săpăturile arheologice de la Capidava (1948)*, Studii. Revistă de ştiinţă şi filosofie, II, 1 (1949), p. 130-131.

GRECEANU 1990 - Radu Sc. Greceanu, *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice 1908-1945. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice 1914-1915, 1942-1943. Indici bibliografici*, BCMI (1990), 3-4, p. 45-148.

HISTRIA I - Em. Condurachi, Gr. Florescu, V. Canarache, S. Dimitriu, D.M. PIPPIDI, G. Cantacuzino, I. Stoian, Vl. Zirra, *Histria. Monografie arheologică*, I, București, 1954.

IONESCU-DOBROGIANU 1904 - M.D. Ionescu-Dobrogianu, *Dobrogia în pragul veacului al XX-lea. Geografia matematică, fisică, politică, economică și militară*, București, 1904.

ISM V - Emilia Doruțiu-Boilă, *Inscriptiones Scythiae Minoris, V*: *Capidava - Troesmis - Noviodunum*, București, 1980.

PÂRVAN 1906 - Vasile Pârvan, *Salsovia*, Convorbiri literare, XL, nr. 10, 1906, p. 962-975; nr. 11, p. 1017-1040.

PÂRVAN 1913 - Vasile Pârvan, *Descoperiri nouă in Scythia Minor. Ședinta dela 8 maiu 1913*, AARMSI, II, tom 35 (1913), p. 467-550 (+13 pl.).

PÂRVAN 1916 - Vasile Pârvan, *Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități în cursul anului 1915 înaintat domnului Ministru al Instrucțiunii și Cultelor de Directorul Muzeului*, București, 1916.

POPOIU 2001 - P. Popoiu, *Antropologia habitatului în Dobrogea*, colecţia Om-natură-cultură, Bucureşti, 2001.

TOCILESCU 1894 - Gr. Tocilescu, *Neue Inschriften aus Rumänien*, AEM 17, Heft I, 1894, Vienna, S. 81-113.

TOCILESCU 1896 - Gr. Tocilescu, *Neue Inschriften aus Rumänien*, AEM 19, Heft 1, 1896, S. 79-111.

TOCILESCU 1900 - Grigore Tocilescu, F*ouilles et recherches archéologiques en Roumanie. Communications faites à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de Paris 1892-1899*, Bucarest, 1900.

TOCILESCU 1903 - Grigore Tocilescu, *Câteva monumente epigrafice descoperite în România*, RIAF 9 (1903), 1, p. 3-83.

UNGUREANU 1997 - Ioan Ungureanu, *Școala română din Roma și unele probleme ale slujitorilor ei reieșite din corespondență (Vasile Pârvan, Grigore Florescu, Paul Nicorescu, Nicolae Buta, Scarlat Lambrino)*, Carpica, 26 (1997), 1, p. 282-299.

UNGUREANU 1998 - Ioan Ungureanu, *Grigore Florescu – personalitate marcantă a istoriografiei românești*, Carpica 27 (1998), p. 256-261.

VULPE 1928 - Radu Vulpe, *Activitatea arheologică în Dobrogea în cei 50 ani de stăpânire românească*, în *1878-1928, Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească*, București, Cultura Națională, 1928 (= AnDob 9 (1928), 1, p. 117-144.

WEISS 1911 - Jakob Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum. Historische Landschaftskunde*, Sarajevo, 1911.

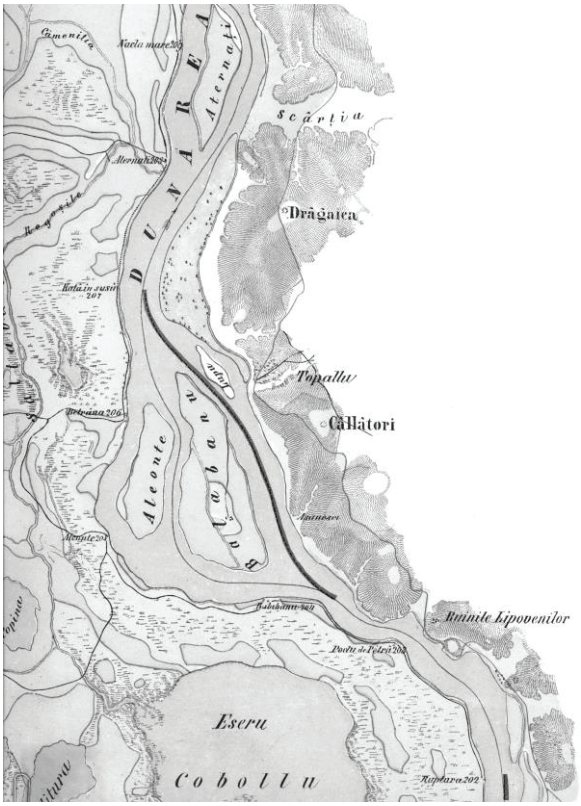

Fig. 1 - Charta României Meridionale.
Detaliu – Ruinele Lipovenilor (Col. XIII, Ser. 6).

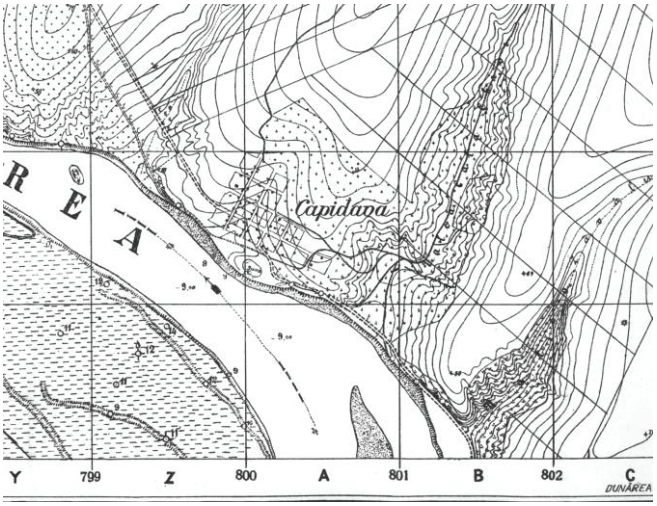

Fig. 2 - Planul Director de Tragere – detaliu Capidava
(Id 1185, indicativ5345, an tipărire 1955).

Fig. 3 - Harta Jakob WEISS, *Die Dobrudscha im Altertum. Historische Landschaftskunde*, Sarajevo, 1911.

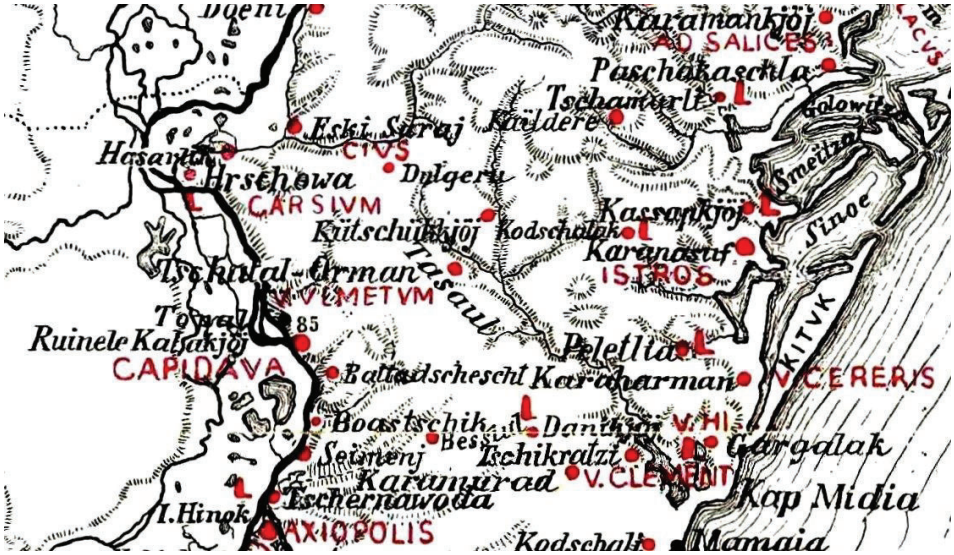

Fig. 3 - Detaliu extras din Harta Jakob WEISS, *Die Dobrudscha im Altertum. Historische Landschaftskunde*, Sarajevo, 1911.

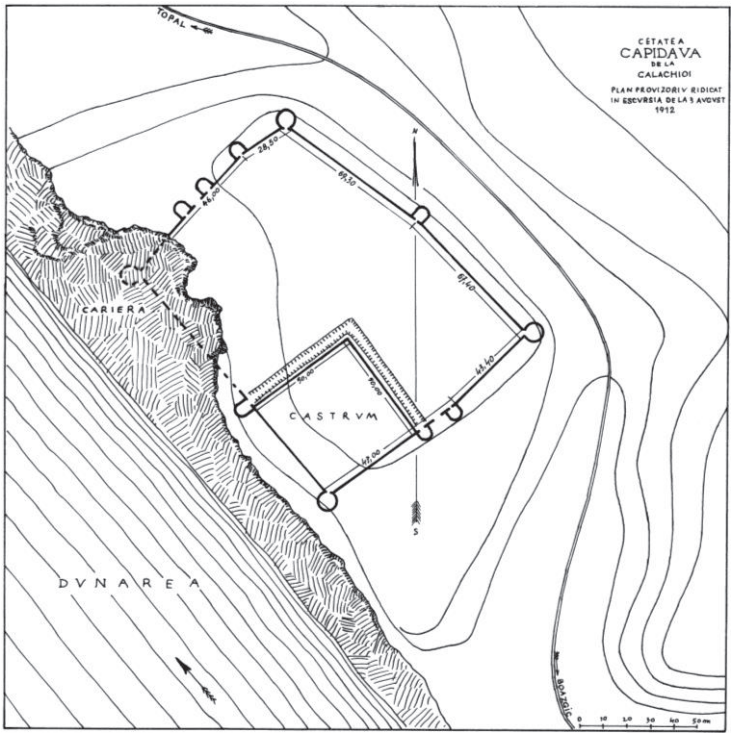

Fig. 4 - Plan cetatea Capidava de la Calachioi – P. Polonic (1912), vezi PÂRVAN 1913, p. 474, fig. 2.

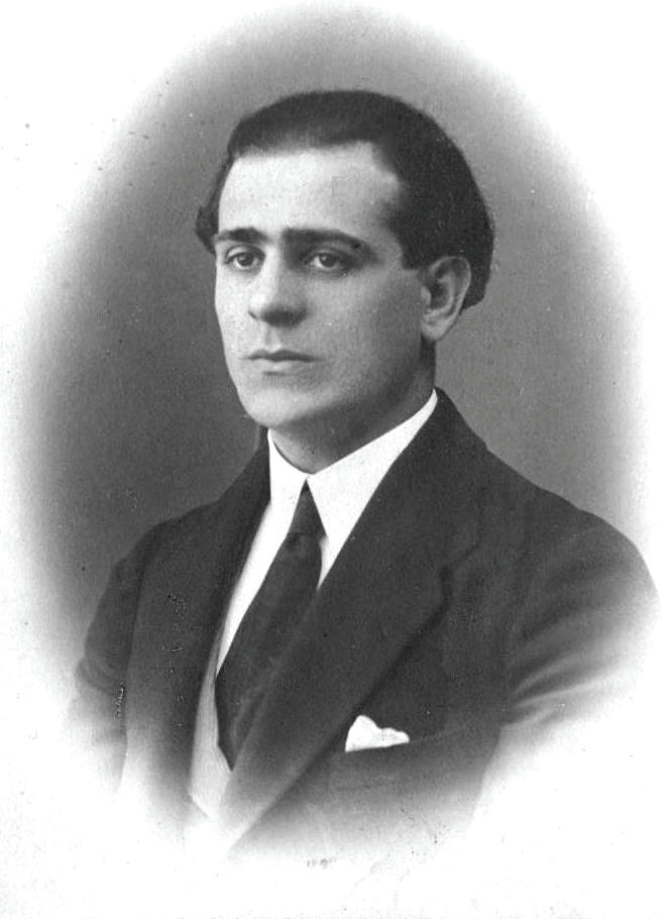

Fig. 5 - Fotografie inedită Grigore Florescu.
Arhiva fam. Florescu / av. R. Georgescu.

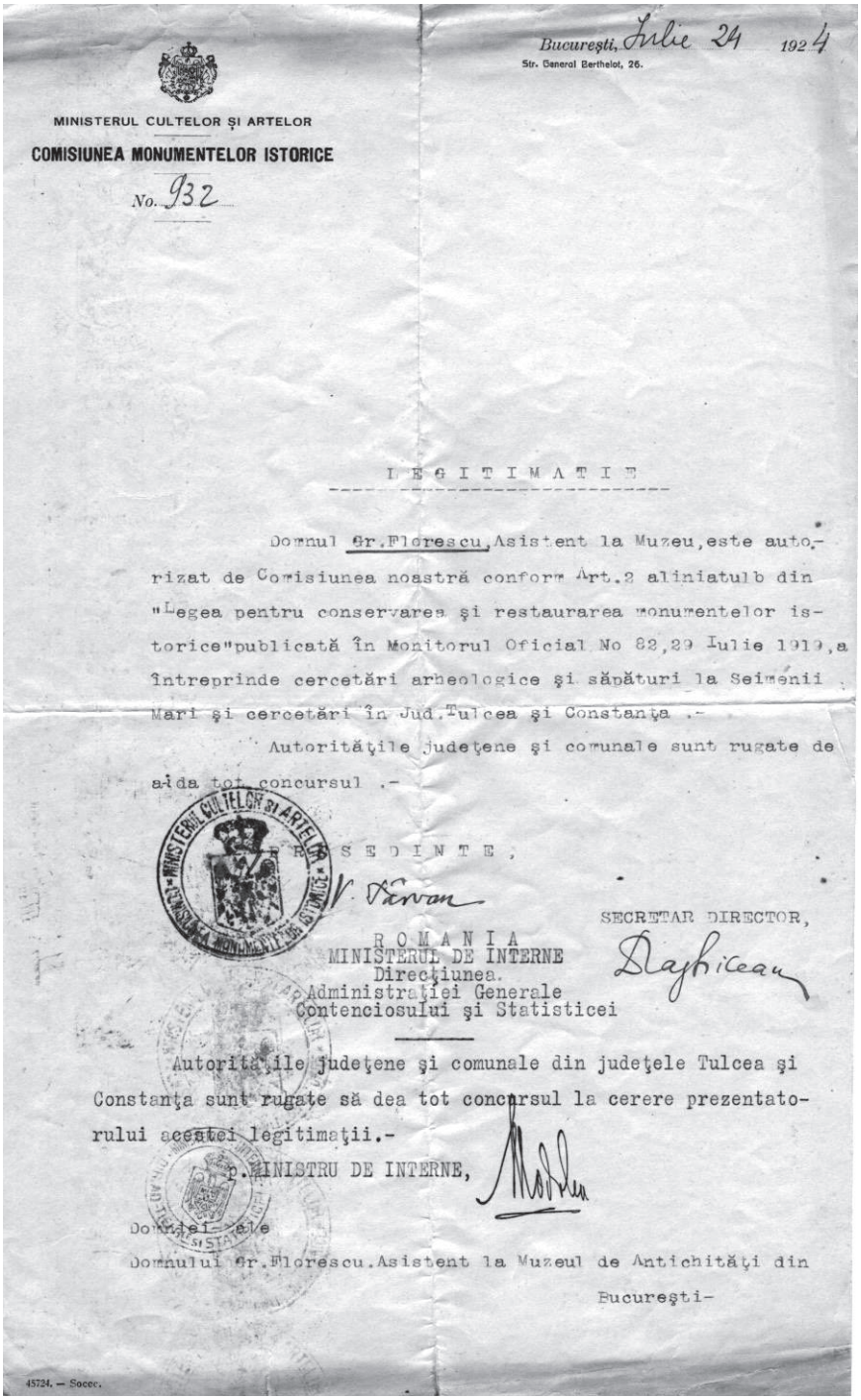

MINISTERUL CULTELOR ŞI ARTELOR
COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE
No. 932

Bucureşti, Iulie 24 1924
Str. General Berthelot, 26.

L E G I T I M A T I E

Domnul Gr.Florescu,Asistent la Muzeu,este autorizat de Comisiunea noastră conform Art.2 aliniatulb din "Legea pentru conservarea şi restaurarea monumentelor istorice"publicată în Monitorul Oficial No 82,29 Iulie 1919,a întreprinde cercetări arheologice şi săpături la Seimenii Mari şi cercetări în Jud.Tulcea şi Constanţa .-

Autorităţile judeţene şi comunale sunt rugate de aida tot concursul .-

P R E S E D I N T E ,
V. Pârvan

SECRETAR DIRECTOR,
Diaţhiceau

ROMANIA
MINISTERUL DE INTERNE
Direcţiunea.
Administraţiei Generale
Contenciosului şi Statisticei

Autorităţile judeţene şi comunale din judeţele Tulcea şi Constanţa sunt rugate să dea tot concursul la cerere prezentatorului acestei legitimaţii.-

p.MINISTRU DE INTERNE,

Domnului-lui-ale
Domnului Gr.Florescu.Asistent la Muzeul de Antichităţi din Bucureşti-

45724. — Socec.

Fig. 6 - Fotografie inedită - autorizație cercetare 1924 a lui Gr. Florescu. Arhiva șantierului arheologic Capidava.

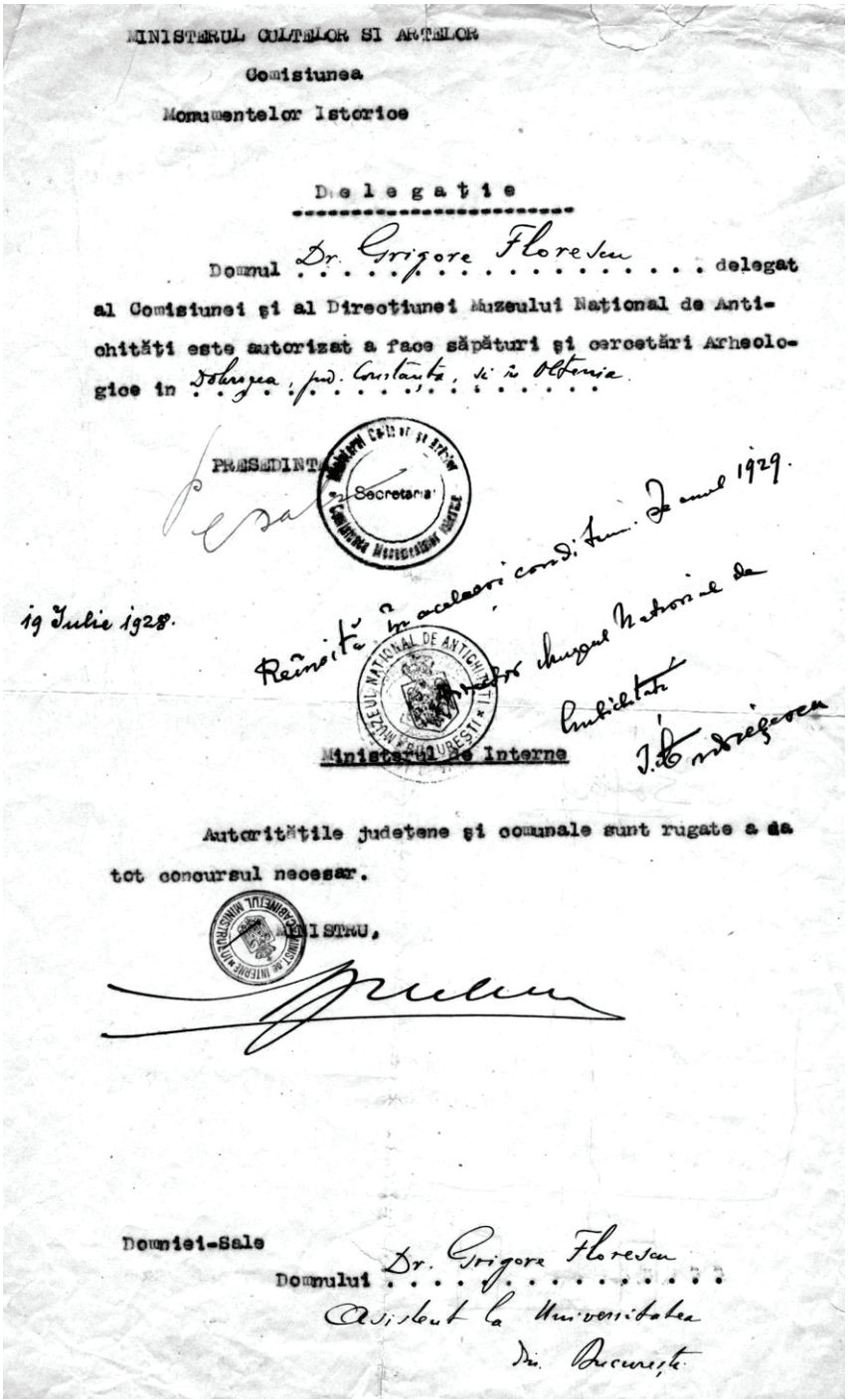

MINISTERUL CULTELOR SI ARTELOR

Comisiunea

Monumentelor Istorice

Delegatie

Domnul Dr. Grigore Florescu ..... delegat al Comisiunei și al Direcțiunei Muzeului National de Antichități este autorizat a face săpături și cercetări Arheologice in Tekirgea, jud. Constanța, și în Ostrovia.

PREȘEDINTE

Secretariat

19 Iulie 1928.

Reînoită în același condițiuni. Anul 1929.

Director General al Muzeului National de Antichități

MINISTERUL DE INTERNE

Autoritățile județene și comunale sunt rugate a da tot concursul necesar.

MINISTRU,

Domniei-Sale

Domnului Dr. Grigore Florescu

Asistent la Universitatea

din București

Fig. 7 - Fotografie inedită - autorizație cercetare 1928 a lui Gr. Florescu. Arhiva șantierului arheologic Capidava.

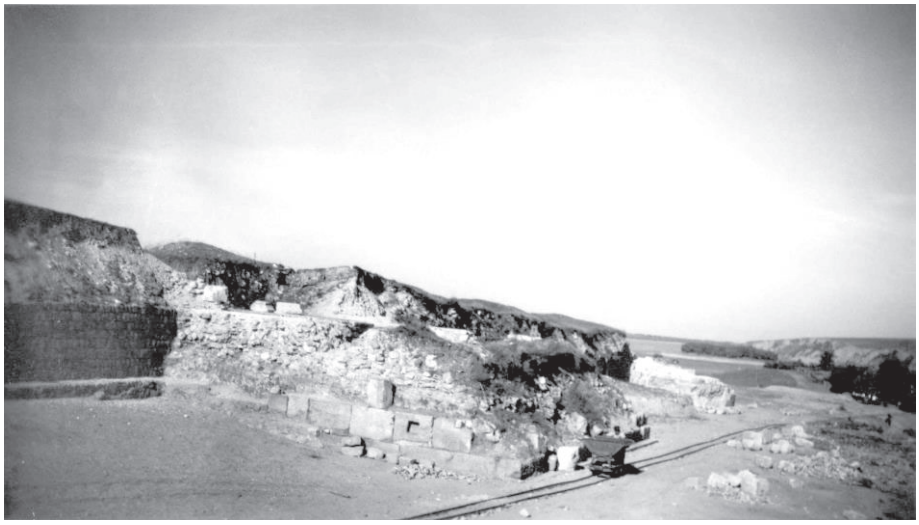

Fig. 8 - Linie decauville lângă turnul nr. 4. Arhiva șantierului arheologic Capidava, după 1927.

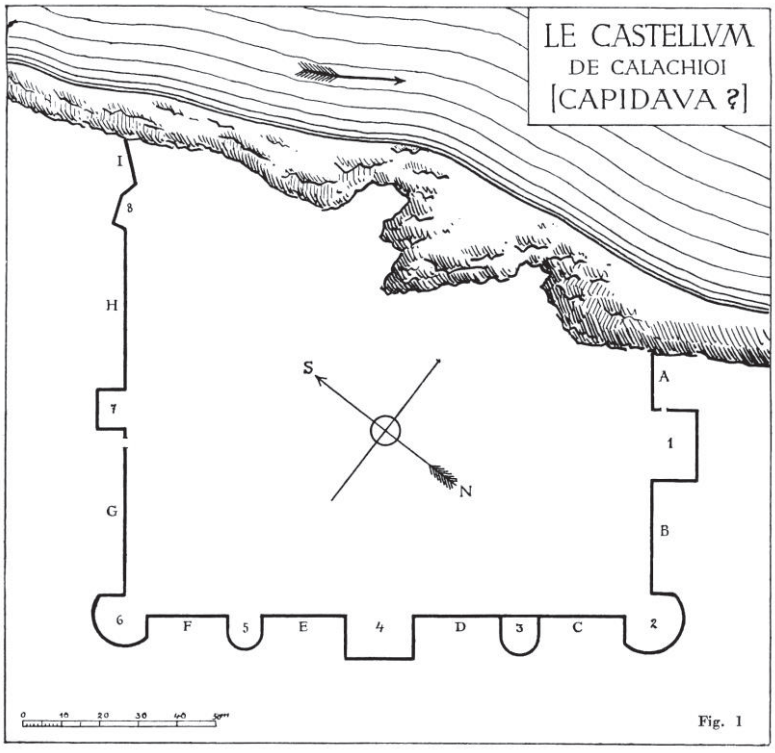

Fig. 9 - Plan arh. C. Dușulescu – Capidava după cercetările 1924, 1926-1927 (FLORESCU 1927-1932, p. 485, fig. 1).

Fig. 10 - Fotografie inedită – Bal mascat la Școala Română de la Roma, fără dată precisă (1924-1926). Arhiva fam. Florescu/ av. R. Georgescu.

NUMELE PROVINCIEI MITROPOLIEI DE MARCIANOPOLIS ÎN *NOTITIAE EPISCOPATUUM*

Ionuţ HOLUBEANU*

Cuvinte-cheie: *Notitiae episcopatuum*, Moesia Secunda, Marcianopolis.
Keywords: *Notitiae episcopatuum*, Moesia Secunda, Marcianopolis.

Rezumat: *Scaunul mitropolitan de la Marcianopolis (astăzi Devnya, Bulgaria) este menționat în șase* Notitiae episcopatuum *(nr. 1-6, după numerotarea lui J. Darrouzès) ale Patriarhiei din Constantinopol. Însă, deși Marcianopolis a fost metropola administrativă a provinciei romane Moesia Secunda până în anul 536, în aceste documente, eparhia sa bisericească apare sub numele de „Haemimontus", Haemimontus II" sau chiar „Thracia". În plus, în* Notitia 3*, sunt înregistrate paragrafele a două provincii – „Haemimontus II" și „Moesia I" – ale căror scaune bisericești erau situate pe teritoriul provinciei civile Moesia Secunda. Aceste informații le-au ridicat cercetătorilor dificultăți de interpretare.*

În studiul de față, autorul şi-a propus să identifice cărei provincii îi era atribuită mitropolia de Marcianopolis în Notitia *arhetip (astăzi pierdută) care a servit ca izvor la redactarea* Notitiae 1-6*. Pentru realizarea acestui deziderat, au fost expuse, mai întâi, informațiile recente privitoare la organizarea bisericească din teritoriile de la Dunărea de Jos în secolele IV-VI. La acea vreme, pe teritoriul Moesiei Secunda a existat o singură mitropolie mare (mitropolie plină). Rangul a fost deținut de scaunul de Marcianopolis până în anul 536, când el a fost preluat de scaunul de Odessos (astăzi Varna, Bulgaria). Ca atare, orice informație privitoare la mitropolia de Marcianopolis nu poate fi posterioară anului 536.*

În partea a doua a articolului, autorul a examinat în ce eparhii sunt plasate scaunele bisericești de pe teritoriul provinciei civile Moesia Secunda în documentele din secolele IV-VI (altele decât Notitiae*). Această trecere în revistă a relevat faptul că episcopiile sunt menționate ca aparținând de „Moesia Secunda" sau, într-o formă prescurtată, „Moesia", atât înainte, cât și după 536.*

Pe temeiul acestor evidențe, autorul a conchis că numele eparhiei bisericești a scaunului mitropolitan de la Marcianopolis a fost întotdeauna „Moesia Secunda" (în

* Ionuţ HOLUBEANU: Facultatea de Teologie Ortodoxă din cadrul Universităţii *Ovidius* din Constanţa; e-mail: ionutho@gmail.com.

forma prescurtată „Moesia"), iar nu „Haemimontus", „Haemimontus II" sau „Thracia". Aceste din urmă nume, înregistrate în Notitiae, *sunt, foarte probabil, urmarea unor greșeli ale compilatorilor sau ale copiștilor.*

Abstract[**]**:** *The metropolitan see of Marcianopolis (today's Devnya, Bulgaria) is referenced in six* Notitiae episcopatuum *of the Patriarchate of Constantinople. However, although Marcianopolis used to be the metropolis of the Roman province of Moesia Secunda until 536, its ecclesiastical province is referred to as 'Haemimontus', 'Haemimontus II' or even 'Thracia' in* Notitiae. *Besides, in* Notitia 3 *there are displayed the paragraphs of two provinces – 'Haemimontus II' and 'Moesia I' – whose sees were located in the territory of the civil Moesia Secunda. Taking into account all these clues,* Notitiae *appear to be rather puzzling documents.*

This investigation was designed mainly to clarify the name of the province of the metropolitan see of Marcianopolis in the original (now-lost) Notitia. *To achieve this purpose, the author first sets forth the recent knowledge of the ecclesiastical organization at lower Danube in the 4th-6th centuries. Actually, there was never in existence more than one great metropolis in the territory of the civil Moesia Secunda. The see of Marcianopolis had been the metropolis of the province until 536 when it lost the rank on behalf of the see of Odessos. Therefore, any information concerning the metropolitan see of Marcianopolis cannot be dated later than the year 536.*

In the second part of the article, the author examines what province the sees lying in the civil Moesia Secunda were assigned to in the documents (others than Notitiae*) written in the 4th-6th centuries. This survey reveals that this province was referred to as 'Moesia Secunda' or, in an abbreviated form, 'Moesia', both before and after 536.*

On the basis of this evidence, it is concluded that the name of the ecclesiastical province of the metropolitan see of Marcianopolis was always 'Moesia Secunda' (or the abbreviated 'Moesia'), but never 'Haemimontus', 'Haemimontus II' or 'Thracia'. Thus, it is very likely that the latter names are the result of compilers' or copyists' errors in Notitiae.

Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae sunt unele dintre cele mai importante documente privitoare la organizarea bisericească de pe teritoriul Imperiului Bizantin. Ele sunt liste în care sunt înregistrate numele scaunelor episcopale din cuprinsul Patriarhiei Ecumenice. Având în vedere, însă, că niciuna dintre *Notitiae* păstrate nu este un document *curat*, interpretarea lor de către cercetători s-a dovedit a fi o sarcină foarte dificilă.

Noile informații privitoare la evoluția istorică a organizării bisericești în provinciile romane de la Dunărea de Jos – Moesia Secunda și Scythia – de-a lungul secolelor IV-VII au permis progrese în lămurirea anumitor date expuse în *Notitiae*. Dezideratul principal al studiului de față îl reprezintă identificarea numelui provinciei bisericești a mitropoliei de Marcianopolis din *Notitia* redactată în timpul patriarhului Epiphanius al Constantinopolului (520-535). Acest

[**] An English version of this paper has been published as *The Province of the Metropolitan See of Marcianopolis in* Notitiae Episcopatuum, in: Aleksander Bursche *et alii* (eds), *5th International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts SGEM 2018. Conference Proceedings. 26 August – 01 September, 2018, Albena, Bulgaria*, vol. 5/2.2, Sofia, 2018, p. 397-402.

document, astăzi pierdut, a fost redactat între anii 527 și 535, în timpul primului deceniu al domniei împăratului Iustinian I (527-565). Toate informațiile referitoare la scaunul mitropolitan de Marcianopolis expuse în *Notitiae* păstrate derivă din acel document[1].

Mitropolia de Marcianopolis în *Notitiae*

Scaunul mitropolitan de Marcianopolis este menționat în șase *Notitiae episcopatuum* – nr. 1-6 (în ediția lui Darrouzès, a cărui numerotare a fost folosită în studiul de față). Numele lui este înregistrat atât în lista mitropoliilor, cât și în secțiunea rezervată scaunelor sufragane din fiecare provincie bisericească. Însă, deși Marcianopolis (azi Devnya, Bulgaria) a fost centrul administrativ al provinciei romane Moesia Secunda, în *Notitiae*, numele eparhiei sale apare sub forma „Haemimontus", „Haemimontus II", „Thracia" sau chiar „Europa" (în fapt „Rhodope") și „Insulae". În plus, în *Notitia 3*, sunt expuse paragrafele a două provincii – „Haemimontus II" (Αἱμίμοντος β΄) și „Moesia I" (Μυσία α΄) – ale căror scaune bisericești erau situate pe teritoriul provinciei civile Moesia Secunda. Haemimontus II apare cu Marcianopolis drept mitropolie plină (mitropolie mare), iar Moesia I cu Odessos (astăzi Varna, Bulgaria)[2].

Aceste informații le-au creat cercetătorilor reale probleme de interpretare. Unii dintre ei au presupus că într-o anumită etapă istorică, pe teritoriul provinciei civile Moesia Secunda, au funcționat două eparhii bisericești contemporane. Alții, respingând această teză, au susținut că, pentru o vreme, eparhia bisericească a mitropoliei de Marcianopolis s-a numit „Haemimontus II"[3].

În cele ce urmează, vor fi prezentate informațiile referitoare la mitropolia de Marcianopolis expuse în fiecare dintre *Notitiae*:

Notitia 1

Lista scaunelor mitropolitane (nr. 37): ἐπαρχία τῆς αὐτῆς [*sc*. Αἱμιμόντου, dar în manuscrisul *A* (*Hierol. Patr.* 39), Εὐρώπης <῾Ροδόπης>][4];

Paragraful eparhiei mitropoliei de Marcianopolis (nr. 444): ἐπαρχία <τῆς αὐτῆς> [*sc*. Αἱμιμόντου, dar în manuscrisele *A* și *L* (*Lipsiens. Rep.* I 17) νήσων Κυκλάδων][5].

Notitia 2

Lista scaunelor mitropolitane (nr. 36) - ἐπαρχία τῆς αὐτῆς [*sc*. Αἱμιμόντου][6];

Paragraful eparhiei mitropoliei de Marcianopolis (nr. 512) - ἐπαρχία Αἱμιμόντου[7].

[1] Vezi HOLUBEANU 2017, p. 279-284; HOLUBEANU 2018.

[2] DARROUZÈS 1981, 3, 36, 603-610, p. 241; 3, 44, 727-731, p. 244.

[3] DARROUZÈS 1981, p. 28 (nr. 44), 31 (nr. 36); FEDALTO 1988, p. 341; NIKOLOVA 1998, p. 96-98; OLTEANU 2007, p. 76-79; ZUGRAVU 2008, p. 641 (n. 14).

[4] DARROUZÈS 1981, 1, 37; *apparatus* 34-36, p. 205.

[5] DARROUZÈS 1981, 1, 32, 444; *apparatus* 444, p. 213.

[6] DARROUZÈS 1981, 2, 36, p. 217.

[7] DARROUZÈS 1981, 2, 32, 512, p. 227.

Notitia 3

Lista scaunelor mitropolitane (nr. 47) - ἐπαρχία τῆς αὐτῆς [*sc*. Θρᾴκης][8];

Lista scaunelor mitropolitane (nr. 50) - ἐπαρχία Αἱμιμόντου[9];

Paragraful eparhiei mitropoliei de Marcianopolis (nr. 727) - ἐπαρχία Αἱμιμόντου β΄[10].

Notitia 4

Lista scaunelor mitropolitane (nr. 37) - ἐπαρχία τῆς αὐτῆς [*sc*. Αἱμιμόντου][11];

Paragraful eparhiei mitropoliei de Marcianopolis (nr. 462) - ἐπαρχία τῆς αὐτῆς [*sc*. Αἱμιμόντου][12].

Notitia 5

Lista scaunelor mitropolitane (nr. 32) - ἐπαρχία τῆς αὐτῆς [*sc*. Αἱμιμόντου][13].

Notitia 6

Lista scaunelor mitropolitane (nr. 32) - ἐπαρχία τῆς αὐτῆς [*sc*. Ἐμιμούντων, i.e. Αἱμιμόντου][14].

După cum se poate observa, în cele mai multe dintre *Notitiae*, scaunul mitropolitan de Marcianopolis este plasat în provincia „Haemimontus". Într-unul dintre documente, există o informație suplimentară, anume „II" – „Haemimontus II". Într-o altă *Notitia*, eparhia sa este numită „Thracia". Cât privește numele „Europa" – în realitate, „Rhodope" – și „Insulae", în mod evident, ele sunt rezultatul unor greșeli de copist. În primul caz, în manuscrisul *A*, au fost inversate două rânduri consecutive[15]. În cel de-al doilea, în ultima secțiune a documentului din manuscrisele *A* și *L*, paragraful distinct al provinciei Haemimontus a scaunului mitropolitan de Hadrianopolis a dispărut în urma alipirii cuprinsului său la paragraful precedent al eparhiei Insulae[16]. În urma acestei contopiri, termenul τῆς αὐτῆς din deschiderea paragrafului mitropoliei de Marcianopolis, care urma după cel al mitropoliei de Hadrianopolis, a căpătat o nouă semnificație, anume νήσων Κυκλάδων (din Insulae), în loc de Αἱμιμόντου (din Haemimontus).

Rangul scaunului de Marcianopolis

Foarte importante pentru analiza de față sunt noile informații referitoare la organizarea bisericească din provinciile romane de la Dunărea de Jos de-a lungul secolelor IV-VII. Principala informație ce poate fi valorificată în cazul de față este

[8] DARROUZÈS 1981, 3, 47, p. 231.
[9] DARROUZÈS 1981, 3, 50, p. 231.
[10] DARROUZÈS 1981, 3, 44, 727, p. 244.
[11] DARROUZÈS 1981, 4, 37, p. 249.
[12] DARROUZÈS 1981, 4, 31, 462, p. 260.
[13] DARROUZÈS 1981, 5, 32, p. 265.
[14] DARROUZÈS 1981, 6, 32, p. 268.
[15] DARROUZÈS 1981, *apparatus* 34-36, p. 205.
[16] DARROUZÈS 1981, *apparatus* 444, p. 213.

cea referitoare la pierderea rangului mitropolitan în cadrul eparhiei Moesia Secunda de către scaunul de Marcianopolis și preluarea acestui rang de către scaunul de Odessos. Acest eveniment a avut loc în anul 536.

În fapt, scaunul de Marcianopolis este atestat cu rangul de mitropolie plină/mare la Sinodul al II-lea Ecumenic (Constantinopol, 381)[17], la Sinodul al III-lea Ecumenic (Ephesus, 431)[18], în *Encyclia* (457/8) împăratului Leon I (457-474)[19] și la sinodul endemic din 459/60[20]. În schimb, Marcianopolisul este menționat ca episcopie sufragană a mitropoliei de Odessos în paragraful eparhiei Moesia I din *Notitia 3*[21]. De aici se poate deduce faptul că, după 459/60, scaunul de Marcianopolis a pierdut rangul mitropolitan în favoarea celui de Odessos.

În ceea ce privește scaunul de Odessos, el este înregistrat cu rangul de simplă episcopie în *Encyclia* (457/8)[22] și la sinodul endemic din 518[23]. În schimb, în *Novella 120* (9 mai 544), el apare ca având întâietate față de scaunul de la Tomis[24]. La acea vreme, în mod cert, Tomisul avea rangul de mitropolie plină/mare a eparhiei bisericești Scythia. Una dintre modalitățile prin care episcopia de Odessos ar fi putut devansa mitropolia Scythiei în schema de organizare a Patriarhiei de Constantinopol ar fi fost aceea ca ea să fi preluat rangul mitropolitan de la scaunul de Marcianopolis. Această ipoteză este susținută de paragraful mitropoliei de Odessos din *Notitia 3* (Moesia I), în care Marcianopolisul este menționat ca simplă episcopie, sufragană a mitropoliei de Odessos.

În mod cert, această reorganizare bisericească a avut loc între anii 518 și 544. În cel dintâi an, scaunul de Odessos este atestat pentru ultima oară cu rangul de simplă episcopie, iar în cel din urmă, el este atestat pentru prima oară cu cel de mitropolie plină/mare. Pe de altă parte, având în vedere că Odessos a devenit centrul administrativ al nou createi *quaestura Iustiniana exercitus* în 536, este foarte probabil că tot atunci scaunul ei bisericesc a preluat rangul de mitropolie plină a provinciei Moesia Secunda de la cel de Marcianopolis[25].

În ceea ce privește provinciile Moesia I (Μυσία α΄) și Haemimontus II (Αἱμίμοντος β΄) din *Notitia 3*, nu este posibil ca acestea să fi fost două provincii bisericești contemporane, după cum au crezut unii cercetători. Dovadă în acest sens este faptul că episcopiile de Marcianopolis și Novae sunt menționate în ambele paragrafe[26]. Ca atare, aceste înregistrări reflectă, în mod cert, două etape istorice diferite ale aceleiași eparhii bisericești.

Trebuie evidențiat și faptul că, exceptând episcopiile de Marcianopolis și Odessos, niciun alt scaun bisericesc de pe teritoriul provinciei civile Moesia Secunda nu este atestat documentar cu rangul de mitropolie.

---

[17] HONIGMANN 1936, p. 442-446.
[18] ACO I/1.5, p. 123[10]; ACO I/4, p. 31[28], 37 (nr. 6), 45 (nr. 21), 164[36], 165[11], 203[31-34].
[19] Vezi *infra*, paragraful cu n. 32.
[20] SCHWARTZ 1934, p. 176, n. 1 (nr. 7).
[21] DARROUZÈS 1981, 3, 36, 607, p. 241.
[22] ACO II/5, p. 24[15], 32[1-2].
[23] ACO III, p. 66[23] (nr. 36).
[24] CJC 3, *Nov*. 120, c. 9 (SCHÖLL 1912, p. 588[4-8]).
[25] HOLUBEANU 2018, p. 222-233.
[26] DARROUZÈS 1981, 3, 36, 604, 607, p. 241; 3, 44, 727, 729, p. 244.

Pe temeiul celor de mai sus, se poate conchide faptul că scaunul de Marcianopolis a deținut rangul de mitropolie până în anul 536. De asemenea, el a fost singurul centru episcopal de pe teritoriul provinciei civile Moesia Secunda care a deținut acest rang bisericesc până în acel an.

Numele provinciei de Marcianopolis în documente

În continuare, se va arăta sub ce nume este menționată în documente (altele decât *Notitiae*) eparhia mitropoliei de Marcianopolis și a scaunelor ei sufragane.

În lista de semnături a Sinodului I Ecumenic (Nicaea, 325), semnătura lui Pistus de Marcianopolis apare în paragraful provinciei Μυσία/*Moesia*[27]. Cea a lui Martyrius de Marcianopolis apare în paragraful aceleiași provincii – *Moesia* – în lista de semnături a Sinodului al II-lea Ecumenic (Constantinopol, 381)[28].

În documentele privitoare la criza nestoriană din jurul anului 431, mitropolitul de Marcianopolis de la acea vreme și trei dintre sufraganii săi sunt atestați ca ierarhi în „Moesia" sau în „Moesia Secunda". Mai precis, Dorotheus de Marcianopolis apare ca ierarh atât în „Moesia", cât și în „Moesia Secunda" (δευτέρα Μυσία/*Mysia secunda*)[29]. Apoi, Iacob de Durostorum a menționat „Moesia" drept provincie a sa într-una dintre semnăturile sale păstrate pe documentele de la Sinodul al III-lea Ecumenic (Ephesus, 431)[30]. În mod similar, despre Valerianus și Eudocius se afirmă că sunt episcopi sufragani în „Moesia"[31].

În *Encyclia* (457/8), Valerianus de Marcianopolis este atestat în mod indirect drept mitropolit al eparhiei „Moesia Secunda". Rangul său bisericesc poate fi dedus din faptul că el a fost singurul destinatar direct din Moesia Secunda al scrisorii chestionar trimise de împăratul Leon I. În ceea ce privește numele provinciei sale, el este menționat în scrisoarea de răspuns adresată de către sufraganii săi împăratului Leon I[32].

Lista de semnături a sinodului endemic din 518 este ultimul document cunoscut anterior anului 536 în care este menționat numele provinciei bisericești a mitropoliei de Marcianopolis. În aceasta, Amantius de Nicopolis ad Istrum a menționat numele eparhiei sale, anume „Moesia Secunda"[33]. La acea vreme, episcopia de Nicopolis ad Istrum era sufragană a mitropoliei de Marcianopolis.

Important pentru tema tratată este și numele sub care apare în documente provincia mitropoliei de Odessos, după anul 536. Astfel, împăratul Iustinian I a precizat în *Novella 65* (23 martie 538) că Odessos este o Biserică a Moesiei (*ecclesiae Mysiae*)[34]. De asemenea, scaunul de Odessos este înregistrat ca arhiepiscopie

[27] GELZER, HILGENFELD & CUNTZ 1898, p. LXIV (nr. 207), 52 (nr. 205), 53 (nr. 204).

[28] HONIGMANN 1936, p. 442-446.

[29] ACO I/1.3, p. 38$^{6-7}$; ACO I/1.5, p. 15^{9}; ACO I/3, p. 177$^{17-18}$; ACO I/4, p. 28^{23} (nr. XII), 31^{28}, 114^{9}, 144^{10}, 164^{36}, 165^{11}; ACO I/5.2, p. 368^{38}.

[30] ACO I/4, p. 28^{35}.

[31] ACO I/4, p. 203^{33}.

[32] ACO II/5, p. 24^{15}, 32$^{1-2}$.

[33] ACO III, p. 66^{1}.

[34] CJC 3, *Nov*. 65 (SCHÖLL 1912, p. 339^{2}).

autocefală în „Moesia" în patru *Notitiae* (1-2, 4-5)[35]. Această din urmă informație reflectă situația de la sfârșitul marii invazii slavo-avare – *post* 612 (?)[36].

Singura excepție o constituie numele „Moesia I" atribuit eparhiei mitropoliei de Odessos în *Notitia 3*. Foarte probabil, arhetipul acestui paragraf a făcut parte dintr-o *Notitia* (astăzi pierdută) redactată în jurul anului 536, în timpul patriarhului Menas al Constantinopolului (536-552)[37]. Având în vedere, însă, că în *Novella 11* (14 aprilie 535), adevărata Moesia I (*Mysia prima*) a fost trecută de împăratul Iustinian I sub jurisdicția nou organizatei Arhiepiscopii Iustiniana Prima[38], se poate conchide că numele „Moesia I" din *Notitia 3* nu este decât o formă coruptă a numelui „Moesia" sau „Moesia II" din *Notitia* originală a lui Menas.

„Moesia Secunda" și „Moesia" nu trebuie considerate două provincii diferite. Cel din urmă nume nu este decât o formă prescurtată a celui dintâi. O dovadă în acest sens este folosirea lor deopotrivă și în documentele civile. Astfel, în *Novellae*, împăratul Iustinian I a folosit ambele forme ale numelui atunci când a făcut referire la Moesia Secunda[39]. Pe de altă parte, aceasta dovedește că numele provinciei bisericești nu se deosebea cu nimic de cel al celei civile.

Așadar, provincia mitropoliei de Marcianopolis este numită în documente „Moesia Secunda"/„Moesia", cel puțin până în anul 518. Provincia scaunului de Odessos, care a preluat rangul mitropolitan de la cel de Marcianopolis, apare tot ca „Moesia", după 536. În plus, numele provinciei mitropoliei de Marcianopolis nu este menționat în niciun document (cu excepția *Notitiae*) sub forma „Haemimontus (II)" sau „Thracia".

Pe temeiul acestor evidențe, se poate conchide că numele eparhiei bisericești de pe teritoriul provinciei civile Moesia Secunda a rămas neschimbat de-a lungul secolelor IV-VI. El a fost „Moesia Secunda", în forma extinsă, sau „Moesia", în cea prescurtată. Cât privește numele „Haemimontus (II)" sau „Thracia" din *Notitiae*, ele sunt, cel mai probabil, urmarea unor greșeli ale compilatorilor sau copiștilor.

Trebuie precizat și faptul că în *Notitiae* este menționat și numele „Moesia II" (Μυσία β΄). Astfel, scaunul de Drizipara este înregistrat în *Notitia 3* drept arhiepiscopie autocefală în această provincie[40]. În mod cert, această informație este tot rezultatul unei greșeli de compilator sau copist. În fapt, Drizipara a fost un oraș situat pe teritoriul provinciei romane Europa, iar scaunul ei este atestat ca arhiepiscopie autocefală în această din urmă provincie în patru *Notitiae* (1-2, 4-5)[41].

---

[35] DARROUZÈS 1981, 1, 39, p. 205; 2, 42, p. 217; 4, 40, p. 250; 5, 44, p. 265.

[36] HOLUBEANU 2018, p. 222-233.

[37] HOLUBEANU 2018, p. 172-177.

[38] CJC 3, *Nov*. 11 (SCHÖLL 1912, p. 94[5-8]). Provincia Moesia I de sub jurisdicția Iustinianei Prima apare în documente și cu numele de „Moesia Superior" (*Mysia superior*/Μυσία ἡ ἀνωτέρα), a se vedea CJC 3, *Nov*. 131 (SCHÖLL 1912, p. 655[20-21]).

[39] Pentru „Moesia Secunda", a se vedea CJC 3, *Nov*. 8, *appendix* (SCHÖLL 1912, p. 88[11]); CJC 3, *Nov*. 34 (SCHÖLL 1912, p. 241[7]). Pentru „Moesia", a se vedea CJC 3, *Nov*. 41 (SCHÖLL 1912, p. 262[7, 11, 18, 24]); CJC 3, *Nov*. 50 (SCHÖLL 1912, p. 293[13/10, 21, 30/28], 294[2, 13/12]); CJC 3, *Nov*. 65 (SCHÖLL 1912, p. 339[4]); CJC 3, *Nov*. 135 (SCHÖLL 1912, p. 690); CJC 3, *Nov*. 148 (SCHÖLL 1912, p. 722[17]).

[40] DARROUZÈS 1981, 3, 91, p. 233.

[41] DARROUZÈS 1981, 1, 69, p. 206; 2, 73, p. 218; 4, 71, p. 251; 5, 74, p. 266.

Cu toate acestea, plasarea greșită a acestui scaun bisericesc în „Moesia II" are o oarecare valoare documentară, întrucât dovedește că cel puțin într-una dintre *Notitiae* originale, astăzi pierdute, fusese folosită forma întreagă a numelui acestei provincii (Moesia II). Ca atare, foarte probabil, fie numele provinciei mitropoliei de Marcianopolis, fie cel al celei de Odessos, fie, mai degrabă, al amândurora, a fost înregistrat sub forma „Moesia II" (Μυσία β΄) în *Notitiae* originale.

Concluzii

Pe temeiul analizei de mai sus se pot emite următoarele concluzii:

1. Provincia bisericească a scaunului mitropolitan de Marcianopolis nu s-a numit niciodată „Haemimontus", „Haemimonutus II" sau „Thracia". Foarte probabil, aceste nume menționate în *Notitiae* sunt rezultatul unor greșeli ale compilatorilor sau copiștilor. Ele nu sunt confirmate de niciun alt document istoric.
2. Numele eparhiei bisericești de pe teritoriul provinciei civile Moesia Secunda a rămas neschimbat de-a lungul secolelor IV-VI. El a fost „Moesia Secunda", în forma extinsă, sau „Moesia", în cea prescurtată. Ambele forme sunt în deplin acord cu cel al provinciei civile.
3. Foarte probabil, în *Notitia* originală a lui Epiphanius al Constantinopolului, mitropolia de Marcianopolis era înregistrată sub forma ἐπαρχία Μυσίας β΄ - ὁ Μαρκιανουπόλεως, iar în *Notitia* lui Menas, cea de Odessos era înregistrată sub forma ἐπαρχία Μυσίας β΄ - ὁ Ὀδυσσοῦ.
4. Analiza de mai sus confirmă ipoteza potrivit căreia în *Notitiae* păstrate s-au strecurat numeroase greșeli în timpul procesului de prelucrare și copiere a acestor documente. Cu toate acestea, corelând informațiile expuse în cuprinsul lor cu cele din alte izvoare, pot fi aflate informații valoroase, mai puțin cunoscute, referitoare la organizarea bisericească din cuprinsul Patriarhiei de Constantinopol în diferite etape istorice.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri:

ACO – Acta Conciliorum Oecumenicorum, t. I/1.3, (ed. Eduard Schwartz), Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1927; t. I/1.5 (ed. Eduard Schwartz), Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1927; t. I/3 (ed. Eduard Schwartz), Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1929; t. I/4 (ed. Eduard Schwartz), Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1922-1923; t. I/5.2, (ed. Eduard Schwartz), Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1924-1926; t. II/5 (ed. Eduard Schwartz), Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1936; t. III (ed. Eduard Schwartz), Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1940.

CJC 3 – Iustiniani Novellae (Corpus Iuris Civilis, vol. 3, ed. Rudolf Schöll, Berolini, 1912).

Autori:

DARROUZÈS 1981 – Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981.

FEDALTO 1988 – Giorgio Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, vol. I, Padova, 1988.

GELZER, HILGENFELD & CUNTZ 1898 – Heinrich Gelzer, Heinrich Hilgenfeld, Otto Cuntz, *Patrum nicaenorum nomina Latinae, Graece, Coptice Syriace, Arabice, Armeniace*, Leipzig, 1898.

HOLUBEANU 2017 – Ionuţ Holubeanu, *Interpreting Notitiae Episcopatuum*, in: Aleksander Bursche *et alii* (eds.), *4th International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts SGEM 2017. Conference Proceedings*, vol. 2/II, Albena, 2017, p. 279-284.

HOLUBEANU 2018 – Ionuţ Holubeanu, *Organizarea bisericească în Scythia și Moesia Secunda în secolele IV-VII*, București, 2018.

HONIGMANN 1936 – Ernest Honigmann, *Recherches sur les listes des Pères de Nicée et de Constantinople*, Byzantion 11 (1936), p. 429-449.

NIKOLOVA 1998 – Bistra Nikolova, *The Church of Odessos-Varna between Byzantium, the Bulgarian Tsardom and the Patriarchate of Constantinople*, Études Balkaniques 34 (1998), 1-2, p. 93-109.

OLTEANU 2007 – Sorin Olteanu, *Toponime procopiene*, SCIVA 58 (2007), 1-2, p. 67-116.

SCHWARTZ 1934 – Eduard Schwartz, *Publizistische sammlungen zum acacianischen schisma*, München, 1934.

ZUGRAVU 2008 – Nelu Zugravu, *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis*, Iași, 2008.

SOME THOUGHTS ON THE GREEK MILIEU IN ROME IN RELATION TO THE CYRILLO-METHODIAN MISSION*

Martin HUSÁR**

Cuvinte-cheie: *Sf. Constantin-Cyril, Sf. Methodius, Roma medieval-timpurie, domeniul papal, greci, imperiul bizantin.*

Keywords: *St. Constantine-Cyril, St. Methodius, early medieval Rome, the Papal realm, Greeks, the Byzantine Empire.*

Rezumat: *Sfinții Constantin-Cyril și Methodius și discipolii lor, dintre care probabil făceau parte Sfinții Clement și Naum al Ohridei, au venit la Roma din Moravia în 867/8 – 869, iar apoi, Sf. Methodius a revenit din Panonnia și Moravia în 869 și 879/880. Principalul lor obiectiv era promovarea și apărarea liturgiei slavone în fața papei. Frații din Slonic, alături de discipolii lor, puteau coopera de asemenea cu comunitățile grecești stabilite în Roma. Trebuie subliniat că bisericile grecești, mănăstirile sau instituțiile caritabile erau întâlnite în mod obișnuit în Roma în acea perioadă. Autorul articolului încearcă să descrie statutul, modul în care erau percepuți și acceptați grecii și misiunea Cyrillo-Methodiană la Roma în secolul IX. Nu în ultimul rând, acesta încearcă să identifice trăsăturile comune dintre grecii din Roma și membrii de origine greacă ai misiunii amintite.*

Abstract: *Sts. Constantine-Cyril and Methodius and their disciples, to whom Sts. Clement and Naum of Ohrid most likely belonged to in Rome as well, came to Rome from Moravia in 867/8 – 869, and then, St. Methodius himself from Pannonia and Moravia in 869 and 879/880. Their main task and duty was to promote and defend the Slavonic liturgy before the Popes. The Salonica brothers with their retinue could also cooperate with or appear in the well-established Greek communities that were still in Rome at the time. It should be noted that Greek monasteries, convents, churches, or charitable*

* This work was supported by the Slovak Research and Development Agency under the contract No. APVV-16-0116 and by the Cultural and Educational Grant Agency of the Ministry of Education, Science, Research and Sport of the Slovak Republic under the contract No. 004UKF-4/2018.

** Martin HUSÁR: Institute for Research of Constantine and Methodius' Cultural Heritage, Faculty of Arts, University of Constantine the Philosopher in Nitra, Štefánikova 67, 949 74 Nitra, Slovakia; e-mail: mhusar@ukf.sk.

institutions were nothing unusual there. The author of the paper tried to describe the situation in 9th century Rome in regard to the status, perception and acceptance of Greeks as well as the Cyrillo-Methodian mission there. Last but not least, he attempted to find something that Greeks and (the Greek) members of the given mission had in common there or where they could correlate with each other.

Introduction

In the referred article I mainly try to find and examine possible mutual contact platforms, places or figures between the Greek milieu in Rome and the members of the Cyrillo-Methodian mission who were present there in the second half of the 9th century. The given topic has not been analysed satisfactorily yet, although some aspects of the topic were fragmentary investigated by various scholars. In this case I take into consideration only studies where various scholars dealt with both Greeks and the Salonica brothers (Sts. Constantine-Cyril and Methodius) in Rome. For example, Maddalena Betti, František Dvorník, Andrej Škoviera and Anthony-Emil N. Tachiaos mentioned the (strong) Greek presence, churches, or monasteries in early medieval Rome[1]. František Dvorník, Luděk Galuška and Miroslav Vaškových, Šimon Marinčák, and Vladimír Vavřínek noticed that Sts. Constantine-Cyril and Methodius probably stayed an unspecified time at the Monastery of St. Praxedes during their visit of Rome[2]. A possibility that the Salonica brothers attended a banquet, which was also organised for the Greek servants of God by Pope Hadrian II (867 – 872) in Rome on the 20th of February 868, considered the following scientists: Maddalena Betti, František Dvorník and Anthony-Emil N. Tachiaos[3]. Heinz Löwe explained the story of the Cyrillo-Methodian mission and at the same time he concentrated his attention on political and ecclesiastical relations between the Byzantine Empire and Papal Rome[4].

Perceiving of Greeks (in Rome)

During the (first) visit of the Salonica brothers in the Eternal City, between the year 867/8 and 869[5], five of their disciples, along with St. Methodius himself, were ordained there. St. Methodius and three of them became priests and two other disciples became lectors[6]. *The Second Life of Naum of Ohrid* from the 16th century informs us only about two names regarding the above mentioned ordained disciples. They were future St. Clement of Ohrid as well as St. Naum of Ohrid whose ordinations (to the priesthood) might have taken place there, in

[1] BETTI 2014, p. 74, 92; DVORNIK 1970, p. 134; ŠKOVIERA 2007, p. 118; TACHIAOS 1989, p. 115.

[2] DVORNIK 1970, p. 141; GALUŠKA & VAŠKOVÝCH 2013, p. 27; MARINČÁK 2005, p. 41; VAVŘÍNEK 2013, p. 167.

[3] BETTI 2014, p. 92, n. 164; DVORNIK 1970, p. 138; TACHIAOS 1989, p. 115, 118.

[4] LÖWE 1983, p. 631-686.

[5] St. Methodius came to Rome twice yet. He met Pope Hadrian II in 869 and Pope John VIII (872-882) in 879/880. *Industriae tuae*, p. 163-173; *Žitije Mefodija, archijepiskopa Moravъska* VIII, p. 130.

[6] *Žitije Mefodija, archijepiskopa Moravъska* VI, p. 126. The ordination was carried out by Bishops Formosus (the future Pope in 891 – 896) and Gauderich of Velletri (the probable author of *the Roman Legend*). *Žitije Konstantina Filosofa* XVII, p. 90-91.

Rome[7]. Both of them probably came from Moesia[8] which points to the former Roman territories in present-day Bulgaria and Serbia. At least St. Clement of Ohrid had most likely been a long-term fellow of St. Methodius since his early youth[9], as we know it from the so called *Long Life of St. Clement of Ohrid* or the *Bulgarian Legend* that was compiled by Theophylact of Ohrid between the end of the 11th century and the beginning of the 12th century[10]. Although both disciples might have been Slavs, they could initially reside in the milieu which was close to the Byzantine Empire or as literates they were well familiar with the Greek language[11].

Sts. Clement and Naum of Ohrid, as well as their masters, Sts. Constantine-Cyril and Methodius, who were natives of Byzantine Thessaloniki, were probably, at least in the eyes of inhabitants of Rome, seen as Greeks, or as people living in Byzantium or the Eastern Mediterranean. The adjective or noun *Gr*(a)*ecus* also referred in medieval Latin, in addition to the ethnical Greeks, to all non-Latin speakers from the Christian East who were Greeks culturally[12].

First, I should explain how the Byzantines/Greeks perceived themselves in the examined period and then how they were perceived by the Latin West, particularly in the Frankish Empire and the Papal realm. In this case the 9th century comes into my primary focus.

The process of *translatio imperii* that ended in the establishment of the Eastern Roman/Byzantine Empire based on two elements – its Emperor and the capital, Constantinople – started between the reign of Emperor Constantine I (306 – 337) with his transfer of the Roman capital from the City of Rome to the City of Constantinople and the termination of the Western Roman Empire[13]. The late Roman idea of the Empire or Romanness was bound up with the idea of an imperial territory without limits, where the two aforementioned solid elements should have existed. This empire had got several denominations in the East: *Ῥωμαίων πολιτεία*, *Ῥωμαίων ἀρχή*, *Ῥωμαίων βασιλεία*, or *Ῥωμανία*[14]. Facts from the Taktika of Byzantine Emperor Leo VI (886 – 912), which was compiled in the early 10th century, should be still valid for the 9th century. The author of the Taktika stated there that the neighbouring Saracens, as Persians before, harmed the

[7] *Žitije Nauma* (II), p. 227.

[8] The aforementioned *Second Life of Naum of Ohrid* mentions that St. Naum originated in Moesia. *Žitije Nauma* (II), p. 226. According to the so called *Short Life of St. Clement* or the *Ohrid Legend*, which was written at the beginning of the 13th century by Demetrios Chomatianos, St. Clement of Ohrid came *"…from the European Moesians who many people know as Bulgarians…" The Ohrid Leged* 1, p. 316-317.

[9] *Βίος Κλήμεντος* XXII, 65; p. 208.

[10] Additional literature in relation to this biography you can find mentioned here: HUSÁR 2017, p. 95, n. 8.

[11] OBOLENSKY 1988, p. 11-12; ŠKOVIERA 2010, p. 111, 121.

[12] GANTNER 2013, p. 313; GOODSON 2010, p. 188.

[13] MASKARINEC 2013, p. 352; STOURAITIS 2017, p. 72. In the time of Marcus Tullius Cicero (106 – 43 BC) the conception of Romanness mainly regarded yet the Roman citizenship. *Ciceronis de Legibus* II, 5; p. 194-195; MASKARINEC 2013, p. 352. Since Late Antiquity instead of Roman *cives* of the previous centuries the term *subjectus* had been used for everybody under the imperial authority. STOURAITIS 2014, p. 184-185.

[14] STOURAITIS 2017, p. 73.

subjects of the Emperor within the borders of their (/the subjects') commonwealth[15]. That refers to the shift in the stated imperial paradigm towards the paradigm of the empire with (fluctuating) borders[16]. It should be stressed that Byzantines called themselves in the 9th – 10th centuries literary sources as Romans (*Ῥωμαῖοι*) in the political sphere, but in the cultural sphere they rather used the Latin calque *Γραικοί*. By contrast, Byzantines usually avoided denoting themselves by the word *Ἕλληνες* because since the beginning of the Eastern Roman Empire it had been associated with non-Christian ancestors of Greeks or their contemporaries. Nonetheless, during the Macedonian Renaissance, which started in the 9th century, the term *Ἕλλην* was neutrally related to the language and literature of Antique Greece as well[17]. After the 7th century the common language of the subjects of the Eastern Roman/Byzantine Empire was Greek[18]. And subjects, who wanted to obtain full rights in legal and political system of the Empire (since the second half of the 5th century), had to be Chalcedonian Christians[19].

Since the middle of the 8th century the Popes had started to form *de facto* their own state or republic[20], which was independent from the Byzantine Empire, whose power was fading away at the time and was ruled by Emperor Constantine V (741 – 775)[21]. It should be stressed that between 678 and 772 there were 12 Popes of eastern and Greek origins in Rome out of 16, mainly Syrians, Greeks and Sicilians[22]. The Pontiff Stephen II (752 – 757), who had Roman origins, formed an alliance with the Frankish Kingdom in 753/754, because the Byzantine Empire did not provide a sufficient military support and endorsed iconoclasm[23]. But it was Pontiff Hadrian I (772 – 795, he was of Roman origins too) who eventually separated the former Roman duchy from Byzantium around 775 and started to issue his own coins[24]. Due to these issues and the eventual final split the Latin word *Gr*(a)*eci* somehow became slightly pejorative in Rome and it clearly began to denote an eastern ethnic or cultural identity, which was different from that of Rome (*Romani* in Latin). Clemens Gantner recently considered the beginning of this trend in the course of the pontificates of Pope Stephen II and Paul I (757 – 767, he was of Roman origins as well), but firmly during the rule of Pope Hadrian

[15] *Leonis VI Tactica* 18, 135; p. 488-489.

[16] STOURAITIS 2017, p. 73.

[17] GANTNER 2013, p. 305; RAPP 2008, p. 139-140; POHL 2012, p. 7. During the period of Macedonian dynasty and renaissance (867 – 1056) Byzantine Emperors or literati glorified the pre-iconoclastic past of Late Antiquity. BOLLÓK 2016, p. 73-74.

[18] STOURAITIS 2014, p. 185, 202.

[19] GREATREX 2000, p. 278; STOURAITIS 2017, p. 75.

[20] They were able to withstand the Lombards and Byzantines' pressure only with the assistance of the Frankish rulers, namely Pippin III (747 – 768) and Charlemagne (768 – 814). GANTNER 2014a, p. 136-138. The Papal republic had got the following designation: *sancta Dei ecclesiae reipublicae Romanorum* and other variations of this name. NOBLE 1991, p. 96.

[21] NOBLE 1991, p. 94-137.

[22] GANTNER 2013, p. 314, 341, Table 1; KRAUTHEIMER 2000, p. 90.

[23] GANTNER 2013, p. 311; GANTNER 2014b, p. 462.

[24] GANTNER 2013, p. 330; GANTNER 2014b, p. 462, 464.

I[25]. In the Frankish milieu the term *Gr*(a)*eci* had not been used for subjects of the Byzantine empire negatively until the 9th century when it changed[26].

Greeks and their space within Rome

Except of numerous merchants and settlers, whose descendants had stayed in Rome since the Roman Empire and the early Eastern Roman/Byzantine presence in Italy, many Greeks or other refugees from the former Eastern Roman or Byzantine territory (also from Southern Italy and Sicily) came to Rome after the Persian and Arab invasions[27]. Some Greeks might have fled the Byzantine Empire during the monothelite (638 – 680) and iconoclastic (726 – 787, 815 – 843) controversies too[28].

They were not only laymen among Greeks, but also monks. The latter established the first Eastern monasteries in the city. In the subsequent lines I particularly mention monasteries and convents where the Greek or eastern monks and nuns were settled even in the 9th century. The important list of the seven Greek monasteries in Rome is presented in the biography of Pope Leo III (795-816), because they were donated by him in 807. They are: St. Saba's monastery, St. Anastasius the martyr's monastery, St. Andrew's monastery in Clivus Scauri, St. Agatha the martyr's monastery over the Subura, St. Erasmus' monastery on the Caelian Hill, St. Silvester's monastery and the Monastery of Renatus with St. Lucy's oratory[29]. Also the Greek convent – St. Gregory's oratory in the Campus Martius – should be noticed for the year 807[30].

Already in 649 *Monasterium de Cilicia qui ponitur in Aquas Salvias* (the aforementioned St. Anastasius the martyr's monastery) existed outside the Aurelian walls. It formerly belonged to the monks from the Jerusalem area[31] or Cilicia[32] and another account from the course of the 7th century mentions the head of St. Anastasius which was venerated there[33]. Then for the 9th century I know about five papal donations for this monastery, from which the last one was made by Pope Nicholas I (858 – 867)[34].

Pope Donus (676 – 678) found out that the Syriac monks from the monastery called Boetiana (at the unknown place) are the Nestorians and then he subsequently divided them and sent to other monasteries of Rome. Finally, Pope Donus brought Roman (Latin) monks to the given monastery[35].

---

[25] GANTNER 2014a, p. 136-137; GANTNER 2014b, p. 469.

[26] GANTNER 2013, p. 306-307, 307, n. 20.

[27] GANTNER 2015, p. 246; MICHEL 1952, p. 32-33.

[28] For instance, future Constantinopolitan Patriarch Methodius I (843 – 847) was a monk in Rome from 815 to 821 where he fled due to the reign of iconoclastic Emperors in Byzantium. GANTNER 2014a, p. 99, 137.

[29] *Vita Leonis III, Liber Pontificalis* 98: 76, 79; p. 212, 215; MASKARINEC 2014, Table 1; SANSTERRE 1983a, p. 32-37.

[30] *Vita Leonis III, Liber Pontificalis* 98: 80; p. 217.

[31] MASKARINEC 2014, p. 27.

[32] FERRARI 1957, p. 39.

[33] FERRARI 1957, p. 39.

[34] *Vita Nicolai I, Liber Pontificalis* 107, 36; p. 221.

[35] *Vita Doni, Liber Pontificalis* 80; p. 73.

St. Saba's monastery (upon the Aventine Hill) was the follower of the previous (Latin) monastery called the *Cella nova* and it was founded by the mother of St. Gregory the Great – St. Silvia[36]. Since the (late) 7th century it had been staffed by the monks from the Monastery of St. Saba in Jerusalem or maybe from the North African Sabaite community[37]. The Greek or eastern character of the monastery is well documented by burial inscriptions from the 7th to the 9th century under the monastery's church[38]. Abbot Peter from this monastery was one of the two papal legates sent to the seventh ecumenical council, the Council of Nicaea, in 787[39]. The given abbot was most likely familiar with the Greek language. The Order of St. Benedict took the monastery in the 10th century[40].

Between the end of the 6th century/the 7th century and the year 897 the Greek monks resided in the St. Erasmus' monastery on the Caelian Hill[41]. Two of their abbots from the 9th century were also officials of the Church in Rome and the Papal court, namely Abbot Nicholas was a bishop and Zachary a *scriniarius*[42].

The Monastery of Renatus[43] was formerly (certainly already in 649) composed of the Armenian monks (probably hellenised)[44] who most likely ceased to be stationed there in the course of the time. That might have happened sometime in the 9th century and they were changed for the Latin monks[45]. Jean-Marie Sansterre[46] guessed that the lack of diversification in the recruitment of new monks could cause the decline of the former community in the monastery.

Jean-Marie Sansterre admitted that St. Agatha the martyr's monastery (probably between the Viminal and Esquiline Hills) was a Greek monastery[47]. Although it was newly founded in 715/731 by Pope Gregory II (715 – 731), the account from his biography does not provide any additional information in relation to the origin of monks who resided there[48]. The end of the monastery is not clear as well. St. Agatha the martyr's monastery does evidently not appear in the primary literary sources of the 10th century[49].

St. Andrew/Gregory's monastery in Clivus Scauri (on the Coelian Hill) certainly belonged to the Greek monks approximately from about 750 to the 9th century. In the time of Pope Nicholas I the last (Greek) hegumenus Zacharias lead the monastery. Then there had been no information about Greeks until the

[36] MICHEL 1952, p. 39.
[37] MASKARINEC 2014, p. 27.
[38] FERRARI 1957, p. 283-284.
[39] GANTNER 2015, p. 255; NOBLE 2009, p. 160.
[40] WEHRENS 2016, p. 328.
[41] FERRARI 1957, p. 119-127; MICHEL 1952, p. 38-39.
[42] FERRARI 1957, p. 120, 125, 129.
[43] Its location is uncertain, but it was most likely located somewhere upon the Esquiline Hill and close to the Porta Maggiore/Prenestina; FERRARI 1957, p. 280; SANSTERRE 1988, p. 704.
[44] SANSTERRE 1988, p. 704.
[45] FERRARI 1957, p. 278-280; MASKARINEC 2014, Table 1; SANSTERRE 1983a, p. 32-37, 105-106, n. 400 and p. 208.
[46] SANSTERRE 1983a, p. 48.
[47] SANSTERRE 1983a, p. 34.
[48] *Vita Gregorii II, Liber Pontificalis* 91, 10; 9; FERRARI 1957, p. 19; SANSTERRE 1983a, p. 49.
[49] SANSTERRE 1983a, p. 208.

return of the Latin monks in the early 10th century[50]. John the Deacon (a monk and deacon) wrote *the Life of Gregory the Great* in 873 – 876. This biography bears animosity towards foreigners as Greeks were. John the Deacon even regrets that the Monastery of St. Andrew was seized by the Greek monks and looks forward to the return of the monastery back to the hands of the Latin monks[51].

The St. Silvester's monastery, which had formerly been dedicated to Sts. Stephen and Silvester, was set up by Pope Paul I at his home estate (northern Rome) in 761. He entrusted a community of monks with the chanting of the psalms in the Greek manner (*Graeca modulatio*) there[52]. They also kept various relics there and from the 8th to the 10th century the referred monastery received a lot of papal possessions and donations inside and outside Rome. It is unclear when the Greek monks were replaces by the Latin ones[53].

There is a possibility that the Greek monks resided in St. Mary's monastery on the Capitoline Hill already in the 8th century. The shaky proof for that is based only on a marble slab with the (incomplete) engraved inscription containing the word *ΗΓΟΥΜΕΝΟΣ* in the Greek alphabet[54]. This slab was found at the monastery's estate in 1892. On the basis of the 10th century primary literary sources Guy Ferrari supposed that the Latin monks were present in this monastery at least from the middle of the 10th century on[55].

Pope Paschal I (817 – 824) commissioned to build a monastery nearby the Church of St. Praxedes the martyr in 818/819[56], where he appointed Greeks to celebrate God in their language[57]. The monastery of St. Praxedes was so close[58] to the Basilica of St. Mary Major (and on the Esquiline Hill). In this basilica Hadrian II consecrated the Slavonic liturgical books brought by the Cyrillo-Methodian mission on the first day of their celebration in 867/8. Except for two short accounts concerning donations for this monastery by Pontiffs Gregory IV (828 – 844) and Leo IV (847 – 855) we have not got any other accounts of the monastery during the 9th century[59]. As I have already mentioned before, some scholars assumed that the Salonica brothers were probably accommodated during their stay in Rome right in this monastery[60], even though there is no evidence for that. František

[50] FERRARI 1957, p. 146-147, 151.

[51] *Sancti Gregorii magni vita* IV, 82; p. 229; COSTAMBEYS & LEYSER 2007, p. 286.

[52] *Vita Pauli I, Liber Pontificalis* 95, 5; p. 82-83.

[53] FERRARI 1957, p. 312.

[54] FERRARI 1957, p. 210.

[55] FERRARI 1957, p. 212-213.

[56] DAVIS 1995, p. 10.

[57] Pontiff Paschal I "*...gathered a holy community of the Greeks, which he placed therein to carry out carefully by day and night praises to almighty God and his saints resting therein, chanting the psalms in the Greek manner.*" *Vita Paschalis I, Liber Pontificalis* 100: 9, p. 11. Paschal's positive attitude towards Greeks can be demonstrated also on his granting of asylum for them during the reign of an iconoclastic Emperor Michael II (820 – 829) in Byzantium. GOODSON 2010, p. 12.

[58] Approximately 180 meters in a beeline to the Basilica of St. Mary Major; FERRARI 1957, plan IV.

[59] FERRARI 1957, p. 8.

[60] DVORNIK 1970, p. 141; GALUŠKA & VAŠKOVÝCH 2013, p. 27; MARINČÁK 2005, p. 41; VAVŘÍNEK 2013, p. 167.

Dvorník stated that Anastasius the Librarian (ca. 811/812 – 879)[61], who was most likely a friend of St. Constantine-Cyril[62] and the important member of the papal secretariat during the reign of tree Popes (Nicholas I, Hadrian II, and John VIII)[63], could have had a good relationship with this monastery and he could learn the Greek language here[64].

The Monastery of St. Caesarius on the Palatine Hill was most probably mentioned for the first time in 825 in conjunction with foreign Monk Basil. He, along with his four disciples, was accommodated on the Palatine Hill and the Greek monks were present there as well[65]. The interesting story contains *The Life of Blasius from Amorion* (Phrygia, Asia Minor). St. Blasius had come to Rome with the Bulgarian envoys in 866, then spent 18 years in the referred monastery of St. Caesarius, subsequently he moved again to the Monastery of Stoudios in Constantinople, and finally to Mount Athos where he died about 910[66].

During the pontificate of Pope Leo IV another Greek monastery[67], named after St. Stephen and Cassius, was restored from two abandoned Latin monasteries in the vicinity of the Basilica of St. Lawrence outside the Walls[68]. These two monasteries bore the name of St. Stephen and Cassius as well. The incomplete inscription (in the Greek alphabet) in the ambo of the St. Lawrence's Basilica, which can be dated to the second half of the 9th century, contains the name of the *ἡγούμενος Ἀρσένιος*[69]. Finally, in the 10th century the monastery started to host the Latin monks[70].

The Greek convent, which can be identified with the St. Gregory's oratory in the Campus Martius, received the donation of a silver canister by Pope Leo III in 807. By the *Subiaco Register* (the year 937) we can state the following. The convent might already have been established by Pope Zacharias (741 – 752) for iconodule nuns (from the Convent of St. Anastasia in Constantinople) who fled the Byzantine Empire and brought the relics of St. Gregory of Nazianzus to the aforementioned oratory in Rome[71].

---

[61] He was the admirer of the Greek language and its translator as well. TACHIAOS 1989, p. 111. According to Tibor Živković Anastasius could have been a half-Greek because of his mother's alleged Greek origin. ŽIVKOVIĆ 2012, p. 222.

[62] Anthony-Emil N. Tachiaos wrote that St. Constantine-Cyril came to know Roman ecclesiastical figures via him. TACHIAOS 2002, p. 215.

[63] DVORNIK 1970, p. 139-140.

[64] DVORNIK 1970, p. 141.

[65] *Translatio et miracula sanctorum Marcellini et Petri I*, 5, p. 242.

[66] FERRARI 1957, p. 88-90; MICHEL 1952, p. 34-35.

[67] GANTNER 2014a, p. 99. Pope Leo IV "*…decorated it opulently with gifts and riches. In it he established many monks of Greek race and of holy behaviour, who might fulfil day and night by the praises to almighty God and that martyr* (St. Lawrence)." *Vita Leonis IV, Liber Pontificalis* 105: 30; p. 123.

[68] *Vita Leonis III, Liber Pontificalis* 98: 77, p. 214.

[69] DUCHESNE 1892, p. 436, n. 20.

[70] FERRARI 1957, p. 187-189.

[71] *Vita Leonis III, Liber Pontificalis* 98: 80, p. 217; DAVIS 1992, p. 217, n. 166; FERRARI 1957, p. 207-209.

Except for monasteries, there were also other institutions, which were run by consecrated persons who lived monastic life as well[72]. First of all, there were *diaconiae* – charitable institutions which helped the poor of Rome or foreign origin with food and baths[73]. The first of these organisations had probably been founded in Rome (with help from the Popes) in the 80s of the 7th century[74]. *Xenodochia* and *hospitalia* were institutions which provided the similar services as *diaconiae*. First of them provided food and health care for the indigent and sick people and the latter offered food and perhaps also accommodation for pilgrims and some local people[75]. Because more than half of institutions from the all three aforementioned kinds of charitable institutions were dedicated in the year 807 to foreign saints from the eastern Mediterranean or lands in the east of this sea[76], it should be supposed that some of them might be connected with the Greek or Eastern milieu[77]. Charitable monasteries, like *xenodochia* and *diaconiae*, had already started in Egypt during the 4th century and were well known also in Constantinople since the late 4th century – early 5th century. Throughout the 9th century *xenodochia* and *diaconiae*, as we knew them from the previous centuries, ceased to exist and in the same time non-primarily charitable monasteries of the Benedictine order spread in Rome[78].

Some scholars reckoned that during the time of the Pontiffs of eastern and Greek origins in Rome there were about 40%[79] (or even more)[80] of easterners among the population of the city. Greek communities were particularly settled in the lowland area between the River Tiber and the Capitoline, Palatine, and Aventine Hills (at their feet), which was called *Velabrum* and primarily served as a commercial and port neighbourhood even during the time of ancient Rome[81]. The Greek character of this area was underlined yet in the 10th century by its name *ripa Graeca*[82]. Also upon the Palatine Hill the centre for deputies (*duces*) of the Byzantine emperors formerly had existed after the first half of the 6th century[83]. Then in the course of the 8th century, when the political situation had changed, they started to be deputies of the Pope[84]. The S. Maria in Cosmedin/*diaconia sanctae Mariae qui vocatur Cosmidi*[85] with a small church is one of the *diaconiae* from *Velabrum*, which were most likely built after the Gothic wars in part of the former administrative complex (*statio annonae*). This complex distributed free grain to the

[72] DEY 2008, p. 410-411.
[73] DEY 2008, p. 408.
[74] DEY 2008, p. 400; MASKARINEC 2018, p. 86.
[75] DEY 2008, p. 408.
[76] MASKARINEC 2014, Table 1-3.
[77] MASKARINEC 2014, p. 22-26.
[78] DEY 2008, p. 409, 413, 420-421. These two kinds of institutions were then altered by foreign *scholae* and the remaining *hospitalia*. DEY 2008, p. 409, 422.
[79] GANTNER 2013, p. 315.
[80] EKONOMOU 2007, p. 247.
[81] DVORNIK 1970, p. 134; TACHIAOS 1989, p. 115; BATIFFOL 1888, p. 297; MASKARINEC 2014, p. 28; MASKARINEC 2018, p. 76, 93, map 7.
[82] MASKARINEC 2018, p. 93.
[83] WEHRENS 2016, p. 292.
[84] MASKARINEC 2018, p. 93-94.
[85] KRAUTHEIMER, FRANKL & CORBETT 1959, p. 279.

citizens of the city of Rome already in the 1st century AD. The name of the given *diaconia* is probably connected with the *Κοσμίδιον* monastery in Constantinople, where the sick were healed without an admission fee[86]. The church of this *diaconia* was even enriched (apart from renovation) by the construction of an oratory, triclinium and a papal residence during the Pontificate of the Nicholas I[87]. Since the late 8th or early 9th century the *schola Graecorum* had been stationed in the neighbourhood of *Velabrum* and right nearby the church of S. Maria in Cosmedin[88]. As other *scholae* of foreign nations[89], the *schola Graecorum* protected and helped (Greek) pilgrims or visitors[90]. This *schola* is mentioned in the primary literary sources in regard to Rome also in the late 9th century and in the time of the end of the 10th century and the beginning of the 11th century[91]. The significance of the *schola Graecorum* in the end of the 9th century can be documented by one account from the Annals of Fulda. Having Eastern Frankish King Arnulf defeated supporters of his distant cousin Berengar in Rome and occupied this city in 896, the senate of Romans and the *Graecorum schola* gave him a pompous welcome on the Milvian Bridge and accompanied him to his imperial coronation which gave him Pope Formosus (891 – 896) in the Basilica of St. Peter[92].

There were also other *diaconiae* with churches in the referred quarter that can be linked with the Byzantine officers or officials from the Palatine Hill (S. Maria Antiqua/*diaconia…Dei genetricis quae appellatur Antiqua*)[93] or their patron saints originated in the eastern parts of the former Roman Empire (S. Giorgio al Velabro/*diaconia beati Georgii*[94], *diaconia in ecclesia Sancti Nicolai in Carcere*[95], S. Teodoro/*diaconia sancti Theodori)*[96].

It can be added that the Chapel of St. Andrew and the Basilica of St. Paul, which Sts. Constantine-Cyril and Methodius visited on the third day of the Slavonic liturgy celebration (867/868), could have had a certain special symbolic

[86] MASKARINEC 2018, p. 78; WEHRENS 2016, p. 329.

[87] *Vita Nicolai I, Liber Pontificalis* 107: 16, 52; p. 211, 232.

[88] MASKARINEC 2014, p. 28; MASKARINEC 2018, p. 96.

[89] IZZI 2010, p. 103-106. MASKARINEC 2018, p. 96. There were *scholae* of Franks, Frisians, Lombards, and (Anglo-)Saxons as well and they were close to the Vatican. In addition to their other tasks, they should have defended the city of Rome and Porto too. Anglo-Saxons gave the current name (Borgio) to the quarter around the Basilica of St. Peter by the use of their word *burh* (*burgus* in Latin) for this territory in 817. IZZI 2010, p. 105, 105, n. 9.

[90] MASKARINEC 2018, p. 96.

[91] MASKARINEC 2018, p. 97.

[92] *Annales Fuldenses*, 896; p. 128.

[93] This *diaconia* was mentioned yet in the time of Pope Leo III and it should be noted that its church was abandoned in 847 (after an earthquake), during the pontificate of Leo IV. KRAUTHEIMER, FRANKL & CORBETT 1959, p. 250; WEHRENS 2016, p. 293.

[94] There were also found Greek epitaphs from the time of Pontiff John VIII (872 – 882). KRAUTHEIMER 1937, p. 245.

[95] It was well known in the late 8th century yet. MASKARINEC 2018, p. 90-93; ORLENDI 1731, p. 513.

[96] KRAUTHEIMER, CORBETT & FRANKL 1970, p. 279. The given *diaconia* is mentioned for the last time in the 9th century in relation to a textile donation made by Pope Gregory IV. *Vita Gregorii IV, Liber Pontificalis* 103, 15; p. 57.

meaning. The aforementioned chapel and the basilica somehow could represent the Byzantine presence in Rome. St. Andrew was one of the Constantinopolitan patron saints. A chapel dedicated to him might be perceived as an attempt to transfer St. Andrew's veneration to Rome. Its building was commissioned by Pope Symmachus (498 – 518) in the former mausoleum situated beside the Basilica of St. Peter. The veneration of St. Andrew in Rome as in Constantinople was associated with the veneration of St. Thomas. First, relics of both saints were housed in the so called Apostoleion (The Shrine of the Apostles) which construction was ordered by Constantine I and completed in 336. In Roman St. Andrew's Chapel there was the main altar placed in the central niche and dedicated to St. Andrew and one of the lateral altars was devoted to St. Thomas[97]. St. Paul brought the Christian religion to Thessaloniki and this town was the birthplace of the Salonica brothers. This saint was also perceived as the *apostolus gentium* or *magister gentium* and this could carry a supportive message for the Cyrillo-Methodian mission too[98].

The portrait of St. Cyril in the Basilica of St. Clement

In the subsequent lines of the text I deal with Constantine-Cyril's appearance on the basis of murals from the Basilica of St. Clement. Also this example can show how significant the influence of the Byzantine cultural and artistic milieu in Rome was during the referred period.

The personal appearance of Sts. Constantine and Methodius and the way of their clothing during their presence in Rome is still not resolved and it is unlikely to ever be solved in a satisfactory manner. Apart from the later (the 11th century) depictions of Sts. Constantine-Cyril and Methodius[99] from the Lower Basilica[100] of St. Clement, an important mural in search of the St. Constantine-Cyril's period appearance is the lunette fresco called *Anastasis*[101] from the same site. On the left side of the fresco there is a picture of an eastern-looking monk[102] holding a

[97] ALCHERMES 1995, p. 5, fig. 2; GOODSON 2010, p. 183-184.

[98] FRANCIA 1975, p. 324; TACHIAOS 2002, p. 214; WEHRENS 2016, p. 123.

[99] The first one was found in the narthex of the lower basilica and concerns the transfer of the body of St. Clement. A central picture of this mural consists of Pope Nicholas I (incorrectly painted instead of Hadrian II) along with Sts. Constantine-Cyril and Methodius standing beside him. WALTER 1993, VIIb/109, fig. 15a; YAWN 2012, p. 5-6. The second fresco, called the *Particular Judgment*, was discovered between two pillars of the colonnade which separated the narthex of the lower basilica from the atrium. In addition to Sts. Constantine-Cyril and Methodius, also St. Andrew, St. Clement, Sts. Michael and Gabriel the Archangels were depicted there. OSBORNE 1981b, p. 335-341, fig. 3.

[100] The Lower Basilica of St. Clement was presumably erected in the late 4th century or at the beginning of the 5th century. Later, in 1084, the basilica was damaged by Normans and then it was in use until ca. 1100. BARCLEY LLOYD 1986, p. 199; HNILICA 1990, p. 135; OSBORNE 1981b, p. 341.

[101] The lunette fresco is situated on the nave side of a short wall that detached the nave from the right aisle at the apsidal end of the lower basilica. OSBORNE 1981a, p. 255-287.

[102] OSBORNE 1981a, p. 269; OSBORNE 1984, p. 181-182.

decorated book, probably the evangeliary, in his left hand[103]. Like an eastern-style monk, he is dressed in blue apparel with white dots and his head is covered by white hood with red geometric patterns, including crosses and his face is bearded and his right hand is open outwards. This monk is also portrayed in front of a square halo[104], which likely contained an inscription in white letters. This square halo might be dated to the second half of the 9th century and early years of the 10th century[105]. The second inscription was between Christ's mandorla and a column on the left and just its part remains there. It seems that there was the abbreviation of the name Christ in the Greek alphabet, represented by two white letters – „XC" – the chi and lunate sigma[106].

In the Byzantine art the *Anastasis* scene usually did not appear before the 9th century, as it can be demonstrated in the case of the Chludov Psalter's illuminations[107]. In the eastern or Byzantine Church milieu the decorated hoods were not worn only by patriarchs, but also by monks. Alexandrian Patriarch St. Cyril (412 – 444) and Constantinopolitan Patriarch St. Methodius I are depicted with hoods decorated by a red cross and dots on mosaics from the second half of the 9th century in the north tympanum of St. Sophia's Basilica in Constantinople[108]. There are frescoes, which can be dated between the 7th and 10th centuries[109], from the oratory of St. Saba's monastery (of eastern and Greek character) upon the Aventine Hill in Rome depicting (inter alia) bearded monks who wear hoods with white dots arranged in the form of a cross, though they are similar to hoods of the Benedictines[110]. St. Dometius on the fresco from the Chapel of the Holy Physicians in the Ancient Church of St. Mary (S. Maria Antiqua connected with Byzantine presence in Rome) has got a hood with decorations too. They consist of two pairs of white stripes and dots inside them which form crosses[111]. This fresco could be dated to the pontificate of Pope John VII (705 – 707)[112]. The funerary monuments were not usual in early medieval Rome, but this custom was common in the Byzantine milieu. It is also evident from the story of Sts. Theodore and Joseph Studite. Following the *Translatio S. Theodori Studitae et Iosephi* from the 9th century, their mortal remains were brought to their tombs in Constantinople in 844 and above them their portraits were placed[113].

According to the art historical analysis made by John Osborne, the monk on the fresco was presumably painted in the second half of the 9th century[114] and

[103] The Jesus Christ is beating a devil and helping Adam from Limbo on the right side of the mural. BOYLE 1988, p. 78.

[104] BOYLE 1988, p. 78; MARCHIORI 2007, p. 146, fig. 110; OSBORNE 1981a, p. 257-258, plate I-IV.

[105] OSBORNE 1981a, p. 271.

[106] OSBORNE 1984, p. 172.

[107] OSBORNE 1981a, p. 259.

[108] OSBORNE 1981a, p. 266-268.

[109] WEHRENS 2016, p. 327.

[110] OSBORNE 1981a, p. 268-269.

[111] OSBORNE 1981a, p. 269.

[112] WEHRENS 2016, p. 296.

[113] Cited from OSBORNE 1981a, p. 273.

[114] OSBORNE 1984, p. 192.

represents his own funerary monument[115]. He could be St. Constantine-Cyril who had become a monk named Cyril (in Rome), 50 days before his own death[116], and who died at the age of 42 on the 14th of February 869[117].

An important literary account that informs us about the St. Constantine-Cyril's tomb on the right hand side of the altar[118] in the (Lower) Basilica of St. Clement is written in the so called *Roman legend*. In the end, a connecting link between the monk from the *Anastasis* and the account from *the Roman legend* might be an account from *the Life of Constantine the Philosopher*. An anonymous author of this biography (likely St. Methodius) noted the following: *"So they put him* (Cyril) *with a coffin to a grave on the right side of the altar in the Church of St. Clement. And immediately many miracles have started to happen there. And Romans, who had seen that, started to respect his holiness and venerability even more. They painted his portrait over the grave and started to shine light over it day and night and praise God,…"*[119].

The Cyrillo-Methodian mission and Greeks within the relations between the Papacy and Byzantium

There were mainly two theological issues that the East and the West did not agree on during the 9th century. The first one was the origin of the Holy Spirit and the second one was iconoclasm[120]. The latter issue was already over in the second half of the 9th century, although only recently. Pope Nicholas I and Hadrian II perceived themselves in a position[121] to call a synod to depose the Patriarch of Constantinople. The Papacy and its realm, which lacked manpower regarding military threats in the 9th century too, were affected by the raid of the Arabs on Rome in 846 and their persisting threat in the (western) Mediterranean. It has seriously depressed the Roman economy and the commencement of the City of Amalfi as a new trade hub in the Mediterranean Sea could also stand behind the decline in commerce revenues for Rome[122].

One might assume that the Greek envoys and missionaries, Sts. Constantine-Cyril and Methodius, coming from the Great Moravian territory, where they had started to christianise and teach people, would not have gained much success with the Pope. Great Moravian Prince Rastislav (846 – 870) wanted to obtain a church administration independent from the clerics of East Francia, namely of the Bishopric of Passau, and therefore until the year 863 he asked for (church) teachers and legislators from Byzantium of Emperor Michael III and Patriarch St.

---

[115] OSBORNE 1981a, p. 280, 287.

[116] *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione S. Clementis* 10; 111; *Žitije Konstantina Filosofa* XVIII; p. 92.

[117] TACHIAOS 1989, p. 118.

[118] *"...ad dexteram partem altaris ipsius* (beati Clementis),..." *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione S. Clementis* 12; p. 112-113.

[119] *Žitije Konstantina Filosofa* XVIII; p. 94-95.

[120] DE VRIES 2018a.

[121] It was in the context of the Roman Patriarch who has been "*primus inter pares*" among the other patriarchs and we can even claim that Pontiff Nicholas I took himself as a holder of "*plenitudo potestatis*" during his pontificate. DE VRIES 2018b.

[122] GANTNER 2012, p. 405-407, 407, n. 20; GANTNER 2015, p. 260.

Photius[123]. Initially, he addressed Pope Nicholas I to gain his missionaries, but his request was left unanswered[124]. The same Pope even wrote a letter (in the middle of the year 864) which endorsed East Frankish King Louis the German in his plans to subjugate Rastislav[125]. Pope Nicholas I (also) counted on King Louis the German in disputes between rulers of the Frankish empire[126].

Sts. Constantine-Cyril and Methodius, who finally came to Great Moravia from Byzantium, introduced the Old Church Slavonic language into liturgy there[127]. Thereby they gave Latin clerics more reasons to question their orthodoxy and usurp their territory. The Salonica brothers were probably in 867 on their journey home via Venice[128] when they got the invitation of Pope Nicholas I (858 – 867) to Rome concerning their introduction of the Slavonic liturgy in Moravia. Nicholas I was already dead in the time of their arrival in Rome and his successor, Pope Hadrian II, welcomed them and relics of St. Clement in a very respectful way[129] and in the end he approved the Slavonic liturgy[130].

Pope Nicholas I did not recognise St. Photius as a Patriarch (858 – 867, 877 – 886) after his first accession to the office, because it was without the Pope's approval. In 863 the Pope called a synod to Lateran to depose him and restore Rome-inclined Patriarch St. Ignatius (847 – 858, 867 – 877)[131]. The Pope wanted to benefit again from the renewed papal jurisdiction over the Diocese of Illyricum, which was, alongside the Dioceses of Sicily and Calabria, taken from the Popes to the Patriarchate of Constantinople by the Byzantine Emperors some time in 730s-760s, i.e. during the time of iconoclasm in Byzantium[132]. The forced Christianisation of Bulgaria, which was situated in eastern Illyricum, started by St. Photius' priests after the defeat of Khan Boris by Byzantium in 864. However, baptised Khan/Prince Boris-Michael (852 – 889) wanted its own ecclesiastical organisation, what St. Photius did not want to fulfil, so Boris-Michael turned upon East Francia and the Pope[133]. In Nicholas' answers to the Bulgarians from the year 866 (*Responsa Nicolai papae ad consulta Bulgarorum*), Pontiff Nicholas I stated that there were three legitimate patriarchs, because their origin went back to the apostles and Constantinople did not have such a history, and thus together with Jerusalem lacked the necessary legitimacy[134]. Bishops and priests of Pope Nicholas I achieved success in the Christianisation of Bulgaria in this time and were present there until 870. Nicholas I promised in his answers to Bulgarians

[123] *Žitije Mefodija, archijepiskopa Moravьska* V; p. 123-125.
[124] *Žitije Mefodija, Archijepiskopa Moravьska* VIII; p. 128.
[125] *Epistolae MMFH* 23; p. 114-115.
[126] BARTOŇKOVÁ & VEČERKA 2011, p. 112.
[127] HNILICA 1990, p. 49, 53; GALUŠKA & VAŠKOVÝCH 2013, p. 22; VRAGAŠ 2013, p. 47-48.
[128] DVORNIK 1970, p. 131-133.
[129] *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione S. Clementis* 9; p. 110.
[130] Additional literature in relation to this approval you can find mentioned here: HUSÁR 2017, p. 95-96.
[131] *Epistolae MMFH* 29-32; p. 117-118; *Vita Nicolai I, Liber Pontificalis* 107, 42; p. 223-224.
[132] BETTI 2014, p. 118, n. 34.
[133] VAVŘÍNEK 2013, p. 142-145.
[134] *Epistolae MGH* VI, IV, V, 99, XCII; p. 596-597.

and their Khan/Prince Boris-Michael that they would have got their own archbishop for Bulgaria from Rome if they had had enough Christians and established Christianity in their country. But that never happened[135]. Then in 867 Pope Nicholas I was condemned at the synod summoned by Patriarch St. Photius in Constantinople[136].

The Pope Hadrian II himself allegedly demonstrated his modesty and humbleness to the servants of God, who were Greeks and of other origins, in his own way on Friday after the third Sunday before Lent (the 20th of February) in 868[137]. *"In humility he personally poured water over the hands of them all, he set the meal, he served the cups, and, to make them more disposed to take part in the luncheon, he did what he knew no pontiff before himself had done: he reclined with them, joining in with them in praising God with hymns and spiritual chants, (going through) the whole vast company of them there as they kept up a constant chorus (of praise)"*[138]. We cannot exclude the possibility that Sts. Constantine-Cyril and Methodius could attend this banquet[139].

According to *the Life of Constantine the Philosopher*[140] (in 869) the Greeks from Rome along with the Romans[141] were instructed by Hadrian II to gather with candles, chant over dead Constantine-Cyril, and arrange for him the same funeral procession as for the Pope himself. In the same year Pope Hadrian II repeated the synod (in St. Peter's Basilica) that condemned deposed St. Photius, the initial supporter of the Salonica brothers[142]. That continued at the Constantinopolitan council of 869 – 870, where the actions made by Pope Nicholas I and Hadrian II against St. Photius were proved[143]. However, on the basis of this council the ecclesiastical jurisdiction over the Bulgarian territory returned to the Constantinopolitan patriarchate and Latin clergy was expelled from this area[144].

Even though Pope John VIII, Hadrian II´s successor, finally confirmed the orthodoxy of Greek Methodius and the Slavonic liturgy by his letter called the *Industriae tuae* in 880[145], the previous policy of this Pope quite did not regard Greeks with favour. Pope John VIII intensively tried to spread the papal jurisdiction over the Bulgarian, Croatian and Dalmatian Church during the 870s, against claims of the Constantinopolitan patriarchate[146]. Emperor Basil I (867 – 886), by contrast, sent his own missionaries to Serbs and Croatians which was

[135] VAVŘÍNEK 2013, p. 146.

[136] GALLAGHER 2008, p. 594; VAVŘÍNEK 2013, p. 147.

[137] One can guess that this event most likely referred to the followers and supporters of Patriarch St. Ignatius too. DAVIS 1995, p. 266, n. 40 and p. 267.

[138] *Vita Hadriani II, Liber Pontificalis* 108: 16; p. 267.

[139] DAVIS 1995, p. 267, n.42; DVORNIK 1970, p. 138; OBOLENSKY 1988, p. 10; TACHIAOS 1989, p. 115, 118.

[140] *Žitije Konstantina Filosofa* XVIII; p. 94.

[141] The *Roman Legend* mentions just the Greek and Roman clerics. *Vita Constantini-Cyrilli cum translatione S. Clementis* 10; p. 111.

[142] *Vita Hadriani II, Liber Pontificalis* 108, 32-33; p. 274-275.

[143] DAVIS 1995, p. 253; GALLAGHER 2008, p. 594.

[144] TODOROV 2010, p. 184.

[145] In June 880. *Industriae tuae*; p. 161-173.

[146] BETTI 2014, p. 128-132; ŽIVKOVIĆ 2012, p. 212-214.

connected with his intention to found his administration in Dalmatia[147]. Pope John VIII demanded from Serbian Prince Mutimír for his return to the Pannonian diocese, which was administrated by a bishop appointed by Rome, i.e. St. Methodius[148]. As I have stated before, John the Deacon composed for the same Pope the *Life of Gregory the Great* in 873 – 876, where we can recognise hostility to the Greek monks in the St. Andrew's monastery in Clivus Scauri. In spite of that, Anastasius the Librarian favoured Constantine-Cyril[149] even during the first half of John VIII's pontificate as we can see it in documents of the Constantinopolitan council of 869 – 870[150] and his official correspondence with Emperor Charles the Bald (875 – 877)[151] and Bishop Gauderich of Velletri[152] in 875 – 876.

A positive approach that Pope John VIII had towards Greek St. Methodius, though he was still his archbishop, could also have been connected with John's acceptance of the decrees of St. Photian's Great Council of Reconciliation (between the papacy and the Constantinopolitan patriarchate) held from November 879 to March 880[153] in Constantinople that refused (inter alia) the "filioque clause" in the Nicene Creed[154]. The Pope also needed Byzantine ships from south Italy (mainly from 877 to 880) to protect Rome from possible sacking by the Arab navy from the south[155] and therefore it could change his previous bad attitude to Greeks. And there is no doubt that the main goal of Pope John VIII during his reign was to get rid Rome and Southern Italy of Arabs what is documented in his 314 letters from 867 – 882[156]. That he could achieve only with help from the Byzantine Empire, which was gaining strength and ground there at the time.

Conclusion

The Greek milieu and its ecclesiastical and secular institutions, or figures played an important role in the early medieval Rome. That can also be applied for

[147] LÖWE 1983, p. 663.

[148] *Epistolae MMFH* 55; p. 138-139; LÖWE 1983, p. 662-663.

[149] TACHIAOS 1989, p. 111, 114.

[150] In the foreword of Anastasius's dossier (his translation to Latin) on the aforementioned council a Latin phrase appears concerning former Patriarch St. Photius and St. Constantine-Cyril: *"Qui a Constantino philosopho magnae fanatitatis viro fortissimo ejus amico…"* Thereby Anastasius honours St. Constantine-Cyril, although he associates him with St. Photius who was anathematised during the council. *Sancta Synodus Octava Generalis, Constantinopolitana Quarta. Causae et Praefatio*, 6; GALLAGHER 2008, p. 594.

[151] In his own letter dated on the 23rd of March 875, Anastasius branded St. Constantine-Cyril as a great man (*vir magnus*), teacher of apostolic life (*apostolicae vitae praeceptor*), and a philosopher (*Constantinus philosophus*). *Epistolae MMFH* 59; p. 141-142.

[152] A letter (written sometime between March 875 and 876) to Bishop Gauderich contains a section where Anastasius called Constantine from Thessaloniki, again a philosopher as well as the man of apostolic life (*Constantinus Thessalonicenus philosophus vir apostolicae vitae*) who has written a report on the discovery of Pope Clement's mortal remains. *Epistolae MMFH* 60; p. 143-144.

[153] ŽIVKOVIĆ 2012, p. 214.

[154] DVORNIK 1970, p. 190-191; MEYENDORFF 1991, p. 785-786.

[155] GANTNER 2012, p. 410-411, 411, n. 39.

[156] GANTNER 2012, p. 409.

the second half of the 9th century. Although Papal Rome split with the Byzantine Empire in the second half of the 8th century, this event did not befall the Greeks in Rome. The split happened because the Popes needed the real protection for own realm, what weakening Byzantium could not provide, and they did not agree with the Byzantine Emperors on iconoclasm. Firmly established positions of Greeks in the Eternal City could help the Salonica brothers and their mission, whether during liturgies or for protecting or accommodating them in the Greek quarter or in Greek institutions elsewhere in Rome. Anastasius the Librarian, as a representative figure of probable Greek origins and a member of the Papal secretariat, might help the mission of Sts. Constantine-Cyril and Methodius at the Papal court. Also two abbots of St. Erasmus' monastery on the Caelian Hill attained positions within the Roman Church and Papal court in the middle of the 9th century and in the second half of this century, namely the position of a bishop (Nicholas) and *scriniarius* (Zachary). Therefore even Greeks could achieve important positions in the examined period in Rome. Moreover St. Constantine-Cyril, who died as a monk in an unknown monastery of Rome, was opulently buried in the Basilica of St. Clement in 869. It should be noted that St. Blasius, who came to Rome with the Bulgarian embassy in 866, spent 18 years in the (Greek) Monastery of St. Caesarius on the Palatine Hill. Despite disputes with the Constantinopolitan patriarchate over the ecclesiastical jurisdiction in Illyricum and Dalmatia during the second half of the 9th century, the Papacy also looked for help of the Byzantine Empire, which grew stronger at the time again, to expel Arabs/Saracens from Southern Italy and thus to avert the danger that Rome would have been sacked by them. Whether it mattered to Greek St. Methodius' case or not, these events and the Great Council of Reconciliation in 879 – 880 could improve the common relations between the Pope and the Byzantine Emperor as well as Constantinopolitan Patriarch. Greeks were also important in the Eternal City at the end of the 9th century, because in 896 their *schola* welcomed, alongside the senate of Rome, victorious Eastern Frankish King Arnulf in Rome.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources

Annales Fuldenses, in: Fridericus Kurze (ed.), *Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientalis*, Impensis bibliopolii Hahniani, Hannovera, 1891.

Βίος Κλήμεντος, in: Dagmar Bartoňková & Radoslav Večerka (eds.), *Magnae Moraviae Fontes Historici II*, Koniasch Latin Press, Praha, 2010, p. 179-209.

Epistolae MMFH, in: Dagmar Bartoňková & Radoslav Večerka (eds.), *Magnae Moraviae Fontes Historici III*, Koniasch Latin Press, Praha, 2011, p. 107-217.

Epistolae MGH VI, in: Ernestus Perels (ed.), *Monvmenta Germaniae Historica, Epistolarum, Tomus VI, Karolini Aevi IV*, Apud Weidmannos, Berolinum, 1925.

Industriae tuae, in: Dagmar Bartoňková & Radoslav Večerka (eds.), *Magnae Moraviae Fontes Historici III*, Praha, Koniasch Latin Press, 2011, p. 161-173.

Leonis VI Tactica, in: George T. Dennis (ed.), *The Taktika of Leo VI*, Dumbarton Oaks, Washington, D. C., 2010.

Ciceronis de legibus – M. Tullii Ciceronis De Legibus, in: J. G. F. Powell (ed.), *M. Tulli Ciceronis De Re Publica, De Legibus, Cato Maior de Senectute, Laelius de Amicitia*, Oxford University Press, Oxford, 2006.

The Ohrid Leged – Кратко (проложно житие на св. Климента Охридски отъ Димитрияа Хоматианъ, in: Йордан Иванов (ed.), *Български старини из Македония*, Българска академия на науките, Издателство Наука и изкуство, София, 1970, p. 316-321.

Sancta Synodus Octava Generalis, Constantinopolitana Quarta, in: Joannes Dominicus Mansi (ed.), *Sanctorum conciliorum nova et amplissima collectio. Tomus Decimus Sextus*, Venetia, 1771, 1-550.

Sancti Gregorii Magni Vita, auctore Joanne Diacono, in: J.-P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus. Tomus LXXV*, Sanctus Gregorius Magnus, Paris, p. 41-242.

Translatio et Miracula Sanctorum Marcellini et Petri auctore Einhardo, in: G. Waitz *et al.*, *Monvmenta Germaniae Historica. Scriptorvm. XV/I*, Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannovera, 1887, p. 238-264.

Vita Constantini-Cyrilli cum translatione s. Clementis, in: Dagmar Bartoňková & Radoslav Večerka (eds.), *Magnae Moraviae Fontes Historici II*, Koniasch Latin Press, Praha, 2010, p. 103-113.

Vita Doni, Liber Pontificalis 80, in: Raymond Davis (ed.), *Liber Pontificalis. The Ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*, Liverpool University Press, Liverpool, 1989, p. 73.

Vita Gregorii II, Liber Pontificalis 91, in: Raymond Davis (ed.), *The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis). The Ancient Biographies of Nine Popes from AD 715 to AD 817*, Liverpool University Press, Liverpool, 1992, p. 3-16.

Vita Gregorii IV, Liber Pontificalis 103, in: Raymond Davis (ed.), *The Lives of the Ninth-Century Popes (Liber Pontificalis)*, Liverpool University Press, Liverpool, 1995, p. 49-70.

Vita Hadriani II, Liber Pontificalis 108, in: Raymond Davis (ed.), *The Lives of the Ninth-Century Popes (Liber Pontificalis)*, Liverpool University Press, Liverpool, 1995, p. 259-294.

Vita Leonis III, Liber Pontificalis 98, in: Raymond Davis (ed.), *The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis). The Ancient Biographies of Nine Popes from AD 715 to AD 817*, Liverpool University Press, Liverpool, 1992, p. 179-230.

Vita Leonis IV, Liber Pontificalis 105, in: Raymond Davis (ed.), *The Lives of the Ninth-Century Popes (Liber Pontificalis)*, Liverpool University Press, Liverpool, 1995, p. 111-160.

Vita Nicolai I, Liber Pontificalis 107, in: Raymond Davis (ed.), *The Lives of the Ninth-Century Popes (Liber Pontificalis)*, Liverpool University Press, Liverpool, 1995, p. 205-247.

Vita Pauli I, Liber Pontificalis 95, in: Raymond Davis (ed.), *The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis). The Ancient Biographies of Nine Popes from AD 715 to AD 817*, Liverpool University Press, Liverpool, 1992, p. 80-84.

Vita Paschalis I, Liber Pontificalis 100, in: Raymond Davis (ed.), *The Lives of the Ninth-Century Popes (Liber Pontificalis)*, Liverpool University Press, Liverpool, 1995, p. 5-30.

Žitije Konstantina Filosofa, in: Dagmar Bartoňková & Radoslav Večerka (eds.), *Magnae Moraviae Fontes Historici II*, Koniasch Latin Press, Praha, 2010, p. 43-95.

Žitije Mefodija, archijepiskopa Moravьska, in: Dagmar Bartoňková & Radoslav Večerka (eds.), *Magnae Moraviae Fontes Historici II*, Koniasch Latin Press, Praha, 2010, p. 116-140.

Žitije Nauma (II), in: Dagmar Bartoňková & Radoslav Večerka (eds.), *Magnae Moraviae Fontes Historici II*, Koniasch Latin Press, Praha, 2010, p. 226-228.

Authors

ALCHERMES 1995 – Joseph D. Alchermes, *Petrine Politics: Pope Symmachus and the Rotunda of St. Andrew at Old St. Peter's*, The Catholic Historical Review 81 (1995), 1, p. 1-40.

BARCLEY LLOYD 1986 – Joan E. Barcley Lloyd, *The Building History of the Medieval Church of S. Clemente in Rome*, Journal of the Society of Architectural Historians 45 (1986), 3, p. 197-223.

BARTOŇKOVÁ & VEČERKA 2011 – Dagmar Bartoňková & Radoslav Večerka (eds.), *Magnae Moraviae Fontes Historici III*, Praha, 2011.

BATIFFOL 1888 – Pierre Batiffol, *Librairies byzantines à Rome*, Mélanges d'archéologie et d'histoire 8 (1888), p. 297-308.

BETTI 2014 – Maddalena Betti, *The Making of Christian Moravia (858-882). Papal Power and Political Reality*, Leiden / Boston, 2014.

BOLLÓK 2016 – Adam Bollók, *Rediscovering Antiquities and Reviving the Past. Byzantium during the 9th and 10th Centuries*, Convivium 3 (2016), 1, p. 60-75.

BOYLE 1988 – Leonard Boyle, *The site of the Tomb of St. Cyril in the Lower Basilica of San Clemente, Rome*, in: Edward G. Ferrugia, Robert F. Taft & Gino K. Piovesana (eds.), *Christianity Among the Slavs: the Heritage of Saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress Held on the Eleventh Centenary of the Death of St. Methodius. Rome, October 8-11, 1985*, Pont. Institutum Studiorum Orientalium, Rome, 1988, p. 75-82.

COSTAMBEYS & LEYSER 2007 – Marios Costambeys & Conrad Leyser, *To be the Neighbour of St. Stephen: Patronage, Martyr Cult, and Roman Monasteries, c. 600–c. 900*, in: Kate Cooper & Julia Hillner (eds.), *Religion, Dynasty, and Patronage in Early Christian Rome, 300-900*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, p. 262-287.

DAVIS 1992 – Raymond Davis (ed.), *The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis)*, Liverpool University Press, Liverpool, 1992.

DAVIS 1995 – Raymond Davis (ed.), *The Lives of the Ninth-Century Popes (Liber Pontificalis)*, Liverpool University Press, Liverpool, 1995.

DEY 2008 – Hendrik W. Dey, *Diaconiae, Xenodochia, Hospitalia and Monasteries: 'Social Security' and the Meaning of Monasticism in Early Medieval Rome*, Early Medieval Europe 16 (2008), 4, p. 398-422.

DUCHESNE 1892 – L. Duchesne, *Le Liber Pontificalis. Tome second*, Ernest Thorin, Paris, 1892.

DVORNIK 1970 – František Dvornik, *Byzantine Missions Among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick / New Jersey, 1970.

EKONOMOU 2007 – Andrew J. Ekonomou, *Rome and the Greek Popes. Eastern Influences on Rome and the Papacy from Gregory the Great to Zacharias, A.D. 590-752*, Lexington Books, Lanham – Plymouth, 2007.

FERRARI 1957 – Guy Ferrari, *Early Roman Monasteries. Notes for the History of the Monasteries and Convents at Rome from the V through the X Century*, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano, Rome, 1957.

FRANCIA 1975 – Ennio Francia, *San Paolo fuori le Mura,* in: John P. O'Neill (ed.), *The Vatican Spirit and Art of Christian Rome*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1975, p. 324-331.

GALLAGHER 2008 – Clarence Gallagher, *The two Churches*, in: Elizabeth Jeffreys, John Haldon & Robin Cormack (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press, Oxford, 2008, p. 592-598.

GALUŠKA & VAŠKOVÝCH 2013 – Luděk Galuška & Miroslav Vaškových, *Křesťanství na Velké Moravě a byzantská misie*, Slovácké museum v Uhreském Hradišti, Uherské Hradište, 2013.

GANTNER 2012 – Clemens Gantner, *New Visions of Community in Ninth-Century Rome: The Impact of the Saracen Threat on the Papal World View*, in: Walter Pohl, Clemens Gantner & Richard Payne (eds.), *Visions of Community in the Post-Roman World. The West, Byzantium and the Islamic World, 300-1100*, Ashgate, Farnham / Burlington, 2012, p. 403-421.

GANTNER 2013 – Clemens Gantner, *The Label "Greeks" in the Papal Diplomatic Repertoire in the Eighth Century*, in: Walter Pohl & Gerda Heydemann (eds.), *Strategies of Identification: Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe*, Berepols, Turnhout, 2013, p. 303-349.

GANTNER 2014a – Clemens Gantner, *Freunde Roms und Völker der Finsternis. Die päpstliche Konstruktion von Anderen im 8. und 9. Jahrhundert*, Böhlau Verlag, Wien/Köln, 2014.

GANTNER 2014b – Clemens Gantner, *Romana urbs: Levels of Roman and Imperial Identity in the City of Rome*, Early Medieval Europe 22 (2014), 4, p. 461-475.

GANTNER 2015 – Clemens Gantner, *The Eighth-Century Papacy as Cultural Broker*, in: Clemens Gantner, Rosamond McKitterick & Sven Meeder (eds.), *The Resources of the Past in Early Medieval Europe*, Cambridge, 2015, p. 245-261.

GOODSON 2010 – Caroline Goodson, *The Rome of Pope Paschal I. Papal Power, Urban Renovation, Church Rebuilding and Relic Translation, 817-824*, Cambridge, 2010.

GREATREX 2000 – Geoffrey Greatrex, *Roman Identity in the Sixth Century*, in: Stephen Mitchell & Geoffrey Greatrex (eds.), *Ethnicity and Culture in Late Antiquity*, London / Swansea, 2000, p. 267-292.

HNILICA 1990 – Ján Hnilica, *Svätí Cyril a Metod. Horliví hlásatelia božieho slova a verní pastieri cirkvi*, Vydavateľstvo Alfa, Bratislava, 1990.

HUSÁR 2017 – Martin Husár, *Processions and Architecture of Papal Rome in Relation to the Stay of the Salonica Brothers in Rome*, Graeco-Latina Brunensia 22/1 (2017), p. 93-110.

IZZI 2010 – Luisa Izzi, *Representing Rome. The influence of Rome on Aspects of the Public Arts of Early Anglo-Saxon England (c. 600-800). PhD thesis*, University of York, York, 2010.

KRAUTHEIMER 1937 – Richard Krautheimer, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae. Le basiliche crisiane antiche di Roma (Sec. IV–IX). Vol. I*, Pontifico Instituto di Archeologia Cristiana, Roma, 1937.

KRAUTHEIMER, FRANKL & CORBETT 1959 – Richard Krautheimer, Wolfgang Frankl & Spencer Corbett, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae. The Early Christian Basilicas of Rome (IV – IX Cent.). Vol. II*, Pontifico Instituto di Archeologia Cristiana – Institute of Fine Arts, New York University, Roma / New York, 1959.

KRAUTHEIMER, CORBETT & FRANKL 1970 – Richard Krautheimer & Spencer Corbett & Wolfgang Frankl, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae. The Early Christian Basilicas of Rome (IV – IX Cent.). Vol. IV*, Pontifico Instituto di Archeologia Cristiana – Institute of Fine Arts, New York University, Roma / New York, 1970.

KRAUTHEIMER 2000 – Richard Krautheimer, *Rome. Profile of a City, 312–1308. With a new foreword by Marvin Trachtenberg*, Princeton University Press, Princeton, 2000.

LÖWE 1983 - Heinz Löwe, *Cyrill und Methodius zwischen Byzanz und Rom*, in: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto Medioevo: 15–21 aprile 1982. Tomo Secondo*, Presso la sede del centro, Spoleto, 1983, p. 631-686.

MARCHIORI 2007 – Maria Laura Marchiori, *Art and Reform in Tenth-Century Rome – The Paintings of S. Maria in Pallaria*, PhD dissertation, Queen's University, Kingston, 2007.

MARINČÁK 2005 – Šimon Marinčák, *Slovanská liturgia – liturgické dedičstvo byzantskej misie z 9. storočia*?, Slavica Slovaca 40 (2005), 1, p. 34-62.

MASKARINEC 2013 – Maya Maskarinec, *Who Were the Romans? Shifting Scripts of Romanness in Early Medieval Italy*, in: Walter Pohl & Gerda Heydemann (eds.), *Strategies of Identification: Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe*, Turnhout, 2013, p. 297-363.

MASKARINEC 2014 – Maya Maskarinec, *Foreign saints at home in eighth- and ninth-century Rome: the patrocinia of diaconiae, xenodochia, and Greek monasteries*, in: Stanislava Kuzmová Ana Marinkovic & Trpimir Vedriš (eds.), *Cuius Patrocinio Tota Gaudet Regio. Saints' Cults and the Dynamics of Regional Cohesion*, Zagreb, 2014, p. 21-38.

MASKARINEC 2018 – Maya Maskarinec, *City of Saints: Rebuilding Rome in the Early Middle Ages*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2018.

MEYENDORFF 1991 – John Meyendorff, *Filioque*, in: Alexander P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium. Volume 2*, New York, 1991, p. 785-786.

MICHEL 1952 – Anton Michel, *Die griechischen Klostersiedlungen zu Rom bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts*, Ostkirchliche Studien 1 (1952), p. 32-45.

NOBLE 1991 – Thomas F. X. Noble, *The Republic of St. Peter. The Birth of the Papal State, 680-825*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1991.

NOBLE 2009 - Thomas F. X. Noble, *Images, Iconoclasm, and the Carolingians*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009.

OBOLENSKY 1988 – Dimitri Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford University Press, Oxford, 1988.

ORLENDI 1731 – Franciscus Orlendi, *Orbis sacer et profanus illustrates. Pars Secunda. Europam complectens. Volumen Primum*, Bernardo Peperini, Florentia, 1731.

OSBORNE 1981a – John Osborne, *The painting of the Anastasis in the lower church of San Clemente, Rome: a re-examination of the evidence for the location of the tomb of St. Cyril*, Byzantion 51 (1981), p. 255-287.

OSBORNE 1981b – John Osborne, *The 'Particular Judgement': an Early Medieval Wall-Painting in the Lower Church of San Clemente, Rome*, The Burlington Magazine 123 (1981), 939, p. 335-341.

OSBORNE 1984 – John Osborne, *Early Medieval Wall-Paintings in the Lower Church of San Clemente*, Rome, Garland Publishing, New York / London, 1984.

POHL 2012 – Walter Pohl, *Ethnicity, Religion and Empire*, in: Walter Pohl, Clemens Gantner & Richard Payne (eds.), *Visions of Community in the Post-Roman World. The West, Byzantium and the Islamic World, 300-1100*, Ashgate, Farnham/Burlington, 2012, p. 1-23.

RAPP 2008 – Claudia Rapp, *Hellenic Identity, Romanitas, and Christianity in Byzantium*, in: Katerina Zacharia (ed.), *Hellenisms. Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Ashgate, Burlington, VT, 2008, p. 127-147.

SANSTERRE 1983a – Jean-Marie Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne (milieu du VIe s. - fin du IXe s.). I. Texte*, Bruxelles, 1983.

SANSTERRE 1983b – Jean-Marie Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne (milieu du VIe s. - fin du IXe s.). II. Bibliographie, notes. Index et cartes*, Bruxelles, 1983.

SANSTERRE 1988 - Jean-Marie Sansterre, *Le monachisme byzantin à Rome*, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi Sull' Alto Medioevo 34 (1988), 1-2, p. 701-750.

STOURAITIS 2014 – Ioannis Stouraitis, *Roman identity in Byzantium: a critical approach*, Byzantinische Zeitschrift 107 (2014), 1, p. 175-220.

STOURAITIS 2017 – Yannis Stouraitis, *Reinventing Roman Ethnicity in High and Late Medieval Byzantium*, Medieval worlds 5 (2017), p. 70-94.

ŠKOVIERA 2007 – Andrej Škoviera, *Liturgia cyrilometodskej misie na Veľkej Morave*, in: Jozef Michalov *et al*. (eds.), *Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Veľkú Moravu*, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra, 2007, p. 104-130.

ŠKOVIERA 2010 – Andrej Škoviera, *Svätí slovanskí sedmopočetníci*, Slovenský komitét slavistov, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Bratislava, 2010.

TACHIAOS 1989 – Anthony-Emil N. Tachiaos, *Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs*, Thessaloniki, 1989.

TACHIAOS 2002 – Anthony-Emil N. Tachiaos, *Cyril And Methodius' Visit to Rome in 868: Was it Scheduled or Fortuitous?*, in: Peter Schreiner & Olga Strakhov (eds.). *Chrysai Pylai. Zlataja Vrata. Essays presented to Ihor Ševčenko on his eightieth birthday by his colleagues and students (Palaeoslavica 10/2)*, Cambridge, MA, 2002, p. 210–221.

VAVŘÍNEK 2013 – Vladimír Vavřínek, *Cyril a Metoděj mezi Konstaninopolí a Římem*, Nakladatelství Vyšehrad, Praha, 2013.

VRAGAŠ 2013 – Štefan Vragaš, *Cyrilo-metodské dedičstvo v náboženskom, národnom a kultúrnom živote Slovákov*, Bratislava, 2013.

DE VRIES 2018a – Wilhelm de Vries, *Teologické rozdiely medzi Východom a Západom*, Konzervatívny denník Postoj (2018), https://svetkrestanstva.postoj.sk/ 30371/teologicke-rozdiely-medzi-vychodom-a-zapadom.

DE VRIES 2018b – Wilhelm de Vries, *Hlbšie dôvody Fotiovej schizmy*, Konzervatívny denník Postoj (2018), https://svetkrestanstva.postoj.sk/31346/ hlbsie-dovody-fotiovej-schizmy.

WALTER 1993 – Christopher Walter, *Papal Political Imagery in the Medieval Lateran Palace* (VIIb), in: Christopher Walter (ed.), *Prayer and Power in Byzantine and Papal Imagery*, Aldershot, 1993, VIIb/109–VIIb/136.

WEHRENS 2016 – Hans Georg Wehrens, *Rom. Die christlichen Sakralbauten vom 4. bis zum 9. Jahrhundert. Ein Wademecum*, Freiburg / Basel / Wien, 2016.

YAWN 2012 – Lila Yawn, *Clement's New Clothes. The Destruction of Old S. Clemente in Rome, the Eleventh-Century Frescoes, and the Cult of (Anti)Pope Clement III*, Reti Medievali Rivista 13 (2012), 1, p. 1-34.

ŽIVKOVIĆ 2012 – Tibor Živković, *De conversione Croatorum et Serborum. A Lost Source*, Čigoja štampa, Belgrade, 2012.

ARCHAEOLOGICA

RED OCHRE – FOR SPECIAL DEAD AND DANGEROUS DEAD (USE OF RED OCHRE IN THE BURIAL PRACTICES DURING THE LATE ENEOLITHIC BY DATA FROM THE TERRITORY OF BULGARIA)

Vanya STAVREVA[*]

Cuvinte-cheie: *ocru roşu, eneolitic, necropolă, practici de înmormântare, Bulgaria, cultura Kodjadermen – Gumelnitsa – Karanovo VI, Varna.*

Keywords: *red ochre, eneolithic, necropolis, burial practices, Bulgaria, Kodjadermen – Gumelnitsa – Karanovo VI culture, Varna.*

Rezumat: *În acest articol autoarea prezintă utilizarea ocrului roșu în ritualurile funerare din Eneoliticul târziu în Bulgaria. Au fost analizate aproximativ 1200 de morminte descoperite în necropole, așezări și în locuri neobișnuite, în care ocrul roșu a fost folosit selectiv și relativ rar, ceea ce subliniază o practică funerară neobișnuită. În același timp, prezența sa a fost documentată în aria cercetată în 70% dintre morminte, ceea ce o îndeamnă pe autoare să creadă că această practică este parte constitutivă a unui ritual funerar standard utilizat în cazuri speciale pentru indivizi „deosebiți" sau „periculoși". Interesantă este și prezența acestor practici în unele dintre cele mai bogate morminte. Autoarea sugerează posibile interpretări pentru motivele folosirii ocrului.*

Abstract: *In this article the author presents the use of red ochre in the burial rituals during the Late Eneolithic on the territory of Bulgaria. Approximately 1,200 graves have been analyzed in necropolises, settlement mounds and in unusual places, where ochre was found to be selectively and relatively rarely used, and this outlines it an unusual burial practice. At the same time, its presence in graves was documented throughout the surveyed area - it occurs in 70% of the necropolis, which gives the author reason to believe that this practice is part of the standard burial ritual applied in special cases for „special" dead or for „dangerous" dead. What is interesting is that these practices are present in some of the richest graves. The author suggests possible interpretations of the*

[*]Vanya STAVREVA: PhD Candidate, Department of Archaeology, Faculty of History, "St. Kliment Ohridski" University, 15 Tsar Osvoboditel Blvd, 1504 Sofia, Bulgaria; e-mail: v.stavreva@mail.bg.

reasons for ochre use.

Archaeological background and cultural framework

Currently more than 1,200 graves of the Late Eneolithic, located in 31 archaeological complexes, are known on the territory of Bulgaria. Most of them are in necropolises, but about 150 are found in a settlement environment. Chronologically, culturally and historically they refer to the culture of Varna and the archaeological cultural complexes Kodjadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI and Krivodol-Salcutsa. Henrieta Todorova determined their development approximately within 4450/4400 to 4200/4150 BC[1].

Already studied and currently being studied, are 20 Late Eneolithic necropolises – Bereketska settlement mound[2], Varna I[3], Varna III[4], Vinitsa[5], Devnya[6], Demir Baba Teke[7], Durankulak[8], Golyamo Delchevo[9], Kamenovo[10], Kosharna[11], Kozareva mogila[12], Lilyak[13], Lovec-Zmiyskiya ostrov[14], Ovcharovo[15], Omurtag[16], Provadia-Solnitsata[17], Radingrad[18], Smyadovo[19], Sushina[20], Targovishte[21].

Single graves outside settlements were also found - near the village of Pomoshtica[22] and near the village of Rupkite[23], which are believed to have been part of necropolises. Human remains are also deposited in unusual places - the Devetashka Cave[24], the Haramiiska Dupka cave[25], the cave near Harman kaya[26], abandoned ore works in Aibunar[27]. Although the burial ritual seems to have required burial outside the settlements, there are exceptions to this rule. For ritual reasons or because of extraordinary circumstances burials were also carried out

[1] TODOROVA 2003, p. 276-290.
[2] KALCHEV 2002.
[3] IVANOV 1974, 1975, 1978, 1988, 1991, 2000.
[4] SLAVCHEV *et al.* 2018.
[5] RADUNCHEVA 1976.
[6] TODOROVA-SIMEONOVA 1971.
[7] MATEVA 1997.
[8] DIMOV *et al.* 1984; TODOROVA 2002; TODOROVA *et al.* 2002.
[9] TODOROVA *et al.* 1975.
[10] BOYADZHIEV, CHERNAKOV & DILOV 2016, 2017.
[11] CHERNAKOV 2011b.
[12] GEORGIEVA 2012; GEORGIEVA & DANOV in print; GEORGIEVA *et al.* 2018.
[13] OVCHAROV 1963.
[14] CHOHADZHIEV & VENELINOVA 2008b.
[15] TODOROVA *et al.* 1983.
[16] ANGELOVA 1989, 1990, 1991a.
[17] NIKOLOV 2010, 2012.
[18] IVANOV T. 1984a, 1984b; IVANOV & DILOV 2012.
[19] CHOHADZHIEV & MIHAYLOVA 2014.
[20] CHOHADZHIEV & VENELINOVA 2008a, 2009, 2014.
[21] ANGELOVA 1986, 1991b.
[22] BACVAROV 2004.
[23] KALCHEV 2011.
[24] MIKOV & DZHAMBAZOV 1960; BOEV 1972.
[25] BORISLAVOV & VALCHANOVA 2017.
[26] IVANOVA *et al.* 2013.
[27] CHERNIH 2013.

on the territory of some settlement mounds: Rousse[28], Kubrat[29], Nova Nadezhda[30], Kosharna[31], Azmashka[32], Provadia-Solnitsata[33]. Human skulls and bones were found in the Kodjadermen mound[34]. Some of the found skeletal remains cannot be considered burials - Hotnitsa Mound[35] and most of the skeletons found in the Yunatsite settlement mound, but there is also a group of graves in spaces between residential housing with a partially performed burial ritual[36].

The red ochre in the burial ritual during the Late Eneolithic in Bulgaria

The analysis of graves shows that most likely the standard burial ritual that applied to the majority of the dead in the second half of the fifth millennium BC required them to be buried in necropolises outside the settlements in individual burial pits by bone placement in an anatomical order, stretched or collapsed, oriented to the east or north (with deviations). They were accompanied by a standard set of burial inventory.

In addition to the standard burial ritual for the „ordinary" community members, there was also a system of other burial practices that were used exceptionally, knowing which cases should be used for which dead. They usually resorted to them because of the irrational fear of „dangerous dead", but special treatment was also given to individuals who were a high social status in their lives. The special circumstances of death also led to „special" burials because of the different perception of the dead in these circumstances.

Such a rare burial practice is the use of red ochre, which is documented in 14 necropolises: Varna I, Vinitsa, Devnya, Durankulak, Golyamo Delchevo, Kosharna, Kozareva mogila, Lilyak, Omurtag, Provadia-Solnitsata, Radingrad, Smyadovo, Targovishte, Sushina and two settlement mounds - Azmashka and Rousse. The publications describe about 110 graves found with skeletal remains and the presence of red ochre, one third of them being in the Varna I necropolis. Although ochre use in the late Eneolithic is an unusual practice because of its selective and limited application (found in about 10% of the graves) the fact that it is observed throughout the studied territory and found in 70% of the necropolises, gives reason to believe that it is part of the standard burial ritual but applied in special cases.

Frequency of use is not uniform. In some necropolises it is exceptionally rare, and in others it is a majority part of the local burial ritual. Red ochre, for example, is found in almost all the graves explored from the necropolis in Sushina and Kosharna, which could be considered a regional feature of the ritual. Traces of ochre sprinkling are found on skeletons in 10 of 31 graves (32.2%) in the necropolis in the area of Pchelina near Omurtag.

[28] GEORGIEV & ANGELOV 1952, 1957; CHERNAKOV 2010.
[29] MIKOV 1927.
[30] BACVAROV *et al.* 2014; BACVAROV *et al.* 2015.
[31] CHERNAKOV 2011a.
[32] GEORGIEV 1962.
[33] NIKOLOV 2012.
[34] POPOV 1916-1918.
[35] ANGELOV 1958.
[36] MAZANOVA 2000.

In the necropolis of Varna I a large percentage of graves have traces of red ochre. Due to the lack of a full publication, it is not possible to clearly define the frequency of its use. It is not always clear whether there is a red coloration of fabrics and pavements, sprinkling with ochre or whole lumps. According to Y. Boyadzhiev, the presence of dark matter and ochre is part of the local burial practices[37]. Lichter points out that in one-fifth of the graves red ochre is found[38]. The literature mentions the presence of ochre in 45 graves with skeletal remains[39], but yellow ochre graves are also included in this literature, as well as those for which the red staining could be assumed from bedding or a fabric, rather than a ritual use. Red ochre was found in the cenotaphs № 1, 2, 3, 4, 5, 15, 36, and others, in the Necropolis of Varna, at the bottom of which, except for ochre, there was dark material, containing a huge amount of golden ornaments. At the same time, there are less than 3% of the 440 Late Eneolithic graves in the Durankulak necropolis that contain red ochre.

The catalog of this study includes 93 of the red ochre graves for which there is published information. Their analysis showed that there is no sex differentiation when used, and it occurs in 26 females, 30 males, and the genders of the other buried individuals were not defined. The exception is the Durankulak necropolis, where the ochre is „reserved" for women - from 440 graves of the Late Eneolithic it is documented in 14, 12 are women and only two is a male. In the necropolis of Varna I the tendency is the opposite - the male graves prevail in the usage of ochre.

It is noteworthy that ochre was found in some of the richest graves of the Late Eneolithic. Such is the emblematic „golden" grave № 43 in the necropolis of Varna I, which contains royal insignia and belonged to a man, who occupied an extremely high place in society. Traces of red ochre, along with fragments of a ceramic pot, were found in the grave pit next to its eastern wall.

A thick layer of red ochre is located beneath the pots placed above the head of the dead man in the richest grave № 18 in the Devnya necropolis, which contains a lot of inventory, golden ornaments and copper tool, and which is interpreted as the burial of a chief.

Only in grave № 9 in the necropolis in Targovishte red ochre was used to cover the whole skeleton, and a clay amulet was found among the inventory. The necropolis is relatively poor in grave inventory, while this particular grave is distinguished by a large number of ornaments - 45 Spondylus beads, a Spondylus bracelet, a bone ring, and a pendant of the Glycemeric shell. The buried woman was placed in a position with strongly limp-up limbs, which distinguished it from all other graves in the necropolis.

Among the ten graves with ochre of the Late Eneolithic in Durankulak is the emblematic female grave № 514, which is one of the richest. The only two tombs in Smyadovo's necropolis, containing copper tools - № 6 and № 15, also have ochre.

These examples show that ochre use in the Late Eneolithic burial rituals is

[37] BOYADZHIEV 2006, p. 28.
[38] LICHTER 2001, p. 91.
[39] KRAUß *et al.* 2016.

not necessarily a deviation with a negative connotation. It presents special care and attitude to certain individuals - important to the collective, occupying a high social position, and may be associated with the perception of the red colour as a symbol of life.

Red ochre also appears in graves where various protective practices are observed, such as the ritual use of fire, positioning the body with the eyes facing down, manipulation of the body or skeleton (crushed and shuffled bones), punching a sharp object at the bottom of the grave. While the above-mentioned measures were taken to protect the lives of the „dangerous dead", and to prevent the dead person from turning into a vampire, red ochre may also be interpreted, to a certain extent, as a precaution. It was perceived as a means of facilitating the transition from the world of the living to the world of the dead, and from this point of view, perhaps the prehistoric people wanted to support this process in order to assist the dangerous dead with their transition to the „other" world so they would lower the risk of the individual coming back to the world of the living.

This could be the explanation for the red ochre clumps found the shuffled and broken bones of the individual from grave № 63 from the necropolis Varna I. Thus society wanted to protect itself from this sick person, who probably was socially marginalized while alive because of his illness. Red ochre is also found in some of the other graves where the researchers suggest that ritual crushing and shuffling of the bones has taken place - № 27, 28, 71. Traces of red ochre were also found in grave № 142, in which the left leg of the buried man has been rotated 180° along its longitudinal axis, probably before it was cut or secondary, but before the soft tissues had decayed.

More unusual burial practices were applied in more than half of the ochre graves listed in the catalog. The most common combination was the ritual use of fire - at 11 graves. A combination of ochre with a body positioned with the eyes towards the ground was found in graves № 18 in Golyamo Delchevo and № 6 in Kosharna. In grave № 1183 in Durankulak a buried woman had a copper needle stuck in front of her chest and elbows, and red ochre around the right elbow.

Placement of the ochre into the grave was done in several ways: in a pot from the burial inventory (Rousse, Golyamo Delchevo, Durankulak, Smyadovo); directly into the grave (Varna I, Vinitsa, Kozareva mogila, Durankulak, Devnya, Radingrad, Smyadovo, etc.), under the stone cover (Durankulak) or on a wooden structure above the dead (Devnya); sprinkling the skeleton and / or inventory or parts thereof (Devnya, Golyamo Delchevo, Kosharna, Durankulak, Lilyak, Smyadovo, Radingrad, Targovishte, Azmashka settlement mound).

Interpretation of the use of red ochre in the funeral ceremony

Fire and crafting tools played an undeniable role in human evolution, but researchers determine the collection and use of red ochre as one of the indicators for the development of symbolic and abstract thinking. This is one of the first pigments known and used by humans. The name comes from the Greek word ὠχρός - pale yellowish. In natural state, the mineral has a yellow or orange to

reddish colour, which is dehydrated at high temperature and becomes red[40].

Ochre was used by prehistoric people for utilitarian and ritual purposes. Its use in Paleolithic cave art is an indication of the development of mental abilities and of social and cultural development. In Mesolithic, in the Natufian culture, it was used to treat skin - to absorb fat and as a preservative[41]. Since the Neolithic, ochre was used for painting and drawing on ceramics, as well as for colouring fabrics and clothing, for painting or drawing on the floor or the walls of buildings. Red paint was found in almost all buildings at Neolithic Çatalhöyük East, especially in buildings, labelled 'shrines' by Mellaart.

„It wards off evil spirits and protects the object so decorated, be it the body of the dead, the wall of the house or shrine near which he slept, the bench or platform on which he sat or slept, the posts which support his roof and with baskets in which his food was stored"[42].

An antiseptic effect was probably even known in antiquity, suggesting that it was also used for healing purposes.

Its use with ritual purposes in the burial rituals relates to the symbolic meaning of colours. Red is one of the first colours, along with white and black, which were used by humans[43]. The importance of this colour triad and its symbolism in the burial rituals is conditioned by the cosmological, mythical and religious ideas of the bearers of ancient archaeological cultures. The practice of sprinkling red ochre on the body, colouring individual parts of it, or burying red ochre with the dead, occurs in different cultures of varying frequency, and incidental staining should be ruled out[44].

Researchers emphasize the deeply symbolic and varied meanings of the red colour in a burial context. For prehistoric people, death is a transformation to another reality, and the use of red ochre is interpreted as an aid to its realization. The presence of red ochre in the graves is associated with the concept of preserving life by passing the soul into the world of the afterlife, while red provides a magical power for crossing the road between the two worlds[45].

In many primitive societies the colour red and red objects are considered a powerful tool against disease and death. The healing properties of iron compounds in ochre and their use as a medicine by Australian aborigines suggest that other applications that are more closely related to the immediate survival of humans should be considered[46]. It is acceptable to assume that the early humans have learned through their experience the healing properties of red ochre and if it has been used as a medicine, its appearance in burial practices can be a continuation of the efforts to save the life of the person after death and in opposition to death. Perhaps it was taken as a tool to help resurrect the dead, probably because of its association with blood. Hence the belief that its red colour,

[40] DARWILL 2002, p. 295.
[41] DUBREUIL & GROSMAN 2009, p. 949.
[42] MELLAART 1967, p. 149-150.
[43] GAVRILOV 1990, p. 12.
[44] WRESCHNER 1980, p. 631-633.
[45] BOWER 2003, p. 277.
[46] VELO 1984, p. 674.

like blood, would help people to start a new life faster in the afterlife[47]. According to M. Eliade, its use is proof of belief in the afterlife, and ancient people perceived it as „a ritual substitute for blood, therefore a symbol of life"[48].

Çatalhöyük's inhabitants, sometimes after cleaning the soft tissues from the bones, mainly the skulls, sprinkled them with ochre. Extremely similar practice is even found in modern days. One of the southern Australian tribe, for example, partially dried the bodies of the dead on a slow fire, then skinned them, smeared them with red ochre and placed them on a platform[49]. This is probably related to the antiseptic action of the ochre. According to F. Mey, the mineral was used to eliminate the smell of the decaying body and placing red ochre in the graves did not only perform ritual functions, but also had purely pragmatic and hygienic practices[50]. These qualities seem to be known to the inhabitants of the area around Devnya, and perhaps that's why they sprinkled red ochre when making temporary buildings over the graves - well documented in Grave № 7. The same can be assumed for Durankulak, especially for the graves in which ochre was found under the stone coverings.

In the Neolithic and Eneolithic, the use of red ochre in burial rituals continued to bear the previous semantic meaning, but a new level of deification was added as a result of the development of the mythological and religious consciousness of man[51]. The red colour is a symbol of the Goddess Mother, who dominates the cycle of life and death[52].

There are a number of ethnographic examples of the use of red ochre as a precaution for people who have been in contact with death and the dead and have been involved in their burial. Frazer told about the use of red ochre in maori, where anyone who touched a corpse helped with carrying the body to the grave or touched the bones of a dead man, was put in isolation and was not even allowed to touch food with his hands as they were considered contaminated. In some cases, someone else fed him using a stick, but others were subject to very strict restrictions and were „spattered from head to toe with red ochre". When the period of isolation ended, and the person who lost a relative was preparing to join back with his fellows, he carefully broke all the pots used during the seclusion and discarded all the clothes he wore so that he would not spread his infection among others[53].

Another explanation for the use of red ochre in burials is by analogy with the belief that it protects the most vulnerable members of society, such as young women and children. That is why red ochre was placed on the dead who need protection to reach the world of souls[54]. This finds confirmation in the traditional

[47] GAVRILOV 1990, p. 13; WRESCHNER 1980, p. 631-633.
[48] ELIADE 1997, p. 18.
[49] FRAZER 1989, p. 408.
[50] BACVAROV 2003, p. 146.
[51] GAVRILOV 1990, p. 13.
[52] AVRAMOVA 2008, p. 221-223.
[53] FRAZER 1984, p. 264-265.
[54] BACVAROV 2003, p. 146.

Bulgarian burial customs. Describing the remarkable practices of Panagyurishte, Hristo Vakarelski cited the use of a red thread with which the tomb is circulated and measured, and as the informants said, „we put this thread together and leave it next to the cross to protect the dead"[55].

Conclusions

Putting red ochre into the grave was regulated in the burial ritual for „special" dead and „dangerous" dead. On the one hand, these were people of high social status, buried in the richest graves in some of the necropolis. Red ochre blocks were placed in the „golden" royal tomb №43 in the necropolis of Varna I, in grave №18 in Devnya, interpreted by the researcher Henrieta Todorova as the funeral of the chief, in the richest grave №9 in Targovishte, in one of the emblematic graves from the necropolis in Durankulak - №514, to a woman buried with a significant amount of copper and Spondylus decorations. Only in two graves in the Smyadovo necropolis there were copper tools - №6 and №15, and lumps of red ochre were found in both, and there were traces of artificial linear deformation on the skulls of the buried.

In these cases it is an expression of care for the deceased and can be interpreted as perceiving it as a symbol of life. An additional justification for the thesis that red ochre was used as an expression of care for special dead was also due to the fact that it was placed in all cenotaphs from the necropolis of Varna I, including the richest, as well as some cenotaphs in other necropolises. As many authors point out that symbolic funerals are carried out as a care for members of the collective who have passed away from home. The hypothesis of Henriete Todorova that in part of the cenotaphs in Varna burials of deities were actually carried out would also be a confirmation of the positive ochre connotation in the burial context[56].

Another category is the sick, socially marginalized and considered by the community as „dangerous" dead, and in these graves the use of red ochre is often combined with another unusual practice - special manipulations on the skeleton, fire-cleaning, laying the body in an eyes towards ground position, grain or stone placement in the grave, etc. In these graves, the ritual use of red ochre can be interpreted as a means of facilitating the passage into the afterlife, which can be regarded as both a care for the dead and as an additional precaution against the „dangerous" dead returning to the living. The possible combination of the symbolic meaning of red ochre and its purely pragmatic use for health and hygiene reasons - as an antiseptic and against the smell of decaying flesh - should be considered as highly likely.

[55] VAKARELSKI 1990, p. 143.
[56] TODOROVA 1992.

Catalog of graves with red ochre[57]

№	Location	Grave №	Sex	Position	Unusual practices	Literature
1	Varna I	6	m	stretched position on the back	red ochre left of the body, between the hip and the left elbow	IVANOV & AVRAMOVA 2000, p.37
2	Varna I	11	f	flexed on the right side	lumps of red ochre	HIGHAM *et al.* 2007, p.644
3	Varna I	23	m	stretched position on the back	on the left chest a patch of red ochre	IVANOV 1991, p.140
4	Varna I	27	f	disarticulated skeletal elements	a patch of red ochre, secondary burial, unusual depth of the grave	KRAUß *et al.* 2016, p.276, Tab.1; LICHTER 2001, p.94; MARINOV 2010, p. 54
5	Varna I	28	m inf.	- stretched position on the back - disarticulated skeletal elements	double grave, in the pit filling red ochre	KRAUß *et al.* 2016, p.276, Tab.1; LICHTER 2001, p.91; MARINOV 2010, p. 43, 45, 54
6	Varna I	43	m	stretched position on the back	red ochre	IVANOV 1991, p.143
7	Varna I	61	inf.	flexed on the right side	red ochre in the chest area	KRAUß *et al.* 2016, p.276, Tab.1
8	Varna I	63	-	broken and mixed bones	secondary burial , red ochre	MARINOV 2010, p.55
9	Varna I	66	f	flexed on the right side	a patch of red ochre	KRAUß *et al.* 2016, p.277, Tab.1
10	Varna I	68	f	flexed position on the right side	red ochre around and over the chest	KRAUß *et al.* 2016, p.277, Tab.1

[57] Without ochre graves in Sushina, Omurtag, Provadiya-Solitsata and Kozareva mogila, which have not been published.

11	Varna I	71	f	disarticulated skeletal elements	red ochre around the bones, secondary burial	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1; LICHTER 2001, p.434
12	Varna I	82	m	flexed position on the right side	red ochre around the head, position	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1; MARINOV 2010, p.51
13	Varna I	83	-	stretched on the back	red ochre	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
14	Varna I	85	m	stretched position on the back	red ochre on the upper chest and around the face	KRAUß et al. 2016, p.277, Tab.1
15	Varna I	92	m	stretched position on the back	red ochre around the face and chest	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
16	Varna I	103	m	disturbed	red ochre over some of the ceramic	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
17	Varna I	108	inf.	stretched on the back	red ochre on the chest	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
18	Varna I	109	-	-	red ochre around the devices	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
19	Varna I	110	inf.	-	ceramic vessel with red ochre	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
20	Varna I	112	m	stretched on the back	red ochre on the chest	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
21	Varna I	115	m	stretched position on the back	red ochre around the head and the vessels	KRAUß et al. 2016, p.277, Tab.1
22	Varna I	128	m	stretched on the back	red ochre	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
23	Varna I	133	m	-	red ochre around the head	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
24	Varna I	134	f	flexed on the right side by the eyes	position, red ochre, animal tooth	IVANOV & AVRAMOVA 2000, p.53
25	Varna I	142	m	stretched position on the back	red ochre around and on the head,	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1;

					corpse dismemberment	MARINOV 2010, p.48
26	Varna I	143	m	stretched position on the back	red ochre	HIGHAM *et al*. 2007, p. 645
27	Varna I	150	m	flexed position on the right side	red ochre around the breast and ceramic vessel	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1; MARINOV 2010, p.41
28	Varna I	164	inf.	disturbed	red ochre in the area of the bones	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
29	Varna I	166	-	disturbed	red ochre on the bones	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
30	Varna I	167	-	-	ochre and traces of a dark substance	KRAUß et al. 2016, p.277, Tab.1
31	Varna I	172	-	disturbed	red ochre in the entire grave and in the filling	KRAUß *et al*. 2016, p.278, Tab.1
32	Varna I	179	inf.	flexed position on the right side	red ochre on and behind the head and on the chest	KRAUß *et al*. 2016, p.278, Tab.1
33	Varna I	187	f	stretched position on the back	red ochre around and on the head and the chest with a concentration at the bottom of the pit	KRAUß *et al*. 2016, p.278, Tab.1
34	Varna I	204	-	disturbed	red ochre	KRAUß *et al*. 2016, p.278, Tab.1
35	Varna I	220	-	flexed position on the back	red ochre around the skull and on grave filling	KRAUß *et al*. 2016, p.278, Tab.1
36	Varna I	228	-	stretched position on the back, disturbed	red ochre on the bones and gifts	KRAUß *et al*. 2016, p.278, Tab.1

37	Varna I	253	-	stretched position on the back	red ochre in the area of the chest and the head	KRAUß *et al*. 2016, p.278, Tab.1
38	Varna I	261	m	stretched position on the back	red ochre around the head and the hips	KRAUß *et al*. 2016, p.278, Tab.1
39	Varna I	279	-	-	red ochre under the bones	KRAUß *et al*. 2016, p.278, Tab.1
40	Varna I	288	m		red ochre around the right shoulder, the chest and in a ceramic owl	KRAUß *et al*. 2016, p.278, Tab.1
41	Varna I	289	-	stretched position on the back	red ochre around the right elbow and chest	KRAUß *et al*. 2016, p.277, Tab.1
42	Varna I	294	-	stretched position on the back	red ochre on the chest and the left shoulder	KRAUß *et al*. 2016, p.278, Tab.1
43	Vinitsa	27	m	flexed position on the left side	red ochre	RADUNCHEVA 1976, p.81
44	Golyamo Delchevo	1	m	flexed position on the left side	red ochre	TODOROVA *et al*. 1975, p.58
45	Golyamo Delchevo	8	m	flexed position on the left side	red ochre	TODOROVA *et al.* 1975, p.58
46	Golyamo Delchevo	14	f	flexed position on the left side	red ochre	TODOROVA *et al.* 1975, p.58
47	Golyamo Delchevo	18	f	flexed position on the left side on the face	position, traces of fire, red ochre	TODOROVA *et al.* 1975, p.62
48	Golyamo Delchevo	24	m	flexed position on the left side	red ochre	TODOROVA *et al.* 1975, p.58
49	Golyamo Delchevo	31	-	-	red ochre	TODOROVA *et al*. 1975, p.58
50	Devnya	3	-	stretched position on the back	red ochre	TODOROVA-SIMEONOVA 1971, p.5
51	Devnya	7	m	stretched position on	layer of red ochre	TODOROVA-SIMEONOVA

				the back		1971, p.8
52	Devnya	10	f	crouched position on the right side	red ochre on the inventory, under the jaws and in the soil	TODOROVA-SIMEONOVA 1971, p.9
53	Devnya	12	-	-	red ochre on the skull and gifts	TODOROVA-SIMEONOVA 1971, p.10
54	Devnya	18	m	stretched on the back	red ochre	TODOROVA-SIMEONOVA 1971, p.12
55	Durankulak	251	m	stretched on the back	red ochre on the skull	TODOROVA *et al.* 2002, p.96
56	Durankulak	267	f	flexed position on the right side	red ochre under the stone cover, animal bones	TODOROVA *et al.* 2002, p.96
57	Durankulak	305	f	flexed position on the right side	red ochre under the stone cover	TODOROVA *et al.* 2002, p.98
58	Durankulak	373	f	flexed position on the right side	red ochre	TODOROVA *et al.* 2002, p.100
59	Durankulak	427	f	flexed position on the right side	red ochre	TODOROVA *et al.* 2002, p.102
60	Durankulak	495	f	flexed on the right side	lump of red ochre	TODOROVA *et al.* 2002, p.104
61	Durankulak	514	f	flexed on the right side	lump of red ochre	TODOROVA *et al.* 2002, p.105
62	Durankulak	542	f	flexed position on the right side	red coloring on the wrists	TODOROVA *et al.* 2002, p.106
63	Durankulak	574	f	flexed on the right side	red coloring on the hands	TODOROVA *et al.* 2002, p.107
64	Durankulak	656	f	flexed on the right side	lump of red ochre	TODOROVA *et al.* 2002, p.110
65	Durankulak	699	m	flexed on the right side	position, red ochre under the skeleton	TODOROVA *et al.* 2002, p.112
66	Durankulak	1000	f	flexed on the right side	red ochre	TODOROVA *et al.* 2002, p.120
67	Durankulak	1182	f	flexed on the right side	ash layer, red ochre	TODOROVA *et al.* 2002, p.125
68	Durankulak	1183	f	flexed position on the right	red ochre, a vertically	TODOROVA *et al.* 2002, p.125

				side	punching needle	
69	Kosharna	1	f	flexed position on the left side	red ochre on the legs, coals	CHERNAKOV 2011b, p.118
70	Kosharna	2	-	flexed position on the left side	red ochre on the skeleton, a shell of a small snail inside the mouth cavity	CHERNAKOV 2011b, p.118
71	Kosharna	3	inf.	flexed position on the left side	red ochre on the skeleton, coals	CHERNAKOV 2011b, p.118
72	Kosharna	4	-	flexed position on the left side	red ochre next to the skull and on the shins, coals	CHERNAKOV 2011b, p.118
73	Kosharna	6	m	flexed on the left side on the face	position, red ochre	CHERNAKOV 2011b, p.119
74	Lilyak	2	-	flexed position on the left side	trepanation, red ochre	OVCHAROV 1963, p.54
75	Radingrad	3	-	flexed position on the left side	coals and red ochre under the skeleton	IVANOV & DILOV 2012, p. 134
76	Radingrad	13	-	flexed position on the left side	red ochre, coals	IVANOV & DILOV 2012, p. 135
77	Radingrad	16	-	flexed position on the left side	red ochre, secondary burial	IVANOV & DILOV 2012, p. 136
78	Smyadovo	01	m	flexed position on the left side	red ochre, coals	CHOHADZHIEV & MIHAYLOVA 2014, p.29
79	Smyadovo	3	inf.	flexed position on the left side	red ochre, stone bead in the oral cavity, grains in the pit	CHOHADZHIEV & MIHAYLOVA 2014, p.31
80	Smyadovo	6	m	flexed position on the left side	red ochre	CHOHADZHIEV & VENELINOVA 2007, p.66
81	Smyadovo	10	-	-	red ochre	CHOHADZHIEV & VENELINOVA

						2007, p.66
82	Smyadovo	11	f	flexed position on the back	position, red ochre, grains in the pit	CHOHADZHIEV & VENELINOVA 2007, p.66
83	Smyadovo	14	inf.	flexed position on the left side	red ochre, grains in the pit	CHOHADZHIEV & MIHAYLOVA 2014, p.36
84	Smyadovo	15	inf.	flexed position on the left side	red ochre, coals	CHOHADZHIEV & VENELINOVA 2007, p.66
85	Smyadovo	16	m	flexed position on the left side	red ochre, grains in the pit	CHOHADZHIEV & VENELINOVA 2007, p.70
86	Smyadovo	18	m 20	stretched position on the back	red ochre, manipulations on the skull	CHOHADZHIEV & MIHAYLOVA 2014, p.39
87	Smyadovo	32	f	flexed position on the left side	red ochre, coals, grains in the burial pit	CHOHADZHIEV & MIHAYLOVA 2014, p.46
88	Targovishte	9	f	flexed position on the left side	red ochre	ANGELOVA 1986
89	Azmashka	-	-		red ochre on the skeleton	GEORGIEV 1962, p.65
90	Rousse	depth 2.50 gr. 1	-	flexed position on the left side	red ochre	GEORGIEV & ANGELOV 1952, p.184
91	Rousse	depth 3.10 gr. 6	-	flexed position on the right	red ochre	GEORGIEV & ANGELOV 1952, p.185
92	Rousse	depth 2.45 gr. 3	-	flexed position on the right	red ochre	GEORGIEV & ANGELOV 1957, p.120
93	Rousse	depth 2.90 gr. 3	-	-	red ochre	GEORGIEV & ANGELOV 1952, p.184

BIBLIOGRAPHY

AVRAMOVA 2008 – М. Аврамова, *Нерегулярни практики в погребалния обред (по данни от халколитните гробове в некропола на Големия остров до Дуранкулак)*, in М. Гюрова (ред.) *Праисторически проучвания в България: Новите предизвикателства. Доклади от националната конференция по праистория Пещера 26-29.04.2006*, София, p. 219–228.

ANGELOV 1958 – Н. Ангелов, *Селищна могила при с.Хотница*, in *Известия в чест на акад. Димитър Дечев*, София, 1958, p. 389–402.

ANGELOVA 1986 – И. Ангелова, *Праисторически некропол при гр.Търговище*, in *Интердисциплинарни изследвания* XIVA, София, 1996, p. 49–66.

ANGELOVA 1989 – И. Ангелова, *Праисторически некропол край Омуртаг*, in *АОР през 1988*, София, 1989, p. 13.

ANGELOVA 1990 – И. Ангелова, *Праисторически некропол „Пчелина" в гр. Омуртаг*, in *АОР през 1989*, София, 1990, p. 21.

ANGELOVA 1991a – И. Ангелова, *Праисторически некропол „Пчелина" в гр. Омуртаг*, in *АОР през 1990*, София, 1990.

ANGELOVA 1991b – I. Angelova, *A Chalcolithic Cemetery near the Town of Targoviste*, in: J. Lichardus (Hrsg.), *Die Kupferzeit als histotische Epoche*, T. 1, Bonn, 1991, p. 101–104.

BACVAROV 2003 – К. Бъчваров, *Неолитни погребални обреди. Интрамурални гробове от българските земи в контекста на Югоизточна Европа и Анатолия*, София, 1997.

BACVAROV 2004 – К. Бъчваров, *Къснохалколитен гроб от Помощица, Поповско.* Археология 45 (2004), 3–4, p. 47–51.

BACVAROV *et al.* 2014 – К. Бъчваров, Н. Тодорова, В. Петрова, Г. Кацаров, Д. Илиева, Н. Николова, Цв. Попова, С. Танева, С. Витезович & К. Максуини, *Археологически обект при с.Нова Надежда, община Хасково (от км 245+280 до 245+420 по трасето на жп линия Пловдив – Свиленград)*, in *АОР през 2013 г.*, София, 2014, p. 57–60.

BACVAROV *et al.* 2015 - К. Бъчваров, Н. Тодорова, В. Петрова, Г. Кацаров, Н. Николова, П. Георгиев, А. Цурев & К. Максуини. Спасително проучване на археологическия обект при с.Нова Надежда, община Хасково (по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград, км 245+280 – 245+420), *АОР през 2014 г.*, София: НАИМ-БАН, p. 64–66.

BOEV 1972 – P. Boev, *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwert und deren Bedeutung fur die Herkunft ihrer Bevolkerung*, Sofia, 1972.

BORISLAVOV & VALCHANOVA 2017 – Б. Борисловов & Х. Вълчанова, *Археологически проучвания в пещера Харамийска дупка, с.Триград, община Девин*, in *АОР за 2016 г.* София, 2017, p. 113–116.

BOYADZHIEV 2006 - Я. Бояджиев, *Мобилност на индивидите и контакти между отделните общности през V хил. пр. Хр. (по данни от некрополите)*, in ИАИ, 39 (2006), p. 13–55.

BOYADZHIEV, CHERNAKOV & DILOV 2016 – Я. Бояджиев, Д. Черканов & Д. Дилов, *Обект Каменово. Археологическо проучване през 2015 г.* in *АОР през 2015 г.*, София, 2016, p. 130–133.

BOYADZHIEV, CHERNAKOV & DILOV 2017 - Я. Бояджиев, Д. Черканов & Д. Дилов, *Обект Каменово. Археологическо проучване през 2016 г.*, in *АОР през 2016 г.* София, 2017, p. 105–107.

BOWER 2003 – B. Bower, *Stone Age Code Red: Scarlet Symbols emerge in Israeli Cave*, Science News (Nov.1, 2003), vol.164, n.18, p. 277 (online).

CHERNAKOV 2010 – D. Chernakov, *Some Observations about the Discovered Human Skeletons at Rousse Tell*, Studii de Preistorie 7 (2010), p. 145–183.

CHERNAKOV 2011a – D. Chernakov, *Late Chalcolithic Foundation Burial of a Child at Kosharna Tell*, Pontica 44 (2011), p. 241–250.

CHERNAKOV 2011b – D. Chernakov, *Newly Discovered Chalcolithic Necropolis near Kosharna Tell*, in S. Mills, P. Mirea (eds.), *The Lower Danube in Prehistory: Landscape Changes and Human Environment Interactions - Proceedings of the International Conference, Alexandria 3-5 November 2010*, Bucureşti, 2011, p. 117–131.

CHERNIH 2013 – Е. Н. Черных, *Культуры номадов в мегаструктуре Евразийского мира*, Москва, 2013.

CHOHADZHIEV & VENELINOVA 2007 - Ст. Чохаджиев & Св. Венелинова, *Археологически проучвания на халколитния некропол в м. Горломова кория край град Смядово*, in *АОР през 2006 г.*, София, 2007, p. 65-70.

CHOHADZHIEV & VENELINOVA 2008a - Ст. Чохаджиев & Св. Венелинова, *Аварийни археологически проучвания на халколитен некропол в м.Чанаджик – с.Сушина, Шуенска област*, in *АОР през 2007г*. София, 2008, p. 98–100.

CHOHADZHIEV & VENELINOVA 2008b - Ст. Чохаджиев, & Св. Венелинова, *Спасителни археологически проучвания на селищна могила „Ловец – Змийският остров" в чашата на язовир Тича*, in *АОР през 2007 г.* София, 2008, p. 72–74.

CHOHADZHIEV & VENELINOVA 2009 - Ст. Чохаджиев & Св. Венелинова, *Спасителни археологически проучвания в м.Чанаджик в землището на с.Сушина – общ.Върбица, Шуменска област*, in *АОР през 2008 г*, София, 2009, p. 118–119.

CHOHADZHIEV 2014 – Ст. Чохаджиев, *Редовно археологическо проучване на селищна могила Нуриюк в м.Чанаджик, с.Сушина, област Шумен,* in *АОР през 2013 г.* София, 2014, p. 82–83.

CHOHADZHIEV & MIHAYLOVA 2014 – S. Chohadzhiev & N. Mihaylova, *Smyadovo – Prehistoric cemetery (2005-2008),* Sofia, 2014.

DARWILL 2002 – T. Darwill, *The Concise Oxford Doctionary of Archaeology*, Oxford, 2002.

DIMOV *et al.* 1984 – Т. Димов, Я. Бояджиев & Х. Тодорова, *Праисторическият некропол край село Дуранкулак, Толбухински окръг*, Добруджа 1 (1984), p. 74-88.

DUBREUIL & GROSMAN 2009 – L. Dubreuil & L. Grosman, *Ochre and Hide-Working at a Natufian Burial Place*, Antiquity (Dec 2009), p. 935–954.

ELIADE 1997 – М. Елиаде, *История на религиозните вярвания и идеи. От каменния век до елевсинските мистерии*, София, 1997.

FRAZER 1984 – Дж. Фрейзър, *Златната клонка*, София, 1984.

FRAZER 1989 – Дж. Фрейзър, *Фолклорът в Стария завет*, София, 1989.

GAVRILOV 1990 – А.В. Гаврилов, *О значении охры в погребальном обряде археологических культур эпох палеолита-бронзы*, in О. Г. Шапошникова (ред.) *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара*, Запорожье, 1990, p. 12–14.

GEORGIEV 1962 – Г. Георгиев, *Азмашката селищна могила край Стара Загора*, Археология (1962) 1, p. 59–65.

GEORGIEV & ANGELOV 1952 – Г. Георгиев & Н. Ангелов, *Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г.*, София, in ИАИ 18 (1952), p.182–186.

GEORGIEV & ANGELOV 1957 – Г. Георгиев & Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1954 г., София, in ИАИ 21 (1957), p. 112–121.

GEORGIEVA 2012 – P. Georgieva, *A Newly Discovered Necropolis in the Southern Part of the West Black Sea Coast – Issues of Cultural Interpretation*, Pontica 45 (2012), p. 395–400.

GEORGIEVA & DANOV in print – P. Georgieva & V. Danov, *On Some Aspects of Eneolithic Funeral Rites or, the Pits without Skelotons at the Necropolis Kozareva Mogila*, in: *Settlements, Culture and Population Dynamics in Balkan Prehistory (International conference, Mar 13-14, 2015, Skopie)*, in print.

GEORGIEVA *et al.* 2018 – P. Georgieva, M. Popova & V. Danov, *Kozareva Mogila: A settlement and necropolis in the West Black Sea region,* in S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tanković, T. Takaoğlu (eds.) *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, Oxford / Philadelphia, 2018, p. 107-119.

HIGHAM et al. 2007 - Higham, Tom & Chapman, John & Slavchev, Vladimir & Gaydarska, Bisserka & Honch, Noah & Yordanov, Yordan & Dimitrova, Branimira. *New perspectives on the Varna cemetery (Bulgaria) - AMS dates and social implications.* Antiquity 81 (2007), p.640-654. DOI: *10.1017/S0003598X00095636.*

IVANOV 1974 – И. Иванов, *Енеолитният некропол при Варна*, Музеи и паметници на културата 14 (1974), 2–3, p. 55–59.

IVANOV 1975 – И. Иванов, *Разкопки на Варненския енеолитен некропол през 1972 г.*, Известия на Народния музей Варна 11 (26), Варна, 1975, p. 1–16.

IVANOV 1978a – И. Иванов, *Съкровищата на Варненския халколитен некропол*, София, 1978.

IVANOV 1978b – I. Ivanov, *Les fouilles archéologiques de la nécropole chalcolithique à Varna (1972–1976)*, Studia Praehistorica 1–2 (1978), p. 13–26.

IVANOV 1988 – I. Ivanov, *Die Ausgrabungen des Gräberfeldes von Varna*, in A. Fol, J. Lichardus (hrsg.) *Macht, Herrschaft und Gold*, Saarbrüken / Krüger, 1988, p. 49–66.

IVANOV 1991 – I. Ivanov, *Der Bestattungsritus in der chalkolitischen Nekropole von Varna*, in J. Lichardus (hrsg.), *Die Kupferzeit als histotische Epoche*. *Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6-13.11.1988*, Bonn, 1991, p. 125–150.

IVANOV & AVRAMOVA 2000 – I. Ivanov & M. Avramova, *Varna Necropolis. The Dawn of European Civilization*, Sofia, 2000.

IVANOV T. 1984a – Т. Иванов, *Многослойное поселение у с.Радинград Разградского района*, Studia Praehistorica 7 (1984), София, p. 81–98.

IVANOV T. 1984b – Т. Иванов, *Радинград. Селищна могила и некропол*, София, 1984.

IVANOV & DILOV 2012 – Т. Иванов & Д. Дилов, *Халколитен некропол към селищна могила Радинград*, in *Известия на Регионален исторически музей – Русе*, т. XIV, 2012, p. 132–145.

IVANOVA *et al.* 2013 – С. Иванова, В. Колева, Н. Колев, Б. Гълъбова & Н. Атанасова-Тимева, *Археологически проучвания в района на Харман кая в Източните Родопи*, in *АОР през 2012 г.* София, 2013, p. 84-87.

KALCHEV 2002 – P. Kalchev, *Das frühbronzeitlishe Gräberfeld von Stara Zagora "Bereketska mogila" (Bulgarien)*, Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde 2 (2002), Bonn.

KALCHEV 2011 – P. Kalchev, *A Late Chalcolithic burial at Rupki, near Stara Zagora*, Studia Praehistorica 14 (2011), p. 303–310.

KRAUß *et al.* 2016 - R. Krauß, Cl. Schmid, D. Ciobotaru & Vl. Slavchev, *Varna und die Folgen – Überlegungen zu den Ockergräbern zwischen Karpatenbecken und der nördlichen Ägäis*, in: M. Bartelheim, B. Horejs, R. Krauß (eds.), *Von Baden bis Troia – Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer. Eine Festschrift für Ernst Pernicka*, *Rahden/ Westfalen*, 2016, p. 273-315.

LICHTER 2001 – C. Lichter, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*, Mainz am Rhein, 2001.

MARINOV 2010 - Г. Маринов, *Предварителни резултати от анатомичното проучване на костите от Варненския халколитен некропол (гробове №1 - №179)*, in Р. Русев (ред.) *Варна – праисторически център на металообработката*, Варна, p.33–57.

MATEVA 1997 – Б. Матева, *Халколитен некропол „Демир Баба теке" ИАР „Сборяново"*, Алманах за историята на Русе 2 (1997), p. 25–31.

MAZANOVA 2000 – В. Мацанова, *Интрамурални "погребения" от късния халколит в селищната могила при Юнаците, Пазарджишко*, in: В. Николов (ред.) *Карановски конференции за праисторията на Балканите 1. Тракия и съседните райони през неолита и халколита*, София, 2000, p. 121-131.

MELLAART 1967 – J. Mellaart, *Çatalhöyük: A Neolithic Town in Anatolia*, London, 1967.

MIKOV 1927 – В. Миков, *Селищната могила при с.Балбунар*, Известия на Българския археологически институт 4, 1926/1927 г., София, p. 251-284.

MIKOV & DZHAMBAZOV 1960 – В. Миков & Н. Джамбазов, *Деветашката пещера*, София, 1960.

NIKOLOV 2010 – В. Николов, *Праисторическо производство на сол в Провадия-Солницата: богатство зад каменни стени*, in: В. Николов (ред.), *Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата*, София, 2010, p. 61–63.

NIKOLOV 2012 – V. Nikolov, *Salt, Early Complex Society, Urbanization: Provadia-Solnitsata (5500–4200 BC)*, in: V. Nikolov & K. Bacvarov, *Salt and Gold: the Role of Salt in Prehistoric Europe*, Provadia / Veliko Tarnovo, 2012, p. 11–65.

OVCHAROV 1963 - Д. Овчаров, *Енеолитен некропол до с.Лиляк, Търговищко*, Археология 1 (1963), p. 53–56.

POPOV 1916-1918 – Р. Попов, *Коджадерменската могила при гр.Шумен*, Известия на Българския археологически институт 6, София, 1918, p. 71–155.

RADUNCHEVA 1976 – А. Радунчева, *Виница. Енеолитно селище и некропол* (Разкопки и проучвания VI), София, 1976.

SLAVCHEV *et al.* 2018 – В. Славчев, Н. Атанасова & В. Русева. *Спасително теренно археологическо проучване на обект УПИ VIII-2,6, кв. 155 А, по плана на 11-и микроройон, улица „Константин Доганов" №13 и улица „Веслец" №44, Варна, попадащо в групова археологическа културна ценност „Трети Варненски халколитен некропол"*, in *АОР през 2017 г.*, София, 2018, p. 48–50.

TODOROVA 1992 – Х. Тодорова, *Към проблема за т.нар. „символични погребения" от енеолитния некропол Варна I*, Добруджа 9 (1992), p. 71–82.

TODOROVA 2002 – H. Todorova (ed.), *Durankulak*, Band II, *Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, Teil 1, Sofia, 2002.

TODOROVA 2003 – H. Todorova, *Prehistory of Bulgaria*, in: D. V. Grammenos (ed.), *Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, Thessaloniki, 2003, p. 257–328.

TODOROVA *et al.* 1975 – Х. Тодорова, С. Иванов, В. Василев, М. Хопф & Г. Кол, *Селищната могила при Голямо Делчево,* (Разкопки и проучвания V), София, 1975, p. 53-64.

TODOROVA *et al.* 1983 - Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева & П. Въле в, *Овчарово,* (Разкопки и проучвания VIII), София, 1983.

TODOROVA *et al.* 2002 – H. Todorova, T. Dimov, J. Bojadžiev, I. Vajsov, K. Dimitrov & M. Avramova. *Katalog der prähistorischen Gräber von Durankulak*, in: H. Todorova (Hrsg.) *Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, Teil 2, Sofia, 2002, p. 89-125.

TODOROVA-SIMEONOVA 1971 – Х. Тодорова-Симеонова, *Къснонеолитният некропол край град Девня – Варненско*, Известия на Народния музей Варна 7 (22) (1971), Варна, p. 3–40.

VAKARELSKI 1990 - Хр. Вакарелски, *Български погребални обичаи*, София, 1990.

VELO 1984 – J. Velo, *Ochre as Medicine: A Suggestion for the Interpretation of the Archaeological Record*, Current Anthropology, Vol. 25, No. 5. (Dec., 1984), p. 674.

WRESCHNER 1980 – E. Wreschner, *Red Ochre and Human Evolution: A Case for Discussion*, Current Anthropology, Vol. 21, No. 5 (Oct. 1980), p. 631-633.

FROM THE BOTTOM OF THE SEA: THE EARLY BRONZE AGE CERAMICS FROM SOZOPOL AND URDOVIZA

Hristina VASILEVA*

Cuvinte-cheie: *Epoca bronzului timpuriu, arheologie subacvatică, ceramică, Sozopol, Kiten, Urdoviza, Primorsko, Coasta de Sud a Bulgariei.*

Keywords: *Early Bronze Age, underwater excavations, ceramics, Sozopol, Kiten, Urdoviza, Primorsko, South Bulgarian coast.*

Rezumat: *Acest articol se concentrează pe materialele expozițiilor din Kiten și Primorsko. Ele păstrează multe secrete. Vasele ceramice nu numai că provin de pe fundul mării, dar au rămas aproape complet necunoscute lumii arheologice timp de mai bine de 30 de ani de la descoperirea lor. Aceste exponate reprezintă un mic eșantion orientativ din colecții mai mari de descoperiri ceramice, realizate în urma săpăturilor subacvatice ale așezărilor din golful sudic al peninsulei Urdoviza, în prezent orașul Kiten și portul Sozopol, situat între partea vestică a peninsulei și insula Sf. Kirik. Caracteristicile lor scot în evidență viața de zi cu zi a locuitorilor acestor localități și ar putea da răspunsuri la întrebări precum: unde, când, cum și cu cine? Distribuția lor marchează situarea și limitele așezărilor. În ceea ce privește răspunsul la problema datării vaselor și implicit a întregii așezări, am putea să ne raportăm la caracteristicile lor stilistice. Datele de natură tehnologică oferă informații asupra vaselor ceramice și a caracteristicilor lor regionale. Paralelele cu alte situri sugerează conexiuni pe o scară mai largă - către partea nordică și sudică a coastei Mării Negre, Anatolia și partea interioară a Thraciei de nord.*

Abstract: *This article focuses on the materials from the exhibitions in Kiten and Primorsko. They keep a lot of secrets. Not only the ceramics is derived from the bottom of the sea but also remained almost completely unknown to the archaeological society for more than 30 years since the discovery of the sites of Sozopol and Urdiviza. These materials presented in the article are a small indicative sample from larger collections of ceramic finds from the underwater excavations of the settlements in the southern bay of the Urdoviza peninsula, where in the present is the town of Kiten and in the port of Sozopol, which is located between the western part of the peninsula and the island of St.*

* Hristina VASILEVA: Sofia University „St. Kliment Ohridski"; e-mail: hr.vasileva@gmail.com.

Kirik. The analysis shed light on the everyday life of the people who inhabited those sites and could give answers to questions such: where, how, when and with whom. Their distribution marks the place and borders of the settlement. As regards answering the question of dating the vessels, and with that the settlement in general, we could look at their stylistic characteristics. The technological data illuminates the pottery production and its regional characteristics. The parallels with other sites suggest connections in wider area – to the northern and southern parts of the Black sea coast, Anatolia and the inland parts of the Upper Thrace.

The ceramic vessels of Kiten and Primorsko were derived from the bottom of the sea. These materials represent a small indicative sample from larger collections of ceramic finds from the underwater excavations of the settlements in the southern bay of Urdoviza peninsula – in the present day town of Kiten – and in the port of Sozopol, which is located between the western part of the peninsula and the island of St. Kirik. Due to various reasons they remained almost completely unknown to the archaeological audience for more than 30 years since their discovery[1].

Ceramics always took an important place in the study of prehistoric societies. As it is well known the analysis of ceramic assemblages gives important information about the chronology and hints to elements of the culture of a certain group of people. Qualities which no other artefact possesses.

Those two assemblages represent a part of the vast collection of ceramic vessels, found in the two settlements. Yet these materials are representative for the complex in general. Advantage of this ceramics is the great number of whole vessels and large pieces of others. That gives a great opportunity of profoundly studying that material. Something that is a big rarity in the on ground excavations. The characteristics of the ceramic sheds light on the everyday life of the people inhabited those sites and could give answers to questions such: where, how, when and with who. Their distribution marks the place and borders of the settlement. The technological data sheds light on the pottery craft and its regional characteristics. As regards answering the question of dating the vessels and with that the whole settlement we could look at their stylistic characteristics – shape, decoration, etc. The parallels with other sites suggest connections in wider area – to the northern and southern parts of the Black sea coast, Anatolia and the inland parts of the Upper Thrace.

Where

The region of the South Bulgarian seacoast during the Bronze Age was densely populated. The archaeological map shows different kinds of sites that could be associated with everyday life – settlements, mortuary practices – necropolis, and religion – sanctuaries **(Fig. 1)**.

The two settlement from which the material originates – Sozopol **(Fig. 2: 2)** and Kiten **(Fig. 2: 1)** – are now found underwater. The remains in Kiten are 5-6 m

[1] I want to express my gratitude towards the Center for Underwater Archaeology – Sozopol and the museums in Kiten and Primorsko for the opportunity to work with these materials.

to 8-10 m under the modern sea level[2]. Those of Sozopol are found at 5-5.10 m[3]. According to recent studies those sites were on the ground away from the sea shore and near river banks in the Early Bronze Age. A rise in the sea level sunk their remains on the sea bed[4]. Transgressions and regressions are common for the sea-level and differ in their intensity depending on the climate change and local movement of the littoral zone[5]. In spite of the resent progress in the investigations our knowledge of the Bronze Age environment is still scares. Geological data is cross referenced with archaeological with the desire to put the pieces together. With the new collection of data and analyses perhaps in the near future we will have more elaborate picture of the reasons we find those settlement underwater today.

The earliest discovered submerged settlement in the Southern Bulgarian coast is Sozopol. It happened during dredging of the port in 1927 when some ceramic vessels dated to the beginning of the Bronze Age were found[6]. That was just a few years after the first discovery of underwater settlement in Bulgaria by K. and H. Škorpil in the Varna lakes[7]. In 1987 V. Popov and K. Porazhanov started an underwater exploration in the port of Sozopol to locate the place where the Early Bronze ceramics were discovered in 1927. Except the Early Bronze materials they located another settlement, dating from the Late Chalcholithic[8]. Later in 1990 the excavation are continued under the team of Hr. Angelova[9]. Only seven of the vessels from the two collections originate from this site and they come from the expedition in 1987 **(Fig. 3)**. Almost all recognised ceramics shapes are found within this collection with the exception of bows. Though small in quantity those vessels give us clues of the date and relation between the two sites.

The second settlement is discovered in 1986 during the excavation of a shipwreck in the southern bay near cape Urdoviza[10]. The researchers unearthed Early Bronze Age ceramic sheds and wooden piles. A special expedition started, called Urdoviza whose main purpose was examine the settlement. It lasted for four seasons – 1986, 1987, 1988 and 1989[11]. It is worthy to note that each season the location of the excavations changed and some „horizontal" stratigraphy could be detected[12]. Part of the ceramic vessels from Kiten are analyzed and published by K. Leshtakov[13]. Still the four seasons from Urdoviza provided one of the biggest collections of Early Bronze Age vessels found underwater and big share of it is

[2] POROJANOV 2004, p. 318.
[3] DRAGANOV 1998, p. 214.
[4] ANGELOVA, DRAGANOV & DIMITROV 1995, p. 54-55.
[5] PREISINGER, ASLANIAN & HEINITZ 2000, p. 13-17; BARALIS *et al*. 2011, p. 105, LAZAROV 1996 p. 56-61; GEORGIEV, STOEV & VELKOVSKY; ANGELOVA & DRAGANOV 2003, p 14-15; BOZHILOVA & FILIPOVA-MARINOVA 1991, p. 48-49.
[6] PANDALEEV 1929, p. 325-328.
[7] ŠKORPIL& ŠKORPIL 1921, p.79-80.
[8] POPOV & KATINCHAROV 1988, p. 39.
[9] LAZAROV, ANGELOVA & DRAGANOV 1991, p. 36-39.
[10] LAZAROV, POROJANOV & POPOV 1987 p. 285-287.
[11] DRAGANOV 1995, p. 226.
[12] POROJANOV 2004, p. 311.
[13] LESHTAKOV 1991.

still unknown to the researchers of the period.

How

The secrets of the everyday life or „*how*" were things done in the past could be found in the ceramic production. The technological data give us an idea about the manufacturing of those vessels. Around 28.5% of the vessels carry the marks of secondary firing. The rest mostly have light surface in earthly colours – light brown, beige. The colour is uneven, has different nuances and sometimes smoked spots. The vessels found underwater have the advantage to be found whole more often. A disadvantage is the bad shape of the surface. Though it is almost completely gone some spaces remain preserved. On those spots can be made some conclusions. It could be said that most of the ceramic is slipped. The surface is smoothed. Probably part of it was burnished but it is hard to detect due to the condition of the surface of the vessels. The clay is semi-fine to semi-coarse. It usually contains sand, small stones and finely cut organics. Common feature is that almost all vessels have crushed shells in the dough. That is quite normal to be used due to the proximity of the beach sand to the local potters. It give specific quality to the local ceramic production.

The specific shapes could tell us about the differed uses of the different vessels. The forms do not include all of the repertoire of the two sites and are misbalanced. The fine pottery dominates the collections. The vessels are grouped after their function. The names of those groups are based on ethnographic and modern uses of similar shapes like plates, bowl, cups, jugs and pots[14].

In this communication Sozopol site is represented by seven whole vessels. One of them is a plate with handle **(Fig. 3: 2)**. This form with the S-shaped profile and stamped decoration on the most prominent part of the body is quite characteristic for the ceramic complex of Sozopol. The repertoire from the two museums also consists of two cups **(Fig. 3: 3, 4)**, two jugs **(Fig. 3: 5, 6)**, two pots **(Fig. 3: 7, 8)** and a semi-spherical plate with loop-handle inside **(Fig. 3: 1)**. The latter is a unique form for the whole complex and could be interred as tool for wetting linen thread[15]. One of the cup is „St. Kirilovo" type **(Fig. 3: 3)** and a sight for later habitation of the site than Early Bronze II[16]. Similar cup is found and in Kiten **(Fig. 4: 4)**. The jugs and pots can also find their parallels in the ceramic forms found in Kiten. Their shapes are more basic and commonly found.

In Kiten the diversity of forms in bigger. The recognized shapes are plates, bows, cups, jugs, pots, amphorae and specific forms like „tea-pot", „landing-nets" and containers.

The plates belong to the so-called „Mihalich" type **(Fig. 4: 15-18)**. Their forms are simple – conical or semi-spherical. They have a defined rims which are richly ornamented. Their bodies are also covered from the inside and outside with incised or cord impression decoration. It is characteristic with its sun shaped organization of the ornaments. Their presence in the complex is one of the sure

[14] LESHTAKOV 1988, p. 5-6.
[15] BARBER 1991, p. 70-76.
[16] LESHTAKOV 2006, p. 181.

proofs of dating the majority of the habitation of the settlement in the Early Bronze II[17].

Bows also have common shapes – conical and semi-spherical. They could be divided roughly into two categories – deep **(Fig. 4: 13, 14)** and shallow **(Fig. 4: 6-12)** – depending on the proportion between the diameter of the opening and the height of the body. The shallow ones dominate in this collection. Part of them have lug handles **(Fig. 4: 6, 9)**. They are rarely decorated and if they are the decoration consists of grooves or knobs on the rim **(Fig. 4: 8, 12)**.

There is a small amount of cups in the collections. They are five – one cylindrical **(Fig. 4: 1)**, two semi-spherical with outcurved rims, one of which has a loop handle **(Fig. 4: 2, 3)**, one small S-shaped with a missing handle that represents a miniature jug **(Fig. 4: 5)** and a „St Kirilovo" type, similar to the one found in Sozopol **(Fig. 4: 4)**.

The jugs are the best represented type of vessel in both collections **(Fig. 5)**. They have more complicated shape and are divided in more types. They all share common traits though. All of them have forms with no hard edges. Almost all of the rims are asymmetrical. The body on the back side is slightly bigger. There is asymmetry in the maximal diameter. It is higher in the front part of the vessel and lower in the back side. All this creates a heavy, grounded form that slightly resembles *askoi*. All of them have loop handles that are usually attached on the rim and on the transition between the neck and the body. Part of those handles are decorated. Usually they are made with prolonged cross section with triangular form and on equal distance the clay is pressed, probably with a finger, making it look like a ribbon **(Fig. 5: 13, 14)**. Other type of decoration is different number of knobs **(Fig. 5: 11)** or corded impression **(Fig. 5: 5, 13)** or combination of both on the shoulders of the vessel **(Fig. 5: 12)**. There is one without a handle which is a unique form **(Fig. 5: 7)**. It could be an unfinished form that hints of the local pottery crafting.

The pots are only three **(Fig. 6: 5, 6, 7)**. Though they are poorly represented in those two museum collections this shape is one of the most common type in settlements near Sozopol and Kiten. They are uniform and have S-shaped body. One has the typical decoration of incisions on the rim and stamped decoration with an instrument with drop like shaped end on the shoulders that is characteristic for both settlements **(Fig. 6: 6)**. There is one pot with reach decoration. It combines incisions on the rim, cord impressions of geometric motives on the neck and stamped decoration with an instrument with drop like shaped end and knobs on the shoulders **(Fig. 6: 5)**.

There is only one amphora **(Fig. 6: 8)**. It has spherical body, elongated cylindrical neck and have two loop handles located opposite of each other on the most prominent part of the body.

Other unique form is a spouted bow, the so-called „tea-pot" **(Fig. 6: 4)**. It has ellipsoid body and out-curved rim. The spout is on the upper part of the body right under the rim. On the opposite side it has unfunctional decorative lug handle. It also gives clues to later inhabitation of the site near cape Urdoviza as

[17] LESHTAKOV 2006, p. 173-176.

this form is characteristic for the Early Bronze III[18]. It is also interesting because it can give an answer to the question what was stored and cooked in those vessels. There are limestone deposits inside of it and near the mouth, clear marks of boiling water in it.

There are two small bows with incurved rims with small hole/holes on the rim **(Fig. 6: 1, 2)**, probably for attaching a lid. They could be regarded as some small containers. There is one small vessels with four trumpet lug handles for hanging **(Fig. 6: 3)**. It is in all probability also a specific container. It has really reach cord impressed decoration.

Some rare shapes have function that could not be identified with certainty. Such is the case with the so called „landing nets" **(Fig. 6: 9-12)**. This term is used by G. Toncheva for the same form, found in the underwater settlement in the Varna lakes[19]. They are represented in the collection of the museums by two whole vessels **(Fig. 6: 9, 11)** and two handles **(Fig. 6: 9, 12)**. They have spherical body and a cut sideways opening that almost reaches the bottom of the vessels which is flat and it is only separated by it with small sill. On top of it is a long cylindrical handle that is attached to the body of the vessel by three or four feet. In two of the cases the handles are anthropomorphically shaped **(Fig. 6: 10, 12)**. For their exact use of these vessels could only be made assumptions – landing nets, lamps, containers for transferring charcoals or other. One is clear – it had a specific application because of the district form, precise rich decoration and anthropomorphic handles.

When

Another information that could be sought out of the ceramic assemblage is the concept of time. When were those lands first populated and when were they abandoned and taken by the sea? With the help of the archaeological material the geological surveys could be specified to a closer ranged dates. The ceramic is synchronised with the second phase of the Early Bronze Age. That is based on the parallels with the settlement mound in Upper Thrace – Ezero, with the other underwater settlements in the Varna lakes, with Cernavoda II culture, with Troy I and the beginning of II and other with other synchronous sites[20]. On the site of Kiten was made dendrochronology and radiocarbon dating[21]. Both the relative date and the absolute ones correlate. The synchronisation between the two dating systems gives accurate data about the time when the settlement was habituated and also could help with the dating of other settlements based on the correlation of the data which the ceramic vessels could give. Specific characteristics of the forms and decoration are the key to this process. It has to be mentioned that part of the material has the characteristics of a later phase – Early Bronze III – like the so-called „teapot" **(Fig. 6: 4)** and the „Sv. Kirilovo" type of cups found in both settlements **(Fig. 3: 3; Fig. 4: 4)**. That difference between the date from the ceramic forms and the ^{14}C dates and the dendrochronology could be explained with a

[18] LESHTAKOV 2006, p. 181.
[19] TONČEVA 1981, p. 54.
[20] ANGELOVA & DRAGANOV 2003, p. 16-21.
[21] KUNIHOLM *et al*. 1998 p. 399-402.

compromises of the top layers of the settlement before the beginning of the expeditions. That „missing" top layer could correspond the Early Bronze III. Another problem could be the limitation of the taken samples. Not every single one of the posts is analysed. The cross-sections are taken from 85 pilings, taken from the 1986-1988 seasons of the excavations. That leaves one year – 1989, which has the largest territory covered without absolute dating material. That is the same season in which the teapot was found **(Fig. 6: 4)**.

With who

The answers to „with who" is hidden in the contact that could be traced with the distribution of artefacts. Unfortunately there aren't any certain imports that are present in the two collections. But the future processing of the ceramic of the assemblages from Kiten and Sozopol could prove some. The material is interesting in many ways. It represent the remains of a population that is greatly connected to the sea. That gives them the opportunity for greater movement and contacts with lands that are other ways difficult to reach. Those connections are possible to assume based on the ceramic material. Parallels of the ceramic find can be found in a vast region. From the forms it could be said with great certainty of such connections with other settlements on the black sea coast or near it. Most parallels could be found to the north – with the settlements now under the lakes near Varna[22] and with the Cernavoda II culture in North Dobrudja[23]. Less strong but still some connection could be sought with the southern parts of the Black sea like Yassıkaya[24] and Kanlıgeçit[25] in modern Turkey. The problem with them is that they have a clear connection with Anatolia, which is impossible to say about the current collection. For now such settlement aren't discovered on the Georgian and Russian coast but it is an interesting perspective if such are found. A connection could be found and with the in land settlements in the Thracian valley such as Ezero, Karanovo, Dyadovo, Veselinovo etc[26].

The ceramic vessels from the underwater settlement in the port of Sozopol and southern bay of Urdoviza peninsula is part of a larger group of over regional element that characterise the Early Bronze Age in the Southeast Europe. The ceramic assemblages from the museum collections in Kiten and Primorsko shed light on that phenomenon. It is important that those vessels be known to the researchers of the period for better correlations of the processes that took place in the Early Bronze Age.

[22] TONČEVA 1981, p. 48-56; MARGOS & TONCHEVA 1962, p. 3-12; TONCHEVA & MARGOS 1959, p. 97-98; MIKOV 1950, p.216-218; MARGOS 1969, p. 96, 111-113, 117-119.

[23] ROMAN, DODD-OPRIȚESCU, & JÁNOS 1992, p.53.

[24] EFE 2004, p. 29-33.

[25] ÖZDOĞAN & PARZINGER 2012, p.53-182.

[26] LESHTAKOV 2000, p. 14-79.

BIBLIOGRAPHY

ANGELOVA & DRAGANOV 2003 – Hristina Angelova, Veselin Draganov, *Underwater Archaeological Excavations of Submerged Late Eneolithic and Early Bronze Age Settlements in Kiten and Sozopol (South Bulgarian Black Sea Coast)*, Thracia Pontica 6.2, Sofia, CUA-Sozopol (2003), p. 9-22.

ANGELOVA, DRAGANOV & DIMITROV 1995 – Hristina Angelova, Veselin Draganov, Kalin Dimirotov, *Prehistoric Settlements in the Harbour of Sozopol (Preliminary communication)*, in L. NIKOLOVA (ed.), *Early Bronze Age Settlement Pattrrns in the Balkans (Cal. 3500 – 2000 BC)*, Sofia, 1995, p. 54-55.

BARALIS *et al*. 2011 – Alexandre Baralis, Benoît Devillers, Nick Marriner, Christophe Morhange and Antoine Hermary, *Coastal geoarchaeology of Apollonia Pontica (Bulgaria)*, Méditerranée 117 (2011), p. 103-109.

BARBER 1991 – Elizabeth Jane Wayland Barber, *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with Special Reference to the Aegean*, Princeton University Press (1991)

BOZHILOVA & FILIPOVA-MARINOVA 1991 – Elisaveta Bozhilova, Mariana Filipova-Marinova, *Polinological and Paleoethnobotanical Evidence about the Human Impact on the Vegetation along the Bulgarian Black Sea Coast from the Neolithic till the Greek Colonisation*, Thracia Pontica 4 (1991), p. 87-96.

DRAGANOV 1995 – Veselin Draganov, *Submerged Coastal Settlements from the Final Eneolithic and the Early Bronze Age in the Sea around Sozopol and Urdoviza bay near Kiten*, Prehistoric Bulgaria. (Ed. by D. Bailey and I. Panayotov), San Francisco, Prehistory Press. Madison Wisconsin, Monographs in world archaeology 22 (1995), p. 225-241.

DRAGANOV 1998 – Veselin Draganov, *The Present State of Eneolithic Research in Northeastern Bulgaria and Thrace (The Area of the Krivodol-Gumelnitsa-Kranovo VI and Vama Cultures)*, in: M. STEFANOVICH, H. TODOROVA & H. HAUPTMANN (eds.), *In Memoriam of James Harvey Gaul*, Sofia, The James Harvey Gaul Foundation, 1998, p. 203-221.

EFE 2004 – Turan Efe, *Yassıkaya, an Early Bronze Site near Heraclea Pontica (Kdz Eregli) on the Black Sea Coast*, in: B. HÄNSEL (ed.), *Festschrift für Němejcová Pavùková*, Berlin, 2004, p. 27-38.

GEORGIEV, STOEV & VELKOVSKY – Mihail Georgiev, Dimitar Stoev, Kiril Velkovsky, *Geomorphologic development of the Bay of Sozopol*, KVelkovsky.eu, https://www.kvelkovsky.eu/kv-personal/English/Archaeometry/AA-8.pdf-visited on 26/6/2018.

KUNIHOLM *et al*. 1998 – Peter Ian Kuniholm, Bernd Kromer, Shana L. Tarter, Carol B. Griggs, *An Early Bronze Age Settlement at Sozopol, near Burgas, Bulgaria, James Harvey Gaul - In memoriam. (ed. by Mark Stefanovich, Henrieta Todorova, Harald Hauptmann)*, The James Harvey Gaul foundation, In the steps of James Harvey Gaul, 1998, p. 399-409.

LAZAROV, ANGELOVA & DRAGANOV 1991 – Михаил Лазаров, Христина Ангелова, Весели Драганов *Подводни археологически проучвания на крайбрежно селище от финала на късния енеолит в акваторията на пристанище Созопол*, Археологически открития и разкопки през 1990 (1991), p. 36-39.

LAZAROV, POROJANOV & POPOV 1987 – Михаил Лазаров, Калин Порожанов, Венцислав Попов, *Подводни проучвания в залива на Урдовиза I*, Археологически открития и разкопки през 1986 (1987), p. 285-287.

LESHTAKOV 1988 – Красимир Лещаков, *Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия*, Археология 3 (1998), p. 1-13.

LESHTAKOV 1991 – Krasimir Leshtakov, *The Detachment ot the Early Bronze Age Ceramics along the South Bulgarian Black Sea Coast,* Thracia Pontica 5, Varna (1991), p. 23-38.

LESHTAKOV 2000 – Красимир Лещаков, *Изследвания върху бронзовата епоха в Тракия. I. Сравнителна стратиграфия на селищните могили от Ранната бронзова епоха в Югоизточна България*, ГСУ, ИФ, 84/85 (2000), p. 5-119.

LESHTAKOV 2006 – Красимир Лещаков, *Бронзовата епоха в Горнотракийската низина*, ГСУ, ИФ, 3 (2006), p. 141-216.

MARGOS 1969 – Ара Маргос, *Праисторическите наколни селища във Варненското езеро*, Хората от наколните жилища: Разказ за живота на хората от наколните жилища във Варненските езера, София, 1969, p. 85-132.

MARGOS & TONČEVA 1962 – Ара Маргос, Горанка Тончева, *Праисторическото наколно селище при с. Езерово, Варненско*, ИВАД 13 (1962), p. 1-16.

MIKOV 1950 – Васил Миков, *Следи от наколни жилища при Страшимирово*, ИАИ, 17 (1950), p. 215-218.

ÖZDOĞAN & PARZINGER 2012 – Mehmet Özdoğan, Hermann Parzinger, *Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kırklareli*, Studien im Thrakien-Marmara-Raum, 2012.

PANDALEEV 1929 – Иван Пандалеев, *Нови археологически находища в Бургаско*, Известия на Българския археологически институт, 5 (1929), p. 325-328.

POPOV & KATINCHAROV 1988 – Венцислав Попов, Румен Катинчаров, *Подводни археологически разкопки в акваторията на Созополското пристанище*, Археологически открития и разкопки през 1987 (1988), p. 39.

POROJANOV 2004 – Калин Порожанов, *Потъналото селище от ранната бронзова епоха при Урдовиза (разкопки 1986-1988 г.)*, Добруджа, 2003/21 (2004), p. 309-322.

PREISINGER, ASLANIAN & HEINITZ 2000 – Anton Preisinger, S. Aslanian, Wolf-Dieter Heinitz, *Geomorphologic development of the Bay of Sozopol, Bulgaria (Black Sea) during the last 7500 years*, Bulletin du Musée national de Varna (2000), p. 36–37.

ROMAN, DODD-OPRIȚESCU & JÁNOS 1992 – Petre I. Roman, Ann Dodd-Oprițescu, Pal Janos, *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, H. Hauptmann (ed.), Mainz am Rhein, Verlag Phillip von Zabern in Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992.

TONČEVA 1981 – Goranka Tončeva, *Un habitat lacustre de l'Âge du Bronze ancien dans les environs de la ville de Varna (Ézérovo II)*, Dacia N.S. 25 (1981), p. 41-62.

TONČEVA & MARGOS 1959 – Горанка Тончева, Ара Маргос, *Праисторическото наколно селище при с. Езерово, Варненско*, Археология, I (1959), p. 96–99.

ŠKORPIL & ŠKORPIL1921 – Херман Шкорпил, Карел Шкорпил, *Наколни постройки в езерото*, ИВАД 7 (1921), p. 79-80.

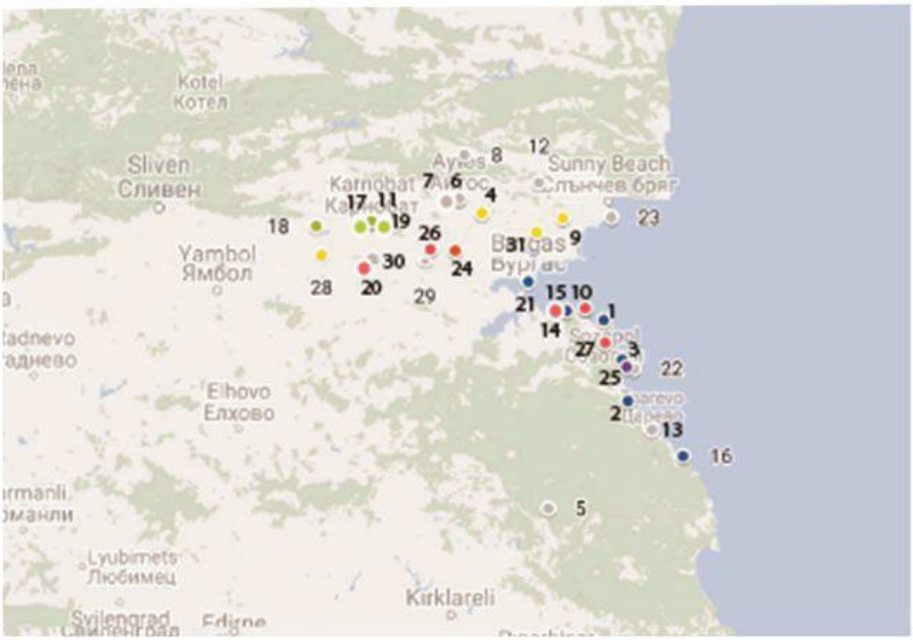

Map Legend:

- Suncken Settlement
- Open-air Settlement
- Settlement Mound
- Burial Mounds
- Flat Necropolis
- Rock Sanctuary
- Pit Field
- Scattered Material

1. Sozopol
2. Urdoviza
3. The Mouth of Ropotamo River
4. Sadievo
5. Malko Tarnovo
6. Aitos
7. Vetren - Aitos Mineral Baths
8. Ruen
9. Tell Kozareva
10. Akladi Cheiri
11. Bada Bunar
12. Bata
13. Arapia
14. Cape Atia
15. Chernomoretz
16. Ahtopol
17. Giaurska Mound
18. Tonchova Mound
19. Chatalevo
20. Dragantzi 1
21. Burgas lake
22. Cape Maslen
23. Nesebar
24. Krastina
25. Beglik Tash
26. Vratica
27. Alepu
28. Devetak
29. Troianovo
30. Dragantzi 2
31. Rudnik

Fig. 1 - Map of Early Bronze Age sites from the Southwestern Black Sea Coast.

1.

2.

Fig. 2 - Location of the underwater settlements: 1. in the Southern bay of Urdoviza peninsula and 2. in the port of Sozopol.

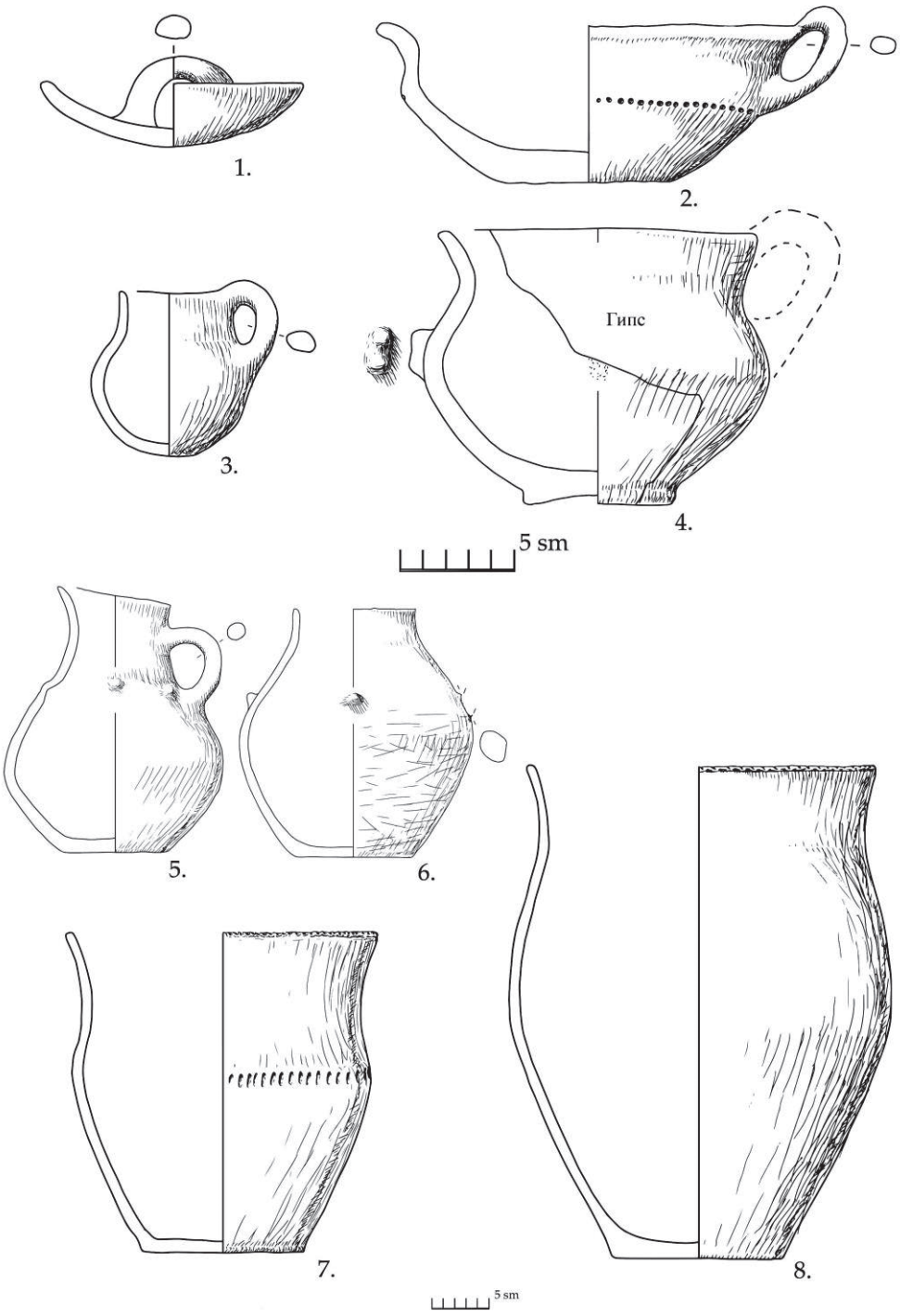

Fig. 3 - Ceramic vessels from Sozopol: 1-2 Plates, 3-4 Cups, 5-6 Jugs.

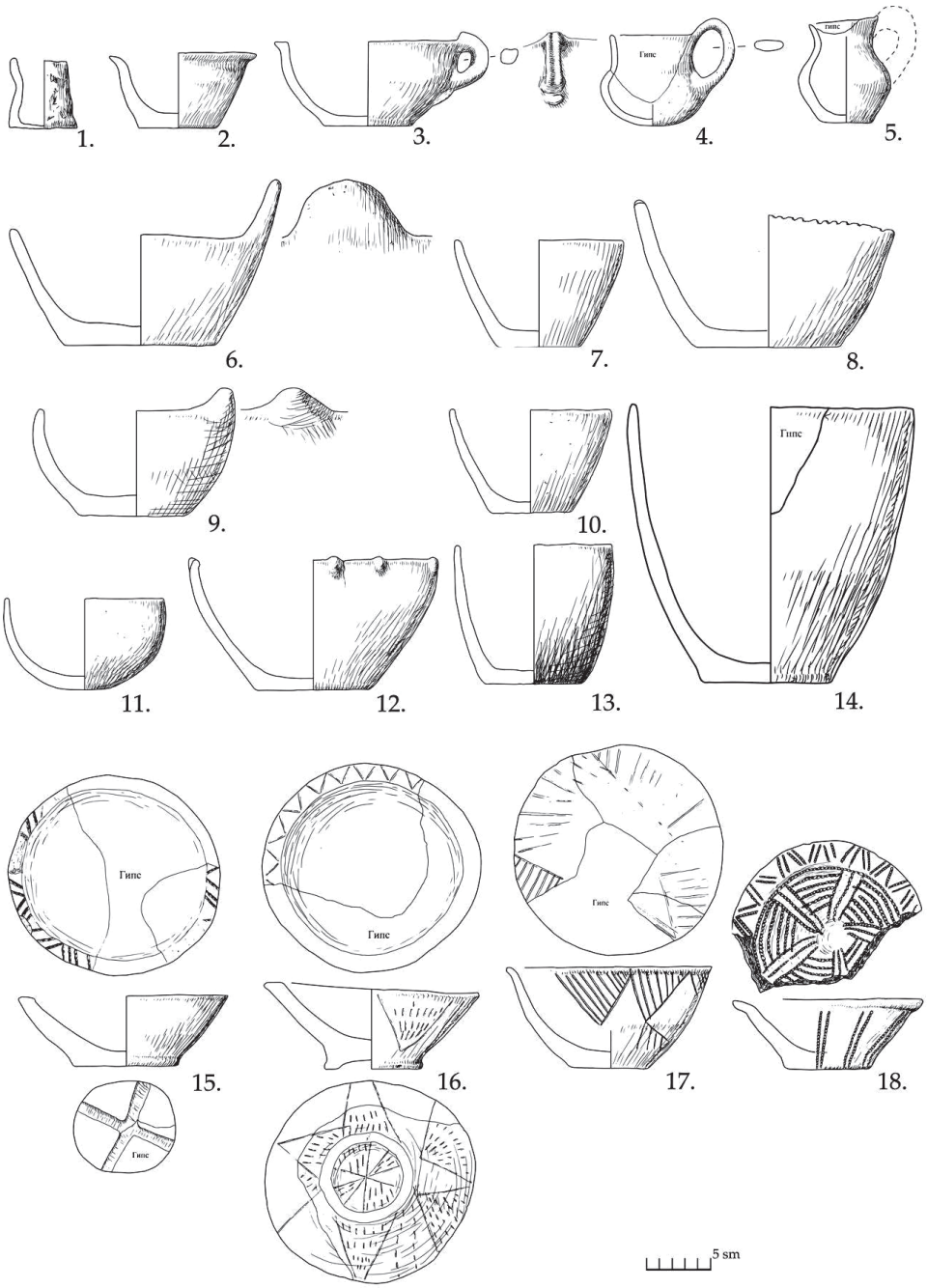

Fig. 4 - Ceramic vessels from Kiten: 1-5 Cups, 6-11 Bowls and 15-18 Plates type 'Mihalich'.

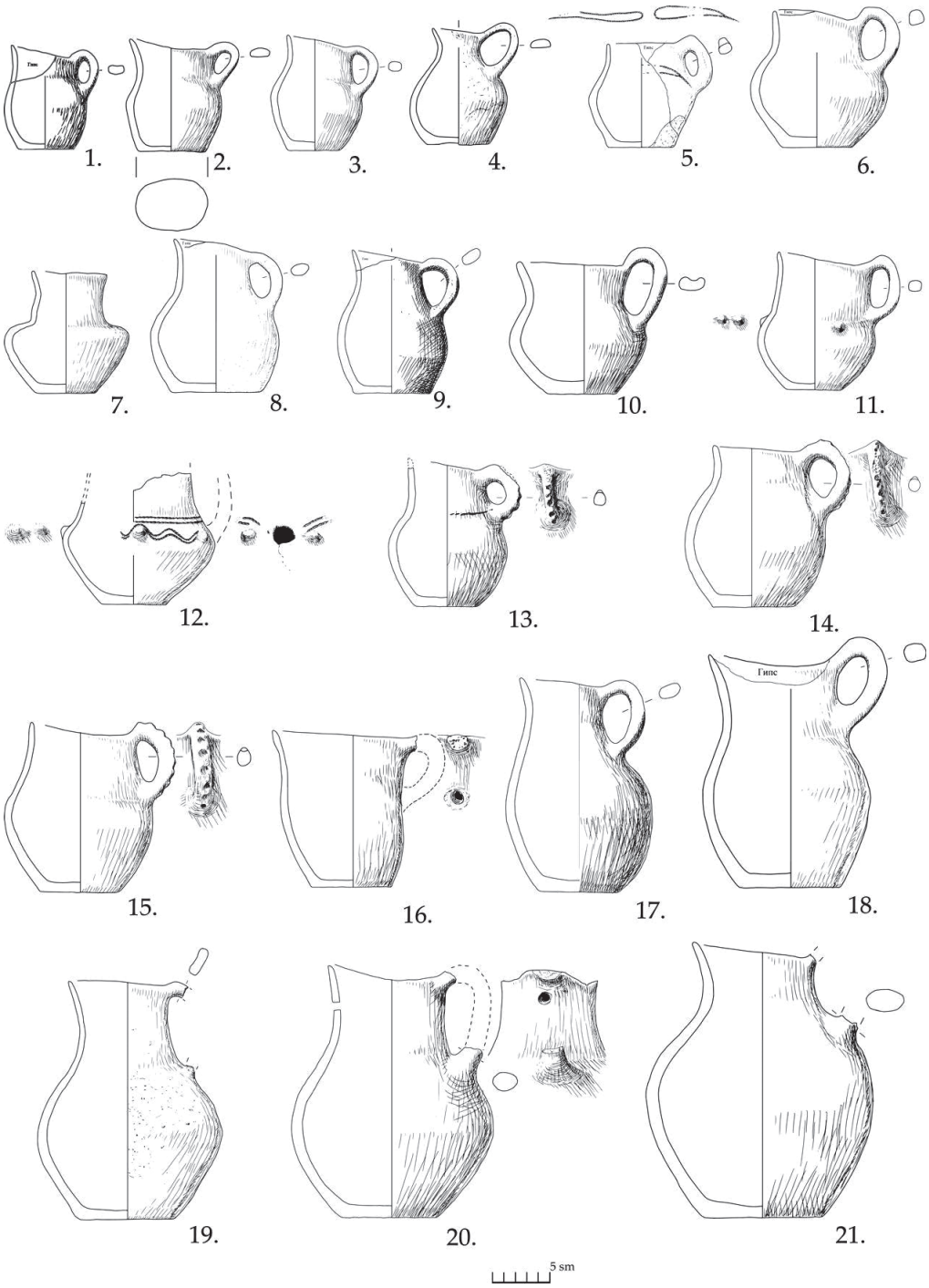

Fig. 5 - Ceramic vessels from Kiten: 1-21 jugs.

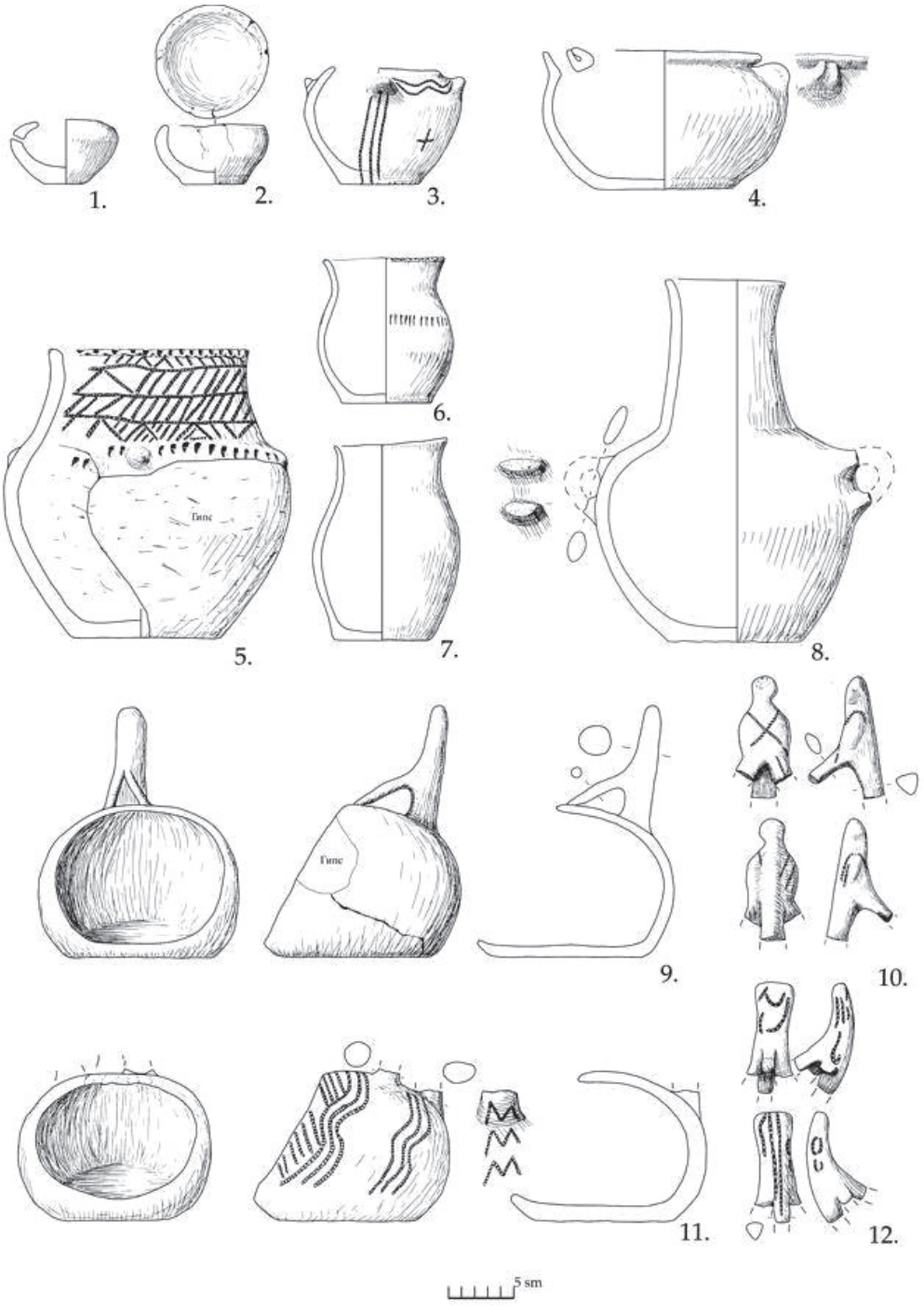

Fig. 6 - Ceramic vessels from Kiten: 1-3 containers, 4 'tea-pot', 5-7 pots, 8 amphorae and 9-12 'landing nets'.

ROMAN GLASSWARE FROM KOREAN PENINSULA: SILLA, GAYA, BAEKJE FROM FOURTH TO SIXTH CENTURY AD MYTH OR REALITY* (I)

Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI**

Cuvinte-cheie: *sticlă, obiecte din sticlă romane, Drumul Mătăsii, Coreea, Cele Trei Regate, Orientul îndepărtat.*

Keywords: *Glass, Roman glassware, Silk Road, Korea, Three Kingdoms, Far East.*

Rezumat: *În prima parte a acestui articol autorul prezintă descoperirirea vaselor de sticlă de factură occidentală din perioada Celor Trei Regate din peninsula coreană. Astfel de vase de sticlă au fost descoperite printre obiectele funerare din mormintele nobiliare din timpul Regatului Silla, dar sunt răspândite și in cele din Confederația Gaya. Mai multe fragmente de obiecte din sticlă au mai fost descoperite și într-un complex de temple budist de pe teritoriul Regatului Baekje. Producția de sticlă nu a fost cercetată în delaliu de arheologii care studiază relațiile dintre Vest și Est de-a lungul Drumului Mătăsii. Un număr considerabil de descoperiri de obiecte de sticlă relaționate cu atelierele romane reprezintă o dovadă că unele rute de pe Drumul Mătăsii se întindeau mult mai departe decât se credea anterior – până în Coreea și chiar până în Japonia. Dacă această participare are un character activ sau pasiv rămâne o întrebare fără răspuns. O analiză sistematică a stilului obiectelor din sticlă a stabilit existența unei puternice legături cu atelierele de sticlă Siro-Palestiniene, iar analogii între vasele din sticlă au fost descoperite de-a lungul coastei de nord a Mării Negre, chiar și în Renania. Surprinzător, analiza lor chimică a arătat că compoziția chimică a unor vase (provenite din movila nr. 98 Hwangnamdaechong – mormântul din Sud) este aseamănătoare cu cele ale vaselor sasanide și din Asia Centrală. Acest fapt este cu atât mai surprinzător cu cât forma vaselor menționate nu are nicio legătură cu forma vaselor sasanide, ci se aseamănă cu cele romane târzii. În multe alte cazuri, analiza chimică și forma vaselor sugerează proveniența romană. Restul obiectelor sunt cel mai probabil produse de imitație romană din Asia Centrală.*

** Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI: Institute of Archeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, Kraków, Poland and Sōka Univeristy, Tokyo, Japan; e-mail: bartheque@yahoo.fr.

În perioada celor Trei Regate Coreene se disting trei orizonturi cronologice în ceea ce privește vasele din sticlă: 1 – perioada începe din al doilea sfert al secolului IV p.Chr.; 2 – orizontul acesta acoperă secolul V și prima jumătate a secolului VI; 3 – acest orizont reprezintă perioada de după prima jumătate a secolului VI. Cele mai numeroase exemplare de sticlă se regăsesc în al doilea orizont, descoperite mai ales în Gyeongju unde se află bogatele morminte ale regilor din Silla. Importuri de vase din sticlă pe teritoriile celor Trei Regate, cu precădere în Silla și Gaya, pot fi relaționate cu dinastia nomadă conducătoare din nordul Chinei, mai precis cu triburile Xienbei, ale căror morminte conțin de asemenea obiecte din sticlă.

Abstract: *In the first part of the article, I discuss finds of western origin glass vessels from the Three Kingdoms on the Korean Peninsula. Such glassware has been discovered among the grave goods of the elites of the Kingdom of Silla, and, to the lesser extent, in those of the Gaya Confederation. Several fragments of glassware have also been discovered within the Buddhist temple complex in the territory of Baekje. Glass products have seldom been in the focus of archaeologists researching the issue of relations between the West and the East along the Silk Road. A considerably big number of such finds of glassware related with the Roman glassmaking is a proof that some routes of the Silk Road extended farther than previously thought- to Korea and even to Japan. It is still an open question, though, if this participation had an active or passive character. A systematic stylistic analysis of glassware, has established that strong links to the Syrian-Palestinian glassmaking existed, and that analogical vessels have also been discovered along the northern coasts of the Black Sea, as well as in Rhineland. Their chemical analyses, surprisingly, have shown that the chemical composition of a part of the vessels (coming from the mound no. 98 Hwangnamdaechong - Southern grave) resembles the Sasanian and Central Asian compositions. This fact is even more astonishing as shapes of the vessels mentioned are not related to Sasanian forms but to those from the Late Roman workshops. In several other cases, chemical analyses as well as the formal resemblance, both suggest Roman provenance. The rest of specimens, with a high probability, are Roman imitations produced in Central Asia.*

Three chronological horizons with glass vessels can be distinguished within the Period of the Three Kingdoms of Korea: 1 - the period starting from the second quarter of the fourth century AD; 2 - the horizon covering the fifth and the first half of the sixth century; 3 - the horizon representing the period after the half of the sixth century. Most numerously, glassware was represented in the second of the horizons, prevailingly in the rich burials attributed to the rulers of Silla in Gyeongju. Imports of glass vessels to the territories of the Three Kingdoms, Silla and Gaya above all, should be connected with the nomadic ruling dynasties of Northern China, i.e. with the Xianbei tribes, whose burials also contain glassware.

1. Introduction

The field of archaeological research which concentrates on the aspects of imported glass artefacts found along the Silk Road has been the concern of many scholars, among them historians as well as archaeologists. As it can be seen in a

whole range of new publications, it is still being lively discussed[1]. In most of these works, however, the analyses have been focusing on glass products found within the boundaries of China, as this land was one of the most important participants of the trade and cultural network of the Silk Road. In my opinion, however, the net of the trade routes covering the Eurasian continent was more complex, extending further than China and including also the Japanese archipelago and the Korean Peninsula as hubs of trade. Admitting that the role of political bodies connected by the net of routes should be distinguished into *active* and *passive* state entities, I am trying here to underpin the fact that the import of goods was reaching as far as Honshū Island. As the mainstream works on this issue have still marginalized the discoveries of glass artefacts in Korea and in Japan, they are also omitting the fact that it is in Korea, within the territory of the ancient Kingdom of Silla, that the very rich and important deposit of glass vessels has been found, and the most numerous one as far as East Asia is concerned. One glass vessel and one fragment of a blue knob have been documented also for the territory of the confederacy of Gaya[2], Silla's neighbour; moreover, some other fragments have recently been discovered in Baekje; all of these statelets were located in the Korean Peninsula.

In recent time, several works by Korean researchers have been published referring to this issue, especially by Insook Lee[3] and Chun Soo Park[4]; on the other hand, some recent research on ancient glass similar objects found within the Eastern Mediterranean and the Black Sea, as well in Sasanian and Central Asian areas is prompting a new perspective on the archaeological analyses of this phenomenon. In a recent work on the subject of Gyeongju: *The Capital of Golden Silla* by Sarah Milledge Nelson[5] the following statement can be found: *Glass bowls and pitchers have not yet been found in Baekje or Gaya graves,* which, taking all finds of glass vessels there into account, is distorting the picture of the current state of science about their widespread throughout the Korean Peninsula; moreover, this approach selectively accentuates too much the importance of one state entity there – Silla, only mentioning other formations: *…the close relationship of the Silla leadership to the leaders in the North-East*. A new look at finds of glassware will allow for a fresh perspective on the issue of their origins, as well as for a broader and more exact sketching of the scale of the far-reaching trade contacts by the end of Antiquity and in the beginnings of the Early Medieval Period in Eurasia.

2. An outline history of Silla (1), Baekje (2) and Gaya (3) (Fig. 1)

2.1. Silla

Native historical sources referring to the history of Silla and covering the period 57 BC to 935 AD were written in the Goryeo epoch (918-1392), thus, written already after its fall. These text sources are: Samguk yusa (Memorabilia of

[1] Literature review on glass along Silk Road see: ŻUCHOWSKA & SZMONIEWSKI 2017. See also PARK 2016.

[2] In text I transcribe Korean words using the Revised Romanization of Korean system.

[3] LEE 2001; 2010; 2013; 2016.

[4] PARK 2016.

[5] NELSON 2017, p. 73.

the Three Kingdoms) and Samguk sagi (History of the Three Kingdoms)[6]. Mythological beginnings were colourfully and vividly described in Samguk yusa, a collection of legends, historical facts and folk-tales, including the saga about the origin of Hyeokgeose, the Silla's dynasty founder. He was said to be hatched or born from a huge, red or blue egg laid on a flat/polished stone, his birth being accompanied by a lightning, thunder and rainbow. This whole scene was crowned by a white horse kneeling before the egg placed next to the well NA under the mountain Yang as its scenery. At the age of thirteen, Hyeokgeose was said to be crowned together with the princess Alyoung and, already as a renowned leader of the Bak-klan (Pak), he founded the kingdom of Saro-guk comprising six clans and six villages. His rule extended over sixty two years and finished with his ascension to heaven[7]. Leaving this colourful founding myth where it belongs, the origin of Silla dynasty is generally derived from the Jinhan confederacy. With a high probability gained mostly on the ground of the analysis of sources written in Chinese and on the record of the Samguk saga on the other hand, a part of scholars consider its origins as the result of the contribution of the refugees from the state of Qin who settled in southeast Korea in the territory of Jinhan, which is situated south of Manhan[8]. Furthermore, they are considered by scholars to have brought metalworking skills with them, as well as the civilizational achievement of organizing themselves into political entities[9].

Recently, the view has been represented accentuating the role of Xiongnu in the state-building processes; however, these processes, analogically to the historical events in Baekje, may have taken place in the fourth century AD, which is significantly later than these described for Goguryeo, a cultural center localized in North Korea[10]. The warfare with Goguryeo, ending with Silla's invasion and its taking control over its adversary, did not influence the process of its consolidation, which gained acceleration considerably during the reign of Naemul, the king from the clan of Kim (356-402 AD). In the fourth century AD, territories east from the Nakdong River were submitted, and the focus of Silla's expansion changed its direction to its other neighbour, Gaya, instead[11]. The name Silla as a synonym of a state entity or confederacy was first in the popular use as early as Jijeung's reign (500-513 AD); its former name, Saro, defined the region, the state entity and the capital as the seat of its rulers at the same time. It was probably an abbreviation of the word Sonabol or Sorabo, meaning 'ox plain' as the dynasty's *locus origini*[12].

In the beginning of the sixth century, reforms in the Chinese style had been

[6] Samguk yusa was written by a Buddhist monk Iryeon (1206-1289) and Samguk sagi is a compilation by Kim Busik (1075-1151). See JUNG 2012.

[7] Jinhan confederacy, next to Mahan and Byeonhan in the historical period of Proto-Three Kingdoms of Korea (known also as Samhan) was one of the political formations in the central and southern part of the Korean Peninsula. It consisted of 12 member-state entities, and the chief of one of these entities was Saro-guk, later called Silla. See: YI 2009.

[8] KIM 2014, p. 175.

[9] BARNES 2001, p. 41.

[10] RIOTTO 2009, p. 5-35.

[11] NELSON 1993, p. 243.

[12] BARNES 2001, p. 40.

introduced and in the middle of this century, a new capital was erected, having the Chinese Chang'an as a model, and founded not far from the previous fortified center[13]. In the year 527/528 or 535 AD[14], Buddhism became the official state religion, and although it had been known in Silla as early as fifth century, the ranks of its supporters had been limited to the narrow circles of aristocracy. Starting from the beginning of the sixth century, the victims of Silla's forwarded expansion became such state entities as Bon-Gaya (532 AD)[15] then Daegaya, and as next the settlements within the basin of the river Han. From the end of the sixth century and the beginning of the seventh century, Silla engaged in the war against its eastern neighbour Baekje supported by Yamato-dynasty from the Japanese Isles, defeated in 660 AD thanks to the alliance with the emperor from the Tang dynasty. In the year 668 AD, the kingdom of Goguryeo in the northern part of the Korean Peninsula fell; it which had been the last obstacle in the way of consolidation under the auspices of Silla, its rule now reaching as far as the river Taedong[16] until 935 AD. The Silla's supremacy epoch can be divided into two main phases: Old Silla, lasting from the rising of the clan in 57 BC until 676 AD, and the second phase, the period of Unified Silla, which took place from 676 to 935 AD. More detailed division has been applied, dividing Silla's reign into the Early (57 BC-654 AD), the Middle (654-780 AD) and the Late (780-935 AD) periods[17]. The imports of the western glass vessels have been ascribed to Old Silla or Early phase.

2.2 Baekje

Baekje was another state entity localized in the south-western part of the Korean Peninsula. Similarly as in the case of Silla and Gaya, its beginnings are uncertain. Some researchers date them in the first century BC which is said to be proved by the remnants of settlements and traces of iron-working activities discovered by the river Han. Others associate the rising of this entity with the political reforms of the king Goi (234-285), or, more probably, with the king Geunchogo (346-375), when the Chinese script and vocabulary were introduced to give rise to the local bureaucracy. It is an indisputable fact, though, that Baekje originated from Mahan, a confederation of states, as it is described in Samguk sagi[18].

The origin of Baekje's ruling dynasty is associated with the migration of one of the tribes, probably Buyeo, considered its rulers' ancestors from the North. After the loss of the capital in Hanseong (today - a district of Seoul) and regions by the river Han to Goguryeo in 475, the center of the state shifts south. The new capital is founded in Ungjin (present-day Gongju), and as next, in Sabi (modern day Buyeo County) in the Geum River region. The direction of the territorial expansion was forwarded to territories by the river Yeongsan, and later to the

[13] BARNES 2001, p. 42.
[14] KOUDELA & YOO 2014, p. 7.
[15] Also known as Geumgwan Gaya.
[16] In North Korea.
[17] LEE & LEIDY 2013, p. 3.
[18] YI 2009, p. 23-28.

regions in the basin of the Soemjin River, which were in focus of interest and under the influence of Daegaya. The latter were conquered in the year 512 by the king Muryeong with the support of the state Yamato (from the Japanese archipelago).

The conquest of these regions with a high level of technological development stimulated the growth of Baekje. The intensified interest in the east direction in the sixth century resulted in the cooling off the friendly relations with Silla, which, having being its close ally, mainly during the fifth century, had supported Baekje against Goguryeo. In the struggles for domination over the regions by the river Han and over the territories of Gaya confederation, Silla gained the upper hand occupying the first in 554, and the latter in 562. In the sixth century, there was a renewed intensification of the warfare with Goguryeo, struggles allied only once by Silla in the middle of the sixth century; this was also the last instance of Silla's military help. During this century, the contacts with Chinese dynasties intensified greatly. This resulted in strong Chinese influences on Baekje, in its politics as well as in culture- for example, Chinese titles were given to rulers and other important positions within the state body, in its economy, Chinese influences strengthened- products, crafts and techniques were imported from the Heartland. Any attempts to involve the Sui dynasty in the war with the northern neighbour did not bring the desired results. However, Tang, the new Chinese ruling dynasty, did not show much interest at first in the conflict between three kingdoms, moreover, they tried to convince Baekje and Silla to bring about some neutrality in the relations with Goguryeo. In the years to follow, with the growing stabilization within the Tang Imperium, this relation changed, and in the effect, a coalition with Silla against Baekje and Goguryeo came into life. In the result, Baekje fell in the year 660 and Goguryeo – in 668[19]. In the history of Baekje, three chronological stadia can be distinguished: Hansong Period (trad. 18 BC to 475 AD), Ungjin Period (475-538) and Sabi Period (538-660)[20]. The fragments of glass vessels found by archeologists are dated in the Sabi Period[21].

2.3 Gaya

Gaya is the name for the confederacy consisting of six smaller state entities constituting a kind of a tribal union, which had not been completely unified to form one homogenous political body, as it was the case of the neighbouring entities Silla or Baekje. Gaya's beginnings are being originated from the confederation Byeonhan, and the year 42 AD is considered to be the year of its foundation[22]. Until now, no agreement has been reached among scientists on the periodization of the confederation's development. Some researchers represent the view that the first alliance of six Gayas existed as early as the end of the second century; they concentrated around Daegaya in Goryeong, and after the first half of the third century, another alliance of six Gayas was created with its core in Bon-Gaya (Geumgwan Gaya) Gimhae. According to same new and more probable

[19] JUNG 2015; BARNES 2001, p. 32-36.
[20]KWON 2008, p. 68, Tabl. 1.
[21] KOH *et al*. 2012, p. 4173.
[22] BARNES 2001, p. 37; KIM 2012, p. 20-26.

approach, though, the Gaya confederation existed in the third and fourth centuries, and in the fifth and sixth century, two entities were dominant: the Lower and the Upper confederations, localized around Daegaya and Bon-Gaya[23].

The history of Gaya was marked with constant military struggles with its neighbours who set their eyes on these attractive regions rich in mineral resources, of strong trade traditions and highly developed technologies. Relations with Yamato (Wa) have not yet been historically elucidated- above all, in the context of a remark from Nihon Shoki (The Chronicles of Japan) chronicles mentioning the existence of headquarters of the Yamato government (Mimana Nihonfu) in Minama (Imna) localized in Gaya in the fourth century. Historians still cannot agree on an interpretation of this information, according to which, some see in it a Japanese colony in the southern extremity of the Korean Peninsula lasting from the fourth to the seventh century, while others explain it as a region from which a colonization process started from the Peninsula to the Isles[24]. More recently, the probable duration of the entity is limited to the sixth century, and its role is understood more in categories of a military or diplomatic office than as a center of political administration[25]. Gaya's duration is generally divided into two periods: Early Gaya (first to fourth centuries) and Late Gaya (fifth and sixth centuries)[26]. Suggestions regarding a more detailed chronological division are based, above all, on the analysis of the particular elements included in grave goods found up to this date[27].

3. Localization of finds of glass artefacts (Fig. 2).

3.1. Silla

The most numerous and diversified collection of glass vessels has been discovered in burials interpreted by most researchers as royal graves, or graves of elites and concentrated in Gyeongju Basin. Gyeongju is said to be founded by the mythical king mentioned before by the name of Hyeokgeose, hatched from an egg, in the year 57 BC in the region Jinhan, known at first as a village Saro. As a central trade hub first, and then as a capital, Silla functioned until its fall in the year 935 AD[28]. Its golden age starts in with the rule of king Naemul around the second half of the sixth century and was related with Silla's growth as a strong confederation state.

Another very important urbanistic change took place in the sixth, but more probably in the late seventh century, as the town taking example of the Chinese Tang dynasty's capital Chang'an: a grid pattern (fang system) was laid[29]. Leaving these architectural details aside, more attention should be drawn here to barrows, since it is in them that some glass artefacts have been found. These earthen hills with stone mounds take a prominent position in the modern urban landscape.

[23] MOON 2012, p. 71.
[24] See discussion BARNES 2001, p. 38.
[25] MOON 2012, p. 77.
[26] BARNES 2001, p. 40.
[27] MOON 2012, p. 72.
[28] RHI 2013.
[29] RHI 2013, p. 16.

Within the basin of the river Gyeongju, there are more than 1800 such *hills*, among which about 150 of them consist a group of large barrows. The barrows belonging to the group are interpreted as burials of kings and members of royal families. Twenty-six barrows from the group have diameters more than 35 meters. The royal burial grounds of Silla are characterized by the specific type of construction of the graves- they are stone-mounted tombs with underground wooden burial chamber covered with piles of stone and earth (called *Jeokseok Mokgwak Bun*)[30] associated with the steppe traditions, and especially with the barrows of Altay[31]. The characteristics of the grave goods, and especially the abundance of gold objects are believed to reflect the tradition of the steppe which is said to having been implanted among the elites of Silla through the agency of Goguryeo where local elites were very keen in imitating nomadic standards and fashion.[32] Glass vessels were deposited as grave offerings in the barrows identified as the burials of the Kim clan.[33]

The most numerous and most diversified collection of glass vessels has been found in the largest barrow in Gyeongju: Hwangnamdaechong (North and South, No. 98) **(Fig. 3)**. The burial consisted of two connected barrows with the diameter of 50 meters each, and with the combined length of 120 meters at the height of about 23 m. Two burials were found there - the northern and the southern ones. The reconstructed wooden burial chamber was about 6.8 m long (E-W) and 4.6 m wide (N-S), and it was 4 m high. It contained a lacquered coffin encased in an outer coffin and the treasure chest at the eastern end of the chamber. In the opposite to the northern one identified as a single pit, the southern mound is a multi-type pit. In the main pit of the northern barrow, there was a coffin and a chest surrounded by a low stone platform. Among the grave goods found in both graves, about 58.191 artefacts have been documented; apart from glass vessels, there were gold, silver and gilt bronze accessories and horse riding equipment, curved jadeite (comma-shaped) beads weapons, iron ingots, iron implements and silk textiles[34]. The combined weight of all gold artefacts from the southern burial was 4 kg. The glass vessels in both burials were placed in the chests, among other precious objects[35]. A detailed analysis allowed for determining the age of the southern burial as slightly younger. It is interpreted the burial of Nulji, the king who died in the year 458[36]. The kind of finds from the northern part point to a female burial, most probably of a queen[37].

Two glass vessels: a beaker and fragment of the foot and small fragment of the rim (both probably from the same footed beaker) have been excavated also in the mound No. 155, called *The tomb of the Heavenly Horse* because of the find of birch mudguards with a painted heavenly horse. The barrow had the diameter of

[30] LEE 2016, p. 55.
[31] LEE & LEIDY 2013, p. 7, 8 see also HAYASHI 2013.
[32] LEE & LEIDY 2013, p. 8.
[33] BARNES 2001, p. 215, Table 8.4.
[34] KIM 1983, p. 44; PARK 2008, p. 126; JANG & KWON 2012.
[35] KIM 1983, p. 41-45.
[36] PARK 2008, p. 125, Fig. 9 and 10.
[37] KIM 2016.

47 m, and its remaining height is 12.7 m; as such, it is included in the group of middle-sized barrows. The wooden burial chamber was 6.6 m long (E-W), 4.2 m wide (N-S) and about 2 m high. Inside the chamber, there was a lacquered wooden coffin surrounded by a low platform built of small pebbles; a chest with grave goods was placed at its eastern wall. The reconstructed parameters of the chest were 1 m wide x 1.8 m long x 0.8 m high. In the chest, next to mudguards and other glass vessels, diverse valuable objects have been found, e.g. seven bird-shaped wine cups, czy tez twenty-four pieces of ox-horn. The grave is interpreted as a possible burial of Jijeung - the king who died in the year 513/514[38].

Other vessels have been found in the closest neighbourhood of the barrows No. 98[39] and 155[40], in barrows No. 127[41], 128[42] and 129[43] in Hwangnam-dong[44], as well as 400 m east in the grave Ga-13 in Wolseong-no cemetery in Hwang-o-dong in the center of Gyeongju[45]. As it was mentioned above, these graves, in regard to their form, should be included to typical royal funeral features of Silla, called *jeokseok mokgwak bun* which designates mounded tombs with underground wooden chamber covered with piles of stones and earth. In the case of the grave No. 4 from the cemetery in Angye-ri in Wolsong, although by some of researchers it is included to the same category of burials, an objection should be made that it has nothing to do with royal burials despite its general structure[46].

In the case of finds of two glass vessels published in the monography *Silk Road and Silla, the Road of Glass* (*Silkeulodeuwa Silla – yuriui gil*, 2015) as objects found in barrows in the cemetery of Geumcheok-ri[47], I have not been able to reach to any information about the context of their discovery. The cemetery is localized in a peripheral area of Gyeongju; constructed as a cluster of wooden chamber tombs covered with stones and earthen mound[48], it is ascribed to a clan from a village Daesu[49].

3.2. Gaya

A fragment of a knob of a cobalt-blue colour has been found in the burial No. 91 which represents the type of the wooden burial chamber in the cemetery in Daesung-dong, in the town of Gimhae (South Gyeongsang Province); it is interpreted as a burial ground for kings and elites of Bon-Gaya (Geumgwan Gaya)[50]. The outer parameters of the grave were 8.20 × 4.80 m, and those of the wooden chamber were 6.50 x 2.80 m. The grave goods, apart from the glass

[38] KIM 1983, p. 35-40.
[39] Hwangnamdaechong (Great Tomb of Hwangnam).
[40] Cheonmachong (Flying Horse Tomb).
[41] Geumnyeongchong (Tomb of the Golden Bell).
[42] Geumgwangchong (Gold Crown Tomb).
[43] Seobongchong (Tomb of the Auspicious Phoenix or Swedish Phoenix Tomb).
[44] ITO 1971a, p. 119-120; ITO 1971b, Taf. 18, 1-2, Abb. 70, 1-2.
[45] In this grave two glass vessels, however, a bowl (?) is fragmentarily preserved.
[46] BARNES 2001, p. 231.
[47] SILKEULODEUWA 2015, p. 170, No. 163 and 164.
[48] LEE 2017, p. 120.
[49] BARNES 2001, p. 215, Table 8.4.
[50] PARK 2008, p. 113: 116.

fragment mentioned, included a gold plated bronze, bronze horse trappings, a bronze bowl, a fire pit shaped pedestal, a short necked jar, a pedestal bowl. The chronology of the grave is related to the end phase III of the cemetery, which is dated in the second quarter of the fourth century[51].

A glass vessel of somewhat later chronology has been found in the burial M1 in the cemetery Okjeon (Okjeon Tomb cluster, Hapcheon region). More than 100 graves have been discovered there, of diverse construction types, dated from Early to Late Kaya periods. The burial ground is considered to be the central cemetery of the Daraguk district, which was a part of Daegaya[52]. The grave M1 belongs to the group of burials appearing in this cemetery at the half of the fifth century, it is a stone-lined chamber tomb with an earthen mound. Its parameters are: mound length: 21.4 m; chamber 21.6 x 21.6 m[53]. The funeral rite, apart from the principal corpse, was accompanied also by three sacrifice burials. The grave goods, next to the pottery, included also: a gilt bronze quiver, gold earrings with pendants, a bracelet, a gilt bronze buckle, and a gilt bronze saddle. The presence of a glass vessel among these grave goods is associated with Silla's influences in this region in the Late Gaya Period[54]. Most interesting in this context of influences is the lack of glass vessels in an extraordinarily rich grave M3, where some other artefacts of Silla's provenance have been found. The dating of the grave M1, according to different scientists, covers the period between the half of the fifth to the beginning of the sixth century[55].

3.3. Baekje

Several fragments of glass vessels belonging to two types: blue/purple (5 fragments) and yellowish-brown (1 fragment) have been found in 1993 during the archaeological research of the Neung-sa temple localized between the outer walls surrounding the town Buyeo and royal graves in Neungsan-ri. They have been discovered in the *center room of manufacturing site* along with hundreds of beads of different colours and shapes[56]. The temple complex stylistically refers to the sacral compounds in Baekje. It consisted, as it has been shown by the results of archaeological excavations, of a central wooden pagoda, an image hall, and of a lecture hall[57]. This complex was founded in the year 556 which has been documented by the find of an inscription śarīra niche informing of a śarīra rite performed by the princess Maehyong, the sister of king Wideok in the thirteenth year of his rule[58]. Fragments of glass artefacts found there are dated in the Late Sabi Period.

[51] SHIN 2013, p. 104, 109.
[52] BARNES 2001, p. 133; PARK 2012, p. 125.
[53] PARK 2012, Table 4.
[54] PARK 2012, p. 127.
[55] PARK 2012, p. 134-135, Table 5.
[56] KOH *et al*. 2012: 4173, Fig. 1.
[57] KWON 2008, p. 89.
[58] KWON 2008, p. 89, Fig. 26.

4. The glass vessels - analysis (Figs. 5-14).

Glass vessels from the royal graves of Silla, since they were found by Japanese researchers in the third decade of the twentieth century, have always been associated with Roman workshops localized in the eastern part of the Mediterranean, and in the basin of the Black Sea[59]. Research led by Korean archeologists starting from the seventies of the twentieth century have brought subsequent finds of glass vessels, also connected with the glass workshops of the Roman Empire, and especially Syrian ones[60]. Detailed analyses of the vessels from the South mound of Hwangnamdaechong have brought a surprise by proving that they had three different chemical composition showing similarities to the Sasanian and Central Asian (Kushan/Bactrian) glassmaking traditions[61]. This fact is even more astonishing as the stylistic form of the vessels at our first glance resembles those of the Roman, and not of the Sasanian Empire. Unfortunately, in the case of the Central-Asian glassmaking, further comparisons are impossible due to the lack of finds of glassmaking sites from the fifth and seventh centuries and any comparative analyses have to be carried out with finds of a different chronology[62].

The basis for the typology of the vessels is constituted on the collection of 19 specimens preserved in a shape enabling their identification **(Fig. 4 & 5)**[63]**.** In the case of the finds from Baekje[64] **(Fig. 12: 3)** and Daesong-dong **(Fig. 6: 1)**, the fragments found are too small to categorize them to any of the types. According to the forms of the vessels, 5 groups can be distinguished: cups, beakers, jugs, bowls and toilet bottle[65].

The most numerous group in the number of 8 elements are cups. Within this category, three subgroups can be distinguished, identified: 1) non-decorated **(Fig. 4: 5, 6, 9; Fig. 5: 6; Fig. 7: 3-6); 2)** with the surface decorated with blue dots **(Fig. 5: 1-3, Fig. 8; 4-6); 3)** with facet cut surface **(Fig. 4: 10, Fig. 9: 3)**. Considering the technological aspect, pontil marks preserved in the bottom of several cups point to the implement of free blowing[66] **(Fig. 6: 2-4)**.

Four cups with non-decorated surfaces (Hwangnamdaechong, Northern and Southern graves; Angye-ri, grave 4) differ, above all, according to their colour **(Fig. 4: 5, 6, 9; Fig. 5: 6; Fig. 7:3-6)**. Except for one cup, they all represent simple forms. In Insook Lee's view, the dark-blue vessels are local products

[59] ITO 1971a, p. 119-120.

[60] KIM 1983, p. 44-45.

[61] LANKTON *et al*., 2010, p. 234-235.

[62] LANKTON *et al*., 2009, p. 584-586.

[63] According to Insook LEE 2016, p. 55, the total number of glass vessels is *26 from nine royal kofun (tombs) in Korea*. More than eleven glass vessels similar to Late Roman forms are of an uncertain provenance, however found in Korea – LANKTON *et al*. 2009, p. 579; see for example Fig. 6: 5 and similar to Roman Glass Vessels Fig. 6: 6-7.

[64] Blue fragments: KOH *et al*. 2012, p. 4173, Fig. 1.

[65] The terminology according to STERN 2001 and HARDEN 1936. The classification differs from the one proposed by LEE 2016, p. 56-67.

[66] For the description of the glassblowing process, see STERN 1999, and about pontil marks see WHITEHOUSE 2015.

manufactured *using imported glass*[67]. According to chemical compositional analysis, the light green coloured cup with a rounded rim and ring like foot may *represent the later expression of Kushan/Bactrian glassmaking tradition*, however a shape is linked to late Roman (fourth century) workshops **(Fig. 7: 1, 2)**[68]. Interesting is that chemical analysis of the deep blue glass fragments of a vessel from Beakje[69] as well as a plate from Niizawa Senzuka, grave 126, are similar to Roman, especially Eastern Mediterranean[70].

The next three cups (Geumnyeongchong, Okjeon M1) are characterized by a surface ornament in the form of two bands decorated with blue blobs **(Fig. 5: 1-3, Fig. 8; 4-6)**[71]. It is highly possible that two cups from Geumnyeongchong have been made in one workshop as indicated by same dimensions and decoration layout. Glass vessels from the Roman Empire displaying such a decoration imitated luxury metal vessels inlaid with precious gems. The ones with blue dots as well as those with multicoloured ones, both are considered most characteristic products of the late Roman glass industry **(Fig. 8: 1-3)**[72]. Among the vessels with the blue dots decoration, three basic types are distinguished according to their shape: 1) hemispherical cups; 2) conical beakers; 3) con-shaped base lamps[73]. The arrangement and the number of dots has become the criteria for more detailed categorizations. In this context, it is worth to point out to the fact that one of the types from the northern part of the Black Sea displays the pattern of overlapping zigzags[74]. Vessels with dot pattern were widespread to various extents over the whole territory of the Roman Empire and over the neighbouring areas[75], the least number found on the British Isles[76]. Several potential areas of their production are pointed to, beginning with the West- Gallic-Rhine area with the most important production centers in North Gallic areas, as well as in Cologne or Trier, in Aquileia, in Sevegliano, Balkan-Pannonian area, Northern part of the Black Sea, Asia Minor and Palestine. On this latter area, in Jalame, about a hundred fragments of vessels have been found, decorated with blue dots; the find has been made on the site of a workshop from which, products were to be traded with goods from the areas extending from The Black Sea basin to the eastern coast of Africa[77]. Considering the coloring of dots used in the surface decoration of vessels

[67] LEE 2013, p. 122. The oldest forms of dark-blue cups/bowls but of different parameters, and cast in molds, are known from the eastern Mediterranean where their chronology is set between the second/first centuries BC to the first century AD. See: *ancient glass* 2013, p. 24 and 26, 369-370.

[68] A vessel of similar form dated to fourth century has been found in Syre, Lebanon: HARDEN 1949, p. 152, 154, Fig. 1: 6.

[69] KOH *et al*. 2012, p. 4177-4178, Table 2, Nos. 18-22.

[70] ABE *et al*. 2018, p. 218.

[71] In literature, a term *Nuppenglaser* or *Nuppenbecher* is applied, see: WHITEHOUSE 1997, p. 207; WEINBERG & STERN 2009, p. 136.

[72] BOȚAN & APARASCHIVEI 2015, p. 159.

[73] FREMERSDORF 1962; SOROKINA 1972; BARKÓCZI 1972; SAZANOV 1993; ZASETSKAYA 2000.

[74] SOROKINA 1972, Abb.3; SAZANOV 1993, Fig. 2-5; ZASETSKAYA 2000, Fig. 2-8.

[75] SAZANOV 1993, p. 331, Fig. 1.

[76] COOL & PRICE 1995, p. 88.

[77] BOȚAN & APARASCHIVEI 2015, p. 159, 162.

and the presence of polishing lines, it has been accepted until recently that vessels with a monochromatic decoration (mainly of blue colour) are typically found both in the western and in the eastern part of the Roman Empire, while polychromatic ones containing of up to four colours (blue, green, brown/brownish-yellow) are typical for its western part[78]. This view, however, is changing, due to some new discoveries with polychromatic decoration from Crimea[79]. In the West, hemispherical cups began to appear around mid-third century[80], or from the second half of this century[81]. In the case of the Eastern part, it is widely accepted that the beginning of their production was the half of the third century or the years after 380/400 AD[82]. These hemi-spherical forms were manufactured in the provinces until the end of the fourth and the beginning of the fifth century, and the production reached its peak in the fourth century. In the East, they were manufactured throughout the almost entire fifth century[83]. However, vessels from the Korean Peninsula differ from the classical vessels with the blue dots decoration regarding their form and the arrangement of decorative patterns. The first difference can be seen in the shape resembling more a cone than a hemisphere, and the forms of the rim are different. The second difference can be stated on the ground of the number and arrangement of blue dots which are ordered in two bands, and of their colours. In the archaeological record, no direct analogies with the vessels from Korea could be noticed. The closest similarity regarding the shape of the vessel is to be seen in the cup from a burial of the Chernyakhov culture found in Zhurovka/Zhurivka in Ukraine and dated in the end of the fourth century[84]. Its shape and rim are similar but the surface has only one band of dots. Regarding the arrangement of dots in two bands, it is known from the conical lamp from Palestine or Egypt (type III), except for the colour of the dots[85]. The interesting fact is that the vessels with blue dots, although of slightly different proportions, are said to have been found in various sites in Korea **(Fig. 8: 7-9)**; unfortunately, there is no closer information on the find available[86].

One specimen from this group, a facet-cut cup, can be included to the category of cold-worked decoration glass **(Fig. 4: 10, Fig. 9:3)**. The object shows the closest similarity to Sasanian cut glass[87] which, highly probably, was imitating early Roman facet-cut types of vessels[88]. In the Mediterranean Sea basin, the origin of this kind of decoration is being associated with the fashion for colourless imitation of rock crystal from the last third of the first and early second centuries.

[78] WHITEHOUSE 1997, p. 207.
[79] SHABANOV 2016, p. 166-172, Fig. 6.
[80] WHITEHOUSE 1997, p. 207.
[81] BOȚAN & APARASCHIVEI 2015, p. 159.
[82] WHITEHOUSE 1997, p. 207, SAZANOV 1993, Fig. 1b.
[83] WHITEHOUSE 1997, p. 207.
[84] SIMONOVICH 1964, Fig. 1; KROPOTKIN 1970, p. 111, Fig. 71:1 & 77:4; RAU 1972, p. 158, 180, Fig. 48:14.
[85] STERN 2001, p. 293, Cat. No. 157.
[86] SILKEULODEUWA 2015, p. 171-66, no. 165, 166, 174, no. 168.
[87] For example SIMPSON 2014, p. 214, Fig. 20.21: 12-13, 20.22, 20.23, 20.24, 20.25.
[88] WHITEHOUSE 2005, p. 41; SIMPSON 2014, p. 214; TATSUMI 2016.

In this period, implementing of concave oval facets as well as of the circular ones began, where facets were placed very close to each other and frequently overlapped. Such decoration was most frequently used with conical beakers. They are discovered with different frequencies within the Roman Empire, and also outside its borders where such finds are dated in the second and the third centuries[89]. During the second century, the mode of decorating changed to zoned facet cutting. In this period, various arrangements of motifs were implemented-like rice-shaped or circular facets. The vessel from Korea shows similarities to some early Roman cut glass forms but, above all, to the Sassanian tradition. The closest linkage to it can be seen in the vessel stored at the Corning Museum of Glass and dated between the fifth and sixth centuries[90]. The vessel from Hwangnamdaechong (Northern) has two grooves dividing the upper and the lower band consisting of two rows of facets. The space between the grooves is decorated with a single band of oval facets in the horizontal position. Such grooves separating two bands of decorations are known from the surfaces of early Roman as well as late Roman facet-cut vessels[91].

Another group consists of six beakers (Hwangnamdaechong - no. 98 (Southern), Geumgwanchong - no. 128; Cheonmachong - no. 155; Geumnyeongchong - no. 127 and Woelsung-ri Ga 13) **(Fig. 4: 2, Fig. 5: 4-5, 7-8, Fig. 13: 4-5)**[92]. Apart from one specimen which was mold-blown **(Fig. 5: 9, Fig. 9: 2)**, all the others were most probably blown. Four of them have approximately the same shape and two of them are additionally footed. Two of them are light-green coloured and transparent, two others are grayish-green and one is translucent and dark-blue. In two cases, the upper part of rim is rounded and bluish green or blue and on the surface of one beaker such colour, net pattern was used in zig-zag decoration. The lower part of the vessel is in two cases covered with three irregular zigzags forming continuous lozenges of different sizes applied counter-clockwise. Some additionally engraved lines are enclosing the zigzag decoration in one of both beakers and in the other- they are above the half of the height of the vessel.

Footed beakers resemble each other in their form and they have similar shape, with tabular rim folded inward[93]. The first of two footed beakers is decorated with the band decoration consisting of irregular zigzag trails at the half of the height as well as in the lower part. An additional horizontal trail is running along the lower zigzag trail. There are engraved lines above and below the upper zigzag. The other vessel is decorated with a tubular projecting roll in its lower part, topped with a foot which is profiled in its upper segment.

The group of four beakers presented here shows some similarity regarding the shape, the kind of surface decoration and technical details. In the

[89] OLIVIER 1984; WEINBERG & STERN 2009,p. 51-52.

[90] WHITEHOUSE 2005, p. 44-45, No. 49.

[91] YATSENKO 2006, Tabl. III: 29-33, 35, 37; RAU 2008, p. 225, Fig. 5: 3.

[92] In one case, Woelsung-ri Ga 13, it is hardly possible to identify it exactly, due to the state of preservation.

[93] The tabular foot folded inward, rolled, from mounds 128 and 129 are very similar to fragments of feet of vessels found on the northern coast of the Black Sea and dated in the fourth and fifth century AD. See ZASETSKAYA 2008, p. 34-36, Fig. 12: 8-15.

archaeological record available, no analogies could be found to this group of vessels, except two specimens discovered in a burial in Jal-Ailik, Keteman Tube in Kyrghyzstan and dated in the fourth/fifth century **(Fig. 10: 5)**[94] and from a rich grave from Kara Agach in Kazakhstan **(Fig. 10: 6)**[95]. However, on the surface of the first beaker, there are two irregular zigzags in the lower and the upper part of the beaker, and in its lower part, the zigzag is closed by a horizontal thread. The second vessel, also a beaker, green colour of cylindrical form and tapering downwards with small foot, slightly bigger than vessels from Silla was made. The upper-middle part was decorated with one whole and second partial zigzags. Upper zigzag was more marked and between them slightly wavy line was located. Lower part of the beaker was also decorated with two zigzags trails, however, more elongated contiguous each other making irregular lozenges. The rim and edge of the foot probably were folded. The chronology of this grave included also golden ornaments are still under discussion and covers the period from the fifth[96] or first century of the fifth century[97] to the sixth and seventh century.[98] Stanislav Shabanov links this beaker from Kara Agach to the group of glass beakers decorated with thread in oval shape[99]. However, none of the vessels from mention group have not decorated with zigzag trail on the surface and the form of the ovals, in more cases are different[100]. Footed vessels differ from the forms known from the Mediterranean Sea basin and the Black Sea basin[101].

On the other hand, such a specific surface decoration in the form of a single zigzag, mainly of blue colour, was a typical decorative pattern in Syro-Palestinian area in the fourth, and in the beginning of the fifth century **(Fig. 11: 4)**. This decorative motif was applied to jugs, jars and kohl tubes[102]. Overlapping zigzags making out continuous lozenges of different sizes and various colours; such trails are also known from the Syrian workshops sites, especially in the layers dated fourth and fifth centuries[103]. It is worth mentioning that this kind of decoration using a blue trail or thread as it is seen on the conical vessel of the Sorokina's type III from the Chernyakhov burial in Zhurovka/Zhurivka (end of the fourth century)[104], in which vessels of the similar shape to the one from Korean burial vessel with blue-dots decoration can be compared; in this latter grave, a semi-circular vessel of blue glass has been found. The whole group can be dated between the fourth and the beginning of fifth century[105]. The same decorative pattern can be identified in the western provinces of the Empire as it was

[94] LEE 2013: 126, Fig. 6: 10.
[95] KROPOTKIN 1970, p. 30, 111, No. 1023, Fig. 76: 7.
[96] ZASETSKAYA 1994, p. 103.
[97] KROPOTKIN 1970, p. 30, however in page 111 he dated to 5th century.
[98] AMBROZ 1981, p. 17-18, Fig. 7: 9 & 11.
[99] SHABANOV 2012, p. 343, 346, Fig. 4: 4
[100] SHABANOV 2012, Fig: 3, 4.
[101] SOROKINA 1963, p. 147-154, Fig. 9.
[102] STERN 2001, p. 23, Cat. No 117, 144; STERN 2015, p. 89-90, 7.15.
[103] STERN 2001, Cat. No. 187, 188, 189.
[104] SOROKINA 1971, p. 92; SIMONOVICH 1964, Fig. 1, KROPOTKIN 1970, p. 109-110, Fig. 77: 1.
[105] SOROKINA 1971, p. 89-90, 2:11.

continuously in use as late as the Early Medieval Period[106]. Similar vessels decorated with irregular zigzags forming continuous lozenges have been found also in China. The first of analogically decorated Chinese glass vessels, in this case a cup, has been found in the Feng family cemetery in Jingxian (Hebei Province), in the grave of Madame Zu dated AD 521, and associated with Roman glassmaking workshops at the Pontic coasts[107]. The second is a small bottle having been discovered in a Stupa of Qingshan Temple, Shanxi, from the period of Tang dynasty (AD 741) and associated with the Islamic craft of glassmaking[108]. Tabular rim usually folded out (occasionally folded inward) in bowls and dishes was applied throughout the whole Roman Empire, whilst most numerously in the Palestine area. During Late Roman period, the rims are vertical[109].

The last of this group, a beaker, was moulded and decorated with the typical honeycomb design of a dark-blue colour **(Fig. 5: 9, Fig. 9: 2)**. Rim folded slightly out and up, conical body, tapering one side downwards with irregular flattened bottom. Across the main body, upper zone vertical ribs are to be found of different sizes, extending upwards to the underside of the rim, with an irregular honeycomb pattern below and extending across the bottom. Beakers of this type are known both in the western as in the eastern part of the Roman Empire **(Fig. 9: 1)** and extended as far as northern Pontic area and dated from the first half of the fourth century to the early/half of the fifth AD. They are yellowish, light green, purple and dark blue[110]. They are mainly found in burials however, their archaeological context is much diversified[111]. Two areas of their widespread have been identified as of these products' distribution and the one of their manufacturing- The eastern one, Syro-Palestine region, and the western one, extending as far as Cologne. The supposed function of such artifacts is still the heart of the discussion around them. The findings seem to point out, however, that the cups could be meant to be applied as lamps[112].

Artefacts completely different are jugs, of which, two specimens have been found as yet. The first of them, in the southern burial Hwangnamdaechong, is a jug with trefoil mouth, a tall neck with smooth transition to a kind of shoulder, ovoid body, and a pushed-in foot with tubular base ring **(Fig. 4: 1, Fig. 11: 3)**. On the exterior of the mouth, under the rim, circuit of blue thread is to be found. Coil handle same dark blue colour as thread under the rim in an inward curve like a shoulder is attached under the mouth. From the upper part of neck to shoulder, a thin dark blue thread is running, partly damaged, with approximately 11 irregular revolutions. This jug is related, as well as by its trefoil mouth, as of blue

[106] STERN 2001, p. 23; CABART 2008, p. 76, Fig 1: 1398.1 and Fig. 3; WHITEHOUSE 1986, p. 120-122, Fig. 1 and 2.

[107] LAING 1991, p. 109, 111, Fig. 5; AN 2002, p. 50; China: DAWN 2004, p. 156-157, No. 66.

[108] TANIICHI 2004, p 40; KOTERA 2012, p 177, Fig. 101.

[109] WEINBERG, STERN 2009, p. 98.

[110] SOROKINA 1979, p. 60-61, 63, Fig. 1: 6-8, 25-26, 46-50, 2: II; WHITEHOUSE 2001, p. 111-113, No. 606.

[111] BOȚAN & CHIRIAC 2011, p. 170, FRIEDHOFF 1989, p. 46, fig. 5: 7; CABART 2008, p. 74, fig. 1: 1381.8

[112] BOȚAN & CHIRIAC 2011, p. 170.

threads, and to the lesser extent, the shape like in the Mediterranean basin, especially its western coasts (Levantine). When analyzing the studies on their Syro-Palestynian origins, we can find similar forms dated as early as the mid-second to the half of fourth century **(Fig. 11: 1-2)**[113]. Regarding the results of specialized chemical analyses showing two different glass-making compositions used to manufacture this vessels and the fact that there are no analogies found, researchers' attention has been drawn to Sasanian workshops, and mainly those in Bactria and Tokharistan, producing noble metal jugs[114]. The latter evolving from the Hellenistic and Roman stylistic traditions; as an example of this evolvement, metal vessels can serve, and in the case of glass products, *the subsequent translation into glass of these metal forms could result in glass vessels both (more Hellenistic?)* and *less Roman*[115]. In my opinion, the interpretation suggested above, though interesting, seems exaggerated when taking into account numerous analogies to jugs from the Syro-Palestinian glass-making circle.

The second of these vessels is a round mouth jug, made of transparent green glass with a similarly coloured handle **(Fig. 11: 5)**. Its rim is rounded and its neck shows the marked transition to piriform body with slightly rounded base. The coil handle applied to shoulder and attached under the rim in the form of the "S" (glass folded down against the side of the mouth and snapped off). Jugs resembling this one were manufactured in the Bosphorus workshops. They show some significant similarities to the vessels of the group VI, according to Irina Zasetskaya. An analogical jug has been found in the grave No. 181 in the cemetery in Kertch dated in the last quarter of the fifth century **(Fig. 11: 6)**. Jugs of this form are considered to be local products from workshops on the Bosphorus or the eastern coasts of the Mediterranean[116].

The most interesting artefact is a shallow bowl on stem with amber translucent and brown opaque (?) pattern from Hwangnamdaechong, Northern tomb **(Fig. 4: 8, Fig. 12: 4)**, as well as a fragment of a vessel of the identical surface decoration from Baekje **(Fig. 12: 3)**. The style of this decoration reflects the style typical for the group of band glass vessels[117]. They are characterized in most cases by the presence of white opaque trails[118]. Glass vessels decorated in this manner were most frequently used as perfume flasks[119], though they are also known in other forms as, for example, a jug from a rich grave in the vicinity of Bresca produced probably in Northern Italy[120]. In the context of finds from the northern

[113] STERN 2001, p. 204, Cat. No.94, and compare trefoil mounted jug: STERN 2001, p. 201, Cat. No. 92, 203, Cat. No. 93.

[114] LANKTON *et al*. 2009, p. 586.

[115] See CARTER 2003; MARSHAK 2004.

[116] ZASETSKAYA 2008, p. 43, 46, 119, Tabl. XIII: 5, Fig. 16: 2.

[117] LEE 2013: 124 wrote: *The delicate marbled patterning of the glass of the stem cup … replicates the effect of banded agates such as onyx or sardonyx*. Onyx wares were a short episode in the production of luxury glass vessels imitating onyx, probably made in one workshop on the Iberian Peninsula during the reign of Augustus and Tiberius until 35 AD, see FLEMING 1999: 22-23.

[118] GROSSMANN 2002, p. 12, fig. 11, STERN 2001, p. 60-62, Cat. No. 4-6.

[119] GROSSMANN 2002, p. 12.

[120] STERN 2015, p. 80-81, Fig. 7.5.

part of the Apennine Peninsula, most interesting is Insook Lee's referring the artefact to the marble glass goblet stored in the British Museum and found in a grave in Lombardy[121]. Shallow bowl on stem was a form of a vessel which was scarcely spread within the Roman Empire. One of their concentration has been found in a localization in Egypt, in Karanis, where several wholly preserved features of this kind as well as their fragments have been discovered. Vessels in this shape have been included by Harden to class IV A (shallow bowl on stem) of the chronology referring them to the fourth and fifth centuries[122]. Similar decoration, however with an opaque white trail, was used to decorate almost identical vessels (cone beaker, palm cup) dated to fifth and sixth century acquired in Cologne in Germany[123]. This small group shallow bowls on stem is considered to comprise artefacts imitating metal vessels and the beginning of their production is set in the Early Imperial Period[124]. However, the chemical analysis of the vessel fragment from Kingdom of Beakje indicates Central Asian compounds according to Brill's division with K_2O – 4.6 wt. % and Al_2O_3 – 3.1 wt.%[125].

The next vessel worth of some closer description is a fragment of a toilet bottle **(Fig. 13: 3)**. It belongs to a group of small artefacts called *unguentaria*, sometimes referred to as *lacrimaria*[126] or *balsamaria*[127], which not only were of glass but also ceramic[128]. Their purpose, mainly as containers for cosmetic substances is evidenced by the remains of these substances inside them. They were also used to store pigments, salves, medicines, including dried herbs[129]. Glass unguentaria of diverse shapes are dated from the first to the beginning of the fifth century [130] whilst shapes similar to the find from Guemcheok cemetery were popular during the first century[131] until first half of the second century **(Fig. 13: 1-2)**. [132] Vessels of this type were widespread throughout the entire Roman Empire within the

[121] LEE 2016, p. 56.

[122] HARDEN 1936, p. 128- 130, pl. IV: 356 and XIV: 356.

[123] WHITEHOUSE 2001, p. 214-215, No.780, 781.

[124] HARDEN 1936, p 130.

[125] KOH *et al*. 2012: Table 2: NS-23, the authors classified this fragment as Sasanian, p. 4178. See BRILL 2009, p. 122, Table 3.1.

[126] The terms *lacrimarium* or *lacrimatorium* (vessels of tears), wrongly used due to such interpretation of the fact of their finding in cemeteries and based on the citation from the Psalm 56,8 'put my tears into your bottle' has been rejected, see ANDERSON-STOJANOVIĆ 1987, p. 106, n. 6; SILVINO & ROBIN 2010, p. 68.

[127] The term *balsamarium* seems also not completely proper in reflecting the function of such vessels, see ANDERSON-STOJANOVIĆ 1987, p. 106. Moreover, it is considered to be a neo-Latin term. See: FONTAINE *et al*. 2012, p. 39-47.

[128] ANDERSON-STOJANOVIĆ 1987, p. 105-122.

[129] STERN 2001, p. 43; PÉREZ-ARANTEGUI *et al*. 1996, p. 649–655, there other examples p. 654; SILVINO & ROBIN 2010, p. 68; GREENEWALT *et al*. 1985, p. 84-85; ALCOCK 1980, p. 62; CARINGTON SMITH 1982, p. 293.

[130] STERN 2001, p. 43; ANTONARAS 2006, p. 77, Fig. 6: Unguentaria.

[131] KUNINA & SOROKINA 1972, p. 158-158, Fig.1, 6: 2, 19, 22, 27, 29; ALEKSEYEVA & SOROKINA 2007, p. 61-63.

[132] ROBIN *et al*. 2012, p. 182-184, Fig. 3 & 4.

Mediterranean[133], they are significantly more probable to be found in the southern than in the north-western provinces of the Imperium, which is explained by the suggestion of smaller interest in fragrant substances by the provincial population[134]. They are discovered there mostly in the funeral context, mainly around the Mediterranean[135] as well as Pontic basins[136], and also in settlements in the north-western provinces[137]. The assumption of their use over significantly long periods of time can be supported by a find of an *unguentarium* almost identical with a specimen found in Korea and additionally set in gold, and of a shape resembling an amphora dated in the Early Byzantine Period[138].

The last category of glass vessels to be discussed here are bowls **(Fig. 4: 4, Fig. 5: 10, Fig. 14: 3-4)**. They have been found in the southern grave of Hwangnamdaechong (no. 98) and in Seobongchong (no. 129). Both specimens found there are of blue colour. The upper part of the specimen from the barrow No. 98 is slightly bent toward the inside; the bowl from barrow no. 129, additionally, has one projecting ban on its surface. In two cases, their base is ring-shaped. According to Insook Lee, these forms are more related to the eastern stylistical tradition than to any other, which he considers to be supported by the finds of similar vessels at the burial sites in Datong and Feng Monu[139]. However, an links these finds from Feng Monu tomb with Roman glassmaking tradition (examples or Roman forms **Fig. 14: 1-2)**[140]. Recently, one more such blue bowl has been found in burial M1 in Yihe-Nur Cemetery Inner Mongolia from the Northern Wei Period **(Fig. 14: 5)**[141]; this specimen, according to analyses, is closely related to Sasanian glassware, similarly to the dark-blue bowl from the southern grave in the mound No. 98; its chemical composition is very similar to Veh Ardašīr glass (Sasanian)[142]. It should be noted that bowls and cups discovered mainly in Southern China (Guangxi Zhuang Autonomous Region) in Han time graves[143]

[133] LELJAK 2012, p. 123, Fig. 1A and B.
[134] STERN 2001, p. 43.
[135] STERN 2001, p. 43, ANTONARAS 2006, p. 76, fig.2: 126.
[136] KUNINA & SOROKINA 1972; ALEKSEEVA & SOROKINA 2007, p. 63.
[137] STERN 2001, p. 43.
[138] HÖPKEN 2010, Abb.13.
[139] LEE 2016, p. 56.
[140] AN 2015, p. 224-237.
[141] CHEN *et al*. 2016, p. 43, 51, Fig. 34. In the same burial, a silver bowl with four ovals has been found. A similar set consisting of a gilt silver bowl with a portrait medallion and plant motif and with Sasaniane glass vessel was discovered in the M 107 tomb in Datong dating back to the times of the Emperor Xiaowendi (471-499), items chronology: fourth (?) – fifth century. It is worth to mention here that another stem bowl with a portrait medallion, however, with faces similar to Central Asian faces (?), was discovered in another, M109 tomb also from Datong. Third, in turn, a vessel with a portrait medallion was also found in Datong in deposit (?), dated to the fifth century (WANG 2017). While the vessel from Inner Mongolia seems to be the original product of the Graeco-Roman world, in the case of other vessels they imitate western style and can be named after Boris Marshak (2004) as hellenized but originated in Central Asia - probably in Bactria /Tocharistan.
[142] LANKTON *et al.* 2009, p. 234. Interesting is that the chemical analysis of one of the vessels from Niizawa Senzuka mound 126, a bowl indicated close relations to Sasanian glass from Veh Ardašīr. See ABE et al. 2018, p. 216, 218, Fig. 2:a, b and 3: a.
[143] OTANI 2017.

demonstrate similarity to Eastern Mediterranean forms. However, their chemical composition is different to Western glass[144]. It is therefore likely such glass could have been produced locally in China[145].

Three chronological horizons can be distinguished, in which glassware imported to the Korean Peninsula have been discovered[146]:

Horizon I – from second quarter of fourth century – with one fragment being a dark blue knob from the burial No. 91 in Daesong-dong.

Horizon II – fifth century – first quarter of the sixth century. This period is characterized by the most numerous and varied collection of glass vessels found. This collection starts with the specimens from Ga-13 Weolseong, dated in the first quarter of fifth century[147], and closes with the finds from Geumgwanchong and Seobonchong, of the chronology defined as the last quarter of fifth century. In the light of some recent analyses, the double burial from Hwangnamdaechong is from the fifth century, i.e. its southern chamber is dated at the half of the fifth, and the southern chamber - in the third quarter of this century. From the same century is also one burial with glass vessels, within Silla's territory, found at the site located outside the Gyongju center, in Angyeri; it is the feature No. 4. In the case of the burial in Okjeon, its chronology is uncertain, however, it is between the second and the third quarter of the fifth century[148]. Finally, finds from mounds in Geumnyeongchong and Cheonmachong should be mentioned. To the same group as these, glass vessels from the cemetery in Guemcheok, generally dated in the fifth century and published only recently, should also be included.

Horizon III - from the second quarter of the sixth century to the final phase of United Silla. From the perspective of this article, fragments from Baekje should be ascribed as belonging to the earliest section of this horizon. The lack of glass vessels in burials is being associated with the introduction and widespread of Buddhist funeral rites in Korea, which means using cremation urns without any addition of grave goods[149]. It is considered that from that time, glassware was used above all in Buddhist śarīra relic deposits from pagodas of the United Silla period*.

---

[144] ŻUCHOWSKA & SZMONIEWSKI 2017.

[145] BORELL 2010, p. 134-138; ŻUCHOWSKA & SZMONIEWSKI 2017, p. 115-116, Fig.1.

[146] The lack of an unified typological system for graves of Silla has been strongly emphasized as it causes different, often diametrically discrepant dating, cf. BARNES 2001, p. 211-214. Therefore, I have accepted the chronology by Kim, with some modifications, cf. BARNES 2001, p. 211-214. Therefore, I have accepted the chronology by PARK (2016: Table 1) with modifications.

[147] The chronology of this burial is also referred to as the end of the fourth century. See SILKEURODEUWA 2015, p. 146, No. 135.

[148] PARK 2012, p. 128-129 &134-135 table 4 & and 5.

[149] NELSON 1993, p 248.

* This paper could not be written without help of many people. Foremost, I would like to express my special gratitude to professor Toshio Hayashi from Sōka University (Tokyo) for his help in my research, sharing his knowledge and support. Special thanks are to Dr. Ryuji Shikaku (Okayama) and Dr. Marta Żuchowska (Warsaw) for interesting and inspiring discussions. I am grateful to professor Michiyo Moriya (Tokyo) for help in reading Japanese, Kyungsoo Yun (Seoul) Korean and professor Li Jingxiu (Beijing) Chinese Literature. Special thanks goes to Dr. Danica Staššíková-Štukovská (Nitra), Professor

BIBLIOGRAPHY

ABE *et al*. 2018 – Y. Abe, R. Shikaku & I. Nakai, *Ancient glassware travelled the Silk Road: Nondestructive X-ray fluorescence analysis of tiny glass fragments believed to be sampled from glassware excavated from Niizawa Senzuka Tumulus No. 126, Japan*, Journal of Archaeological Science: Reports 17 (2018), p. 212-219.

ALEKSEYEVA & SOROKINA 2007 - Е. М. Алексеева & Н. П. Сорокина, *Коллекция стекла античной Горгиппии*, Москва, 2007.

ALCOCK 1980 – J. P. Alcock, *Classical religious belief and burial practice in Roman Britain*, Arch Journal 137 (1980), p. 50-85.

AMBROZ 1981 - А. К. Амброз, *Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII вв.*, Степи Евразии в эпоху Средневековья, Москва, 1981, p. 10–23.

AN 2002 – J. An, *Glass vessels and ornaments of the Wei, Jin and Northern Dynasties*, Orientalia Venetiana 14 (2002), p. 45-70.

AN 2015 – J. An, *Feng Sufu mu chutu de boli qi*, in: *Bei Yan Feng Sufu mu*, Beijing, p. 224-237.

Ancient glass 2013 - *Ancient Glass: Feast of Color*, Miho Museum, 2013.

ANDERSON-STOJANOVIĆ 1987 – V. Anderson-Stojanović, *The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria*, AJA, 91/1 (1987), p. 105-122.

ANTONARAS 2009 - A. C. Antonaras, *Glass vessels from Roman and Early Christian Thessaloniki and its surroundings (1st century BC - 6th century AD)*, in: K. Janssens, P. Degryse, P. Cosyns, J. Caen & L. Van't dack (eds), *Annales du 17e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Anvers *2006*, Antwerp, p. 74-79.

BARKÓCZI 1972 - L. Barkóczi, *Spätrömische Glasbecher mit aufgelegten Nuppen aus Pannonien*, FolArch 23 (1972), p. 69-94.

BARNES 2001 – G. L. Barnes, *State Formation in Korea: Historical and Archaeological Perspectives*, Richmond, 2001.

BORELL 2010 – B. Borell, *Trade and glass vessels along the maritime Silk Road*, in: B. Zorn & A. Hilgner (eds.) *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, Mainz, 2010, p. 127–142.

BOȚAN & CHIRIIAC – 2011 - S.P. Boțan & C. Chiriac, *Some general considerations regarding the discoveries of Roman Glass vessels from (L)Ibida – Slava Rusă (Tulcea County)*, SAA 17 (2011), p. 163-182.

BOȚAN & APARASCHIVEI 2015 – S. P Boțan & D. Aparaschivei, *Late roman blob-decorated glassware from Scythia Minor*, Quaderni friulani di archeologia 25 (2015) p. 159-172.

CABART 2008 – H. Cabart, *Le verre des inhumations tardives de Laneuvelotte (Meurthe-et-Moselle)*, Bulletin de l'Association Française pour l'Archéologie du Verre, 2008, p. 74-77.

CARINGTON SMITH - 1982 J. Carington Smith, *A Roman chamber tomb on Monasteriaki Kephala*, ABSA 77 (1982), p. 255-91.

CARTER 2003 – M. L. Carter, *Preliminary notes on a silver-gilt ewer with bird medallions in a private collection*, Silk Road Art and Archaeology. Kamakura: The Institute of Silk Road Studies 9 (2003), p. 195-211.

Michel Kazanski (Paris), Dr. Etsuko Kageayama (Nara), Dr. St John Simpson (London) for all their help in collecting the specialist literature. I would like to express my gratitude to Valentina Voinea (Constanta) for her encouragement which helped me in competition of this paper. Last but not least, I want thank to Agnieszka Świetlicka (Piaski Luterskie) for help in translation of this paper into English. The paper was written during the tenure of a Fellowship for Overseas Researchers from the Japan Society for the Promotion of Science (JSPS).

CHEN *et al*. 2016 – Y. Chen, G. Song & Y. Ma, *The Results of the excavation of the Yihe-Nur Cemetery in Zhengxiangbai Banner (2012-2014)*, The Silk Road 14 (2016), p. 42-57.

China Dawn 2004 - *China, Dawn of a Golden Age, 200–750*, in: J. C. Y. Watt, A. Jiayao, A.F. Howard, B. Marshak, S. Bai & Z. Feng (eds), New York/Yale/New Haven/London, 2004.

CHOI 2016 – B. H. Choi, *Silla jeokseongmokgwakbun giwon yeonguui banghyang*, Choebyeonghyeon banghyang, 21 (2016), p. 125-175

COOL & PRICE 1995 – H.E. Cool & J. Price, *Roman Vessel Glass from Excavations in Colchester, 1971-85*, Colchester, 1995.

FLEMING 1999 – S. J. Fleming, *Roman Glass. Reflections on Cultural change*, Philadelphia.

FREMERSDORF 1962 – F. Fremersdorf, *Die römischen Gläser mit aufgelegten Nuppen*, Köln, 1962.

FRIEDHOFF 1989 – U. Friedhoff, *Beigaben aus Glas in Körpergräbern des späten 3. und des 4. Jahrhunderts: ein Indiz für den sozialen Status des Bestatteten ?*, Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 22 (1989), p. 37-48.

GREENEWALT *et al*. 1985 - C.H. Greenewalt, D.G. Sullivan, C. Ratté & T.N. Howe, *The Sardis campaigns of 1981 and 1982*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research Supplement 23 (1985), p. 53-92.

GROSSMANN 2002 - R. A. Grossmann, *Ancient Glass. A Guide to the Yale Collection*, New Haven, 2002.

GROSSMANN 2011 – R. A. Grossmann, *Ancient glass from Dura-Europos in perspective*, in: L.R. Brody & Gail. L. Hoffman, *Dura-Europos: Crossroads of Antiquity*, Boston, 2011, p. 275-281.

FONTAINE *et al*. 2012 – P. Fontaine, C. Fontaine-Hodiamont & M. Lenoble-Pinson 2012, *D'unguentarium à balsamaire. Les noms des vases à parfum en verre hellénistiques et romains. Vocabulaire latin et terminologie actuelle*, Signa 1 (2012), p. 39-47.

HARDEN 1936 – D. B. Harden, *Roman glass from Karanis found by the University of Michigan Archaeological Expedition in Egypt 1924–1929*, Ann Arbor, 1936.

HARDEN 1949 – D. B. Harden, *Tomb-Groups of glass of roman date from Syria and Palestine*, Iraq 11/ 2 (1949), p. 151-159.

HAYASHI 2013 – T. Hayashi, *The Altai and Silla from the Viewpoint of Archaeological Findings*, Proceedings of the 11th Seoul international altaistic conference synchronic and diachronic studies on Altaic languages, Seoul, p. 415-432.

HÖPKEN 2010 - C. Höpken, *Orient trifft Okzident: Glas im Osten und Westen des Römischen Reiches*, Kölner Jahrbuch 43 (2010), p. 379 – 398.

ITO 1971a - A. Ito, *Zur Chronologie der frühsillazeitlichen Gräber in Südkorea. A. Textband*, München, 1971.

ITO 1971b - A. Ito, *Zur Chronologie der frühsillazeitlichen Gräber in Südkorea. B. Tafelband*, München, 1971.

JANG & KWON 2012 – H.-J. Jang & Y.-S. Kwon, *Hwangnamdaechong chultojigmul yeongu-hyeongyeongjumunhwajae yeonguso sojangjigmul-eul jungsim-eu*, Journal of the Korean Society of Costume 62/7 (2012), p. 41-53.

JUNG 2012 – B.-S. Jung, *The Cultural-Historical Significance of the Samguk yusa (Memorabilia of the Three Kingdoms)*, in: Roderick Whitfield (ed.) *Korean Buddhist Culture: Accounts of a Pilgrimage, Monuments, and Eminent Monks*, 2012, p. 31-66

KIM 1983 – W.-Y. Kim, *Recent archaeological discoveries in the Republic of Korea*, Tokyo, 1983.

KIM 2014 – H. J. Kim, *Korean Responses to Historic Narratives of Sino—Korean Relations and China's New International Relations Thinking*, in: N. Horesh & E. Kavalski (eds.) *Asian Thought on China's Changing International Relations*, London, 2014, p. 173-191.

KIM 2016 - H. J. Kim, *Hwangnamdaechong bugbun pijangjaui seongbyeol-e daehan saeloun jeobgeun*, Hangugsayeonguhwi 174 (2016), 3, p. 73-103.

KROPOTKIN 1970 - В. В. Кропоткин, *Римские импортные изделия в восточной Европе (II в.до н.э. – V в.н.э.)*, Свод археологических источников Д1-27, Москва, 1970.

KOH *et al*. 2012 – M.-J. Koh, H.-T. Kang, N.-Y. Kim & G.-H. Kim, *A Comparison in Characteristics of Chemical Composition of Glass Vessels Excavated from Neungsalli Temple in Buyeo, Korea, from Baekje Period*, Bulletin Korean Chemistry Society 33 (2012), 12, p. 4173-4179.

KOTERA 2012 – C. Kotera, *Garasu ga kataru kodai Higashi Ajia*, Tokyo, 2012.

KUNINA & SOROKINA, 1972 - Н. З. Кунина & Н. З. Сорокина, *Стеклянные бальзамарии Боспора*, ТГЭ 13 (1972), p. 146-177.

KOUDELA, YOO 2014 – P. Koudela & J. Yoo, *The Role of Korea in Cultural Transmission between China and Japan during the Three Kingdoms Period*, Prague Papers on the History of International Relations, 2 (2014), p. 7-21.

KWON 2008 - O.-Y. KWON, *The Influence of Recent Archaeological Discoveries on the Research of Paekche History*, Early Korea 3. Reconsidering Early Korean History through Archeology, p . 65-112.

LAING 1991 – E. Johnston Laing, *A Report on Western Asian Glassware in the Far East*, Bulletin of the Asia Institute, New Series, 5 (1991), p. 109-121.

LAING 1991 – E. Johnston Laing, *A Report on Western Asian Glassware in the Far East*, Bulletin of the Asia Institute, New Series, 5 (1991), p. 109-121.

LANKTON *et al*. 2009 - J.W. Lankton, I. Lee, G.-H. Kim & H.-T. Kang, *Bactrian Glass Vessels in Korean Tombs*? in: Annales du 17e Congrès d'Association internationale pour l'histoire du verre, Anvers 2006, p. 578–589.

LANKTON *et al*. 2010 – J. W. Lankton, B., Grautze, G. H. Kim, L. Dussubieux & I. Lee, *Silk Road glass in ancient Korea: The contribution of chemical compositional analysis*, in: B. Zorn and A. Hilgner (eds.), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, Mainz, 2010, p. 221–237.

LEE 2001 – I. Lee, *Silk Road Trade and Roman Glass from Korea,* Jungang Asia yeongu 6 (2001) p. 327-337.

LEE 2010 – I. Lee, *Early glass in Korean Tombs – cultural context*, in: B. Zorn & A. Hilgner (eds.), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, Mainz, 2010, p. 211–219.

LEE 2013 – I. Lee, *Of Glass and Gold. Silla Tombs, the Silk Road and the Steppe*, in: S. Lee, D. P. Leidy (eds.) *Silla Korea's Golden Kingdom*, New York, 2013, p. 115-131.

LEE 2016 – I. Lee, *The Silk Road Treasures of Ancient Korea: Glass and Gold*, in: G.J. Kim (ed.), *The Eastern Silk Road Story. 2015 Conference Proceedings*, Paris/Bangkok, 2016, p. 53-60.

LEE 2017 – K. Lee, *Discovery of Pictures Hidden for Half a Century*, Journal of Korean Archaeology, 2016, p. 120-123.

LEE & LEIDY 2013 - S. Lee & D.P. Leidy, *Silla, an Introduction,* in: S. Lee & D. P. Leidy (eds), *Silla Korea's Golden Kingdom*, New York, 2013, p. 3-11.

LELJAK 2012 – M. Leljak, *Typology of the Roman Glass Vessels from the Croatian Part of the Province Pannonia*, Haemus Journal 1 (2012), p. 121-133

MARSHAK 2004 – B. Marshak, *Central Asian metalwork in China*, in: J.C.Y Watt (ed.), *China. Dawn of a Golden Age, 200-750 AD*, New Haven, 2004, p. 47-55.

MOON 2012 – C.R. Moon, *Research on Kaya History and Issues of Academic Debate*, Early Korea 1. The rediscovery of Kaya in History and Archaeology, 3 (2012), p. 49-104

NELSON 1993 – S. M. Nelson, *The Archaeology of Korea*, Cambridge, 1993.

NELSON 2017 - S. M. Nelson, *Gyeongju: the Capital of Golden Silla*, London/New York, 2017.

OLIVIER 1984 - A. Olivier, *Early Roman Faceted Glass*, Journal of Glass Studies 26 (1984), p. 35–58.

OTANI 2017 – I. Otani, *Mongoru narabini Chūgoku no iseki de shutsudo shita Kan dai heikō-ki no garasu yōki (shiryō shūsei)*, Kanazawadaigaku kōkogaku kiyō 76 (2017), p. 65-73.

PARK 2008 - C.-S. Park, *Kaya and Silla in Archaeological Perspective*, Early Korea. Reconsidering Early Korean History through Archeology 1, (2008), p. 113-153.

PARK 2012 – H.-W. Park, *Archaeological Research on Kaya: Past, Present, and Future*, Early Korea 3 (2012) p. 105-168.

PARK 2016 – H.-W. Park, *Godae dongbug asia chulto lyuligi ui iibyenglo wa yeogsajeog baegyeong*, Journal of Korean Archaeological Studies 101 (2016), p. 168-207.

PÉREZ-ARANTEGUI *et al*. 1996 – J. Pérez-Arantegui, J.Á.Paz-Peralta & E. Ortiz-Palomar, *Analysis of the Products Contained in Two Roman Glass unguentaria from the Colony of Celsa (Spain)*, Journal of Archaeological Science 23 (1996), p. 649–655.

RAU 1972 – G. Rau, *Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum*, ActaPraehArch 3 (1972), p. 109-214.

RAU 2008 – G. Rau, *Spätantike Facettschliffgläser in Nord- und Osteuropa,* Acta PraehArch 40 (2008), p. 221-240.

RHI 2013 – J. Rhi, *The Ancient City Gyeongju. Space and Monuments*, in: S. Lee & D.P. Leidy (eds), *Silla Korea's Golden Kingdom*, New York, 2013, p. 13-29

RIOTTO 2009 – M. Riotto, *Ancient Koreans and Xiongnu: What was the Nature of Their Relationship?*, Journal of Northeast Asian History 6 (2009), 1, p. 5-35.

ROBIN *et al*. 2012 – L. Robin, T. Silvino & N. Garnier, *Les "Balsamaires" en contexte funéraire à Lyon/Lugdunum (I^e-IIe s. apr. J.-C.), Un état de la question*, in: D. Frère & L. Hugot (eds.) *Les huiles parfumées en Méditerranée occidentale et en Gaule VIIIe siècle av. - VIIIe siècle apr. J.-C.*, p. 179-189.

SAZANOV 1993 – A.V. Sazanov, *Verres à décor de pastilles bleues provenant des fouilles de la mer Noire*, in: *Le verre de l'Antiquité tardive et du haut Moyen-Âge*, Guiry-en-Vexin, 1995, p. 331- 341.

SHIN 2013 – K. Shin, *Daeseongdong 88, 91 hobun-ui mulyeobgwa uiui*, Gogo gwangjang 13 (2013), p. 89-112.

SILKEULODEUWA 2015 – *Silkeulodeuwa Silla – yuriui gil*, Gyeonju.

SILVINO & ROBIN 2010 – T. Silvino & L. Robim, *Les vases dits « à parfums » dans les rites funéraires*, Dossiers d'Archéologie (Parfums dans l'Antiquité) 337 (2010), p. 68-69.

SIMONOVICH 1964 - Э. А. Симонович, *Работы на черняховских памятниках в Приднепровье*, КСИА 102 (1964), p. 80-87.

SIMPSON 2014 - St. J. Simpson, *Sasanian glass: an overview*, in: D. Keller, J. Price & C. Jackson, *Neighbours and successors of Rome: traditions of glass production and use in Europe and the Middle East in the later 1st millennium AD*, Oxford, 2014, p. 200-231.

SHABANOV 2012 – S. Shabanov, *Two conical glass beakers from the Late Roman Period in the Crimea*, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 33 (2012), p. 339-349.

SHABANOV 2016 – С. Б. Шабанов, *Стеклянный кубок группы Nuppengläser из погребального комплекса позднеримского времени могильника Нейзац*, in: И.Н. Храпунов (ed.) *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э. IV в. н. э.). II. 20 лет исследований могильника Нейзац*, Симферополь, 2016, p. 166-178.

SOROKINA 1963 – Н. П. Сорокина, *Позднеантичное и раннесредневековое стекло с Таманского городища,* in: Б. А. Рыбаков, *Керамика и стекло древней Тмутаракани* 1, Москва, 1963, p. 134-171.

SOROKINA 1971 – Н. П. Сорокина, *О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья*, СА 4 (1971), p. 85-101.

SOROKINA 1972 – N. P. Sorokina, *Die Nuppenglaser von der Nordküste des Schwarzen Meeres*, Annales du 5e Congrès International d'Étude Historique du Verre. Prague, 6-11 juillet 1970, Liège, p. 71-79.

SOROKINA 1979 – Н. П. Сорокина, *Стеклянные сосуды IV—V вв. и хронология Цебельдинских могильников*, КСИА 158 (1979), 2014, p. 57-67.

STERN 1999 - E. M. Stern, *Roman Glassblowing in a Cultural Context*, AJA 103/3 (1999), p. 441-484.

STERN 2001 – E. M. Stern, *Roman, Byzantine, and Early Medieval Glass: Ernesto Wolf Collection*, Ostfildern, Hatje Cantz, 2001.

STERN 2015 – E. M. Stern, *Roman Glass from East to West*, in: J. Bayley, I. Freestone, C. Jackson (eds.) *Glass of the Roman World*, Oxford / Philadelphia, 2015, p. 77-94.

SUGAYA 2014 – H. Sugaya, *Mozu furuchichi kofun-go no seiritsu to higashi azia sekai no doko*, Shikkokinobugu. Hakuginnobuki, Osaka-Sakkai, p. 1-30.

TANIICHI 2004 – T. Taniichi, *Islamic glass vessels excavated from tombs dated 1018 and 1020 of the Liao dynasty*, Orient: Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan 39 (2004) p. 39-51.

TATSUMI 2016 – Y. Tatsumi, *Sasan Cho Perusya Enkei Kiriko garasu-wan no Genkei*, Tenri sankokanto 30 (2016), p. 71-74

WANG 2017 – X. Wang, *Shi xi yi he naoer M1 chutu renwu yin wan*, Wenwu 1 (2017), p. 50-59.

WEINBERG & STERN 2009 – G. D. Weinberg & E. M. Stern, *The Athenian Agora*, vol. 34, *Vessel glass*, Princeton, 2009.

WHITEHOUSE 1986 – D. Whitehouse, *An Anglo-Saxon Cone Beaker from Faversham*, Journal of Glass Studies 28 (1986), p. 120-122.

WHITEHOUSE 1997 – D. Whitehouse, *Roman Glass in The Corning Museum of Glass*, 1, Corning, New York, 1997.

WHITEHOUSE 2001 – D. Whitehouse, *Roman Glass in The Corning Museum of Glass*, 2 Corning, New York, 2001.

WHITEHOUSE 2005 – D. Whitehouse, *Sasanian and Post-Sasanian Glass in The Corning Museum of Glass*, Corning, New York, 2005.

WHITEHOUSE 2015 – D. Whitehouse, *The Pontil in the Roman World: a preliminary survey*, in: J. Bayley, I. Freestone & C. Jackson (eds), *Glass of the Roman World*, Oxford and Philadelphia, 2015, p. 57-60.

ZASETSKAYA 1994 – И. П. Засецкая, *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.)*, Москва, 1994.

ZASETSKAYA 2000 – И. П. Засецкая, *О двух классификациях стеклянных сосудов с декором из напаянных капель и нитей синего стекла*, Нижневолжский археологический вестник 3 (2000), p. 209-237.

ZASETSKAYA 2008 – И. П. Засецкая, *Стеклянная посуда некрополя Боспора второй половины IV - рубежа VI-VII вв. н. э. (из собрания Государственного Эрмитажа)*, Боспорские исследования 20 (2008), Симферополь-Керчь, 2008.

YI 2009 - H. Yi, *The formation and development of the Samhan*, Early Korea. The Samhan Period in Korean History 2, p. 17–59.

ŻUCHOWSKA & SZMONIEWSKI 2017 – M. Żuchowska & B. Sz. Szmoniewski, *Glass along the Silk Road in the first millennium AD*, Archaeologia Polona 55 (2017), p. 161 – 188.

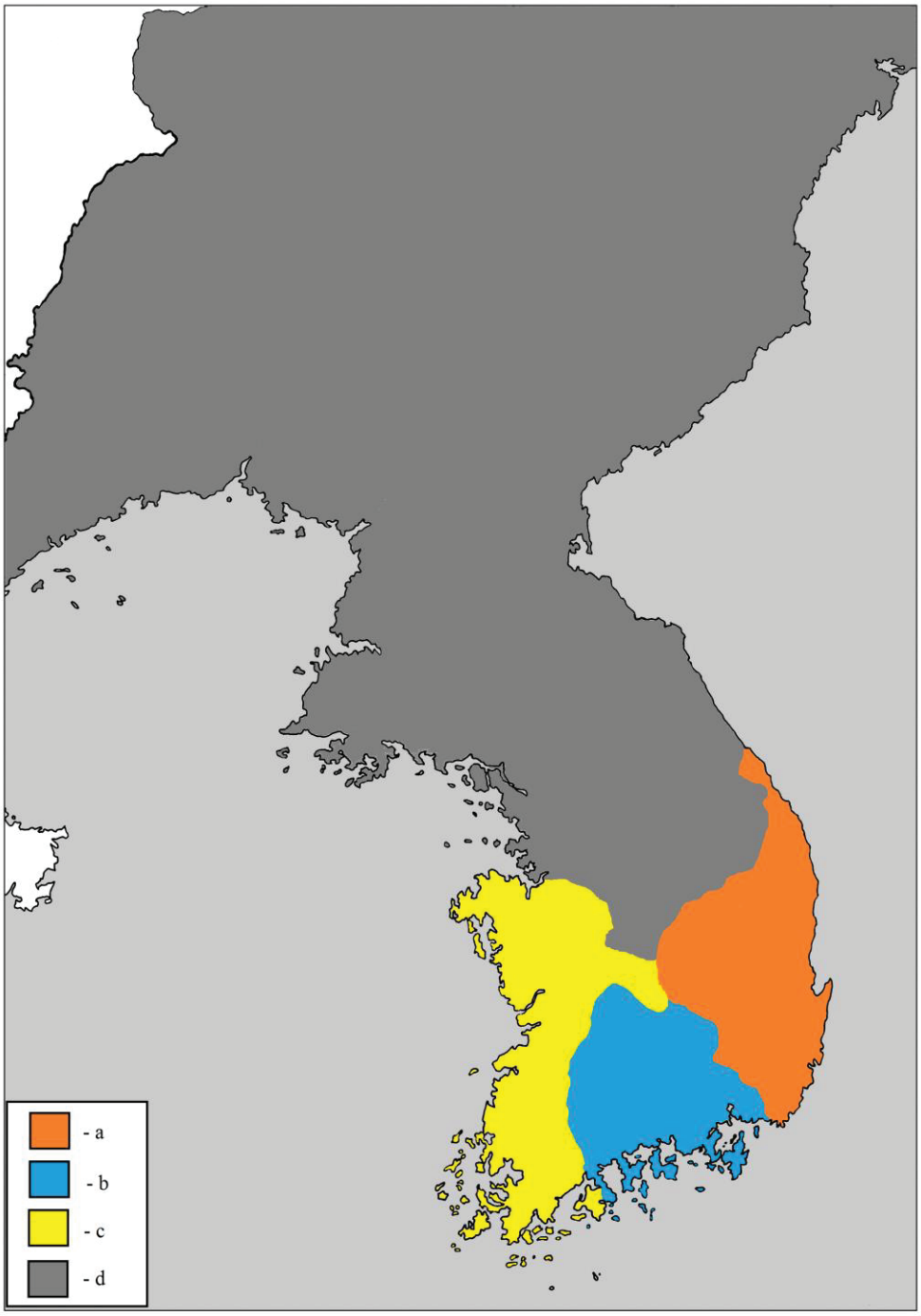

Fig. 1 - Political Geography of the Korean Peninsula in 482 A.D. (after KIM 2012, drawing B. Sz. Szmoniewski). a- Silla, b- Gaya, c- Baekje, d- Goguryeo.

Fig. 2 - Location of finds of glassware on the Korean Peninsula 1-3 – Silla; 4-5 – Gaya; 6 – Baekje (drawing B. Sz. Szmoniewski). 1- Gyeongju basin, 2 – Geumcheok-ri, 3 - Angye-ri, 4 – Daesungdong, Gimhae, 5 – Okjeon, Hapcheon, 6 – Neung-sa.

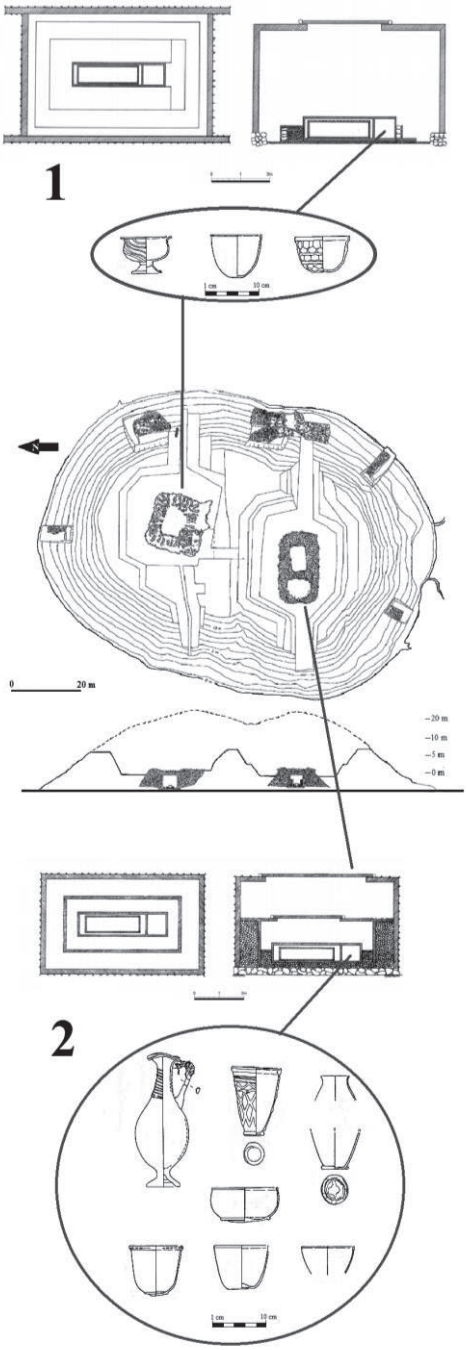

Fig. 3 - Glass vessels position in Hwangnamdaechong (no. 98).
1 – Northern grave, 2 – Southern grave (after CHOI 2016, SUGAYA 2014).

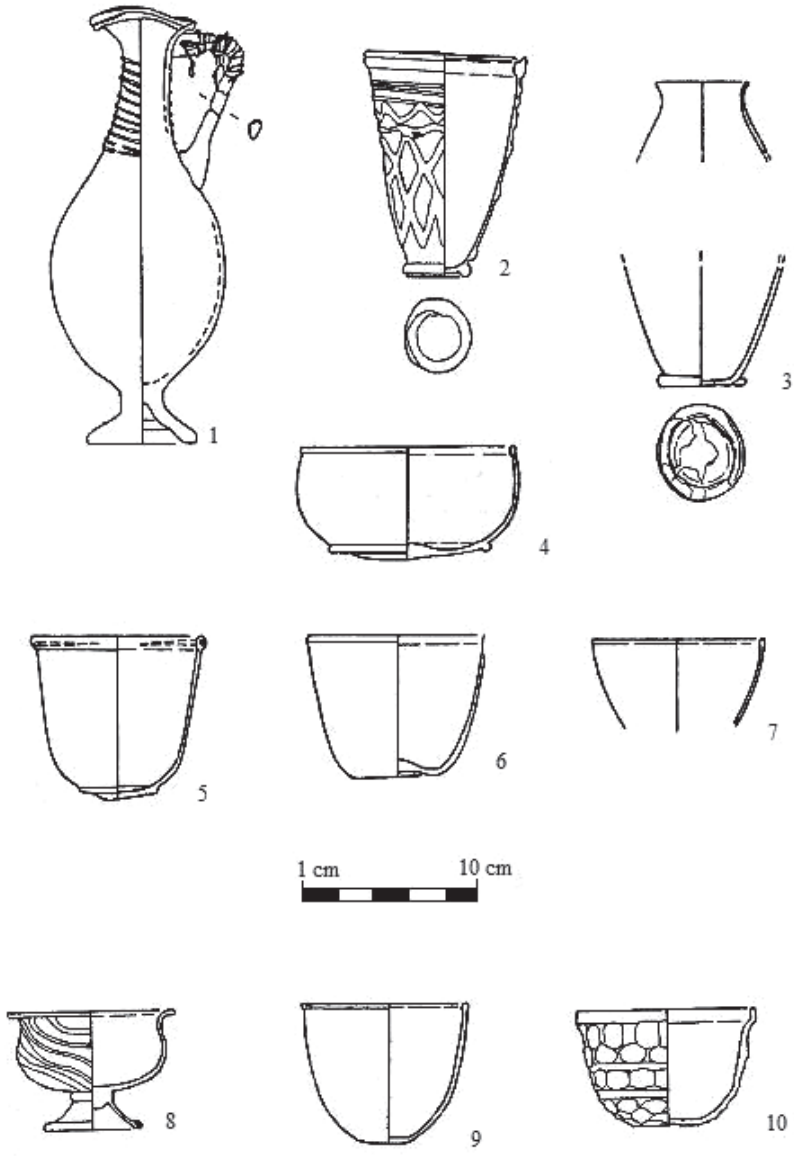

Fig. 4 - Glass Vessels from Hwangnamdaechong (no. 98).
1-7 Southern Tomb; 8-10 – Northern Tomb (after SUGAYA 2014).

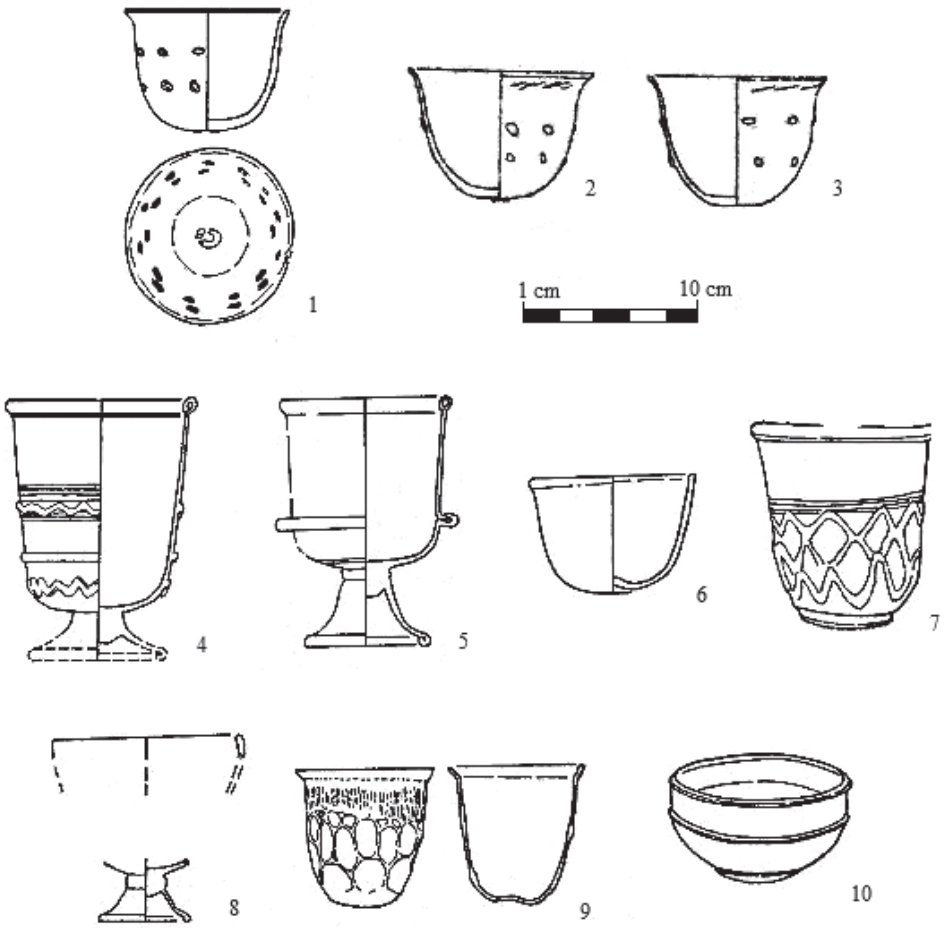

Fig. 5. Glass vessels. 1 – Okjeon M1; 2, 3 - Geumnyeongchong (mound 127), 4, 5 - Geumgwangchong (mound 128); 6 - Angye-ri, grave 4; 7, 10 - Seobongchong (mound 129); 8,9 - Cheonmachong (mound 155) (after SUGAYA 2014).

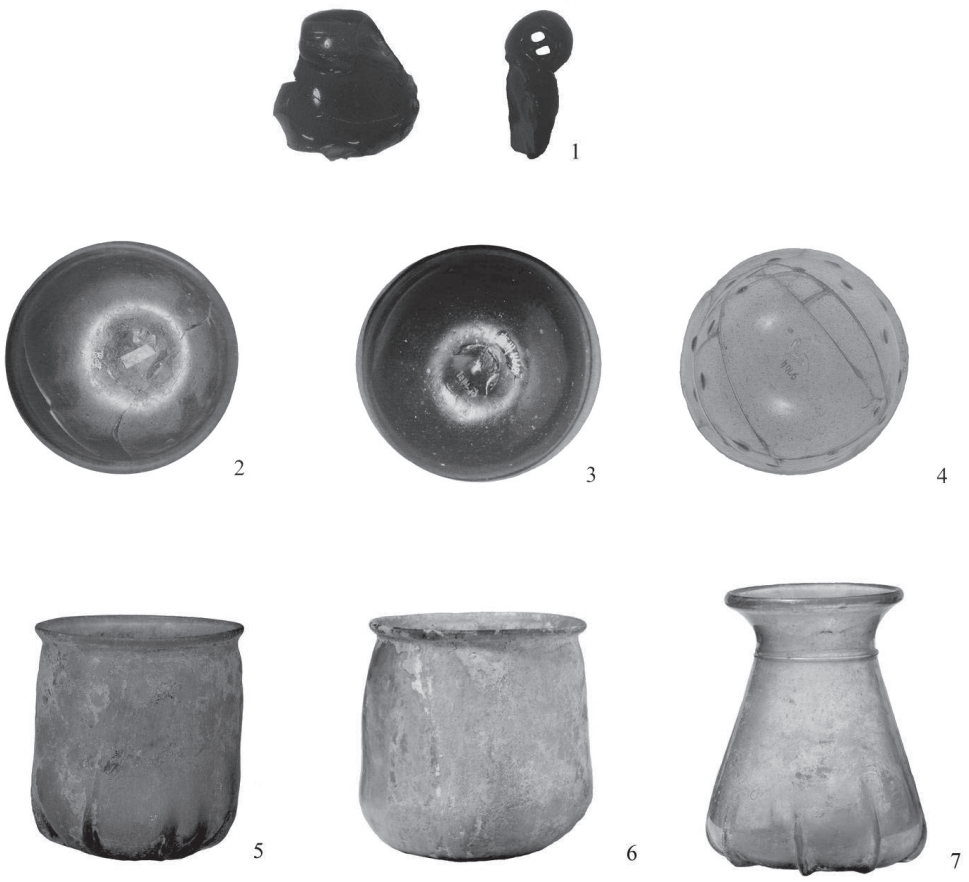

Fig. 6 - Glass vessels: 1 – Gimhae grave 88; 2-4 – pontil marks (2 - Hwangnamdaechong – Southern grave (mound 98), 3 – Angye-ri, grave 4, 4 - Seobongchong (mound 129); 5 – findspot unknown from Korea; 6, 7 – examples of Roman glass (6 – 2nd-3rd c. AD, H.: 7.8 cm; 7 – Cyprus, 3rd -4th c. AD, H.: 8.8 cm). (1-5 after SILKEULODEUWA 2015, 6, 7 – Metropolitan Museum of Art, Public Domain).

Fig. 7 - Glass vessels: Cups. 1, 2 – examples of Roman glass cups (1 – 3rd-4th c. A.D., Cyprus H.: 4.2, D. 5.5 cm; 2 - 3rd-4th c. AD, H.: 7,6 cm, D. 7.9 cm). 3, 4, - Hwangnamdaechong, Southern grave (3 – H.: 10.2 cm, D. 9.3 cm, 2 – H.: 6. 3 cm, D. 12.7 cm). 5 - Hwangnamdaechong, Northern grave (5 - H.: - 7.7 cm, D. 9,5 cm), 6. – Angye-ri, grave 4 (H.: – 6. 5 cm, D. 10 cm). (1, 2 - Metropolitan Art Museum, Public Domain; 3-6 – after SILKEULODEUWA 2015).

Fig. 8 - Glass cups with blobs. 1-3 – Examples of Roman cups with blobs (1 – 4th c. AD, Cyprus, H.: 7, 1 cm, D. 8.8 cm; 2 – 4th c. H.: 10 cm, D. 10 cm; 3 – 4th c., Paestum, Italy (?), H.: 12.3 cm, D. 11.1 cm); 4, 5 – Geumnyeongchong (mound 127; 4 – H.: 7.1 cm, 10.4 cm; 5 – 7.1 cm x 10.4 cm); 6 – Okjeon M 1 (H.: 7.1 cm, D. 9.7 cm); 7, 9 – Korea, find spot (9-10 c. ?); 8 – Hwanghae, North Korea (9-10 c. AD?) (1-3 – Metropolitan Art Museum, Public Domain; 4-8 – after SILKEULODEUWA 2015).

Fig. 9 - Glass cups. 1 – Example of a Roman cup with a honeycomb, Cologne (?) (H.: 7 cm, D. 7.5 cm); 2 - Cheonmachong (mound 155, H.: 7.4 cm, D. 7.8 cm; 3 - Hwangnamdaechong, Northern grave, H.: 6.6 cm, D. 9.4 cm) (1- Metropolitan Art Museum, Public Domain; 2, 3 - SILKEULODEUWA 2015).

Fig. 10 - Glass beakers. 1 – Wolsung-ro, grave Ga 13 (H.:- 12.5 cm, D. 10.7 cm; 2- Seobongchong (mound 129, H.: 9.6 cm), 3 – Hwangnamdaechong, Southern grave 98, (H.: 12.8 cm, D. 9.5 cm); 4 - Geumgwangchong (mound 128, H.: 9 cm, D. 7.1 cm); 5 – Jal-Ailik, Keteman Tube, Kyrgyzstan (4th/5th c. AD); 6 – Kara Agach, Kazahstan, (4th c. AD, H.: 16 cm, D. 10 cm and 5.3 cm), (1-4 after SILKEULODEUWA 2015, 5 – LEE 2013).

Fig. 11 - Glass jugs and a bottle. 1-2, 4 – Examples of Roman jugs 1 - with trefoil rim (4th – 5th c. AD, H.: 15.9 cm); 2 – (4th-5th c. AD, H.: 15.1 cm); 3 - Hwangnamdaechong, Southern grave (H.: 25 cm, D. 9.5 cm); 4 – Roman bottle with the turquoise zigzag and trails decoration (Roman Palestine (?), 4th-5th c. AD, H.: 10. 7 cm); 5 – Geumcheol cemetry, (no. dim.); 6 – Kertch, Crimea grave 181/1902 (last quarter of the 5th c. AD, H.: 18.2 cm, D. 8.6 cm/6.4 cm/6.6 cm) (1, 2, 4 – Metropolitan Art Museum, Public Domain; 3, 5 – SILKEULODEUWA 2015; 6 – ZASETSKAYA 2008).

Fig. 12 - Glass vessels. 1, 2 – Examples of Roman Glass mosaic bottles (1, 2– first half of the 1st c. AD, 1 – H.: 10.2 cm; 2 – 6.2 cm); 3 – Hwangnamdaechong, Northern grave (H.: 7.7 cm, D. 9.5 cm), 4 – Neung-sa (1-2 Metropolitan Art Museum, Public Domain; 4 – SILKEULODEUWA 2015; 4 – KOH *et al.* 2012).

Fig. 13 - Glass vessels. 1, 2 – Examples of Roman perfume bottles (*unguentaria*) from Cyprus (1 - mid-1st–early 2nd century AD, H.: 7.6 cm; 2 - 1st-2nd c. AD, H.: 8.6 cm; 3 – perfume bottle from Geumcheol cemetery; 4 , 5 - Foot from beakers: 4 – Geumgwangchong (mound 128); 5 – Cheonmachong (mound 155) H.: 5.3 cm. (1, 2 - after Metropolitan Museum of Art, Public Domain; 3-5 – after SILKEULODEUWA 2015).

Fig. 14 - Glass bowls. 1, 2 – Roman examples from Cyprus (1 - ca. 3rd century A.D., 3.2 cm x 7.3 cm x 3.5 cm; – 2 – 2nd half of 1st century AD, 4.1 cm x 8.9 cm x 8.6 x 4 cm); 3 - Hwangnamdaechong, Southern grave. 4 - Seobongchong (mound 129) (H.: 5.3 cm, D. 10.4 cm); 5 – Yihe-Nur cemetery, tomb M1 (Northern Wei, H.: 4 cm, D. 9.5 cm). (1, 2 - after Metropolitan Museum of Art, Public Domain; 3-4 – after SILKEULODEUWA 2015, 5 – MI 2016).

SYNTHÈSE SUR LE PATRIMOINE ARCHÉOLOGIQUE SUBAQUATIQUE EN ROUMANIE

Adina VELCESCU[*]

Mots-clés: *Antiquité, amphores, ancres, épaves, Histria, Tomis, Callatis, Constantin Scarlat, Vasile Cosma.*

Keywords: *Antiquity, amphorae, anchors, wrecks, Tomis, Callatis, Constantin Scarlat, Vasile Cosma.*

Résumé: *La Roumanie possède un littoral long de 245 km environ, qui constitue le côté ouest de la mer Noire. Les recherches scientifiques sous-marines sur ce littoral sont très peu développées. Dans les années 1960-1970, un groupe de plongeurs militaires mené par Constantin Scarlat a mis au jour un riche patrimoine archéologique subaquatique antique. De nombreux objets, vestiges et épaves antiques ont été découverts et quelquefois remontés à la surface. Depuis leurs interventions, aucune campagne de fouilles n'a été entreprise jusqu'à nos jours. Ce qui laisse le domaine de l'archéologie subaquatique en Roumanie un champ de recherche vierge et de pionnerat. Notre étude a pour but de faire un état des lieux du domaine de l'archéologie subaquatique en Roumanie et d'étudier les collections du musée de la Marine de Constanţa et du musée National d'Histoire de Roumanie de Bucarest, issues des interventions de Constantin Scarlat et de Vasile Cosma.*

Abstract: *Romania possesses a 245 km coastline, on the west side of the Black Sea. The underwater scientific research is there only poorly developed. In the late sixties, a group of military divers, supervised by Constantin Scarlat, has discovered a rich archaeological patrimony of underwater ancient objects. Numerous objects, vestiges and antique wrecks were thus discovered and, sometimes, raised to the surface. Since their interventions, no exploration campaign has been undertaken. This leaves great possibilities of development for the field of subaquatic archaeology in Romania. The aim of our study is to make an inventory of this field of researches in Romania and to examine the Museum of the Navy's collections, in Constanţa, as well as those of the National Museum of History in Bucharest, both constituted of objects found during the interventions of Constantin Scarlat and Vasile Cosma.*

[*] Adina VELCESCU: doctorante, Centre de recherches sur les Sociétés et Environnements en Méditerranées (CRESEM, E.A. 7397), Université de Perpignan « Via Domitia », France; e-mail: playsinave@yahoo.fr.

1. État des lieux du domaine de l'archéologie subaquatique en Roumanie

a. *Caractéristiques de la mer Noire*

La mer Noire a connu plusieurs grandes oscillations maritimes jusqu'à nos jours, ce qui a provoqué d'importantes modifications du littoral. Le niveau de la mer a eu plusieurs transgressions et régressions successives[1]. Le phénomène est d'autant plus important pour l'archéologie que l'amplitude de ces variations semble avoir été non négligeable. En effet, pendant le Néolithique et au début de l'âge du Bronze, une transgression marine de +5 m au-dessus du niveau actuel de la mer Noire a eu lieu. Elle a été suivie, à la fin de l'âge du Bronze, d'une régression nommée pour la mer Noire *phanagorienne* (entre la moitié du deuxième millénaire avant notre ère et le début de notre ère). La différence était de ±4 m entre le niveau antique et celui actuel[2]. Une nouvelle transgression a provoqué la montée des eaux jusqu'au niveau actuel. Il s'agit d'une montée des eaux nommée *histrienne* (après le IIe siècle apr. J.-C.). En conséquence de ces mouvements, les plaines où se dressent les vestiges des cités grecques (Histria, Tomis et Callatis) semblent avoir été plus vastes à l'époque antique. La plupart des hypothèses indiquent que les oscillations du niveau de la mer sont la principale cause des changements morphologiques du littoral[3]. L'existence de ces sites et ports antiques submerses est clairement démontrée par les découvertes faites par Constantin Scarlat et Vasile Cosma.

La mer Noire est d'une longueur maximale de 1148 km d'ouest en est, pour une largeur maximale de 615 km du nord au sud, et minimale de 267 km. La longueur totale des côtes additionnées est de 4047 km. La profondeur de la mer Noire peut atteindre 2 258 m[4]. Elle se présente comme une mer relativement fermée, avec de grandes profondeurs dans la zone centrale alors que le plateau continental sous-marin, dans le secteur roumain, est de faible profondeur, ce qui permet une bonne accessibilité aux plongeurs et explorateurs **(Fig. 1)**. Ovide résumait la situation des ports du littoral roumain durant l'Antiquité ainsi:

« (…) des vents furieux agitent les flots et le navire étranger n'y trouve pas de ports tranquilles. (…) »[5].

b. *L'histoire du domaine*

L'histoire de l'archéologie sous-marine est celle d'un domaine en plein essor depuis les dernières décennies du XXe siècle. Les bases de l'archéologie sous-marine sont posées, notamment en 1952 lors de la fouille du Grand-Congloué[6], qui est l'une des premières épaves fouillées au monde, par le commandant Jean-Yves Cousteau et l'archéologue Fernand Benoît. Ce genre de recherches a été

[1] ALEXANDRESCU 1970, p. 77.

[2] IRIMIA 1970, p. 19; ALEXANDRESCU 1970, 1970, p. 78.

[3] Voir par ordre chronologique BLEAHU 1963; COTEȚ 1966; ALEXANDRESCU 1978; PIPPIDI 1983; PANIN 2003; PREOTEASA et collab. 2013.

[4] SCARLAT 1988, p. 51.

[5] Ovide, *Les Tristes* 4. 4. 4.

[6] LONG 1987, p. 9.

facilité par le développement du scaphandre autonome ainsi que par la création en 1956 des tables de décompression, instaurant ainsi des techniques de fouilles qui constituent aujourd'hui la base de l'archéologie sous-marine. Grâce à la Convention sur la protection culturelle subaquatique adoptée par l'UNESCO en 2001, ce domaine s'est nettement affirmé auprès des institutions. La Convention a notamment servi à clarifier les aspects juridiques, par exemple le droit d'explorer une épave ou de la sauver. Cet effort s'est accompagné du développement des actions vers les institutions scolaires et universitaires afin d'éduquer et de sensibiliser les jeunes enfants à ce patrimoine.

Cette archéologie étend ses recherches tant sur les océans, les mers, les fleuves que les lacs. Pour plus de clarté, on emploie deux termes différents: sous-marine et subaquatique. Le terme d'archéologie sous-marine s'emploie pour l'océan et la mer, et celui d'archéologie subaquatique pour les eaux intérieures. Longtemps en Roumanie ce domaine fut considéré comme un sport et non comme un métier pour l'exploitation scientifique, malgré la visite du commandant Jean-Yves Cousteau et de son navire Calypso à l'institut de la Marine de Constanţa. La première visite a eu lieu en 1966, la deuxième en octobre 1977. Les prémices de l'archéologie sous-marine faite par des amateurs (car ce domaine ne s'est toujours pas développé professionnellement) demeurent à ce jour assez floues.

c. *Historique des interventions en Roumanie*

Retracer l'histoire des « fouilles » sous-marines en Roumanie est une tâche complexe, car les interventions menées ont été pratiquées par des amateurs et non par des archéologues qualifiés. De ce fait, les témoignages de ces recherches ne reposent que sur des rapports partiels. De plus, ces « fouilles » n'ont pas été menées systématiquement, mais de manière ponctuelle. Cet historique est bien évidemment non exhaustif, il prend en compte les personnes qui ont essayé de pratiquer ce genre de recherche en lien avec une institution culturelle (le Musée de la Marine de Constanţa essentiellement) et non par des personnes pratiquant cette activité à des fins clandestines, car bien évidemment les objets qui en sont issus ne sont pas dans des musées et institutions, ne sont pas non plus rapportés aux autorités et ne figurent dans aucune publication ou rapport. Cette recherche est donc restreinte, mais suffisante pour démontrer que, durant une certaine période, ce domaine était en plein essor grâce à des amoureux des profondeurs sous-marines: Constantin Scarlat et Vasile Cosma.

Constantin Scarlat **(Fig. 2)**, né le 20 mai 1935 à Costişa et mort en 2006, portait depuis son enfance une attention particulière au monde de l'eau. En 1953 il devient étudiant à l'institut de la Marine de Constanţa. En tant que militaire il a effectué des exercices d'entraînements sur beaucoup de bateaux, entre autre dans la 50e Division de chasseurs sous-marins de Mangalia. Il a été le commandant du 279e groupe de plongeurs de Mangalia en tant que commandant de rang 3. L'activité sous-marine fut initiée en Roumanie à partir de 1953 par quelques plongeurs militaires et prit de l'ampleur en 1965. En 1962 Constantin Scarlat commence à utiliser le navire « Bac maritime 124 » pour instaurer le modèle

« Cousteau » du scaphandre autonome. C'est dans les années 1956-1960, après avoir lu le livre de Jacques Boucart, *Geografia fundului mării* (*Géographie des fonds maritimes*) publié à Paris en 1948, qu'il cherche à déterminer la topographie du littoral roumain[7]. Car à l'époque, il n'existait aucune carte du relief sous-marin. Sa passion fut amplifiée par les découvertes archéologiques qui s'ensuivirent. C'est en 1958 qu'il trouve pour la première fois plusieurs fragments de céramique. Et à partir de 1960 il signale sur des cartes les objets archéologiques qu'il trouve.

Il ne consacra pas entièrement ses activités sous-marines à la découverte d'objets archéologiques. Il fut aussi instructeur, formant toute une génération de jeunes plongeurs. Son but premier était d'établir une géographie des fonds marins et surtout de montrer le contraste entre le littoral antique et l'actuel. Il étudia entre autres les courants marins, les sources sous-marines, la salinité de l'eau, la faune et bien d'autres choses.

Entre 1963 et 1967 C. Scarlat et son groupe de plongeurs font des recherches dans la zone de Callatis[8]. Durant cette période les recherches effectuées sont systématiques et organisées. Les objets trouvés étaient alors pointés sur des cartes et amenés au musée de la Marine de Constanţa. C. Scarlat constate aussi la présence de plusieurs épaves, accompagnées de mobilier. Les recherches sous-marines commencèrent à prendre forme à partir de septembre 1966. À l'initiative de C. Scarlat une nouvelle section du musée de la Marine de Constanţa ouvrit alors dans un premier lieu à Mangalia, puis en 1969 à Constanţa. C'est seulement à partir de 1973 que la section fut ouverte au public. C. Scarlat devint ainsi le chef du secteur de la recherche subaquatique du musée.

En 1974 le musée de la Marine de Constanţa a entrepris, avec le groupe de plongeurs de C. Scarlat des « fouilles de sauvetage » pour sauvegarder des objets archéologiques sous-marins dans la zone de construction hydrotechnique de Mangalia[9]. Leur champ de recherche toucha ensuite la zone de Constanţa, plus précisément la péninsule submersible (face au Casino), entre les années 1968-1969. À cette occasion, furent mis au jour plusieurs fragments de céramique grecque, romaine et byzantine. Ensuite, il effectua des prospections autour de la zone d'Histria, où il identifia plusieurs épaves, sans jamais aller plus loin dans ses recherches.

Pour C. Scarlat, ses recherches, en dehors de l'activité personnelle qui consistait à former de futurs plongeurs, étaient exclusivement effectuées dans l'intérêt de la Marine militaire[10]. En 1974, le directeur (Ioan Pascu) du musée de la Marine de Constanţa rapporte que toutes les activités de C. Scarlat, notamment la préparation de plongeurs autonomes pour diverses institutions, ont été effectuées sur temps libre et sans engagement de la part du musée[11]. C. Scarlat est une figure emblématique de la Marine militaire, car c'est lui qui a créé la première unité de plongeurs militaires. Et c'est grâce à lui qu'existe aujourd'hui une carte maritime détaillée des modifications du littoral roumain ainsi que des cités antiques

[7] SCARLAT 1988, p. 71.
[8] SCARLAT 1973, p. 532.
[9] MOŞNEAGU 2006, p. 128.
[10] MOŞNEAGU 2007, p. 104.
[11] MOŞNEAGU 2007, p. 103.

submergées du littoral roumain et les vestiges archéologiques trouvés par lui et son équipe de plongeur qui sont exposés actuellement au Musée National de la Marine de Constanţa.

Du groupe de plongeurs qu'avait formé Constantin Scarlat, faisaient partie entre autre le technicien Gabriel Olaru, le caporal Alexandru Matei, l'adjudant Lucian Lazăr, les soldats Iacobici Dionisie, Ion Tane, Ion Axiu, Alexandru Nichifor, puis Laurenţiu Dima, Ioniţă Mihai, Ion Lupaşcu, Ilie Amfim, Gheorghe Sirmei, Virgil Popescu, Gheorghe Vizitiu, Ion Băcilă, Ştefan Vlădescu, Nicolae Şuvagău et l'ingénieur du son Vasile Cosma[12].

Vasile Cosma **(Fig. 3)** est né à Slatina. Il étudia l'électronique à l'Université de Iaşi puis fut engagé comme ingénieur aux studios cinématographiques « Alexandru Sahia » à Bucarest[13]. Sa curiosité l'amena à filmer des paysages sous-marins pour les studios. Sa passion commença lorsqu'il trouva en 1963 sur la plage de la station « 2 Mai » un fragment d'amphore. Durant ses congés[14], à partir de 1966[15], il intègre le groupe de plongeurs formé par C. Scarlat, qui fouillait la zone de Mangalia. Après avoir appris les techniques de scaphandre autonome, Vasile Cosma commença à plonger pour son propre compte à partir de 1967, sous prétexte de travailler pour les studios « Alexandru Sahia ». Quelques objets récupérés ont été donnés au Musée de la Marine de Constanţa et au Musée National d'Histoire de la Roumanie à Bucarest, mais beaucoup ont fait partie de sa collection privée[16]. Il publia quelques articles sur ces objets[17]. Entre 1967 et 1968 il inspecta la zone de Mangalia, faisant de remarquables découvertes. Puis il engagea des prospections à partir de 1971[18] et jusqu'en 1974, où il fit d'autres découvertes autour du Casino de Constanţa[19]. Après ces années-là, il se réfugia aux États-Unis[20], à New York où il meurt.

Constantin Chera, né en 1950 à Bucarest, a exercé des fonctions d'archéologue au Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constanţa, de 1975 à 2016. Il a montré un intérêt particulier pour l'archéologie sous-marine à partir de 1977, année où il a été admis au sein du collectif dirigé par Constantin Scarlat. Il obtient à cette occasion le permis de plongeur autonome et mène des recherches dans la zone de Mangalia et de Constanţa. À Mangalia il effectue des plongées afin d'identifier des structures de construction de la ville antique, situées à présent sous le niveau de la mer: il s'agit de dalles de pavage de certaines rues, ainsi que de fondations d'édifices. Les recherches menées autour de la péninsule de Constanţa ont mis en évidence l'existence tant de ruines sur le plateau continental jusqu'à une profondeur de 10-15 m, que de fragments d'amphores de l'époque

[12] MOŞNEAGU 2006, p. 126.
[13] GROSU 2014, p. 5.
[14] MOŞNEAGU 2006, p. 130.
[15] MOŞNEAGU 2006, p. 126.
[16] MOŞNEAGU 2006, p. 126.
[17] COSMA 1971; 1972; 1973a; 1973b; 1973c; 1975.
[18] GROSU 2014, p. 7.
[19] MOŞNEAGU 2006, p. 126.
[20] GROSU 2014, p. 5.

byzantine (IVe – VIe siècles apr. J.-C.), plus particulièrement devant l'actuel port touristique de Tomis. Concernant le niveau de la mer Noire, les archéologues sont arrivés à la conclusion que celui-ci serait monté d'environ 2 m durant les deux derniers millénaires. Ceci explique pourquoi le système de galeries situé dans le sous-sol de la péninsule est actuellement inondé. Les travaux de la fin du XIXe – début du XXe siècle ont complètement recouvert les aménagements portuaires antiques situés devant l'édifice romain à mosaïque, daté lui-aussi IVe–VIe siècles après J.-C.

De 2009 à 2015 la Roumanie fut représentée par Constantin Chera en tant que délégué du Ministère de la Culture, dans la Convention 2001 de l'UNESCO sur la protection du patrimoine culturel subaquatique. La Roumanie a ratifié cette convention en 2007.

Interventions des Italiens et des Hongrois à Mangalia:

Le Musée d'Archéologie de Mangalia a souhaité collaborer avec le Musée de la Marine militaire de Mangalia pour développer les recherches sous-marines de la zone, mais malheureusement cela n'a pu se faire. C'est alors que Mihai Ungheanu, du Ministère de la Culture, a encouragé le musée à entrer en contact avec l'Université italienne de Padoue. Le musée de Mangalia a donc établi un contrat entre le directeur du musée de Mangalia, Valeriu Georgescu, sous la subordination du Ministère de la Culture et la société coopérative de Padoue « Metamauco[21] » (via Pelosa, 74/c, 35100, Padova - 335 5315172[22]), qui est une association de plongeurs. Le contrat fut conclu en 1994 pour une durée de 5 ans. Les participants ont été les suivants: Walter Signorelli (le président de la coopérative), Alain Rosa (archéologue et professeur à l'Université de Ferrare), Dario Marini (opérateur subaquatique), Giovanni Funes (technicien subaquatique) et Roberto BOEV (instructeur fédéral)[23]. Le programme de cette union italo-roumaine n'était pas de découvrir des épaves grecques et romaines, mais de mettre au jour le mur Est de la cité antique, qui se trouve aujourd'hui submergé. Les résultats n'ont été publiés que dans une revue italienne[24]. Les Italiens ont rédigé un compte-rendu de la campagne de 1995[25] et un article a été écrit par Alain Rosa[26]. Dans le compte-rendu, il est rapporté que, selon les directives du directeur du Musée de Mangalia, le but premier était d'explorer la zone déterminée afin d'acquérir des données pour des publications futures. De plus, ils voulaient familiariser les techniques de la plongée sous-marine aux employés du musée de Mangalia, pour les fouilles à mener dans l'immédiat et dans le futur[27]. Les explorations effectuées ont été menées dans une zone de 0 à 10 m de profondeur, avec une distance maximale de la côte de 50 m[28]. Le mur antique

[21] DINU 2000, p. 22.

[22] Site de METAMAUCO: http://www.metamaucosub.it/?page_id=114 [consulté le 18/08/2016].

[23] LĂPUŞAN 1995, p. 2.

[24] ROSA 1996.

[25] SIGNORELLI et collab. 1995.

[26] ROSA 1996.

[27] SIGNORELLI et collab. 1995, p. 14.

[28] SIGNORELLI et collab. 1995, p. 14-15.

trouvé et exploré a une position Nord-Sud, à peu près parallèle à la côte du littoral. Il est situé à 15 m de la côte et à environ 2-3 m de profondeur. Cependant les résultats n'ont pas été concluants, à cause de l'accumulation de sable présente dans cette zone et aussi par manque d'appareils performants.

Dans la période du 9 au 14 avril 2007 le Musée d'archéologie de Mangalia s'est lié avec une équipe de chercheurs du centre de plongée « Carpatica » de Bucarest, en collaboration avec des chercheurs et plongeurs de l'association de recherches maritime OCTOPUS de Budapest (Hongrie), dirigée par Attila K. Szaloky. Le directeur du musée d'archéologie de Mangalia à cette période était M. Mihai Ionescu. L'organisation OCTOPUS est spécialisée dans la recherche et les fouilles de sites archéologiques sous-marins. L'association est composée de chercheurs et de spécialistes reconnus, qui respectent les lois de l'UNESCO et de l'ICOMOS (organisation non gouvernementale qui œuvre pour la conservation des monuments et des sites dans le monde). Ils ont réalisé des prospections archéologiques sous-marines avec des appareils de dernière génération : système MST (Side Scan Sonar Centurion), système robotique ROV (remotely operated vehicle), système de positionnement et de navigation Garmin, appareils photographiques et vidéographie Sea-life et Sony, ordinateurs subaquatiques, etc. Les recherches ont eu lieu dans la zone située entre le mur antique semi-immergé du Nord de la cité, dans les zones de l'hôtel Paradiso et à peu près à 1 kilomètre de distance du port moderne, en face du village 2 Mai, jusqu'à 400 m de la côte. Les résultats sont nombreux. Il a été découvert non loin d'une digue nommée Genovez (prolongation dans l'eau de la cité antique de l'époque romaine) une épave antique (signalée sur carte mais non publiée) qui transportait des blocs de marbre, à 10 m de profondeur. Autour de ce mur romain submergé ont été trouvés des colonnes et autres éléments architectoniques antiques. Toutes ces découvertes gisaient sous une épaisse couche de sable de 20 à 40 cm d'épaisseur. À la fin de la période de prospection (le 14 avril 2007) a eu lieu à Mangalia une conférence de presse au cours de laquelle l'équipe de recherche a présenté les activités menées et les résultats des prospections. Aucun objet archéologique n'a été remonté à la surface. Un des résultats rapportés est que la superficie de la cité antique était d'environ 100 hectares durant l'époque hellénistique (IVe et IIIe siècles av. J.-C.), dont 20 hectares se trouvent aujourd'hui sous la mer[29].

Découvertes fortuites:

Les musées de la côte ont fait l'acquisition d'une multitude d'objets issus de découvertes fortuites, réalisées par de nombreux pêcheurs. C'est dans la zone d'Histria, plus précisément dans le lac Sinoe que beaucoup d'amphores furent trouvées et ramenées au musée d'archéologie de Constanţa. Le lac Sinoe fait partie des nombreux lacs existant sur le littoral roumain et qui étaient autrefois des lagunes. Ce sont des zones qui furent très utilisées pour l'aménagement des ports ou pour abriter les navires. À partir de l'année 2011 le musée d'archéologie

[29] Informations données par la Maison de la culture de Mangalia (Tatiana Odobescu).

de Constanţa a reçu la donation d'environ une dizaine d'amphores amenées par plusieurs pêcheurs[30].

Le Musée de la Marine de Constanţa a en sa possession d'autres objets issus de découvertes fortuites. Les trouvailles sont faites dans le même contexte que pour le lac Sinoe.

Une nouvelle découverte importante fut faite très récemment, le 23 mars 2016 près de l'embouchure sud du Danube. Elle concerne une épave du IIe siècle après J.-C. contenant plusieurs amphores romaines, identifiant des types communs, trouvés dans la mer Noire et aux alentours du Delta du Danube, dans la zone de Tulcea[31]. C'est la société allemande BSfU (Bavarian Society for Underwaterarchaelogy) menée par le président Tobias Pflederer, qui a fait cette découverte avec l'autorisation de l'UNESCO. La société BSfU avait établi depuis l'année dernière une collaboration avec l'Institut de Recherches Eco-Muséales (ICEM) « Gavrilă Simion » de Tulcea. BSfU fut créée en 1984, compte 70 membres et a pour but exclusivement de sauvegarder et d'entretenir les sites sous-marins de l'UNESCO.

1. Le matériel archéologique subaquatique

a. *Caractéristiques du matériel*

Les objets archéologiques sont essentiellement des amphores et des fragments d'encres. Les amphores sont des objets du quotidien, fabriqués en très grande série à l'époque grecque et romaine. Elles servaient comme emballages par excellence pour stocker et transporter des produits (par voie terrestre ou maritime), utilisés en général pour le vin, l'huile d'olive et les salaisons.

L'intérêt archéologique de ces objets est multiple. En général, lors de la découverte d'une épave, celle-ci est accompagnée de sa marchandise, en général des amphores. On y trouve (s'il n'y a pas eu de pillages) les objets à peu près dans leurs positions d'origine. Leurs formes (typologie) peuvent nous renseigner sur plusieurs choses. Parfois le contenu avec l'étude des matériaux ou produits présents à l'intérieur. Mais c'est surtout la région de production et l'époque de circulation qui nous sont renseignées. Ce type d'objet ordinaire et de production constitue un excellent marqueur pour la datation des sites archéologiques (datation, origine, commerce, etc). Puis, dans le meilleur des cas, si l'amphore porte une ou plusieurs inscriptions (sous forme de timbres, marques, *dipinti* ou *graffiti*), elle peut nous renseigner sur le nom du propriétaire du domaine, la description du produit, sa destination et le poids à vide ou/et du contenu, ou diverses autres informations commerciales. Au final, leur étude nous oriente sur l'identification des routes maritimes antiques, sur les échanges commerciaux, sur l'origine des marchandises et donc sur les connexions (surtout commerciales) entre diverses cités à telle ou telle période chronologique.

[30] PARASCHIV-TALMAŢCHI & CUSTUREA 2016, p. 241-279.

[31] PFLEDERER, FIEDERLING & AHL 2016, p. 5-6; NUŢU *et al*. 2016, p. 56-57; DIMITRIU *et al*. 2018 (sous presse).

b. *La collection du Musée National de la Marine de Constanța (MNMC)*

Cette collection fut ouverte au public pour la première fois en 1973. Il y a 34 objets antiques qui sont exposés pour le public dont 1 ancre, 2 fragments d'épaves, 2 morceaux de tuile, 4 haches d'abordage, 5 boulets de pierre et 20 amphores. Tous les objets de cette collection ont été découverts dans la zone du port de Mangalia entre 1966 et 1968. En ce qui concerne l'entrée de ces objets dans la collection du musée, nous savons peu de choses car les registres ne sont que sommairement complétés. Une analyse relativement récente, faite par Livia Buzoianu (2013) sur certaines amphores provenant de ces découvertes sous-marines, propose des nouvelles données typologiques et chronologiques de ces amphores[32]. Il nous paraît utile d'ajouter ici encore quelques pièces qui n'ont pas été traitées dans ce travail.

Voici quelques objets issus de cette collection:

- **Amphore de Thasos MNMC 1 (Fig. 4)**

Il s'agit d'une amphore de Thasos, probablement de la série IIB-3-1 à corps biconique de Monachov, datable des années 30-20 du IVe siècle av. J.-C.[33] Elle a 48 cm de hauteur, 22 cm de diamètre maximum pour la panse et 7 cm de diamètre pour la lèvre. Elle est incomplète, sans le pied manquant. Nous n'avons aucunes informations sur cet objet de la part de C. Scarlat et V. Cosma. Tout ce que nous pouvons constater est que cet objet a été sorti de l'eau.

- **Amphore d'Héraclée du Pont MNMC 2 (Fig. 5)**

L'amphore est très bien conservée, légèrement abîmée au niveau de la lèvre et ne possède pas de pied[34]. Il y a un petit bourrelet présent au niveau de la lèvre. Le col est cylindrique et la panse triangulaire allongée. Elle fait 55 cm de hauteur, 24 cm de diamètre maximum pour la panse et 8,5/9 cm de diamètre pour la lèvre. Elle correspond au type II-2 de S. Yu. Monachov[35], qui donne l'origine de cette amphore d'Héraclée du Pont et la daterait de la fin du IVe et du début du IIIe siècles avant J.-C. On suppose que l'amphore transportait du vin car on perçoit des traces de substance rouge.

- **Amphore d'Héraclée du Pont MNMC 3 (Fig. 6 a-b)**

L'amphore est également très bien conservée, seul le pied manque. Elle a les mêmes caractéristiques que la précédente. Elle fait environ 57 cm de hauteur, 22 cm de diamètre maximum pour la panse et 9 cm de diamètre pour la lèvre. Comme la précédente, elle appartient à la variante II-2 de S. Yu. Monachov[36]. En haut du col on peut voir très distinctement un timbre anépigraphique

[32] Quelques amphores récupérées de la zone de l'antique Callatis et présentes actuellement dans la collection du MNMC, ont été publiées par Livia Buzoianu. Pour celles-ci, voir BUZOIANU 2013, p. 287-304.

[33] MONACHOV 2003, p. 276, fig. 46, n° 9.

[34] Sur l'analyse du groupe d'amphores d'Heraclée Pontique, voir BUZOIANU 2013, p. 289, fig. 1/n°s 1-6.

[35] MONACHOV & ROGOV 1990, p. 136.

[36] MONACHOV & ROGOV 1990, p. 136.

engliphique, qui représente une grappe de raisin. V. Cosma explique de façon assez flou, que ces deux amphores précédentes feraient parties de 25 autres amphores mises au jour à peu près au même endroit dans la zone de Mangalia, en 1968. V. Cosma précise aussi que dans cette zone il aurait pu y avoir un navire, qu'il intitule l'épave « B ». Le musée quant à lui ne donne aucune autre indication qui aurait pu compléter ces renseignements.

c. *La collection du Musée National d'Histoire de la Roumanie (MNIR)*

La collection est issue de la collection privée de V. Cosma. Elle est constituée de 12 amphores, 1 mortier et de 15 fragments d'encres et a été vendue légalement à ce musée par V. COSMA (les registres le confirment). Une partie de la collection est entrée au musée en 1976 et l'autre partie en 2009. Les céramiques ont été découvertes dans la zone du port de Mangalia entre 1967 et 1970, alors que les fragments d'encres ont été découverts dans la zone du port de Constanţa en 1973.

Le fait que cette collection ait été vendue vers la fin des années 1970, cela attire notre attention. D'après la loi n° 63 de 1974, en Roumanie, les vestiges ayant une valeur patrimoniale, appartiennent à l'État et ne peuvent donc rentrer en possession d'une personne particulière. En Roumanie, il était interdit de posséder une collection privée ou de vendre des objets du patrimoine. Mais cette loi rentrait en vigueur seulement pour les objets archéologiques issus du milieu terrestre et non marin. C'est pour cela que V. Cosma a pu posséder une collection personnelle et la vendre.

Voici quelques objets issus de cette collection:

- A**mphore byzantine MNIR 332212 (Fig. 7)**

Ce vase, inventorié au numéro 332212, est entier. La couleur se rapproche de l'ocre. Le col de l'amphore est étroit et court. La panse est ovoïde, les anses sont petites, ovales en section et ont tendance à dépasser l'embouchure. La lèvre est très épaisse. Le pied est inexistant. L'amphore se termine par la panse dont la partie inférieure est arrondie. Sa hauteur est de 37 cm, la lèvre fait 9/9,5 cm de diamètre et le diamètre maximum de la panse est de 29 cm. Une marque contemporaine (au feutre) à l'intérieur de l'embouchure de ce vase est présente: « 002/1 »: c'est probablement la marque (numéro d'inventaire) faite par V. Cosma pour sa collection privée[37].

D'après Nergis Günsenin des amphores de ce type ont été trouvées à Gaziköy (l'antique Ganos, dans la Turquie actuelle sur la côte de la mer Marmara)[38]. C'est une amphore byzantine catalogué par cet auteur dans sa typologie (variante I) et qu'il date ce vase du XIe siècle après J.-C. Ce type d'amphore est essentiellement concentré autour de la mer Noire.

- A**mphore sinopéenne MNIR 105473 (Fig. 8 a-b)**

Un fragment d'embouchure d'une amphore de Sinope est enregistré sous le numéro 105473. Son état de conservation est très fragmentaire: un bout de la lèvre

[37] COSMA 1973b, p. 58.
[38] GÜNSENIN 1993, p. 194.

avec une moitié du col et une anse entière. La lèvre présente un petit bourrelet, son diamètre approximatif est de 14 cm. Le col est assez large et court. L'anse paraît assez large. Ce fragment possède une dimension de 21 cm de hauteur. Ce petit fragment pourrait s'inscrire sous la variante du type ID des amphores de Sinope[39]. Par conséquent, ce type d'amphore trouvé à Nikonion (Ukraine) est daté des premières années du troisième quart du IVe siècle avant J.-C. Sur l'anse conservée est présent un timbre de l'astynome *Antimachos 2*, sos-groupe V B, env. 266-261 av. J.-C.[40]:

ΔΙΟΣ corne d'abondance
ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ
ΑΝΤΙΜΑΧΟΥ

Le fragment possède également un marquage contemporain du musée auquel il est inscrit « Constanţa 1973 ». On suppose que ce fragment d'amphore a été découvert dans la zone de Constanţa en 1973.

- **Amphore bétique MNIR 105463 (Fig. 9)**

Ce fragment est inventorié au numéro 105463. Son état de conservation est fragmentaire, il ne reste plus que la partie supérieure de l'amphore. C'est un vase qui a été fait assez rudimentaire et sa paroi est très épaisse. La lèvre est triangulaire, le col est épais et court, les anses sont courtes et arrondies. Le fragment a 25 cm de hauteur et la lèvre 16 cm de diamètre. Nous pensons que ce fragment de vase ne peut pas faire partie de la catégorie des d'amphores d'origines grecques, pour plusieurs raisons: sa morphologie est rudimentaire esthétiquement, la pâte est ordinaire (moins qualitative) et l'épaisseur de la paroi de cette amphore est très importante. Ce fragment s'inscrit sous la variante DRESSEL 20[41], qui correspond donc à une amphore de Bétique (Espagne du Sud) circulant du Ier au IIIe siècle après J.-C qui transportait de l'huile.

Comme pour les autres fragments de céramique, on peut supposer que celui-ci fut trouvé dans la zone de Mangalia en 1967-1968.

- **Amphore rhodienne MNIR 105474 (Fig. 10 a-b)**

Ce petit fragment est inventorié sous le numéro 105474. Il ne reste plus qu'une partie de la lèvre avec la moitié du col et un bout d'une des deux anses. La lèvre a un léger bourrelet et on suppose qu'elle faisait environ 14 cm de diamètre. Sa hauteur est de 8 cm. Quant au début de l'anse, elle a tendance à remonter légèrement, mais ne dépasse pas le niveau de la lèvre. Tout le fragment a une hauteur de 8 cm.

Ce petit morceau possède un timbre sur l'anse conservée, porteur du nom du fabricant rhodien *Aristocrates* au génitif, encadré de 4 étoiles dans les quatre coins de la matrice rectangulaire:

✢ ✢
ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΕΥΣ
✢ ✢

[39] MONACHOV 1993, p. 110-111.
[40] GARLAN 2004, p. 83 et cat. 276-281.
[41] PY 1993, p. 65.

Il s'agit d'un connu fabricant rhodien, daté entre 208-176 av. J.-C.[42]

Le fragment possède également un marquage contemporain « Mangalia 1967 ». Il fait partie des nombreux fragments trouvés face au village 2 Mai en 1967-1968.

Dans cette collection il y a également 15 fragments d'ancres. Tous ces fragments font partie du même type : ancre antique à jas (amovible ou fixe), composée de bois et de plomb[43] **(Fig. 11)**. Ces objets ont été découverts en 1973 dans la zone du Casino de Constanţa[44] et font probablement parties d'un même navire trouvé à Constanţa par l'équipe de plongeurs de C. Scarlat. Chaque navire de l'époque antique pouvait avoir de huit à douze ancres[45]. Ce que l'on retrouve généralement d'une ancre d'une épave sont le jas et la ceinture de plomb. Les autres composants de l'ancre, qui étaient en bois, ont disparu (objets périssables). Voici quelques exemples:

- **Ancre MNIR 105453 (Fig. 12)**

Le morceau est en plomb oxydé et inventorié au numéro 105453 et fait 11,10 kg. Il se présente en forme d'arc, légèrement courbé, avec une butée et 2 trous de goupilles. Les dimensions sont les suivantes : 79 cm de longueur, 5,5/6,7 cm de largeur, 3/4 cm d'épaisseur. Ce fragment fait partie d'une ancre à jas de plomb de type amovible. Cet objet était disposé à l'extrémité supérieure de la verge et perpendiculairement à celle-ci.

- **Ancre MNIR 105449 (Fig. 13)**

C'est une ceinture de plomb, inventoriée au numéro 105449 et qui fait 19,80 kg[46]. Elle est de forme rectangulaire avec trois compartiments (ouvertures). Elle a 65,5 cm de longueur, 13,5 cm de largeur, 7,5 d'épaisseur. L'assemblage des bras de la verge de l'ancre était renforcé par une ceinture en plomb. Cet objet se trouvait parallèlement par rapport au jas. Dans les compartiments des deux extrémités de la ceinture passaient les deux bras (en plomb) de la verge. Puis dans le compartiment central passait perpendiculairement la verge (en bois).

- **Ancre MNIR 105446 (Fig 14)**

Le dernier objet des pièces métalliques est un jas de plomb de 67,75 kg, en très bon état, enregistré au numéro 105446[47]. Sa base (l'ouverture) est de section rectangulaire horizontale avec une armature métallique qui s'étend sur toute la longueur du jas. Ce jas a 111 cm de longueur, 10 cm de largeur et 7 cm

[42] Pour la datation du fabricant *Aristocrates*, voir SZTETYŁŁO 2000, p. 95, nº 62. On retrouve ce timbre chez COSMA 1973b, p. 53, fig. 3.A; la pièce est et signalée aussi dans: COSMA 1973a, p. 38.

[43] GAY 1997, p. 46.

[44] COSMA 1973c; COSMA 1975.

[45] GAY 1997, p. 53.

[46] On retrouve cette ceinture d'ancre représentée sous la figure 2.A (voir pl. 116) et 4.A (voir pl. 117) chez V. Cosma: COSMA 1975, p. 22.

[47] On retrouve cette pièce d'ancre représentée sous la figure 2 chez V. Cosma: COSMA 1973c, p. 236; et sous la figure 4.1: COSMA 1973c, p. 238.

d'épaisseur. La base fait 11 cm verticalement et 20 cm horizontalement. Ce fragment fait partie d'une ancre à jas de plomb de type fixe.

Conclusion

Au total, plus de cinquante objets archéologiques subaquatiques ont été découvert par C. Scarlat et V. Cosma. S'ajoute à cela d'autres objets découverts fortuitement ou saisies par la police maritime, où une partie est conservée au Musée National de la Marine de Constanţa (MNMC) et au Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constanţa (MINAC)[48]. Ainsi le nombre de vestiges archéologiques issus du milieu marin est assez important.

La Roumanie compte donc un nombre important d'objets archéologiques subaquatiques dans ses Musées, sans qu'il n'y ait eu de fouilles archéologiques sous-marines à proprement parler. C'est un fait essentiel pour montrer ainsi le niveau de richesse patrimoniale que possède le littoral roumain et de développer ce domaine.

BIBLIOGRAPHIE

Ovide, *Les Tristes* (édition et traduction Jacques André), Les Belles Lettres, Paris, 1968.

ALEXANDRESCU 1970 − Petre Alexandrescu, *Autour de la date de fondation d'Histria*, StCl 4 (1962), p. 49-62.

ALEXANDRESCU 1978 − Petre Alexandrescu, *Notes de topographie histrienne*, Dacia N.S. 22 (1978), p. 331-342.

BLEAHU 1963 − Marcian Bleahu, *Observaţii asupra evoluţiei zonei Histria in ultimele trei milenii*, Probleme de Geografie 9 (1963), p. 45-56.

BUZOIANU 2013 − Livia BUZOIANU, *Découvertes sous-marines de la zone du littoral roumain de la mer Noire*, in: *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea* (PATABS) III, Constanţa 2013, p. 287-304.

COSMA 1971 − Vasile Cosma, *Arheologie submarină*, Almanahul Ştiinţă şi Tehnică (1971), p. 215-217.

COSMA 1972 − Vasile Cosma, *Tulburătoarea lume*, Magazin istoric 4, IV (1972), p. 90-91.

COSMA 1973a − Vasile Cosma, *Prospectări arheologice submarine*, BMI 1 (1973), p. 31-38.

COSMA 1973b − Vasile Cosma, *Amphoras from Callatis*, IJNA 2.1 (1973), p. 51-58.

COSMA 1973c − Vasile Cosma, *Anchors from Tomis*, IJNA 2.2 (1973), p. 235-242.

COSMA 1975 − Vasile Cosma, *Anchors from Tomis 2*, IJNA 4.1 (1975), p. 21-26.

COTEŢ 1966 − P. V. Coteţ *Ţărmul Mării Negre şi evoluţia lui în timpuri istorice*, in: *Histra* II, Bucureşti, 1966, p. 337-352.

DIMITRIU, NUŢU *et al*. 2018 − R. G. Dimitriu, G. Nuţu, B. I. Päffgen & A. Popa, *High Resolution Geophysical Investigation of "Gura Portiţei – A" Ancient Ship Wreck Site and Surroundings (Nearshore Northern Romanian Littoral)*, 9th Congress of the Balkan Geophysical Society 2017 (2018) - sous presse.

DINU 2000 − Bogdan Dinu, *Arheologie submarină la Mangalia*, Marina Română n° 65, janvier-février (2000), p. 22-23.

[48] PARASCHIV-TALMAŢCHI & CUSTUREA 2016, p. 241-279.

GARLAN 2004 − Yvon Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope*, Paris, 2004.

GAY 1997 − Jacques Gay, *Six millénaires d'histoire des ancres*, Paris,1997.

GROSU 2014 − Aurelia Grosu, *O familie de negustori slătineni: Nicola Cosma*, Memoria Oltului III, n° 4 (26), avril (2014), p. 2-8.

GÜSENIN 1993 − Nergis Güsenin, *Ganos. Centre de production d'amphores à l'époque byzantine*, Anatolia Antiqua 2 (1993), p. 193-201.

IRIMIA 1970 − Mihai Irimia, *Unele probleme ale cercetărilor subacvatice de pe litoralul dobrogean al Mării Negre*, Pontica 3 (1970), p. 17-21.

LĂPUŞAN 1995 − Aurelia Lăpuşan, *Arheologie subacvatică la Mangalia*, Cuget Liber VII, n° 1591, 16 octobre (1995).

LONG 1987 − Luc Long, *Les épaves du Grand Congloué*, Archaeonautica 7 (1987), p. 9-36.

MONACHOV 2003 – S. Yu. Monachov, *Grečeskie amphori v Pričernomor'e, Tipologija - Katalog opredelitel*i Moskva/Saratov 2003.

MONACHOV & ROGOV 1990 – S. Yu. Monachov & E.Ja. Rogov, *Amphoras of the Panskoe I Necropolis*, AMA 7 (1990), p. 128-153.

MOŞNEAGU 2006 − Marian Moşneagu, *Arheologia submarină - O prioritate şi o atracţie pentru Muzeul Marinei Române*, Anuarul Muzeului Marinei Române 9 (2006), p. 125-143.

MOŞNEAGU 2007 − Marian Moşneagu, *Momente din evoluţia arheologiei submarine româneşti*, Anuarul Muzeului Marinei Române 10 (2007), p. 103-122.

NUŢU, PÄFFGEN *et al*. 2016 − G. Nuţu, B. I. Päffgen, T. Pflederer, M. Fiederling & M. Ahl, *Epava Rusu*, CCA, 2016, p. 56-58.

PANIN 2003 − N. Panin, *The Danube Delta geomorphology and Holocene evolution a synthesis*, Geomorphologie: relief, processus, environment 4 (2003), p. 247-262.

PARASCHIV-TALMAŢCHI & CUSTUREA 2016 − Cristina Paraschiv-Talmaţchi & Gabriel Custurea, *Nouvelles données sur les découvertes sous-aquatiques du littoral roumain*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 241-279.

PFLEDERER, FIEDERLING & AHL 2016 − T. Pflederer, M. Fiederling & M. Ahl, *Schwarzes Meer, Rumänien. Das römerzeitliche Warck « Rusu »*, BGfU Jahresbericht 17 (2016), p. 5-6.

PIPPIDI 1983 – D. M. Pippidi, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine (ISM I), Histria şi imprejurimile*, Bucureşti, 1983.

PREOTEASA et collab. 2013 − L. Preoteasa et collab., *Coastal changes from open coast to present lagoon system in Histria region*, Journal of Coastal Research 65 (2013), p. 564-569.

PY 1993 − Michel Py, *Dictionnaire des céramiques antiques en Méditerranée nord-occidentale*, Lattara 6 (1993), p. 5-623.

ROSA 1996 − Alain Rosa, *Italiani a Callatis*, Archeologia della acque, septembre-octobre (1996), p. 82-83.

SCARLAT 1973 − Constantin Scarlat, *Portul antic Callatis*, AMN 10 (1973), p. 530-540.

SCARLAT 1988 − Constantin Scarlat, *Itinerare subacvatice la Istru şi Pontul Euxin*, Bucureşti, 1988.

SIGNORELLI et collab. 1995 − Cristian Signorelli et collab., *Callatis-Mangalia 2500* (1995), p. 3-18.

SZTETYŁŁO 2000 − Zofia Sztetyłło, *Pottery Stamps. Tell Atrib 1985-1995 I*, Varsovie, 2000.

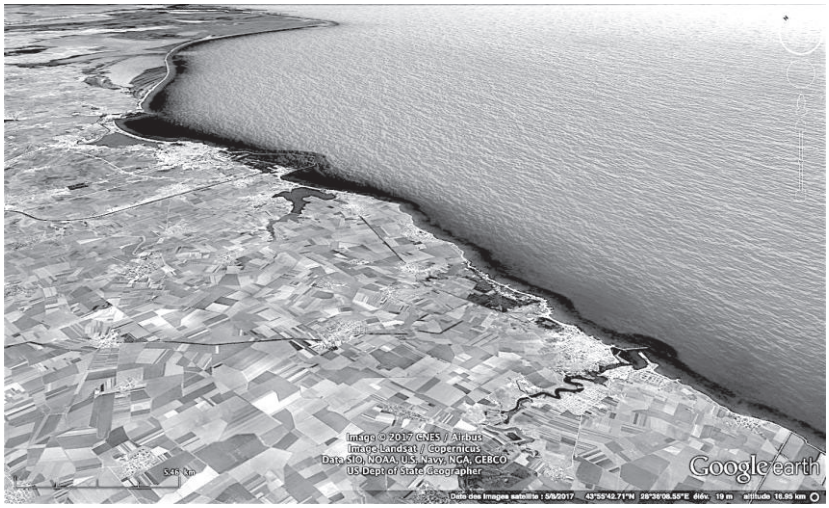

Fig. 1. La littoral roumain actuel (Google Earth).

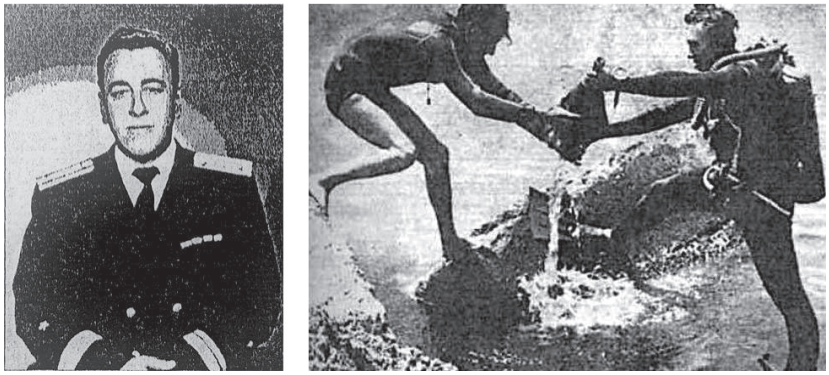

Fig. 2. Constantin Scarlat (Anuarul Muzeului Marinei Romane 9 (2006), p. 601; SCARLAT 1973, p. 530).

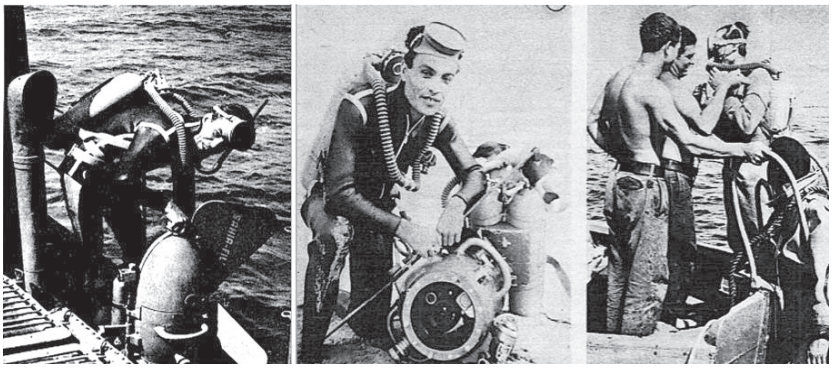

Fig. 3. Vasile Cosma (GROSU 2014, p. 6-7).

Fig. 4. Amphore MNMC 1 (Photo A. Velcescu).

Fig. 5. Amphore d'Héraclée du Pont MNMC 2 (Photo A. Velcescu).

Fig. 6 a Amphore d'Héraclée du Pont MNMC 3 (Photo A. Velcescu).

Fig. 6 b Timbre anépigraphique engliphique sur amphore d'Héraclée du Pont MNMC 3 (Photo A. Velcescu).

Fig. 7. Amphore byzantine MNIR 332212 (Photo A. Velcescu).

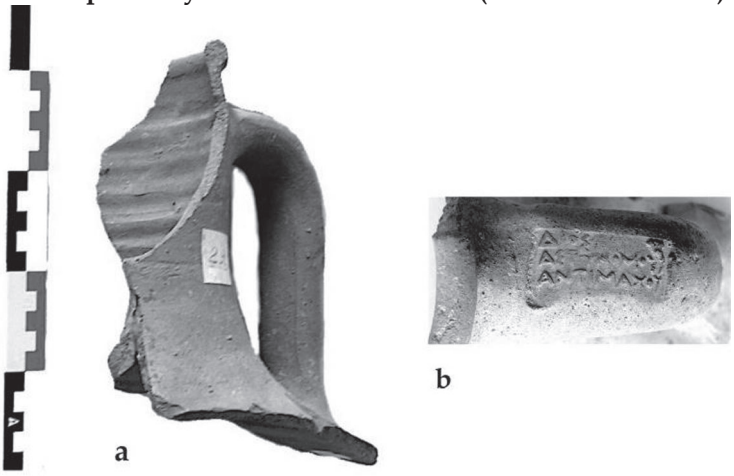

Fig. 8. a - Amphore sinopéenne MNIR 105473 (Photo A. Velcescu); b - Timbre épigraphique sur amphore sinopéenne MNIR 105473 (Photo A. Velcescu).

Fig. 9. Amphore bétique Dressel 20 MNIR 105463 (Photo A. Velcescu).

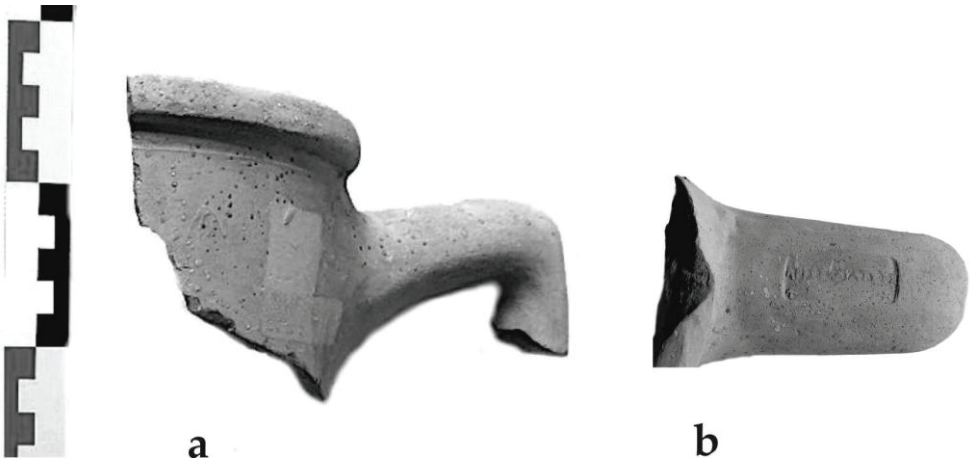

Fig. 10. a - Amphore rhodienne MNIR 105474 (Photo A. Velcescu); b - Timbre épigraphique en relief sur amphore rhodienne MNIR 105474 (Photo A. Velcescu).

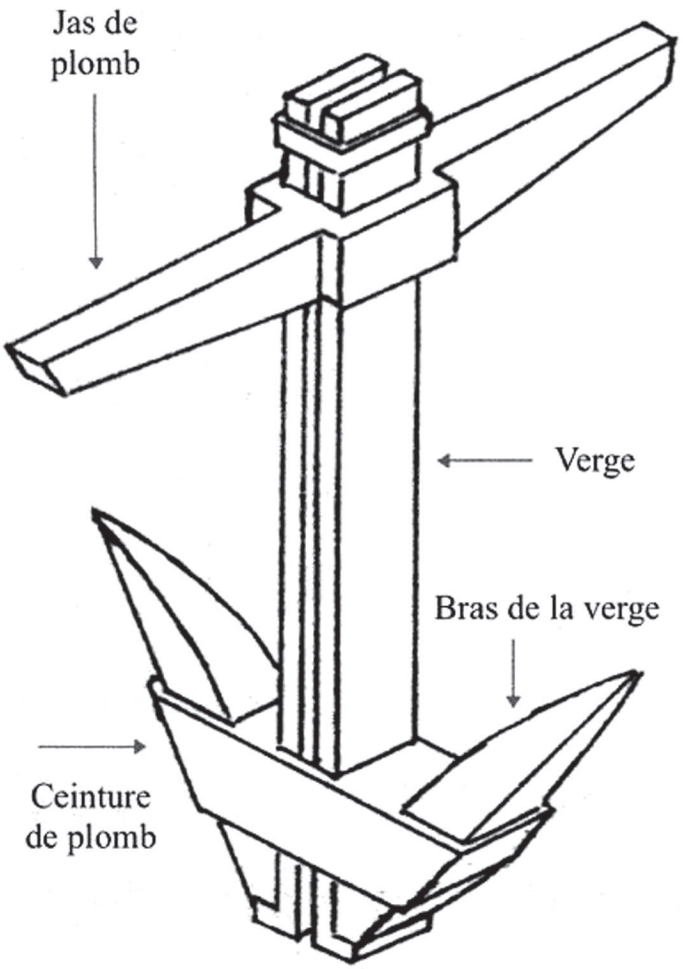

Fig. 11. Dessin des différentes parties d'une ancre à jas de plomb (GAY 1997, p. 49).

Fig. 12. Ancre MNIR 105453 (Photo A. Velcescu).

Fig. 13. Ancre MNIR 105449 (Photo A. Velcescu).

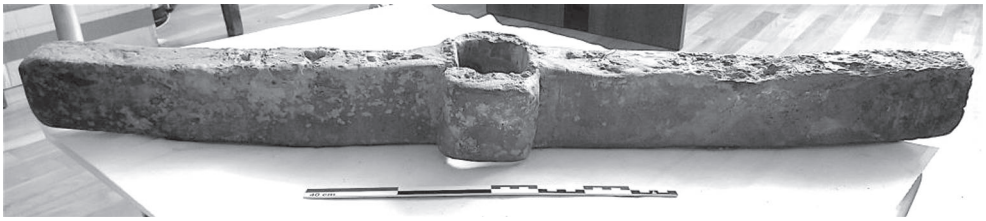

Fig. 14. Ancre MNIR 105446 (Photo A. Velcescu).

PIESE DIN PLUMB APARŢINÂND UNOR ANCORE ANTICE, DESCOPERITE ÎN MAREA NEAGRĂ

Claudiu MUNTEANU*
Andreea ATANASIU-CROITORU*

Cuvinte-cheie: *Marea Neagră, antic, ancoră, plumb, ambarcațiune.*
Keywords: *Black Sea, ancient, anchor, lead, ship.*

Rezumat: *Mai multe piese din plumb aparţinând unor ancore antice au fost găsite în zona Constanţei. Este vorba despre o traversă mobilă cu casetă octogonală, o traversă mobilă cu casetă dreptunghilară şi trei piese de legătură cu trei sectoare. Piesele se datează în intervalul secolelor III a. Chr. – III p. Chr. Aceste ancore au aparţinut unor ambarcaţiuni de dimensiuni mici, care efectuau o navigaţie de coastă.*

Abstract: *Several lead elements belonging to some ancient anchors were found in the Constanța area. Te elements are: anchor stock with octogonal cassete in the middle, anchor stock with rectangular cassete in the middle and three connection pieces with three holes. The elements can be dated in the 3rd century B.C. – 3rd century A.D. The anchors belonged to small ships, which sailed near the coast.*

Ancorele antice, odată de-un mister desăvârșit, sunt probabil acum cele mai cunoscute elemente de echipament maritim, situație datorată recuperării de către scafandri și arheologi subacvatici a sute de exemplare realizate din piatră, fier sau plumb[1]. Înțelegerea tehnologică a ancorelor antice este indispensabilă pentru identificarea corectă, interpretarea și evaluarea descoperirilor, în special epave. Trebuie să luăm în considerație că ancorele au fost pierdute nu numai pe epave, dar și cu alte ocazii. Acestea sunt găsite mai des singure, fără un context care să le dateze. Acest fapt este valabil în special în porturi, rade și alte locuri care ofereau adăpost, dar și lângă zone cu apă puțin adâncă și în multe alte puncte de-a lungul coastei[2].

* Claudiu MUNTEANU: Muzeul Național Brukenthal; e-mail: munclaiul@gmail.com.
* Andreea ATANASIU-CROITORU: Muzeul Marinei Române; e-mail: andreea.maria.croitoru@gmail.com.

[1] CASSON 1971, p. 252.
[2] KAPITÄN 1984, p. 33.

O modificare determinată de schimbarea materialului, când traversa de piatră este înlocuită de traversa de plumb, are loc în cursul secolului IV a. Chr. La începutul epocii elenistice apar primele informații despre ancore cu traverse din plumb, menționate și într-o inscripție ateniană din anul 329 a. Chr.[3]. Aplicarea noii descoperiri, urmată de o răspândire completă în toată navigația antică, a constituit un mare progres tehnic datorită avantajelor pe care le oferea plumbul în comparație cu piatra: mai mare elasticitate și flexibilitate, torsiune, tracțiune, apoi densitatea mare care permitea utilizarea ca greutate și contragreutate, producerea unor traverse de diferite greutăți fără mărirea volumului și rezistența la coroziunea marină[4]. Ancorele cu traversa din plumb au rămas în uz pentru mult timp fără a suferi modificări în formă. Frecvente în epoca republicană târzie și secolul II p. Chr., ele dispar după această perioadă, fiind înlocuite de ancorele din fier[5].

Bibliografia referitoare la ancorele antice descoperite în apele teritoriale românești ale Mării Negre nu este cuprinzătoare; în alte state cu ieșire la mare, precum Bulgaria, s-a acordat mai multă atenție acestui subiect[6]. Au trecut mai multe decenii de când piese de plumb, aparținând unor ancore antice descoperite în apele românești au fost publicate. V. Cosma a publicat în urmă cu câteva decenii piesele antice din plumb descoperite la *Tomis*[7], iar C. Scorpan a publicat informații referitoare la două ancore, dintre care una de plumb, descoperite la *Callatis*[8]. Recent a mai fost menționată descoperirea unor ancore antice la Constanța, Costinești și Mangalia[9].

Cele 5 piese care constituie subiectul articolului de față provin din colecția Muzeului Marinei Române și au ajuns aici datorită donațiilor unor scafandri amatori, făcute în ultimii 10 ani.

1. Traversă mobilă cu casetă octogonală **(Fig. 1 a-b)**, variantă a tipului „Romană" sau Haldane III C[10].

Piesă fragmentară cu brațul în unghi față de casetă și cu suprafețe inegale. În mijlocul casetei este elementul din lemn, a cărui extensie este vizibilă până la marginea brațului.

Proveniență: necunoscută.

Dimensiuni*: lg maximă = 75,5 cm; lț maximă a brațului = 8,5 cm; h brațului = 11 cm.

Dimensiuni casetă: lg laturii = 14 cm; dm maxim = 20 cm; h = 12 cm.

---

[3] GIANFROTTA 1980, p. 104. D. D. Haldane susține că ancora din lemn a apărut la sfârșitul secolului VII p. Chr. (HALDANE 1984, p. 111).

[4] GIANFROTTA 1980, p. 104.

[5] GIANFROTTA 1980, p. 106; HALDANE 1984, p. 10.

[6] HRISTOV 2013.

[7] COSMA 1973, p. 235-241; COSMA 1974, p. 191-207;COSMA 1975, p. 21-26. Aceste piese au făcut parte din colecția personală a lui V. Cosma, dar sunt astăzi pierdute.

[8] SCORPAN 1970, p. 639-643.

[9] MOȘNEAGU 2006, p. 126-129; PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2015-2016, p. 263; ATANASIU-CROITORU 2015, p. 39.

[10] HALDANE 1984, p. 3-4, fig. 1.

* Prescurtări folosite: Lg = lungime; lț = lățime; h = înălțime; dm = diametru.

Greutate: 38 kg.

2. Traversă mobilă cu casetă dreptunghiulară **(Fig. 2 a-b)** din tipul Kapitän 3c[11], Haldane III C[12] sau „Romană"[13] (denumită în literatura de specialitate *„lead anchor stock with rectangular magazine/cassete in the middle"*[14]).

Piesă întreagă cu brațele în unghi față de casetă și suprafețe inegale. În mijlocul casetei este elementul din lemn, a cărui extensie este vizibilă până la marginea brațului. În casetă apare o bară/tijă de plumb pe orizontală.

Proveniență: Constanța, din zona Cazinoului.

Dimensiuni: lg maximă = 94 cm; lț maximă a brațului = 7 cm; h brațului = 8 cm.

Dimensiunile exterioare ale casetei: lg = 16 cm; lț = 10,5 cm; h = 8 cm.

Dimensiunile interioare ale casetei: lg = 13 cm; lț = 6,5 cm.

Tija orizontală din casetă: lg = 6,3 cm; lț = 3 cm; h = 2 cm.

Greutate: 37 kg.

3. Piesă de legătură cu 3 sectoare **(Fig. 3 a-b)**. Este denumită în literatura de specialitate *„lead connection piece with three holes"*[15], *„lead tension rod with three sectors"*[16], *„lead collar"*[17], *„reinforcement collar"*[18], *„junction piece made of lead"*[19] sau *„guler de plumb"*[20]. Tip Haldane B (unghiular)[21].

Piesă rectangulară cu margini cu asperități, sectoarele fiind despărțite prin două tije triangulare în secțiune. Ușor deformată la un capăt.

Proveniență: Constanța, din zona Cazinoului.

Dimensiuni: lg = 64,5 cm; lț = 10 cm; h maximă = 6,4 cm.

Dimensiuni sectoare: (1). lg = 17 cm; lț = 8,7 cm. (2). lg = 17 cm; lț = 8,7 cm. (3). lg = 16,7 cm; lț = 8,5 cm.

Greutate: 9 kg.

4. Piesă de legătură cu 3 sectoare **(Fig. 4 a-b)**. Tip Haldane B (unghiular)[22].

Piesă rectangulară pe margini cu asperități, sectoarele fiind despărțite prin două tije triangulare în secțiune. Ușor deformată la un capăt.

Proveniență: Constanța[23].

Dimensiuni: lg = 56 cm; lț = 10,7 cm; h maximă = 5,5 cm.

---

[11] KAPITÄN 1984, p. 37.
[12] HALDANE 1984, p. 3-4, fig. 1.
[13] HRISTOV 2013, p. 128.
[14] HRISTOV 2013, p. 23, 128.
[15] KAPITÄN 1984, p. 41.
[16] HRISTOV 2013, p. 159.
[17] CAMPBELL 2012, p. 413.
[18] HALDANE 1984, p. 21.
[19] COSMA 1973, p. 235.
[20] ATANASIU-CROITORU 2015, p. 39.
[21] HALDANE 1984, p. 21, fig. 14.
[22] HALDANE 1984, p. 21, fig. 14.
[23] ATANASIU-CROITORU 2015, p. 39.

Dimensiuni sectoare: (1). lg = 15,5 cm; lț = 8 cm. (2). lg = 16,5 cm; lț = 7,5 cm. (3). lg = 16 cm; lț = 7,5 cm.

Greutate: 8,5 kg.

5. Piesă de legătură cu 3 sectoare **(Fig. 5 a-b)**. Tip Haldane B (unghiular)[24].

Piesă rectangulară pe margini cu asperități, sectoarele fiind despărțite prin două tije triangulare în secțiune.

Proveniență: Constanța, din zona Cazinoului.

Dimensiuni: lg = 43,9 cm; lț = 12 cm; h maximă = 7,5 cm.

Dimensiuni sectoare: (1). lg = 11,2 cm; lț = 8 cm. (2). lg = 8,6 cm; lț = 8 cm. (3). lg = 11,5 cm; lț = 7,7 cm.

Greutate: 14,5 kg.

Existau mai multe tipuri de traverse fixe din plumb. Unele erau din lemn cu un miez din plumb, altele din plumb cu un miez din lemn. A treia categorie era din plumb solid. În general, toate aveau o casetă în care intra fusul. În multe cazuri exista o bară/tijă în casetă pe orizontală. Aceasta se forma prin turnarea plumbului cu fusul poziționat – aceasta fiind în prealabil găurit în locul în care se potrivea în casetă. Când traversa era turnată, plumbul topit trecea prin gaură și se întărea sub forma unei tije care fixa fusul și traversa împreună[25].

Ambele traverse fixe prezintă un miez de lemn. Acestea se realizau prin turnarea de plumb în jurul lemnului[26]. Piesa de lemn acoperită de plumb reprezenta o îmbunătățire în comparație cu alte tipuri de traverse fixe. Această construcție aparte trebuie să nu fie confundată cu aceea a unei mici tije de lemn, deși câteodată poate fi dificil să stabilim mărimea miezului de lemn[27].

Pentru traversa fixă cu casetă octogonală nu am reușit să găsim analogii pe coasta vestică a Mării Negre, piesele cunoscute fiind doar acelea cu casetă rectangulară sau ovală. Caseta traverselor a fost la început rectangulară, apoi a fost rotunjită, căpătând o formă ovală, care prezenta o obstrucție mai mică decât caseta rectangulară[28]. Această casetă octogonală reprezintă, probabil, o variantă a casetei ovale.

Pentru traversa fixă cu casetă dreptunghiulară există analogii cu piese provenind atât din apele românești, cât și din cele bulgărești. În apele românești au fost descoperite astfel de piese la *Tomis*[29] și *Callatis*[30] **(Fig. 6)**, iar în apele

[24] HALDANE 1984, p. 21, fig. 14.

[25] CASSON 1971, p. 254-255; KAPITÄN 1984, p. 38.

[26] KAPITÄN 1984, p. 38.

[27] KAPITÄN 1984, p. 38.

[28] KAPITÄN 1984, p. 38.

[29] COSMA 1973, p. 235-236, nr. 1, fig. 2 și p. 238, fig. 4.1; COSMA 1974, p. 191-193, nr. 1-2, fig. 2 A-B, fig. 5 A-B; COSMA 1975, p. 21, nr. 1, fig. 1A.

[30] SCORPAN 1970, p. 639-643. Este vorba despre o traversă fragmentară din plumb cu miez din lemn, de mari dimensiuni, constând dintr-un braț și caseta rectangulară (MINAC - nr. inv. 17615). Este vorba tot despre o piesă de tip Kapitän 3c/Haldane III B sau C (Fig. 6). S-a apreciat că ea a aparținut unei nave de tonaj mare scufundate în secolele III-I a. Chr. (SCORPAN 1970, p. 646).

bulgărești a fost descoperită o asemenea piesă în golful Sozopol[31].

Piesele de legătură cu 3 sectoare erau folosite pentru întărire sau la reparații, dar nu erau neaparat contragreutăți. Marea majoritate a ancorelor din lemn nu erau echipate cu ele. Piesa de legătură era turnată peste îmbinarea dintre fus și brațe când aceasta era slăbită sau pe o ancoră nouă ca o întărire a produsului dulgherului[32].

Astfel de obiecte au fost descoperite în apele românești la *Tomis*[33], iar în apele bulgărești în golful Chaika, între insula Sf. Ioan și Capul Skamni, în golful Sf. Kirik și al insulei Sf. Ioan, și în golful Sozopol[34].

Traversele prezentate au aparținut unor ambarcațiuni de dimensiuni mici. D. D. Haldane arată că exista o legătură între lungimea navei și lungimea traversei. Se pare că lungimile traverselor se aflau între 6-10% din lungimea navei[35]. Se confirmă astfel observația lui Constantin Scarlat de acum câteva decenii, anume că navigația în antichitate, cel puțin în zona vest-pontică, avea un caracter costier și se făcea cu corăbii mici[36].

Pe lângă amforele grecești din secolele IV-II a. Chr., în zona cheiurilor submerse din zona Cazinoului **(Fig. 7)** abundă fragmentele de amfore romane și bizantine[37]. Acest fapt arată că piesele de ancore menționate de noi provin atât din bazinul de est al portului antic, cât și din exteriorul peninsulei submerse, care astăzi corespund cu zona Cazinoului **(Fig. 8)**[38].

BIBLIOGRAFIE

ATANASIU-CROITORU 2015 – A. Atanasiu-Croitoru, *Ancore antice și medievale de pe epavele Mării Negre. Descoperiri recente*, Collegium Mediense 5 (2015), p. 36-41.

CAMPBELL 2012 – Peter B. Campbell, *A Roman Type IVB wooden anchor Found in the Corfu Channel, Albania*, IJNA 41.2 (2012), p. 411-416.

CASSON 1971 – L. Casson, *Ships and seamanship in the ancient world*, Princeton, 1971.

COSMA 1973 – V. Cosma, *Anchors from Tomis*, IJNA 2.2 (1973), p. 235-241.

COSMA 1974 – V. Cosma, *Ancore din Tomis*, SCIVA 25, 2 (1974), p. 191-207.

COSMA 1975 – V. Cosma, *Anchors from Tomis. 2*, IJNA 4.1 (1975), p. 21-26.

GIANFROTTA 1980 – P. A. Gianfrotta, *Ancore "romane". Nuovi materiali per lo studio dei traffici marittimi ("Roman" anchors. New materials for the study of maritime traffic)*, Memoirs of the American Academy in Rome 36 (1980), p. 103-116.

HALDANE 1984 – D. D. Haldane, *The wooden anchor*, College Station, 1984 (Mss. Master of Arts Thesis).

HRISTOV 2013 – I. Hristov, *Antique stone anchors, stone and lead anchor stocks from the collection of the National Museum of History. End of 2nd Ml B.C. – 3rd century A.D.*, Sofia, 2013.

[31] HRISTOV 2013, p. 133.

[32] KAPITÄN 1984, p. 42.

[33] COSMA 1973, p. 235, nr. 5 și p. 238, fig. 3A; COSMA 1974, p. 195-197, nr. 7-10, fig. 4 A-D, fig. 7 A-D; COSMA 1975, p. 22-23, nr. 3-5, fig. 2 A-C, 4 A-C.

[34] HRISTOV 2013, p. 159-166.

[35] HALDANE 1984, p. 32.

[36] SCARLAT 1973, p. 529.

[37] SCARLAT 1975, p. 262, 269, fig. 11.

[38] Comunicare Laurențiu Marin Dobre la sesiunea Pontica, ediția 50, 2017.

KAPITÄN 1984 – G. Kapitän, *Ancient anchors – technology and classification*, IJNA 13.1 (1984), p. 33-44.

MOȘNEAGU 2006 – M. Moșneagu, *Arheologia submarină – O prioritate și o atracție pentru Muzeul Marinei Române*, Anuarul Muzeului Marinei Române 9 (2006), p. 125-144.

PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2015-2016 - C. Paraschiv-Talmațchi & G. Custurea, *Nouvelles données sur les découvertes sous-aquatiques du littoral roumain*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 241-279.

SCARLAT 1973 – C. Scarlat, *Portul antic Callatis - Cercetări de arheologie submarină*, AMN 10 (1973), p. 529-540.

SCARLAT 1975 – C. Scarlat, *Portul antic Tomis și peninsula submersă Tomis, o așezare geto-dacică anterioară sosirii navigatorilor greci. Cercetări de arheologie submarină*, Muzeul Național 2 (1975), p. 257-272.

SCORPAN 1970 – C. Scorpan, *Ancore antice descoperite pe coastele submarine ale Callatisului și unele probleme ale navigației în Pontul Stîng*, SCIV 21 (1970), 4, p. 639-647.

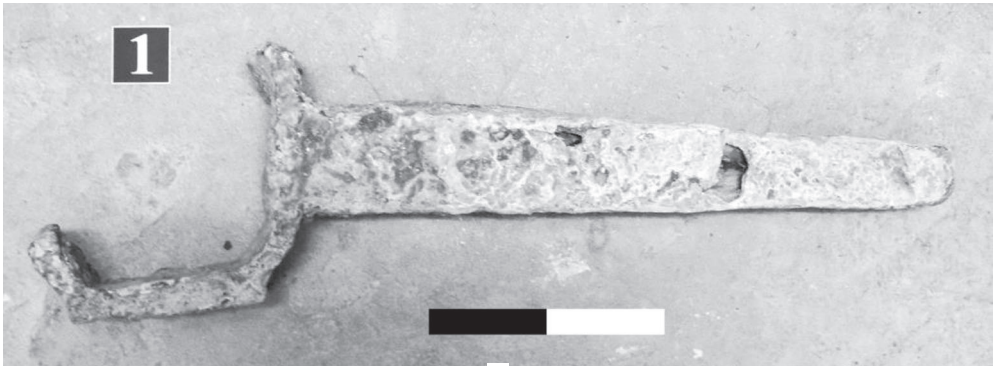

a.

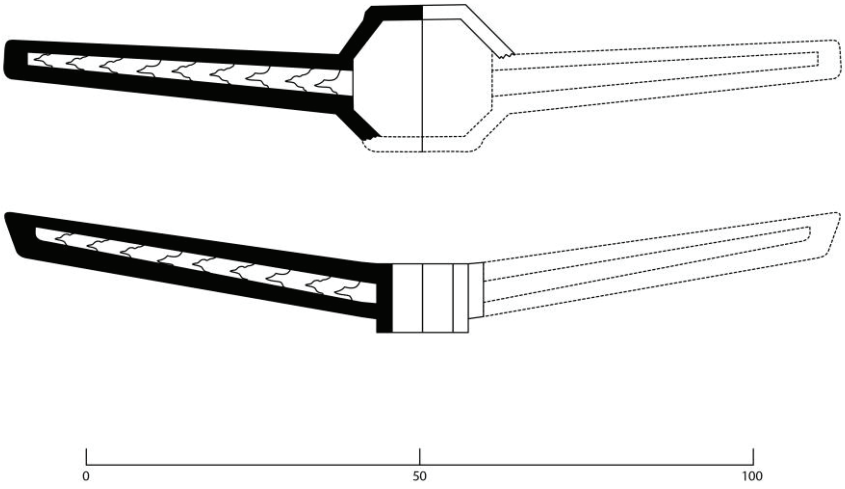

b.

Fig. 1.

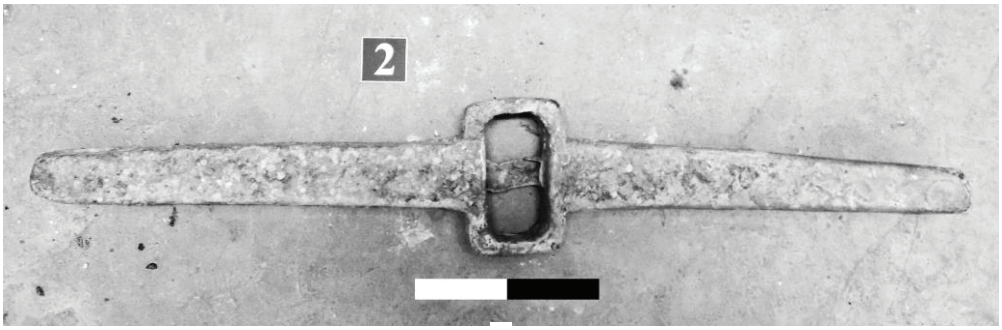

a.

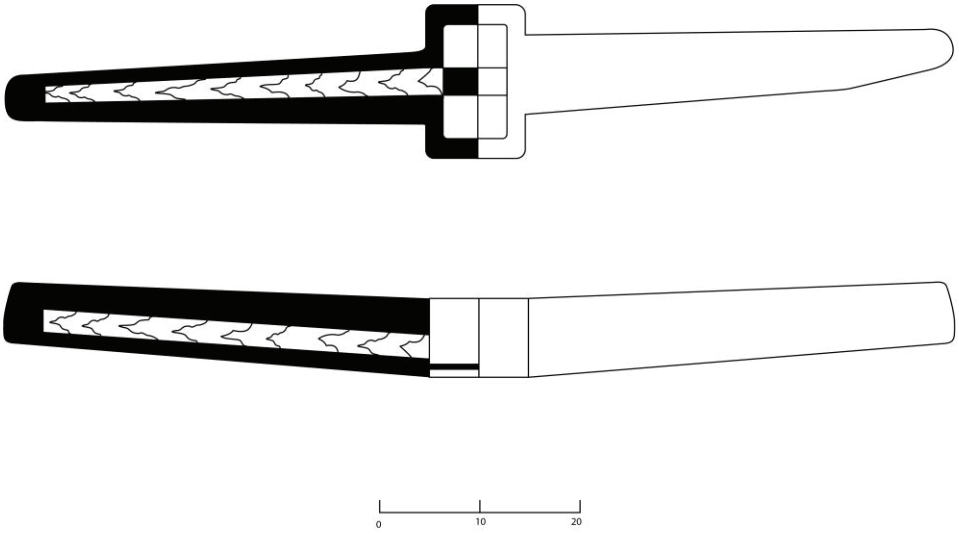

b.

Fig. 2.

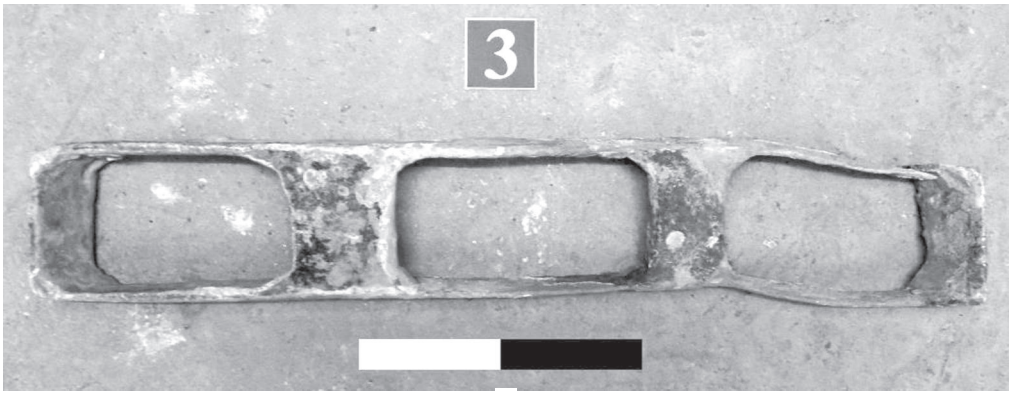

a.

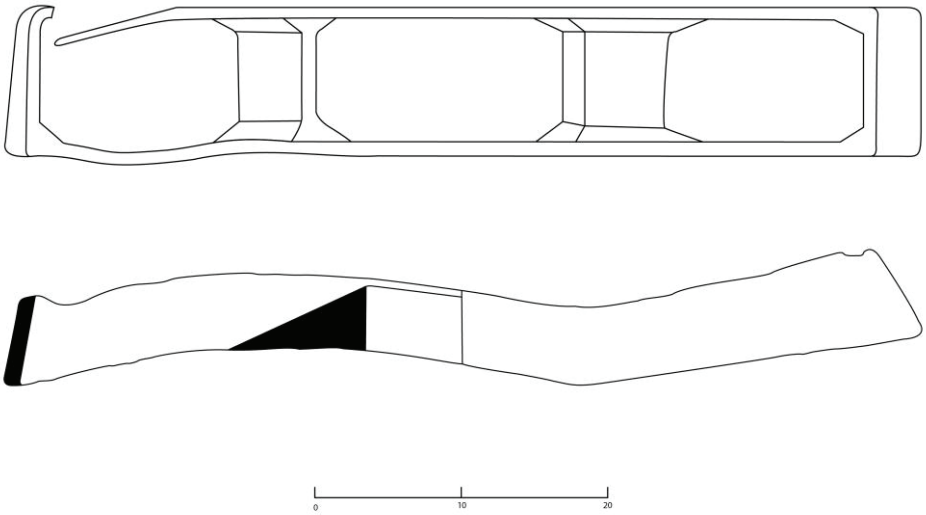

b.

Fig. 3.

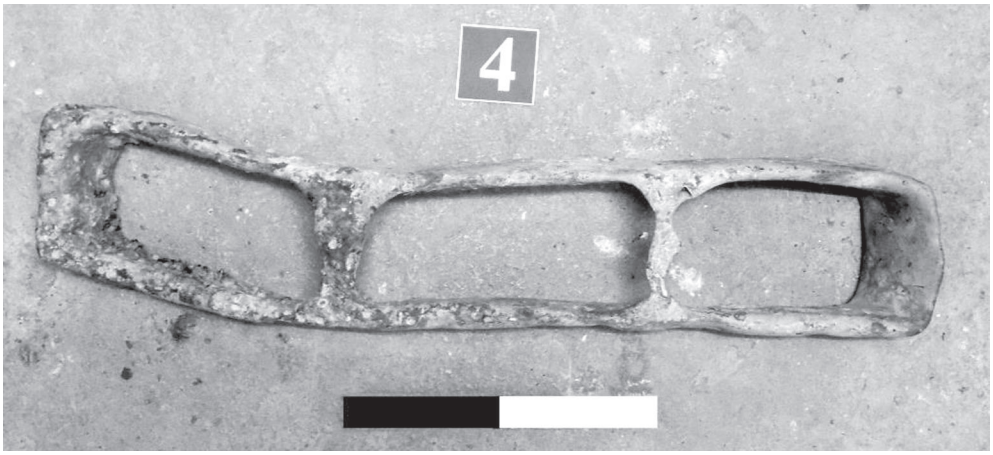

a.

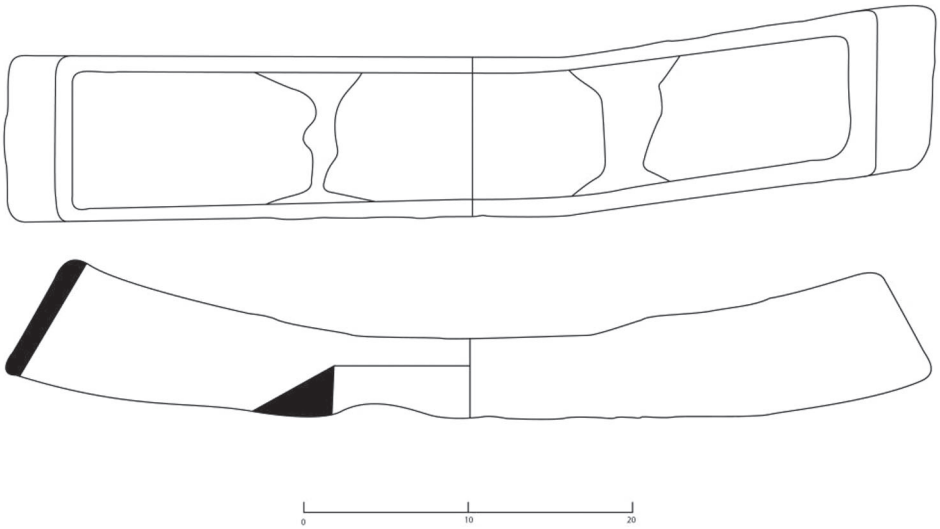

b.

Fig. 4.

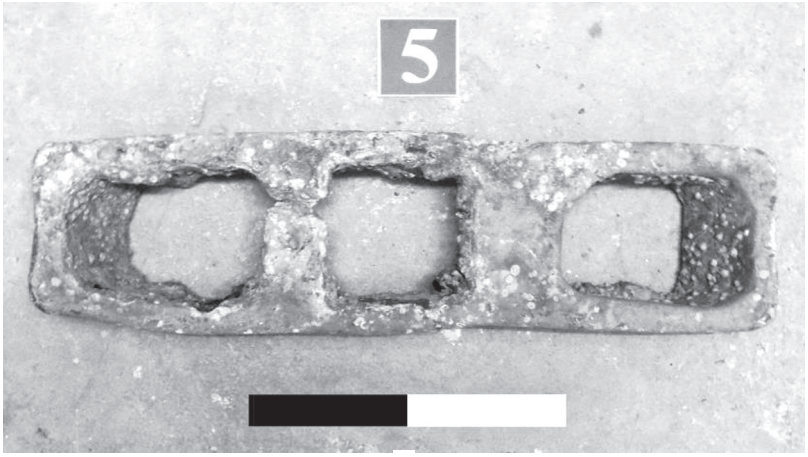

a.

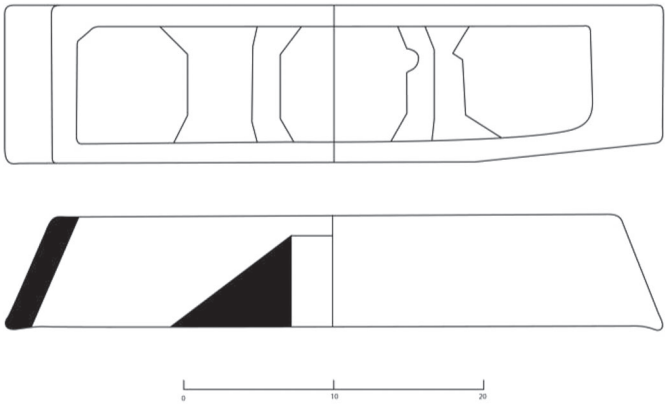

b.

Fig. 5.

Fig. 6.

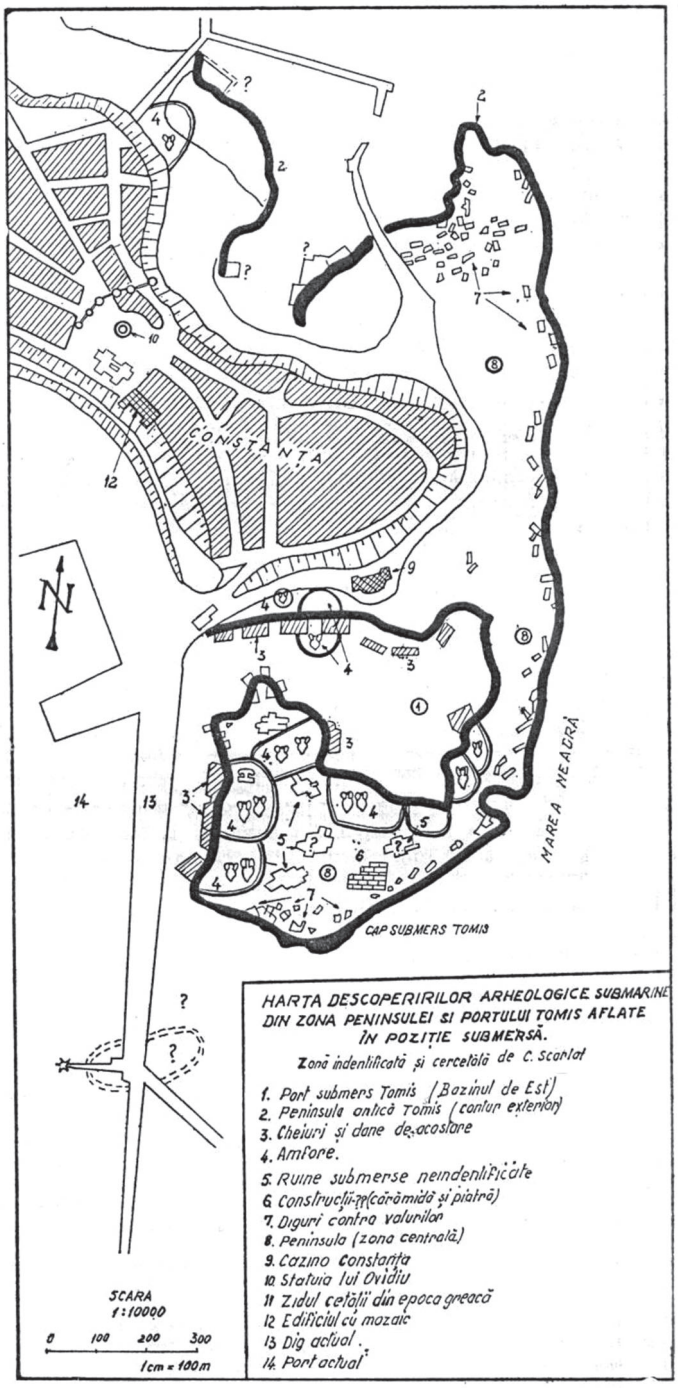

Fig. 7 – Harta descoperirilor arheologice submarine din zona portului antic Tomis și a peninsulei. Scara 1 : 10 000 (după SCARLAT 1975).

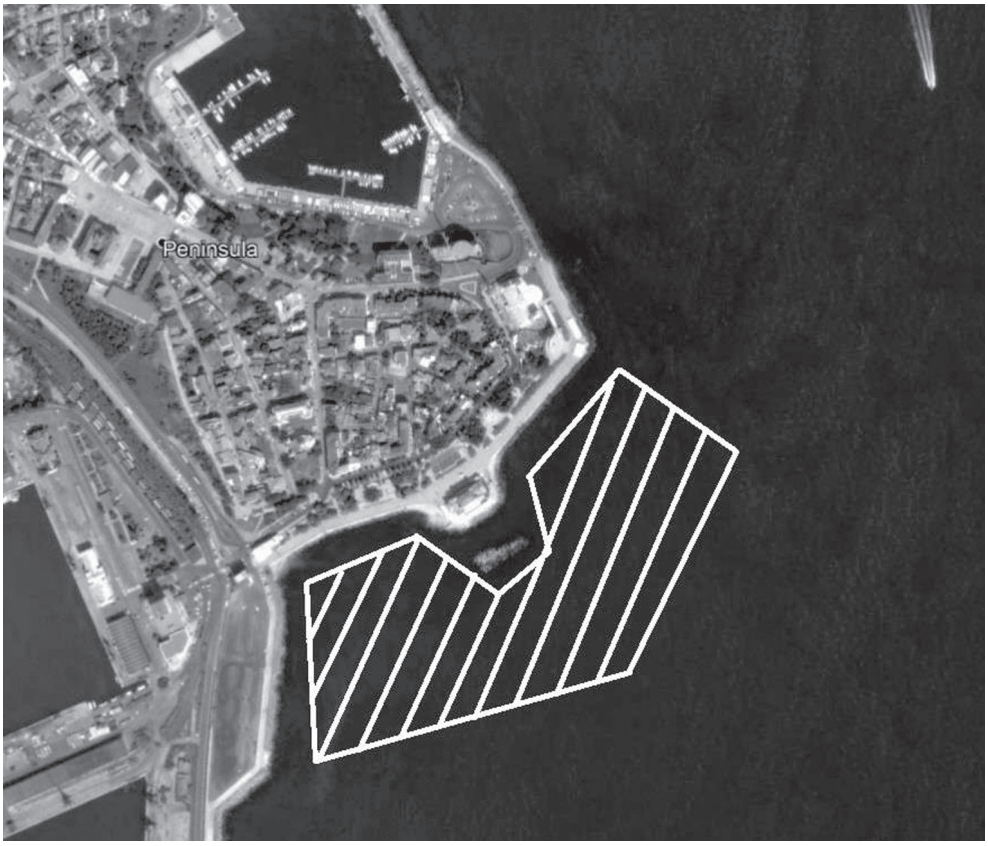

Fig. 8 – Aria descoperirilor din zona Cazinoului.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA POARTA MARE A ZIDULUI DE INCINTĂ AL TOMISULUI DIN ANTICHITATEA TÂRZIE (2015-2016)

Octavian MITROI[*]
Liviu LUNGU[*]

Cuvinte-cheie: *Tomis, epoca romano-bizantină, fortificaţii.*
Keywords: *Tomis, Roman-Byzantine Age, fortifications.*

Rezumat: *În noiembrie 2015 – martie 2016, au fost desfăşurate lucrări de cercetare arheologică preventivă pe terenul de pe str. Mircea cel Bătrân, nr. 47 A, situat în dreptul turnului de NE al Porţii Mari a incintei târzii a Tomisului. Cu această ocazie, a fost dezvelit un segment cu lungimea de 16,50 m din pavajul din dale de calcar al căii de acces a Porţii Mari.* Fossa*, şanţul de apărare care dubla incinta cetăţii spre exterior, a fost evidenţiată parţial în punctul în care era traversată de un pod. Din structura acestui obiectiv a putut fi evidenţiată culeea de pe malul de SSE al şanţului, care se prezintă sub forma unui zid din blocuri de calcar ecarisate. La un moment pe care, în lipsa unor elemente de datare, nu îl putem preciza, în acest punct* fossa *a fost colmatată şi suprapusă de pavajul căii de acces.*

Abstract: *In November 2015 – March 2016, a rescue archaeological excavation took place on nr. 47 A, Mircea cel Bătrân Street in Constanța. This terrain lies in front of the NE tower of the Great Gate of the defensive wall of Tomis from the Late Antiquity. On this occasion, a 16.50-meter long stretch of the limestone slabs pavement of the gate's accessway was uncovered. The* fossa *(moat) of the city was also partially highlited at the point where it was crossed by a bridge. Out of the bridge's structure, the sloping abutment on the SSE shore of the moat, made of large rectangular limestone blocks, was also uncovered. At a moment that we cannot point out for the time-being, given the absence of any datable material, at this crossing point, the* fossa *was filled up and overlapped by the pavement of the accessway.*

[*] Octavian MITROI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: ofidron@yahoo.com;
Liviu LUNGU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: liv_lungu@yahoo.ro.

Cercetările arheologice[1] care fac obiectul acestui articol au fost desfăşurate în perioada noiembrie 2015 – martie 2016 pe terenul situat pe str. Mircea cel Bătrân, nr. 47 A, fiind prilejuite de intenția unui beneficiar privat de a ridica un imobil în vecinătate. Terenul cercetat se află la NV de turnul de NE al Porţii Mari a zidului de incintă roman târziu şi romano-bizantin al oraşului Tomis[2].

Ansamblul Porţii Mari a incintei târzii a Tomisului a fost cercetat cu diferite ocazii, pe parcursul unei perioade de peste opt decenii. Prima menţionare în literatura de specialitate a unor obiective arheologice amplasate în aria delimitată de străzile Mircea cel Bătrân, Virtuții, Mihail Kogălniceanu şi Dragoş Vodă apare la Vasile Pârvan, în 1915. Marele arheolog român indica acest punct drept jalon al traseului incintei oraşului Tomis din epoca romano-bizantină. Vasile Pârvan menţionează faptul că profilul zidului de incintă era vizibil în ruptura malului falezei, cauzată de eroziunea marină[3], aici situându-se o extremitate a acestui aliniament fortificat.

Existența, în acest punct, a unei porți a incintei târzii a Tomisului a fost documentată în urma săpăturilor desfăşurate de Scarlat Lambrino în 1933 pe terenul ocupat anterior de o geamie, teren situat la intersecția străzilor Dragoş Vodă şi Mihail Kogălniceanu; aici a fost descoperit turnul de SV al Porţii Mari. Faptul că acest obiectiv făcea parte din ansamblul unei porți a fost demonstrat în urma dezvelirii unei porțiuni de pavaj în dreptul flancului de NE al turnului, fapt de natură să indice prezența unei căi de acces[4]. Ulterior, în 1961, Vasile Canarache menționează faptul că, în urma unor sondaje arheologice, la intersecția străzilor Mircea cel Bătrân şi Dragoş Vodă, a fost stabilită existența a ,,două turnuri rotunde care ar putea constitui apărarea altei porți de intrare"[5]. Împrejurările în care părți din turnul de NE, pandant al celui de SV, descoperit în 1933, au fost temporar dezvelite, în intervalul cuprins între săpăturile lui Scarlat Lambrino din perioada interbelică şi data la care Vasile Canarache scria aceste rânduri, rămân, însă, necunoscute[6].

O etapă importantă în cercetarea Porţii Mari a fost desfăşurată, cu

[1] Cercetarea arheologică preventivă a fost desfăşurată de un colectiv de arheologi alcătuit din Liviu Lungu şi Octavian Mitroi, sub coordonarea responsabilului ştiinţific Traian Cliante. Mulţumim dr. Gabriel Jugănaru şi ing. Cristian Biziru, fără contribuţiile cărora realizarea planului actualizat al ansamblului Porţii Mari (vezi **Fig. 2**) nu ar fi fost posibilă.

[2] Privitor la denumirea porţilor incintei Tomisului din antichitatea târzie, am optat pentru nomenclatura propusă de Natalia Toma. Dintre porțile la care facem referiri în materialul de față, Poarta Mare apare la TOMA 2010, p. 61 și p. 62, Fig. 4 sub denumirea de ,,poarta P 1", poarta de la intersecția str. Răscoala din 1907 cu b-dul Ferdinand, ,,poarta P 2", iar poarta de lângă Teatrul Fantasio, ,,poarta P 3" Pentru Poarta Mare, vom utiliza atât această denumire, cât şi pe cea propusă de Natalia Toma (poarta P 1).

[3] PÂRVAN 1914 – 1915, p. 417.

[4] LAMBRINO 1936, *passim*.

[5] CANARACHE 1961, p. 20.

[6] Adrian Rădulescu pune la îndoială desfăşurarea unor sondaje arheologice în ansamblul Porţii Mari ,,în jurul anilor '60" care să fi avut aceste rezultate (RĂDULESCU 1995 – 1996, p. 89).

întreruperi, în intervalul 1988 – 1998[7]. Intervenţiile personalului de specialitate al MINAC din această perioadă au dus la redescoperirea turnului de SV şi la dezvelirea parţială a ruinelor turnului de NE, mult afectat de intervenţiile moderne. În cadrul lucrărilor întreprinse în această etapă de cercetare, au mai fost evidenţiate parţial, pe carosabilul str. Dragoş Vodă, curtinele la care se racordau turnurile porţii iar în *extra muros* a fost surprins şanţul de apărare al cetăţii (*fossa*).

Prezentarea săpăturii şi a complexelor arheologice descoperite.

Pe terenul situat la NV de turnul de NE al Porţii Mari, au fost deschise succesiv trei secţiuni paralele (S 1, S 2 şi S 3), orientate SV – NE, perpendicular faţă de axul median al str. Mircea cel Bătrân **(Fig. 1; 2)**. Între secţiunile S 1 şi S 2, a fost păstrat un martor cu lăţimea de 1 m, iar între secţiunile S 2 şi S 3, din cauza configuraţiei terenului aflat în pantă, un martor cu lăţimea de 1,5 m.

Cu excepţia unei porţiuni înguste, situată de-a lungul limitei de SV a perimetrului, care suprapunea pavajul căii de acces a porţii P 1[8], stratigrafia terenului fusese puternic afectată la sfârşitul anilor 1980, cu ocazia construirii blocului MK 2, învecinat. Loess-ul fusese mai întâi complet decapat cu mijloace mecanizate, ulterior săpăturile pătrunzând în pământul ,,viu" până la adâncimi de 4,80 m (în S 1). După descoperirea fortuită, cu această ocazie, a turnului de NE al Porţii Mari, proiectul iniţial care prevedea construirea unui bloc de locuinţe cu două scări a fost modificat, renunţându-se la construirea scării care ar fi urmat să suprapună obiectivul de interes arheologic amintit. Solul a fost apoi refăcut în dreptul turnului de NE, în vederea edificării actualului bloc MK 2. Săpăturile arheologice din 2015 - 2016 au secţionat, în cea mai mare parte a perimetrului lucrărilor, tocmai aceste depuneri masive de pământ de la sfârşitul anilor 1980. Din cauza grosimii foarte mari a acestora, loess-ul nu a putut fi decopertat pe întreaga suprafaţă a perimetrului cercetat[9].

S 1 - Dimensiuni[10]: L = 19,80 m; l = 3,00 m; h = 1,34/1,66 m (pe nivelul segmentului din pavajul căii de acces a Porţii Mari surprins în această secţiune) – 4,80 m (în sondajul α, vezi *infra*). La extremitatea de SV a secţiunii, la adâncimi de 1,34-1,66 m, a fost degajat un segment din pavajul căii de acces a Porţii Mari **(Fig. 3 b)**. În profilul laturii de SV a săpăturii a fost surprins şanţul de apărare (*fossa*) care dubla în *extra muros* zidul de incintă roman târziu al Tomisului **(Fig. 3 a** şi **4)**. Din cauza poziţiei sale periferice în cadrul perimetrului lucrărilor, *fossa* nu a putut fi cercetată decât parţial[11], lăţimea ei surprinsă pe profil fiind de

[7] Vezi RĂDULESCU 1991, p. 26 – 29, PAPUC & LUNGU 1998 şi LUNGU 2015, p. 138 - 139 pentru rezultatele cercetărilor desfăşurate în aceşti ani.

[8] Vezi *infra*, şi **Fig. 2**.

[9] Vezi *infra*.

[10] Abrevieri folosite: L = lungime; l = lăţime; h = adâncime; gr = grosime; D int. = diametru interior.

[11] RĂDULESCU 1991, p. 27 comunică următoarele date cu privire la segmentul de *fossa* surprins în dreptul Porţii Mari: l = 4,50 m; h = 3,75 m; ambele maluri ale acestei excavaţii fuseseră taluzate şi placate cu blocuri de piatră parţial ecarisate; de asemenea, la un moment care nu a putut fi determinat, *fossa* a fost dezafectată, colmatată şi suprapusă cu pavaj din dale de calcar. Aceste date se bazează pe observaţii realizate la faţa locului, la sfârşitul anilor 1980, când săpătura generală pentru fundaţia blocului MK 2, evident, mult

2,15 m. În urma apariţiei *fossa*-ei, am deschis în cadrul secţiunii S 1, la extremitatea de SV a acesteia, *sondajul α*, în vederea determinării adâncimii lucrării defensive amintite. Malul de SSE, dinspre poartă, al şanţului de apărare se afla la o distanţă de cca. 33 m de golul porţii, jalonat de un bloc de talie cu locaş pentru drugul folosit la blocarea acesteia, păstrat *in situ* şi adaptat în pavajul carosabilului str. Dragoş Vodă. Acest mal era dublat, cel puţin în dreptul căii de acces, unde a fost surprins, de un zid realizat din blocuri de talie, fără mortar. Zidul, cu înălţimea de 1,65 m, include patru asize de blocuri paralelipipedice, având înălţimi de 0,30-0,45 m şi lăţimi de 0,47-0,56 m; din motive obiective, nu a putut fi determinată lungimea niciunuia dintre blocuri. Malul de SSE a fost amenajat în taluz, zidul care îl dubla prezentând la limita sa superioară, situată sub fundaţia pavajului, la cota – 1,90 m, o deviaţie de la verticală de 0,25 m. Intervalul dintre zid şi malul săpat în loess al *fossa*-ei fusese umplut cu pământ galben şi pietre sumar prelucrate. Zidul nu are, practic, fundaţie, cu excepţia unui pat de lespezi de mici dimensiuni, aflat la adâncimi de 3,60-3,75 m. De la acest nivel, baza şanţului coboară într-o pantă de 30°, cel mai jos punct al *fossa*-ei surprins în profil fiind situat la cota de – 4,66 m (3,00 m adâncime faţă de nivelul pavajului de deasupra lui). Orientarea ENE – VSV a zidului indică faptul că *fossa* avea, cel mai probabil, o orientare similară, cel puţin în punctul în care intersecta calea de acces a Porţii Mari. Această lucrare defensivă a fost dezafectată *ab antiquo*, fapt indicat de prezenţa pavajului căii de acces a porţii P 1 deasupra umpluturii şanţului de apărare colmatat.

S 2 – Dimensiuni: L = 18,40 m; l = 3,00 m; h = 1,12 / 1,44 m (pe nivelul segmentului din pavajul căii de acces a Porţii Mari surprins în această secţiune) – 4,00 m. Cu excepţia unei părţi din pavajul căii de acces a porţii P 1, dezvelite la extremitatea de SV a secţiunii, în această zonă a săpăturii nu au mai fost descoperite alte complexe arheologice. Situaţia este similară celei constatate în secţiunea S 1, stratigrafia terenului fiind complet bulversată în urma lucrărilor de construcţie de la sfârşitul anilor 1980.

S 3 – Dimensiuni: L = 15,70 m; l = 4,30 – 6,00 m; h = 1,38 / 1,55 m (pe nivelul segmentului din pavajul căii de acces a Porţii Mari surprins în această secţiune) – 5,20 m (în sondajul săpat în 1998 la fundaţia turnului de NE, degajat cu ocazia acestor lucrări). Secţiunea a fost deschisă în groapa care se afla la NV de turnul de NE al porţii. Iniţial, această unitate de săpătură avea o lăţime de 3 m, similară cu cea a secţiunilor S 1 şi S 2. Ulterior, această secţiune a fost extinsă spre SE până la limita proprietăţii, atingând astfel lăţimile menţionate mai sus. Cu această ocazie, sondajul deschis în 1998 în vederea determinării adâncimii fundaţiei turnului de NE al Porţii Mari, ca şi cele două crepide ale aceluiaşi obiectiv au fost decolmatate de depunerile din ultimele două decenii. Săpătura a fost oprită în loess pe întreaga suprafaţă a secţiunii.

În dreptul arcului frontal al turnului menţionat, a fost identificată o fântână (D int. = 2,15 m) datând din perioada modernă **(Fig. 5)**. Ghizdurile fântânii, lucrate din blochete de calcar sumar prelucrate şi puţine cărămizi legate cu

mai amplă în comparaţie cu suprafaţa de teren pe care s-au desfăşurat cercetările prezentate în acest material, era vizibilă.

pământ ating fundaţiile turnului, fără să-l deterioreze.

Segmentul de pavaj din dreptul secţiunii S 3 se afla în taluzul malului de SV al gropii moderne prezente iniţial în dreptul turnului de NE al Porţii Mari, în *extra muros*. Majoritatea dalelor din componenţa acestui segment erau parţial vizibile în mal la începutul cercetărilor. Două dintre acestea fuseseră adaptate în structura unei haznale moderne prin ,,decuparea" lor în forma şi la diametrul puţului circular al instalaţiei, deasupra lor fiind apoi clădită o boltă de cărămidă. În aceste condiţii, am demantelat zidăria modernă până la nivelul pavajului căii de acces a porţii P 1, pe care l-am degajat astfel de orice adaos ulterior.

În componenţa porţiunii de pavaj decopertate de-a lungul laturii de SV a perimetrului cercetat, intră dale de dimensiuni mari (L = 1,55-1,82 m; l = 0,73-1,32 m; gr = 0,15-0,30 m), majoritatea de formă patrulateră, dar şi lespezi de dimensiuni reduse, de completare, cu contururi diferite. Majoritatea dalelor patrulatere care au putut fi dezvelite complet au rosturile orientate ENE-VSV/NNV-SSE.

Calea de acces în oraş era orientată NNV-SSE, fapt indicat atât de orientarea similară a făgaşelor pentru roţile carelor vizibile în unele dale, cât şi de orientările rosturilor dalelor patrulatere descoperite.

Singurele dale din pavaj care prezentau făgaşe (șanțuri) de la roţile carelor, descoperite cu ocazia acestor lucrări, au apărut la extremitatea de SV a secţiunii S 3 **(Fig. 6)**. Au fost identificate două aliniamente paralele de făgaşe de roţi **(Fig. 2; 3 b)**. Am denumit convenţional drept F 1 făgaşul sesizat în una dintre dalele de pavaj ,,decupate" de puţul haznalei moderne, iar F 2 aliniamentul pandant, jalonat de ultimul grupaj de dale, dinspre poartă, descoperit în contextul cercetărilor care fac obiectul prezentului articol **(Fig. 6)**. Distanţa dintre făgaşe este de 1,35 m (măsurată între axele mediane ale rigolelor), respectiv 1,45 m (distanţa dintre extremităţile exterioare ale făgaşelor)[12]. Această valoare maximă a distanţei dintre rigole este apropiată de cele indicate de urmele sesizate în praguri de porţi şi pavaje din alte situri arheologice urbane din provincia Scythia. La Histria, între făgaşele săpate în pragul Porţii Mari, fiecare având lăţimea şi adâncimea de 0,18 m, era un interval de 1,47 m[13], iar la Tropaeum, urmele lăsate în dalele de pavaj de la porţile de E şi V indică un ecartament de 1,50 m[14].

Rigolele de la roţile carelor jalonează un traseu orientat NNV – SSE, cu deviaţii de 11° către NV şi SE. Acest aliniament formează un unghi de 21° împreună cu axul median al Porţii Mari (orientat NV – SE, cu deviaţii de 10° către VNV şi ESE), calea de acces făcând o uşoară ocolire a turnului de NE. Această situaţie se datorează orientării generale a Porţii Mari, fără perpendicularitate pe linia zidului de incintă din acest sector. Respectiv, incinta are aici un traseu ,,în

[12] Aceste valori au un anumit grad de aproximaţie, deoarece scurtele segmente de pavaj pe care cele două făgaşe au fost surprinse sunt decalate **(Fig. 2)**. În aceste condiţii, ţinând cont de relativul paralelism al celor două rigole de roţi de car, am obţinut aceste valori prin prelungirea făgaşului F 2 până în dreptul segmentului păstrat din F 1.

[13] Calculul în urma căruia am obţinut această valoare, realizat pe baza dimensiunilor ansamblului Porţii Mari a cetăţii Histria din FLORESCU 1954, p. 102 - 103, ne aparţine (O. M.).

[14] MĂRGINEANU – CÂRSTOIU & BARNEA 1979, p. 109 – 110.

şicană", în unghiuri pronunţat obtuze formate de linia de la baza turnurilor porţii în raport cu cea a curtinelor care o flanchează.[15] În aceste condiţii, calea de acces a porţii P 1 era orientată perpendicular pe linia incintei, în *extra muros*, intersectând, cel mai probabil, şi *fossa* în unghi drept, pentru ca între turnuri să se adapteze orientării generale a porţii.

Poziţia dalelor cu făgaşe de la roţile carelor, în ansamblul porţiunii de pavaj dezvelite cu ocazia acestor cercetări, ca şi orientarea făgaşelor indică faptul că pavajul căii de acces a Porţii Mari a fost afectat şi de lucrările de la sfârşitul anilor 1980, cea mai mare parte a dalelor care le-ar fi continuat pe cele care păstrează urmele rigolelor de roţi plasându-se în suprafaţa distrusă cu acea ocazie **(Fig. 2)**.

Stratigrafia

Limita de SV a perimetrului cercetat reprezintă singura parte a acestuia în care a fost evidenţiată o stratigrafie mai puţin deranjată de intervenţiile moderne[16] **(Fig. 3 a)**. În jumătatea de SE, dinspre poartă, a segmentului de pavaj al căii de acces cercetat cu ocazia acestor lucrări, s-a putut observa un strat de moloz de mortar roziu, amestecat cu pietre şi rare fragmente de material tegular. Acest strat suprapune pavajul, umplând şi spaţiile în care dalele acestuia lipsesc şi îl interpretăm în contextul demantelării Porţii Mari. Grosimea stratului descreşte de la SE, dinspre poartă, către NV. Acest strat nu este unitar, prezentându-se mai mult ca o succesiune de lentile de moloz şi de pământ vegetal în alternanţă.

Singurele materiale arheologice mobile descoperite în acest strat sunt două fragmente de amforă tip Berenice LRA 2, nr. inv. 50769 (fragment din pansă decorat cu striuri ondulate, caracteristic sec. VI p. Chr.[17] şi un fragment de toartă, ovală în secţiune). Fragmentul de toartă prezintă urme puternic aderente de mortar albicios, cu scoică pisată mărunt în compoziţie.

Înspre NV pavajul este suprapus de două niveluri de pământ vegetal negricios, separate de o lentilă de moloz mărunt, cu grosimi de 0,10-0,20 m. În partea centrală a profilului malului, la limita dintre aceste două niveluri de pământ vegetal, a fost evidenţiată şi o dală de calcar dislocată din pavaj. Cu ocazia unei casetări laterale, realizate în vederea degajării acestei dale, au fost descoperite materiale de dată recentă care confirmă formarea nivelului superior de pământ vegetal la sfârşitul sec. XX.

Pavajul din dale de calcar al căii de acces în cetate avea o fundaţie alcătuită dintr-un strat de pietriş, rare fragmente ceramice şi tegulare rulate şi pietre prelucrate sumar. Această substrucţie suprapune direct loess-ul, pământul ,,viu" apărând în partea centrală a limitei de SV a perimetrului cercetat la o adâncime medie de -1,75 m faţă de nivelul actual. La extremitatea de SE, dinspre poartă, a porţiunii de pavaj dezvelite, dalajul şi fundaţia acestuia suprapun, însă, o depresiune în loess, care a putut fi evidenţiată numai parţial, în profilul malului, în partea ei superioară. Depresiunea este colmatată cu pământ brun-cenuşiu compactat, amestecat cu blochete de calcar sumar prelucrate **(Fig. 3 a)**. Situarea acestei depresiuni pe traseul căii de acces a porţii P 1 indică faptul că, indiferent

[15] LAMBRINO 1936, p. 915.
[16] Vezi *supra*.
[17] BĂDESCU 2012, p. 317.

dacă această depresiune este naturală[18] sau antropogenă, momentul colmatării ei poate fi pus în legătură cu cel al amenajării căii de acces a Porţii Mari şi, prin extensie, al edificării acestui obiectiv din cadrul incintei târzii a Tomisului. Acest complex nu a putut fi, însă, deschis din cauza suprapunerii lui în cea mai mare parte de ultimul grupaj de dale, dinspre SE, din componenţa porţiunii de pavaj evidenţiate cu ocazia acestor cercetări. În aceste condiţii, nu am putut obţine elemente de datare din umplutura depresiunii, care să indice momentul colmatării ei.

De pe nivelul fundaţiei pavajului, situat la adâncimi de 1,65-1,75 m, a fost recuperat un material ceramic şi tegular (nr. inv. 50770) sărac din punct de vedere cantitativ, care datează din sec. IV–V p. Chr. Se remarcă fragmente de torţi de amfore tip Berenice LRA 1 şi un fragment din corpul unei amfore tip Berenice LRA 2 cu striuri drepte, anterior sec. VI p. Chr.[19]. Din acelaşi context stratigrafic, mai provine un fragment din peretele unui *mortarium* din calcar (nr. inv. 50771).

Cu excepţia puţinelor materiale arheologice menţionate anterior, toate materialele mobile (fragmente ceramice romane şi romano-bizantine) descoperite cu ocazia acestor lucrări au apărut în poziţie secundară, în depunerile de sol de dată recentă, amestecate cu materiale moderne.

Concluzii

Rezultatele acestei cercetări susţin existenţa a cel puţin două faze[20] în cronologia Porţii Mari a zidului de incintă al oraşului Tomis din antichitatea târzie.

În prima fază, zidul de incintă era dublat de cel puţin o lucrare cu caracter defensiv situată în *extra muros*, respectiv *fossa*. Traversarea fossa-ei în acest punct trebuie să fi fost realizată prin intermediul unui pod, care asigura accesul *în* şi *din* cetate. Având în vedere distanţa de cca. 33 m dintre golul Porţii Mari şi malul de SSE al şanţului de apărare, la care se adaugă lăţimea de 4,50 m a acestuia[21], podul care îl traversa trebuia să fie de tip fix, nu basculant. Privitor la zidul care dubla malul de SSE al *fossa*-ei, considerăm drept improbabil ca malurile acestei lucrări defensive să fi fost întărite cu ziduri de acest tip pe întreaga lor lungime[22]. În această eventualitate, costurile lucrării ar fi crescut substanţial, fără obţinerea vreunui avantaj concret pe plan militar. La aceste aspecte se adaugă faptul că malul de SSE al şanţului de apărare, ca şi zidul care îl întărea în dreptul căii de acces a Porţii Mari este foarte abrupt în acest punct; dacă acest mal dinspre oraş al

[18] Existenţa *ab antiquo* a unor accidente ale terenului în zona Porţii Mari a fost constatată cu ocazia cercetărilor desfăşurate anterior (CCA, Campania 2000, nr. 51, Punct: oraşul romano-bizantin; Poarta Mare).

[19] BĂDESCU 2012, *loc. cit*.

[20] RĂDULESCU 1991, p. 27; PAPUC & LUNGU 1998, p. 206.

[21] RĂDULESCU 1991, p. 27.

[22] Lungimea actuală a frontului (cunoscut) al zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie este de 1200 m (LUNGU 2015, p. 140). În epocă, lungimea acestui aliniament fortificat trebuie să fi fost mai mare, ţinând cont de pierderile de teren produse pe direcţia est în urma transgresiunii şi eroziunii marine. În ansamblul zidului de incintă al oraşului Tomis, Poarta Mare nu avea în epocă poziţia periferică pe care o prezintă astăzi tocmai în urma efectelor acestor fenomene naturale.

fossa-ei ar fi avut aceeaşi geometrie pe întreaga sa lungime, pe o distanţă echivalentă s-ar fi format un unghi mort pentru tirul apărătorilor de pe ziduri, eventualii atacatori pătrunşi în şanţul de apărare fiind protejaţi de acest mal abrupt. Declivitatea accentuată a malului de SSE al *fossa*-ei observată în dreptul porţii P 1 devine explicabilă numai în situaţia în care un profil de acest gen al şanţului de apărare constituia o excepţie întâlnită numai în punctele în care *fossa* era traversată de poduri, respectiv în dreptul căilor de acces în cetate. Zidul evidenţiat în malul de SSE în cadrul cercetărilor din 2015-2016, ca şi pandantul acestuia, cunoscut din cercetările mai vechi[23], ar reprezenta, propriu-zis, culeele podului care asigurau în acest punct malurile *fossa*-ei împotriva eroziunii şi, în acelaşi timp, susţineau extremităţile tablierului de lemn al lucrării. În restul traseului, cu excepţiile amintite, şanţul de apărare va fi avut profilul binecunoscut al unei amenajări defensive de acest gen, cu contraescarpa mai abruptă şi cu escarpa prezentând o declivitate mai redusă[24].

În acelaşi timp, se remarcă o discrepanţă accentuată între dimensiunile *fossa*-ei incintei Tomisului din antichitatea târzie obţinute în urma cercetărilor mai vechi[25] şi cele observate în dreptul Porţii Mari la sfârşitul anilor 1980[26]. Acest lucru reconfirmă faptul că dimensiunile şanţului de apărare din punctul de traversare a acestuia din sectorul porţii P 1 nu sunt valabile pentru această lucrare defensivă auxiliară în ansamblul ei.

În a doua fază, cel mai probabil, numai segmentul din dreptul căii de acces a Porţii Mari a *fossa*-ei a fost dezafectat şi colmatat iar deasupra lui, după eliminarea podului care îl traversa, a fost amenajat un pavaj din dale de calcar. Opinăm pentru întreruperea *fossa*-ei numai în dreptul căii de acces în această a doua fază şi nu pentru colmatarea ei generală, de-a lungul întregului traseu al zidului de incintă tomitan din antichitatea târzie, pe baza faptului că, potrivit planului localităţii Küstenge realizat în prima jumătate a sec. XIX[27] **(Fig. 7)**, şanţul de apărare era încă vizibil la suprafaţa terenului în epocă. În plus, *fossa* îşi păstra funcţionalitatea militară, alcătuind o linie defensivă de avanpost a localităţii Küstenge, împreună cu ruinele zidului de incintă, aflat la vremea respectivă într-o stare de conservare mult mai bună[28].

Date obţinute în urma unor cercetări arheologice recente indică la rândul lor menţinerea *fossa*-ei în stare de funcţionare până la dezafectarea incintei Tomisului din antichitatea târzie. În octombrie 2013, cu ocazia lucrărilor de extindere şi modernizare a reţelei de cabluri de fibră optică[29], în dreptul porţii P 3, în *extra muros*, a fost deschisă o casetă la o distanţă de 5,70 m de linia laturilor frontale ale turnurilor din ansamblul acestui obiectiv. Săpătura a secţionat parţial, până la adâncimea de 1,60 m, un strat gros de dărâmătură care includea blocuri de talie

[23] RĂDULESCU 1991, *loc. cit*.
[24] PRINGLE 2001, p. 149 şi urm.
[25] Dimensiuni: l = 20 – 30 m, h = 5 – 10 m (BARBU 1972, p. 87).
[26] RĂDULESCU 1991, *loc. cit.*
[27] VINCKE 1840, Plan III - Plan von Küstendschi und Gegend.
[28] TOMA 2010, p. 60.
[29] Supravegherea arheologică a acestor lucrări de infrastructură a fost realizată de Octavian Mitroi sub coordonarea responsabilului ştiinţific Traian Cliante.

din componenţa paramentului, blochete prelucrate sumar provenind din emplecton, moloz de mortar albicios cu scoici pisate în compoziţie şi piese arhitecturale fragmentare, din marmură sau calcar, *spolia* refolosite la construirea sau pentru lucrările de reparaţie a incintei. Faptul că acest strat de dărâmătură a fost surprins în dreptul căii de acces a porţii P 3, la un nivel inferior celui al pavajului dintre turnurile acesteia indică prezenţa aici a unei excavaţii care a fost colmatată numai după dezafectarea incintei, cu dărâmătura acestei fortificaţii. Prin urmare, spre deosebire de situaţia observată în sectorul porţii P 1, în dreptul porţii P 3, *fossa* nu a fost dezafectată, traversarea ei fiind realizată în acest punct prin intermediul unui pod pe întreaga durată de funcţionare a incintei târzii.

Asigurarea accesului peste o *fossa* în dreptul unei porţi printr-un pod fix reprezintă o soluţie tehnică folosită mai rar în Imperiul Roman. Din literatura de specialitate pe care am putut să o accesăm, cu excepţia fortificaţiilor theodosiene ale Constantinopolului[30], edificate mai târziu, în prima jumătate a sec. V p. Chr., pentru sec. IV dispunem de analogii în acest sens numai la Divitia (Köln - Deutz)[31] şi Serdica (Sofia)[32]. La Tropaeum, în faza de funcţionare a porţii de V anterioară refacerii de la sfârşitul sec. III – începutul sec. IV p. Chr.[33], accesul se făcea prin intermediul unui pod suspendat[34].

În general, traversarea şanţului de apărare se realiza prin cruţarea, cu ocazia săpării lui, a unor porţiuni înguste de teren, care în urma acestei intervenţii umane căpătau aspectul unor scurte rambleuri, care întrerupeau, propriu-zis, această lucrare defensivă în dreptul porţilor. Motivul pentru care nu s-a optat şi la Tomis pentru această soluţie, mult mai răspândită şi, nu în ultimul rând, mult mai economică, nu poate fi indicat cu certitudine. Considerăm, totuşi, necesar să facem precizarea că, spre deosebire de un rambleu, tablierul de lemn al unui pod putea fi dezasamblat, în eventualitatea unui atac iminent şi refăcut după trecerea primejdiei.

Datele incomplete pe care le deţinem deocamdată nu ne permit să precizăm motivul pentru care *fossa* a fost dezafectată, la un moment dat, în dreptul Porţii Mari. Nu putem, însă, să nu observăm faptul că masivitatea fortificaţiilor acestei porţi[35] compensa scoaterea din uz, cel puţin în dreptul căii de acces în cetate, a şanţului de apărare în acest sector. Prin comparaţie, sistemul defensiv al porţii P 3, prevăzute, la fel ca şi poarta P 2, cu turnuri patrulatere de dimensiuni mult mai reduse, relativ puţin proeminente în raport cu aliniamentul curtinelor

[30] VAN MILLINGEN 1899, p. 59.

[31] CARROLL – SPILLECKE 1993, S. 329, Abb. 1 (S. 322), 4, 13 (S. 331).

[32] BORISOVA – KAŢAROVA & STANEV 2017, p. 315, Fig. 2 (p. 316).

[33] MĂRGINEANU – CÂRSTOIU 1981, p. 283.

[34] *Eadem, loc. cit.*; PÂRVAN 1912, p. 67 – 68; *contra*, PAPUC 1979, p. 72 – 74.

[35] Poarta Mare a incintei oraşului Tomis din antichitatea târzie este cel mai mare obiectiv de acest gen cunoscut până astăzi pe teritoriul fostei provincii Scythia. Lăţimea întregului ansamblu este de cel puţin 31 m [lăţimea căii de acces între turnuri este de 10,50 m, iar cea a turnului de SV, la baza arcului frontal, este de 11,50 m (LUNGU 2015, p. 138)]; starea precară de conservare a turnului de NE împiedică, deocamdată, stabilirea cu exactitate a dimensiunilor lui. Din acelaşi motiv, numai lungimea axului median al turnului de SV a putut fi determinată prin măsurare directă, respectiv 17,20 m, conform celei mai recente ridicări topo a monumentului.

limitrofe[36], caracteristice mai degrabă epocii romane timpurii, se prezenta mult mai modest, rolul fortificaţiilor auxiliare, din *extra muros* (şanţ şi val de pământ) fiind, astfel, mai însemnat în acest sector. Este posibil ca, la un moment dat, îndepărtarea, în caz de atac, a suprastructurii podului care traversa *fossa* în dreptul unei porţi atât de puternic întărite să fi fost considerată, tocmai din acest motiv, superfluă, fiind, în consecinţă, eliminată din strategia de apărare a Porţii Mari. Pe fondul frecvenţei tot mai mari a năvălirilor barbare în sec. V – VI p. Chr., demontarea şi reasamblarea tablierului podului va fi devenit, treptat, o măsură defensivă incomodă, nepractică. Aceste aspecte, cumulate, oferă o posibilă explicaţie a înlocuirii cu un rambleu, la un moment dat, a podului care traversa *fossa* în dreptul Porţii Mari.

În condiţiile extremei sărăcii, după cum s-a văzut, a elementelor de datare, nu putem preciza dacă pavajul căii de acces a Porţii Mari este ulterior momentului dezafectării *fossa*-ei sau dacă numai porţiunea care suprapune *fossa* colmatată este mai recentă decât segmentul dinspre poartă al pavajului. Aceeaşi stare în care se prezintă materialul arheologic mobil descoperit în substrucţiile pavajului, ca şi posibilitatea ca acesta să aibă un caracter rezidual sau să fi ajuns în fundaţia dalajului cu ocazia unor reparaţii, la care se adaugă intervalul cronologic amplu în care puţinele fragmente ceramice descoperite pot fi încadrate, ne obligă să avansăm numai cu mari rezerve propuneri privitoare la cronologia acestui obiectiv. Fragmentul de amforă tip Berenice LRA 2 cu striuri drepte indică, astfel, numai o datare anterioară secolului VI p. Chr. pentru pavajul căii de acces a Porţii Mari.

Adrian Rădulescu menţionează faptul că între cele două turnuri ale porţii au fost observate cel puţin trei niveluri de dalaj.[37] Nu putem şti, deocamdată, cât de mult se prelungea în *extra muros* acest pavaj din plăci mari de calcar în fiecare etapă de funcţionare a porţii. La exterior de linia jalonată de arcele frontale ale turnurilor porţii P 1, nu am observat decât un singur nivel de dale cu ocazia cercetărilor care fac obiectul acestui articol. Identificarea nivelului de pavaj dintre turnuri de care se leagă porţiunea recent descoperită necesită deschiderea unei suprafeţe mult mai ample.

Clarificarea acestor aspecte depinde de rezultatele unor viitoare cercetări arheologice în ansamblul Porţii Mari a Tomisului din antichitatea târzie.

BIBLIOGRAFIE

BARBU 1972 – Vasile Barbu, *Tomis, oraşul poetului exilat*, Bucureşti, 1972.

BĂDESCU 2012 – Alexandru Bădescu, *Oriental Amphorae type LRA 1 and LRA 2 Discovered at Histria (the Basilica extra muros Sector)*, Pontica 45 (2012), p. 311 - 328.

BĂNICĂ 1991 – Teodor Bănică, *Tomis – Poarta nr. 1 a incintei fortificate*, RMI 2 (1991), p. 62 – 65.

BORISOVA–KAŢAROVA & STANEV 2017 – Iliana Borisova–Kaţarova & Aleksandr Stanev, *Zapadnata porta na Serdika*, Arheologiceski otkritia i razkopki prez 2016, Sofia, 2017.

CANARACHE 1961 – V. Canarache, *Tomis*, Bucureşti, 1961.

[36] Pentru date referitoare la poarta P 3 înaintea restaurării acestui obiectiv în forma în care îl vedem azi, vezi BĂNICĂ 1991, *passim*.

[37] RĂDULESCU 1991, p. 27.

CARROLL – SPILLECKE 1993 – Maureen Carroll – Spillecke, *Das römische Militärlager* Divitia *in Köln-Deutz*, Kölner Jahrbuch 26 (1993), S. 321 – 444.

FLORESCU 1954 – Gr. Florescu, *Sectorul I*, în: *Histria* I, Bucureşti, 1954, p. 99 - 106.

LAMBRINO 1936 – Scarlat Lambrino, *Turnul şi poarta cea nouă ale cetăţii Tomis*, Arhiva pentru știință și reformă socială 14 (1936), vol. II, p. 912 – 917.

LUNGU 2015 - Liviu Lungu, *Fortificații urbane în Scythia Minor*, Iași, 2015.

MĂRGINEANU – CÂRSTOIU & BARNEA 1979 – Monica Mărgineanu – Cârstoiu & Alexandru Barnea, *Aspecte ale urbanismului în cetatea Tropaeum Traiani*, în: I. Barnea (ed.), *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Bucureşti, 1979, p. 109 – 127.

MĂRGINEANU – CÂRSTOIU 1981 – Monica Mărgineanu – Cârstoiu, *Remarques sur les fortifications de Tropaeum Traiani*, Dacia NS 25 (1981), p. 271 – 288.

VAN MILLINGEN 1899 – Alexander van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London, 1899 (online publication Cambridge University Press, november 2011).

PAPUC 1979 – Ghiorghe Papuc, *Sectorul de sud-vest al zidului de incintă*, în: I. Barnea (ed.), *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Bucureşti, 1979, p. 64 – 77.

PAPUC & LUNGU 1998 – Ghiorghe Papuc & Liviu Lungu, *Poarta mare a cetății Tomis*, Pontica 31 (1998), p. 201 - 208.

PÂRVAN 1912 – Vasile Pârvan, *Cetatea Tropaeum. Consideraţii istorice*, Bucureşti, 1912.

PÂRVAN 1914 – 1915 – Vasile Pârvan, *Zidul cetăţii Tomi*, AARMSI, Seria II, 35 (1914 - 1915), p. 415 – 450.

PRINGLE 2001 - D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to Arab Conquest*, I - II, BAR, Int. Ser. 99, Oxford, 2001.

RĂDULESCU 1991 – Adrian Rădulescu, *Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis*, EBPB 2 (1991), p. 23 - 45.

RĂDULESCU 1995 - 1996 – Adrian Rădulescu, *Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea sa actuală*, Pontica 28 – 29 (1995 – 1996), p. 83 – 93.

TOMA 2010 – Natalia Toma, *Tomis – Kustendje – Constanța. Topografia antică tomitană în hărți și însemnări de călătorie din Epoca Modernă (sec. XIX – începutul sec. XX)*, Caiete ARA 1 (2010), p. 53 – 74.

VON VINCKE 1840 - Karl Friedrich Ludwig von Vincke-Olbendorf, *Das Karassu-Thal zwischen der Donau unterhalb Rassowa und dem Schwarzen Meere bei Küstendschi*, Monatsberichte über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 1 (1840), S. 179 – 186 (trad. Rom. C. Brătescu, Valea Cara-su, AnDob 3 (1922), 2, p. 303-308).

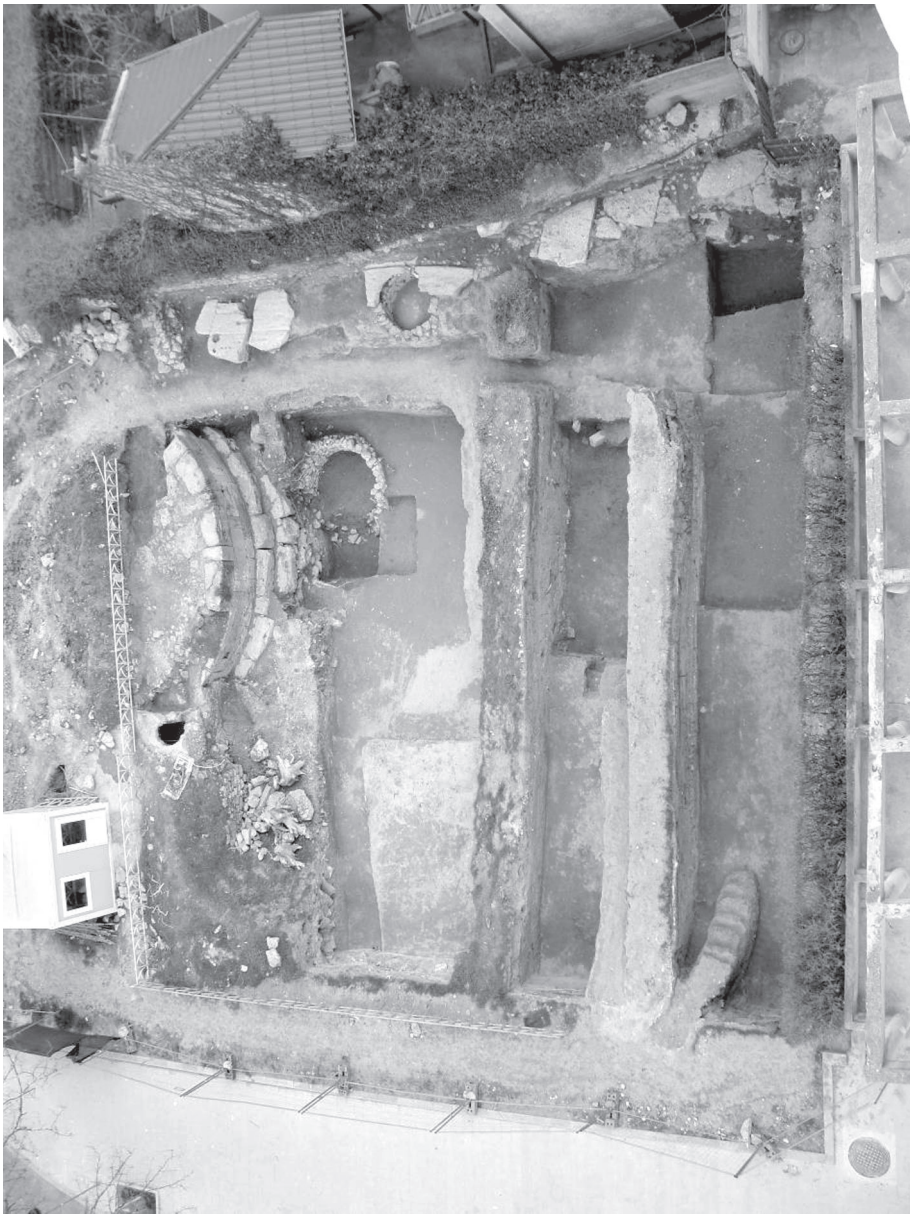

Fig. 1 - Str. Mircea cel Bătrân, nr. 47 A - vedere generală dinspre Nord a perimetrului lucrărilor: secţiunile S 1 , S 2, S 3; arcul frontal al turnului de NE al Porţii Mari; fragment din pavajul căii de acces.

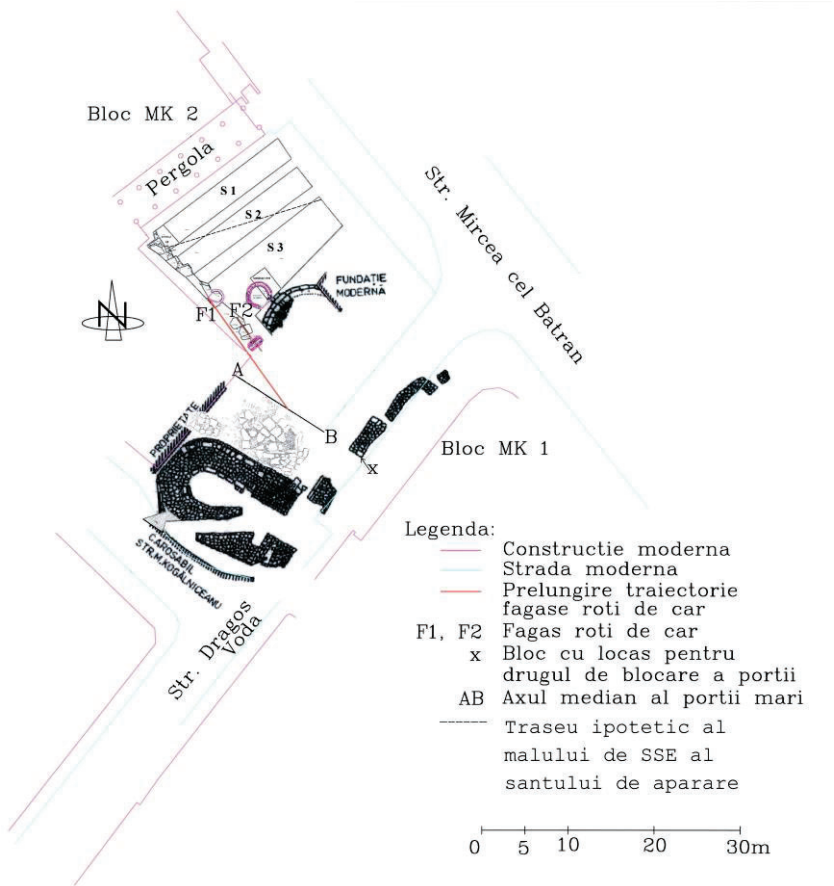

Fig. 2 - Poarta Mare – plan de situație (2016) – ing. Cristian Biziru şi Octavian Mitroi, după planurile din LAMBRINO 1936, p. 913, Fig. 2; PAPUC & LUNGU 1998, p. 203, Fig. 2 şi ridicări topo inedite ale monumentului.

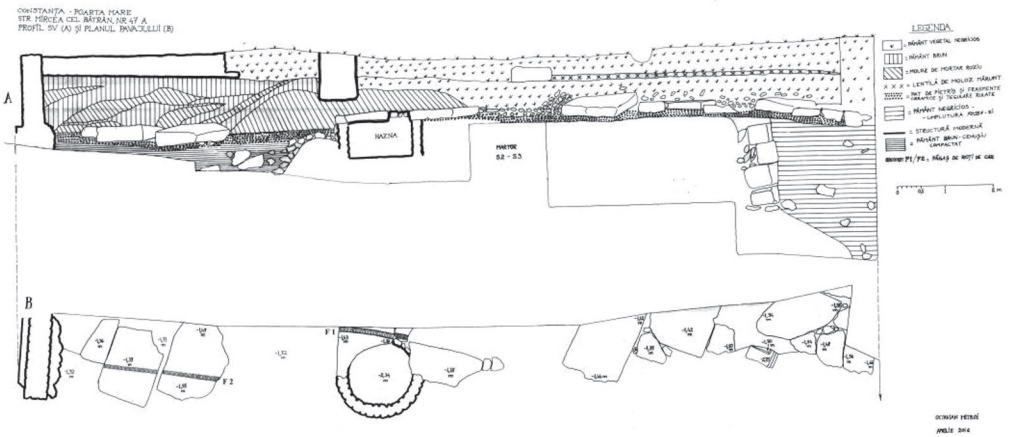

Fig. 3 - Str. Mircea cel Bătrân, nr. 47 A – a) profil stratigrafic al laturii de SV a perimetrului cercetat; b) planul porţiunii de pavaj decopertate.

Fig. 4 - Şanţul de apărare (*fossa*), cu zidul culeei podului de pe malul de SSE (stânga imaginii) şi pavajul căii de acces în cetate (sus).

Fig. 5 - Vedere a arcului frontal al turnului de NE şi a fundaţiilor acestuia; în stânga imaginii, fântână din epoca modernă alipită turnului.

Fig. 6 - Dale din pavajul căii de acces a porţii, cu un făgaş de la roţile carelor.

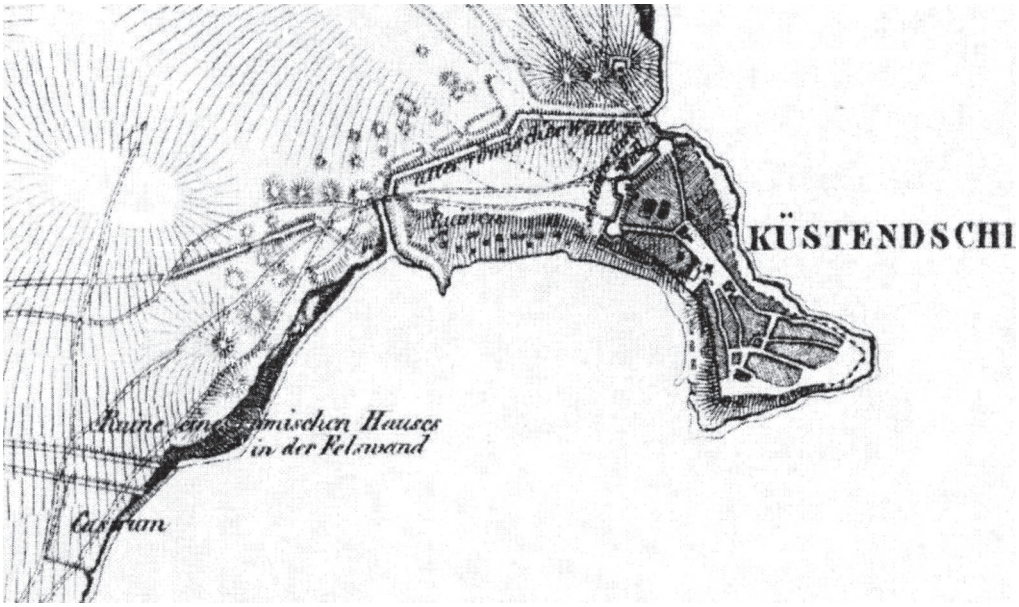

Fig. 7 - Von Vincke - *Plan III - Plan von Küstendschi und Gegend* (1840) - detaliu care include şi cel mai vechi plan cunoscut al localităţii Küstenge (Constanţa).

BASILICA *EXTRA MUROS* DE LA TROPAEUM TRAIANI, SECTORUL „POARTA DE VEST"

Ghiorghe PAPUC[*]

Cuvinte-cheie: *Tropaeum Traiani, basilică, etape de construcție.*
Keywords: *Tropaeum Traiani, basilica, stages of construction.*

Rezumat: *Acest articol urma să apară într-un volum omagial dedicat profesorului Ion Barnea care în perioada 1947, 1968-1987 a fost responsabilul științific al șantierului arheologic Tropaeum Traiani. Volumul urma să fie dedicat centenarului nașterii ilustrului cercetător și arheolog (13.08.1913-30.01.2004).*

În semn de recunoștință și prețuire, dedicăm articolul profesorului Ion Barnea.

Contribuția de față își propune să prezinte rezultatele cercetărilor întreprinse de noi pe parcursul mai multor ani, în zona extra muros *a cetății, la cca. 100 m vest față de poarta de vest. Aici a fost identificată o basilică inițial cimitorială, devenită ulterior, datorită creșterii numărului populației în zonă, basilică parohială. Pe durata funcționării sale în secolele IV - VI p. Chr. basilica a cunoscut mai multe faze de construcție. În ordinea desemnării basilicilor cetății prin sigle, notăm această a șasea basilică de la Tropaeum* basilica F.

Abstract: *This paper was meant to be published in a volume dedicated to the memory of professor Ion Barnea, who, in 1847, 1968-1987 lead the archaeological research at Tropaeum Traiani. The volume was meant to celebrate a century since the birth of this illustrious scholar and archaeologist (13.08.1913-30.01.2004).*

The author dedicates this article to professor Ion Barnea, as a token of gratitude and appreciation.

This contribution presents the results of the author's archaeological research carried on over the years in the extra muros *area, ca. 100 m west of the Western Gate. A basilica was identified here. Though it was a cemetery basilica at first, it was later transformed into a parochial one, because of the increased number of population in the area. During its life span, between the 4th and the 6th centuries AD, the basilica knew several construction phases. It is referred to as Basilica F, in order to fit the line of letter logos assigned to the other five basilicas discovered before it.*

[*] Ghiorghe PAPUC: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: ghiorghevpapuc@yahoo.com.

Cercetările arheologice în cetatea Tropaeum Traiani au început în anul 1892 sub conducerea lui Grigore Tocilescu[1] şi s-au desfăşurat până în anul 1909, anul decesului marelui arheolog[2]. În anul 1910 lucrările au fost continuate de G. Murnu[3], iar în anul 1911 şantierul arheologic a fost închis de noul director al Muzeului Naţional de Antichităţi, Vasile Pârvan. O prezentare a rezultatelor celor aproximativ două decenii de săpături arheologice o va face Vasile Pârvan în anii 1911 şi 1912[4].

În cetate au fost cercetate patru basilici, trei aşezate pe *via principalis* iar una mai retrasă, la cca. 60 metri, spre nord de această stradă[5]. Basilicile sunt cunoscute ca: *basilica simplă*[6], *basilica cu transept*[7], *basilica – cisternă*[8] şi *basilica de marmură*[9] (**Fig. 1** şi **2**). Este amintit faptul că „lângă cetate, pe povârnişul lutos al dealului dinspre N, dincolo de valea care înconjură cetatea, se află a cincea, *basilica cimiterialis*"[10] (**Fig. 1**).

În cele ce urmează vom prezenta cea de a şasea basilică (*basilica F*), amplastă la circa 100 m, la vest de poarta de vest a cetăţii. În zonă fuseseră identificate mai multe morminte de înhumaţie datate în sec. III p. Chr., care făceau parte dintr-o necropolă a cetăţii din acea epocă. În anul 1975, cu ocazia introducerii în sistemul de irigaţii a unei conducte orientate nord-sud, care traversa zona, au apărut urme ale unei construcţii monumentale[11].

Cercetarea basilicii a început în anul 1980, cotinuând cu întreruperi până în anul 1997[12]. La finalul săpăturilor arheologice, din acest sector, a fost scoasă la suprafaţă o basilică trinavată orientată est-vest, pe care o vom numi *basilica F* (**Fig. 3**). Navelor laterale de la nord şi de la sud le sunt alipite câte o încăpere dereptunghiulară spre capătul estic al acestora, care au rolul de *diaconicon* şi respectiv, *prothesis*. Nava centrală dinspre est este prevăzută cu absidă

---

[1] Pentru istoricul cercetărilor vezi BARNEA 1979, p. 13-34.

[2] TOCILESCU 1893, p. 13-34; TOCILESCU 1895, p. 193-200; vezi şi BARBU & SCHUSTER 2005; ACHIM 2007, p. 195-210.

[3] MURNU 1913, p. 421-440.

[4] PÂRVAN 1911, p. 1-12 şi 163-191; PÂRVAN 1912.

[5] Pentru monumentele creştine în general, vezi BARNEA 1977a; DUVAL 1980, p. 313-340; ACHIM 2015, p. 287-342.

[6] Numele acestei basilici „simple" a fost dat de Grigore Tocilescu (vezi Biblioteca Academiei Române, fond Tocilescu mss. 5128). În deceniul al optulea al veacului XX, prof. Ion Barnea, responsabilul şantierului Tropaeum Traiani, reluând săpăturile în interiorul basilicii a descoperit cripta din altar cu moaşte ale martirilor; noua denumire este *basilica A*, vezi BARNEA 1977b, p. 266-267.

[7] PÂRVAN 1911; PÂRVAN 1912, p. 116; *basilica D*.

[8] MURNU 1913, p. 421-440; numită „basilica dublă" (corect însă „basilica cisternă"). Noua denumire este *basilica C*.

[9] PÂRVAN 1912, p. 95; *basilica B*.

[10] PÂRVAN 1912, p. 115. Propunem ca această basilică, să fie notată basilica E; în acest fel basilica *extra muros* de la partea de vest va fi *basilica F*.

[11] Legea 63/1974 era deja în vigoare la data executării acestei lucrări, iar Oficiul Judeţean al Patrimoniului Cultural Naţional funcţiona în cadrul Muzeului de Arheologie Constanţa; constructorul conductei nu a cerut nicio aprobare pentru această lucrare.

[12] Au fost mai multe campanii în care nu s-a lucrat la basilica *extra muros* datorită lucrărilor de terasare în zonă sau lucrări pe conducte ce trebuiau supravegheate de muzeul constănţean; acest fapt a făcut ca cercetarea obiectivului să se întindă în timp.

semicirculară al cărei zid are cea mai mare grosime din toată zidăria basilicii; lăţimea zidului este de 1,10 m. Lungimea basilicii este de 20 m iar lăţimea celor trei nave este de 16,5 m. În zona de est a construcţiei, unde au fost adosate cele două încăperi, basilica are lăţimea de 25 m. Starea de conservare a monumentului la data descoperirii era precară, în sensul că în cea mai mare parte zidurile fuseseră demantelate, iar în unele locuri a fost afectată şi fundaţia care pornea de la – 1,80 m[13].

Absida basilicii este delimitată de *naos* de un zid gros de 0,50 m, care se mai păstrează pe o lungime de 2,40 m. Zidul porneşte de la limita dinspre est a zidului de nord al navei centrale, loc marcat de un mic contrafort cu dimensiunile de 0,70 m lungime şi 0,35 m lăţime. Zidul absidei se leagă organic cu zidul navei centrale, deci aceste ziduri şi absida aparţin aceleiaşi faze de construcţie a basilicii. Este de menţionat că fundaţia absidei este mai adâncă cu 0,30 m decât fundaţiile zidurilor navei centrale. Pe marginea nordică a secţiunii din exteriorul absidei au apărut urmele unei gropi de var din prima fază a basilicii. Nivelul de construcţie al absidei se află la – 0,45 m de nivelul actual, fiind vizibile urmele unei demolări moderne.

Cercetarea arheologică a absidei a fost îngreunată de lucrările executate cu ocazia introducerii conductei de irigaţie, care avea un diametru de 0,60 m iar şanţul pentru aceasta era lat de 1,5 m. În absidă fusese montată şi o vană, ceea ce a făcut imposibilă cercetarea. Nu au apărut urme ale unei cripte care să fi existat sub absidă[14].

Nava centrală a basilicii are lăţimea de 7 m şi lungimea de 14 m și este delimitată de navele laterale de două ziduri (stylobate) a căror elevaţie era lată de 0,70 m; grosimea fundaţiei era de 0,77-0,80 m.

Pe zidurile navei centrale au fost descoperiţi trei suporţi care reprezintă bazele de coloană ce delimitau cele trei nave. Doi suporţi au fost găsiţi *in situ* pe latura sudică şi sunt blocuri paralelipipedice din calcar cu grosimea de 0,35-0,40 m, lungimea de 0,70-0,80 m şi lăţimea de 0,65-0,70 m[15].

Cele două blocuri de pe latura de sud par a fi pe locurile originale, distanţa dintre ele fiind de 1,75 m. Pe latura nordică a navei centrale se află un bloc identic cu cele două prezentate mai sus; şi el pare a fi *in situ*, fiind practic suportul bazei primei coloane dinspre altar.

Nava centrală era pavată cu cărămidă aşezată în linie, atât în apropierea altarului cât şi în pronaos; dimensiunile cărămizilor erau de 31,5 x 31,5 și aveau grosimea de 4 cm. În zona centrală a naosului exista un pavaj compozit la care s-a utilizat cărămidă de 45 x 45 x 3,5 cm grosime. S-au folosit cărămizi întregi dar şi

[13] Aceste demantelări au fost executate în al treilea deceniu al sec. XX , când au apărut coloniştii ardeleni. Din cele relatate de Tocilescu la final de secol XIX populaţia era majoritar ţigănească. Aceştia şi tătarii au folosit piatra la construcţiile lor. Ardelenii veniţi în 1920-1924 au demantelat şi zidul de incintă. În cimitirul localităţii se află o bază de coloană, de la *basilica forensis*, care este suport pentru o cruce.

[14] Absida am cercetat-o cu multă atenţie datorită distrugerilor produse la introducerea conductei; nicio urmă nu indică existenţa unei cripte – şi mă refer la cercetarea făcută sub instalaţia de irigaţie.

[15] Zona unde se află cei trei suporţi nu a suferit o demantelare profundă.

jumătăţi tăiate pe diagonală (cărămizi triunghiulare). Pavajul avea un aranjament deosebit, folosindu-se registre diverse[16].

Navele laterale ale edificiului erau realizate din piatră şi pământ. Zidurile erau adosate la zidul navei centrale de la nivelul fundaţiei. Lăţimea zidurilor era de 0,60 m; diferenţa este vizibilă şi la adâncimea fundaţiei, lateralele fiind mai ridicate faţă de nava centrală.

În nava sudică se păstrează ca şi la cea nordică urmele a două ziduri transversale, adosate de la nivelul fundaţiei de nava centrală. Lăţimea navelor laterale este de 3,40 m, iar zidul care delimitează basilica spre exterior are grosimea de 0,60 m. Urme ale pavajului din cărămidă se păstrează în ambele nave laterale. Cărămida utilizată avea dimensiunile de 31,5 x 31,5 x 4 cm grosime; pavajul a fost aşezat pe un strat de lut bine bătătorit.

Navele basilicii au spre vest un *pronaos*, prin care se intră în clădire. Lungimea pronaosului este de 3,70 m; pe zidul exterior al acestuia au fost identificate patru intrări de lăţimi diferite.

Pe latura de nord a basilicii, în capătul estic al navei, se află o încăpere rectangulară ale cărei ziduri au fost adosate la zidul navei nordice. Lungimea încăperii (est-vest) este de 4,5 m iar lăţimea este de 3,20 m. Zidurile amintite sunt din piatră legată cu pământ, iar încăperea este pavată cu cărămidă aşezată în rânduri drepte pe direcţia est-vest. Încăperile comunică cu nava nordică a basilicii printr-o intrare largă de 1 m care se află la 1,6 m depărtare de zidul estic al clădirii; acesta are o grosime de 60 cm. Această încăpere avea funcţia de *diaconicon*[17].

Pe latura de sud a basilicii se aflau mai multe încăperi, dintre care a fost cercetată cea care era adosată navei sudice. Grosimea zidului este de 0,90 m; zidul estic al acestei încăperi este alipit de zidul basilicii pe o lungime de 1 m. Dimensiunile interioare ale încăperii sunt de 5,65 m (est-vest) pe 4,60 m (nord-sud). O considerăm a fi *prothesis*[18]. Nivelul de călcare nu are urme ale unui pavaj şi se află cu 0,55 m mai jos decât nivelul din basilică. În timpul cercetării am descoperit fragmente de ţiglă şi olane şi am recuperat o bază de coloană şi un capitel fragmentar. Piesele au ajuns aici din basilică cu ocazia demolărilor moderne din primul sfert al secolului XX. În încăpere am descoperit multe fragmente de sticlă plată, folosite la ferestrele edificiului din vecinătate. Încăperea comunica cu basilica printr-o intrare lată de 1,05 m, aflată la 1,30 m depărtare de zidul de est al navei[19]. În *prothesis*, se putea intra printr-o deschidere lată de 0,85 m aflată pe latura vestică, lângă zidul navei sudice. De remarcat faptul că încăperea comunica şi spre est: o dovedeşte pragul de 1,10 m de pe latura estică a

[16] Pavajul diferit din punct de vedere al materialului folosit (cărămizi de diverse marimi şi forme), şi al execuţiei îl punem în legătură cu reparaţiile din sec. al VI-lea pe care le-a suferit basilica. Diversitatea execuţiei poate să fi fost şi una intenţionată, pentru a pune în valoare această parte a monumentului. Suprafaţa păstrată este însă prea redusă pentru a ne forma o opinie sigură.

[17] Vezi basilica D de la Tropaeum la LUNGU 2000, p. 61.

[18] LUNGU 2000, p. 61-62.

[19] Pe latura sud-estică există o construcţie mai amplă, din care încăperea adosată navei de sud a basilicii îndeplinea funcţia de *prothesis*.

încăperii. Zona a fost afectată puternic de lucrările de irigaţie amintite, care au distrus depunerile arheologice.

Fazele de construcţie ale basilicii şi cronologia lor (**Fig. 4**)

Prima fază a basilicii F din acest sector al cetăţii constă dintr-o basilică simplă, dreptunghiulară, cu absidă pe latura estică. Având în vedere că în cercetările efectuate cu ocazia terasării pantelor, de la nord de cetate, pentru plantarea viţei de vie (1986), au apărut destul de multe morminte creştine, credem că este vorba de o basilică cimiterială, care avea o lungime de 14 m, iar lăţimea de 7 m. Grosimea zidului la nivelul fundaţiei era de 0,89-0,90 m, iar elevaţia avea 0,70 m[20]. Datarea acestei construcţii aparţine sfârşitului sec. IV p. Chr., conform celor două monede de la împăratul Valens (364-378) care au fost recuperate.

În primele decenii ale secolului V p. Chr., se adaugă două încăperi laterale în jumătatea estică a basilicii; lungimea acestora era de 5,20 m şi lăţimea de 3,5 m. Astfel basilica îşi măreşte suprafaţa cu peste o treime, devine basilică cu transept[21], basilică parohială, fapt determinat de creşterea populaţiei în zonă (dovadă fiind locuinţele *extra muros* din sectorul vestic şi cel sudic ale cetăţii). O monedă bătută în primele decenii ale secolului al V-lea p.Chr., poate data transformarea aşezământului cimiterial în unul parohial în al doilea deceniu al secolului amintit.

Cea de a treia fază a basilicii F, când construcţia devine basilică trinavată, adăugându-i-se pe latura vestică un *pronaos*, pe toată lăţimea construcţiei, cu o adâncime de 3,70 m, se poate data la începutul sec. al VI-lea[22]. Mărirea spațiului se datorează creşterii numerice a populaţiei din sectorul *extra muros* din vecinătate.

În prima jumătate a sec. VI p. Chr., în perioada împăratului Iustinian (527-565), cu ocazia unor reparaţii generale, basilicii i se adaugă la o diferenţă scurtă de timp, de o parte şi de alta a navelor laterale, cele două încăperi de plan rectangular: *diaconicon* şi *prothesis*.

Acestea sunt etapele de construcție și funcționare ale basilicii F de lângă poarta de vest a cetăţii Tropaeum Traiani. Cauza care a determinat transformarea unei basilici de cimitir într-una parohială a fost creşterea numărului populaţiei care s-a aşezat în afara incintei cetăţii Tropaeum Traiani.

BIBLIOGRAFIE

ACHIM 2007 – I. Achim, *Grigore Tocilescu şi antichităţile creştine de la Tropaeum Traiani. Remarci asupra cercetărilor savantului după documente de arhivă*, SCIVA 58 (2007), 3–4, p. 195–210.

ACHIM 2014 – I. Achim, *La basilique à crypte d'Istros: dix campagnes de fouilles (2002-2013)*, MCA 10 (2014), p. 265–287.

ACHIM 2015 – I. Achim, *Churches and Graves of the Early Byzantine Period in Scythia Minor and Moesia Secunda*, în: J. R. Brandt, M. Prusac & H. Roland (eds.), *Death and Changing Rituals. Function and Meaning in Ancient Funerary Practices* (Studies in Funerary Archaeology 7), Oxford, 2015, p. 287-342.

[20] LUNGU 2000, p. 154, fig 1, basilica cimiterială de la Axiopolis.

[21] Vezi *basilica D*, de la Tropaeum Traiani.

[22] LUNGU 2000, p. 156, fig. 10, basilica din piața mare de la Histria; ACHIM 2014, p. 265-287.

BARBU & SCHUSTER 2005 – V. Barbu & C. Schuster, *Grigore G. Tocilescu și „Chestiunea Adamclisi". Pagini din istoria arheologiei românești*, Târgoviște, 2005.

BARNEA 1977a – I. Barnea, *Monuments paléochrétiens de Roumanie*, Sussidi allo studio delle antichità cristiane pubblicati per cura del Pontificio Istituto di archeologia cristiana 6, Città del Vaticano, 1977.

BARNEA 1977b – I. Barnea, *Cetatea Tropaeum Traiani în lumina ultimelor săpături arheologice*, Pontica 10 (1977), p. 261–271.

BARNEA 1979 – I. Barnea, *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, București, 1979.

DUVAL 1980 – N. Duval, *L'archéologie chrétienne en Roumanie. À propos de deux livres récents de I. Barnea*, RA 2 (1980), p. 313-340.

LUNGU 2000 – V. Lungu, *Creștinismul în contextul vest-pontic*, Constanța/Sibiu, 2000.

MURNU 1913 – G. Murnu, *De la cetatea Tropaeum-Adamclisi. Basilica cisternă. Studiu arheologic*, ARMSI 36 (1913), p. 421-440.

PÂRVAN 1911 – V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum: considerațiuni istorice*, BCMI 4 (1911), p. 1-12 și 163-191.

PÂRVAN 1912 – V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum: considerații istorice*, București 1912 (după BCMI 4, 1911).

TOCILESCU 1983 - Gr. Tocilescu, *Resultatul explorărilor sale arheologice făcute în vara anului 1891 la castrul roman de la Adam Clissi,* AAR, seria a II-a, t. XIV, 1891-1892, București, 1893, p. 13-34.

TOCILESCU 1895 - Gr. Tocilescu, *Über die Ausgrabungen in der Stadt Tropaensium civitas*, în: *Verhandlungen der 43. Versammlung Deutscher Philologen und Schlumänner,* Köln, 1895, p. 193-200.

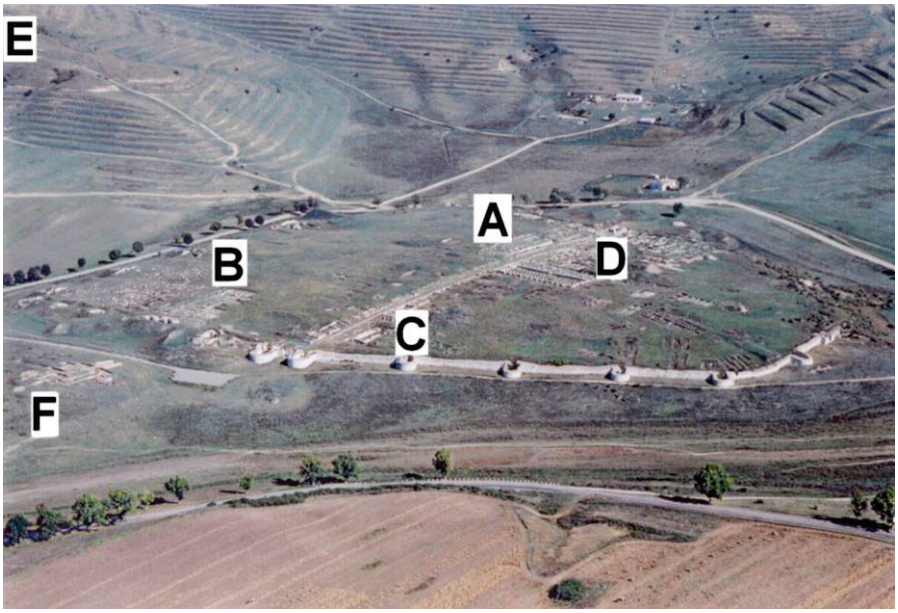

Fig. 1 - Tropaeum Traiani - Basilicile cetății.

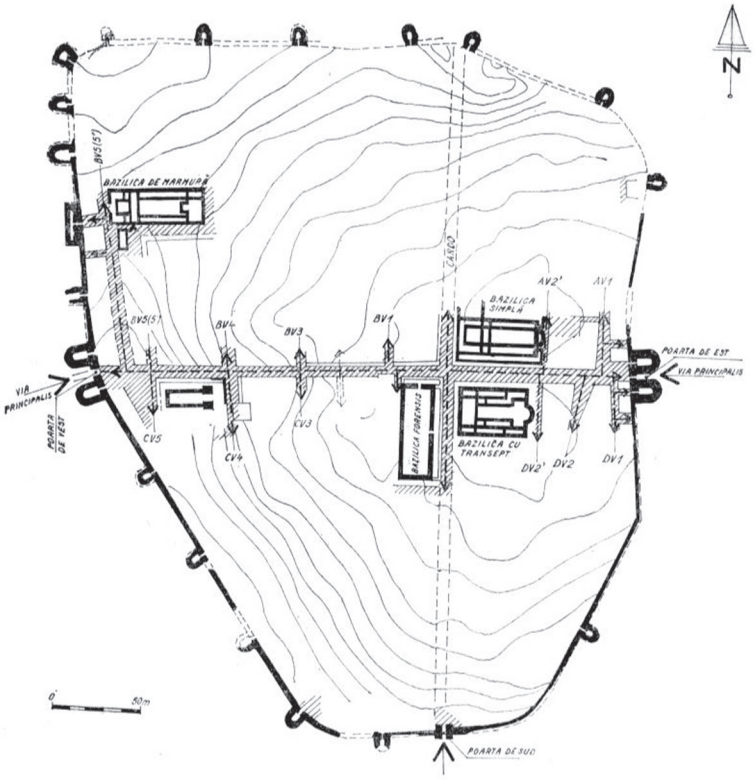

Fig. 2 - Planul de amplasare a basilicilor din interiorul cetății, după BARNEA 1979, fig. 107 - *Planul străzilor (secolele IV- VI e.n.)*.

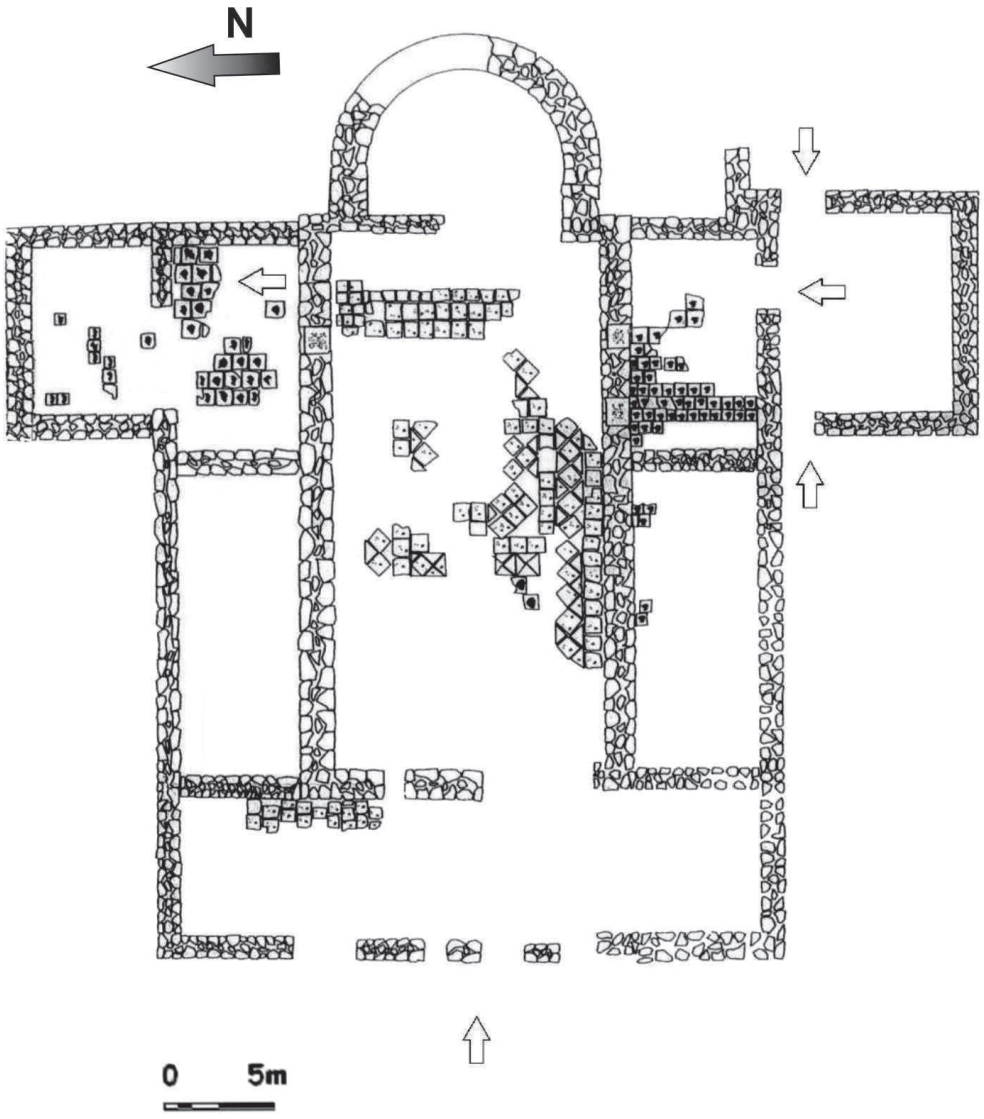

Fig. 3 - Tropaeum Traini - Basilica F.

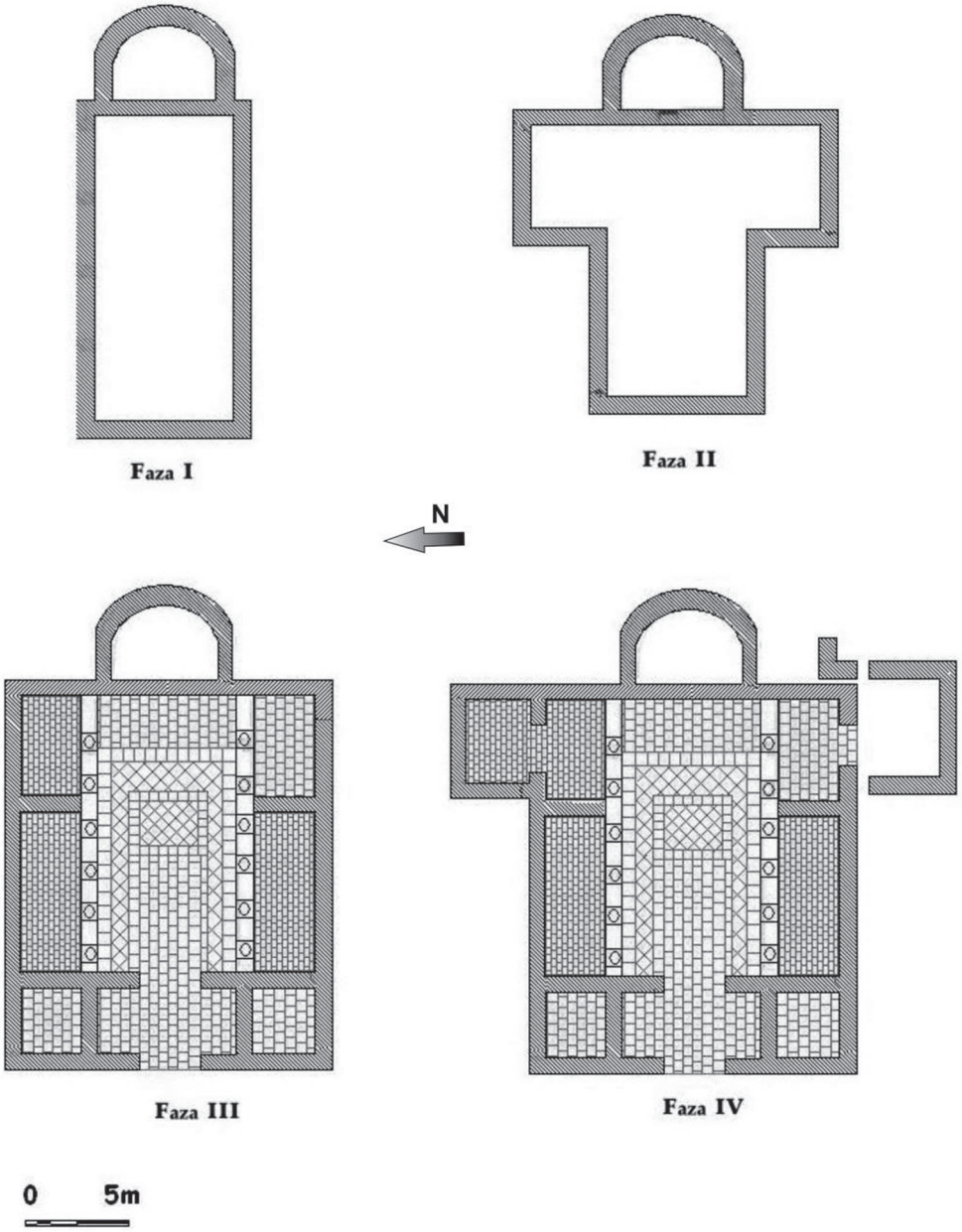

Fig. 4 - Fazele de construcție ale Basilicii F.

WHERE WAS THE CAMP OF *MILITES IIII CONSTANTIANI* (*NOTITIA DIGNITATUM*, V, 86-87) IN *DUROSTORUM* (SILISTRA)?

Georgi ATANASOV[*]
Svetlana GANCHEVA[*]

Cuvinte-cheie: *Durostorum, Legio XI Claudia, canabae, fortificaţie, castellum, monede.*

Mots-clés: *Durostorum, Legio XI Claudia, canabae, fortification, castellum, monnaies.*

Rezumat: *Articolul aduce dovezi arheologice, istorice şi numismatice potrivit cărora tabără în care se aflau* milites IIII Constantiani *(NotDign. V, 86-87) se afla la Durostorum, mai precis în micul* castellum *de pe malul Dunării. La sfârşitul sec. III, potrivit inscripţiilor şi săpăturilor arheologice de la Silistra din ultimii ani, a fost renovată fortificaţia de la Durostorum. În zonă, în afara taberei Leginii XI Claudia (22 hectare) se mai aflau o fortăreaţă cu turnuri şi* canabae*-le la nord de tabăra legiunii (45 ha). Pe malul Dunării s-a construit un mic* castellum *(cca. 3,5 ha). Circulaţia monetară activă, mai ales pentru* castellum *este în creştere: de la 10 piese de la Diocletian (284-305) la 51 de piese în timpul lui Constantin I şi 97 piese (respectiv 45%) în timpul lui Constantius II (337-361). Noi presupunem că tocmai în acest loc Constantius II i-a instalat pe* milites IIII Constantiani.

Résumé: *Cet article invoque des preuves archéologiques, historiques et numismatique, selon lesquelles le camp des* milites IIII Constantiani *(NotDign V, 86-87) se trouve à Durostorum et tout particulièrement dans le petit* castellum *sur le bord du Danube. À la fin du III*[e] *siècle suivant les inscriptions et les fouilles archéologiques récentes la fortification Durostorum a été rénovée. Outre le camp de la* Legio XI Claudia *(22 hectares), vers le nord la zone était protégée par une forteresse avec des tours et les* cannabae *(env. 45 hectares). Sur le bord du Danube a été construit un petit* castellum *(env.3,5 hectares). La circulation monétaire active, notamment pour le* castellum*, est en*

[*] Georgi ATANASOV: Regional Museum of History, Silistra, Bulgaria; e-mail: geoatal@abv.bg.

[*] Svetlana GANCHEVA: Regional Museum of History, Silistra, Bulgaria; e-mail: svetlanagancheva@abv.bg.

ascension 10 pièces de Dioclétien (284-305), 51 pièces de Constantine I (306-337) et 97 pièces (45%) de Constantius II (337-361). Par conséquent, nous supposons que justement à cet endroit l'empereur Constantius II a installé les milites IIII Constantiani.

Notitia Dignitatum (NotDign), composed in the late 4th – early 5th c. and recording the situation along the Limes mainly at the time of Constantine I the Great and his heirs[1] contains a particular paragraph on *milites IIII Constantiani* alongside the documented presence of *Legio XI Claudia* in Durostorum[2]. They were Constantius' soldiers (Constantius II), fourth division. *Milites* were auxiliary troops – foot soldiers, registered in *NotDign* along the border sector of the provinces of Moesia Secunda and Scythia as without exception they have been listed under the name of *auxiliares*. In case this re-organization is usually associated with Constantine I (306–337), the reign of Constantius II (337–361) marks a new stage[3]. Then they have initiated all the *milites primi Constantiani* in Noviodunum, *milites secundi Constantiani* in Troesmis and *milites quinti Constantiani* in Salsobia (the three of them in the province of Scythia), and especially *milites quarti Constantiani* in Durostorum – the only ones in Moesia Secunda. Remarkably, the three *military units* from the time of Constantius II were located in legionary camps. The essential issue of where *milites IIII Constantiani* were stationed in Durostorum remains open[4].

Considering the results of the archaeological research in Silistra from the 1970s to the late 20th c. the fortified camp of *Legio XI Claudia* was identified, constructed in the 2nd c. and with some corrections and additions functioning until the late 6th – 7th c.[5]. It was situated about 900 m south of the Danube bank; rectangular in plan and measuring 510 x 430 m or ca. 22 ha **(Fig. 1.I)**. Quite logically *Legio XI Claudia* continued to reside in this camp also in the second half of the 4th c. when its presence in Durostorum was registered in *Notitia Dignitatum*. In case we agree that *milites IIII Constantiani* (about 300 soldiers) were indeed an independent military unit, they were hardly in the boundaries of the legionary camp. The answer to the spot of their residence can be found against the background of the topography and fortifications of the Late Antiquity Durostorum.

As a result of systematic archaeological studies in recent years it has been established that besides the camp of the legion from the early 2nd c., a small *castellum* was constructed on the Danube bank about the late 3rd and the very beginning of the 4th c. **(Fig. 1.III; 2)**, and the residential areas (the former *canabae*) covering ca. 50 ha in total were fortified **(Fig. 1.II)**[6]. The new wall has been documented at nine points **(Fig. 1.II.1-9)** along the eastern, northern and

[1] ZAHARIADE 1988, p. 21-27.
[2] *NotDign* 1876, V, 86-87 = *ЛИБИ* 1958, 245.
[3] ZAHARIADE 1988, p. 75-76.
[4] *NotDign* 1876, V, 86-87.
[5] DONEVSKI 1990, p. 236-245; DONEVSKI 2004, p. 15-18; IVANOV, ATANASOV & DONEVSKI 2006, p. 169-176, fig. 2.
[6] ATANASOV & MIHAILOV 2018, 81-108.

southwestern layout. Its width is about 2 m, with two faces of medium and larger single-faced processed stones (occasionally *spolia* were also employed) fixed with very strong red mortar and emplecton of smaller and medium crushed stones and the same mortar **(Fig. 3)**. Two rectangular towers added with joints have been registered along the eastern wall. Along the river the wall has a shallow foundation, ca. 0.40 m deep, while along the eastern wall it reaches up to 1.30 m dug into the sound loess. At two points the new wall crosses structures containing pottery from the 2nd – 3rd c., and both towers have revealed pottery only from the 4th – 5th c.[7] This circumstance implies that it was constructed about the late 3rd – early 4th c. – a construction operation reflected in two inscriptions of emperor Diocletian from Durostorum[8]. However, the new protected territory covered also about 23 ha of undeveloped space in the southwest direction, which makes 50 ha in total. If we add also the area of the legionary camp (ca. 22 ha) **(Fig. 1.I)** and of the Danube *castellum* - 4th century (ca. 3.5 ha; **Fig. 1.III**), the total fortified area is approaching 75 hectares[9]. In this sense, within the vast diocese of Thrace we can compare Durostorum with Philippopolis (Plovdiv) alone whose inhabitable area exceeded 75 ha in the 2nd – 4th c.[10]

Along with everything else, remarkable is the fact that after the opening of the 4th c. the protected agglomeration of Durostorum contained two independent fortified nuclei as well – a kind of citadels: the camp of *Legio XI Claudia* to the southeast and the Danube *castellum* to the northwest. The existence of such a *castellum* was formulated by St. Angelova in 1970s – a thesis accepted almost without objection[11]. Its correlation with the legionary camp is intriguing and especially with the newly revealed fortification around the residential area of Durostorum which we recognize as synchronous. At the same time the northern fortress wall of the Danube *castellum*, being of a similar width of ca. 2.10 m and a similar rectangular tower (but structurally connected to the wall), is distinguished by much better construction of well hewn stone blocks, a banquet and most of all – concerning the foundation (**Fig. 4**). There the latter is up to 3.10 m deep and ca. 0.18 – 0.40 m wider than the superstructure which is 2.10 m. The reasons are at least three. Firstly, this corner of the fortification is still washed by the waters of the river and periodically attacked by ice drift. Second, this sector of the wall and

[7] ATANASOV & MIHAILOV 2018, 86-93. In the 2nd – 3rd c. the camp of *Legio XI Claudia* was the only fortification in Durostorum. Unlike many other Roman towns, the *canabae* were not fortified. This circumstance is due to the fact that the legion and its command permanently resided in Durostorum and presumably with some exceptions about half the legion (in those days its capacity was ca. 5 – 6 thousand soldiers) was in Durostorum and guaranteed the protection of the whole town. To them we have to add the corps of the veterans (more than 1000 armed men) living in the *vici*, *canabae* and the nearby surroundings. After the second half of the 3rd c. the Barbarian threat (and of the Goths in particular) over the limes and respectively over Durostorum became permanent, the legion was reduced to about 1500 warriors and this necessitated strengthening the *canabae* as well as the construction of an additional *castellum* on the Danube bank.

[8] RUSSU 1936, p. 210-212; VELKOV 1960, p. 215; KOLENDO 1966, p. 139-154; GERASIMOVA 2009, p. 329-331.

[9] ATANASOV & MIHAILOV 2018, 81-108.

[10] MARTINOVA & BOSPOCHIEVA 2002, p. 184, fig. 1.

[11] ANGELOVA 1973, p. 83-93, fig. 1, 2.

the foundation respectively lie over some earlier cultural layers dating from the 3rd – 4th c. on the grounds of pottery and artefacts; thus the constructors have been striving to reach a sound terrain. Third, this careful masonry might have been designed according to more specific requirements: for instance, erection of an independent defence structure assumed by St. Angelova in 1970s – an early Danube *castellum* which preceded the construction of the 6th c. one (**Fig. 1.III.2**). In case there was indeed such an early fortification, besides along the Danube, we would have to register its walls also in the eastern, western and southern direction, which did not happen at the sewer diggings in 2014–2015 through the territory of the 6th c. *castellum*. Early walls were not documented also during the study of the large sector (more than 110 m) of the southern wall of the 6th c. *castellum* in 2006–2014 (**Fig. 2**). Only when revealing the eastern gates from the 9th c.[12] the foundation of an earlier wall was registered (**Fig. 1.III.1; 5**) as the situation is very reminiscent of the northern fortress wall beneath Drastar Hotel explored in 2004 (**Fig. 1.III.2; 6**). We can see clearly how the wall from the 6th c. constructed of large quadrate arranged in Binder-Laufer pattern mounts and uses as a foundation an earlier fortress wall made of well hewn small stone blocks similar to the masonry of the wall along the Danube River from the early 4th c.[13] For that reason, with some reservations, we continue to adhere to St. Angelova's suggestion for a Danube *castellum* earlier than the early 4th c. which probably approximately coincides at least along the northern and eastern (wall beneath the eastern gates) with the borders of Justinian's *castellum* constructed after the beginning of the 6th c. Nevertheless, to identify it undoubtedly and to determine its borders we need new arguments and additional research. In this regard, we can point out to a structure revealed in 2007 and reasonably related to the Late Antiquity[14]. It appears roughly in the central southern sector of the 6th c. *castellum* and about 60 m behind the central southern gates (**Fig. 2A.4; 7**). The structure is composed of two walls crossing at an angle of 80 degrees as the one running northeast – southwest is 2.50 – 2.60 m wide. The wall oriented south – southeast is 10 m long, 5 m wide and contains a small appendage ca. 2.60 x 2.10 m at the southern end. From the elevation of 14.60 m of the surveyed terrain, it has been dug vertically into the continent loess ca. 1.15 m deep to elevation 13.44 m as its bed is filled tightly with rose mortar, small stones and soil[15]. It seems rather hard to figure out the nature of this structure as well as its precise date; however, judging from the elevation of digging and the stratigraphy we can relate it in general to the Late Antiquity. Hypothetically we can assume that it is the bed of a fortress wall with a gate, protruding from its front as the width of the walls

[12] ANGELOVA 1973, p. 83-85; ATANASOV 2012, p. 33; ATANASOV & RUSSEV 2014, p. 239-241, drawing 1; 14.

[13] ANGELOVA 1973, p. 83-85; ANGELOVA & BUCHVAROV 2006, p. 67, fig. 2.

[14] KOLEVA & KIRILOV 2008, p. 611-612, fig. 2; KIRILOV & KOLEVA 2008, p. 231-250, Abb. 3.

[15] It seems remarkable that exploring the Danube *castellum* (Kinton?) near Nova Cherna village, Silistra region, located about 70 km westwards, the stones from the foundations of the walls from the 4th c. have been extracted in a similar way and the beds are found filled with mortar, soil and small stones (See MILCHEV & ANGELOVA 1970, p. 12-15, Pl. V.1; TORBATOV 1998, p. 157-167, fig. 2).

excludes the possibility of being a foundation of a building. As a rule, during this age the walls of the towers were almost twice as narrow as the width of the curtain; however, along the river the foundations of the wall from the 4th c. are ca. 2.0 m and here the width is ca. 5 m. Definitely at a certain stage the stone masonry of the entire superstructure and foundation was extracted for a new building and only the mortar fixing the stones remained in the beds. Alongside the rest, this circumstance means that the stones of the substructure were comparatively large and semi-processed as in case it was only a blocking of crushed stones various in size fixed with sound rose mortar (but-beton as it is with the foundation of the 4th c. wall) extracting stone would be difficult and inefficient. It has been already determined that sectors of the wall from the late 3rd – 4th c. explored along the river and beneath the eastern gates had their foundations made right of semi-processed stones. So we ask ourselves whether this structure was possibly a sector of the southern wall of the earlier Danube *castellum* from the late 3rd – early 4th c. we could not register beneath the southern wall of the 6th c. *castellum* revealed over 110 m in length. In case this assumption is correct, it means that the earlier *castellum* from the 4th c. was smaller in size covering ca. 3,5 ha (**Fig. 2A**) (totally enough to receive about 300 soldiers from *milites IIII Constantiani*) – a hypothesis to be confirmed or rejected by a future archaeological research.

Having in mind these realities after nearly half a century of archaeological studies in Silistra, we can make at least 3 reasoned suggestions concerning the fortification system of Durostorum during the Late Antiquity directly or indirectly related to the camp of *milites IIII Constantiani*:

1. The camp of *Legio XI Claudia* constructed in the 2nd c. over an area of ca. 22 ha continued to function as a main fortification.

2. A small *castellum* less than 3.5 ha in size was built along the Danube bank northwest of the legionary camp.

3. The residential area of the town (former *canabae*) ca. 50 ha in size was strengthened *a fundamentis* with a fortress wall containing within ca. 23 ha undeveloped area as well. This means in practice that after the late 3rd – early 4th c. the fortification agglomeration of Durostorum was three-component, composed of three structures interconnected but relatively independent: 1. The camp of *Legio XI Claudia* – Durostorum I. 2. The fortified residential area (former *canabae*) – Durostorum II. 3. The *castellum* along the Danube bank constructed in parallel with Durostorum II – Durostorum III (Atanasov & Mihailov 2017).

There are important arguments available providing grounds to make reasoned assumptions on the initial date of the new Late Antiquity fortification of Durostorum II and III as well as on the figure who has directed its construction.

I. Piso brings serious arguments that Durostorum was the capital city of the province of Moesia Inferior from the time of Emperor Trajan (98-117) to the 4th c.[16]. He is grounded on the practice to have the capital centres along the *limes* located always at the *principia* of a legionary camp and also on the fact that a couple of inscriptions of provincial governors have been discovered in Silistra. A similar idea was earlier presented by V. Velkov in 1977 and M. Zahariade in 1998

[16] PISO 2014, p. 489-504.

although they concentrated on the situation in the late 3rd – early 4th c. and on the inscriptions of the provincial governors Silvius Silvanus and Aurelius Dizo in particular[17]. The inscriptions were found in a representative edifice[18] beneath the Bishop's palace from the 5th – 6th c.[19], almost at the centre of the *canabae* of Durostorum (**Fig. 1.b**). There is a suggestion that Silvanus (definitely under Diocletian (284-305) there was overlapping of military and civilian functions of Silvanus as *praeses* and *vir perfectissimus*) was governor up to 280/ 284. Further on, the suggestions that after him the power was taken over by Aurelius Dizo have been justified as the latter might have been the last prefect of Moesia Inferior as well as the first prefect of the new province of Moesia Secunda established ca. 285[20]. If indeed Aurelius Dizo was the prefect of the province and resided in Durostorum after 285 up to 303, he may be the main factor in the organization of large-scale construction of the new fortification in Durostorum as well as in the neighbouring fortresses at the very end of the 4th c. Most probably he also organized the visits of Emperor Diocletian along the Lower Danube, in Durostorum in 294 and 304 respectively (?). The assumptions of V. Velkov and M. Zahariade that in 303 governor of the province was Basos, mentioned in the life of St. Dassius of Dorostol, and in 304 – Maxim, mentioned in the life of St. Julius of Dorostol as *praeses* of the *provinciae*[21] are right with question marks as these hagiographic sources were compiled about the late 4th – 5th c. and we cannot accept them with great confidence[22].

Under Diocletian and the early reign of Constantine I, when the fortification of the legionary camp (Durostorum I) was renovated and the fortress wall around the former *canabae* (Durostorum II) and the small *castellum* (Durostorum III) were constructed, the legionary system in the Empire was not yet entirely degraded and there were several more decades before the advent of *limitanei* and *cominitatenses*[23]. The construction of the *castellum* (Durostorum III) as an autonomous military fortress was rather intended to strengthen the defence of the most pregnable sector along the Danube[24]. The presence of a ford through the Danube has been registered at the same place[25] through which probably the

[17] VELKOV 1977, p. 241-244; ZAHARIADE 1998, p. 52-53.

[18] DONEVSKI 1976, p. 61-64; VELKOV 1977, p. 241-244.

[19] Due to the lack of detailed knowledge of archaeological realities in Silistra, I. Piso associates the residence of the prefects with a representative edifice from the 5th – 6th c. at the same spot the latter being rather a Bishop's palace. More likely the residential edifice from the 2nd – 3rd c. was the large structure from the same time (*villa urbana* destroyed about the late 4th c.?) revealed by P. Donevski with the Bishop's palace built over its ruins in the 5th – 6th c. See ATANASOV 2004-2005, p. 275-287; IVANOV, ATANASOV & DONEVSKI 2006, p. 213-219, 342-349, fig. 20; ATANASOV 2007, p. 103-107, Pl. XXX. 32, 33.

[20] DONEVSKI 1976, p. 61-64; VELKOV 1979, p. 241-244; *DIVR* 1976, p. 399-401; ZAHARIADE 1998, p. 52-53; POPESCU 2015, p. 227-228.

[21] VELKOV 1977, p. 241-244; ZAHARIADE 1998, p. 52-53.

[22] CUMONT 1897, p. 5-16; PILLINGER 1988, p. 8-11; HAMACK 1891, p. 50-52; ATANASOV 2007, p. 16-22, 27.

[23] JONES 1964, p. 653-686.

[24] ANGELOVA & BUCHVAROV 2007, p. 68.

[25] Crossing the river at the same place is facilitated by an island around the midstream of the Danube exploited up to the 19th c. also by the Russian generals to attacks

Barbarians attacked the town in the second half of the 3rd c., and the Goths in particular in 250, 267 and 295[26].

Against this background we discern still another possibility encoded in *NotDign* commented above. We have already pointed out that alongside the documented presence of *Legio XI Claudia*, a separate paragraph on the auxiliary troops in Durostorum records also *milites IIII Constantiani*[27]. It does not seem entirely clear to what extent they were subordinated to the Commander of the Legion, but the context creates an impression that *milites IIII Constantiani* were an independent unit to the legion[28]. This circumstance suggests the hypothetical option for two *castella* indeed in Durostorum after the opening of the 4th c. – the large one (the legionary camp – Durostorum I) where the reduced *Legio XI Claudia* resided and the smaller one (Durostorum III) where *milites IIII Constantiani* were staying after 337. Remarkably, alongside the pronounced cultural layer containing pottery and artefacts from the 3rd – 5th c., within the smaller Danube *castellum* the coin circulation[29] intensified mainly under Diocletian and Constantine I to increase sharply under Constantius II thus deserving a special attention (Annexes 1-3).

It is noteworthy that within the small Danube *castellum* we observe a sharp increase of the coinage circulating under Constantius II. Though we have 43 coins from the reign of Constantine I (306-337), and 10 of Constantine II (337-340), under Constantius II they reach the number of 92[30]. Of a total of 373 coins from the late 3rd c. to the early 7th c. issued by 36 emperors this growth is impressive and is far from accidental.

Of the total 43 coins of Diocletian discovered in Durostorum, 13 come from the newly constructed Danube *castellum*, 24 – from the old legionary camp and the *canabae* and 6 – from the *vicus*[31] as 90% of them were minted after the monetary reform conducted in 294. The coins belong mainly to the type of CONCORDIA MILITVM (35 pieces) struck between 294-299 and GENIO POPVLI ROMANI (294-298); the only earlier coins are four Antoninians, three of them struck in Ticinum

---

against Silistra fortress in 1773, 1810, 1829, 1853 and 1977. Just opposite the ford and the island respectively (the latter disappeared about the late 19th c.) was the Ottoman – Turkish citadel of Silistra fortress which was in fact the renovated *castellum* built by Justinian I (527-565) over the ruins of the Danube *castellum* from the late 3rd – early 4th c. and functioning throughout the Middle Ages (ATANASOV 2013a, p. 52-70; ATANASOV 2013, p. 496-517, fig. 2, 9). We have already mentioned that the western Danubian lane and respectively the northeastern sector of the wall protecting the former *canabae* after the beginning of the 4th c. was of a weaker construction and almost missing foundation for disembarking Barbarian troops at that spot was hampered by the muddy terrain. On the contrary, the northeastern sector is higher, there is not any natural protection and the wall was more stable and with a more massive foundation.

[26] VELKOV 1984, p. 132-133.

[27] *NotDign* 1876, V, 86-87 = *ЛИБИ* 1958, 245.

[28] ZAHARIADE 1988, p. 84-88.

[29] To the reign of Diocletian, in the course of two centuries 88 coins were found in the Danube *castellum* of Durostorum as the earliest ones belong to Trajan and the latest ones – to Carinus.

[30] GANCHEVA 2015, p. 448, Pl. 1.

[31] For the distribution of coins in the particular structures composing the Antiquity town see Annex 2 below in the text.

and one – in Rome. The *folles* of Diocletian and the ones minted during the following years show a decrease in size and weight ranging from 10.36 to 1.96 g and diameter from 27.8-27.4 mm to 18.2-19.1 mm. In this regard, it should be noted that their greatest concentration is in the *castellum* as 13 coins have been registered over ca. 5 ha, and in the legionary camp and *canabae* they are indeed more in number – 41, but are scattered over an area exceeding 70 ha. The situation in the *vicus* is similar. The same trend remains after Diocletian, with the coins of Maximian (286-305) – 5 pieces in the *castellum*, 16 – in the camp and *canabae*, and 2 – in the *vicus*; coins of Galerius (305-311) – 5 in the *castellum*, 5 in the camp and *canabae* and 1 in the *vicus*; of Maximinus (310-313) – 4 in the *castellum*, 3 in the camp and *canabae* and 1 in the *vicus*; and especially of Licinius (304-324) – 32 in the *castellum*, 26 in the camp and *canabae* and 18 in the *vicus*. Out of a total of 76 Licinius' coins of several types, except one dated in 309, all others were minted after 313. The mint yard in Heraclea is represented by the most in number coins (25 pieces), followed by Nicomedia (17 pieces), Cyzicus (11 pieces) and Rome, Trier, Arles, Siscia and Thessaloniki – by one coin each.

We can see the same trends in the coin circulation of Constantine I the Great covering the period from 311 up to 337, that is the time of his co-reign with Licinius (till 324) and afterwards, when he became the only sovereign in the Empire. Out of a total of 204 coins found in Durostorum, 57 come from the Danube *castellum*, 112 – from the camp and *canabae*, and 35 – from the *vicus*. Thirty of the coins are dated up to 324 including *folles* of various types. In 324 emitting *folles* was ceased and small copper denominations remained to dominate, denoted as AE3 and AE4. Under the sole reign of Constantine I the coins found significantly increase in number – 174 pieces, all of them of small denominations intended for mass consumption. They belong to the known characteristic types circulating during this period – GLORIA EXERCITVS, PROVIDENTIAE AVGG, VRBS ROMA and CONSTANTINOPOLI. To the same time we can relate also coins entering the circulation in the name of his sons and other kinsmen in their capacity as Caesars – 106 pieces. After the emperor's death two types of coins were issued in his honour representing 12% of the coins of Constantine I.

The emissions of Constantine I's sons and relatives take the main share within the circulation in Durostorum and in the *castellum* respectively as especially characteristic is the circulation under Constantine II (337-340) and Constans (337-350). The former is presented with 15 coins in the *castellum*, 31 in the camp and *canabae* and 10 in the *vicus*, and the latter – 24, 32 and 17 pieces respectively.

The processes and coin proportions under Constantius II (337-361) are the most expressive. The largest number of coins is associated with his name – 275 pieces distributed as follows: *castellum* – 101, camp and *canabae* – 95 and *vicus* – 79. Thirty one of them are small denominations struck during the period between his proclamation of Caesar in 324 and the death of his father. The later copper coins also belong mainly to denominations of AE3 and AE4, although there are a couple of pieces of the larger AE2 minted in the Eastern workshops – Heraclea (2), Constantinople (1), Cyzicus (1), and one coin remains with undeciphered name of the mint. The coins belong mostly (57%) to the type of FEL TEMP REPARATIO - a

soldier piercing a falling horseman; the type entered the coin circulation in 351 and is related to Constantius II as well as to Constantius Gallus between 351–354 and Julian II – 355–361. The latest coins associated with the coinage of Constantius II bear a legend on the reverse as SPES REIPVBLICAE dating from 355-361. The only two coins which are not struck in copper belong also to Constantius II – a *solidus* – GLORIA/ REI/ PVBLICAE with Roma and Constantinople struck in Constantinople between 351 and 355 and a *siliqua* CONSTANTIVS CAESAR with Victoria, struck in Heraclea in 336-337 (Pl. 2).

The expressive trends under Constantius II (337-361) continued in Durostorum also during the time of his heirs though not at such drastic scales. However, the fact that out of a total number of 373 coins issued by 33 emperors between the late 3rd to the late 5th c. found in the *castellum* 101 belong to Constantius II seems impressive and is far beyond accidental. We accept it as still another significant repère to support the suggestion that in Durostorum III exactly *milites IIII Constantiani* were quartered. Theoretically we can discuss if they were camping in semi-massive barracks with shallow stone foundations mostly destroyed when levelling the terrain in the 9th – 10th c. to construct at the same place a couple of large cult and residential buildings with forceful foundations[32]. Next to the northern wall of the *castellum* Late Antiquity water mains and a canal covered with *tegulae* have been indeed registered beneath the 9th – 10th c. building horizons as well as an intriguing construction we know about only from a general description without a plan and dimensions[33]. Revealed between the wall from the 4th c. and the *basilica* from the 9th – 10th c., it was of a large size, composed of two rooms (**Fig. 2.3; 8**). Its foundations were constructed of crushed stones fixed with mud, and its superstructure – 0.80 m wide – of small stone blocks fixed with light rose mortar and crushed stones. The building was roofed with tiles. According to the researcher, its functions are not clear but having in mind its size and stable masonry, it was not a usual house. In general it can be related to the 4th – 5th c. for it has been dug into a layer containing artefacts and coins from the 3rd – 5th c. and above its banquets comes a layer with pottery and coins from the 6th c. It cannot be excluded that it is a part of the barracks of *milites IIII Constantiani*. Walls with stone foundations made of crushed stones and adobe belonging to small rooms have been registered also beneath the 9th – 10th c. basilica (**Fig. 2.**) and next to the southern fortress wall (?) from the 6th c.; however, their date is generally related to the 4th – 6th c.[34]

Concerning the initial date of the Danube *castellum* (Durostorum III) and of the newly revealed fortress around the town residential area respectively (Durostorum II) we have a couple of reliable markers pointing to the late 3rd – early 4th c.; however, it seems hard to precise the date of their destruction. Indicative is the fact that the wall of the Danube *castellum* built after the opening of the 6th c. is lying over the northwestern bed of the wall of the 4th c. Danube *castellum*[35]. The absence of pottery from the 6th c. along the eastern wall around the

[32] ATANASOV 2007, p. 169-172, Pl. XXXVIII.
[33] ANGELOVA & BUCHVAROV 2007, p. 73, fig. 3, 8, 9.
[34] ANGELOVA & BUCHVAROV 2007, p. 73, fig. 3; ATANASOV 2013, p. 529, fig. 2.17.
[35] ATANASOV 2013a, p. 52-70.

canabae as well as inside the towers containing larger amount of artefacts suggests that at a certain moment in the 5th – early 6th c. this fortification also ceased to function. For the same conclusion we have an additional indicative argument as the coin circulation declining sharply about the mid-5th c. in the Danube *castellum* and in Durostorum generally. There are historical, archaeological and numismatic grounds that this circumstance is due to disarrange about, in time and after the Huns' raids[36]. Their first attack was in 395, the initial year of Arcadius' reign (395-408). The raids continued in the following years and the authorities were forced to take measures for keeping up the limes. In the 40s of the 5th c. the Huns lead by Attila undertook one of the most severe raids in the whole span of the Late Antiquity history of Thrace Diocese, and of the province of Moesia Secunda respectively where Durostorum is located[37]. We can perceive it clearly observing the coin circulation in Durostorum and especially in the *castellum*. While the coins of Arcadius (395-408) are 24 in the *castellum*, and 51 in total in Durostorum, under Theodosius II (408-450) they are 7 and 15 correspondingly; under Marcianus (450-457) – right after the Huns' attack in 447 – they are only 2 as the same number are the coins of Leo I (457-474) too. At the end of the 5th c., under Anastasius I (491-518) and the following Byzantine emperors, the coin circulation increased sharply – one of the indicators that Durostorum/ Dorostol and the Danube *castellum* in particular were constructed once again along a new outline (**Fig. 2**) and entered a new stage of their life and development which is though still another subject[38].

Annex 1. Distribution of the coins discovered in Durostorum under Emperor Diocletian to Leo I

Emperor	Castellum	Castra/ Canabae	Vicus	Total
Diocletian (284-305)	13	24	6	**43**
Maximian (286-305)	5	16	2	**23**
Galerius (305-311)	6	5	1	**12**
Galeria Valeria	1	2	1	**4**
Constantius I (305-306)	–	1	–	**1**
Severus II (306-307)	–	1	–	**1**
Maximinus II (310-313)	4	3	1	**8**
Licinius I (308-324)	29	19	12	**60**
Licinius II (321-324)	3	7	6	**16**
Constantine I (306-337)	57	112	35	**204**
Helena	3	1	–	**4**
Crispus (317-326)	4	5	3	**12**
Hanibalian (335-337)	1	–	–	**1**

[36] VELKOV 1960, p. 212.
[37] VELKOV 1959, p. 39-40.
[38] ATANASOV 2013, p. 52-70.

Delmatius (335-337)	–	2	–	**2**
Constantine II (337-340)	15	31	10	**56**
Constans (337-350)	24	32	17	**73**
Constantius II (337-361)	**101**	**94**	**79**	**274**
Constantius Gallus (351-354)	7	9	2	**18**
Julian (360-363)	6	6	7	**19**
Vetranion (350)	–	1	–	**1**
Iovianus (363-364)	1	2	1	**4**
Valens (364-378)	14	14	21	**49**
Valentinian I (364-375)	15	12	11	**38**
Procopius (365-366)	4	–	–	**4**
Gratian (367-383)	5	3	3	**11**
Valentinian II (375-392)	5	2	3	**10**
Theodosius I (379-395)	8	17	7	**32**
Arcadius (395-408)	24	10	17	**51**
Eudoxia	1	1	–	**2**
Theodosius II (408-450)	7	2	6	**15**
Honorius (395-423)	10	12	11	**33**
Marcian (450-457)	2	–	–	**2**
Leo I (457-474)	2	1	1	**4**
Total	**377**	**447**	**263**	**1087**

Annex 2. Coins and coin types of Emperor Constantine's dynasty

Constantine's dynasty	**camp/ canabae**	**castellum**	**vicus**[39]	**total**
Constantine I				
GENIO AVGVSTI (311-313)		1		**1**
IOVI CONSERVATORI AVGG NN (312-316)	4			**4**
IOVI CONSERVATORI (312-317)	1	1	3	**5**
IOVI CONSERVATORI AVGG (313-317)	4	6		**10**
SOLI INVICTO COMITI (313-317)	1			**1**
IOVI CONSERVATORI AVGG (317-320)	1			**1**
VOT XX MVLT XXX (318-319)	5			**5**
VICTORIAE LAETAE PRINC PERP (318-320)	4	1	1	**6**
IOVI CONSERVATORI (321-324)			1	**1**
DN CONSTANTINI MAX AVG. VOT XX	5	7	1	**13**

[39] The coins from the *vicus* near Durostorum (Gavidina?) on the territory of Romania near Ostrov Island are after the monograph of M. Dima and D. Elefterescu (DIMA & ELEFTERESCU 2009).

(321-324)				
BEATA TRANQVILLITAS (322-323)	1			**1**
PROVIDENTIAE AVGG (324-330)	10	8	1	**19**
DN CONSTANTINI MAX AVG. VOT XXX (324-330)	3			**3**
CONSTANTINIANA DAFNE (326-330)	1			**1**
GLORIA EXERCITVS (330-335 г.)	26	10	4	**40**
CONSTANTINOPOLI. Victoria (330-335)	8	5	6	**19**
VRBS ROMA. She-Wolf (330-335)	11	12	5	**28**
GLORIA EXERCITVS (335-337 г.)	13	2	4	**19**
quadriga (337-341)	10	3	4	**17**
VN MR. Emperor (341-346)	4		5	**9**
incerta	1			**1**
Total	**113**	**56**	**35**	**204**
Helena				
SECVRITAS REIPVBLICAE	1			**1**
PAX PVBLICA (337-340)		3		**3**
Total	**1**	**3**		**4**
Crispus				
VICTORIA CAESS NN (319)			1	**1**
VICTORIAE LAETAE PRINC PERP (319)		1		**1**
CAESARVM NOSTRORVM VOT V (320-321)	1		2	**3**
IOVI CONSERVATORI (321-324)	1			**1**
BEATA TRANQVILLITAS (322-323)	1			**1**
CAESARVM NOSTRORVM VOT X (323-324)	1	1		**2**
PROVIDENTIA CAESS (324-326)	1	2		**3**
Total	**5**	**4**	**3**	**12**
Hanibalian				
SECVRITAS PVBLICA (336-337)		1		**1**
Delmatius				
GLORIA EXERCITVS (335-337)	2			**2**
Constantine II				
IOVI CONSERVATORI CAESS (316-317)	1			**1**
CLARITAS REIPVBLICAE (317)			1	**1**
VICTIRIAE LAETAE PRINC PERP (319-320)	1			**1**
CAESARVM NOSTRORVM (320-321)			1	**1**
BEATA TRANQVILLITAS (322-323)		1		**1**
PROVIDENTIAE CAESS (324-330)	9	4	2	**15**
GLORIA EXERCITVS (330-335)	11	2	2	**15**
GLORIA EXERCITVS (335-337 г.)	16		4	**20**
incerta	1			**1**
Total	**39**	**7**	**10**	**56**
Constans				
GLORIA EXERCITVS (335-337 г.)			1	**1**
GLORIA EXERCITVS (337-341 г.)	12	5	8	**25**

VICTORIA DD AVGG Q NN (341-346)	3	5	4	**12**
VOT XX MVLT XXX (341-346)	13	7	4	**24**
FEL TEMP REPARATIO. Soldier and figure (346-350)	4			**4**
FEL TEMP REPARATIO. Galliot (346-350)		6		**6**
FEL TEMP REPARATIO. Emperor and captives (346-350)		1		**1**
Total	**32**	**24**	**17**	**73**
Constantius II				
PROVIDENTIAE CAESS (324-330)	1	5	3	**9**
GLORIA EXERCITVS (330-335)	8	7	6	**21**
GLORIA EXERCITVS (335-337 r.)	2	1	1	**4**
CONSTANTIVS CAESAR (336-337)	1			**1**
GLORIA EXERCITVS (337-341 r.)	8	7	8	**23**
VICTORIA DD AVGG Q NN (341-346)	3	2		**5**
VOT XX MVLT XXX (341-346)	6	4	5	**15**
FEL TEMP REPARATIO. Soldier and figure (346-350)		1		**1**
FEL TEMP REPARATIO. Phoenix (346-350)	1	1	2	**4**
FEL TEMP REPARATIO. Emperor and captives (346-350)	5	3	1	**9**
GLORIA REIPVBLICAE (351-365)	1			**1**
FEL TEMP REPARATIO. Soldier (351-361)	53	64	42	**159**
SPES REIPVBLICAE (355-361)	4	6	11	**21**
Incerta	1			**1**
Total	**94**	**101**	**79**	**274**
Constantius Gallus				
FEL TEMP REPARATIO	9	6	2	**17**
CONCORDIA MILITVM		1		**1**
Total	**9**	**7**	**2**	**18**
Julian II				
FEL TEMP REPARATIO. Soldier (355-361)	1	1	5	**7**
SPES REIPVBLICAE (355-361)	1	2	2	**5**
VOT X MVLT XX (361-363)	2	2		**4**
SECVRITAS REI PVB (361-363)	2	1		**3**
Total	**6**	**6**	**7**	**19**

Annex 3. Distribution of the coins according to the mints

Emperor	Tr	Arl	R	Tic	Aq	S	Sr	Th	H	C	N	Cz	Ant	Al	Bez	Total
Diocletian			1	3		1			29			3			6	43
Maximian			1			1			8			9			4	23
Galerius								1	4		2	4			1	12
Galeria Valeria								1	2						1	4
Constantius I															1	1
Severus II									1							1
Maximinus II									1		2	3	1		1	8
Licinius I	1		1			1		1	20		13	10		1	12	60
Licinius II									4		5	1	1	1	4	16
Constantine I	1	1	1			8		18	34	23	15	23	3		77	204
Helena										3					1	4
Crispus	2	1				2		2	2			1			2	12
Hanibalion										1						1
Delmatius								1	1							2
Constantine II	1					5		4	11	5	4	7			19	56
Constans						4		8	2	6	3	5			45	73
Constantius II					**3**	**6**	**6**	**27**	**14**	**23**	**8**	**20**	**3**	**2**	**162**	**274**
Constantius Gallus						2	1		1		4	1			9	18
Julian II			1			2	2	2	2	5					5	19
Vetranion															1	1
Iovianus						1			1	1					1	4
Valens					1	8		5		4	2	3	2		24	49
Valentinian I						8		2	2	3	2	3	1		17	38
Procopius										3					1	4
Gratian						4		1		1					5	11
Valentinian II						1					1				8	10
Theodosius I					1			1	1	7	3	4			15	32
Arcadius									3	15	1	5	1		26	51
Eudoxia															2	2
Theodosius II									1		1				13	15
Honorius			1						1	4	2	4			21	33
Martian															2	2
Leo I										2					2	4
Total	**5**	**2**	**6**		**5**	**54**	**9**	**74**	**145**	**106**	**68**	**106**	**12**	**4**	**488**	**1087**

BIBLIOGRAPHY

ANGELOVA 1973 – Ст. Ангелова, *Крепостната стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра. (Предварително съобщение)*, Археология 3 (1973), p. 83-93.

ANGELOVA & BUCHVAROV 2007 – St. Angelova & Iv. Buchvarov, *Durostorum in late antiquity (fourth to seventh centures)*, in: *Post-Roman Towns. Trade and Settlements in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska and the Balkans*, Berlin/New York 2007, p. 67-72.

ATANASOV 2004–2005 – G. Atanasov, *Le palais des évêques de Durostorum des V-e – VI-e siècles*, Pontica 37 – 38 (2004 – 2005), p. 275-287.

ATANASOV 2007 – Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум - Дръстър. Доростолската епархия през късната античност и средновековието (IV-XIV в.)*, История, археология, култура, изкуство, Варна/Велико Търново, 2007.

ATANASOV 2008 – G. Atanasov, *Zur Topographie des frühchristlichen Durostorum (Silistra) im 4.-6. Jahrhundert*, – Mitteleilungen zur Christlichen Archäologie 14 (2008), Wien, p. 27-52.

ATANASOV 2012 – Г. Атанасов, *Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в*, Археология, 1 (2012), с. 28 – 45.

ATANASOV 2013 – G. Atanasov, *Durostorum - Dorostol – Drastar – Silistra. The Danubian Fortress (4th - 19th c.)*, in: *Corpus of Ancient and Medieval Settlements in Bulgaria*, Vol. 2, Sofia, 2013, p. 495-496.

ATANASOV 2013a – Г. Атанасов, *Римо-византийския кастел на Дуросторум-Доростол върху Дунавския бряг в Силистра*, Археология 1 (2013), с. 52-70.

ATANASOV & RUSSEV 2014 – Г. Атанасов & Н. Руссев, *Крепостные ворота ранневизантийского Доростола и средневековного Дрыстра VI–X вв*, Stratum plus 6 (2014), с. 239-241.

ATANASOV & MIHAILOV 2018 – G. Atanasov & Kr. Mihailov, *Contributions to the Late Antiquity fortification of Durostorum (Silistra). An attempt at reconstruction, Addenda et corrigenda*, Archaeologija Bulgarica, 2018, 81-108..

BRUUN 1966 – P. Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, vol. VII, London, 1966.

CARSON, KENT & HILL 1960 – R.A.G. Carson, J.P.C. Kent & P.V. Hill, *Late Roman Bronze Coinage*, London, 1960.

CARSON, KENT & BURNET 1994 – R.A.G. Carson, J.P.C. Kent & A.M. Burnet, *The Roman Imperial Coinage*, vol. X, London, 1994.

CUMONT 1897 – Fr. Cumont, *Les actes de Saint Dasius*, Analectica Bolondianala 16 (1897), p. 5-16.

DIVR 1976 – *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti, 1976.

DIMA & ELEFTERESCU 2009 – M. Dima & D. Elefteresсu, *Monnaies de Durostorum – Ostrov (4-e siècle av. J.-C. – 6-e siècle ap. J. – C.)*, Moneta, 2009.

DONEVSKI 1976 – П. Доневски, *Латински надписи от Дуристирум*, Археология 4 (1976), с. 61-64.

DONEVSKI 1990 – P. Donevski, *Zur Topographie von Durostorum*, Germania 68 (1990), 1, с. 236 – 245.

DONEVSKI 2004 – P. Donevski, *Some notes about the legionary fortress at Durostorum (Lower Moesia)*, Novensia 15 (2004), p. 15-18.

GERASIMOVA 2009 – В. Герасимова, *Два латински надписа от с. Ветрен, Силистренско*, in: *Сборник в памет на професор Велизар Велков*, София 2009, с. 326-331.

HARNACK 1891 – A. Harnack, *Les actes latins de Julies (BHL, col. 4555-4556)*, Analectica Bolondianala 10 (1891), p. 50-52.

HILL, KENT & CARSON 1960 – P.V. Hill, J.P.C. Kent & R.A.G. Carson, *Late Roman Bronze Coinage*, London, 1960.

IVANOV, ATANASOV & DONEVSKI 2006 – Р. Иванов, Г. Атанасов & П. Доневски, *История на Силистра. Т. I. Античният Дуросторум*, София/Силистра, 2006.

JONES 1964 – A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, 2. vol, Oxford, 1964.

KENT 1981 – J.P.C. Kent, *The Roman Imperial Coinage*, vol. VIII, London, 1981.

KIRILOV & KOLEVA 2008 – Ch. Kirilov & R. Koleva, *Durostorum-Drăstăr zwischen Antike und Mittelalter: Einige Resultate der Rettungsgrabung 2007*, CCDJ 24 (2008), p. 231-250.

KOLENDO 1966 – J. Kolendo, *Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du Bas-Danube sous la Tetrarchie*, Eirene 5 (1966), p. 139-154.

KOLEVA & KIRILOV 2008 – Р. Колева & Ч. Кирилов, *Спасително археологическо проучване на обект УПИ 1, кв. 69 НАИР „Дуросторум – Дръстър – Силистра*, Археологически открития и разкопки през 2007 г, София, 2008, с. 607-612.

LIBI – Латниски извори за българската история, II. София, 1958.

MARTINOVA & BOSPOCHIEVA 2002 – М. Мартинова & М. Боспочиева, *Филипопол*, В: *Римски и ранновизантийски градове в България*. Том. I. София 2002, с. 181-198.

MILCHEV & ANGELOVA 1969 – А. Милчев & Ст. Ангелова. *Археологически разкопки и проучвания в местността „Калето" при с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1957 – 1969 г.* – ГСУ – ФИФ, 63 (1970), 3, p. 1-212.

NotDign - *Notitia Dignitatum. Accedunt. Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum*. Edit Otto Seeck, Berolini, 1876.

PEARCE 1968 – J.W.E. Pearce, *The Roman Imperial Coinage*, vol. IX, London, 1968.

PILLINGER 1988 – R. Pillinger, *Das Martyrium des Heiligen Dasius*, Wien, 1988.

PISO 2014 – I. Piso, *Le siège du gouverneur de Mésie inférieure*, in: Victor Cojocaru, Altay Coşkun, Mădălina Dana (eds), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Cluj-Napoca, 2014, p. 489-504.

POPESCU 2015 – Emilian Popescu, *Inscriptions de Scythie Mineure*, vol. IV, Bucureşti, 2015.

RUSSU 1936 – I. I. Russu, *Inscripţii latine din Durostorum*, AISC II, 1933/35, Cluj, 1936, p. 210-212.

SUTHERLAND 1967 – C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage*, vol. VI, London, 1967.

ZAHARIADE 1998 – M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti. 1998.

VELKOV 1959 – В. Велков, *Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV – VI в.)*, София, 1959.

VELKOV 1960 – V. Velkov, *Durostorum – Drâstar – Silistra. Antike und Mittelalter in Bulgarien*, 1960, p. 212

VELKOV 1977 – V. Velkov, *Die Reihenfolge der untermösischen Statthalter (270-300)*, Arheološki vestnik 28 (1977), p. 241-244.

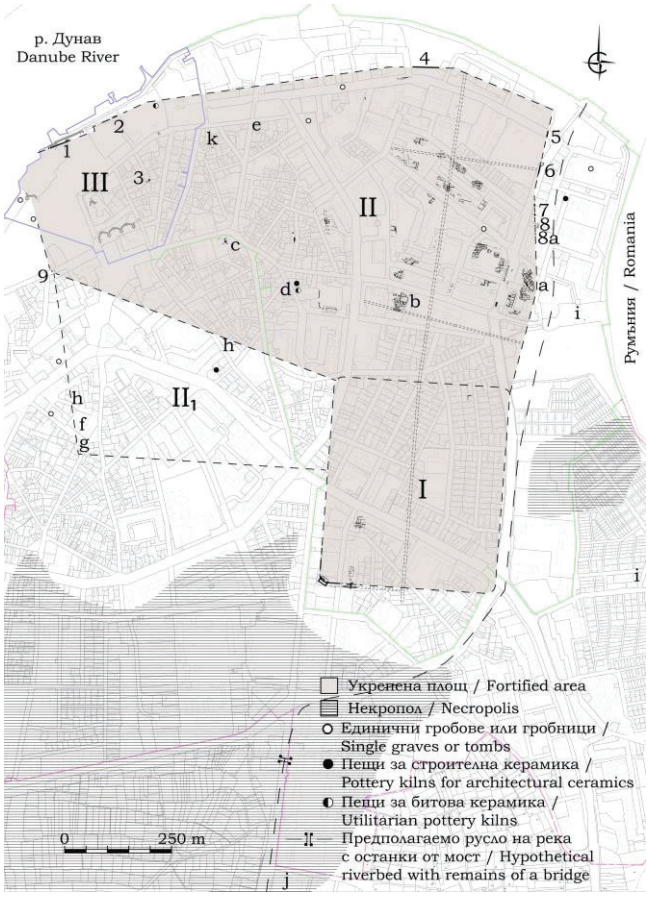

Fig. 1 - General plan of Durostorum and the fortification system of the town. 2nd – 4th c. (after G. Atanasov and K. Mihailov with data from P. Donevski, S. Angelova and I. Bachvarov). I. The fortified camp of *Legio XI Claudia* (2nd- 6th c.). II. *Canabae*. II.1. Controversial fortified (but uninhabited) territory during the 3rd – 4th c. III. *Castellum* on the Danube bank from the late 3rd – 4th c., reconstructed after the beginning of the 6th c. 1, 2 and 3. Documented use of the wall of the 4th c. Danube *castellum* as a foundation for the new fortification constructed after the beginning of the 6th c. 4-9. Explored sectors of the fortress wall built in the late 3rd– early 4th c. around the residential area of Durostorum (former 2nd – 3rd c. *canabae*). a. Roman *thermae*. b. The residence (?) of the provincial governors in the second half of 3rd – first half of 4th c. and the Bishop's palace over it from the 5th – 6th c. c, d, e, k. The westernmost explored buildings in the *canabae* from the 2nd-3rd c. and 4th – 6th c. residential buildings in Durostorum. f, g. Short sections of a fortress wall (?) explored but not documented during the 1970s. h. Explored sectors without traces of antique cultural layers and development from the 2nd to the 15th c. i. Building from the 4th – 6th c. outside the fortified territory. j. *Villa suburbana*.

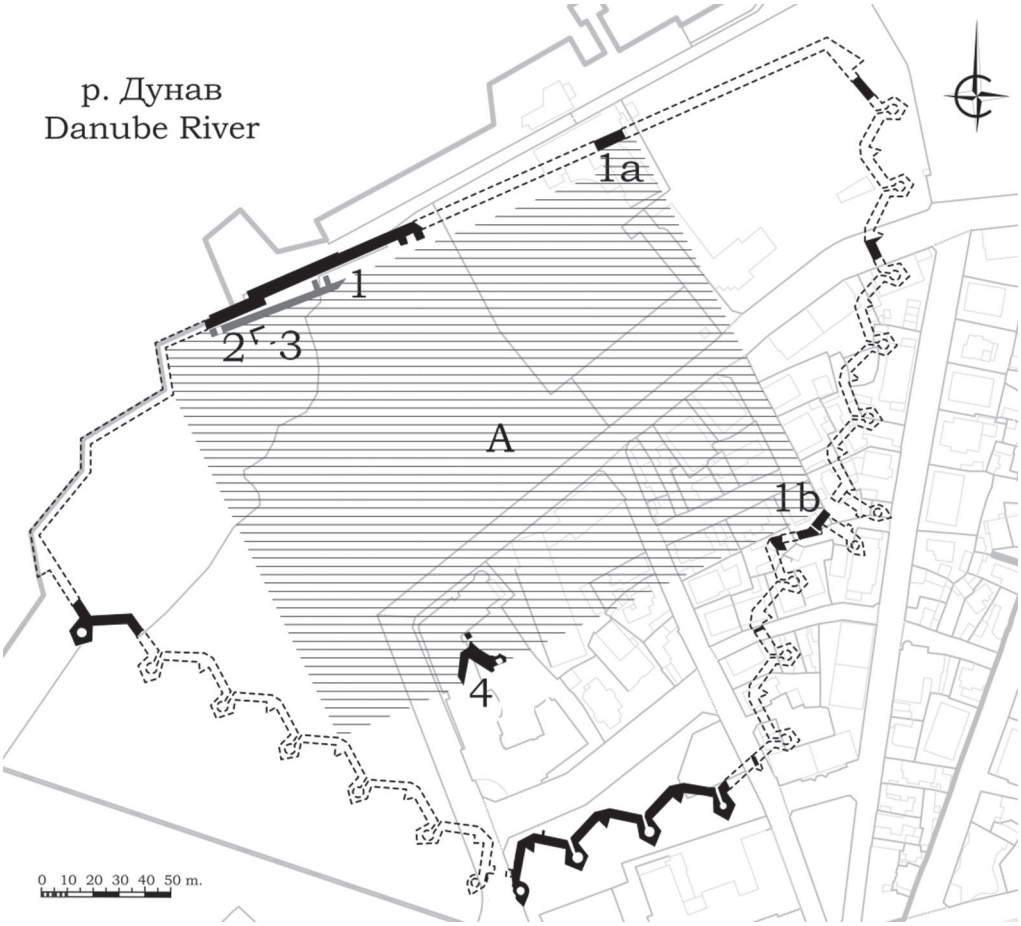

Fig. 2 - Plan of the 6th c. Danube *castellum* in Durostorum – Dorostol after G. Atanasov. 1. Wall from the late 3rd – 4th c. (after S. Angelova and G. Atanasov). 1a, b. Documented use of the wall of the 4th c. Danube *castellum* as a foundation for the new fortification constructed after the beginning of the 6th c. A. Supposed territory of the *castellum* from the 4th c. 2. Two-space building from the 4th – 5th c. (after S. Angelova). 3. Walls from the 6th c. 4. Structure (gates?) from Late Antiquity (?) (after R. Koleva and Ch. Kirilov).

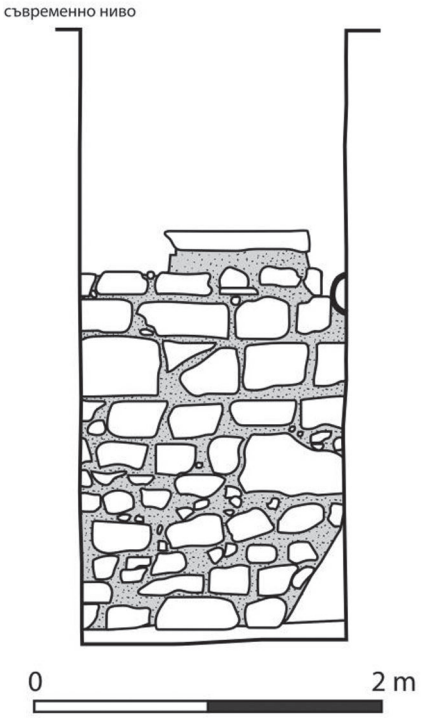

Fig. 3 - Outer face of the fortress wall along 17 - 19 Sedmi Septemvri Str.

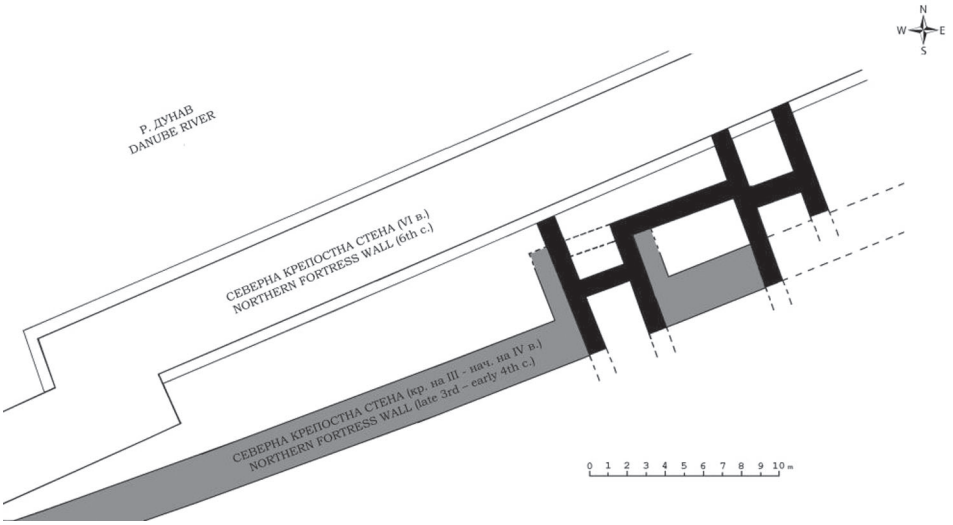

Fig. 4 - Plan of the northern fortress wall with a tower of the earlier Danube *castellum*? from the late 3rd – early 4th c.

Fig. 5 - Section of the earlier fortress wall employed as a foundation for the 6th c. fortification. Photo from the excavations of the eastern gates of Drastar.

Fig. 6 - Section of the earlier fortress wall employed as a foundation for the 6th c. fortification. Photo from the excavations of the eastern gates of Drastar.

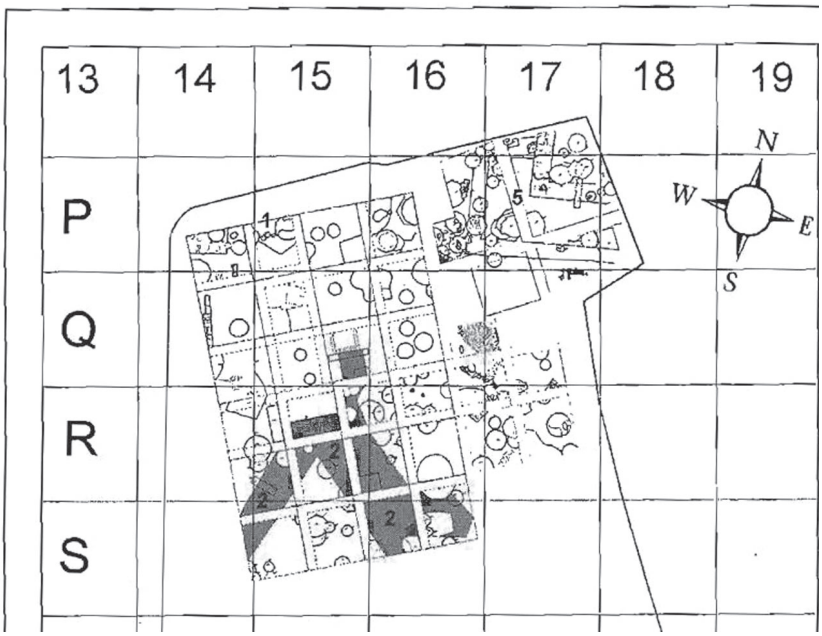

Fig. 7 - Structure - gates (?) of the *castellum* from the 4th c. (plan after R. Koleva and Ch. Kirilov).

Fig. 8 - Two-space building from the 4th – 5th c. of the *castellum* from the 4th c. (after S. Angelova).

CERAMIC KILNS IN THE LATE ANTIQUE TOWN ON SVETI ATANAS CAPE (MODERN DAY BYALA, BULGARIA)

Valeri YOTOV[*]
Alexander HARIZANOV[*]

Cuvinte-cheie: *cuptoare ceramice, oraş antic târziu, Byala, coasta Mării Negre, Bulgaria.*
Keywords: *ceramic kilns, Late Antique town, Byala, Black Sea coast, Bulgaria.*

Rezumat: *Așezarea antică târzie de la capul Sveti Atanas, lângă orașul modern Byala, regiunea Varna, a fost înființată la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea p. Chr. și a dăinuit până la începutul secolului al VII-lea p. Chr. Săpăturile arheologice sistematice, efectuate în ultimul deceniu, au adus dovezi pentru recunoașterea diferitelor activități artizanale, care au avut loc în zona* intra muros *a orașului. Unul dintre cel mai bine atestate meșteșuguri a fost producția de ceramică.*

Cele cinci cuptoare, care au fost descoperite în trei puncte diferite în zona fortificată a așezării, au fost folosite pentru producția de ceramică de uz casnic, opaițe, greutăți pentru pescuit și probabil tubuli *din ceramică.*

Cel puțin o parte din producția de materiale de construcție din ceramică a orașului a provenit dintr-un loc de producție separat, situat la capătul sudic al golfului Sveti Atanas, unde în timpul secolului al VI-lea p. Chr. a funcționat un cuptor de mari dimensiuni.

Cuptoarele din zona intra muros *a orașului antic târziu au fost construite în tehnici și cu materiale care vădesc influențe tipic grecești. Pe de altă parte, cuptorul de ars materiale de construcții situat în golful Sveti Atanas este o dovadă a introducerii specificului roman în practicarea acestui meșteșug, atestat de-a lungul coastei Mării Negre mult mai târziu decât în alte părți ale Balcanilor.*

Abstract: *The Late Antique town on the Sveti Atanas cape, near the modern day town of Byala, Varna region, was established in the late 4th or the early 5th c. and existed until the beginning of the 7th c. AD. The regular archaeological excavations, conducted over the last decade, produced evidence for various artisanal activities, which took place in*

[*] Valery YOTOV: Varna Archaeological Museum, Bulgaria; e-mail: yotov_arch@yahoo.com.
[*] Alexander HARIZANOV:NIAM-BAS, postdoctoral fellow;e-mail:a_harizanov@abv.bg.

the intramural area of the town. One of the most securely attested crafts was ceramic production.

The five kilns, which were discovered on three different locations within the fortified zone of the settlement, were used for the production of domestic pottery, oil lamps, fishnet weights and probably ceramic pipes.

At least part of the town's supply of building ceramics came from a separately located production site, situated on the south end of the Sveti Atanas bay, where a large tile kiln was in operation during the 6th century AD.

The kilns from the intramural area of the Late Antique town were built in techniques and with materials common for the Greek derived traditions in this craft. The tile kiln from the bay of Sveti Atanas on the other hand was a representation of the Roman brought practices in ceramic technology, which were attested along the Western Black Sea coast much later than in other parts of the Balkans.

The fortified settlement (later a small port town), situated on the Sveti Atanas cape, near the modern day town of Byala, Varna region, was established in the late 4th or the early 5th century AD and existed until the beginning of the 7th century AD **(Fig. 1)**. Several large areas inside the fortified zone of the Late Antique settlement were uncovered during regular archaeological excavations over the last decade. The most impressive part of the town was the Christian complex, comprising a large three aisled basilica (with two phases), a bishop's residence and an external baptistery (also with two phases), located in the central eastern part of the site[1].

Ceramic kilns were excavated on three different locations within the settlement – immediately to the north of the external baptistery, in the central part of the fortified area and in its south-eastern part, to the south of the bishop's residence **(Fig. 2)**.

Kilns 1 and 2

The first two kilns were excavated immediately to the north of the external baptistery. They had a common working platform, with a "bean" shaped plan **(Fig. 3)**.

Kiln 1

Kiln 1 was the first one discovered within the Late Antique town. Apart from the firing chamber, most of the other kiln components were found *in situ* **(Fig. 4)**. The combustion chamber had an oval plan and walls built of mud bricks and fragments of building ceramics, bonded and plastered with clay. An oval shaped pillar was found in the centre of the chamber. It was erected of mud bricks and tile fragments, bonded and plastered with clay. It had suffered at least one repair, judging by the two layers of fired clay plaster, preserved on its eastern side.

The perforated floor of the kiln wasn't found *in situ*. However, the several pre-fabricated ceramic bars, discovered during the excavation of the combustion chamber, provided sufficient data for a reconstruction of the floor of the firing

[1] YOTOV & MINCHEV 2013.

chamber. The pre-fabricated bars were probably set radially, overlying both the supporting pillar and the wall of the combustion chamber, where specially designed "beds" for those elements were found **(Fig. 5)**. The gaps among the bars were probably covered with fragments of tiles **(Fig. 6)**, which would have allowed for a larger number of vessels to be stacked and fired at once.

The stoking channel was situated on the south-east side of the combustion chamber. It had an elongated slightly trapezoid plan, wider near the stoke pit. Its walls were erected using mud bricks, fragments of tiles, deformed prefabricated ceramic bars and stones, again bonded and plastered with clay.

The stoke pit was located to the south-east of the stoking channel. It was discovered filled with several thin layers of ash and charcoal, together with a large number of discarded ceramic vessels.

Kiln 2

Kiln 2 was found to the south-east of kiln 1. Only parts of the combustion chamber, the stoking channel and the support for the perforated floor were found *in situ* **(Fig. 7)**.

The combustion chamber had a quadrangular (slightly trapezoid) plan, while its walls were built of mud bricks and deformed fragments of pre-fabricated ceramic bars, bonded with clay. A single fragment of identical ceramic bar, which was discovered placed in vertical position in the centre of the chamber, served as support for the perforated floor.

The stoking channel was placed on the north-western side of the combustion chamber, where only two stones of its walls were preserved.

The deformed ceramic bars found in the walls of the kiln indicate that it was probably built later than kiln 1, but in time when the other structure was still in use.

The two kilns were used for the firing of kitchen wares, small amphorae and oil lamps, which was proven by the discovery of discarded pottery inside the stoke pit.

Kilns 3 and 4

The second pair of ceramic kilns was excavated near the central part of the fortified area of the settlement, next to a stonewall building with two construction periods. In contrast to the first two, these structures were not used simultaneously. The second kiln was built on top of the first one, after the latter was demolished during the erection of the above-mentioned building **(Fig. 8)**.

The combustion chamber of kiln 3 (the earliest one) was dug into the route of a street and had a rectangular plan **(Fig. 9)**. Its walls were shaped into the virgin soil and were plastered with clay from the inside. The tongue wall used as support of the perforated floor was made the same way, and was placed with its short side against the *praefurnium*. The latter was situated on the south-east side of the structure, following the natural slope of the terrain.

Kiln 4 was built on top of the previous one, after the latter was abandoned. The position of the second firing structure was moved a little to the north-east, where part of the kiln was erected on a clear ground surface. The other part of the

new kiln, built above the north-east quarter of the first one, had a layer of debris, used as a foundation for its bottom **(Fig. 10)**. The new kiln had a round central pillar and most probably a rectangular plan of the combustion chamber. The stoking channel was placed either on the south-east or the east side of the kiln.

The stratigraphic situation with the two kilns and the building with two construction periods next to them presented two possibilities. Kiln 3 was surely demolished before or during the erection of the first stone wall. Kiln 4 on the other hand was used either before or simultaneously with the first construction period of the stone wall building. The kiln went out of use before the erection of the second stone wall.

Kiln 3 was used for the firing of ceramic tubes or pipes, which was attested by the finding of wasters inside the combustion chamber **(Fig. 11)**. However, some of the discovered broken tubes were probably part of the construction of the perforated floor of the structure. The main purpose of kilns 3 and 4 was most likely similar to that of kilns 1 and 2 - firing of domestic pottery.

Kiln 5

Kiln 5 was discovered to the south of the bishop's house, dug near a stonewall building, and below the remains of another stone wall, built in the second half of the 6th century. The perforated floor of the kiln was found partly preserved **(Fig. 12)**. Similar to that of kiln 1, it was constructed of pre-fabricated ceramic bars, radially arranged around a central pillar. Remains of these bars were discovered inside the combustion chamber. The latter had a hexagonal, close to oval planning and larger diameter in its upper part. The walls were shaped into the virgin soil and plastered with clay. A central pillar was situated close to the centre of the chamber. A large stone served as a base, while the upper part of the pillar was built of clay **(Fig. 14)**. The stoking channel was dug between the combustion chamber and the stoke pit, while its walls were plastered with clay. Its bottom was settled on a lower level than that of the combustion chamber.

The kiln was certainly used for the firing of fishnet weights, which was attested by the discovery of a large number of such objects. It was most probably also used for the production of domestic pottery.

One partly preserved amphora was found inside the stoking channel, but it was probably part of a layer, which had filled the remains of the kiln, once it was abandoned. The other possibility is that the fragment was reused as some kind of a tool (a shovel?) during the period of kiln use.

A tile kiln at Sveti Atanas bay

While most of the local domestic pottery and small storage vessels were produced in the intramural area of the settlement, at least part of its supply of building ceramics came from a separately located production site, situated on the south end of Sveti Atanas bay, where a large tile kiln was in operation during the 6th century AD[2].

[2] YOTOV & HARIZANOV 2017, p. 487-496.

The kiln in question was discovered almost entirely preserved, missing only the superstructure of the firing chamber **(Fig. 13)**. It was built on a terrain slopping towards the sea shore.

The combustion chamber had a rectangular plan. The outer part of its wall were built of mud bricks and stones, with clay bonding, while the inner part was joined with the substructure of the perforated floor and was erected of bricks, bonded and plastered with clay **(Fig. 15B)**.

The lower part of the support of the perforated floor was designed as a tongue wall, projecting from the rear end of the combustion chamber towards the opening of the *praefurnium*. Four pairs of arches, which were holding the oven floor, were projecting from the side walls and were stepping atop the tongue wall. The entire supporting structure was made of bricks with clay bonding. The perforated floor was formed by the upper parts of these arches, with the gaps among them filled with tile fragments, bonded and plastered with clay. They were arranged vertically around the rows of vents, in a checkmate pattern.

The lower part of the walls of the firing chamber were built of mud bricks and fragments of tiles, bonded and plastered with clay **(Fig. 15A)**. Five layers of clay plaster were preserved on its inner walls, which indicated a relatively long period of kiln use.

The *praefurnium* was located on the south side of the combustion chamber. It had a trapezoid plan and was built of fragments of building ceramics, bonded and plastered with clay. Two pilasters, built of horizontal layers of building ceramics and clay, were supporting the outer parts of the construction.

The kiln was certainly used for the firing of bricks and tiles, and most probably also for the production of ceramic lids.

Discussion

Typological observations

The five kilns from the Late Antique town and the tile kiln from Sveti Atanas bay were all two-chambered structures with vertical draught and could be classified according to the newly established typology for the ceramic kilns from the 1st to the 6th century AD, discovered in the territory of modern Bulgaria[3].

Kilns 1 and 5 belong to type "I", subtype "a", designated for structures with circular or oval plan of the combustion chamber and a central pillar. This subtype was popular in the territory of Bulgaria since the Late Iron Age and was the most widely spread variety of construction during the Roman and Late Antique periods, especially between the 2nd and the 5th centuries[4].

Kilns 2 and 4 belong to type "II", subtype "a", comprising structures with rectangular plan of the combustion chamber and one central pillar. This particular type of construction appeared in the modern Bulgarian lands after the Roman conquest in the first half of the 1st century AD and was in use only in the time period between the 2nd and the 6th centuries[5].

[3] See HARIZANOV 2015.

[4] HARIZANOV 2015, p. 25.

[5] HARIZANOV 2015, p. 26.

Kiln 3 belongs to type "II", subtype "b", variant "1", designated for the structures with rectangular plan of the combustion chamber and one tongue-shaped supporting wall, situated in front of the *praefurnium*. Apart from a single Hellenistic example, this kiln type also became popular after the establishment of the Roman provinces of Moesia and Thrace. It was common for the Late Antique period, but, in contrast to subtype II/a, a modified variety of the construction remained in use during the Medieval period[6].

Although different in size and used building material, the tile kiln from the bay of Sveti Atanas belongs to the same class of production facilities (II/b/1), as kiln 3. It could serve as an example of the variety of kilns, in which the tongue wall is formed in the conjunction point of parallel double brick arches.

Construction of the perforated floor

Taking a close look of the used construction techniques, the five kilns from the Late Antique town and the tile kiln from the bay of Sveti Atanas could be organised in two groups, in accordance with the preserved types of perforated floors. The first one was the so-called "movable" type of oven floor[7], made of pre-fabricated ceramic bars, with or without an additional layer of tile fragments, covering the remaining gaps. This type of perforated floor was certainly used in the construction of kilns 1 and 5, and most probably also in that of kilns 2, 4 and 3. Its use was attested in both Pre-Roman and Roman sites along the Black Sea coast[8].

The second type of perforated oven floor comprised several rows of double brick arches, which form a tongue wall in the centre of the combustion chamber. The gaps among the arches were filled with vertically arranged fragments of tiles, bonded and plastered with clay. The upper part of this type of perforated floor was additionally plastered with clay. This variety of construction was used in the erection of the tile kiln from the bay of Sveti Atanas.

The use of architectural elements like arches and vaults in the kiln design was a Roman innovation, which appeared in the territory of Bulgaria after the Roman conquest[9].

Dating

The lack of coins from the excavation of most of the kilns impedes their secure dating.

Kilns 1 and 2 were found immediately to the north of an external baptistery, built around the mid-5th century. For now, as *terminus post quem* of their use could serve the establishment of the settlement in the last decades of the 4th or the beginning of the 5th century. They probably functioned either before the

[6] HARIZANOV 2015, p. 26.

[7] See CORDER 1957; SWAN 1984, p. 29-32.

[8] See for example the Pre-Roman kilns from *Chersonesus* (BORISOVA 1958, p. 144-153) or the Late Antique structures from *Sinope* (KASSAB TEZGÖR 2010) and Archaepolis (LOMITASHVILI & COLVIN 2010, p. 35-38).

[9] See HARIZANOV 2015, p. 26.

baptistery's erection, or after the settlement went into decay during the second half of the 6th century[10].

The excavation of kilns 3 and 4 produced very little datable material. The stratigraphic situation in this part of the settlement, together with the dating of the buildings nearby, provide a possible date in the second half of the 5th or the first half of the 6th century for the time of their operation.

Kiln 5 was discovered beneath a stone wall from the second half of the 6th century. The amphora fragment discovered inside the stoking channel could be most probably dated to the late 4th or the 5th century[11], so it is very likely that this kiln was in use at some point in the 5th century.

The most precisely dated of the six kilns was the one from the bay of Sveti Atanas, where the discovered coins and fragments of Phocaean red slip ware indicated that it was in operation during the 6th century[12].

Conclusion

The preserved parts of the five kilns from the ancient town in nowadays Byala were built using techniques and materials common for the Greek derived traditions in the craft. The tile kiln from the bay of Sveti Atanas on the other hand was a representation of the Roman brought practises in ceramic technology. The latter could be considered as an indication that kiln building along this section of the Black Sea coast experienced Roman influence much later than other parts of the Balkan Peninsula, probably due to the strong presence of Greek potters. Interestingly, the last period in question coincides to a certain extent with the establishment of the *quaestura exercitus* in the time of Justinian[13].

Catalogue (kiln's dimensions)

Kiln 1

Internal dimensions (meters):	Combustion chamber	Support	Perforated floor (for each prefabricated ceramic bar)	Firing chamber	Stoking channel	Stoke pit
Diameter	1.74-2.00	-	-	-	-	-
Width	-	0.50* (0.60)	0.14-0.20	-	0.60-0.74	4.00
Length	-	0.66* (0.70)	0.80-0.86?	-	1.50	2.80
Height / depth	0.90	0.78*	-	-	0.60* (0.80?)	1.00-1.10
Thickness	0.35-0.40	-	0.08-0.13?	-	0.20-0.25	-

[10] The ceramic material found during the excavation of the kiln is still under examination.

[11] See OPAIȚ 2004, p. 18.

[12] YOTOV & HARIZANOV 2017,p. 492-494.

[13] See TORBATOV 1997, p. 78-87.

Kiln 2

Internal dimensions (meters):	Combustion chamber	Support	Perforated floor	Firing chamber	Stoking channel	Stoke pit
Diameter	-	-	-	-	-	-
Width	0.60-0.65	0.12	-	-	0.25-0.30?	4.00
Length	0.90	0.20	-	-	0.20*	2.80
Height / depth	0.26*	0.20	-	-	0.10*	1.00-1.10
Thickness	0.12-0.18	-	-	-	0.10	-

Kiln 3

Internal dimensions (meters):	Combustion chamber	Support	Perforated floor	Firing chamber	Stoking channel	Stoke pit
Diameter	-	-	-	-	-	-
Width	0.95* (1.40?)	0.20	-	-	0.60*-0.40*	-
Length	1.05	0.40	-	-	0.55	-
Height / depth	0.55*	0.20*	-	-	0.25*	-
Thickness	0.20	-	-	-	0.15	-

Kiln 4

Internal dimensions (meters):	Combustion chamber	Support	Perforated floor	Firing chamber	Stoking channel	Stoke pit
Diameter	-	0.28	-	-	-	-
Width	0.85* (1.30?)	-	?	?	?	?
Length	0.70* (1.10?)	-	?	?	?	?
Height / depth	0.16*	0.06*	-	?	?	?
Thickness	0.20	-	?	?	?	-

Kiln 5

Internal dimensions (meters):	Combustion chamber	Support	Perforated floor (for each pre-fabricated ceramic bar)	Firing chamber	Stoking channel	Stoke pit
Diameter	1.40-1.60	0.45-0.55	-	?	-	?
Width	-	-	0.10-0.13	-	0.40-0.50	-
Length	-	-	0.30* (0.60-0.65?)	-	0.35-0.40	-
Height / depth	0.90	0.90	-	?	0.70	?
Thickness	0.20-0.35	-	0.08-0.10	?	-	-

Tile kiln, St. Atanas bay

Internal dimensions (meters):	Combustion chamber	Support	Perforated floor	Firing chamber	Stoking channel	Stoke pit
Diameter	-	-	-	-	-	-
Width	3.10	0.70	2.70-2.80	2.70-2.80	0.80	?
Length	3.20	2.40	2.90-3.00	2.90-3.00	1.40	?
Height / depth	1.20-1.40	1.20-1.40	-	1.20*	0.85-0.90	?
Thickness	0.60-0.70	-	0.22-0.54	0.40-0.45	0.70-0.80	-

* – preserved size
(..) – original size
(..?) – supposed original size

BIBLIOGRAPHY

BORISOVA 1958 – V. V. Borisova, *Goncharnye masterskie Hersonesa (Po materialum raskopok 1955 – 1957 gg.)*, SA 4 (1958), p. 144-153.

CORDER 1957 – Ph. Corder, *The structure of Romano-British pottery kilns*, The Archaeological Journal 114 (1957), p. 10-27.

HARIZANOV 2015 – A. Harizanov, *Peshti za keramika v dneshnite bulgarski zemi prez I – VI vek (Ceramic kilns in the territory of Bulgaria from 1st to 6th c.)*. Avtoreferat na disertacia, Sofia, 2015.

KASSAB TEZGÖR 2010 – D. Kassab Tezgör, *Les fouilles et le matériel de l'atelier amphorique de Demirci près de Sinope*, Varia Anatolica 22 (2010).

LOMITASHVILI & COLVIN 2010 – D. Lomitashvili & I. Colvin, *Late Roman - Early Byzantine kilns and production from Nokalakevi – Archaeopolis*, in: D. Kassab Tezgör & N. Inaishvili (eds.). PATABS I. *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 Avril 2006, Varia Anatolica 21 (2010), p. 35-38, Pl. 5, 20-22.

OPAIŢ 2004 – A. Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD). Aspects of Economic Life in the Province of Scythia*, BAR International series 1274, 2004.

SWAN 1984 – V. G. Swan *The Pottery Kilns of Roman Britain*, Royal Commission on Historical Monuments, Supplementary Series 5, 1984.

TORBATOV 1997 – S. Torbatov, *Quaestura exercitus*, Archaeologia Bulgarija, I, 3, Sofia, (1997), p. 78-87.

YOTOV & HARIZANOV 2017 – V. Yotov & A. Harizanov, *Pesht za stroitelna keramika (VI vek) na yuzhnia briag na zaliva Sv. Atanas krai Byala, Varnensko (A Tile Kiln (6th c.) on the South End of St. Atanas Bay, near Byala, Varna Region)*, Dobrudzha 32 (2017), p. 487-496.

YOTOV & MINCHEV 2013 – V. Yotov & A. Minchev, *Kysnoantichna krepost na nos Sveti Atanas (Late Antique fortress on St. Atanas cape)*, Varna, 2013.

Fig. 1 - View of the fortified port-town at cape Sv. Atanas and the bay where the tile kiln is located (after YOTOV & MINCHEV 2013).

Fig. 2 - Plan of the intramural area of the Late Antique town with the locations of the five kilns (after V. Yotov & M. Valchev).

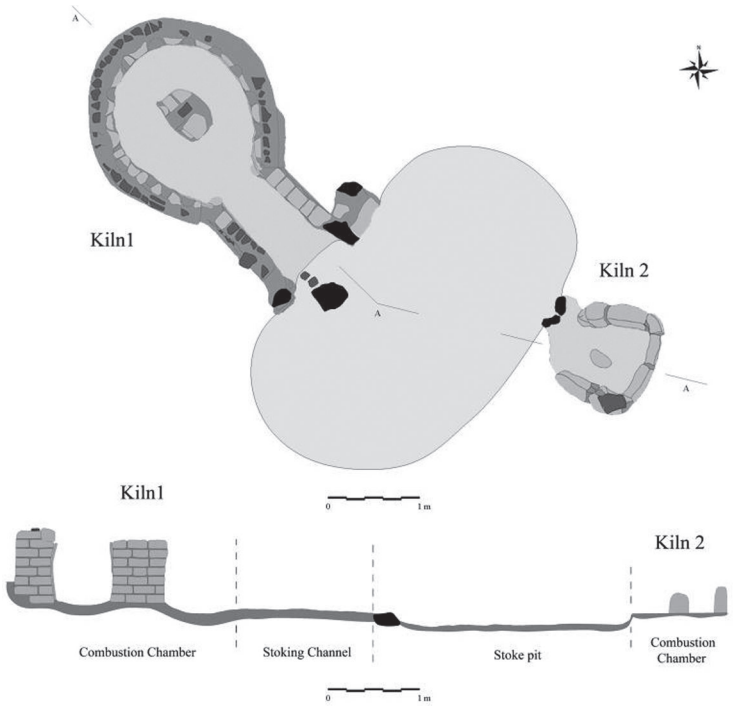

Fig. 3 - Kilns 1 & 2 – plan and section (after A. Harizanov).

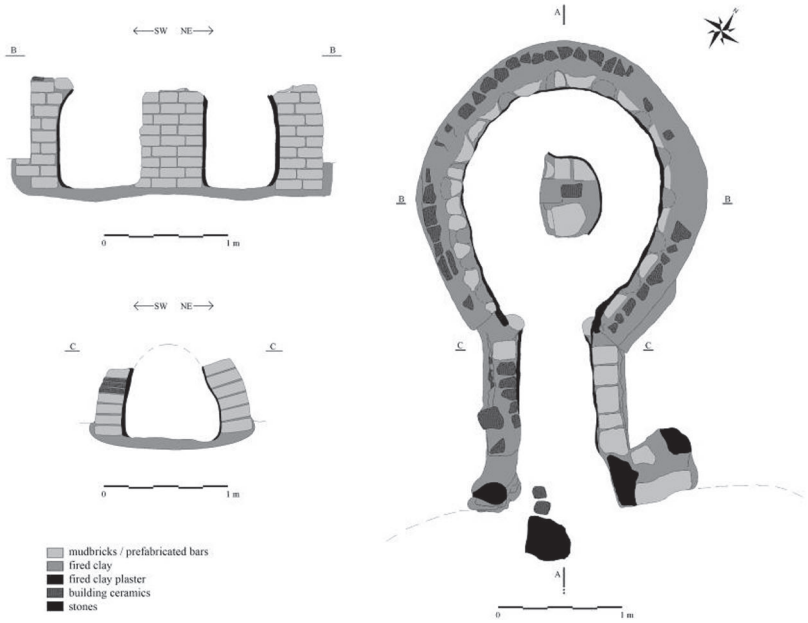

Fig. 4 - Kiln 1 – plan and sections (after A. Harizanov).

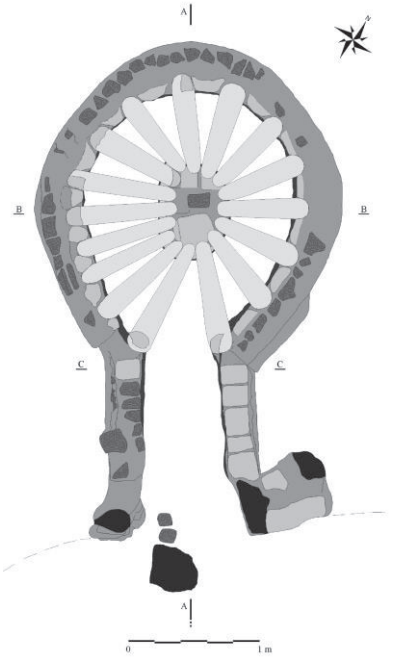

Fig. 5 - Kiln 1 - Reconstruction of the lower part of the perforated floor (author A. Harizanov).

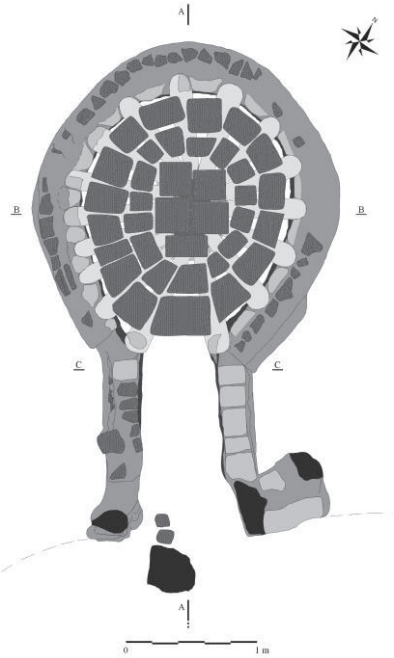

Fig. 6 - Kiln 1 - Reconstruction of the upper part of the perforated floor (author A. Harizanov).

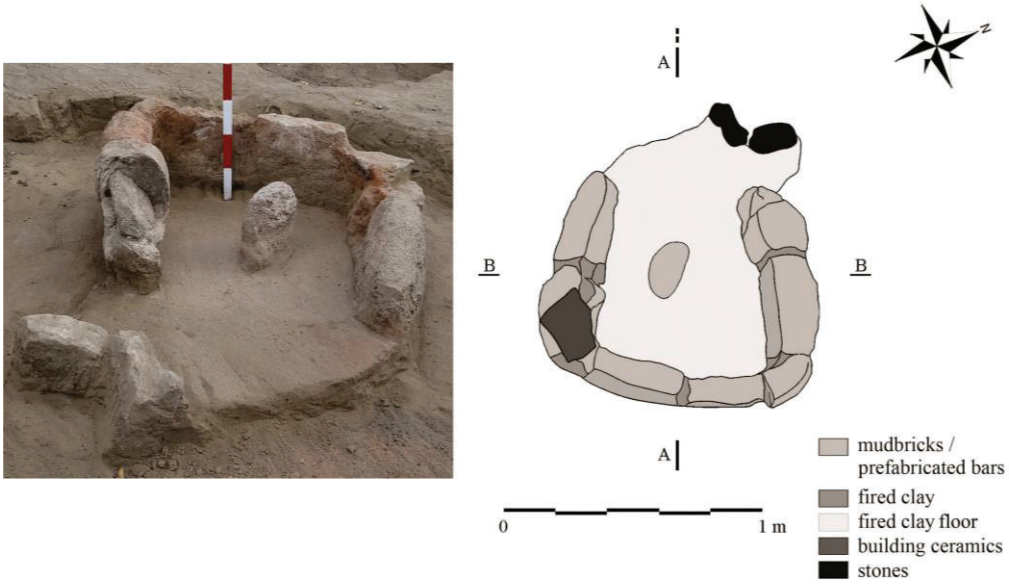

Fig. 7 - Kiln 2 (photo V. Yotov, plan after A. Harizanov).

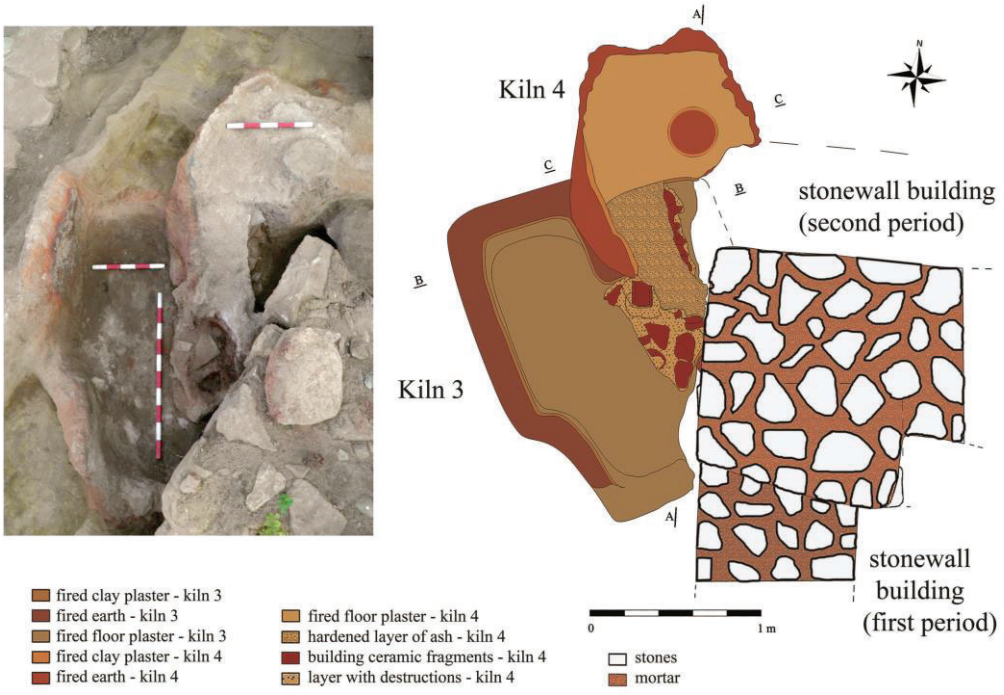

Fig. 8 - Kilns 3 & 4 (photo and plan after A. Harizanov).

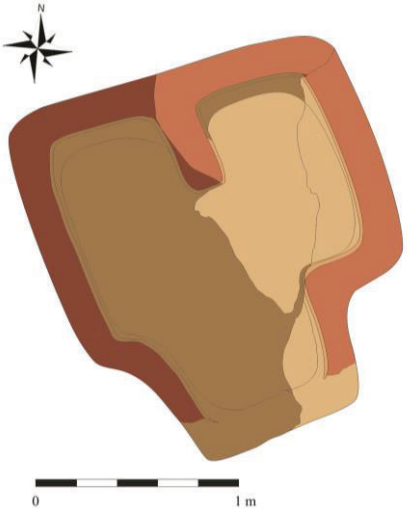

Fig. 9 - Kiln 3 – Reconstruction (author A. Harizanov).

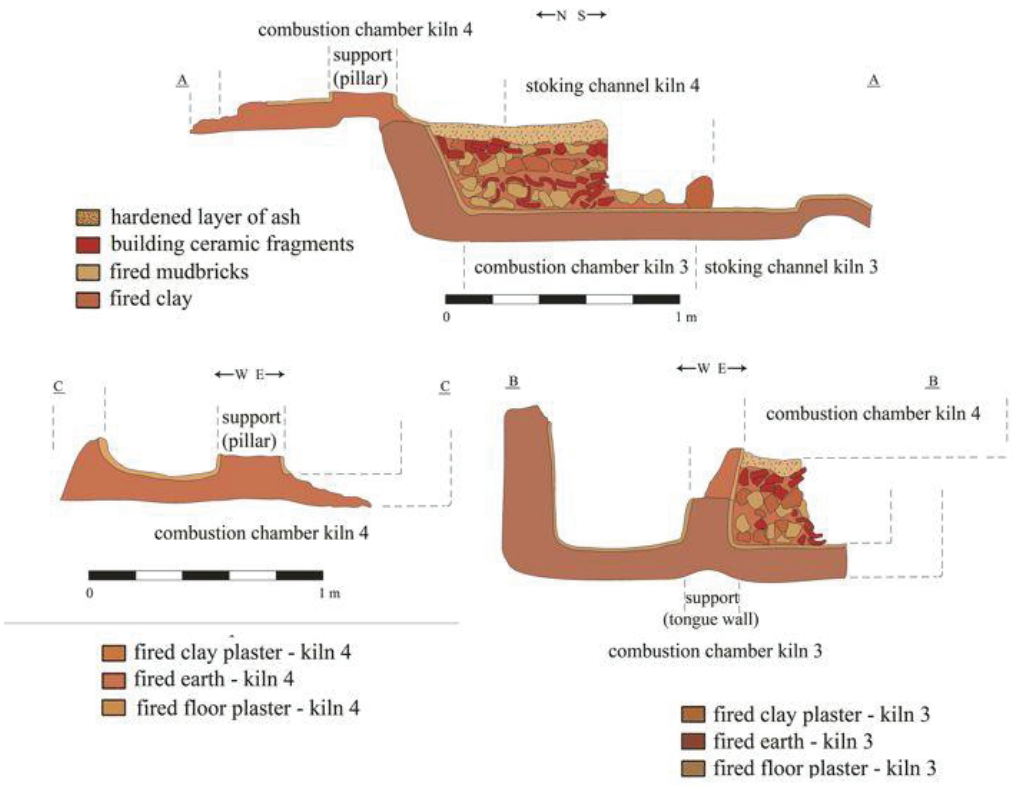

Fig. 10 - Kilns 3 & 4 – Sections (after A. Harizanov).

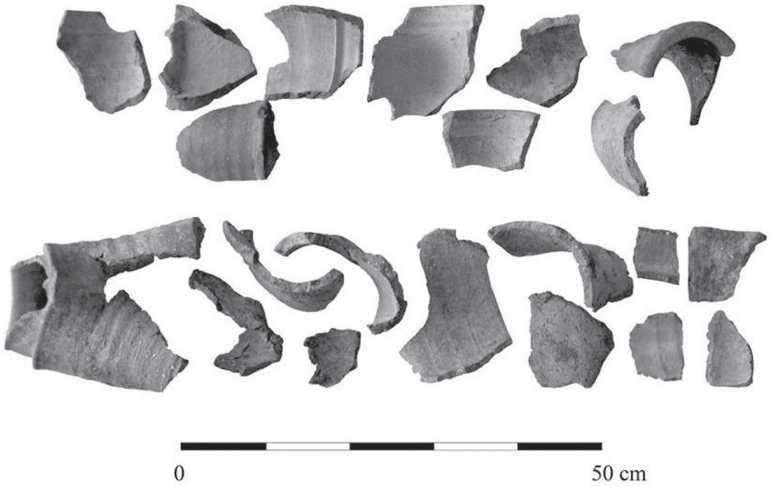

Fig. 11 - Ceramic pipes found inside kiln 3 – discarded production or remains of the perforated floor (photo A. Harizanov).

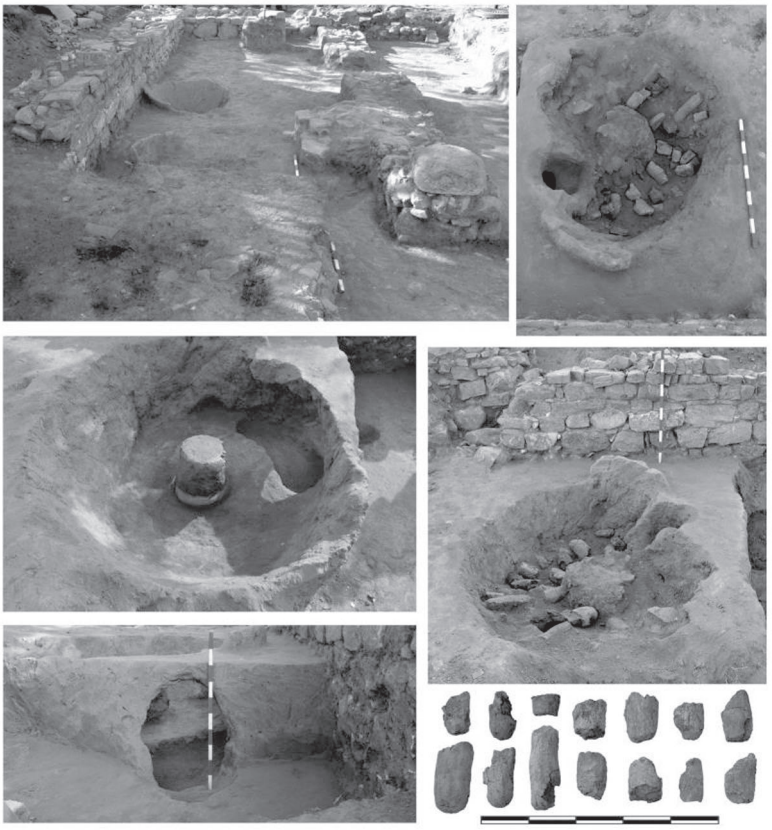

Fig. 12 - Kiln 5 – Photos of the perforated floor, the combustion chamber, the stoking channel and the pre-fabricated ceramic bars (after V. Yotov).

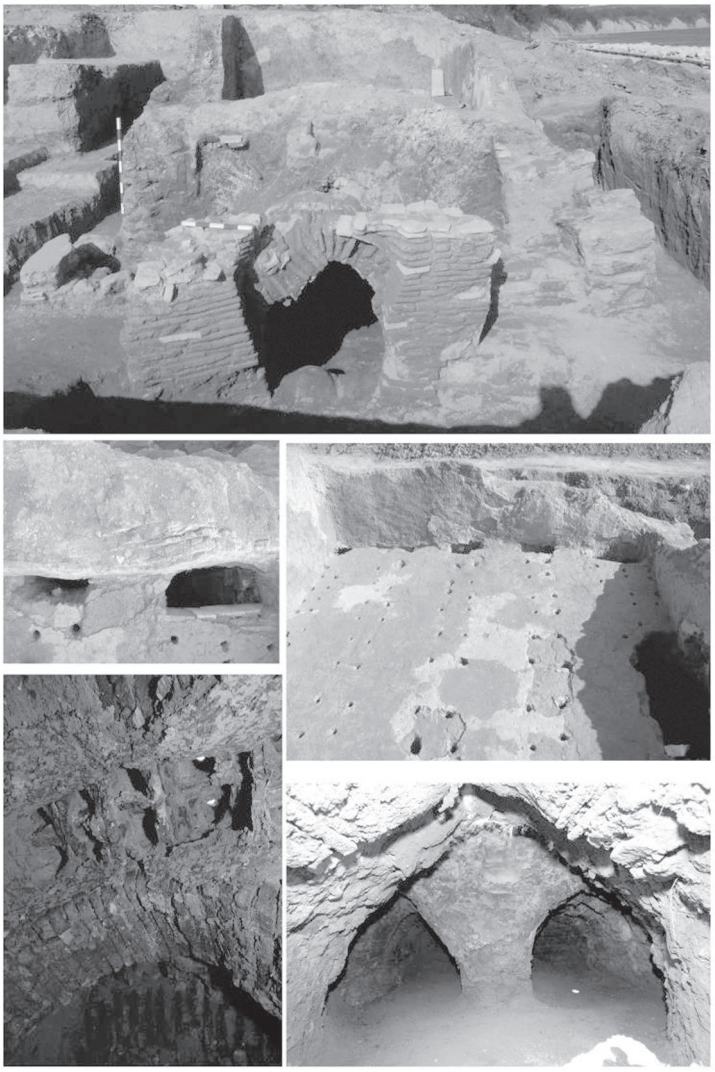

Fig. 13 - The tile kiln at the Sveti Atanas bay (photos V. Yotov & A. Harizanov).

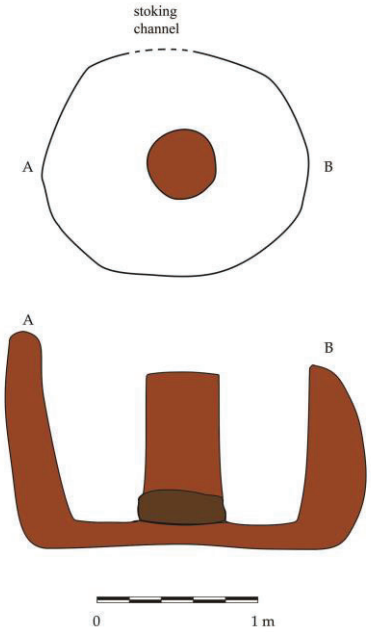

Fig. 14 - Kiln 5 – Plan and section (after V. Yotov & A. Harizanov).

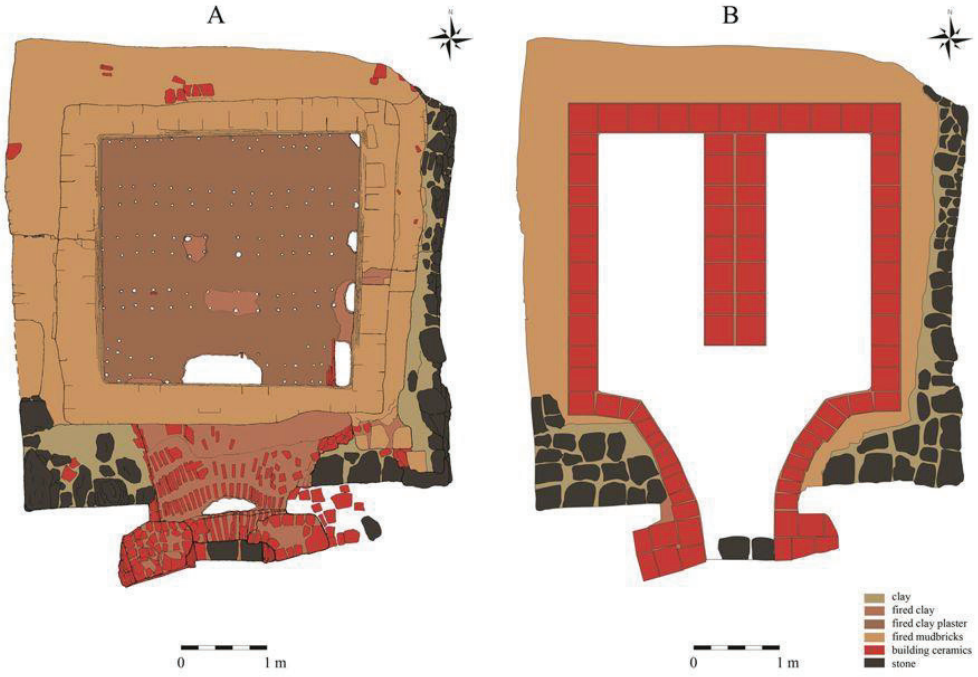

Fig. 15 - The tile kiln at the Sveti Atanas bay, plan of the firing (A) and the combustion (B) chamber (after A. Harizanov).

POTTERY PRODUCTION IN THE LATE ANTIQUE PORT TOWN AT CAPE SVETI ATANAS NEAR BYALA, REGION OF VARNA – BULGARIA (5TH-6TH C. AD)

Alexander MINCHEV*
Valeri YOTOV*

Cuvinte-cheie: *Bulgaria, coasta Mării Negre, Byala, oraș antic târziu, producția de ceramică, cuptoare, ceramică de uz casnic, opaițe, matrițe.*
Keywords: *Bulgaria, Black Sea coast, Byala, Late Antique town, ceramic production, kilns, household pottery, lamps, molds.*

Rezumat: *Orașul din perioada antică târzie cu nume necunoscut din apropierea localității moderne Byala, regiunea Varna, Bulgaria, a fost înființat la sfârșitul secolului al IV-lea sau la începutul secolului al V-lea și a fost locuit continuu până la începutul secolului al VII-lea p. Chr. Este situat la capul Sveti Atanas, unde săpătura arheologică sistematică, condusă de autori timp de un deceniu, a ajutat la dezvelirea unei mari părți a unui oraș-port fortificat necunoscut până atunci, datând din perioada antică târzie/ bizantină timpurie. În timpul săpăturilor în interiorul și în jurul așezării s-au găsit dovezi ale activităților artizanale de diferite tipuri, care s-au desfășurat timp peste două secole, de-a lungul a două perioade de locuire a orașului. Majoritatea activităților se desfășurau în oraș. Unul dintre meșteșugurile atestate pe scară largă a fost producția de diferite tipuri de ceramică de uz casnic și mai puțin de articole de lux, opaițe, capace și materiale de construcții. Cuptoarele și o serie de descoperiri izolate legate de producția de ceramică datează din secolul al V-lea p. Chr. și mai ales din secolul al VI-lea p. Chr.*

Abstract: *The Late Antique town of unknown name near the modern day town of Byala, Region of Varna, Bulgaria was established in the late 4th or in the early 5th c. and was occupied continuously until the beginning of the 7th c. AD. It is situated on Cape Sveti Atanas, where the regular archaeological excavation, conducted by the authors over a decade, helped to reveal a large part of an unknown so far Late Antique/Early Byzantine fortified port town. During the excavation in - and around the town, evidences for*

* Alexander MINCHEV: Varna Archaeological Museum, Bulgaria; e-mail: al_minchev@abv.bg.
* Valeri YOTOV: Varna Archaeological Museum, Bulgaria; e-mail: yotov_arch@yahoo.com.

artisanal activities of various kind have been found, which continued over two centuries: through the two periods of town occupation. Most of the activities were carried on within the town. One of the widely attested crafts was the production of various forms of household pottery and less of fine ware, oil lamps, lids and construction ceramics. The kilns and a number of isolated finds connected to the pottery production are dated in the 5th c. AD and mostly in the 6th c. AD.

Since 2009, the authors of this study started excavation of an unknown so far by name Late Antique town located on the Bulgarian Black Sea Coast near Byala, Region of Varna and the work is still in progress. The ancient town is situated near the modern one, on the high cliff of Cape Sveti Atanas. During the past nine years of research, within the fortified living area there have been excavated tens of houses, some shops and workshops, wineries, a bath and a very interesting Early Christian compound that consists of a church, two baptisteries (of different construction periods) and the residence of the priest or *chora*-episcope, etc.[1].

There are a number of structures of various function excavated in- and outside the Late Antique town and some of the most interesting ones are the pottery kilns that have been discovered (**Fig. 1**).

Fig. 1. Excavated areas of the Late Antique port town at cape Sveti Atanas near Byala until 2017 with location of the discovered pottery kilns.

[1] YOTOV & MINCHEV 2013.

There are four kilns for production of household ceramics and one for construction ceramics (pipes), which are located in three different areas in the town (see the description and discussion about the construction of these kilns in the article of V. Yotov and A. Harizanov published in this volume). There was discovered also a large kiln for producing construction ceramics: bricks and roof tiles and possibly for some other specific ceramic items, which is located outside the town, south of Cape Sveti Atanas. It was dated in the 6th century AD and has been already published[2]. Because of that and having in mind its location, it is not included in our study.

Kiln no. 1 (**Fig. 2**)

Kiln no. 1 is situated immediately next to the north wall of baptistery no. 2. It has an oval horizontal cross-section and an almost rectangular stocking channel facing south. In front of the channel a large irregular-oval stock stock-pit was discovered, which contained various production wastes and other items: a number of after firing discarded pottery fragments; more or less preserved pottery, etc., mixed with charcoals and fragmented remains of previous destructions of the kiln volt. In the pit also two fragments of different form oil lamps were found, which however were not produced there. Inside the stocking channel an entirely preserved jug was discovered too. The collection of pottery production wastes included fragments of both larger and middle size household ceramics.

Fig. 2. Pottery kiln No 1.

The research of these finds revealed a large list of various in shape and function vessels and other ceramic objects, which have been fired in the kiln. They included the following types and forms produced in the workshop, which that kiln and maybe kiln no. 2 belonged to and was situated maybe somewhere near them.

I. Table amphorae (Plate I: 1-2)

The amphorae were of at least two different types. Only a few little fragments have been found, which did not allow a sure reconstruction of the original shapes and sizes of these storage vessels.

1. Two of the fragments belong to a globular in shape amphora probably of medium or smaller (?) size which has a cup-like mouth and two short, curved and flattened handles (**Plate I: 1**). The original fabric was most probably brown with a lot of sand inside but now because of over-firing in the kiln, the fragments have a

[2] YOTOV & HARIZANOV 2017, p. 487-496.

dark grey/black color. There is no data available about the bottom of the vessel. I have found no exact parallel of that amphora in the province of Moesia Secunda but in Iatrus (Krivina), Bulgaria there is a similar type although of smaller size[3]. Another one similar vessel comes from the province of Scythia, maybe also of smaller size than that from Byala. It is a variation of type II called by A. Opaiţ "*lekythos* type jug", which was supposedly used as container for olive oil[4]. A half-preserved and rather similar vessel was found in Murighiol, Romania, the difference being (as well as by the one in Iatrus) the handles, which are fixed on the shoulders and not on the mouth of the amphora[5]. Therefore we may suppose that the amphorae, which were produced (fired) in pottery kiln no. 1 in Byala were of a locally invented form (?) after a similar Early Byzantine prototype but this suggestion needs more proofs.

2. Five handles (**Plate I: 2**) discovered in the stock pit belonged definitely to medium in size table amphorae, produced by using clay of same color, fabric and consistence. Three of them were of oval cross section and slightly curved, while the other two have almost circular cross section and have twisted ribs. Fragmented table amphorae of medium size and ring-shaped base with similar or almost same handles have been attested in some sites in the Province of Scythia like Tomis (Constanţa), Toprachioi etc. in Romania[6]. It seems that these characteristic vessels were used for decanting wine from transport amphorae and served as table ones during eating.

II. Jugs (Plate I: 3-4)

Four fragments of upper sections (**Plate I: 3**) and one entirely preserved jug (**Plate I: 4**) were discovered during excavation of kiln no. 1.

The well preserved one was discovered in the debris of the combustion channel of the kiln. It has a slightly flattened globular body, almost flat bottom, short cylindrical neck and a cylindrical mouth with rounded rim and has a rib beneath it. The handle is flat, ribbed and fixed under the mouth and on the shoulders. It is made of fine fabric of orange-red clay with very small inclusions of sand in it. In the stock pit, among the wastes two more fragments of similar jugs were found, which have now dark-gray color of the fabric due to over firing in the kiln. One of them has a mouth of same form like the jug and the other three present part of the body with handle and a small section of the mouth.

The type is well known in Moesia Secunda and Scythia and it has been suggested that it derived from bronze and glass vessel forms. Finds of such jugs in Moesia Secunda and Thracia are described as Type I, variation 1[7]. Very similar in shape jugs are known from Peychinovo, Region of Ruse[8] and in the Late

[3] BÖTTGER 1982, p. 56, no. 388, pl. 31.
[4] OPAIŢ 2004, p. 70.
[5] OPAIŢ 2004, p. 70, type II, pl. 48/ 8.
[6] OPAIŢ 2004, 91, pl. 4/ 1-4.
[7] KUZMANOV 1985, p. 28 and bibliography.
[8] KUZMANOV, 1985, p. 29, pl. 17, K-26.

Antique town Iatrus (Krivina), Region of Ruse, both in Moesia Secunda[9]. In Scythia they belong to the group of jugs type II-B, which however have usually a ring-base[10], the best parallel being one vessel from Histria[11].

III. Cooking pots (Plate II-III)

The largest amount of discarded pottery, which was produced somewhere near to kiln no 1 and fired inside it, belongs to cooking pots. All of them were found in the stoke pit, which was situated in front (south) of the kiln. Among them there are two-handled pots and possibly one-handled ones too. We were able to reconstruct entirely or to a great extend the forms of certain cooking pots using the discovered fragments of some of these vessels while most of the other finds are a number of fragments of both finished vessels, which were broken for some reasons as well as pottery wastes.

1. Two handled cooking pots

They have a globular body sometimes decorated by shallow horizontal ribs and with either flat or rounded bottom. The mouth is wide, with rounded or straight shaped rim, having inside a rib for fixing the lid. The handles are flat, rounded outside and usually ribbed but there are also plain ones. They are fixed either on, or right under the rim of the pot. The fabric is either of brick-red or gray color with a lot of sand (silicate) inside, which helped to prevent the leaking of liquid food during the cooking process. Two sizes can be distinguished: one larger and one smaller. If there was a one-handled variation of these pots (which is very possible but we have no real proof about that) they have been made with the same clay and in the same form.

These cooking pots are very typical for the Late Antique/Early Byzantine period on the Balkans and namely in Moesia Secunda, Thracia and Scythia provinces of the empire. In Moesia Secunda and Thrace they have been described as Type II[12] while the one-handled pots belong to Type I[13]. In Scythia similar cooking pots Type III[14] and some of them but of smaller size than those from Byala and having flattened globular body have been described as casseroles Type VII[15].

2. Cooking pot without handles

Only one fragment of such a pot has been found in the waste containing pit in front of Kiln no. 1. Nevertheless it gives that such type of pots was in the list of the local producer who used that kiln. The fragment shows a larger in size pot

[9] BÖTTGER 1982, p. 124, pl. 29, no. 364.
[10] OPAIȚ 2004, p. 60.
[11] OPAIȚ 2004, p. 60, pl. 46/ 9.
[12] KUZMANOV 1984, p. 50-51, pl. 30, Г-33-40; 44.
[13] KUZMANOV 1984, p. 47-50, pl. 29, Г-21; 26; 29
[14] OPAIȚ 2004, p. 45-46, pl. 37/4-7.
[15] OPAIȚ 2004, p. 56.

with probably globular body with ribbed decoration on the lower side of the shoulders and extended, almost flat rim (**Plate IV: 2**). The fabric is finer than the previous one, orange-red in color and also with sand inside. In Moesia Secunda they have been described as pots of Type V[16]. Very similar and entirely preserved ones have been discovered in Iatrus (Krivina). There they have been listed by B. Böttger as Type V of the pottery discovered during excavation of that site[17].

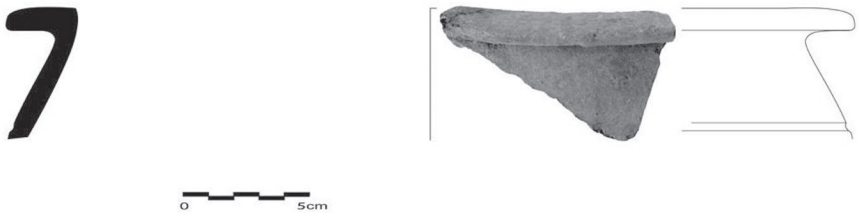

Fig. 3. Fragment of a discarded cooking pot without handles.

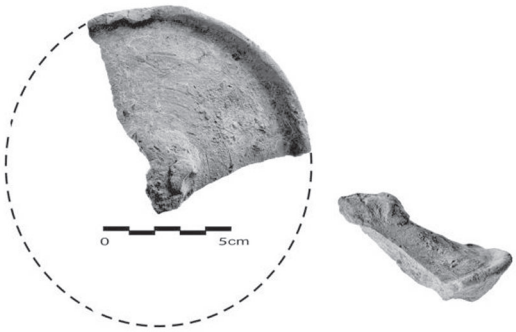

Fig. 4. Ceramic lid discarded after firing process discovered in the stock pit next to the kiln

The form of this pot resembles also the cooking pot found in Tomis, in Scythia, but its fabric is black with white mica and fine quartz. It has been supposed that it was an import to the ancient city and has to be dated maybe in the 4th c. AD[18], which is too early for the pot from the site near Byala.

If this is really so, the vessel in discussion may be considered as a local version of imported pots, which have reached the market of the Late Antique town located on Cape Sveti Atanas. On the other hand, several similar cooking pots discovered in the late Antique town near Iatrus/Krivina[19] is a good indication about a larger local production of that type of cooking vessels in Moesia Secunda.

IV. Lids (Fig. 4)

In the stock pit where the waste production and other pieces out of use were stored, a fragmented ceramic lid was found damaged during the firing process. It is relatively well made and has a conical shape with uplifted rounded edge and a

[16] KUZMANOV 1984, p. 54-55, pl. 31, Г-52.
[17] BÖTTGER 1982, p. 67, pl. 47, nos. 496-497.
[18] OPAIȚ 2004, p. 47, type VII.
[19] BÖTTGER 1982, p. 67.

little irregular bulb-like handle on top. The clay it was made of was buff and most probably light brick-red colored, which due to over-firing became greyish. Only about one third of the lid survived with a diameter of 5.2 cm and maximum thickness of 0.5 – 0.6 cm.

The size of the lid helps to assume that it was designed and used to cover cooking pots (and maybe table ones too) of smaller size. In some of the excavated houses of the Late Antique town on Cape Sveti Atanas many fragments of similar in size pots have been discovered like the entirely preserved one, in which seven gold coins of Justinian I (527-565) and Justin II (565-574) were deposited[20].

V. Vessels for eating

Among the pottery wastes discovered in the stock pit of kiln No 1 there were discovered also a few fragments, which belong to various forms of vessels used in everyday life in the town for eating.

1. Flattened, almost spherical bowl (Plate IV: 1)

The only fragment found in the stock pit of kiln no. 1 represents a cup of flattened cylindrical body with an extended horizontal and flat rim, which most probably had a flat bottom. The fabric is now dark grey-black but maybe originally it was brown or dark brown and it has some sand inclusions. In Scythia Minor similar in shape vessels belong to the distinguished type II of the so-called local fine wares with fine dull brown color, which have a rather large mouth: between 18 and 26 cm[21].

The fragmented bowl from kiln no. 1 is evidence for the production of similar in shape bowls in this workshop here too but maybe in limited series, although in many houses of the town a number of similar in size and shape bowls have been found as well as larger ones (see down here). They must have been produced in other, still not discovered pottery workshops.

2. Deep hemispherical bowls (Plate IV: 2-3)

Another one single fragment of a deeper bowl represents a hemispherical body with slightly extended rounded rim and two grooves underneath it represent another type of vessels used for eating (**Plate IV: 2**). The fabric is crude of brick-red color and has some inclusions of fine sand inside. The bowls of that shape were large (maybe of about 0.20 m in diameter) and have had obviously a flat bottom. They resemble very much (except of the groove under the rim) the bowls of Type II in Moesia Secunda, which have been produced in a long period: from late 4th c. AD up to early 7th c.[22]. In Scythia similar ceramic vessels described as deep dishes of Type I have been found[23].

[20] YOTOV & MINCHEV 2013, p. 74.
[21] OPAIȚ 2004, p. 72, type II.
[22] KUZMANOV 1984, p. 40-41, pl. 24/II-29; pl. 28.
[23] OPAIȚ 2004, p. 73, type I.

There is another fragment of a deep bowl discovered in the stock pit, which was also made in kiln no. 1 as we can judge by the fact that it was over-fired. It has a hemispherical body with a flat rim turned inwards and there are two grooves outside under the rim (**Plate IV: 3**). We were not able to find an exact parallel to that bowl and this is the reason to suppose (with a big caution!) that this form was invented by a local potter as far as in the town there have been discovered more fragments of similar in shape bowls.

V. Storage vessels *(pithoi)* of little or medium size

In the stock pit of kiln no. 1, there have been discovered several fragments of storage vessels (*pithoi*). They belong to little or close to medium size vessels. Most of the fragments are from discarded jars (due to over-firing) but there is also one larger fragment of a finished one as well.

Storage vessel (*pithos*) of medium size (Plate IV: 4)

It has probably a pear-shaped body (0.06 to 0.07 cm thick in the survived fragment) with a curved-out and lowered rim. The fabric of the jar is brick-red, dull, with a lot of sand and even with some very little round stones inside. The five discarded after firing fragments discovered in the stock-pit belong to the upper and middle part of the container. They show a pear-shaped body (?) with a decoration of "pinched" band in relief applied around it about its middle or a bit higher. There is no data available about the bottom of the *pithos*. Judging by the dimensions of the preserved fragments and having in mind the diameter of the kiln where these jars were fired, one may suppose that the height of that container jar did not exceed 0.80-0.90 m and it must have had a diameter of about 0.60–0.70 m. This fact approves the possibility that the containers produced in kiln no. 1 were of relatively little, or close to medium size.

There is no exact published parallel to the *pithoi* from the site in Byala. All published storage jars of two types of discovered in Iatrus are much larger and they have usually an extended, horizontal and flat above rim[24]. The container jars from Scythia (Type I) are also quite large and have a distinguished horizontal and flat on top rim[25].

So far, nowhere else in both mentioned above Late Roman provinces there have been found any real evidence about local production of *pithoi* despite that it seems obvious because of the number of finds of that type for the 4th–6th c. AD all around the region. That is why the finds from Kiln no. 1 must be acknowledged as an important addition to the list of pottery types produced in Moesia Secunda. The unusual shape of the rim speaks in favor of a locally invented type, which was made probably by a potter who at certain later period, in the 6th c. AD lived and worked in the Late Antique town on Cape Sveti Atanas. We have to admit, that he was not the only producer of similar ware, because also fragments of other

[24] BÖTTGER 1982, p. 69-70, pl. 50.
[25] OPAIȚ 2004, p. 2-3; see also the discussion there.

types of medium-size and mostly larger storage jars have been found. The fact that during the continuous excavation of the site conducted by the authors during the last nine years over one hundred entirely or partially preserved large *pithoi* of various sizes and much less smaller ones have been discovered is an important evidence about the mass production of such terracotta storage jars in the town and in its vicinity. The larger ones were used as containers for grain (in two of them charcoaled oat was found), water and mostly for wine. The reason to believe the latter suggestion about the function of these containers is because in the ancient town four large wineries[26] have been discovered so far and there are traces of at least two more, which are still not excavated.

VII. Vessel support used during firing process (Fig. 5)

In the debris filling the stock pit of kiln no. 1, also an important evidence for the way some of the pots were fired in that kiln was discovered. This is a fragment of about one third of a solid made ceramic support in circular shape. Its wall has an elongated triangular form with rounded upper edge and flat, slightly extended inwards base. The support is made of buff clay with many inclusions of sand and very small stones and has now dark grey color. The general shape and size of the piece as well as the estimated diameter of about 15-18 cm of that special device suggests that it was used as support for medium in size amphorae with rounded bottom. Generally thinking, this support may have been used for the same purpose, for similar in size table amphorae with little flat or ring base (see above I) or larger cooking pots with rounded or smaller flat bottoms (see above in **Plate II: 1-2**). There is no doubt that this support was made by the same potter, who has used kiln no. 1 for firing some vessels of his diverse production (maybe amphorae?).

Fig. 5. Fragment of a clay support used in the firing process of kiln No 1.

In ancient times, similar rings have been often used for setting over them of freshly produced pots for a while, in order to dry before they were deposited in the upper camera of a kiln for firing them. A ceramic ring of the same type but of slightly smaller dimensions was discovered next to the pottery kiln in a ceramic workshop. It was excavated in the ancient city of Marcianopolis (nowaday Devnya, Region of Varna, Bulgaria). The workshop produced both household- and fine table ware of various types as well as ceramic lamps. It is dated to the

[26] YOTOV & MINCHEV 2013, p. 41-44.

late 4th – early 5th c. AD and along with a kiln for brocks and roof tiles evidenced, about a wide range of local ceramic production in the city during Late Antique period – mostly 4th-5th c. AD but also earlier and later[27]. The ring that was discovered in Devnya was used during preparation of some pots for firing, after they were covered by green glaze. This fact has been proved by drops of green glaze found on the ring as well as by fragments of discarded green-glazed vessels found in the vicinity of the kiln[28].

In the Late Antique town on Cape Sveti Atanas, several other ring-shaped supports for ceramic pots with slightly different forms of their walls have been found too. They came to light in 6th c. AD houses ruined by fire mostly in the early 7th century (see later in this article: *Isolated finds*, **Fig. 10: a-c**).

VIII. Lamps (Figs. 6-7)

In the stock pit and in the stocking channel of the kiln, two fragments of Late Antique terracotta lamps were also found. One of them (**Fig. 6**) presents the rare side of an obvious local imitation of lamps produced in Asia Minor during the 5th–7th c. AD, which are well known in the provinces of Moesia Secunda and Scythia[29], no. 128 with extended bibliography). The upper part of a mold for producing similar lamps was found in Negovantsi village, Region of Vratsa, Bulgaria, now in the collection of the National Archaeological Museum in Sofia[30].

Fig. 6-7. Fragmented lamps used by the potter, discovered in the stock pit.

The other lamp find is the lower part of the body of a small lamp of a type, which under circumstances could not be distinguished (**Fig. 7**) and thus it can offer no information about its dating. However, it seems that these single pieces have found their way to the places they were discovered by chance and were not produced in the kiln. Most probably, they were used by the potter during his work at night and after they were broken, the fragments were thrown away.

[27] MINCHEV & GEORGIEV 1991, p. 223-227, figs. 1-2.

[28] MINCHEV& GEORGIEV 1991, p. 225-226, figs. 35-37.

[29] KUZMANOV 1992, p. 41, no. 299 and bibliography; ICONOMU 1967, p. 25-26, type XXVIII, figs. 49-50 (dated to the 6th c. AD); TOPOLEANU 2012, p. 213-214.

[30] KUZMANOV 1992, p. 56, no. 451.

Therefore they should not to be considered as finds directly connected to the kiln production.

*

Let us discuss in short the dating of kiln no. 1. Most, if not all pottery types found in the stock pit, are forms which have been produced for a long time, the starting point being maybe the late 4th – early 5th c. AD, while the final period is ca. late 6th – early 7th c. AD. That is why very important for the study is the archaeological situation between the kiln and the building next to it, where baptisteries nos 2-3 are situated. It has been established that the town basilica situated on top of the cape was erected originally in the late 4th or very early 5th c. AD and then it has a baptistery located in the narthex. The church (as well as the town) was destroyed most probably during the invasion of the Huns in AD 446/7. The basilica was re-erected in the same general layout sometime in the second half of the 5th c. AD[31]. Then, the old partially destroyed baptistery was covered by a new floor tiling and a chapel was designed over its original place. At the same time, for the purpose north of the church, a new baptistery building was erected, where until the early 7th c., a baptismal font was located[32]. It is important to underline that the stock pit of kiln no. 1 was dug-out immediately next to the north wall of the building, which during the discovery was still blacked with smoke. This is an indication that the kiln was in function until the end of the building and respectively the town: i. e. in the 6th – very early 7th c. AD.

Kiln no. 2 (Fig. 8)

It is situated about 3 m south-west of kiln no. 1 and it is very little. It has an almost rectangular form and was discovered heavily destroyed and seems to have functioned for a very short time. No pottery fragments were found in or around the kiln, which makes its dating very problematic. The observation that in its construction deformed and fragmented ceramic bars like the ones used in kiln no. 1 were re-used lead to the conclusion, that kiln no. 2 was constructed after the first one was built and has already functioned for a certain period (for details on the construction of both kilns see the article of Yotov & Harizanov published in this volume).

Fig. 8. Kiln No 2.

[31] YOTOV & MINCHEV 2013, p. 68; YOTOV & MINCEV 2015, p. 123.
[32] YOTOV & MINCHEV 2013, p. 59-65.

The little dimensions of kiln no. 2 is an indication that it served maybe for producing only small and/or some special pottery items like for instance melting pots for color metals or similar in size ones. Several little pots of that type and other traces of metalwork have been discovered in the town on cape Sveti Atanas in buildings, which served as workshops. They all belong to its second phase of existing of town existence: i. e ca. the second half of the 5th c. AD – early 7th c. and most of them could be dated to the 6th c. AD[33]. In the kiln some other smaller ceramic objects like little fishnet weights, spinning whorls used for making the wool strings and other ones may have been produced too.

Kilns nos 3-4 (Fig. 9)

They must be described and discussed together because kiln no. 3 overlapped kiln no. 4 and they obviously served for producing the same type of pottery items. Both kilns were discovered near the presumable center of the Late Antique town, very close to the excavated public bath and next to a house with a little private bath constructed inside it[34].

Fig. 9. Kilns Nos. 3-4.

Both kilns have a rectangular plan of the combustion camera (**Fig. 9**) and probably there was a rectangular stocking channel from south (for details of the kilns' constructions see the article of V. Yotov & A. Harizanov in this volume). In the debris of the kilns many fragments of deformed during the firing process terracotta pipes were discovered including one more or less well preserved (**Plate V**). Pipes like these were used frequently in both phases of the town occupation. They served for various purposes: for constructing of water conduits (pipelines), canalization, etc. Very close to the place where both kilns are located, in north-south direction runs a water pipeline made of pipes of similar size[35]. Besides, there must have been a water supply system, through which water

[33] YOTOV & MINCHEV 2013, p. 47, fig. 31.
[34] YOTOV & MINCHEV 2013, p. 30-37, fig. 31-33.
[35] YOTOV & MINCHEV 2013, p. 28-29, fig. 17.

was brought to the Late Antique public bath situated near the kilns as well as to the little private one, discovered in a house next to it. Both belong to the first phase of the town occupation (i.e – to the late 4th/ early 5th – mid-5th c. AD) and after their destruction, which happened most probably during the invasion of the Huns in mid-5th c. AD, they were never reconstructed again. This fact gives additional evidence about the dating of kilns nos 3-4 in the first half of 5th c. AD.

In these two, and/or in similar kilns also the tubes used for the hypocaust system of the public bath and for the private one, which belong to the same period, may have been produced (fired)[36].

The house, next to which both kilns were located was constructed during the second phase of the town occupation (in the second half of the 5th – or in the early 6th c. AD) and actually it partially overlaid the earlier one (no. 3), which as well as no. 4 by that time were obviously out of use. Therefore, this situation confirmed the dating of kilns nos 3 and 4 in the first half of 5th c. AD. Their discovery enlarged the list of terracotta items produced in the Late Antique town near Byala with these specific ceramic items.

Kiln no. 5 (Fig. 10)

The kiln was discovered south of the House of the priest and close to the nowadays end of the cape. It was dug out rather deep in the ground and has an oval shape of the compulsion camera, which is well preserved (for details of the kiln construction and its size see the article of V. Yotov and A. Harizanov in this volume). It was built next to a stone foundation of a building and underneath the foundation of another – large one, which was constructed in the second half of the 6th c. AD. This gives an idea about an earlier in time dating of that kiln.

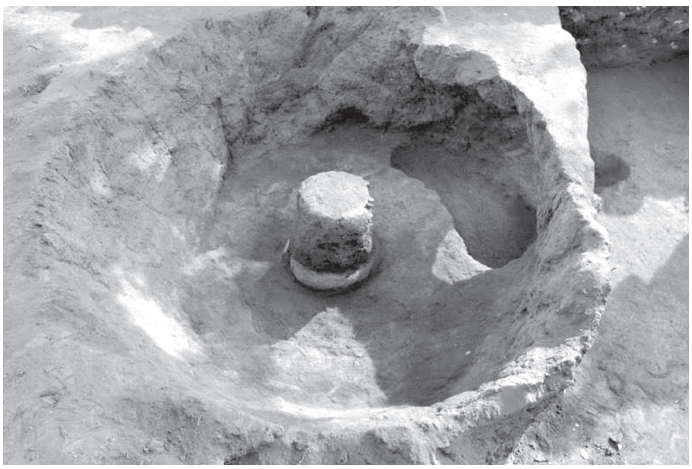

Fig. 10. Kiln No 5.

In the debris inside in the kiln almost half of one deformed during the firing process plate was found. It is made of relatively fine brick-red clay and it seems that originally it was covered partially by very poor red slip, of which only traces are available now. The dish has a semi-conical, rather deep body, with prominent carination of the vertically raised rim, which is almost not elevated and a ring-shaped base (**Plate VI: 1**). Most probably,

[36] YOTOV & MINCHEV 2013, p. 30-37, fig. 18, 21.

this vessel belongs to a series, which was produced in the kiln sometime in the second half of the 5th or the first half of the 6th c. AD (the first period being more possible).

It seems that this dish is a local imitation of LRC pottery of Hayes form 3, which was originally produced in Asia Minor and was a rather popular import in Moesia Secunda and Scythia between ca. 450-600 AD[37].

In the compulsion camera thirty eight ceramic fishnet weights of rather unusual shape were discovered. They are irregular, often oval in cross section and almost rectangular in shape, with rounded ends, having two holes close to each end. Their size vary too: they are between 8 and 10 cm long and 2-2.4 cm wide (**Plate VI: 2**). There are no other fishnet weights of that type found in the town at cape Sveti Atanas so far, nor have we came across similar published objects in Bulgaria and beyond. Nevertheless, their form and size suggest that they belong to a fishnet. It was obviously of smaller size and was used maybe for fishing in rivers or at the sea shore but not in deep sea.

There is no doubt that the fishing net weights were not produced in that kiln, because they are too small and may fall through the holes of the firing camera down to the compulsion one. Besides, the way they were found, in an almost compact group, helps to assume that these weights belonged once to a fishing net, which was out of use, and thrown down by the owner in the already abandoned and partially ruined pottery kiln. On the other hand, such small objects may well have been produced in little kilns like the described kiln no. 2, discussed in this article before.

It was already mentioned, that based on the circumstances of the discovery of kiln no, 5, it must have functioned in the period between the second half/late 5th and the 6th c. AD. It served for producing fine ceramics and maybe in the same time also for household pottery (?). If this was the case, the owner of the kiln has responded to the diverse needs of local citizens and maybe of people who lived in the vicinity and had different possibilities to pay for the pottery, which he used to produce.

Isolated finds related to pottery production in the town

Apart from the discussed pottery kilns, during the last ten years of regular excavation in the Late Antique port town at cape Sveti Atanas, several ceramic items have been discovered, which have direct connection to the local pottery production. Some of them were found out of a secure context but others were discovered in houses, well dated by coins and other finds.

1. Ceramic mold (lower part) for making large lamps (Fig. 11)

It was found in building no. 21 and is made of not very fine clay with small sand inclusions, which due to the strong fire it was in, has now a dark grey-black

[37] MINCHEV 1983a, p. 194-201; see also lately OPAIȚ 2004, p. 76, with extended bibliography.

color. The mold has a pear-shaped body with narrowing and extended front side. A small part of its rear side is missing but now it is restored. The mold was used for producing larger in size pear-shaped ceramic oil lamps, which had an elongated oval base, elevated decorated or sculptured handle and flat disc with decoration of various geometric patterns in relief. During the 6th c. AD they were very popular in Moesia Secunda and Scythia and especially their larger version is typical for the second half of that century and the very beginning of the 7th c. AD[38].

Fig. 11. Lower half of a mold for making oil lamps (restored).

Two lower parts of molds similar in shape and size made of brown and beige clay (one of them fragmented) have been discovered along with a number of other upper parts of molds used for producing the same type of ceramic lamps and several other tools of a potter. They were all deposited in a tower of the Late Antique fortified town Cranea, now Kranevo, Region of Dobrich, Bulgaria[39]. The town was devastated, set on fire and ruined during one of the last Avars and Slavs ride in the Balkan that took place at the end of the 6th c. AD. All found molds belonged to a ceramic workshop specialized in lamp production, which was located maybe not far from the place where that deposited "treasure" of a local potter was discovered. The time when the molds and the tools were deposited shows clearly that the workshop in Cranea has functioned in the last decades of the 6th c. AD. This must be also the dating of the mold from the Late Antique town near Byala but it may have been in use some time later: up to the beginning of the 7th century. An indication about that is the fact, that the mold was discovered in a house ruined by fire in the early 7th century but surely before AD 610-615/616, which is the date of issue of the last coins discovered in the town[40].

2. Circular ceramic stands for pots (Fig. 12)

In a house ruined also by fire by the end of occupation of the Late Antique town at cape Sveti Atanas (i. e. in the first one and a half decade of the 7th c. AD), about half of a solid ceramic ring was discovered. It is made of relatively fine orange-beige clay. The ring has a bi-conical shape with flat rim and base. It is decorated by a relief band about its middle and a shallow groove under the rim.

In another house, which was abandoned in a hurry and later devastated and set on fire at the same time, two more similar rings were found (also fragmented),

[38] KUZMANOV 1982, тип XXXVIII, nos. 315-319; ICONOMU 1967, p.147-153, type XXXIII, nos. 764-805, etc.

[39] TONCHEVA 1953, p. 86-87, fig. 129-130.

[40] YOTOV & MINCHEV 2013, p. 76, coin time plate 2.

along with plenty of various pottery (including a few imported LRC ones), amphorae and *pithoi*.

The second ceramic ring is made of fine beige-orange clay and has a quasi-conical form with thin rounded rim and a flat base. Only about one third of the ring was found but it is now reconstructed.

The third ceramic ring is made of clay similar as consistence and color, but has a bi-conical form with rounded rim and flat base. Only about a quarter of it was discovered (now also reconstructed).

The heights of these ring supports vary between 6.7 and 9.1 cm, but maybe there were some larger ones too. We suppose that the three rings were produced with the intention to be used in a pottery workshop, as the one discovered in kiln no. 1. Of course, it should not be excluded that these particular ones have been used in the houses they were found in, as normal stands for amphorae or other household pottery. We must underline though, that these containers or pots must have been of middle size and with rounded bottom. These rings are also suitable as supports for various other vessels, which were regularly used either in the kitchen or in the household in general as well as by some craftsmen during work. This is the reason to believe that they and similar ring shaped supports have been produced mostly in local ceramic workshops.

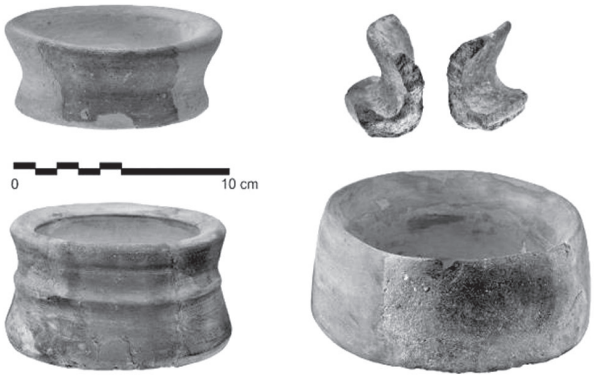

Fig. 12. Ceramic supports for amphorae and other pots.

In the town, in and outside other houses several fragments of similar clay supports of various sizes have been found. However, they are too small and do not allow the reconstruction of their original forms (see an example on **Fig. 12** the right upper corner). There is no doubt that they have all served the same purposes as the ones described here and that on **Fig. 5**: for firing vessels in kilns and for domestic needs.

3. Ceramic lid for cooking pots (Fig. 13)

In another house of the Late Antique town a ceramic lid of medium size was discovered. It is made of buff brown clay (now dark gray due to over-firing in the kiln) and has a conical form with protruding handle on top. The lid was deformed a little during the process of firing but nevertheless, the fact that it was found in a house means that it was used in the household. The lid was discovered in the last layer of occupation of the town devastated by fire (late 6th – early 7th c. AD), which means that it was produced sometime in the late 6th c. AD.

Fig. 13. Ceramic lid for cooking pots.

This type of ceramic lid is very popular in Late Antiquity (4th – 6th c. AD) and was produced in various sizes according to the pots they covered. In the Late Antique settlement near Odartsi, the same types of lids have been discovered in houses dated to the 6th c. AD[41]. A date of the 6th c. AD – early 7th century has been given to a conical lid of same type used to cover cooking pots discarded by bad firing, which was found in Odessos (Varna). It proves that similar items have been produced in that ancient city too[42]. In Istanbul (Constantinolple), there is data about the use of similar conical ceramic lids in the early 7th century too[43]. These facts support the dating of the ceramic lid from the ancient town near Byala suggested by the present authors.

4. Mold for lids with decoration in relief (Fig. 14)

In a house located in the eastern part of the town near Byala, there a fragmented mold for producing ceramic lids with decoration in relief on its top side was discovered. It is made of light brown buff clay mixed with a lot of straw and some sand inclusions inside. The mold has a circular form but only about one third has survived. The actual size of the fragment is: 11.4 cm long and 8.1 wide, with a reconstructed original diameter of about 18 cm. The outer surface of this rare piece is roughly flattened, while the inner one is convex and surrounded by a not very high and rectangular in cross section edge. Inside the mold, there is a shallow incised decoration made of mostly intersecting, irregular arch-shaped and irregular in size and position lines, which are surrounded by a circle. Actually, the general design is rather crude and not very attractive. On the inner surface of the mold, there is a large black flake, which appeared obviously due to the fire in which the house was burnt to ashes. The dark flake covers also the broken edge of the mold, which

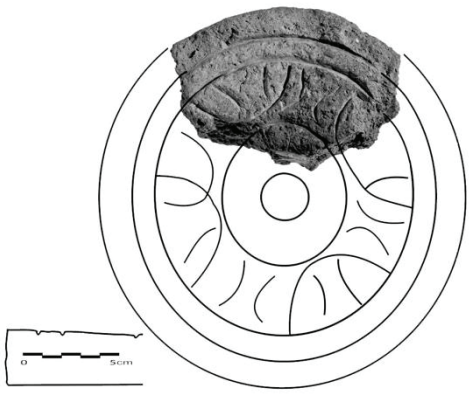

Fig. 14. Ceramic mold for making lids with relief decoration (fragment with reconstruction by drawing).

[41] DONCHEVA 1982, p. 105; 111, nos. 10-14, pl. V/1-5.
[42] MINCHEV 1983b, p. 11, no. 11, pl. III/2; VI/1.
[43] HAYES 1968, p. 214, no. 106, pl. 6.

means that during the fire it was already fragmented and therefore out of use. Nevertheless it is clear, that for a certain time this mold was used for the purpose it was designed and made: to produce a specific type of lids, maybe by the owner of the house (?).

Molds of that shape were used in the Late Antique period for forming a special type of flat lids designed with decoration in relief on top, which had usually a quasi-cylindrical handle in the center. These lids often have geometric decoration, which vary in motifs used and is usually depicted in one or more circles. Sometimes, the geometric pattern of the decoration is combined with images of various animals or birds and occasionally with crosses and/or Early Christian inscriptions. The inscriptions are not always readable, which means that some of them are imitations, which have been written by illiterate potters.

A few fragments of similar ceramic lids with relief decoration on top were discovered in front of the already mentioned large kiln for producing construction ceramics, which is situated immediately south of cape Sveti Atanas and was dated in the 6th c. AD[44]. It is quite possible that these pieces have been produced in this kiln as by-products to the bricks and roof tiles usually made there. If that is true, there must be no doubts that these lids were made with the intention to be sold in the Late Antique town on the cape as well as in the settlements in the vicinity and, why not beyond, that area too.

In the mentioned large Late Antique settlement (town?) with unknown name, located near the village of Odartsi, Region of Dobrich (located in Scythia province), several other lids of the same type were discovered and published which have various decorations in relief. They were dated to the 6th c. AD[45]. Many more lids similar in shape and decoration were found in other sites of Scythia [Minor] and they were dated to the 5th-6th c. AD[46].

In the region around Byala, at various ancient sites located north and south of the Late Antique town several other molds for producing similar in shape lids with relief decoration have been discovered. Most of them are not known yet to the scholarly world but two of them were published. One of them belongs to the already mentioned late 6th c. AD "treasure" of potter's tools and implements found deposited in a fortification tower of the Late Antique town Cranea (Kranevo), Region of Dobrich[47]. The other similar mold was discovered in Marcianoplis (Devnya), the capital of Moesia Secunda. It came to light in a house burnt in the first half of the 5th c. AD[48]. It has been proved by coin finds that this has happened during the invasion of the Huns in AD 447, when their army captured, plundered and burned to ashes the ancient city[49]. The well dated mold from Marcianopolis is good evidence that similar flat lids with decoration in relief have been produced already in the early 5th c. AD or maybe even a few decades earlier.

[44] YOTOV & HARIZANOV 2017, p. 492, fig. 4.
[45] DONCHEVA 1982, p. 105; 111-112, cat. 15-21, pl. I, 8-11.
[46] BARNEA 1965, p. 407-417, figs. 1-4.
[47] TONCHEVA 1953, 76, fig. 133.
[48] MINCHEV & GEORGIEV 1991, p. 226, fig. 39 and bibliography.
[49] GEROV 1975, p. 49-75 and bibliography.

Apart from these three molds, there are several more (unpublished), which were found also in cities located on the Western Black Sea coast. Two similar in shape ones as well as lids with various decoration in relief dated to the 6th c. AD have been discovered in Odessos/Varna, which are not yet published. Several more molds came to light in the ancient town Naulochos (nowadays Obzor), which is located in the Eastern part of Moesia Secunda and its vicinity. The objects in discussion are mostly chance finds and should be dated generally in the 5th – 6th c. AD. They are all housed now in the collections of Varna Archaeological Museum and of the Town Historical Museum of Obzor (Bulgaria). Maybe there are more in other local museums, which have collections of pottery from other ancient sites that belonged to the province of Moesia Secunda.

*

All these finds are an important indication that during the 5th – 6th centuries (and maybe sometime earlier – since late the 4th c. AD?), in this province there was a continuous production of similar flat lids with decoration in relief. Their size shows that they may fit well on top of some of the most used Late Antique cooking pots with one or two handles of medium and smaller size (all of them coarse wares), which have a distinguished edge turned inwards. This fact helps to assume that the decorated lids have been made maybe exactly for that purpose: to cover such cooking pots but maybe also similar table ones. Why they have a decoration and sometimes inscriptions in relief is a theme, which needs a deeper discussion and is out of the topic of this study.

All molds mentioned above were discovered in Late Antique / Early Byzantine towns located in the province of Moesia Secunda. However, having in mind the large number of lids with decoration in relief, which have been found in many Late Antique sites of Scythia[50], we believe that it is just a matter of time similar molds to be found in this province too.

Conclusion

This preliminary study on the pottery production in the Late Antique port town near Byala reveals that during the 5th and 6th c. the site emerged as an important center of pottery production. The five kilns discovered so far (six with the large one for construction ceramics excavated out of the fortified area but rather close to the town) along with all other single finds, supplied evidence for the wide range of local pottery produced in the town. We may assume that the pottery production here was enough to fulfill a large part of the needs of most local citizens of household pottery and maybe partially of finer table ware. This explains why the number of imported fine wares, expensive for the region, like LRC and ARS ceramics types and oil lamps found in the town is rather small. We have to say that in most of the excavated houses and other buildings quite a few imitations of these fine pottery were found, part of which may have been produced here too (unpublished materials). We must assume that some of the pottery and construction ceramics like roof tiles, bricks and pipes used for various

[50] BARNEA 1965, p. 407-417, figs. 1-4.

purposes, made in the town and its immediate vicinity, as well as ceramic oil lamps made here, were transferred by road for sale to other smaller settlements located in the area around and farther in the hinterland of the region. We should not exclude the possibility that some of the local production of similar goods may have been exported, sent by sea to the largest market of the Early Byzantine Empire: Constantinople. The imperial capital lays less that one day sail by ship from the town located on cape Sveti Atanas and in their every day life its over a million citizens have used an enourmous number of pottery and lamps. Maybe a part of these goods have been delivered there from the Late Antique town at cape Sveti Atanas. This may have been one of the reasons for the prosperity of the local citizens during the 5th – 6th centuries AD because otherwise the town is average in size for that time and had a little port with rather poor facilities for mooring ships.

In any case, the excavation of the site near Byala produced important evidence about the diversity and rather large pottery production in a provincial Late Antique town of Moesia Secunda. This activity was supported by the large deposits of very good clay and abundance of fresh water near the town and inside it.

BIBLIOGRAPHY

BARNEA 1965 – I. Barnea, *Objets céramiques peu connus: les couvercles de vases de Scythie Mineur,* Dacia N.S. 9 (1965), p. 407-417.

BÖTTGER 1982 – B. Böttger, *Die Gefäßkeramik des Kastells Iatrus,* in: *Iatrus-Krivina,* II, Berlin, 1982, p. 33-148.

DONCHEVA 1982 – *Л.* Дончева, *Ранновизантийска керамика от с. Одърци, Толбухински окръг*, ИНМВ 18 (33) (1982), p. 103-116.

GEROV 1975 – B. Gerov, *Marcianopolis im Lichte der historischen Angaben und der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen,* Studia Balcanica 10 (1975), p. 49-72.

HAYES 1968 – J. W. Hayes, *A Seventh Century Pottery Group*, in: R. M. Harrisson & N. Firatli, *Excavations at Saraçhane in Istanbul: Fifth Preliminary Report,* DOP 22 (1968), p. 203-216.

ICONOMU 1967 – C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane,* Constanţa, 1967.

KUZMANOV 1985 – Г. Кузманов, *Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.)*, Разкопки и проучвания, XIII, 1985.

KUZMANOV 1992 – Г. Кузманов, *Антични лампи – колекция на Националния археологически музей*, София, 1992.

MINCHEV 1983a – A. Minchev, *The Late Roman Fine Ware Import on the Western Black Sea Coast,* in: A. Poulter (ed.), *Ancient Bulgaria*, II, Nottingham, 1983, p. 194-201.

MINCHEV 1983b – Ал. Минчев, *За керамичното производство в Одесос (I-VII в.)*, ИНМВ 19 (34) (1983), p. 5-18.

MINCHEV & GEORGIEV 1991 – A. Minchev & P. Georgiev, *Marcianopolis – ein neues Zentrum der Keramikproduktion im 2. – 6 Jahrhundert,* RCRF Acta 29-30 (1991), p. 223-245.

OPAIŢ 2004 – A. Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia* (= BAR International series 1274), Oxford, 2004.

TONCHEVA 1953 – Г. Тончева, *Керамична работилница край с. Кранево*, ИВАД 9 (1953), p. 72-79.

TOPOLEANU 2012 – F. Topoleanu, *Lămpile antice din colecţiile Muzeului Judeţan de Istorie şi Arheologie Prahova- Ploeşti*, Ploieşti, 2012.

YOTOV & HARIZANOV 2017 – V. Yotov & A. Harizanov, *Pesht za stroitelna keramika (VI vek) na yuzhnia briag na zaliva Sv. Atanas krai Byala, Varnensko (A Tile Kiln (6th c.) on the South End of St. Atanas Bay, near Byala, Varna Region)*, Dobrudzha 32 (2017) (= Сборник в чест на 60 години проф. дин Георги Атанасов), p. 487-496.

YOTOV & MINCHEV 2013 – В. Йотов & Ал. Минчев, *Късноантична крепост на нос св. Атанас*, Варна, 2013.

YOTOV & MINCHEV 2015 – V. Yotov & Al. Minchev, *Der frühchristliche Kirchenkomplex auf Kap Sveti Atanas bei Bjala, Region Varna (Ende 4. – Anfang des 7. Jh.)*, Neue Forschungen zum frühen Christentum in den Balkanländern (=Archäologische Forschungen, Band: 26; R. Pillinger, Hrsg.), Wien, 2015, S. 123–132.

Plate I. Pottery finds from kiln No 1; 1. Discarded table amphorae fragments from the stock pit; 2. Discarded amphora handles from the stock pit; 3. Discarded jug fragments from the stock pit; 4. Jug found in the compulsion camera of the kiln.

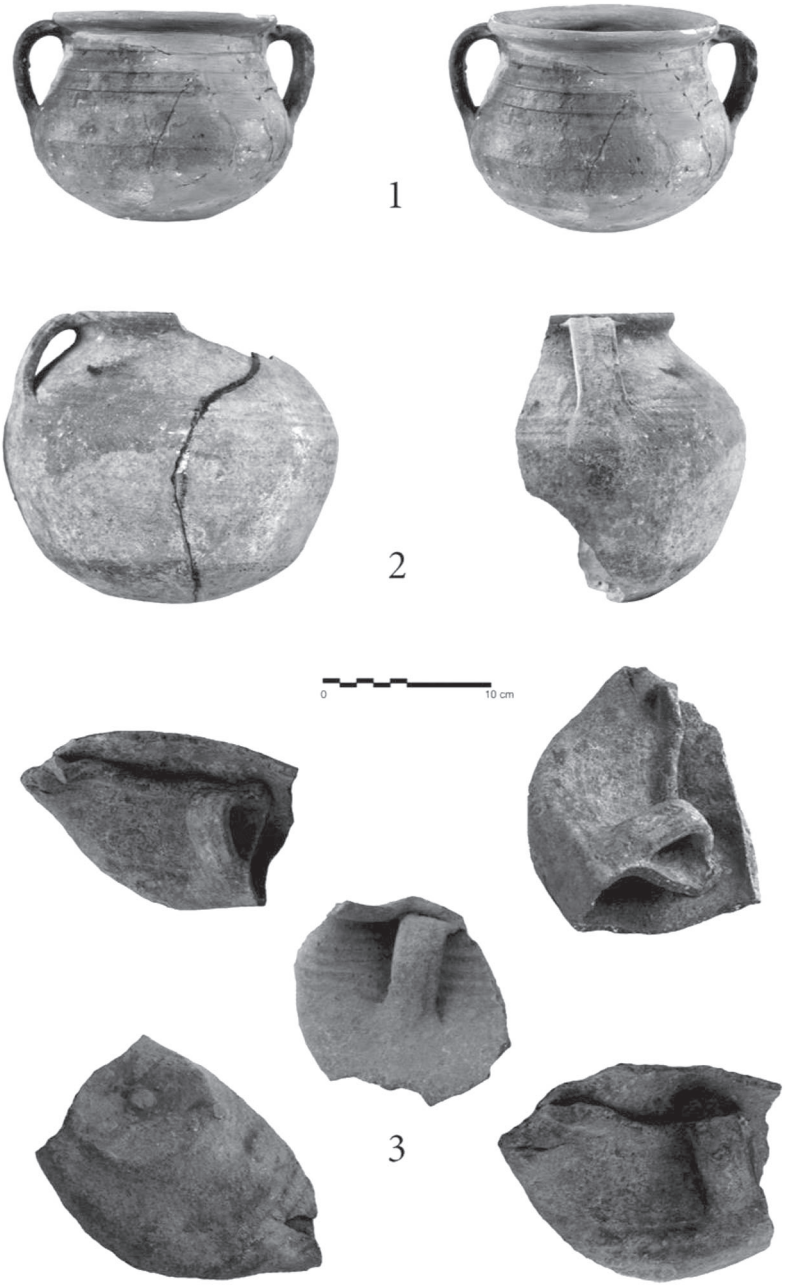

Plate II. Pottery finds from stock pit of kiln No 1; 1-2. Cooking pots having two handles; 2. Discarded fragments of similar cooking pots.

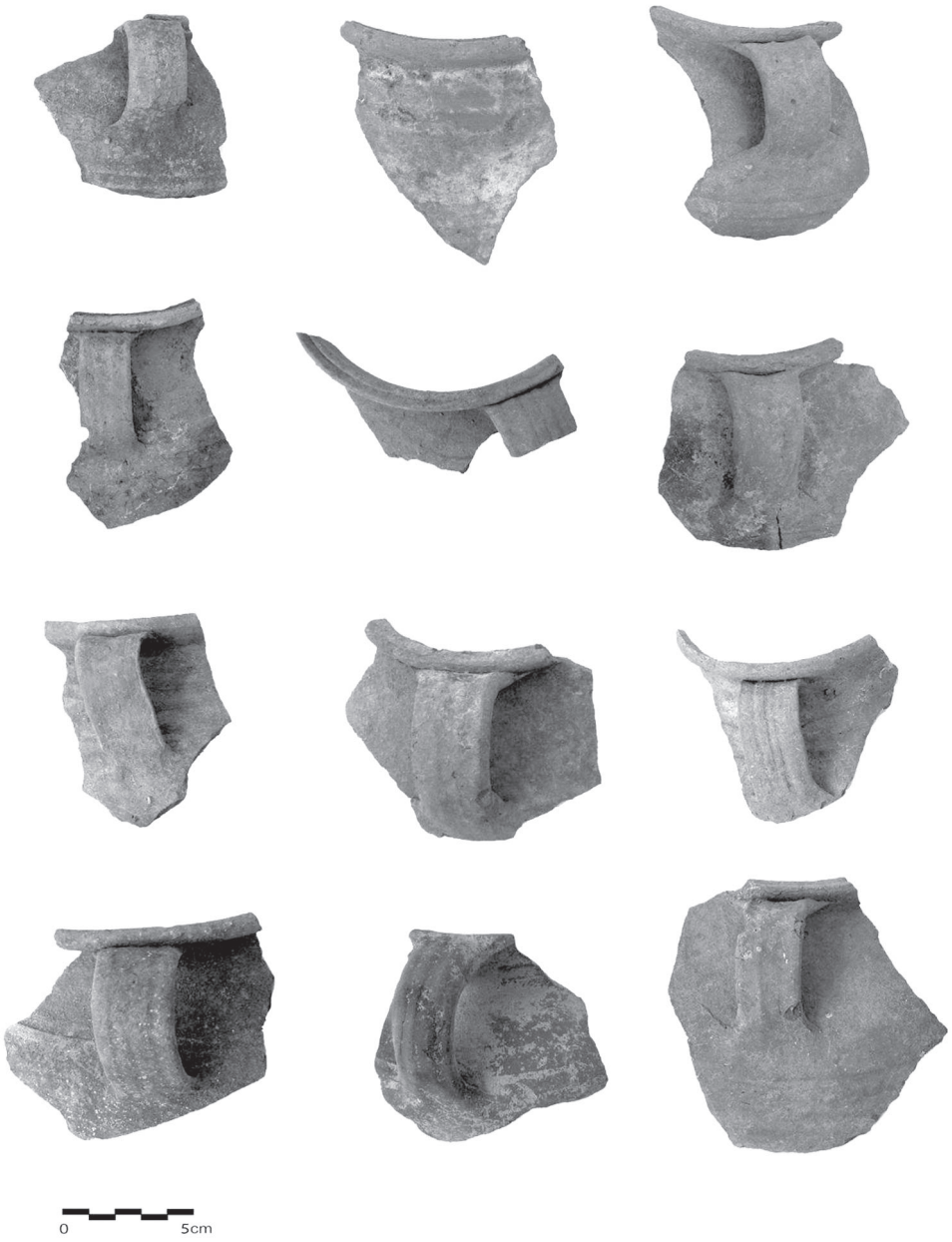

Plate III. Fragments of cooking pots from the stock pit of kiln No 1.

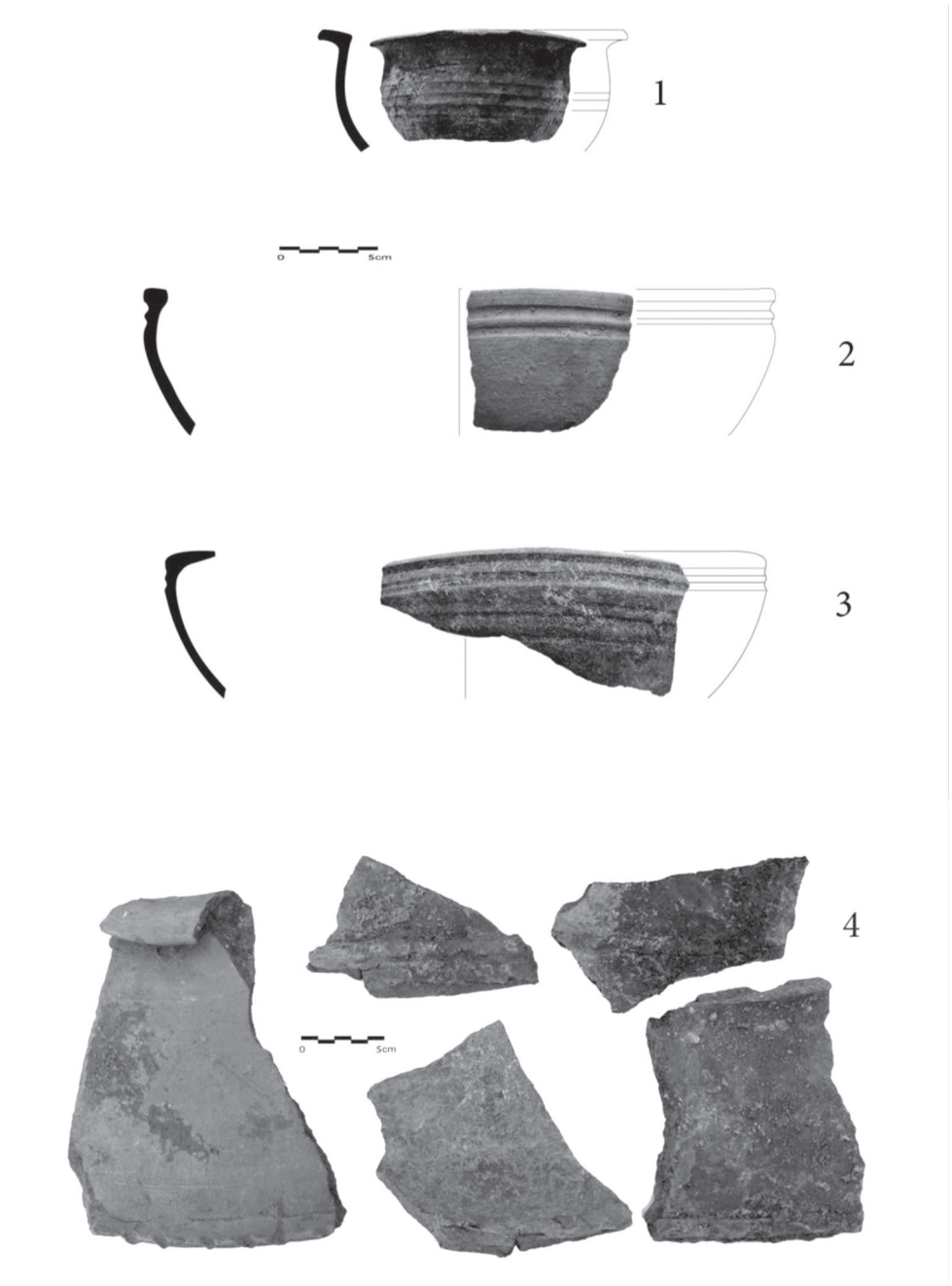

Plate IV. Pottery finds from stock pit of kiln No 1; 1. Fragments of a flattened spherical bowl; 2-3. Fragments of hemispherical bowls; 4. Fragments of medium size storage jars – *pithoi*.

Plate V. Fragments of discarded pipes (tubes) from kilns Nos. 3-4.

1

2

Plate VI. Finds from kiln No 5; 1. Fragmented deep plate – imitation of LRC table ware; 2. Ceramic fishing net weights.

THE POTSHERDS IN ARCHAEOLOGICAL CONTEXT: THE COMMON POTTERY FROM LATE ROMAN FORT OF ULMETUM (4TH – 6TH CENTURY AD). REPORT ON THE 2010-2011 ARCHAEOLOGICAL CAMPAIGN AT THE NORTH-WEST GATE (II)

Ştefan – Emilian GAMUREAC*

Cuvinte-cheie: *ceramică, stratigrafie, poartă, cercetări arheologice.*
Keywords: *pottery, stratigraphy, gate, archaeological excavations.*

Rezumat: *Scopul acestui articol este acela de completa publicarea descoperirilor arheologice din campania de cercetări arheologice 2010-2011 de la cetatea romană târzie Ulmetum din provincia Scythia Minor – actualmente Pantelimonul de Sus, județul Constanța, România. Fragmentele ceramice identificate şi stratigrafia pot contribui la determinarea fazelor generale ale funcționării fortificației romane târzii, a evenimentelor şi contextelor în zona porții de Nord-Vest.*

Abstract: *The aim of this paper is to complete the publishing of the archaeological findings of 2010-2011 excavations at the north-west gate of the Late Roman fort of Ulmetum, from Scythia Minor province – at present Pantelimonul de Sus, Constanța County, Romania. The pottery and the recorded stratigraphy may contribute to determination of the general phases when the Late Roman fortification was in use, events and the contexts in the area of the North – West gate.*

The Ulmetum Late Roman fort was partially excavated by the famous Romanian archaeologist Vasile Pârvan during the 1912-1913 archaeological campaigns, establishing the main coordinate about the existence of an ancient *vicus Ulmetum* from the 2nd – 3rd c. AD (mainly by analyzing the grave stones inscriptions incorporated into the Late Roman walls), and the reconstruction of the fort during emperor Justinian. A century later, the archaeologists from the National History and Archaeology Museum of Constanța establish that the Late Roman fort was built at the end of the 4th c. AD and after a period of abandoning

* Ştefan – Emilian GAMUREAC: Cultural Heritage Directorate, Ministry of Culture and National Identity; e-mail: emilian_gamureac@yahoo.com.

it was reconstructed during Justinian's reign.

Additional to our observations, it will be important to present in brief the archaeological discoveries from 2010-2012 on the other sectors of the Late Roman fort of *Ulmetum*, in order to facilitate the incorporation of the present information. Thereby, on the Western Sector, the excavations revealed two layers of construction of the fort, a similar situation with the observations at the North-West gate[1]. Inside the quadrilateral tower no. 8, in the south-east, the remains of a sunken featured building (pit-house) was found, (from the 2nd -3rd century AD according to the pottery dating) asymmetric oriented comparing with the tower, being anterior of the tower construction moment. Also in this area another sunken featured building and two other ovens from the 2nd – 3rd c. AD were identified suggesting that in this area the incidence of the 2nd – 3rd c. AD dwelling was higher than in the other areas[2].

At the Late Roman basilica, the excavations revealed the moment of construction at the end of the 4th – beginning of the 5th century. The basilica was also used after the reconstruction of the fort during Justinian and later[3], when it seems that the *narthex* was added[4]. Later, during the 2015 campaign, the discovery of a dwelling complex inside the *narthex* changed the opinion about the moment of construction, which may be earlier[5]. On the North–East side of the fort, some military barracks were excavated, revealing an initial barrack from the first half of the 5th century, burned in the middle of the 5th century, then a new barrack was built in the second half of the 5th century, also destroyed by fire. After a period of abandoning, in the middle – second half of the 6th century a new barrack was built in the area, reduced in size, reusing some of the anterior walls. The frequency of the sunken featured buildings in the late 4th century, it was noted where typical Sântana de Mureş – Černjachov pottery was discovered, from the same period when Ulmetum fort was made. Also some of the sunken featured buildings were certainly reused as burial places, being added some lateral niches, blocked with bricks, were the deceased were deposited. One of the deceased was found in a strange position, being probably tied before burial. The archaeological excavations carried out in the area of the *Praetorium* revealed some important stratigraphic observations, as the possible anteriority of this edifice (built during the 4th century, until the end of the Valens era) comparing to the moment of the construction of the fort (end of the 4th century), the use of the *Praetorium* during the 5th century and the fact that the building was probably out of use in the moment of 6th century reconstruction[6]. During the 2006 excavation campaign, for the first time some preliminary conclusions about the stratigraphical sequences at *Ulmetum* were drawn. The report of the 2006 excavation mentions that the Sântana de Mureş – Černjachov pottery (from the necropolis) may be dated in the last decades of the 4th century – beginning of the 5th century AD. Thus, in the

[1] COVACEF & POTÂRNICHE, 2013, p. 98, no. 47.
[2] TALMAȚCHI, IONESCU & VASILESCU 2013, p. 99
[3] BĂJENARU, NOPCEA, VASILESCU & PETCU 2011, 45.
[4] BĂJENARU & NOPCEA 2011, 53.
[5] BĂJENARU, NOPCEA & VASILESCU 2016, p. 65-66.
[6] BĂJENARU & VASILESCU 2013, p. 47.

Eastern sector of the site, the preliminary chronological conclusions suggest the existence of the necropolis before the construction of the Ulmetum fort walls. The conclusion of the archaeological team from 2006 was that the military presence of the Late Roman troops (interrupted by some possible destruction) ceased at the beginning of the last quarter of the 5th century. The period of abandon lasted until the middle of the 6th century when the emperor Justinian I decided to reconstruct the Ulmetum fort. It seems that the occupation lasted until the end of the 6th century AD, when the fort was definitely abandoned, like other centers on the Danube *limes*[7].

The archaeological excavation has started in the North – West gate area of Ulmetum fort in 2010 and it was continued in 2011, under the coordination of PhD. Ghiorghe Papuc and PhD. Liviu Lungu, having the following objectives:

- The protection and valorization of the fortification gate area by clearing the area of inside and outside the walls.
- The primary conservation of the archaeological complexes during the excavations and research.
- The clarification of the stratigraphy and the completing of the information concerning the discoveries and structures.
- The clarification of the precise moment when the gate was blocked.
- The gathering of maximum information as a necessary step for a future project for gate and towers restoration.
- When elements of the archaeological heritage have been found during development work, to assure the basis for their conservation *in situ* when feasible[8].

In the area inside the fortification, the archaeological excavation begun with a C1/2010 trial trench/stratigraphical unit of 10 x 10 m, in the area of the gate, due to the following circumstances:

- The area was partially excavated before, during the 1912 and 1913 excavation project of the famous archaeologist Vasile Pârvan, and the results of the excavations were published by him in the paper *Analele Academiei Române, tome XXXVI*.
- The landscape inside the fortification was defined as a gentle slope descending toward the South – East gate area, which was blocked in antiquity. The slope is nothing but the result of the early excavations, clogged by time.
- The trial trench C1/2010 was projected only for checking the stratigraphy in the area, for the small unexcavated parts, especially to the East and partially South sides.
- On the North and West sides, which practically are flanking the gate and the tower no. 3, already excavated in 1912 and 1913, the descending slope has prevented any archaeological excavation.

Considering these aspects, the archaeological intervention was done especially on the South and East limit of the trench. One of the goals of the

[7] BĂJENARU & NOPCEA 2007, p. 120.

[8] Article 5, (IV), European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised), Valetta, 1992.

C1/2010 intended the correlation of the stratigraphy with the data records from the previous excavations conducted by PhD. Ghiorghe Papuc in the immediate vicinity (a magistral trench along almost the entire fort), but this point has not been reached yet, even if the excavations are situated at 2 m South of the trench.

According with to the old excavation plans, inside the C1/2010 some segments of Late Roman walls should be rediscovered (other than the main fortification) which were previously identified and excavated during the 1912-1913 excavations. Thus, the walls enclosing the inside of the North - West gate, transforming this space into a Late Roman edifice are preserved[9], but we have also encountered difficulties in identification of the walls starting from the area of tower 3 to the South - East that should be preserved[10].

Between the causes of the actual poor state of preservation, we mention the dismantling of the walls due to locals (in 1913, in the moment of excavations, the gate towers were measuring about 3 m height, but today are only half preserved) but also the method of excavation, conducted at the technique and methodology of the years 1912-1913.

It seems that some parts of the „barbarian walls" were lost, and in that sense the profile of the southern part of the trench C1/2010 is relevant. The stratigraphic profile from the 10 m Southern part of the C1/2010 proves that a heap of roughly shaped stones, are probably the vestige of wall discovered during the old excavations, that has not been preserved. Also the old trenches of excavations from 1912-1913 were naturally clogged during the last 100 years.

Not all the sides of the C1/2010 have been disturbed by the old archaeological excavations. The Eastern side and half of the Southern side of the trench C1/2010 may be excavated in good conditions, of -1,50 m deep until now. The stratigraphic status provides information about few filling layers of the Vasile Parvan archaeological excavation: in these layers (**VII**) few potsherds from different periods, were identified from the 2nd to the 6th century AD. Also in the area unexcavated by Vasile Pârvan, there are few layers of deposits and occupational debris, as follows: in the upper part of the section, the first layer (**VIII**) corresponds to the soil deposited here by the archaeologists few years before, coming from the magistral trench in the immediate neighborhood (2 meters to the south). The next layer (**VII**) is representied by the natural grayish vegetal soil (mixed with particles of mortar, stones, brick fragments and potsherds) existing in 1912-1913, some of which went away back in the archaeological trench after the abandonment of the excavations, after 1913. The layer **VI** identified at – 1 m – 0,50 m deep, (the terrain is a slope) is a consistent occupational debris from the late 6th century AD (Justinian and later) consisting of yellowish gray clay with ashes, Late Roman pottery shards and an almost

[9] PÂRVAN 1913, p. 274 and Pl. XII, no. 2 and XIII, no. 1, fig. 27

[10] PĂRVAN 1913, p. 293 :„The North-West gate being plugged from the late Byzantine times, the entrance was used later as a room, being closed from the side of the stronghold with a barbarian wall (drawn by me in a complete way in the general plan of the stronghold) and at the right and the left sides other rooms and small rooms were made in the same primitive way, by walls traced perpendicular to the stronghold, regardless of any higher architectural considerations" (...)

complete Pontic Antonova 5 type small amphora. At this layer the archaeological excavations stoped in 2011, providing a source of dating of the pottery from Justinian and post Justinian times. At resumption of the archaeological excavations in 2012, in this layer the traces of a ruined, 80-90 cm thick wall was discovered, made from stones linked with clay, part of a probably unidentified structure, oriented North – South. On the South profile, the thickness of this layer is of 30-50 cm. Under this 6th century layer, a consistent (40 cm thick) occupational layer (**layer V**) was identified, which cannot be dated with certitude (possibly from the 5th – 6th c. AD). Underneath there are two layers (**layer II and IV**) of construction consisting of yellow clay (walking/construction levels) separated by a thin layer of black ashes of 1-2 cm (**layer III**), resulting from a strong fire or a conflagration. The first layer (that was conventionally nominated as **layer I**) was not yet fully excavated.

Unfortunately, no coins were found, so the layers may be dated exclusively in relation with archaeological artifacts discovered. It is possible to date the **layer V** to be dated in the 5th century AD (on this layer a shard of Pontic amphora type Zeest 1960 type 100/Paraschiv 2006, tip. VIII var. A-B, from Sinope) has been discovered and the two yellow constructive layers (**layer II and IV**) to be dated at the end of the 4th – beginning of the 5th century AD. Also there was no archaeological identification of any layer of abandoning, from a period before Justinian's reconstruction.

Another excavation in the area may also provide useful information by comparing similar situations. The stratigraphical situation is strikingly similar to the stratigraphy of a trench excavated in the vicinity (S1), previously published[11]. Thus, the deepest two layers are similar with the situation found few meters to the North, corresponding with the founding moment of the Ulmetum fortification, possibly during Teodosius I reign or shortly before.

On the Eastern limit of the C1/2010, - 1, 30 m deep, it few fragments of an oven (probably a „domestic" one) were discovered and the preserved fragments of this structure did prove that the oven was rectangular in shape at least at its upper part.

The presence of the oven may be related to the wall discovered in the area, and both are positioned alongside the gate. At least theoretically, the area in the vicinity of the gate should be free of constructions, allowing the circulation by a presumed street inside and outside of the fort. The dating of these structures occupying the street, may be related with the walls that enclose the inside of the North - West gate and ultimately, with the moment in time when the gate was blocked in antiquity. The fact that the oven was discovered in layer **V,** older than the last occupational period of the 6th century, proves that the gate was blocked in earlier times, before the reoccupation of the fort by Justinian's army[12].

A pilot research program of the architecture and the construction technique of the North – Wes gate of Ulmetum has been developed by lect. Ph.D. arh. Dan

[11] GAMUREAC 2017, pl. II.

[12] According to Procopius, *De aedificiis* IV, 7, 17 , the stronghold of Ulmetum, abbandoned by the romans due to the ambuscades of the barbarian Sclaveni, had been built it all up from the foundations by the Justinian army.

Kisilewicz and conf. PhD. arh. Ileana Kisilewicz with a group of students from Spiru Haret University. Their measurements revealed that the tower 2 of the gate was asymmetrically built. Their research results are also integrated in the illustrations of the present paper.

Before the presentation of the discoveries, we may formulate a few preliminary conclusions:

- The goals of the excavations were not entirely met due to the insufficient assigned resources of time and logistics. The C1/2010 section research was not finished, and we do not have a complete stratigraphical profile, not even in the South area, were the excavations where more profound.

- The excavation in progress is suspended for now, being necessary to extend the excavation area in order to identify the limits of the buildings or the trailes of the walls that survived the time and other intrusions[13].

- Only after the completion of excavations it will be possible to start a program for preservation/restoration of the discoveries.

Pottery discovered during 2010 archaeological excavations, corresponding to the 6th century (layer VI) and debris from 1912-1913 old excavations.

1. Pontic amphora Antonova 1971 type 5/Kuzmanov 1985 type 16, C1/2010, h-0,80 m, rim diameter 8,5 cm, preserved height 31,5 cm, homogenous fabric, dark brick color, limestone and small stones as ingredients, the rim is funnel-shaped, red *dipinti* in the median part, a handle is missing, the capacity is 5 *sextarii* (about 2,5 l), Munsell 5YR 6/8 reddish yellow. Analogies: the occurrence of this amphora type is attested almost everywhere at the Lower Danube in the 6th century AD. Analogies: Capidava (OPRIŞ & RAŢIU 2016, p. 28, Fig. 4); Murighiol (OPAIŢ 1991 B, p. 141-142, pl. 11-12/72-74, second half of the 6th century AD).

2. Fragmentary rim and handle of a pot, C1/2010, h-0,80 m, rim diameter 14 cm, preserved height 3 cm, semi-coarse gray fabric with rare limestone particles, slip at the same color, secondarily fired on the outside, the rim is faceted, having a grove for the lid, the oval handle is starting under the rim, Munsell 7.5 YR 4/2 brown. Analogies: Murighiol (OPAIŢ 1991 B, p. 154-155, pl. 30/175, second half of the 6th century AD).

3. Fragmentary rim and handle of a (probably) table amphora, C1/2010, h-1 m, rim diameter 8 cm, homogenous, pale brick color fabric with limestone particles, slip of the same color, the handle is oval in section, Munsell 5YR 5/8

[13] All the archaeological discoveries were preserved during the early excavations by the archaeologist's care. PÂRVAN 1913, p. 288:„Indeed with a pickax blow you may overthrow all these barbarian structures made without plan and in the matter of fact only hardly I was able to prevent the workers [to destroy] these barbarian „walls" which indignated them by their lack of interest (...) With all the inconvenience that I have in the research, because they are covering the older layers of culture and often prevent me to go into the primitive layer of the stronghold, *I decided to spare them everywhere (...)*"

yellowish red. Analogies: Teliţa-Valea Morilor (BAUMANN 1995, p. 419, pl. VIII/1-2, 5-7 amphora type I, 4th c. AD); Murighiol (OPAIŢ 1991 B, p. 151, pl. 23/139); (OPAIŢ 2004, pl. 3/2-3, 5, table amphora); Iatrus (BÖTTGER 1982, Tafel 24/293-294).

4. Fragmentary rim of a pot, C1/2010, h-1,20 m, rim diameter 11 cm, preserved height 2 cm, brick color, semi coarse fabric with limestone particles in composition, secondarily fired on the outside, the shape of the rim is concave at the inside, with a grove for fixing the lid, Munsell 5YR 3/2 dark reddish brown. Analogies: Murighiol (OPAIŢ 1991 B, p. 153, pl. 26/154, 4th century AD).

5. Fragmentary base of a pitcher or a jug, C1/2010, h-1,20 m, base diameter 6 cm, preserved height 3 cm, homogenous brick color, semi coarse fabric, silver mica sparkles in composition, ring shaped foot, the base is concave, Munsell 2.5YR 3/6 dark red.

6. Fragmentary rim and handle of an oriental amphora type Berenice/Carthage Late Roman 1, C1/2010, h-0,80 m, rim diameter 8 cm, preserved height 6 cm, homogenous brick color fabric with rare limestone particles in composition, the handle is oval in profile, decorated with groves, Munsell 2.5YR 4/6 red. Analogies: Tomis (RĂDULESCU 1976, p. 109, pl. XII/1-1a).

7. Fragmentary rim of a pitcher, C1/2010, h-1 m, rim diameter 4,5 cm, preserved height 3,6 cm, brick color, semi coarse fabric with limestone particles, brown paint on the outside, oval handle in section, Munsell 10R 3/6 dark red. The fragment was found in the old excavation area and is not in the original context. Analogies: Histria (SUCEVEANU 2000, p. 144, type XLV, pl. 68-69, 2nd-3rd c. AD).

8. Fragmentary base of a pitcher, C1/2010, h-1,25 m, base diameter 3,5 cm, preserved height 2,5 cm, brick color fabric with brown paint at the outside and inside, secondarily fired, limestone deposits on the surface of the fabric, the shape of the base is flat, Munsell 2.5YR 3/6 dark red.

9. Fragmentary rim of a pitcher, C1/2010, h-1 m, rim diameter 3 cm, preserved height 1,5 cm, fine, light brick color fabric, orange color slip on the inside and outside, Munsell 10R 4/8 red. Analogies: Histria (BĂDESCU & CLIANTE 2015, p. 215, no. cat. 26, fig. 3/1, second half of the 5th – 6th c. AD); Iatrus (BÖTTGER 1982, tafel 29/364-365).

10. Fragmentary handle of an amphora, C1/2010, *passim*, preserved height 16 cm, 5 cm in width, homogenous dark brick color fabric with limestone particles in composition, the handle is oval in section, massive, groves at a preserved extremity, Munsell 10R 4/8 red. Possibly ZEEST 1960, type 80.

11. Fragmentary rim of an oriental Berenice/Carthage Late Roman 2 amphora, C1/2010, h-1,20 m, rim diameter 8 cm, preserved height 4 cm, homogenous light brick color fabric with silver mica sparkles and rare limestone

particles in composition, beige paint, the rim is funnel-shaped, Munsell 7.5YR 4/6 strong brown.

12. Loom weight, flat, C1/2010, h - 1 m, maximum diameter 4,8 cm, perforated in the middle, made from an amphora fragment, the fabric is semi-fine, light brick color, rare limestone particles in composition.

13. Almost complete lamp, a small part of the disk is missing, length 8,8 cm, 6,3 cm in width, the handle is simple, the edging is decorated in a pastilles model, semi-fine dark gray fabric, Munsell 5YR 4/2 dark reddish gray. Analogies: Halmyris (TOPOLEANU 2000, p. 210 – 213, pl. LXVIII-LXX/542-557, 6th c. AD).

Pottery discovered during 2011 archaeological excavations, corresponding to the end of the 4th –6th century (layers II-VI) and debris from 1912-1913 old excavations.

14. Fragmentary rim of a pot, C1/2011, h-1,50 m, rim diameter 13 cm, preserved height 2 cm, coarse, beige color fabric, with small stones and silver mica sparkles in composition, secondarily burned on the outside, the rim is flat at the upper side and flared to the outside, globular body, Munsell 7.5YR 7/4 pink. Analogies: Valea Teliței (BAUMANN 1991, p. 113, pl. XI/15); BRUKNER 1981, T 124, nr. 160, 162, 163; Durostorum (MUŞEŢEANU 2003, pl. 35); Argamum (HONCU 2016, p. 295, pl. I/4 pots type II, 3rd – 4th c. AD); Histria (SUCEVEANU 2000, Type XXXIX, pl. 56, nr. 2, 4, 1st – 3rd c. AD); Iatrus (BÖTTGER 1982, Tafel 50/97).

15. Fragmentary rim of a pot, C1/2011, h-1,50 m, rim diameter 18 cm, preserved height 2 cm, semi-fine dark brick color fabric, with limestone micro-particles in composition, triangular shaped rim in profile, with grove for fixing the lid, oval handle in profile. Analogies: Babadag - Topraichioi (OPAIŢ 1991 C, pots type III pl. 40/4, 6, 4th – 5th c. AD; pots type II1, pl. 46/5, 4th – 5th c. AD); Histria (SUCEVEANU 1982, Fig. 9/18, first half of the 6th c. AD); Tropaeum Traiani (CĂTĂNICIU & BARNEA 1979, Fig. 168/5.4 NVIA).

16. Fragmentary rim and handle of a pot, C1/2011, h-1,50 m, rim diameter 14 cm, preserved height 2,5 cm, semi-fine gray color fabric with limestone particles in composition, faceted rim with a grove for fixing the lid, round shaped handle in section. Analogies: Histria (SUCEVEANU 1982, Fig. 9/26 first half of the 6th c. AD); Ibida (OPAIŢ 2004, type 4 p. 46, pl. 35/7, second half of the 5th – 6th c. AD); Sadovec (UENZE 1992, type 1, Tafel 75/10); KUZMANOV 1985, p. 47-49 tip I var. 3, pl. 29/25; Iatrus (BÖTTGER 1982, Tafel 48/599).

17. Fragmentary rim of a pot, C1/2011, h-1,50 m, rim diameter 17 cm, preserved height 4 cm, semi-fine gray color fabric with small stones in composition, dark gray color slip, the rim is triangular in section, flat on the superior side, globular body, Munsell 2 for gley 4/1 dark bluish gray. Analogies:

Ibida (HONCU 2014, fig. 3/4, 4th – 5th c. AD); Histria (SUCEVEANU 2000, p. 129-130, type XL, pl. 60/3, 2nd – 4th c. AD); Teliţa (BAUMANN 1991, pl. X/14); OPAIŢ 1991 A, p. 129, pots type G, pl. III/3-4 (4th – 5th c. AD); Sadovec (UENZE 1992, type 4, Tafel 96/14).

18. Fragmentary rim and handle of a pot, C1/2011, h-1,50 m, semi-coarse brick color fabric with limestone particles and silver mica in composition, dark gray paint on the inside and outside, rim diameter 16 cm, the grooved handle starting from the rim level, the rim is facetted presenting a grove for fixing a rim, slightly concave on the inside and convex on the outside, Munsell 7.5YR 5/6 strong brown. Analogies: Halmyris (TOPOLEANU 2000, p. 107, pl. XXVII/236-237, type II); Tropaeum Traiani (CĂTĂNICIU & BARNEA 1979, p. 188, fig. 162, 5.13 NV).

19. Fragmentary rim of Zeest 100 amphora type, layer V, rim diameter 11 cm, preserved height 3 cm, brick color fabric with black particles in composition, slip at the same color, the rim is flared to the inside and present a grove on the outside, Munsell 2.5YR 7/8 light red. Analogies: Histria (SUCEVEANU 1982, Fig. 8/9, second half of the 5th c. AD); PARASCHIV 2006, pl. 6-7, type VIII var. A-B (4th - 5th c. AD); OPAIŢ 1991 C, E.Conical amphorae, type I-a (4th – 5th c. AD); Iatrus (BÖTTGER 1982, Tafel 21/15); ZEEST 1960, pl. XXXIX, type 100; OPAIŢ 2010, Fig. 1.3-4, Fig. 2.1-2.2 (4th – beginning of the 5th c. AD).

20. Fragmentary rim of an amphora, C1/2011, h-1,50 m, rim diameter 4 cm, semi fine, brick color fabric, preserved height 3,8 cm, the rim is vertical, cylindrical in shape, red slip, Munsell 5YR 7/8 reddish yellow. Analogies: Capidava (OPRIŞ 2003, type VIII, p. 70-71, pl. XXIV/113-119); Halmyris (TOPOLEANU 2000, type XIX, p. 144 pl. XLVI, nr. 369-370) 6th c. AD.; ZEEST 1960 pl. XXXIX, type 99; SAZANOV 2014, fig. 2/2; PARASCHIV 2006, p. 102-103.

21. Fragmentary base from a pitcher, C1/2011, h-1,50 m, base diameter 9 cm, preserved height 3 cm, the base is flat, the body is globular, red slip secondarily burned on the outside, semi-fine fabric with silver mica in composition, Munsell 10R 6/4 pale red. Analogies: Histria (SUCEVEANU 1982, Fig. 7/14, last quarter of the 4th c. AD - first half of the 5th c. AD); Histria (SCORPAN 1977, fig. 30/6, 6th c. AD).

22. Fragmentary rim of an oriental amphora LR1 type, C1/2011, h-1,50 m, brick color fabric, rim diameter 9 cm, preserved height 9 cm, Munsell 2.5YR 6/8 light red. Analogies: Histria (SUCEVEANU 1982, Fig. 13/77-80, second half of the 6th c. AD).

23. Fragmentary rim and handle from an amphora, C1/2011, h-1,50 m, rim diameter 9 cm, dark brick color fabric, preserved height 7,5 cm, Munsell 2.5YR 5/6 red. Some analogies with the amphora Opaiţ E-III type (OPAIŢ 2004, p. 16, pl. 14/4-7), Opaiţ D-III (OPAIŢ 2004, p. 31, Pl. 20/1-2, 5-6) also amphora LR1 type.

24. Fragmentary rim and handle from a pot, C1/2011, h-1,50 m, rim diameter 15 cm, preserved height 4 cm, dark brick color fabric with sand in composition, slip at the same color, secondarily burned on the outside. The upper side of the rim is flat, and slightly concave to the outside, the handle is oval in section, presenting a grove, Munsell 5 YR 6/6 reddish yellow. Analogies: Porolissum (GUDEA 1996, pl. XIX/5, 2nd – 3rd c. AD); BRUKNER 1981, T 124/153 1st-4th c. AD; Thasos (ABADIE-REYNAL & SODINI 1992, p. 41, Fig. 17/CC44 - 4th c. AD).

Ulmetum C1/2011 *Eastern side*, h-90 cm (layer VI).

25. Fragmentary rim of a pot, C1/2011, h-90 cm, preserved height 2 cm, rim diameter 16 cm, semi-fine brick color fabric with silver mica in composition, homogenous, the rim is reverted to the outside, presenting a grove for fixing the lid, Munsell 7.5YR 7/8 reddish yellow. Analogies: Tropaeum Traiani (CĂTĂNICIU & BARNEA 1979, NV, fig. 162, 5.6); Babadag-Topraichioi (OPAIŢ 1991 C, p. 233, pl. 40/13 – pots type VI – first half of the 5th c. AD); Sadovec (UENZE 1992, tip 4 Tafel 97/13).

26. Fragmentary rim of a pot, C1/2011, h-90 cm, semi-fine dark brick color fabric with quartz and silver mica sparkles, the rim is flat at the upper side, globular body, preserved height 2 cm, rim diameter 15 cm, Munsell 5YR 6/8 reddish yellow. Analogies: Valea Teliţei (BAUMANN 1991, p. 113, pl. XI/15); Teliţa Amza (BAUMANN 1991, p. 164, pl. LXIIIa/9); Durostorum (MUŞEŢEANU 2003, pl. 35); Histria (SUCEVEANU 2000, Type XXXIX, pl. 56, nr. 2, 4, 1st – 3rd c. AD); BRUKNER 1981, T 124, nr. 163; Iatrus (BÖTTGER 1982, Tafel 47/499).

27. Fragmentary rim and handle of a pot, C1/2011, h-90 cm, preserved height 6,3 cm, rim diameter 14 cm, coarse dark gray color fabric with small stones and silver mica in composition, the rim is flat at the top, the handle is oval in section, Munsell 1 for gley 4/1 dark greenish gray. Analogies: Halmyris (TOPOLEANU 2000, p. 112, pots type VII, pl. XXXI/267, 4th – 6th c. AD).

28. Fragmentary rim of an oriental amphora LR2 type, C1/2011, h-90 cm, preserved height 5 cm, rim diameter 9 cm, beige color fabric with silver mica in composition, Munsell 10YR 7/4 very pale brown.

29. Fragmentary rim of an oriental amphora LR1 type, C1/2011, h-90 cm, rim diameter 12 cm, brick color fabric with silver mica and fine sand in composition, light beige color, coarse, Munsell 7.5YR 6/6 reddish yellow.

30. Fragmentary rim of an oriental amphora LR1 type, C1/2011, h-90 cm, rim diameter 10,8 cm, preserved height 6 cm, brick color, homogenous fabric with small particles of limestone in composition, light brick surface color, Munsell 7.5YR 4/6 strong brown.

31. Fragmentary rim of an amphora, C1/2011, h-90 cm, rim diameter 13 cm, preserved height 6,5 cm, beige color fabric, homogenous, with sand and rare limestone particles, beige surface color, cylindrical neck, the rim is thickened and slightly reverted to the outside, presenting 5-6 fine groves under the rim, Munsell 10YR 6/8 brownish yellow.

Ulmetum area of C1/2011, *passim* / *Eastern side, h-90-1,30 m.*

Supplementary to the pottery from C1 section, some potsherds were found during the excavations, scattered across the investigated area. Without context and a proper description, these shards may count only as statistical data concerning their types, but they should be presented in the catalogues even in these conditions.

32. Fragmentary rim of an amphora LRA 2 type, rim diameter 13 cm, preserved height 7 cm.

33. Fragmentary rim of an unidentified vessel, rim diameter 9 cm, preserved height 3 cm.

34. Fragmentary rim of a pot, rim diameter 10,5 cm, preserved height 4,2 cm. Analogies: Tomis, Murighiol, (OPAIȚ 2004, p. 50 pots type XVI); Histria (SUCEVEANU 1982, fig. 8/6 – second half of the 5th c. AD).

35. Fragmentary rim of a pot, rim diameter 7 cm, preserved height 5 cm. Analogies: OPAIȚ 2004, p. 52.

36. Fragmentary rim of an amphora LRA 2 type, rim diameter 11 cm, preserved height 4,3 cm.

37. Fragmentary rim of an amphora, rim diameter 8 cm, preserved height 5 cm. Analogies: Histria (BĂJENARU 2014, pl. 2/11-12, Pontic imitations of LRA 1, context of the second half of the 5th century); also possibly KUZMANOV 1985 type XV (PARASCHIV 2006, p. 35, pl. 61/60-64).

38. Fragmentary rim of an amphora, rim diameter 11,5 cm, preserved height 4,7 cm. analogies: Histria (SUCEVEANU 1980, fig 8/10 – second half of the 5th c. AD).

39. Spindle whorl, *passim, h-50 m*, diameter 2,5 cm, height 0,8 cm, made from lead, decorated with vegetal motifs and small circles. Relative analogy: early medieval Dinogetia (BARNEA 1967, p. 80, fig. 41/4), Nuštar – Dvorac (RAPAN - PAPEŠA 2014, p. 171, T1/4 - Avar period).

40. Late medieval/Ottoman or modern pottery fragments. Analogies: STĂNICĂ 2008; DINU 2016; BIKIĆ 2017.

Discussion.

The general aspect of the pottery discovered has indubitable Late Roman characteristics. No matter if the garrison was formed by Roman soldiers or federates, the majority of the pottery was thrown in the Roman tradition by the potters. A small percentage of the potsherds, discovered especially in the layers linked the moment of the fort foundation, belong to Sântana de Mureş – Černjachov culture. Also few fragments of late medieval – early modern pottery, glazed with green and white enamel were discovered in the layer VII consisting of natural vegetal soil from medieval, Ottoman or modern periods.

Anyone who has experienced digging in the areas of the early archaeological excavations should be aware of the supplementary difficulties of identifying the correct succession of the layers. The intrusion from the early excavations makes the correct gathering of the artifacts harder, but the exception came to confirm the method of excavation. The archaeological excavations from 2010 and 2011 were in fact the extension of the area of old excavations from 1912-1913, and only some portions of the South and East sides of the C 1 stratigraphic unit were relatively untouched by the modern intrusions. Even if the archaeological material from different chronological layers was from the very beginning mixed for the reason explained above, we choose to present it accordingly. Also in the areas not affected by the early archaeological excavations, many of the potsherds are not perfectly matched with the proposed dating of the layers, some of them being dated to an earlier period of time. This is the case of the layer VI, identified as belonging to Justinian and post Justinian times, where some potsherds may be dated in the 4th and 5th c. AD. The lack of some categories as *vasa escaria* coming from the Oriental, North African or local workshops or any monetary discoveries did not help for establishing a proper chronological dating of the layers, and the main clues for dating the layers were some amphorae forms and cooking wares.

There are only 4 functional categories of Late Roman pottery identified in the archaeological excavation: amphorae (17), *vasa coquina(to)ria* – pots (13), *vasa pota(to)ria* – pitchers/jugs (5) and lamps (1). Considering the small area excavated (some portions on the south and east sides of the C1 – the rest of the stratigraphic unit was in fact excavated in 1912-1913) this situation may be normal, reflecting (excepting *vasa escaria*) the main categories of the utilitarian pottery in the late antiquity from this area.

The amphorae category includes Pontic types (Antonova V, Zeest 100, table amphora, and possibly other unidentified fragments), also oriental types (LRA 1, LRA 2, Zeest 99). The evidence of amphora types suggests that there was no decline of the long - distance trade, at least in the 4th and during the 6th c. AD, providing clues of the regional basis integration into the economy, administration and trade with the rest of the eastern provinces.

The *vasa coquina(to)ria* category includes a variety of types, but we were not able to differentiate the local ones from any possibly imported types. Some of the potsherds types have origins in the 4th c. AD (i.e. no. 14, 17, 26) or earlier (no. 24), while others are typical for the 5th century (no. 25) and 6th century AD (i.e. no. 2). Also some of the 4th - 5th c. AD types were discovered in clear context of the 6th c.

AD (layer VI), that may be explained by activities of construction, restoration and intervention in the 6th c. AD, by intrusion and using materials from older layers.

The 5 fragments of pitchers/jugs bases and rims belongs to *vasa pota(to)ria* category but because of the level of fragmentation, only 2 may be classified with certitude: no. 7 (2nd – 3rd c. AD) and no. 9 (Late Roman) both being discovered in the layer VI (6th c. AD and debris from the early excavations).

Additionally, the two spindle whorls discovered in the area of excavation emphasizes the economic character of the occupational activities in the fort and probably in the existent "civilian" settlement situated nearby[14].

The North-West gate was probably blocked before the 6th century AD. The presence of the wall discovered in C1 and the oven (situated stratigraphically before the 6th c. AD) in a place which was initially reserved for a street reaching the gate, prove that the gate was probably already blocked at the arriving moment of Justinian's garrison in the middle of the 6th century. The reason of blocking the gate is obviously military: the fort is protected from 3 sides by a natural slope and especially the North-West gate was exposed, despite the *fossa* that can be still identified in the field and the artillery installed on the towers. Considering the size of the fort and the limited number of the soldiers in the garrison, a direct attack by breaking the gate was probably more successful coming from the North side. That adds to the stratigraphycal observation of the ashes (layer 3) identified between the layer 2 and layer 4 (possibly of the 4th – beginning of the 5th c. AD).

The general aspect of the material is unexpectedly modest, unnatural for a great opportunity of wealth due to the terrestrial traffic from the crossroads in the μεσόγεια of Scythia Minor province. As the written sources mention, the main road in the province passed through Ulmetum, which was enough important to be mentioned by Procopius[15].

There is evidence of expensive merchandise in other excavated sectors of the Roman fort, as imported pottery, precious metals or coins, due to the payments to the garrison, but in the small excavated sector from the North-West gate there is no indication of an expected wealth.

The present paper emphasizes that in the absence of the predictive models of the compressive methodological approach, the simply superficial presentation of the currently research results, as coins and goods, may generate only an obscure argument unsustained by the scholars. Also the analysis methods of the discoveries may conduct to a step foreword, including the review of the previous work and old arguments, providing a new ground for the knowledge of the exact time when Ulmetum fort was built and used. In this respect, any supplementary information that is brought into the public circuit, may contribute to a better understanding of the archaeological record.

[14] GAMUREAC 2011, p. 367-377.
[15] ARICESCU 1972, p. 329-347.

BIBLIOGRAPHY

ABADIE-REYNAL & SODINI 1992 - C. Abadie-Reynal & J. P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos (Aliki, Delkos, fouilles anciennes)*, Études Thasiennes 13, Athenes, 1992.

ANTONOVA 1971 – I. A. Antonova, V. N. Danilenko, L. P. Ivašuta, V. I. Kadeev, A. I. Romančuc, *Srednevekovye amfory Kersonesa*, Antičnaja drevnost i srednie veka 7, Sverdlovsk, 1971, p. 81–101.

ARICESCU 1972 – A. Aricescu, *Încercare nouă de înțelegere a ştirilor date de Procopius din Caesarea despre teritoriul Dobrogei în vremea lui Iustinian*, Pontica 5 (1972), p. 329-347.

BARNEA 1967 – I. Barnea, *Meșteșugurile locuitorilor din așezarea feudală timpurie*, in: Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța - Garvăn*, București, 1967.

BAUMANN 1991 – V. H. Baumann, *Cercetări arheologce pe valea Teliței (jud. Tulcea). Sondajul de la Frecăței*, Peuce 10 (1991), p. 109-116.

BAUMANN 1995 - V. H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării*, Tulcea 1995.

BĂDESCU & CLIANTE 2015 – A. Bădescu, L. Cliante, *Late roman kitchen pottery discovered at Histria in the Centre-Nord Sector (2012)*, MCA 2015, p. 209-226.

BĂJENARU 2014 – C. Băjenaru, *Some rare Late Roman fine wares discovered in the central sector of the Late Roman city of Histria*, Pontica 47, Suppl. III, Constanţa 2014, p. 239-247.

BĂJENARU & NOPCEA 2007 - C. Băjenaru & C. - M. Nopcea, *120. Pantelimonul de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum] punct Sector Est, CCA 2007, Campania 2006.*

BĂJENARU, NOPCEA, VASILESCU & PETCU, 2011 – C. Băjenaru, C. - M. Nopcea, D. Vasilescu & R. Petcu, *45. Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum] Punct: Cetate, Sector sud (bazilică), CCA 2011, campania 2010*.

BĂJENARU & NOPCEA 2011 - C. Băjenaru & C.- M. Nopcea, *53. Pantelimon, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum], Sector sud –bazilica, CCA 2012, campania 2011*.

BĂJENARU & VASILESCU 2013- C. Băjenaru & D. Vasilescu, *47. Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum] Sector Est, CCA 2013, campania 2012*

BĂJENARU, NOPCEA & VASILESCU 2016 - C. Băjenaru, C.- M. Nopcea & D. Vasilescu, *36. Pantelimon, jud. Constanța - Ulmetum Punct: Cetate, Sector Sud – bazilica paleocreştină, CCA 2016, campania 2015*.

BIKIĆ 2017 - V. Bikić, *Ottoman Glazed Pottery Standardisation: The Belgrade Fortress Evidence for Production Trends*, in: Sergei Bocharov, Véronique François, Ayrat Sitdikov (eds.), *Glazed Pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10th –18th Centuries*, Volume 2, , Stratum: Kazan / Kishinev 2017, p. 207-216.

BÖTTGER 1982 – B. Bőttger, *Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Jatrus. In: Iatrus-Krivina. Band 2: Ergebnisse der Ausgrabungen 1966–1973 (= Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike. Band 17)*, Berlin, 1982.

BRUKNER 1981 - O. Brukner, *Rimska keramika u Jugoslovenskom delu Provincije Donje Panonije, Dissertationes et monographiae 24*, Beograd, 1981.

CĂTĂNICIU & BARNEA 1979 - I. B. Cătăniciu, Al. Barnea, *Ceramica şi descoperirile mărunte*, in: I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani, I, Cetatea*, Bucureşti, 1979, p. 177-226.

COVACEFF & POTÂRNICHE, 2013 – Z. Covacef & T. Potârniche, *47. Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum], Sector vest*, *CCA* 2013, campania 2012.

DINU 2016 – N. Dinu, *Observații privind ceramica otomană din Dobrogea (secolele XV-XIX)*, in: *Dobrogea. Coordonate istorice și arheologice*. Lucrările workshop-ului „Dobrogea otomană-coordonate istorice și arheologice", Tulcea, 20-22 octombrie 2016, p. 105-112.

GAMUREAC 2011 – Ş. -E. Gamureac, *Some pottery findings outside Ulmetum city walls*, Pontica 44 (2011), p. 367 – 377.

GAMUREAC 2017 - Ş.- E. Gamureac, *The potsherds in archaeological context: pottery from late Roman fort of Ulmetum (4th – 6th cent. AD). Report on the 2012 archaeological campaign at the North – West gate (I)*, Pontica 50 (2017), p. 243-263.

GUDEA 1996 – N. Gudea, *Porolissum II.Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1996.

HONCU 2014 – Ş. Honcu, *Late Roman–Early Byzantine Kitchenware from Ibida–Curtain G and Tower 8*, SAA 20 (2014), 271-281.

HONCU 2016 - Ş. Honcu, *Ceramica romană de bucătărie descoperită la Argamum - sector extra muros,* ARHEOVEST IV.2 – In honorem Adrian Bejan - Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timişoara, 26 noiembrie 2016, JATEPress Kiadó Szeged 2016, p. 293-308.

KUZMANOV 1985 - G. Kuzmanov, *Céramique de la haute époque byzantine provenant de Thrace et de Dacie (IVe – le début du VIIe)*, Fouilles et Recherches 8 (1985), Sofia.

MUŞEŢEANU 2003 – C. Muşeţeanu, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, Bucureşti, 2003.

OPAIŢ 1991 a - A. Opaiţ, *Elemente etnice nord-dunărene în Scythia Minor (secolele IV – V e.n.)*, Peuce 10 (1991), p.127-163.

OPAIŢ 1991 b – A. Opaiţ, *Ceramica din aşezarea şi cetatea de la Independenţa (Murighiol) – sec.V î.e.n – VII e.n)*, Peuce 10 (1991), p. 133-182.

OPAIŢ 1991c – A. Opaiţ, *Ceramica*, in: A. Opaiţ, M. Zahariade, G. Poenaru – Bordea, C. Opaiţ, *Fortificaţia şi aşezarea romană târzie de la Babadag – Topraichioi*, Peuce 10 (1991), p. 185-353.

OPAIŢ 2004 – A. Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD)*, BAR International Series 1274, 2004.

OPAIŢ 2010 – A. Opaiţ, *Sinopean, Heraclean, and Chersonesan „Carrot" Amphorae*, in Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 16 (2010), 552–556, p. 371–401.

OPRIŞ 2003 – I.C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p.Chr.)*, Bucureşti, 2003.

OPRIŞ & RAŢIU 2016 – I.C. Opriş & A. Raţiu, *An early Byzantine amphorae deposit from Capidava*, Journal of Ancient History and Archeology 3 (2016), p. 24-42.

PARASCHIV 2006 – D. Paraschiv, *Amfore romane şi romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p. Chr.)*, Iaşi, 2006.

PÂRVAN 1913 –V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum, II, 1. Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, tom XXXVI – AARMSI, București, 1913.

RAPAN - PAPEŠA 2014 – A. Rapan-Papeša, *Keramički i olovni pršljenci za vretena iz avarodobnih grobova na lokalitetu Nuštar – Dvorac*, Prilozi Inst. arheol. Zagrebu 31 (2014), p. 159-180.

RĂDULESCU 1976 – A. Rădulescu, *Amfore romane şi romano-bizantine în Scythia Minor*, Pontica 9 (1976), p. 99-114.

SAZANOV 2014 – A. Sazanov, *Cretan amphorae from the Northern Black Sea region: contexts, chronology, typology*, in BAR International Series 2616, (I) 2014, p. 399-409.

SCORPAN 1977 - C. Scorpan, *Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano- byzantins (IVe-VIIe siècles) dans l'espace istro-pontique*, Dacia N.S. 21 (1977), p. 269-297.

STĂNICĂ 2008 – A. Stănică, *Ceramica maiolică descoperită la Tulcea*, in: G. Rădulescu, C. Gaiu, (eds.), *Vasaria Medievalia*, Bistriţa/Cluj-Napoca 2008, p. 91-99.

SUCEVEANU 1982 – A. Suceveanu, *Contribuții la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria*, SCIVA 33 (1982), 1, p. 79-107.

SUCEVEANU 2000 – A. Suceveanu, *Histria X: La céramique romaine des Ier-IIIe s. apr. J.-C.*, Bucarest, 2000.

TALMAŢCHI, IONESCU & VASILESCU 2013 - G. Talmaţchi, M. Ionescu & D. Vasilescu, *47. Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum], Sector sud vest*, CCA 2013- campania 2012.

TOPOLEANU 2000 – F. Topoleanu, *Ceramica romană şi romano-bizantină de la Halmyris: sec. I-VII d. Ch.*, Bucureşti, 2000.

UENZE 1992 – S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 43, Munich, 1992.

ZEEST 1960 - I. B. Zeest, *Keramicheskaia tara Bospora,* MIA 83 (1960).

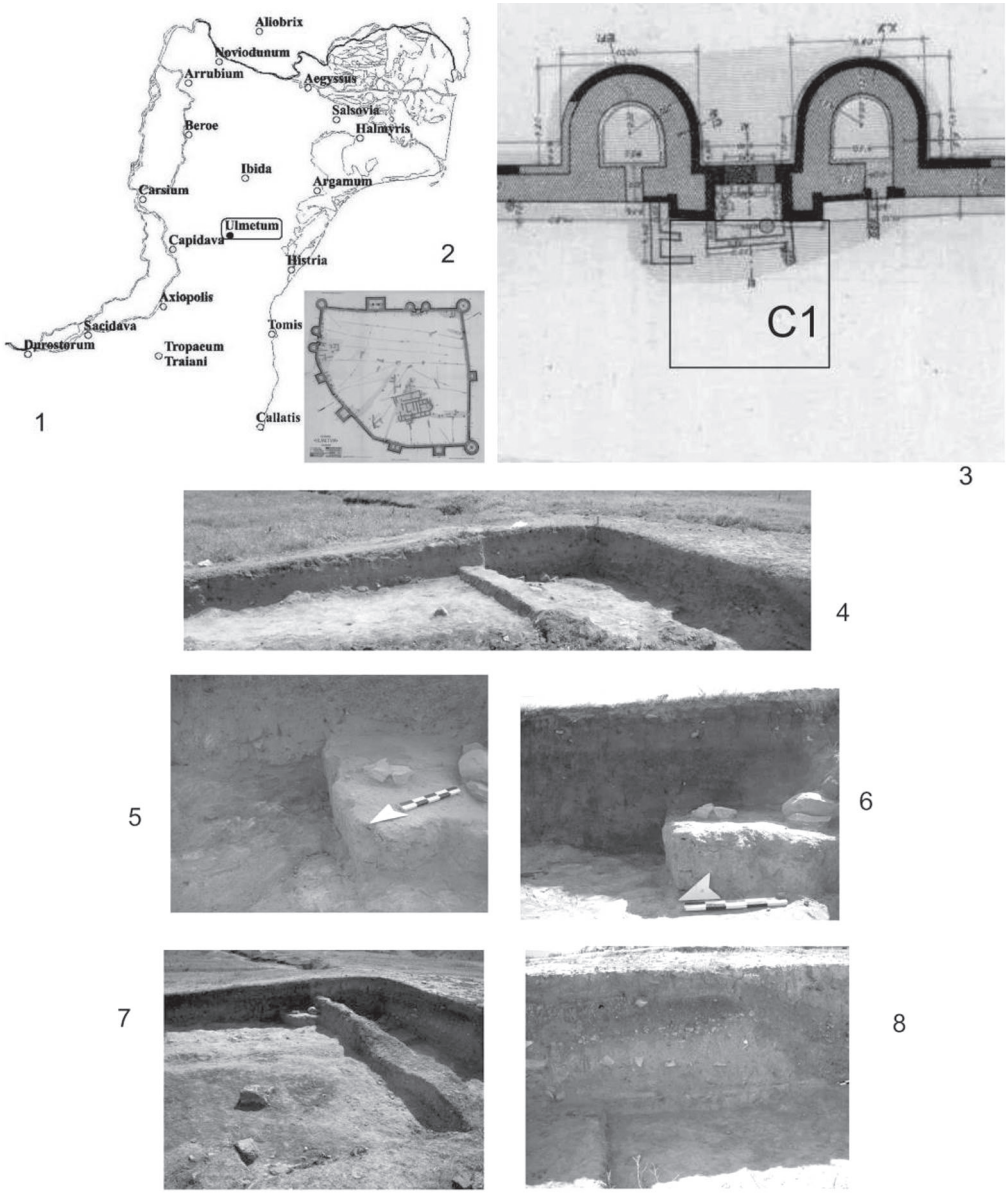

Pl. I. 1 - Map of Scythia Minor; 2 - Map of Ulmetum *apud* Vasile Pârvan; 3 - The position of C1 trench at the North-West gate; 4-8 - Images of the excavation.

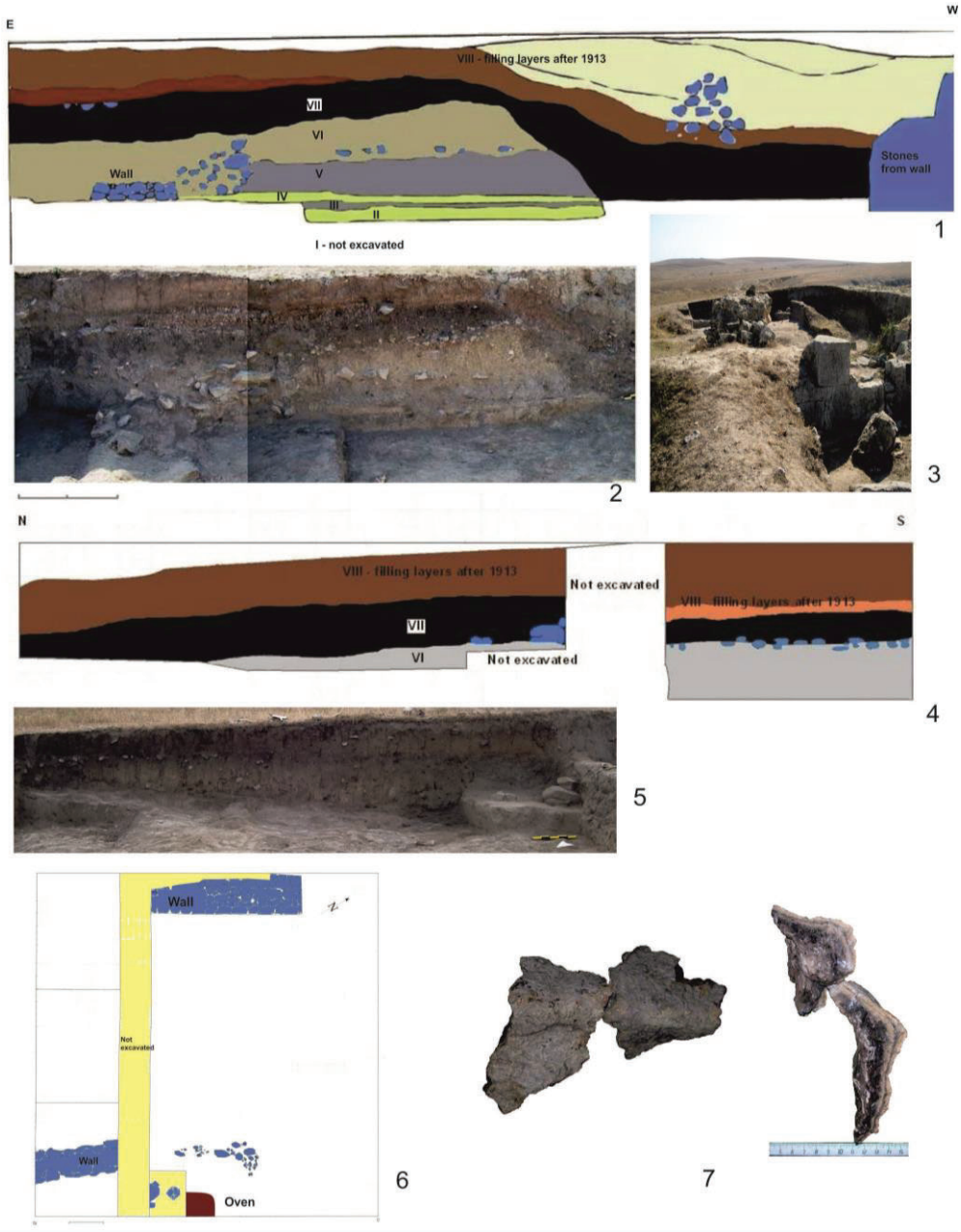

Pl. II. 1 - Profile of the South side of C1; 2 - Partial image of the South profile; 3 - General view from West; 4 - Profile of the East side; 5 - Partial image of the East profile; 6 - Plan of the excavation; 7 - Fragments of the oven.

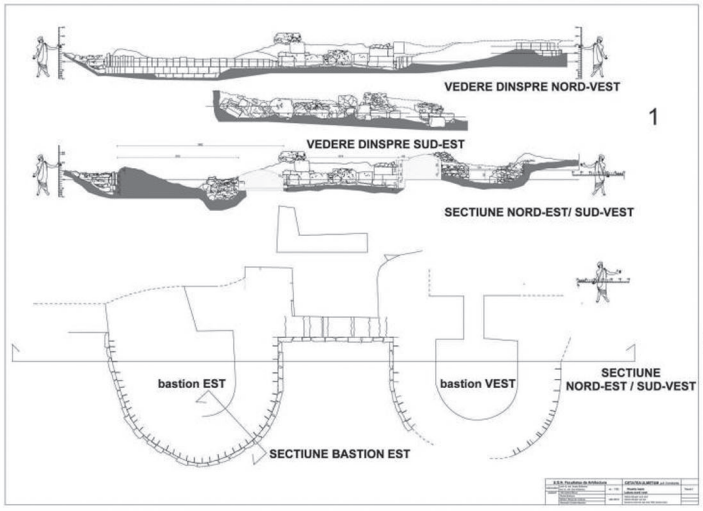

4

5

Pl. III. 1-3 - Sections. Authors: Lect. Ph.D. arh. Dan Kisilewicz and conf. PhD. arh. Ileana Kisilewicz; 4-5 - Images of the North-West gate.

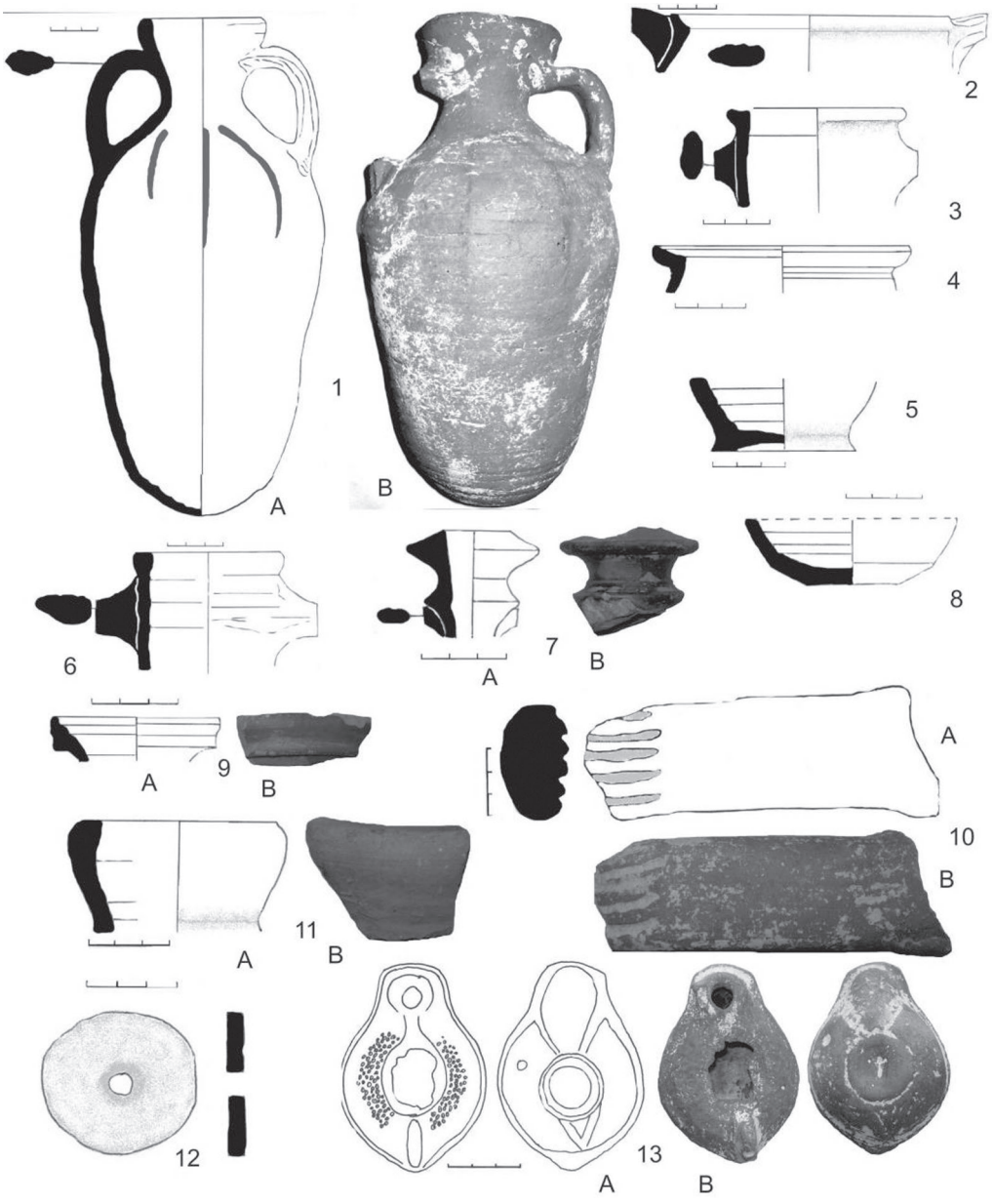

Pl. IV.

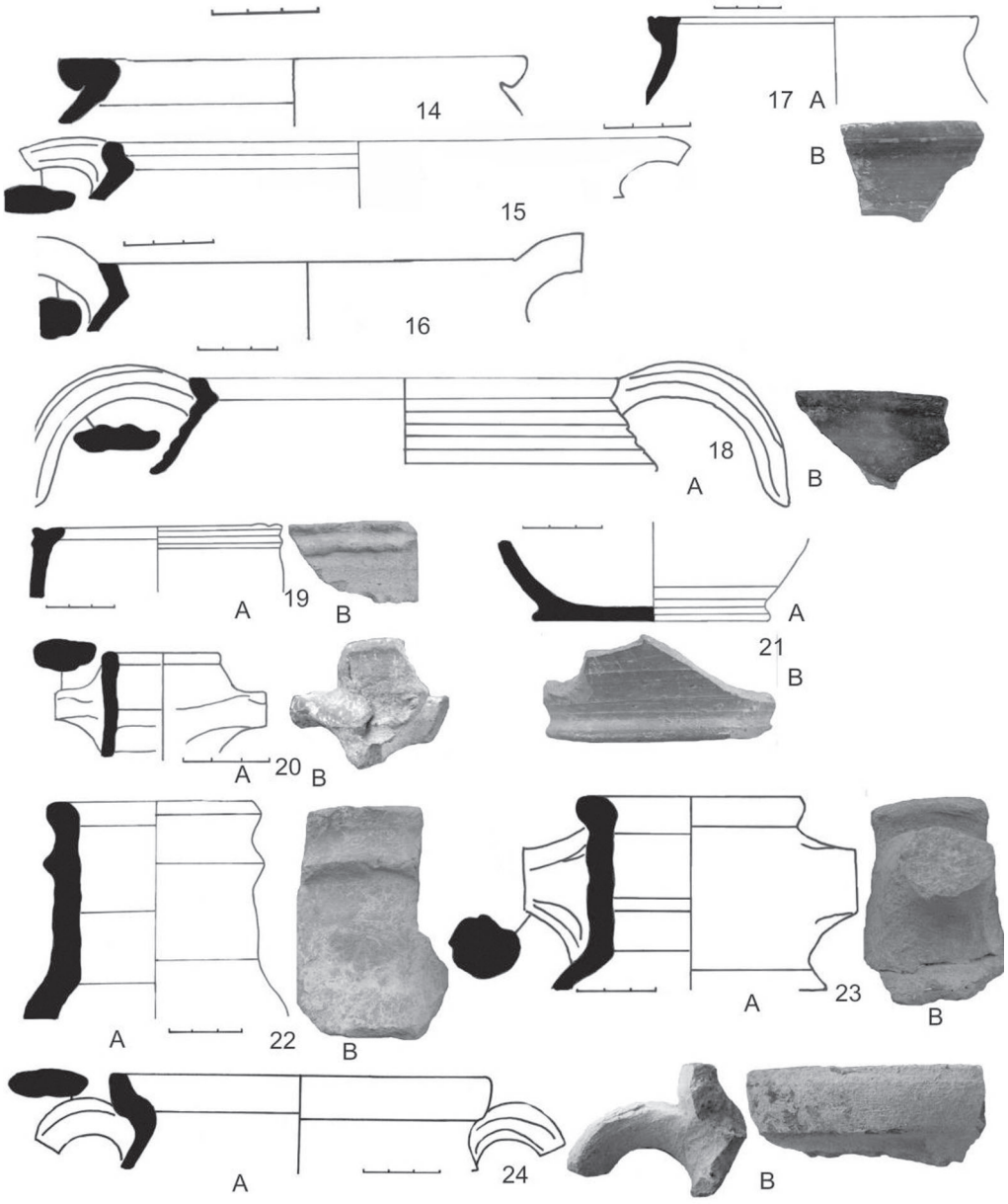

Pl. V.

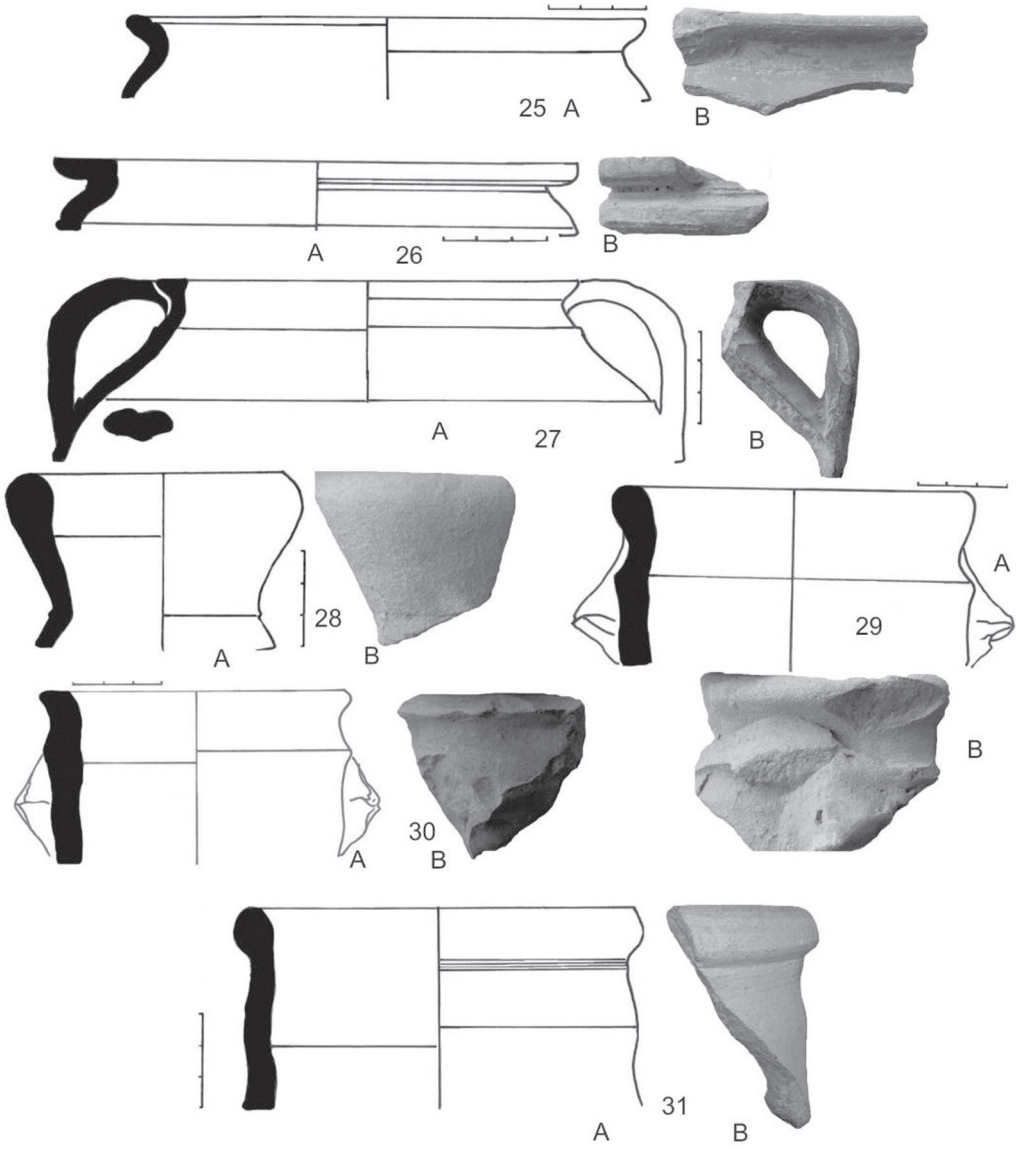

Pl. VI.

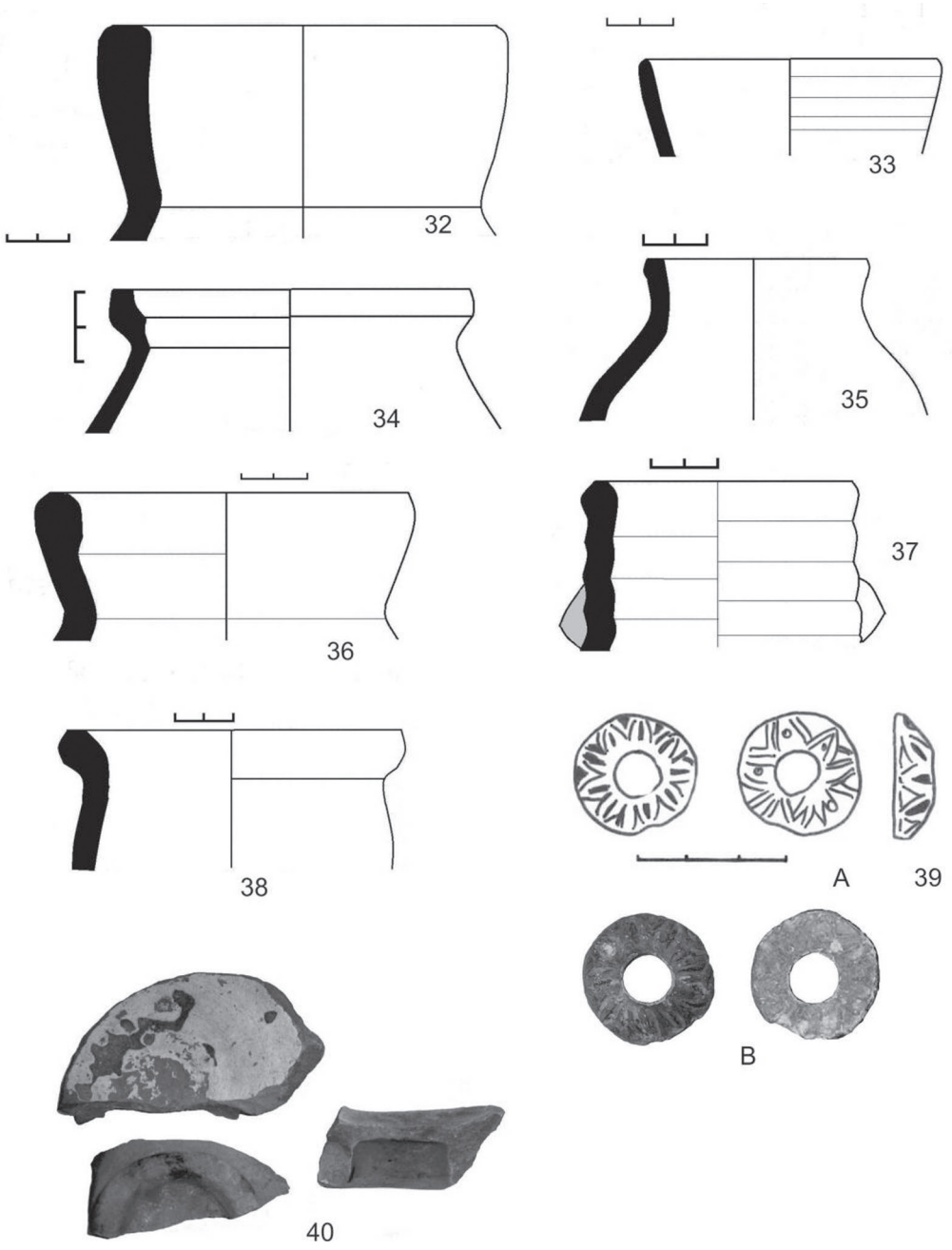

Pl. VII.

POARTA DE NORD A CETĂȚII ROMANO-BIZANTINE CARSIUM

Constantin NICOLAE*

Cuvinte-cheie: *Carsium, Hârșova, poarta de nord, vadul Dunării, turn formă de U, turnul T1, invazie vizigotă.*

Keywords: *Carsium, Hârșova, North Gate, the Danube ford, U shaped towers, tower T1, Visigoth invasion.*

Rezumat: *Poarta de nord a cetății Carsium a fost descoperită, întâmplător, în anul 2009, pe strada Unirii din Hârșova. Aceasta s-a construit în capătul de nord-vest al unei spinări calcaroase ce pornește, abrupt, de la Dunăre și înaintează spre interiorul așezării actuale **(Fig. 1)**. A fost apărată de două turnuri în forma literei U. De aici se puteau supraveghea, foarte bine, dealurile învecinate, drumul de-a lungul limes-ului, și mai ales cel care ducea spre vadul de trecere a Dunării, aflat câțiva kilometri în aval. În cele șapte campanii desfășurate până acum a fost cercetat turnul T1 (din stânga pe direcția de intrare) și intrarea pe poartă. Turnul T2 se află sub trama stradală, imediat sub asfalt, iar curtinele sunt suprapuse, spre sud-vest, de imobilele din cartier. Săpătura recentă a fost organizată astfel încât să permită, în cel mai scurt timp, obținerea datelor caracteristice ale obiectivului. Au fost trasate două secțiuni, S I pe direcția N-S, în lungime de 20 m, și SII pe direcția E-V, cu lungimea de 38 m. Din S II s-au deschis, spre nord, secțiunile secundare S1-7. Secțiunile mari (SI și SII) au lățimea de 3 m, iar cele mici de 2 m, cu martori între ele de 1 m **(Fig. 2)**. Datele obținute până acum permit prezentarea trăsăturilor de bază ale porții, precum și încadrarea sa cronologică și tipologică, în comparație cu alte fortificații de pe linia Dunării. Turnul T1 **(Fig. 3, 4)** are dimensiunile interioare de 4, 04 m x 7, 80 m, iar grosimea zidurilor este de 2, 80 m. Înălțimea actuală la care se păstrează este de 2, 30 m. Paramentul exterior a fost demantelat puternic, așa că se mai păstrează doar un rând din piatră, la bază, și masa emplectonului, în sus. Construcția a fost realizată din piatră de calcar, cioplită sau șlefuită în forme tipice, regulate. Mortarul utilizat a avut în compoziție nisip, var și puțină cărămidă pisată. S-au mai observat, pe anumite segmente, două tipuri de mortare: unul cu cărămidă sfărâmată,*

* Constantin NICOLAE: Muzeul „Carsium” Hârșova, str. Revoluției nr. 27, Hârșova 905400; e-mail: ct.nicolae@yahoo.com.

celălalt de culoare bej, identic cu altul descoperit în ,,cetate". Spre intrarea pe poartă blocurile de calcar sunt de dimensiuni mai mari (1, 02 x 0, 40 x 0, 70 m; 1, 62 x 0, 65 x 0, 50 m). În rest, piatra este de dimensiuni medii și mici. În interiorul turnului s-a păstrat, parțial, un pavaj din cărămidă. Intrarea pe poartă se făcea printr-un prag compus din două piese în lungime de 1,67 m fiecare. Partea stângă se păstrează încă și are pe suprafața ei două alveolări, bine individualizate, destinate ghidării roților vehiculelor. Acestea ne arată că prin poartă puteau trece carele cu distanța dintre roți de 1,15 - 1,20 m sau de 1,50 m. Zidul din spatele intrării, pe stânga, are primul rând ridicat din blocuri mari de piatră (0, 69 x 0, 58 x 0, 58 m; 1, 75 x 0, 59 x 0, 54 m). Pavajul de aici se păstrează, în integralitate, numai pe partea stângă. Este făcut din dale de calcar, cu laturile aproximativ egale, de 1 m și grosimea de 0, 30 m. Distanța dintre turnuri este de cca 5 m. Pavajul de la intrare a fost realizat din piatră mică și fragmente ceramice, legate cu pământ galben, compactate peste stânca naturală. În linii mari, stratigrafia este similară în toate punctelele cercetate ***(Fig. 6-9)****. Sub nivelul de depuneri moderne, se întâlnește un nivel de locuire otomană, reprezentat printr-o lentilă de lut galben de pe care s-au recuperat fragmente ceramice specifice și câteva pipe. Mai jos se găsesc nivelele de demolare ale zidurilor. Primul, de sus, aparține intervenției din momentul construirii incintei otomane și a bastionului din colțul de nord-est, care trece la câțiva metri spre est de T1 (această intervenție poate explica afectarea totală a curtinei de nord-est, care cade sub intersecția străzilor Carsium și Unirii); al doilea nivel este legat de distrugera cetății din antichitate și refacerea ei pe alt amplasament. Cu acest prilej apare ultimul nivel - practic o nivelare masivă cu materiale amestecate, rulate, cel din interiorul fortificației, peste resturile porții. Poarta cetății Carsium se încadrează în tipologia fortificațiilor dunărene, specifică secolelor IV-VI, cu turnuri în formă de U. Astfel de situații se înregistrează la Novae, Castrum Novae, Abritus, Tropaeum Traiani, Halmyris, Dinogetia, Ibida, Troesmis. Datele actuale plasează construcția porții la sfârșitul sec. III și începutul secolului al IV-lea, cu o reparație majoră, poate, în a doua jumătate a secolului al IV-lea. Cel mai probabil, în secolul al V-lea, după cum indică lipsa materialul numismatic, aceasta nu a mai funcționat. La începutul acestui secol cetatea Carsium a fost stăpânită de huni. Recenta descoperire și anumite indicii topografice ne sugerează, în această fază, imaginea unei fortificații cu suprafața de aproximativ 4,5-6 ha. Cea mai mare parte din aceasta se află sub orașul actual, în perimetrul mărginit la vest și est de străzile Alexandru cel Bun și Danubiu.*

Abstract: *The Northern Gate of Carsium fortress was discovered by chance, on Unirii Street in Hârșova. It was built on top of the North-Eastern end of a limestone cliff, which starts abruptly from the Danube, continuing through the nowadays settlement (****Fig. 1****). It was protected by two U shaped towers. They provided a great viewpoint over the neighboring hills, the* limes *road and especially over the road passing through the Danube ford, situated only a few kilometers downstream. During the seven archaeological campaigns carried out so far, tower T1 (to the left of the entrance) and the entrance were researched. Tower T2 is under the nowadays street network, immediately under the asphalt. To the South-West the corresponding fortification walls are overlapped by modern apartment buildings.*

The recent excavation was organized in such a way that it facilitated immediate results. Two trenches were drawn: SI – 20 m long and oriented N-S and SII - 38 m long and oriented E-W. Secondary sections S1 - 7 were excavated to the North of SII. SI and

*SII are 3 m wide, while the secondary ones are 2 m wide, separated by 1 m wide witness walls (**Fig. 2**). The data obtained until now enable the presentation of the gate main features, as well as its chronology and typology, compared with other fortifications along the Danube. Tower T1 (**Fig. 3, 4**) is 4.04 m x 7.80 m inside and the walls are 2.80 m thick. The present preserved height is 2.30 m. The outside face was largely destroyed, so only a row of slabs at the base and the filling mass upwards are preserved. The building took place with limestone blocks, carved or filed in typical, regular shapes. The mortar used is composed of sand, lime and a small amount of pounded brick. Other two types of mortar were noticed in certain segments: one with smashed brick, the other one grey colored, identical with one discovered in the „fortress". Towards the gate entrance the limestone blocks are larger (1.02 x 0.40 x 0.70 m; 1.62 x 0.65 x 0.50 m). Otherwise the stones have medium and small sizes. A brick pavement is partly preserved inside the tower. The entrance threshold of the gate consisted of two pieces, each 1.67 m long. The left part is still preserved and shows two well individualized alveoli on its surface, dedicated to guiding vehicles wheels. This shows that carts with distance between wheels of 1.15 – 1.20 m or 1.50 m could pass the gate. The wall behind the entrance, on the left, has the first basement row built with large stone blocks (0.69 x 0.58 x 0.58; 1.75 x 0.59 x 0.54 m). The pavement is entirely preserved here only on its left side. It is made of limestone slabs with almost equal 1 m long sides and 0.30 m thickness. The distance between the towers is of about 5 m. The pavement at the entrance was made of little stones and ceramics fragments bound with yellow earth and compacted above the natural rock. Generally stratigraphy is similar for all researched locations (**Fig. 6-9**). Under the modern deposits level there is a level of Ottoman settlement, represented by a lens of yellow clay, from which specific ceramics fragments and some tobacco pipes were recovered. Underneath there are the walls demolishing levels. The first, upper one, belongs to the intervention moment when the Ottoman precincts and the North-East corner bastion were built and which passed at a couple of meters East of T1 (this intervention can explain the complete destruction of the North-East precincts, falling under the crossroads of streets Carsium and Unirii); the second level is linked to the destruction of the fortress in ancient times and its rebuilding at another emplacement. On this occasion the last level appears – practically a massive levelling with mixed, rolled materials, the ones from inside the fortress over the remnants of the gate. The gate of Carsium fortress fits in the typology of Danube fortifications, specific for the 4th - 6th centuries, with U shaped towers. Such situations were registered at Novae, Castrum Novae, Abritus, Tropaeum Traiani, Halmyris, Dinogetia, Ibida, Troesmis. According to the data we dispose of at present the building of the gate can be placed at the end of the 3rd and the beginning of the 4th century, with a maybe major repair in the second half of the 4th century. Most probably it was not in use any more in the 5th century, as the lack of coinage materials indicates. Carsium fortress was ruled at the beginning of this century by the Huns. Latest discoveries and certain topographic elements suggest a fortification image with a surface of about 4.5 – 6 ha for this phase. Most of it lies under nowadays city, inside the area limited at the East and West respectively by Alexandru cel Bun and Danubiu streets.*

Poarta de nord a cetății romano-bizantine Carsium a fost descoperită întâmplător, în anul 2009, pe strada Unirii din Hârșova[1]. În perimetrul cuprins între străzile Carsium și Unirii s-au efectuat cercetări preventive în anul 1988 și 1989. Cu acest prilej au fost identificate mai multe resturi de ziduri fără a se putea stabili cu exactitate natura descoperirilor[2].

Obiectivul se află pe o culme stâncoasă, acoperită de-a lungul timpului de nivelările antice sau medievale, la nord de ,,cetate" și la peste 300 m de malul Dunării, spre interiorul orașului de astăzi[3] **(Fig. 1)**. Cum indică topografia actuală, din acest punct se deschidea o largă perspectivă către toate dealurile din împrejurimi, unde se aflau, cu siguranță, turnuri de pază și control. Orientarea porții, către nord/nord-vest, ține cont de direcția vadului Dunării din apropierea localității și de drumul care trece printr-o șa mărginită pe o parte și cealaltă de înălțimi domoale[4]. Astăzi poarta este traversată oblic de trama străzii Unirii. Turnul din stânga cade la nord de stradă; intrarea pe poartă și turnul din dreapta se află sub stradă, iar pe curtina vestică s-a construit din vechime un imobil de locuit. Zidul are traseul, cel mai probabil, pe sub casele dinspre sud-vest. În cele șapte campanii întreprinse până acum s-a dezvelit în întregime turnul din stânga și frontul turnului din dreapta. Cercetarea credem că nu mai poate continua mult timp de acum încolo. Din aceste motive considerăm că este necesară publicarea rezultatelor obținute. Pe parcurs s-au prezentat ample rapoarte în Cronica Cercetărilor Arheologice.

Caracterul cercetării și spațiul disponibil au permis abordarea unei săpături ample, încă de la început, atât din punctul de vedere al forței de muncă, precum și ca suprafață. S-au trasat două secțiuni principale, SI de la nord la sud, în lungime de 20 m, și SII pe direcția est-vest, cu lungimea de 38 m. Din SII au pornit spre nord secțiunile de la S1 la S7. Lărgimea șanțurilor trasate a fost de 2 m cu martori de 1 m **(Fig. 2)**.

Cele șapte campanii de cercetare ale porții s-au desfășurat, până acum, în mod neuniform, din considerente de ordin financiar. Primele au fost cele mai consistente.

Astfel, în 2009 s-a pus în evidență obiectivul, s-au putut face măsurătorile preliminare pe turnul din stânga, pe direcția de intrare (T1), au fost realizate cele mai importante observații stratigrafice prin epuizarea stratului arheologic în SI, carourile (C) 3, 9-6; SII, C 9, 13-14[5]. Campania 2010[6] s-a axat pe investigarea intrării pe poartă. În același timp au continuat observațiile privind tehnica de

---

[1] În Hârșova se executa, în anul 2009, un proiect de reabilitare a rețelelor de aducțiune și canalizare a apei. În timpul excavării șanțului pentru instalarea conductelor au fost intersectate resturile de ziduri ale turnurilor porții. Lucrarea a fost oprită și s-a trecut la cercetarea arheologică.

[2] CANTACUZINO 1992, p. 58-67.

[3] Poate că aici se plasează resturile de *„ziduri romane, cărămide romane, un stâlp miliar, pietre cu inscripții și monede romane"* găsite de Pamfil Polonic, prin oraș. Vezi POLONIC Mss. 12, 1-2.

[4] Pe dreapta și pe stânga sunt fortificații mici. După unele opinii, acestea ar fi de origine antică (vezi CRĂCIUN 2008, p. 61).

[5] NICOLAE 2010, p. 71.

[6] NICOLAE 2011, p. 52-53.

construcție și caracteristicile materialelor utilizate. În campania 2011[7] a fost cercetat interiorul turnului T1 și s-au verificat datele tehnice înregistrate până la momentul respectiv. În campania următoare, din considerente de ordin financiar, porții de nord i-a fost acordat mai puțin timp, așa că cercetarea s-a rezumat doar la un sondaj în prima jumătate de sud a turnului[8]. În anul 2014[9] campania a fost dedicată demontării martorilor dintre S1-S4. Cu acest prilej au continuat observațiile asupra caracteristicilor constructive ale turnului T1 și asupra pavajului dintre turnuri. În 2015 au fost epuizate secțiunile și s-au demontat martorii din frontul turnului T1 și s-au cercetat secțiunile S4 și S5, acțiune care a permis evidențierea turnului T2[10]. În anul 2016 s-a încheiat demontarea martorilor din fața turnului T1[11] și a fost degajat pământul scos de la începutul săpăturii.

Activitatea întreprinsă a permis obținerea de date și informații privind principalele caracteristici ale turnurilor.

Construcția este ridicată din piatră de calcar prinsă cu mortat din var, nisip și rare fragmente de cărămidă sfărâmată. Spre interior se utilizează piatra de talie mică, cu aspect bolovănos, cioplită sumar. La exteriorul turnurilor se mai păstrează doar primul rând din parament. Aici sunt blocuri din calcar, fasonate pe toate părțile, de dimensiuni diferite. Prezența în nivelul de demantelare a unui număr apreciabil de fragmente de cărămidă, cu mortar pe suprafață, indică existența unor asize regulate din piatră și cărămidă.

Turnul T1 (în stânga pe direcția de intrare, **Fig. 3, 4**) se păstrează cel mai bine și este poziționat, spre nord, în exteriorul străzii Unirii, fapt care a permis dezvoltarea cercetării acestuia. Dimensiunile interioare ale turnului sunt de 4,04 x 7,80 m. Grosimea zidurilor[12] este de cca 2,80 m. Înălțimea actuală este de 2,30 m. Piatra de parament păstrată are dimensiuni diferite. La intrarea pe poartă se utilizează blocuri mari cu dimensiunile de 1,30 x 0,65 m; 1,02 x 0,40 x 0,70 m; 1,62 x 0,65 x 0,50 m, ca și în frontul turnului (1,12 x 0,30 m; 0,74 x 0,32 m; 0,70 x 0,40 m). În rest, se utilizează piatră mai mică (0,50 x 0,42; 0,41 x 0,35; 0,53 x 0,28; 0,38 x 0,36; 0,52 x 0,38; 0,86 x 0,35; 0,68 x 0,41; 0,53 x 0,37; 0,55 x 0,36; 0,39 x 0,41; 0,71 x 0,40; 0,50 x 0,30 m). În interiorul turnului s-a evidențiat un pavaj din cărămidă, păstrat parțial, peste care s-a depus o mare cantitate de arsură și cenușă. Culoarea deschisă și consistența cenușii sugerează arderea unei mase lemnoase de esență slabă. Spre pereții turnului a fost identificat un nivel neuniform de pământ, ars secundar, cu aspect poros de chirpic. Nu este exclus ca acesta să provină de la o amenajare interioară, poate chiar pentru susținerea platformei turnului, distrusă în urma unui incendiu puternic. Cărămizile pavajului, cu dimensiuni aproximativ egale (0,38 x 0,31 x 0,04 m), au pe suprafață diferite ornamente liniare. Multe păstrează amprentele copitelor de ovine. Cărămizile au fost așezate, în toate

[7] NICOLAE 2012, p. 68.
[8] NICOLAE 2013, p. 65.
[9] NICOLAE 2015, p. 76.
[10] NICOLAE 2016, p. 35-36.
[11] NICOLAE 2017, p. 63.
[12] Destul de greu de stabilit cu exactitate în condițiile în care paramenul exterior a fost demantelat. La fiecare măsurătoare, așa cum rezultă din rapoartele anuale, în funcție de punctele de referință, datele diferă ± câțiva centimetri.

cazurile, cu fața în jos. Dintre fragmentele recuperate din arsura de pe pavaj se remarcă şi câteva olane, utilizate probabil, la acoperișul turnului. O caracteristică constructivă ce atrage atenția în mod deosebit este faptul că plinta fundației turnului de pe curtină este cu 0,55 m mai jos față de cea de pe laturi. Intrarea în turn a fost afectată total de șanțul unei conducte din fontă destinate aducțiunii apei, instalată în urmă cu mai multe decenii, așa că astăzi nu se mai păstrează.

Din turnul T2 este vizibil doar frontul acestuia. Cea mai mare parte a lui se află sub carosabilul străzii Unirii. S-a evidențiat faptul că acesta a fost distrus, mult mai mult decât T1, la partea spre intrarea pe poartă. Aici paramentul a fost demantelat până la amprenta de mortar de pe stâncă. Din dărămături a fost scoasă piatră de construcție de formă ușor conică, cioplită sumar spre exterior (dimensiuni 0,27 x 0,30 x 0,20 m; 0,24 x 0,40 x 0,12; 0,24 x 0,27 x 0,17; 0,43 x 0,30 x 0,28; 0,35 x 0,36 x 0,30; 0,40 x 0,23 x 0,10; 0,36 x 0,27 x 0,20; 0,27 x 0,33 x 0,24; 0,32 x 0,20 x 0,20; 0,30 x 0,27 x 0,25 m). Câteva poartă caracteristicile calcarului din Dealul Băroi (cu oxid de fier pe suprafață) aflat la vest de fortificație.

Intrarea pe poartă se făcea printr-un prag din două piese dispuse liniar **(Fig. 5)**. Se păstrează numai placa de pe partea stângă, pe direcția de intrare. Pe dreapta se poate reconstitui numai după amprenta lasată în mortar. Lărgimea totală a porții este cuprinsă între 3,30-3,40 m. Pragul păstrat, cu lungime de 1,67 m și grosime variabilă (max. 0,37 m), prezintă două alveolări largi, făcute de meșterul pietrar. Nu se văd urmele specifice carelor, așa cum se întâmplă în cazul altor fortificații. Presupunând că partea lipsă avea aceleași dimensiuni și caracteristici, ca cea de pe partea stângă, cum ar fi firesc, înseamnă că intrarea era destinată vehiculelor cu distanța între roți minimă de 1,15-1,20 m și maximă de 1,50 m. Pragurile sunt așezate ușor asimetric față de fundamentul din piatră mică, bolovănoasă, prinsă cu un mortar diferit de cel utilizat în ridicarea turnurilor. Pe stânga se păstrează doar prima piesă din ușorul porții alcătuită din două blocuri de calcar, fiecare cu dimensiunile de 0,76 x 0,55 x 0,51 m, care închid, prin alăturare, un lăcaș mai îngust spre exterior, cu dimensiunile de 0,18 x 0,15 m. Primul parament al zidului, în spatele intrării, este format din blocuri de piatră de dimensiuni apreciabile (0,69 x 0,58 x 0,58 m și 1,75 x 0,59 x 0,54 m). Pe cel mai mare se păstrează două orificii care serveau, cel mai probabil, sistemului de închidere al porții. Pavajul interior a fost realizat din blocuri mari de calcar cu dimensiunile maxime de 1 x 1 m și grosimea de 0,30 m. Spre T2 pavajul lipsește. Dacă pragul păstrat are suprafața netedă și lucioasă, ceea ce poate indica o intensă circulație pietonală, în raport cu acesta, pe piatra pavajului din spate se disting încă urmele prelucrării. Diferența, atât de vizibilă, indică cu siguranță o refacere.

În fața porții, între turnuri, deschiderea depășește 5 m. Deoarece întreaga construcție s-a ridicat direct pe stâncă, pentru omogenizarea denivelărilor s-a utilizat un pavaj ușor din piatră mică și fragmente ceramice prinse bine cu pământ galben. Lipit de turnul T1, s-a ridicat, la un moment dat, din considerente ușor de înțeles, un zid a cărui rol a fost să îngusteze accesul pe poartă.

Stratigrafia obiectivului este relativ simplă. În T1, SII - C8 a fost surprinsă depunerea straturilor arheologice, și caracteristicile fundației construcției, de la stâncă până la nivelul actual. După cum se poate constata **(Fig. 6)** zidul turnului (1) prezintă la interior două tălpi de fundare, dintre care cea mai joasă corespunde

cu cea a curtinei. Asta se poate întâmpla atunci când are loc o reconstrucție sau o refacere majoră. În acest sens, stratigrafia secțiunii este clară. Sub nivelul de pavaj (5) se află un pat de pietriș cu mortar (6) sub care se mai păstrează un nivel subțire de cenușă și arsură (7). Este de presupus că existența arsurii sub pavaj se leagă de o fază anterioară de distrugere urmată de refacerea turnului, aspect pentru care pledează și configurația fundației, cum s-a văzut mai sus. Deasupra pavajului (5) se află nivelul de distrugere al turnului (4).

În exteriorul turnului, în aceeași secțiune, carourile 9-10, stratigrafia este relevantă pentru întreaga construcție **(Fig. 7)**. În afara zidului și a paramentului (1, 13) se configurează primul nivel de distrugere (11) deasupra căruia se suprapune pământul compactat și închis la culoare cu resturi ceramice romano-bizantine (8) care a fost împins aici atunci când întreaga zonă a fost integrată într-o altă structură defensivă, cel mai probabil în perioada otomană. Deasupra este o groapă cu materiale din epocă (7), dar și podeaua lutuită a unei locuințe turcești de unde au fost recoltate fragmente de vase din ceramică și pipe (5). Piatra și mortarul de deasupra (2, 4) precum și nivelul de piatră, arsură și urme de mortar (3) sunt legate de intervențiile ulterioare (secolele XIX-XX).

În frontul turnului se păstrează urmele unei intervenții făcută acum trei decenii[13] **(Fig. 8)**. Depunerile din fața zidului, care se încadrează în caracteristicile stratigrafice prezentate mai sus, au fost înlăturate prin intervenția mecanică, încă de atunci.

În fine, o scurtă privire asupra stratigrafiei dintre cele două turnuri, în SI, carourile 5-9, nu aduce elemente noi din acest punct de vedere **(Fig. 9)**, dar confirmă cele constatate până acum. Pavajul (10) coboară spre nord; aproape de T1 iese la lumină restul de zid care micșorează intrarea pe poartă (9); nivelarea cu pământ, piatră, mortar, fragmente de cărămidă și ceramică din epoca romano-bizantină care se deschide în fața resturilor zidurilor (4) este consistentă și alternează pe alocuri cu pelicule subțiri din pământ galben (7) sau pământ castaniu deschis. Deasupra se așează nivelul de demantelare (3, 4) perforat de o groapă contemporană (2). În caroul 9 se intersectează șanțul săpăturii făcute de Gh. Cantacuzino, umplut de locuitorii din zonă cu deșeuri casnice (11).

Materialul numismatic descoperit în timpul săpăturilor numără peste 80 de piese şi contribuie major la datarea porții. Cele mai timpurii monede sunt două exemplare din timpul împăraților Aurelianus și Probus. Majoritatea covârșitoare a pieselor se încadrează în circulația monetară tipică din secolul al IV-lea. Dat fiind starea precară de conservare unele nu pot fi datate strict și se înscriu în tipologia secolele IV-V. Faptul că nicio piesă dintre cele lizibile nu ajunge în secolul al V-lea ne îndeamnă la prudență în a urca spre această limită data la care poarta își încetează funcţionalitatea.

Poarta cetății Carsium se încadrează într-o tipologie mai largă, specifică secolelor IV-VI, în sistemul defensiv dunărean, în condițiile gravelor probleme pe

[13] Aici, în toamna anul 1987, s-a intervenit mecanic cu acordul autorităților locale pentru nivelarea depunerilor, în vederea deschiderii unui punct de colectare de deșeuri. Excavarea a ajuns până aproape de zid.

care autoritatea romană trebuia să le rezolve aici[14]. Forma turnurilor își găsește numeroase analogii în provinciile răsăritene.

Astfel, fortificația Novae I a fost refăcută în timpul lui Constantin cel Mare, iar turnurile de la *porta decumana*, prelungite, au forma literei U. Intrarea pe poartă a ajuns la 2,90 m[15]. La Castrum Novae (Cezava) la poarta de sud, prin refacerea din faza a V-a, turnurile patrulatere au fost înlocuite cu turnuri în formă de U[16]. Forma porții se păstrează și în fazele VI și VII. Poarta de nord de la cetatea Abritus a fost întărită cu turnuri asemănătoare[17]. Turnul T6 (pe stânga pe direcția de intrare) are lungimea totală de 9,54 m și lățimea de 8,20 m. Porți cu turnuri identice s-au descoperit la Tropaeum Traiani, Halmyris, Dinogetia. La Tropaeum atât poarta de est (T22; T1) cât și cea de vest (T14; T15) au fost întărite cu turnuri în formă de U. Așa cum s-a constatat la T 22, de la poarta de est, zidul acestuia nu se întrețese cu incinta[18]. La poarta de vest distanța dintre turnuri este de 10,40 m, iar spațiul de intrare de 4,40 m. Interiorul turnurilor măsoară 9,40 x 5,60 m, iar grosimea zidului este de 2,80 m[19]. Situația arheologică înregistrată la Halmyris este caracteristică pentru întreaga perioadă a secolelor IV-VI din acest spațiu[20]. Cum au relevat cercetările, refacerea de la sfîrșitul secolului al III-lea și începutul celui următor reprezintă cea de-a 5-a etapă a existenţei fortificației. Aceasta este refăcută în întregime și întărită cu 12 turnuri în formă de U. Poarta de nord a cetății a fost apărată, inițial, (la începutul secolului al II-lea p. Chr.) cu două turnuri rectangulare. În perioada împăraților Aurelian-Probus și Diocletian acestea au fost prelungite și transformate în turnuri în formă de U (T1 și T16). Inițial, în prima fază, intrarea pe poartă a fost de 3, 60 m. Acum a fost lărgită până la 5,75 - 5,77 m. Turnurile porții de sud (T2 și T3) de la Dinogetia au formă ,,semicirculară alungită" (probabil în formă de U). Caracteristica acesteia consta în faptul că a fost întărită cu un turn dreptunghiular interior, ambele sisteme funcționând simultan după cum se pare[21]. Și turnurile porților de la cetatea Ibida se încadrează în această tipologie. Observațiile făcute în urmă cu patru decenii, pe baza interpretării fotografiilor aeriene, nu au putut să confere date multe cu privire la acest aspect[22], iar din recentele săpături arheologice nu am reușit să identificăm prea multe date tehnice cu privire la cele trei porți (vest, T2-T3; est, T16-T17; nord T11-T12). Campania din anul 2008 a pus în lumină caracteristicile turnului T 10 pe curtina I, lângă poarta de nord. Acesta are dimensiunile

[14] Pentru situația limesului dobrogean în cursul secolului al III-lea, vezi VULPE 1938, p. 262-276; VULPE & BARNEA 1968, p. 231-266; SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 204-208 ş.a.

[15] PARNIȚKI-PUDELKO 1973, p. 297-314; ČIČIKOVA 1977, p. 277-282; IVANOV 1980, p. 217; BIERNACKA-LUBANSKA 1982, p. 161, fig. 101 faza I; 102 faza II; IVANOV 1998, p. 507.

[16] VASIČ 1982-1983, fig. 8,9; VASIČ 1994-1995, p. 45.

[17] IVANOV 1980, p. 43, fig. 30.

[18] BARNEA *et al*. 1979, p. 55.

[19] PÂRVAN 1912, p. 74-75.

[20] ZAHARIADE *et al*. 1987, p. 105; TOPOLEANU 2000, p. 38-39; ZAHARIADE 2000, p. 203-204.

[21] ȘTEFAN *et al*. 1967, fig. 2, 4.

[22] ȘTEFAN 1977, p. 12.

interioare 15 x 3 m[23]. În mortarul plintei turnului s-a descoperit o monedă din secolul al IV-lea. Turnuri în formă de U întâlnim și la Troesmis, la cetatea de est[24].

Turnurile în forma de U sunt caracteristice perioadei secolelor IV-VI, însă nu în toate cazurile. La multe fortificații alternează turnurile rotunde, cu cele în formă de potcoavă și în formă de U[25], în timp ce la altele toate turnurile sunt în formă de U[26]. Noile schimbări din arhitectura militară, începând cu sfârșitul secolului al III-lea, se observă cel mai bine în configurația turnurilor (turnuri de colț, de front sau de poartă). Începând de acum turnurile rectangulare încep să fie înlocuite cu cele circulare, în formă de U, de potcoavă, triunghiulare sau pentagonale[27]. În primul rând, arhitectura defensivă se adaptează evoluției tehnicii militare. Vitruvius a atras atenția asupra faptului că turnurile dreptunghiulare pot fi mult mai ușor afectate de mașinile de asediu și susținea, de atunci, eficiența celor semirotunde, rotunde sau poligonale[28]. Din aceste rațiuni, la unele fortificații fronturile cele mai expuse atacurilor încep să fie apărate cu turnuri din toate categoriile: turnuri de colț în formă de potcoavă, eficiente pentru apărarea curtinelor; turnuri patrulatere exterioare (de tip ,,phrourion") pentru utilizarea mașinile de război, flancate de turnuri în formă de U care le asigurau cea mai bună apărare[29]. Schimbările sunt imperios necesare pentru a face față presiunii puternice pe care o exercitau populațiile barbare asupra *limes*-ului.

Datele obținute prin recenta cercetare indică tipul de poartă al cetății Carsium. Pe partea stângă pe direcția de intrare, se mai păstrează, cum s-a arătat deja, numai primul rând de piatră care forma latura verticală a porții[30]. Practic aceasta este ridicată din două blocuri calcaroase cu tăieturi în unghi aproape drept (închis cu câteva grade) zidite față în față, astfel încât stâlpul porții să cuprindă de sus în jos un lăcaș cu dimensiunile de 0,18 m x 0, 15 m (puțin mai larg spre interior și mai îngust la exterior). Inițial[31], am crezut că acesta este destinat stîlpului de lemn al porții. După cercetarea amănunțită a intrării, în campaniile care au urmat, analizând toate elementele și caracteristicile acesteia, ținând cont și de descoperirile din alte fortificații din epoca romano-bizantină, ne-am dat seama că intrarea pe poarta de la Carsium a fost de tip ,,ghilotină" sau ,,cataractă" (,,fallgatter"). În stadiul actual al cercetării nu putem spune dacă această intrare era dublată, spre interior, de un turn patrulater, așa cum se întîlnește la Dinogetia sau Ulmetum[32], ceea ce nu este exclus. În spatele intrării au

[23] IACOB 2009, p. 197.

[24] Fără să avem la dispoziție datele tehnice în lipsa unei cercetări asupra acestora, remarcăm doar că o recentă imagine a turnului T 4 de la Troesmis este asemănătoare cu turnul T 1 de la Carsium. Vezi ALEXANDRESCU 2016, fig. 8.

[25] BIERNACKA-LUBANSKA 1982, p. 151.

[26] Cum este cazul la cetatea Halmyris prezentată mai sus.

[27] SÂMPETRU 1994, p. 96.

[28] VITRUVIUS, *De architectura (Despre arhitectură)*, trad. rom., p. 51.

[29] În Dobrogea astfel de sisteme de apărare se întâlnesc la Capidava, Ulmetum, Ibida, Troesmis, Tropaeum. Vezi APOSTOL 2012, p. 82-85.

[30] În limbajul popular s-a folosit termenul de „ușor" (de la ușă, poartă). Același termen îl folosește și Vasile Pârvan în descrierile porților de la Tropaeum sau Ulmetum.

[31] NICOLAE 2010, p. 71.

[32] ŞTEFAN *et al*. 1967, fig. 2, 4; PÂRVAN 1911, p. 525-526.

fost puse în evidență ziduri cu mortar diferit de cel al turnurilor, însă spațiul prea mic pe care s-a făcut săpătura nu a permis observații mai amănunțite. Oricum, datele obținute în actuala cercetare de la intrarea pe poartă, tipurile diferite de mortare întâlnite, indică faptul că aceasta a suferit o reparație majoră.

Deocamdată nu cunoaștem alte elemente de planimetrie ale fortificației de secolele IV-VI de la Carsium **(Fig. 10)**. Încă nu suntem siguri dacă turnul descoperit în sectorul ,,incinte vest", pe suprafața rezervată[33], are legătură cu această etapă a fortificației căreia îi corespunde poarta de care ne ocupăm în rândurile de față. Nu știm nici care sunt limitele spre est și vest ale fortificației, pentru că aici s-a dezvoltat orașul modern. La vest, pe strada Alexandru cel Bun, la ,,poalele cetății", a fost identificat și cercetat un edificiu de epocă romană, în suprafață de cca 200 mp[34], reutilizat într-o anumită epocă ca terme. În apropiere de acest punct, o săpătură de salvare, la nord de strada Cetății a pus în evidență resturi de ziduri cu aceleași caracteristici[35]. Am putea admite că toate acestea au făcut parte din cetate sau au aparținut așezării urbane dezvoltată în apropiere. Cu toate că nu avem prea multe date la dispoziție pentru a creiona dimensiunile cetății, putem apela la cele existente, cât și la elementele de topografie. Cum pe suprafața rezervată de la Dunăre a fost descoperit un edificiu contemporan cu obiectivul analizat de noi până acum, putem admite că cetatea, în această fază, se întindea până la abruptul stâncos, adică pe o lungime de peste 300 m. Dacă ne limităm doar la pintenul de stâncă alungit, de la sud-est către nord-vest, pe care ar fi fost construită fortificația, cuprins între străzile Danubiu spre est și Alexandru cel Bun spre vest, lățimea acesteia ar fi putut varia între 150 și 200 m. Prin urmare, datele ne oferă, deocamdată, imaginea unei fortificații cu suprafața minimă cuprinsă între 4,5 și 6 ha. În imediata apropiere a porții s-a descoperit restul unui turn de formă circulară[36], fără legătură cu prezentarea noastră de până acum. Acesta indică cu certitudine existența unei faze anterioare a cetății Carsium care se poate data, preliminar, în secolele II-III. Fortificația despre care vorbim acum, reconstruită la sfârșitul secolului al III-lea, reprezintă o nouă fază a cetății.

Reconstrucția cetății Carsium se încadrează în activitatea planificată de întărire a acestui segment de *limes*. Împărații perioadei au acordat o atenție deosebită regiunii. Așa se explică vizitarea fortificațiilor dunărene de către Iulian Apostatul, potrivit relatării lui Ammianus Marcellinus[37]. Mai târziu, împăratul Diocletian întreprinde o incursiune pe linia Dunării de la Singidunum la Durostorum[38]. Interesul administrației imperiale față de fortificația de la Carsium trebuie corelat cu miliarii descoperiți aici. Toate acestea fac dovada unui efort constructiv deosebit de intens[39].

[33] NICOLAE 2015-2016, p. 290-291 și fig. 14.

[34] DAMIAN & DAMIAN 1997, p. 232.

[35] Săpătura a fost făcută la intersecția străzilor Cetății și Alexandru cel Bun. Aceasta și cea din str. Călărași vor face obiectul unui viitor articol.

[36] CANTACUZINO 1992, fig. 1. Planul săpăturilor (S II-S V).

[37] SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 163.

[38] VELKOV, 1959, p. 25.

[39] NICOLAE & NICOLAE 2006, p. 281-282.

Nu știm ce eveniment a dus la încetarea funcționalității porții. Încă din prima campanie a fost pus în evidență un rest de zid, lipit de T1, care a micșorat sensibil distanța dintre turnuri. În lățime de 2,42 m și lungime de 2,80 m (a închis la jumătate distanța dintre turnuri), zidul a fost ridicat din piatră bolovănoasă spre interior și fasonată la exterior (0,66 x 0,27 x 0,44 m). Se păstrează astăzi pe înălțimea de 0,60-0,70 m. Mortarul este din nisip, var și multă cărămidă pisată, diferit de cel folosit la ridicarea turnurilor prezentate. În analiza noastră am găsit, în această epocă, și alte fortificații cu intrările micșorate sau chiar zidite[40].

Așa cum indică și materialul numismatic aceasta nu a depășit a doua jumătate a secolului al IV-lea. Cel mai probabil, marea invazie a vizigoților din anii 376-378, care au prădat regiunile dunărene împreună cu aliații lor (alanii, hunii, taifalii)[41], a avut urmări dezastruoase și aici, cu atât mai mult cu cât la Carsium a funcționat un vad important de trecere a Dunării spre interiorul provinciei. Au urmat apoi atacurile repetate ale barbarilor până la sfârșitul secolului al IV-lea. La începutul secolului al V-lea, ca urmare a retragerii vizigoților, pericolul hun devine tot mai prezent. Noii veniți vor ocupa practic regiunile dunărene. Prin pacea din anul 434 fortăreața Karsos din Tracia, după toate probabilitățile chiar Carsium, rămâne în stăpânirea hunilor.

Cu siguranță, recenta descoperire ne sugerează, aici la Carsium, o fortificație care se încadrează în tipologia celor cunoscute de la Dunărea de Jos. Aceasta urmărește o curbă de nivel înaltă care sa-i asigure o bună vizibilitate în spațiul înconjurător, așa cum s-a întâmplat în toate cazurile în regiune[42].

O fortificație puternică în acest loc se explică prin poziția strategică și valorificarea potențialului geografic deosebit de favorabil. Cetatea Carsium a jucat un rol important în sistemul defensiv de pe limesul dunărean. Aceasta asigura legătura cu cetatea Axiopolis, aflată la 50 km depărtare spre sud, iar spre nord cu cetatea Troesmis[43], aflată la 70 km distanță.

Descoperiri mai vechi dar și de dată mai recentă anticipau deja o fortificație puternică, însă necunoscută. Perimetrul din Dealul Cetății, destul de mic, unde s-a plasat, în mod eronat, decenii bune toată fortificația romană Carsium, nu lăsa loc să se întrevadă un astfel de obiectiv, așa că de fiecare dată descoperirile făcute erau puse sub semnul întrebării. Poarta de nord a cetății, la care se adaugă materialele tegulare publicate în primii ani ai actualei etape de cercetare[44], coroborate cu alte descoperiri mai vechi[45] dau pentru prima dată, în istoria limesului dunărean, imaginea reală a cetății Carsium.

---

[40] Vezi, spre exemplificare, Novae (IVANOV 1988, p. 509); Ulmetum (PÂRVAN 1911, p. 522); Tropaeum (BARNEA *et al*. 1979, p. 18).

[41] VULPE & BARNEA 1968, p. 399-407.

[42] FLORESCU 1972, p. 23-26; FLORESCU 1990, p. 123-124.

[43] BARNEA & ȘTEFAN 1974, p. 17-18. Autorii împart limesul dunărean în cinci segmente: I-Durostorum-Axiopolis; II-Axiopolis-Carsium; III-Carsium-Troesmis; IV-Troesmis- Noviodunum; V- Noviodunum-Marea Neagră.

[44] CHIRIAC, NICOLAE & TALMATCHI 1998, p. 139-162 pentru *Ala Flaviana*, *Legio I Italica* şi *Classis Flavia Moesica*.

[45] PETOLESCU & POPOVICI 1989, p. 241-247 pentru *Legio I Iovia Scythica*; NICOLAE 1993, p. 224, 226 și NICOLAE 2010a, p. 233-234 pentru descoperirile din necropola romano-

Stadiul cercetării fortificației antice și perspectivele din acest punct de vedere sunt deosebit de complexe, merită multă atenție și un efort susținut, cu atât mai mult, cu cât cercetarea preventivă va juca un rol important. Noile date despre ,,cetatea Carsium", total diferite de cele cunoscute până acum, în condițiile în care fortificația romană a fost ,,înghesuită" doar pe suprafața rezervată de la Dunăre, deschide calea unor discuții despre topografia antică, prilej cu care trebuie să se ia în calcul toate descoperirile din epocă de pe suprafața orașului actual[46].

În urma săpăturilor arheologice de la poarta cetății Carsium au fost scoase la lumină numeroase materiale arheologice[47]. Toate sunt în stare fragmentată, amestecate, unele păstrează chiar urmele rulărilor succesive.

Materialele de construcție (cărămizi, țigle, olane) ocupă un loc important. Cu excepția pavajului din turnul T1 păstrat parțial în stare bună, restul s-a recuperat fragmentar. Doar câteva exemplare provenite din nivelurile de demantelare au fost recuperate aproape întregi. Celelalte au fost sparte din vechime și se prezintă sub formă de fragmente. Cărămizile poartă pe suprafața lor semne executate în pasta crudă. Pe suprafața uneia se văd chiar contururile unor animale executate cu oarecare stângăcie de artizan.

Fragmentele vaselor din ceramică formează majoritatea descoperirilor. Sunt și materiale mai timpurii (tip *terra sigillata* și ceramică cu barbotină) așa cum au mai fost descoperite în săpăturile mai vechi din așezarea de ,,La Moară" sau din ,,cetate"[48]. Pentru perioada romană târzie se remarcă fragmentele ceramice stampate sau castroanele din pastă semifină și cu decor pe buză[49]. ,,Vesela de bucătărie" împreună cu cea pentru băut sunt bine reprezentate. Din păcate s-au păstrat doar torți, buze și funduri de vase (căni, cănițe, oale)[50]. Prezintă asemănări cu cele descoperite, în condiții stratigrafice deosebite, la Capidava[51] sau Halmyris[52]. Cea mai reprezentată categorie ceramică de aici o reprezintă amforele. Torțile ocupă o pondere importantă. Descoperirile de la poarta de nord a cetății Carsium sunt asemănătoare cu cele întâlnite în arealul dunărean și pontic[53]. Unele

bizantină I, cu mormintele celor două personaje cu funcții militare și administrative în această parte a limesului în secolul al IV-lea.

[46] Între acestea, un loc important îl ocupă o observație făcută de noi în anul 1988 la fundația blocului A 2 de pe strada Revoluției nr. 34. La 4-5 m adîncime a apărut un pavaj, pe direcția NV-SE, din piatră de dimensiune medie, prelucrată, cu formă aparent egală (0,20-0,25 m x 0,20-0,25 m) pe care, în noile condiții, îl socotim ca făcând parte din drumul ce pornea chiar din poarta de nord a cetății Carsium.

[47] Acestea vor fi publicate, în mod sistematic, într-un viitor nu prea îndepărtat. Deocamdată dorim numai să atragem atenția asupra unor categorii mai reprezentative.

[48] BOUNEGRU *et al*. 1989, p. 273-293 și fig. 10; NICOLAE 1995-1996, Pl. 6-7; HONCU & CHIRIAC 2015, p. 255-260. Pentru linia Dunării, vezi, BAUMANN 2008, p. 207-250.

[49] Analogii pentru acestea sunt la Tomis (vezi PAPUC 1973, p. 153-192; MUNTEANU & PAPUC 1976, p. 147-154), Ibida (vezi MOCANU 2011a, p. 293-309; MOCANU 2011b, p. 225-252; MOCANU 2014, p. 147-168) sau Halmyris (vezi TOPOLEANU 1996, p. 143-168).

[50] La Hârșova s-au recuperat în urma lucrărilor edilitare numeroase vase întregi din această categorie publicate deja (vezi NICOLAE 1995-1996, Pl. 3,4).

[51] COVACEF 1999, p. 137-186; OPRIȘ 2003, Pl. 33-48.

[52] TOPOLEANU 2000, Pl. 21-34.

[53] SCORPAN 1976, p. 155-185; RĂDULESCU 1976, p. 99-114; TOPOLEANU 2000, Pl. 39-52; OPRIȘ 2003 Pl. 17-30; OPAIȚ 2004, Pl. 19-32; PARASCHIV 2006, Pl. 1-12.

amfore, care aveau pe corp inscripții cu vopsea roșie, au ajuns la noi într-o stare precară datorată fragmentării excesive[54]. Dintre piesele mici din ceramică se remarcă fragmentele de opaițe. Acestea se încadrează în tipologia descoperirilor de epocă romană sau romano-bizantină din centrele dunărene[55]. Puținele fragmente de vase din sticlă descoperite cu acest prilej se adaugă celor găsite în ,,cetate" și publicate parțial[56]. Materialele perioadei medievale sunt reprezentate prin fragmente de vase și pipe. Acestea din urmă își găsesc analogii în descoperirile din celelalte centre otomane din Dobrogea[57].

Recenta descoperire prezintă o importanță deosebită pentru că pune pentru prima dată în lumină dimensiunea cetății Carsium. Cercetările arheologice conturează una din cele mai importante fortificații romano-bizantine de pe acest segment al limesului dunărean. Cum am subliniat repetat şi analizând lucrurile dintr-o perspectivă mai amplă, Carsium nu a jucat numai un rol militar, de apărare. A fost și un centru economic, de producție și schimb, cu rol administrativ important la începutul perioadei romano-bizantine.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 2016 – C.G. Alexandrescu, *Not just stone: Lithic material from Troesmis-Local resources and imports,* in: *Troesmis- a changing landscape,* Cluj-Napoca, 2016, p. 47-62.

APOSTOL 2012 – V. Apostol, *The ,,large towers" of roman Dobrudja,* Caiete ARA 3 (2012), p. 81-95.

BARNEA *et al*. 1979 - I. Barnea, Al. Barnea, I. Bogdan Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu & Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani I, Cetatea,* București, 1979.

BAUMANN 2008 – V.H. Baumann, *Ceramica terra sigillata de la Noviodunum,* Peuce S.N. 7 (2008), p. 207-250.

BAUMANN 2009 – V.H. Baumann, *Lucernele de la Noviodunum,* Peuce S.N. 7 (2009), p. 217-310.

BIERNACKA-LUBANSKA 1982 – M. Biernacka-Lubanska, *The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northen Thrace*, Warszawa, 1982.

CANTACUZINO 1992 - Gh.I. Cantacuzino, *Cercetări arheologice la fortificațiile de la Hârșova,* BCMI 3 (1992), p. 58-67.

BOUNEGRU *et al*. 1989 – O. Bounegru, P. Hașotti & A. Murat, *Așezarea daco-romană de la Hârșova și unele aspecte ale romanizării în Dobrogea,* SCIVA 40 (1989), 3, p. 273-293).

CHIRIAC 1998 – C. Chiriac, *Vase de sticlă de epocă romană descoperite la Carsium I*, ArhMold 21 (1998), p. 223-226.

[54] În Dobrogea sunt cunoscute astfel de inscripții la Tomis (vezi RĂDULESCU 1973, p. 193-207), Halmyris (vezi TOPOLEANU 2000, Pl. 53-54), Capidava (vezi OPRIȘ 2003, Pl. 19-24), Carsium (vezi NICOLAE 1995-1996, p. 149-150).

[55] COVACEF & CORBU 1991, p. 287-297; COVACEF 1993, p. 245-251; NICOLAE 1994, p. 199-207; RUSU-BOLINDEȚ 2011 p. 269-292; TOPOLEANU 2000, Pl. 56-70; BAUMANN 2009, p. 217-310; TOPOLEANU 2016, p. 63-116.

[56] CHIRIAC 1998, p. 223-226; CHIRIAC 1999, p. 67-84.

[57] COSTEA, STĂNICĂ & IGNAT 2007, p. 335-362; TODOROV 2010, p. 813-826; RADU & IONESCU 2013, p. 239-254.

CHIRIAC, NICOLAE & TALMATCHI 1998, C. Chiriac, C. Nicolae & G. Talmaţchi, *Noutăţi epigrafice de epocă romană la Carsium (Hârşova, jud. Constanţa),* Pontica 31 (1998), p. 139-162.

CHIRIAC 1999 – C. Chiriac, *Vase de sticlă de epocă romană descoperite la Carsium II,* ArhMold 22 (1999), p. 67-84.

ČIČIKOVA 1977 - M. Čičikova, *La fortification et l'urbanisation de Novae à la lumière des dernières fouilles archéologiques (1970-1974),* SMR II, Köln (1977), p. 277-282.

COSTEA, STĂNICĂ & IGNAT 2007 – I. Costea, A. Stănică & A. Ignat, *Pipe de lut descoperite la Babadag,* Peuce S.N. 5 (2007), p. 335-362.

COVACEF 1993 – Z. Covacef, *Câteva consideraţii pe marginea unor opaiţe descoperite în sectorul V al Capidavei*, Pontica 26 (1993), p. 245-251;

COVACEF 1999 – Z. Covacef, *Ceramica de uz comun din sectorul de est al cetăţii Capidava (sec. IV-VI),* Pontica 32 (1999), p. 132-186.

COVACEF & CORBU 1991 – Z. Covacef & Em. Corbu, *Consideraţii asupra unei categorii de opaiţe descoperite în sectorul V al cetăţii Capidava,* Pontica 24 (1991), p. 287-297.

CRĂCIUN 2008 – C. Crăciun, *Studiu preliminar privind topografia sitului Carsium (sec. 1-6 d. Chr.),* BCMI 19, 1-2 (2008), p. 53-80.

DAMIAN 1997 – O. Damian & P. Damian, *Date preliminare despre un edificiu romano-bizantin descoperit la Hârşova (campaniile 1990-1992),* Cercetări Arheologice 10 (1997), p. 231-240.

FLORESCU 1972 – R. Florescu, *Limesul dunărean în perioada târzia a Imperiului Roman,* BMI 41, 3 (1972), p. 23-26.

FLORESCU 1990 – R. Florescu, *Urbanizarea Dobrogei romane,* Pontica 23 (1990), p. 97-127.

HONCU & CHIRIAC, 2015 – Şt. Honcu & C. Chiriac, *Ceramica terra sigillata descoperită la Carsium (Hârşova, jud. Constanţa)*, ArhMold 38 (2015), p. 255-260.

IACOB 2009 – M. Iacob, *Raport de cercetare arheologică. Slava Rusă, com Slava Cercheză, jud. Tulcea [(L)ibida],* CCA (2009), p. 196-201.

IVANOV 1998 – R. Ivanov, *The fortification system along the Lower Danube in Moesia Secunda- Novae,* Studia Danubiana 1 (1998), p. 508-509.

IVANOV 1980 – T. Ivanov, *Abritus,* Sofia, 1982.

MOCANU 2011a – M. Mocanu, *Ceramica târzie cu decor stampilat descoperită la (L)Ibida*, Pontica 44 (2011), p. 293-309.

MOCANU 2011b – M. Mocanu, *Consideraţii privind ceramica de masă de la (L)Ibida. Studiu de caz. Sectorul extra muros vest* III, Peuce S.N. 9 (2011), p. 225-252.

MOCANU 2014 – M. Mocanu, *Consideraţii privind ceramica de masă de la (L)Ibida, sectorul extra muros nord I,* Peuce S.N. 12 (2014), p. 147-168.

MUNTEANU & PAPUC 1976 - M. Munteanu & Gh. Papuc, *La céramique romaine tardive à décor estampé découverte à Tomi,* Pontica 9 (1976), p. 147-154.

NICOLAE 1994 – C. Nicolae, *Câteva opaiţe descoperite la Carsium,* Pontica 27 (1994), p. 199-207.

NICOLAE 1995-1996 – C. Nicolae, *Descoperiri de epocă romană şi bizantină la Carsium,* Pontica 28-29 (1995-1996), p. 135-160.

NICOLAE 2010 – C. Nicolae, *Raport de cercetare, Hârşova, jud. Constanţa, [Carsium]*, Campania 2009, CCA (2010), p. 70-72.

NICOLAE 2010 a, - C. Nicolae, *Stadiul cercetărilor arheologice la Hârşova, jud. Constanţa. Contribuţii la harta arheologică a localităţii,* Pontica 48 (2010), p. 221-249.

NICOLAE 2011 – C. Nicolae, *Raport de cercetare, Hârşova, jud. Constanţa [Carsium], Poarta de nord a cetăţii romano-bizantine,* Campania 2010, CCA (2011), p. 52-53.

NICOLAE 2012 – C. Nicolae, *Raport de cercetare, Hârşova jud. Constanţa [Carsium],* Campania 2011, CCA (2012), p. 68.

NICOLAE 2013 – C. Nicolae, *Raport de cercetare, Hârșova, jud. Constanța [Carsium]*. Campania 2012, CCA (2013), p. 65-66.

NICOLAE 2015 – C. Nicolae, *Raport de cercetare, Hârșova, jud. Constanța [Carsium]*, Campania 2014, CCA (2015), p. 76-77.

NICOLAE 2016 – C. Nicolae, *Raport de cercetare, Hârșova, jud. Constanța [Carsium]*, Campania 2015, CCA (2016), p. 35-36.

NICOLAE 2015-2016 – C. Nicolae, *Șantierul arheologic Hârșova-cetate, sectorul ,,incinte vest". Campaniile 2000-2007*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 281-304.

NICOLAE 2017 – C. Nicolae, *Raport de cercetare, Hârșova, jud. Constanța [Carsium]*, Camania 2016, CCA (2017), p. 63-64.

NICOLAE & NICOLAE 2006 – C. Nicolae & V. Nicolae, *Vadul Dunării de la Carsium (Hârșova) și rolul său în viața economică, social-politică și militară în epoca romană și romano-bizantină*, Pontica 39 (2006), p. 279-293.

OPAIȚ 1996 – A. Opaiț, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p. Chr.), Producția ceramicii locale și de import*, București, 1996.

OPRIȘ 2003 – I.C. Opriș, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p. Chr.)*, București, 2003.

PAPUC 1973 - Gh. Papuc, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la edificiul roman cu mozaic din Tomis*, Pontica 6 (1973), p. 153-192.

PARACHIV 2006 – D. Paraschiv, *Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p. Chr.)*, Iași, 2006.

PARNIȚKI-PUDELKO 1973 - Șt. Parnițki-Pudelko, *The Western gate of Novae*, Archaeologia Polona 14 (1973), p. 297-314.

PETOLESCU & POPOVICI 1989 – C.C. Petolescu, D. Popovici, *O inscripție inedită de la Carsium*, SCIVA 40 (1989), 3, p. 241-247.

PÂRVAN 1911 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, AARMSI 34 (1911), p. 497-507.

PÂRVAN 1912 –V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum. Considerații istorice*, București (1912);

POLONIC Mss. 12 – P. Polonic, *Cercetările de la Hârșova până la Ostrov*, Manuscrise, caiet 12, f. 8-43.

RADU & IONESCU 2013 – C. Radu-Iorguș, L. Radu & M. Ionescu, *Pipe ceramice descoperite la Mangalia*, Peuce S.N. 11 (2013), p. 239-254.

RĂDULESCU 1973 – A. Rădulescu, *Amfore cu inscripții de la edificiul roman cu mozaic din Tomis*, Pontica 6 (1973), p. 193-207.

RĂDULESCU 1976, - A. Rădulescu, *Amfore romane și romano-bizantine din Scythia Minor*, Pontica 9 (1976), p. 99-114.

RUSU-BOLINDEȚ 2011 – V. Rusu-Bolindeț, *Lămpi din perioada romană timpurie de la Histria. Aspecte legate de activitatea atelierelor care produc lămpi din Dobrogea romană.* Pontica 44 (2011), p. 269-292.

SCORPAN 1976 - C. Scorpan, *Origini și linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. V-VII) din ariile mediteraneană și pontică*, Pontica 9 (1976), p. 147-154.

SÂMPETRU 1994 – M. Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, București, 1994.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 – Al. Suceveanu & Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991.

ȘTEFAN *et al*. 1967 - Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa & E. Comșa, *Dinogetia I*, București, 1967.

ȘTEFAN 1977 - Al.S. Ștefan, *Cetatea romană de la Slava Rusă (Ibida). Cercetările aerofotografice și apărarea patrimoniului arheologic*, RMM-MIA (1977), p. 3-22.

TODOROV 2010 – V. Todorov, *Haracteristica na kolekțijata keramicini luli at Silistra*, Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum V (2010), p. 813-826.

TOPOLEANU 1996 – Fl. Topoleanu, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Halmyris*, Peuce 12 (1996), p. 143-168.

TOPOLEANU 2000 – Fl. Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Chr.),* Tulcea, 2000.

TOPOLEANU 2016 – Fl Topoleanu, *Oil Lamps from Troesmis,* Vol. *Troesmis. A Changing Landscape,* Cluj-Napoca (2016), p. 63-116.

VASIČ 1982-1983 – M. Vasič, *Cezava-Castrum Novae,* Starinar 33-34 (1982-1983), p. 91-122.

VASIČ 1994-1995 – M. Vasič, *Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première*, Starinar 45-46 (1994-1995), p. 41-53.

VELKOV 1959 – V. Velkov, *Grădat v Trakija i Dakija prez kăsnata antičnosti IV-VI v proucivanija i materiali,* Sofia, 1959.

VITRUVIUS - Vitruvius, *De architecture* (*Despre arhitectură),* Trad. Gh.M. Cantacuzino, T. Costa, G. Ionescu, București, 1964.

VULPE 1938 – R. Vulpe, *Histiore ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938.

VULPE & BARNEA 1968 – R. Vulpe & I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, vol. II. Romanii la Dunărea de Jos,* București, 1968.

ZAHARIADE *et al*. 1987 - M. Zahariade, Al. Suceveanu, A. Opaiț, C. Opaiț & Fl. Topoleanu, *Early and Late Roman Fortification at Independența Tulcea County,* Dacia N.S. 31 (1987), 1-2, p. 96-106.

ZAHARIADE 2000 – M. Zahariade, *The Roman Frontier in Scythia Minor (1980-1995),* in: *Roman Frontier Studies. Proceedings of the 17th International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău, 1999, p. 199-213.

Fig. 1 - Poarta de nord a cetății (T1 și T 2) în raport cu suprafața rezervată de la Dunăre cunoscută sub numele de „cetatea Carsium”.

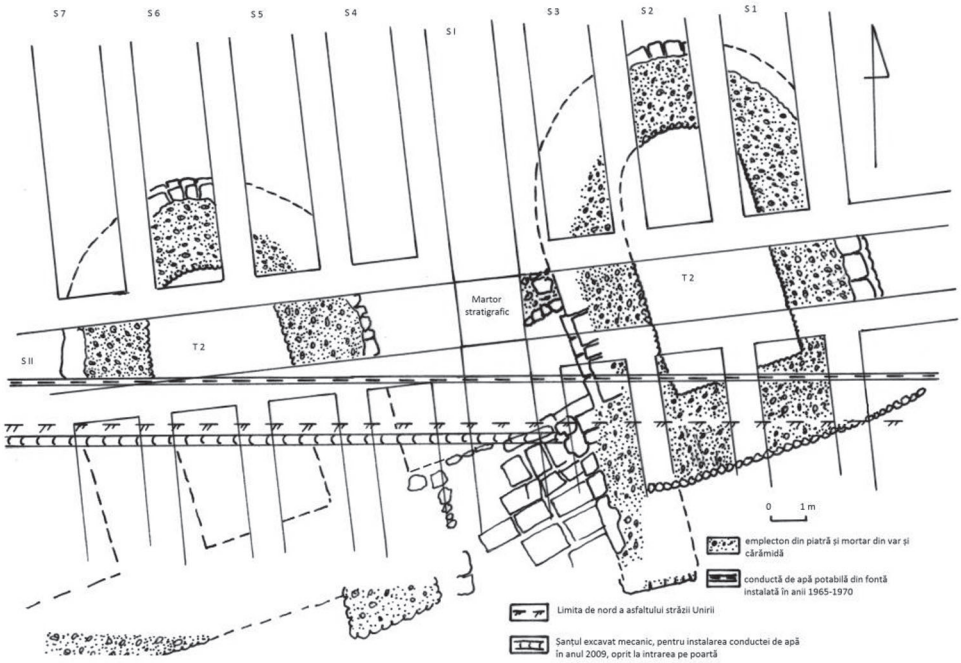

Fig. 2 - Cercetarea arheologică în zona turnurilor T1 și T2.

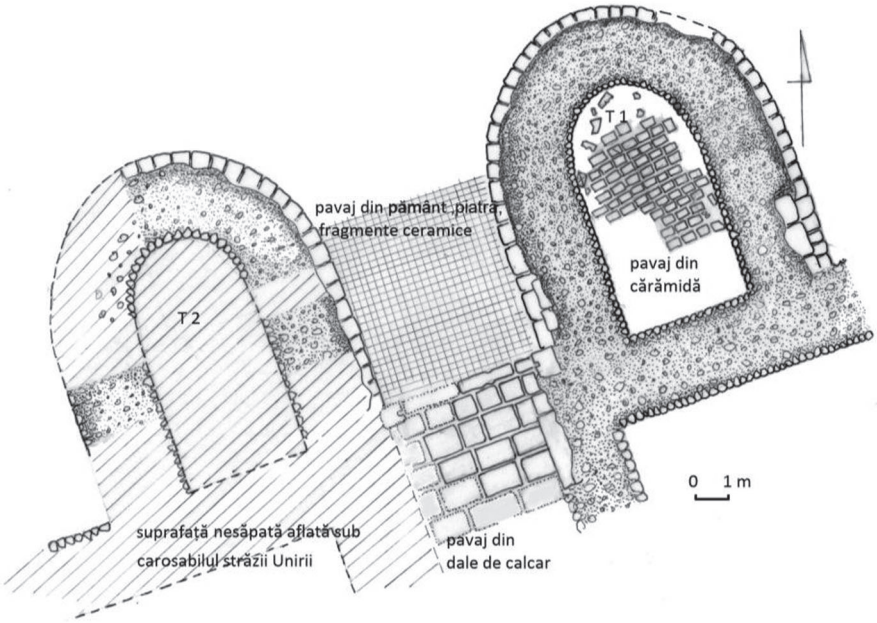

Fig. 3 - Poarta de nord a cetății.

Fig. 4 - Turnul T1 (în stânga pe direcția de intrare pe poartă)

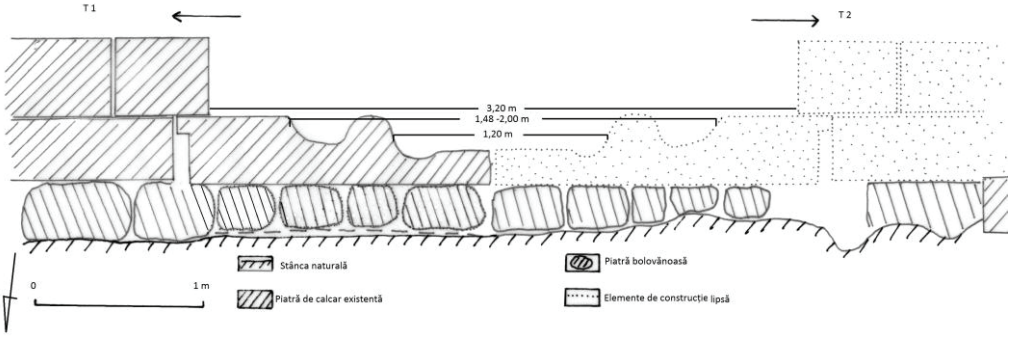

Fig. 5 - Intrarea pe poartă

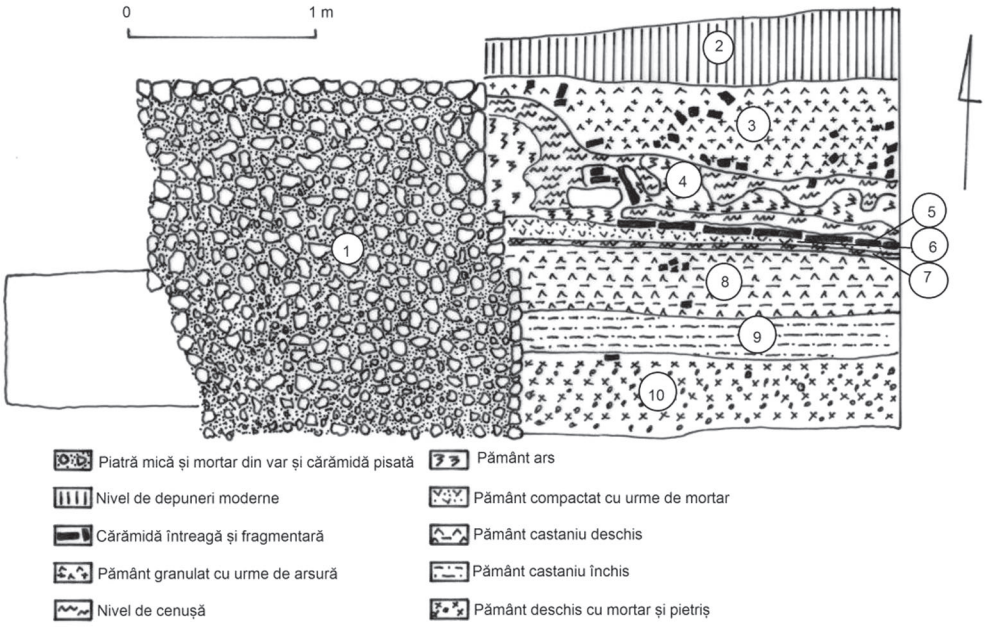

Fig. 6 - Stratigrafia în interiorul turnului T 1 (S II, C8).

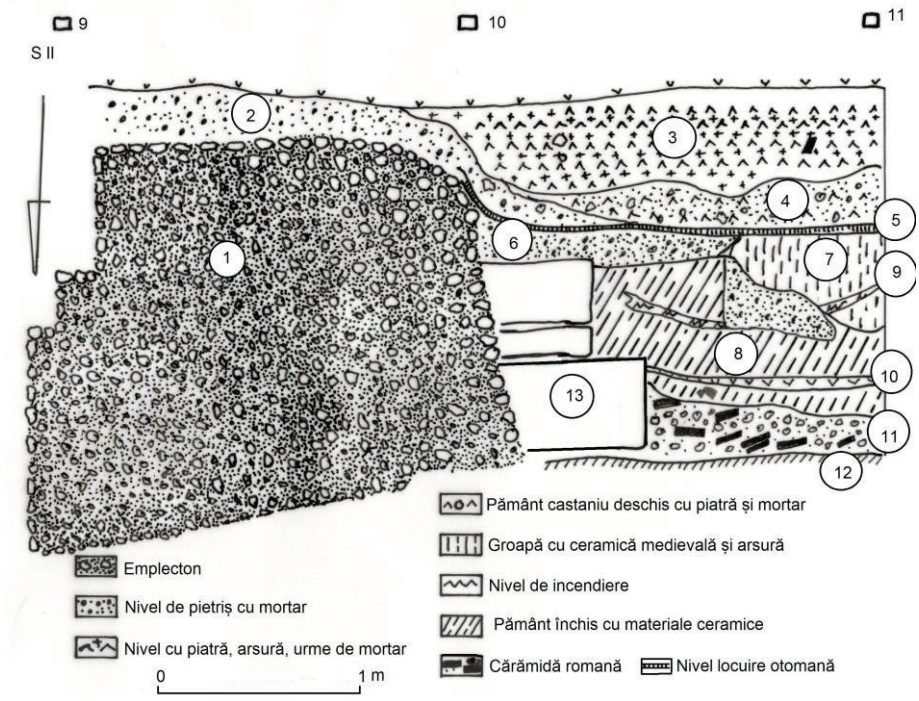

Fig. 7 - Stratigrafia în exteriorul turnului T 1 (S II, C 9-10).

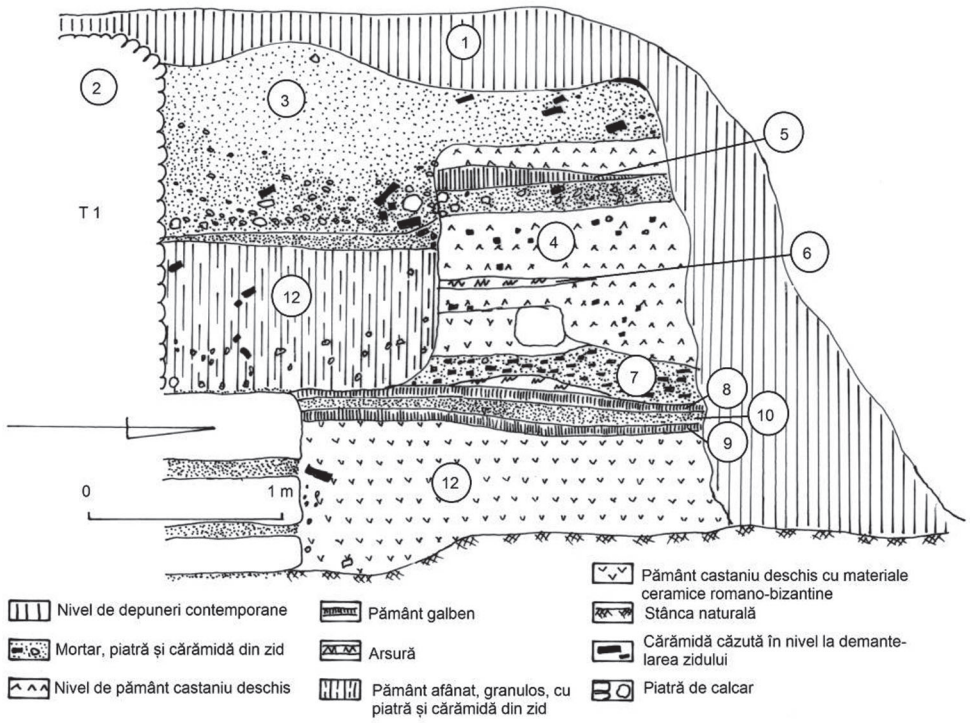

Fig. 8 - Stratigrafia în frontul turnului T 1.

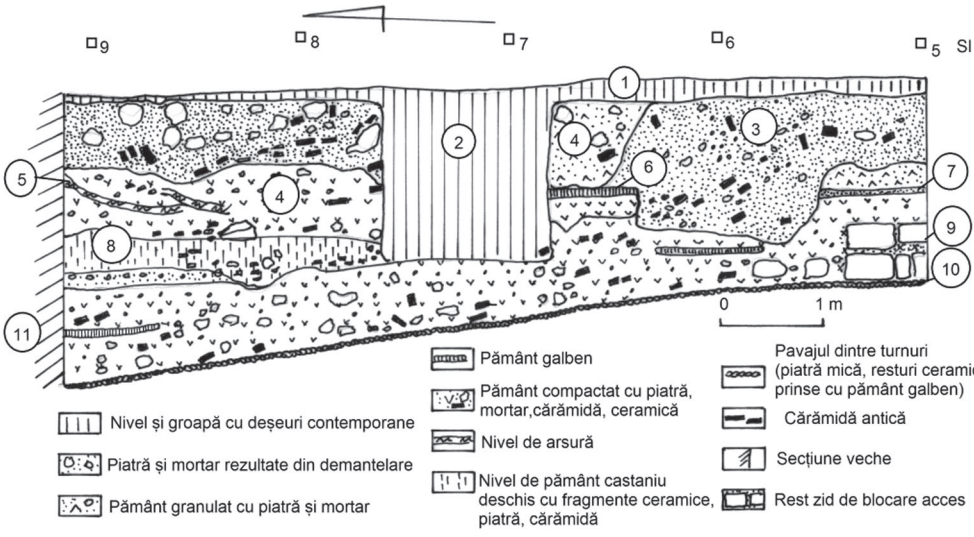

Fig. 9 - Stratigrafia între cele două turnuri (S I, C 5-9).

Fig. 10 - Câteva elemente de topografie istorică pe ortofotoplanul localității: 1. Poarta de nord a cetății Carsium; 2. Sectorul „incinte vest", cu turnul romano-bizantin descoperit; 3. Sector „edificiu"; 4. Cercetare preventivă 2010 - rest de zid din perioada romano-bizantină cu ziduri din piatră prinsă cu mortar; 5. Cercetare preventivă 2017 - rest construcție de epocă romano-bizantină, ziduri din piatră prinse cu pământ; 6. Bastionul de nord-est al incintei medievale (epocă otomană); 7. Portul antic și medieval; 8. Construcție romano-bizantină, ziduri din piatră prinse cu mortar.

ORNAMENTE DE CENTURĂ DESCOPERITE LA OLTINA - „CAPUL DEALULUI”

Cristina PARASCHIV-TALMAȚCHI[*]
Gabriel CUSTUREA[*]

Cuvinte-cheie: *ornamente de centură, aplice, capete de curea, Evul Mediu timpuriu, Dobrogea.*
Keywords: *belt ornaments, apliques, strap ends, Early Middle Ages, Dobrudja.*

Rezumat: *Începută a fi cercetată în anul 2001, așezarea fortificată medievală timpurie de la Oltina – „Capul Dealului” (jud. Constanța) oferă numeroase date care o evidențiază în peisajul arheologic dobrogean prin inedit și trăsături specifice, comparativ cu ceea ce s-a cercetat până acum. Printre numeroasele piese descoperite aici se află și acelea folosite ca accesorii vestimentare, obiecte de mici dimensiuni care, aplicate sau cusute, ofereau un alt aspect hainelor, curelelor, genților, încălțămintei și altor obiecte ce puteau a fi înfrumusețate cu ajutorul lor.*

Prezentul studiu aduce în atenție un lot de obiecte din bronz descoperite în așezarea medievală timpurie fortificată de la Oltina-„Capul Dealului”. Acesta este compus din 31 aplice și 3 capete de curea. Piesele provin din cercetarea arheologică sistematică și din descoperiri întâmplătoare, anterioare deschiderii șantierului arheologic, și fac parte din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța.

Caracteristicile generale ale multora dintre ornamentele de centură descoperite la Oltina le atribuie grupelor obiectelor specifice zonei dunărene. Analogiile, prezența unor modele din plumb și a unor tipare în centrele de prelucrare artistică a metalelor aflate la sud de Preslav, restrâng, pentru numeroase piese, teritoriul la Primul țarat bulgar și aria lui de influență.

Din punct de vedere cronologic piesele din lotul prezentat se datează, larg, în secolele VIII – XI. Cele mai multe aparțin perioadei de mijloc a intervalului precizat, secolele IX-X. În câteva situații, descoperirea unor piese similare în contexte datate în secolele VIII-IX, respectiv

[*] Cristina PARASCHIV-TALMAȚCHI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, e-mail: ctalmatchi@gmail.com.
[*] Gabriel CUSTUREA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, e-mail: custurea@gmail.com

în secolele VIII-X, determină o atenție sporită din partea noastră în analiza descoperirilor, piesele respective putând reprezenta posibile indicii de fondare a așezării în a doua jumătate a veacului al VIII-lea, care însă rămân doar teoretice, ele trebuind argumentate cu situații clare rezultate în timpul cercetării.

Ornamentele de centură descoperite la Oltina contribuie la completarea informațiilor referitoare la moda timpurilor respective, la producția de bijuterii, aria răspândirii acestora și, implicit, la conturarea imaginii zonei în perioada medievală timpurie.

Abstract: *Begun to be researched in 2001, the early medieval fortified settlement of Oltina – "Capul Dealului" (Constanța county) offers numerous data that highlight it in the dobrudjan archaeological landscape through novelties and specific features compared to what has been investigated so far. Among the many pieces discovered here are those used to decorate clothing accessories, small objects which, by application or sewing, offered another aspect of clothes, belts, bags, shoes and other objects that could be embellished with their help.*

The present study brings to attention a batch of bronze objects discovered in the early medieval fortified settlement of Oltina -„Capul Dealului". The batch consists of 31 apliques and 3 strap ends. The pieces come from the systematic research and from the collection of the Museum of National History and Archeology from Constanța, the latter representing random discoveries before the opening of the archaeological site.

The general characteristics of many of the belt ornaments discovered at Oltina attributed them to the groups of objects specific to the Danube area. The analogies, the presence of lead models and molds in the artistic metalworking centers located south of Preslav, limit, for many pieces, the territory to the first Bulgarian Czardom and its area of influence.

From a chronological point of view, the pieces of the presented group belong broadly to the 8th - 11th centuries. Most belong to the middle period of the specified interval, 9th - 10th centuries. In some situations, the discovery of similar pieces in contexts dating back to the 8th-9th centuries, respectively the 8th-10th centuries, determine us to a greater attention in the analysis of the discoveries, the respective pieces being possible indications of the foundation of the settlement in the second half of the 8th century, which, however, remain theoretical only, and they must be argued with clear situations that emerge during the research.

The belt ornaments discovered at Oltina contribute to the completion of the information regarding the fashion of the respective times, the production of jewelry, the area of their spread and, implicitly, the shaping of the image of the area during the early medieval period.

Introducere

Cercetată începând cu anul 2001, așezarea fortificată medievală timpurie de la Oltina – „Capul Dealului" oferă numeroase date care o evidențiază în peisajul arheologic dobrogean prin inedit și trăsături specifice, comparativ cu ceea ce a fost cercetat până acum. Plasată, la nivel teoretic, ca grad de dezvoltare, între așezările protejate de ziduri (considerate că au atins un caracter urban, pentru ceea ce însemna la acel moment nivelul evolutiv al zonei) și cele deschise (de regulă, comunități mici având ca ocupații principale agricultura și creșterea

animalelor), în fapt așezarea de la Oltina, prin descoperirile de până acum, relevă o dezvoltare apropiată de cea a cetăților din Dobrogea.

Printre numeroasele piese descoperite aici se află și un lot încadrat ornamentelor accesoriilor vestimentare, compus din obiecte de mici dimensiuni întrebuințate la decorarea hainelor, curelelor, genților, încălțămintei și a altor obiecte ce puteau fi înfrumusețate (prin aplicare sau coasere) cu ajutorul lor. În materialele edite până acum cinci ani erau prezentate relativ puține astfel de piese, ca provenind din Dobrogea, cele mai numeroase fiind acumulate în zona siturilor cercetate sistematic. Așezarea de la Dinogetia-Garvăn reprezenta punctul de referință, raportarea la acesta fiind aproape obligatorie, datorită celor peste 40 de piese (însumând aplice și capete de curea)[1]. Alte piese, puține numeric pentru fiecare sit în parte, erau cunoscute la Păcuiul lui Soare[2], Noviodunum-Isaccea[3], Capidava[4], Istria[5] etc. Cumularea informațiilor și descoperirilor obținute ca urmare a unor investiții private, a analizei colecției muzeului din Constanța și a intensificării cercetărilor de teren a dus la identificarea de noi situri (așezări și necropole) cu astfel de descoperiri, lărgind aria cunoscută până acum a răspândirii acestora în cadrul teritoriului dobrogean. Noile date relevă pătrunderea decorațiunilor de curea și la comunitățile din centrul și sudul Dobrogei, amintind aici descoperirile puțin numeroase de la Târgușor și Valu lui Traian[6], precum și loturile de la Adamclisi[7] și Tufani[8], cărora le adăugăm acum pe cel de la Oltina-„Capul Dealului".

Catalogul pieselor de metal*

Aplice

1. Aplică dreptunghiulară cu suprafața netedă. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate prezintă două urechi de prindere: L=1,88 cm; l=1,6 cm; MINAC inv. 47962 **(Pl. I:1)**.

Piese similare, cele mai multe prezentând ca decor o zonă dreptunghiulară decupată, au fost descoperite în Bulgaria[9]. Printre acestea se află și o aplică fără decor decupat, cu patru cuie de prindere, care a fost datată în sec. VIII, cu posibilitatea extinderii datării și în veacul următor[10].

[1] ȘTEFAN *et al*. 1967, p. 293-300, Fig. 173.

[2] DIACONU 1969, p. 503, Fig. 1/1-4, 16-17; DIACONU & VÎLCEANU 1972, p. 154-156, Fig. 62/1-5, Fig. 63/1; DIACONU & BARASCHI 1977, p. 116-119, Fig. 95/1-2, 7-11, 16.

[3] BARNEA & MITREA 1959, p. 471, Fig. 10/12.

[4] FLORESCU, FLORESCU & DIACONU 1958, p. 234, Fig. 118/5.

[5] ZIRRA 1963, p. 393, Fig. 29/10.

[6] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2012, p. 347-348, 356-357, Pl. 2-3/9, 14, 16.

[7] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & ȘOVA 2014, p. 182.

[8] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2018, p. 387-404.

* Prescurtări folosite în catalog: Diam. – diametru, gr. – grosime, Î – înălțime,L – lungime, l – lățime, Nr. – număr, Inv. – inventar, MINAC – Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.

[9] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 133-135, Pl. I-II.

[10] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 25, 119, 133, Pl. I/3.

2. Aplică dreptunghiulară cu decor geometric în relief constând în două chenare cu nișe semicirculare, cu suprafețe netede, și cinci linii scurte. Unul dintre chenare conturează marginile piesei, iar al doilea o perforație dreptunghiulară situată în partea centrală a aplicei. Cele cinci linii scurte, dispuse semicircular, se află între cele două chenare, pe una din laturile lungi. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate prezintă două cuie de prindere: L=2 cm; l=1,67 cm; MINAC inv. 47963 **(Pl. I:2)**.

Piese aproape identice au fost descoperite în interiorul cetății de la Pliska (sec. X)[11], precum și în fortărețele din Novakovo și Doliše (sec. IX-X)[12], din nord-estul Bulgariei.

3. Aplică dreptunghiulară, de dimensiuni mici, care prezintă decor perlat delimitat pe două zone: un chenar ce conturează marginile piesei; respectiv o zonă centrală, dreptunghiulară, unde motivul decorativ este mai puțin reliefat. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate prezintă un nit de prindere: L=1,2 cm; l=1 cm; MINAC inv. 47965 **(Pl. I:3)**.

Piesa prezintă similitudini cu o aplică descoperită în așezarea de la Odărci (Bulgaria), care a fost datată în a doua jumătate a sec. IX şi începutul celui următor[13].

4. Aplică circulară cu şapte granule circulare mai mari, una poziţionată central, iar celelalte uniform spre limita piesei, şi şase mai mici, punctiforme, ce formează un cerc perlat în jurul celei centrale. De la protuberanța centrală pornesc şase linii punctate care delimitează zone aproximativ egale în care sunt dispuse două protuberanţe, câte una din fiecare tip. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are un cui de prindere: Diam. = 1,3 cm; MINAC inv. 42147 **(Pl. I:4)**.

În Dobrogea, descoperiri asemănătoare sunt cunoscute la Adamclisi (6 aplice, din care 4 identice)[14] și Tufani (1)[15], datate în sec. X și în prima jumătate a sec. XI. Aplice de acest tip au fost descoperite și la est de Carpați, la Lozna (în stratul de cultură al așezării datate între sfârșitul sec. VII și în veacul următor, posibil și primele decenii ale sec. IX)[16], dar și în Bulgaria, la Markeli (prima jumătate a sec. X)[17] și Nadarevo (prima jumătate a sec. X)[18]. O piesă similară a fost descoperită și la Novosel[19], cunoscut centru de prelucrare artistică a metalelor cu o intensă activitate în prima jumătate a sec. X, aflat la circa 10 km vest de Preslav[20].

---

[11] ALADZHOV & GRIGOROV 2009, p. 187, Fig. 2/5, 189.

[12] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 27, 119, 134, Pl. I/14-16.

[13] DONCHEVA-PETKOVA, NINOV & PARUSHEV 1999, p. 105, Pl. L/657.

[14] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & ȘOVA 2014, p. 170-171, 194, Pl. VI/3-8, 195, Pl. VII/3-8.

[15] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2018, p. 389, 403, Pl. II/1, 404, Pl. III/1.

[16] TEODOR 2011, p. 49, 74, 122, Fig. 39/15.

[17] MOMCHILOV 2015, p. 403-405, Fig. 1- 2/2.

[18] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 125 și n. 182.

[19] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 125, 229, 290, Pl. XLVIII/534.

[20] DONCHEVA 2012, p. 2.

5. Aplică circulară cu decor vegetal (floare cu opt petale delimitate de linii incizate ce pornesc de la un cerc incizat situat central). A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are un nit de prindere: Diam. = 1,5 cm; MINAC inv. 47966 **(Pl. I:5)**.

Aplice similare, cu șase sau opt petale, se găsesc în colecția Muzeului de Arheologie din Varna. Două dintre acestea, prezentând câte opt petale, provin din fortărețele de la Izvornik și Suvorovo. Acest tip de aplică se datează în general în sec. IX-X, dar încadrarea cronologică a fost extinsă și în sec. XI, ca în cazul piesei descoperită la Markeli (sec. IX-XI)[21]. Pentru aplicele rozetă, de ambele tipuri, găsim analogii și în zona Dunării de Mijloc, în mediul avar, ca decor pentru harnașament, unde sunt datate în sec. VIII-IX. Aplicele cu șase petale sunt prezente atât în Bulgaria, dar și în Caucazul de Nord, în context de sec. VIII[22].

6. Aplică circulară cu decor vegetal (o stea cu cinci colțuri adâncită în suprafața piesei creează imaginea unei corole cu cinci petale, în centrul căreia se află un cerc cu punct în mijloc). A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are două cuie de prindere: Diam. = 1,32 cm; MINAC inv. 42143 **(Pl. I:6)**.

7. Aplică circulară cu decor vegetal (o stea cu cinci colțuri adâncită în suprafața piesei creează imaginea unei corole cu cinci petale, în mijlocul căreia se află un cerc ușor reliefat). A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are două cuie de prindere: Diam. = 1,5-1,6 cm; MINAC inv. 47953 **(Pl. I:7)**.

Pentru aplicele de la pozițiile nr. 6 și 7 din catalog găsim analogii la Pliska (sec. IX și începutul sec. X)[23], Skala (sec. X)[24], în centrul de producție de la Novosel (sec. X)[25], în colecțiile muzeelor din Sofia (sec. IX-X)[26] și Varna (provenind cu precădere din nord-estul Bulgariei) și în zona Dunării Mijlocii[27]. Ele se datează în sec. IX-X. La Varna se află şi un model din plumb pentru acest tip de aplică (sec. X)[28].

8. Aplică redând o floare cu patru petale conturate prin motivul „şnur" reliefat. Fiecare petală este decorată cu câte un cerc mic, iar în centrul piesei se află alte două cercuri concentrice, toate redate prin acelaşi motiv. Între petale par a fi redate mici frunze (trei se păstrează întregi), cu vârful ascuţit. Aceste frunze au atât rol estetic, cât și utilitar, prezența câte unei perforații în mijlocul fiecăreia arătând că ele serveau la prinderea piesei de obiect. O altă perforaţie se află în partea centrală a aplicei. A fost executată prin batere pe foiță de cupru: L = 2,37 cm; l = 2,24 cm; gr. = 0,07 cm; MINAC inv. 47964 **(Pl. I:8)**.

---

[21] MOMCHILOV 2015, p. 402, 404-405, Fig. 1- 2/1.

[22] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 35-36, 121, 137, Pl. IV/58-61.

[23] ALADZHOV *et al*. 2013, p. 113, 222, Pl. VII/16; KONSTANTINOV 2015, p. 209, Fig. 5/23-24, 211.

[24] YOTOV & ATANASOV 1998, p. 109-110, 314, Pl. CXV/454.

[25] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 228, 290, Pl. XLVIII/525.

[26] STANILOV 1991, p. 14, 47, 57, Pl. III/14-15.

[27] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 36, 121, 137, Pl. IV/66-67.

[28] PLETNOV 2004, p. 229, Pl. 1/19A-19Б.

Câteva aplice cu aspect relativ asemănător au fost descoperite la Preslav[29] și Kikinda-P.K. Banat Tovilište[30]. O altă piesă, datată la sfârşitul sec. IX – sec. X, se află în colecţia muzeului din Varna[31]. În Dobrogea, o piesă aproape identică la aspect, dar realizată probabil din foiță de argint, provine de la Adamclisi. Ea a fost datată, prin analogie cu cele menționate anterior și în corelație cu alte materiale împreună cu care a fost descoperită, la sfârşitul sec. IX și în veacul următor[32]. Forma este asemănătoare cu cea a unor aplice din bronz, turnate, folosite la Pliska în sec. IX-X[33].

9. Aplică redând o floare cu nouă petale conturate prin motivul „şnur" reliefat. În centrul piesei se află un cerc mai mare, redat prin acelaşi motiv. Nu prezintă perforaţie necesară pentru prinderea piesei de un obiect. A fost executată prin batere pe foiţă de cupru (?): Diam. = 2,42-2,48 cm; gr. = 0,09 cm; MINAC inv. 41238 **(Pl. I:9)**.

Nu cunoaștem o piesă similară, dar tehnica de realizare și decorul, asemănătoare piesei precedente, ne-au determinat să presupunem că ar putea să aparțină aceleiași categorii de aplice, urmând a fi perforată la momentul utilizării.

10. Aplică cordiformă fără decor, de mici dimensiuni. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are două cuie de prindere: Î = 1,69 cm; l = 1,27 cm; MINAC inv. 47954 **(Pl. I:10)**.

O piesă similară a fost descoperită izolat în aşezarea de la Dinogetia-Garvăn, fiind datată în prima jumătate a sec. XI[34]. Alte două exemplare, din sec. X, provin de la Adamclisi[35]. Din Bulgaria amintim piesele descoperite la Pliska[36] și pe cele aflate în colecțiile muzeelor din Sofia[37] și Varna[38], încadrate sec. IX-X, precum și modele din plumb[39]. Acest tip de aplică are o răspândire largă, fiind cunoscut în Bulgaria, Ungaria, Rusia şi Mongolia, iar într-o pictură murală din sec. VII-IX descoperită la Turfan (Turpan, China) mai multe aplice cordiforme sunt redate pe hamurile unui cal[40]. Astfel de piese se produceau, în timpul primului Țarat bulgar, în atelierele de la Novosel[41].

---

[29] MAYSTORSKI 2004, p. 269, Fig. 3.

[30] OȚA 2008, p. 126, Pl. 24/10, 258. Piesele de aici sunt din foiță de argint presată și au pe spate nituri de prindere.

[31] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 38, p. 121, p. 196, Pl. V/87.

[32] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & ȘOVA 2014, p. 171, 194, Pl. VI/9, 195, Pl. VII/9.

[33] ALADŽOV *et al*. 2013, p. 112, 222, Pl. VII/10.

[34] ȘTEFAN *et al*. 1967, p. 295-296, Fig. 173/8.

[35] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & ȘOVA 2014, p. 171, 194, Pl. VI/10-11, 195, Pl. VII/10-11.

[36] KONSTANTINOV 2015, p. 207, 209, Fig. 5/3-4.

[37] STANILOV 1991, p. 15, 48, 59, Pl. V/24-25.

[38] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 40, p. 121, p. 197, Pl. VI/110, 114-117, p. 198, Pl. VII/118-121 .

[39] PLETNOV 2004, p. 229, Pl. 1/1А-1Б.

[40] BARNEA 1954, p. 222.

[41] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 209-210, p. 278, Pl. XXXVI/279-288.

11. Aplică cordiformă, lungă, perforată în zona centrală (probabil cu intenția împodobirii cu ajur în formă de inimă), ornamentată cu trei chenare cordiforme, două reliefate, cu suprafața netedă, și unul adâncit, cu suprafața acoperită cu linii scurte. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are două cuie de prindere: Î = 1,9 cm; l = 1,58 cm; MINAC inv. 42140 **(Pl. I:11)**.

Patru aplice de acest tip există în colecția Muzeului de Arheologie din Varna, una dintre ele provenind de la Izvornik. Ele au fost încadrate cronologic în sec. IX-X[42]. Aplicele cordiforme cu ajur în formă de inimă sunt numeroase în descoperirile din Bulgaria[43] (sec. IX-X) și Ungaria[44] (sec. X), dar în general au suprafața netedă. În Dobrogea, un exemplar, doar cu ajur în zona centrală, provine de la Adamclisi (a doua jumătate a sec. IX-X)[45].

12. Aplică cordiformă de mici dimensiuni, cu chenar incizat și decupaj semicircular în partea superioară. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are două cuie de prindere: Î = 1,57 cm; l = 1,5 cm; MINAC inv. 42144 **(Pl. I:12)**.

O piesă similară, descoperită la Suvorovo, se află în colecția muzeului din Varna. Ea a fost datată la sfârșitul sec. IX și începutul sec. X[46]. Aplicele de acest tip sunt prezente în descoperiri în Europa de Est (Rusia, Ungaria, Bulgaria), unde au fost încadrate cronologic într-un interval destul de restrâns, sfârșitul sec. IX și începutul sec. X[47].

13. Aplică cordiformă de mici dimensiuni, cu suprafața netedă, decupaj semicircular în partea superioară și bulb spre exterior în cea inferioară. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are un nit de prindere: Î = 1,49 cm; l = 1,2 cm; MINAC inv. 47955 **(Pl. I:13)**.

Nu cunoaștem o piesă similară, dar după tehnică și aspect general am considerat că poate fi încadrată lotului analizat.

14. Aplică cordiformă având suprafața împărțită, prin linii reliefate netede, în trei registre, cu chenar neted și decupaj semicircular în partea superioară. Fiecare registru prezintă decor vegetal în interior. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are trei nituri de prindere: Î = 1,6 cm; l = 1,55 cm; MINAC inv. 42142 **(Pl. I:14)**.

Nu cunoaștem o piesă similară, dar prezintă unele asemănări, ca stil

---

[42] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 43-44, 122, 145, p. 202, Pl. XI/203-206; YOTOV & PAVLOVA 2004, p. 78, Fig. 60, p. 94 unde se menţionează că întregul set de piese ce decora o centură provine din nord-estul Bulgariei.

[43] CHANGOVA 1983, p. 198-199, Fig.1/*A*; ATANASOV & IORDANOV 1994, p. 20, Pl. III/16; BONEV & DONCHEVA 2011, p. 227, p. 289, Pl. XLVII/514-515; DONCHEVA 2013, p. 160, p. 169, Pl. III/9-13.

[44] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 43.

[45] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & ȘOVA 2014, p. 172, 194, Pl. VI/14, 195, Pl. VII/14.

[46] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 46, p. 122, p. 203, Pl. XII/218.

[47] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 46.

decorativ, cu aplice descoperite la Novosel[48].

15. Aplică cordiformă lată, cu patru bulbi spre exterior. Piesa este neglijent realizată. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are trei nituri de prindere: Î = 1,9 cm; l = 2,5 cm; MINAC inv. 42137 **(Pl. I:15)**.

Piese similare cunoaștem în nord-estul Bulgariei, ele provenind de la Debrene, Dobrič și Šumen. Acestea au fost încadrate cronologic la sfârșitul sec. IX și în sec. X[49].

16. Aplică cordiformă cu chenar incizat, lată, cu cinci bulbi spre exterior. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are două nituri de prindere: Î = 1,96 cm; l = 3,27 cm; MINAC inv. 42134 **(Pl. I:16)**.

În Dobrogea, aplice asemănătoare au fost descoperite la Adamclisi (sec. X)[50] și Tufani (sec. X)[51]. În Bulgaria astfel de descoperiri sunt destul de numeroase, amintind aici pe cele de la Odărci (sec. IX-X)[52], Okorš (sec. X)[53], pe cele din colecția muzeului din Varna, unele provenind din împrejurimile Balčic-ului sau din rezervația Šerba, și pe cele din colecția muzeului din Šumen (sfârşitul sec. IX, dar mai ales în sec. X)[54].

17. Aplică cordiformă lată cu partea centrală uşor bombată încadrată de chenar în relief şi cu şase bulbi spre exterior, unul cu o mică adâncitură. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are două nituri de prindere: Î = 2,24 cm; l = 2,29 cm; MINAC inv. 41239 **(Pl. I:17)**.

Piese asemănătoare provin de la Stărmen (sec. IX-X)[55], Preslav (sec. IX-X) [56], alte câteva aflându-se în colecțiile muzeelor din Sofia (sec. IX-X)[57], Dobrič și Varna (datate la sfârşitul sec. IX și mai ales în sec. X)[58]. La Varna se află şi un model din plumb pentru acest tip de aplică (sec. X)[59]. O piesă asemănătoare, dar de tip înalt și mai puțin lat, a fost descoperită la Isaccea-Noviodunum (sfârşitul sec. X şi începutul celui următor)[60].

18. Aplică cordiformă lată cu decor vegetal, tip „ramură", incizat şi patru bulbi spre exterior. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are două nituri de prindere: Î = 1,38 cm; l = 1,88 cm; MINAC inv. 42151 **(Pl. I:18)**.

---

[48] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 286, Pl. XLIV/432-434.
[49] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 41-42, 122, 142, 200, Pl. IX/159-161.
[50] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & ȘOVA 2014, p. 172, 194, Pl. VI/16, 195, Pl. VII/16.
[51] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2018, p. 389, 403, Pl. II/3, 404, Pl. III/3.
[52] DONCHEVA-PETKOVA, NINOV & PARUSHEV 1999, p. 106, Pl. L/665.
[53] ATANASOV, IOTOV & MIHAJLOV 2011, p. 224, 233, Fig. 12/d.
[54] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 47, 123, 147-148, 204, Pl. XIII/233-238.
[55] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 49 și n. 233.
[56] BONEV 1993, p. 72-73, Fig. 12/a.
[57] STANILOV 1991, p. 15-16, 47, 60, Pl. VI/33-34.
[58] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 49, 123, 150, 204, Pl. XV/267-268.
[59] PLETNOV 2004, p. 229, Pl. 1/3A-3B.
[60] BARNEA & MITREA 1959, p. 470-471, Fig. 10/12.

Acest tip de aplică apare mai des în descoperiri, fiind cunoscut în interiorul cetății de la Pliska (sec. X)[61], în centrele de producție artistică a metalelor de la Zlatar (sec. X)[62] și Novosel (sec. X)[63], la Okorš (sec. X)[64]. Analogii exacte se găsesc și în colecţiile muzeelor din Preslav[65] (sec. IX-X), Sofia (sec. IX-X)[66] şi Varna (a doua jumătate a sec. IX și sec. X)[67], alături de model din plumb (sec. X)[68]. Mai multe aplice de acest tip au fost descoperite într-un mormânt din necropola Benepuszta (Ungaria), alături de piese monetare din a doua jumătate a sec. X[69]. Câteva aplice aparținând grupului tipologic cu decor tip "ramură" au fost descoperite și în teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, dar diferă ca formă (sunt mai înalte) sau stilizare a decorului. Acestea provin de la Adamclisi (sec. X)[70] și Tufani (sec. X)[71].

19. Aplică cordiformă lungă decorată cu două „picături" şi un romb, adâncite, în ultimul aflându-se câteva elemente geometrice redate în relief. Piesa are bordura plată, adusă spre interior în zona mediană, şi un bulb spre exterior. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are trei nituri de prindere: Î = 2,2 cm; l = 1,5 cm; MINAC inv. 42145 **(Pl. I:19)**.

Analogii pentru această aplică am găsit la Adamclisi (sec. X – prima jumătate a sec. XI)[72], Tufani (sec. X – prima jumătate a sec. XI)[73], Skala (primele decenii ale sec. XI)[74], Tarcal (Ungaria)[75] şi în colecţia muzeului din Varna, unele fiind aduse aici de la Novakovo și din rezervația Šerba (sfârşitul sec. IX și sec. X)[76].

20. Aplică cordiformă lungă decorată cu motiv vegetal incizat și trei „picături" adâncite. Piesa are bordura plată, adusă spre interior sub zona mediană, şi un bulb spre exterior. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are două cuie de prindere: Î = 2,12 cm; l = 1,44 cm; MINAC inv. 47952 **(Pl. I:20)**.

---

[61] ALADZHOV & GRIGOROV 2009, p. 187, Fig. 2/3, 189.

[62] DONCHEVA 2013, p. 154-156, p. 165, Pl. I/5-10.

[63] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 224, 287, Pl. XLV/471-472.

[64] ATANASOV, IOTOV & MIHAJLOV 2011, p. 224, 233, Fig. 12/e.

[65] DONCHEVA 2004, p. 213, Pl. I/3, p. 221, nr. 4.

[66] STANILOV 1991, p. 16, 49, no. 40, 61, Pl. VII/40.

[67] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 60, p. 125,159-160, 214, Pl. XXIII/406-411, 215, Pl. XXIV/412-415.

[68] PLETNOV 2004, p. 229, Pl. 1/6А-6Б.

[69] STANILOV 1991, p. 16-17.

[70] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & ȘOVA 2014, p. 174, 194, Pl. VI/26-27, 195, Pl. VII/26-27.

[71] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2018, p. 390-391, 403, Pl. II/5, 404, Pl. III/5.

[72] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & ȘOVA 2014, p. 175, 194, Pl. VI/30, 195, Pl. VII/30.

[73] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2018, p. 391, 403, Pl. II/6, 404, Pl. III/6.

[74] YOTOV & ATANASOV 1998, p. 109, 313, Pl. CXIV/440.

[75] RÉVÉSZ 2014, p. 108, Fig. 4. éé

[76] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 64, 125, 162, 217, Pl. XXVI/457-459.

Aplice asemănătoare au fost descoperite la Pliska (sfârșitul sec. IX și începutul celui următor)[77], Izvornik, Suvorovo, Vinica, Venčan, Dobroplodno și regiunea Varna, aflându-se în colecţia Muzeului de Arheologie din Varna (sec. X)[78]. Analogii pentru această aplică se găsesc și în colecțiile muzeelor din Sofia (sec. IX-X), Tărgoviše (provenind de la Nadarevo)[79], Razgrad și Dobrič (sec. X)[80]. În colecțiile muzeelor din Varna (sec. X)[81] și Tărgoviše (provenind de la Nadarevo)[82] se află şi modele din plumb pentru acest tip de aplică. Piese similare (unele acoperite cu metal alb – probabil argint sau staniu), aplice nefinalizate, rebuturi și modele de plumb au fost descoperite și în centrul de prelucrare artistică a metalelor de la Zlatar (sec. X), iar în centrul orașului Preslav a fost descoperit un tipar (aflat într-o colecție particulară) ce servea la realizarea unor piese similare[83].

21. Aplică cordiformă lată cu decor palmetă redat în relief şi un bulb spre exterior. Bordura se îngroașă în partea inferioară sub forma a două triunghiuri, iar în zona mediană din bordură pornesc două volute spre palmetă. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are trei nituri de prindere: Î = 1,98 cm; l = 2,5 cm; MINAC inv. 42138 **(Pl. I:21)**.

Piese similare au fost descoperite la Odărci (sec. IX-X)[84]; altele se află în colecţia muzeului din Varna (sfârșitul sec. IX – sec. X)[85]. O aplică ce aparține grupei aplicelor cordiforme decorate cu palmetă, care prezintă dubla îngroșare triunghiulară a bordurii în partea inferioară (fără volutele din zona mediană), provine din inventarul unui mormânt din necropola de la Sultana (sec. VIII – începutul sec. IX)[86].

22. Aplică cordiformă lată decorată cu motiv geometric incizat. Piesa are bordura adusă ușor spre interior, sub zona mediană, şi trei bulbi spre exterior. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are două nituri de prindere: Î = 2,12 cm; l = 2,54 cm; MINAC inv. 41241 **(Pl. I:22)**.

O piesă identică nu am găsit în literatura de specialitate. Ca formă și decor, asemănări găsim cu trei piese aflate în colecția Muzeului de Arheologie din Varna (sec. IX-X), datate prin analogie cu aplice descoperite la Hersones (Chersonesos, Ucraina) și Gratresk (Suedia)[87].

23. Aplică cordiformă, cu aspect de scut, cu medalion central profilat încadrat de un chenar perlat, cu bordura întoarsă formând șase bulbi spre

[77] ALADZHOV & GRIGOROV 2009, p. 187, Fig. 2/2, 189.
[78] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 65, 125, 164, 219, Pl. XXVIII/483-493.
[79] DONCHEVA & NIKOLOV 2010, p. 85, Fig. 3/10-11.
[80] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 65.
[81] PLETNOV 2004, p. 229, Pl. 1/16А-16Б.
[82] DONCHEVA & NIKOLOV 2010, p. 85, Fig. 3/12.
[83] DONCHEVA & NIKOLOV 2010, p. 82, Fig. 1/1-3, p. 86, Fig. 4/1-8.
[84] DONCHEVA-PETKOVA, NINOV & PARUSHEV 1999, p. 106, Pl. LI/682.
[85] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 69, 126, 170-171, 224, Pl. XXXIII/591-592.
[86] MITREA 1988, Pl. 2/T14.9.
[87] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 72, 126, 172, 226, Pl. XXXV/611-613.

exterior. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are trei nituri de prindere: Î = 1,76 cm; l = 1,6 cm; MINAC inv. 42141 **(Pl. II:23)**.

Aplica are unele analogii cu exemplare descoperite la Adamclisi (sec. X – prima jumătate a sec. XI)[88], Alba Iulia (sec. X-XI)[89], Bădragii Vechi (sec. X-XI)[90] şi Popina (sec. IX-X)[91]. Piese asemănătoare se află în colecţia muzeului din Varna (sec. X)[92], unde există şi modele din plumb (sec. X)[93]. Aplice asemănătoare, inclusiv varianta cu decor ajurat, se produceau în sec. X în atelierele de la Novosel[94].

24. Aplică cordiformă cu aspect de scut și patru bulbi spre exterior. Suprafața prezintă numeroase denivelări, fără a contura un decor. Piesa pare un rebut. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are două nituri de prindere: Î = 1,3 cm; l = 1,6 cm; MINAC inv. 47957 **(Pl. II:24)**.

Se datează ca piesa anterioară, în sec. X, posibil și în prima jumătate a veacului următor.

25. Aplică cordiformă cu aspect de scut înalt. Piesa are marginea adusă ușor spre interior în zona mediană şi în partea inferioară, în ultima formând un bulb de dimensiuni mari. Suprafața prezintă denivelări și un cerc mic reliefat, care decorează jumătatea inferioară. Piesa poate fi un rebut. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are un cui și un nit de prindere: Î = 2 cm; l = 1,46 cm; MINAC inv. 47956 **(Pl. II:25)**.

Pentru această piesă nu am găsit analogii. Caracteristicile generale o încadrează perioadei analizate, reprezentând, probabil, o variantă de tranziție între modele.

26. Aplică de formă hexagonală, cu marginile curbate spre spate. În partea centrală prezintă decor vegetal (ca patru petale), iar marginile au fost ornamentate cu linii scurte, paralele, întrerupte de zone netede în „colțuri", ce formează împreună o bordură. În zona bordurii are o perforație. A fost executată din bronz, prin turnare, iar pe spate are trei nituri de prindere: Î = 2 cm; l = 2,16 cm; MINAC inv. 41236 **(Pl. II:26)**.

Cea mai apropiată analogie pentru această piesă am găsit-o la Dudeștii Vechi (sec. X)[95].

27. Aplica circulară cu decor fitomorf stilizat, adâncit[96], care încadrează un cerc de mici dimensiuni plasat în mijlocul zonei convexe. În zona bordurii a fost

[88] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & ȘOVA 2014, p. 179, 194, Pl. VI/55, 195, Pl. VII/55.

[89] DRAGOTĂ 2006, p. 140, p. 237, Pl. XXVII/1-2, p. 264, Pl. LIV/13.

[90] SPINEI 1999, p. 312, Fig. 59/4-6; CURTA 2013, p. 163, 184, Fig. 2.

[91] STANILOV 1993, p. 146, Fig. 6/13.

[92] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 72, 126, 186, 236, Pl. XLV/797-798.

[93] PLETNOV 2004, p. 231, Pl. 2/35A-35Б.

[94] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 205-207, 276, Pl. XXXIV; DONCHEVA 2017, p. 189.

[95] OȚA 2008, p. 127, Pl. 24/14, 238.

puternic incizat un alt cerc, perlat superficial spre interiorul piesei. A fost executată din foaie de bronz, iar în zona bordurii prezintă două orificii mici situate în două puncte opuse, necesare pentru fixarea piesei de un obiect. A fost descoperită într-o locuință (Cpl. 4/2011, din SIB), în groapa de acces spre cuptorul menajer, la – 1,65 m față de actualul nivel de călcare, respectiv cu 0,30 m sub nivelul podelei. Diam. = 2,8 cm; MINAC inv. 49041 **(Pl. II:27)**.

Piese similare au fost descoperite la Pliska (sec. XI)[97] și Odărci (sec. XI)[98].

28. Aplică circulară decorată cu trei cercuri concentrice adâncite, două plasate în centrul zonei concave. A fost executată din foaie de bronz și prezintă două orificii situate în puncte opuse, necesare pentru fixarea piesei de un obiect. În partea convexă prezintă spărturi ale suprafeței. A fost descoperită în umplutura unei locuințe (Cpl. 4/2011, din SIB, caroul 8, -1,20 m), spre colțul de nord-vest. Diam. = 2,4 cm; MINAC inv. 49042 **(Pl. II:28)**.

Aplice similare au fost descoperite la Dinogetia-Garvăn (sec. XI-XII)[99], Tufani (prima jumătate a sec. XI)[100], Vetren[101], Skala (primele decenii ale sec. XI)[102] și în necropola de la Odărci (sec. XI)[103].

29. Aplică circulară, ușor convexă, cu decor geometric constând într-o zonă centrală adâncită în care se află patru globule reliefate. A fost executată din foaie de bronz și prezintă două orificii situate în puncte opuse, necesare pentru fixarea piesei de un obiect. A fost descoperită în umplutura unei locuințe (Cpl. 4/2011, din SIB, caroul 8, -1,20 m), spre colțul de nord-vest, împreună cu piesa anterioară. Diam. = 2,1 cm; MINAC inv. 49043 **(Pl. II:29)**.

Pentru această piesă nu am găsit o analogie cât mai apropiată. Aplice circulare, ușor convexe, au fost descoperite în așezarea de la Dinogetia-Garvăn (sec. XI-XII)[104], la Vărșand (sec. X-XI)[105] și în necropola de la Odărci (sec. XI)[106].

30. Aplică circulară decorată cu două cercuri concentrice adâncite plasate în centrul zonei concave. A fost executată prin turnare, probabil din bronz, și este acoperită cu un metal alb. La întrepătrunderea zonei concave cu bordura îngustă, prezintă două orificii situate în puncte opuse, necesare pentru fixarea piesei de un obiect: Diam. = 2,2 cm; MINAC inv. 42133 **(Pl. II:30)**.

---

[96] Decorul a fost realizat, probabil, în tehnica „au repoussé", după cum a fost observat la Dinogetia-Garvăn; ȘTEFAN *et al.* 1967, p. 293.

[97] STANILOV 1993, p. 148, Fig. 7/12; HENNING 2007, p. 698, Pl. 18/222.

[98] DONCHEVA-PETKOVA 2005, p. 140, 141, Fig. 21/326$_9$, 290, Pl. XL/326$_9$.

[99] ȘTEFAN *et al.* 1967, p. 291, Fig. 172/22, 293.

[100] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2018, p. 394, 403, Pl. II/15, 404, Pl. III/15.

[101] STANILOV 1993, p. 148, Fig. 7/3.

[102] YOTOV & ATANASOV 1998, p. 110, 314, Pl. CXV/461.

[103] DONCHEVA-PETKOVA 2005, p. 138, Fig. 20/350$_3$, 139.

[104] ȘTEFAN *et al.* 1967, p. 291, Fig. 172/23 și 28, 293.

[105] DRAGOTĂ 2014, p. 190-191, Fig. 109/12.

[106] DONCHEVA-PETKOVA 2005, p. 134, Fig. 19/1$_9$, 376$_6$, 376$_4$.

Piesa are analogii la Skala (primele decenii ale sec. XI)[107]. Aplice acoperite cu un metal alb au fost descoperite în centrul de prelucrare artistică a metalelor de la Zlatar, după cum menționam mai sus, dar forma lor era diferită.

31. Aplică circulară decorată pe margine cu un cerc perlat, iar în zona convexă cu o floare cu patru petale, dispusă în partea centrală, de la care pornesc patru linii ce coboară spre cercul perlat, împărțind suprafața piesei în părți egale. Are spărturi în zona convexă. A fost executată din foaie de bronz și prezintă două orificii situate în puncte opuse, care serveau la fixarea piesei de un obiect: Diam. = 3,1 cm; MINAC inv. 47959 **(Pl. II:31)**.

Piesa este asemănătoare cu exemplare descoperite în așezarea de la Dinogetia-Garvăn (sec. XI-XII)[108], respectiv în necropolele de la Alba Iulia – în punctele Str. Brîndușei și Stația de Salvare – (a doua jumătate a sec. X și primul sfert al sec. XI)[109] și Odărci (sec. XI)[110].

Capete de curea

32. Limbă de curea de formă dreptunghiulară, având un capăt rotunjit şi unul cu trei protuberanțe. Pe avers se mai pot observa urmele unui decor geometric adâncit, constând într-un chenar ce conturează marginile piesei și două linii dispuse longitudinal în partea centrală, ce se închid sub formă de romb. Pe revers păstrează patru cuie de prindere, din care două dispuse în partea superioară. Piesa a fost descoperită în anul 2002, la decopertarea secțiunii SII, în stratul vegetal, 0-0,30 m[111]. A fost executată din bronz, prin turnare: L = 4,5 cm; l = 1,34 cm; MINAC inv. 46174 **(Pl. II:32)**.

O piesă aproape identică a fost descoperită în Bulgaria, la Samotino (sec. XI)[112]. Capătul de curea de la Oltina prezintă unele analogii cu exemplare descoperite la Păcuiul lui Soare (sec. XI)[113], Târgușor (sec. IX-X)[114] și în așezarea de la Odărci (sec. IX-X)[115], respectiv cu capete de curea aflate în colecția muzeului din Varna (sec. IX-X)[116]. Un model din plumb asemănător piesei de la Oltina se află în colecția Muzeului de Arheologie Varna (sec. X)[117].

33. Limbă de curea de formă dreptunghiulară, având capătul păstrat sub formă de triunghi traforat spre interiorul piesei. Aversul a fost ornamentat cu decor geometric, constând într-o linie dispusă longitudinal și chenar lat, vălurit pe partea dinspre interiorul piesei, toate redate în relief. Pe revers păstrează trei

[107] YOTOV & ATANASOV 1998, p. 110, 314, Pl. CXV/458.
[108] ȘTEFAN *et al.* 1967, p. 291, Fig. 172/25, 293.
[109] DRAGOTĂ 2014, p. 189, Fig. 108/2, 230.
[110] DONCHEVA-PETKOVA 2005, p. 136, 138, Fig. 20/109$_{10}$.
[111] CHIRIAC, CUSTUREA, MATEI & ȘONKEREKE 2003, p. 220.
[112] PLETNOV & PAVLOVA 1992, p. 198, Pl. IV/30, 210.
[113] DIACONU & VÎLCEANU 1972, p. 154, 156, Fig. 63/1.
[114] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2012, p. 347, 350, 356, Pl. 2/9.
[115] DONCHEVA-PETKOVA, NINOV & PARUSHEV 1999, p. 107, Pl. LI/697.
[116] PLETNOV & PAVLOVA 1992, p. 177-178, 201, Pl. VII/54 și 59, 213-214.
[117] PLETNOV 2004, p. 233, Pl. 3/41A-41Б.

cuie de prindere. A fost executată din bronz, prin turnare: L păstrată = 2,36 cm; l = 1,2 cm; MINAC inv. 47968 **(Pl. II:33)**.

O piesă asemănătoare, fragmentară, se află în colecția muzeului din Varna (sec. IX-X)[118]. Unele asemănări pot fi găsite la capetele de curea descoperite la Târgușor (sec. IX-X)[119] și Pliska (sec. IX-X)[120].

34. Limbă de curea de formă dreptunghiulară, având un capăt ușor ascuțit. Pe avers prezintă două linii adâncite, paralele, plasate în partea superioară. Pe revers are două nituri de prindere. A fost executată din bronz, prin turnare: L = 2,45 cm; l = 1,1 cm; MINAC inv. 47967 **(Pl. II:34)**.

Piesa prezintă analogii cu o limbă de curea descoperită la Pliska (sec. VIII)[121]. Ca decor și formă (dar nu ca modalitate de prindere de centură), acest capăt de curea se aseamănă cu piese din colecția muzeului din Varna (încadrate de V. Pletnov și V. Pavlova în tipul I) datate, în general, între jumătatea sec. VII și începutul sec. IX[122]. Modalitatea de prindere poate restrânge datarea pentru exemplarul de la Oltina în a doua jumătate a acestui interval.

Discuții și concluzii

După cum s-a putut constata anterior, patru dintre piesele descrise în catalog (nr. 27, 28, 29 și 32) au fost descoperite în timpul desfășurării cercetării sistematice a așezării fortificate de la Oltina-„Capul Dealului". Celelalte fac parte din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, reprezentând descoperiri întâmplătoare, anterioare deschiderii șantierului arheologic de aici. De altfel, după cum am precizat și cu alte ocazii[123], densitatea descoperirilor fortuite și importanța lor, prima datorată cu precădere exploatării agricole intensive a terenului, au fost factori determinanți în inițierea cercetării sistematice a așezării.

Din punct de vedere cronologic, piesele din lotul prezentat aparțin, larg, secolelor VIII – XI. Cele mai multe aparțin perioadei de mijloc a intervalului precizat, secolelor IX-X. Descoperirea unor piese similare în contexte datate în secolele VII/VIII-IX, respectiv în secolele VIII-X, determină o atenție sporită din partea noastră în analiza descoperirilor, acestea putând reprezenta posibile indicii de fondare a așezării în a doua jumătate a veacului al VIII-lea; însă acestea rămân doar teoretice, ele trebuind argumentate cu situații clare rezultate în timpul cercetării. Piesele care comportă o posibilă datare mai timpurie sunt aplicele de la nr. 1, 5 și 21, respectiv limba de curea de la nr. 34 din catalog.

Unele dintre piese au analogii în contexte datate și în secolul al XI-lea (am putea spune relativ puține din acest lot). Dintre acestea, trei provin din umplutura aceleiași locuințe, de tip adâncit, Cpl. 4/2011. Aceasta s-a conturat, față

[118] PLETNOV & PAVLOVA 1992, p.178, 201, Pl. VII/57, 214.

[119] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2012, p. 347, 350, 356, Pl. 2/9, cu observația că aceasta are decorul adâncit.

[120] KONSTANTINOV 2015, p. 204-205, 206, Fig. 4/5.

[121] ALADZHOV *et al*. 2013, p. 56, 108, 220, Pl. V/6.

[122] PLETNOV & PAVLOVA 1992, p. 160-161, 195, Pl. I/2-3.

[123] CUSTUREA *et al*. 2007, p. 250.

de nivelul actual de călcare, la -1,15 m și avea podeaua din lutuială la -1,35 m[124]. Stratigrafic, Cpl. 4/2011 se afla sub Cpl. 2/2008; la rândul lui, a suprapus Cpl. 2/2012, tot o locuință adâncită, amenajarea cuptorului Cpl. 4/2011 ducând la distrugerea părții de sud a locuinței înregistrată în 2012[125]. Cuptorul Cpl. 4/2011, construit din piatră, era amenajat în colțul de sud-est, vatra lui fiind cu 0,34 m mai jos decât nivelul podelei. În fața cuptorului, a cărui gură se afla spre vest, era groapa de acces. În această groapă de acces, aproape pe fundul ei, a fost descoperită aplica circulară cu decor fitomorf (nr. 27). Celelalte două (nr. 28 și 29) au fost găsite în umplutura locuinței, la 0,15 m mai sus de nivelul podelei, spre colțul de nord-vest. Pe baza inventarului, în cadrul căruia cele trei aplice au un loc important, și a caracteristicilor arhitecturale, Cpl. 4/2011 poate fi datat în intervalul deceniilor al doilea și al patrulea ale secolului al XI-lea.

Pe teritoriul istro-pontic, aplice circulare lucrate din foaie de bronz, cu orificii de prindere, erau cunoscute până acum în așezările de la Dinogetia-Garvăn[126] și Păcuiul lui Soare[127]. În general, ele sunt atribuite populațiilor nomade[128], considerându-se că la Dunărea de Jos moda lor a fost adusă de pecenegi în primele decenii ale secolului al XI-lea[129].

Dintre ornamentele de centură, aplicele în formă de inimă (cordiforme) apar cel mai des în descoperirile specifice perioadei. Simple, cu decor incizat, în relief sau ajurat, acest tip s-a bucurat de o mare popularitate pe o arie vastă[130], atât pentru ornarea accesoriilor vestimentare, cât și ca piese de harnașament. În anumite situații, astfel de piese au fost realizate din metale prețioase, respectiv din bronz apoi suflate cu aur sau argint. În cadrul acestui tip, se remarcă subtipul aplica cordiformă, lată sau înaltă, cu decor vegetal incizat tip „ramură/crenguță", cu sau fără bulbi spre exterior (nr. 18 la noi). Piesele acestui subtip pot prezenta, ca elemente de prindere, nituri, cuie sau urechi[131], ceea ce arată că puteau fi întrebuințate atât pentru obiectele din piele (centuri, genți etc.), cât și pentru cele din pânză, de care erau prinse prin coasere. Numărul semnificativ al descoperirilor, larga lor întrebuințare, prezența motivului „ramură" pe capete de curea pentru a forma seturi asortate, arătă aprecierea de care s-a bucurat acest subtip în secolele IX-X[132].

În așezarea de la Oltina-„Capul Dealului" aplicele cordiforme reprezintă aproape 50% din totalul aplicelor cunoscute până acum.

De tip cordiform (nr. 13, 14 și 25) sau nu (nr. 9, 26 și 29), unele piese par singulare în descoperiri şi nu dispunem de analogii cât mai apropiate pentru ele. Nu excludem posibilitatea ca unele dintre acestea să nu aparţină perioadei medievale timpurii. Totuşi unele trăsături, dar și analogii mai îndepărtate, par a

[124] CUSTUREA, TALMAȚCHI & ȘOVA 2012, p. 93.
[125] CUSTUREA, TALMAȚCHI & ȘOVA 2013, p. 96.
[126] ȘTEFAN *et al.* 1967, p. 291-293, Fig 172/19-23, 25, 27-28.
[127] DIACONU & BARASCHI 1977, p. 118-119, Fig. 95/7-8.
[128] BARNEA & ȘTEFĂNESCU 1971, p. 304.
[129] ȘTEFAN *et al.* 1967, p. 293; YOTOV & ATANASOV 1998, p. 110.
[130] BARNEA 1954, p. 222; PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 46; ABYZOVA & RYABCEVA 2008, p. 318; RYABCEVA 2013, p. 171-183.
[131] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 214, Pl. XXIII/406-411, 215, Pl. XXIV/412-415.
[132] DONCHEVA 2013, p. 154.

le include acesteia și, cu rezervele de rigoare, le-am încadrat lotului pe care îl analizăm. Spre exemplu, aplice cordiforme, cu sau fără decupaj în partea superioară, nedecorate sau cu chenar incizat, și aplice hexagonale cu marginile aduse spre spate, au fost descoperite în Rusia (în zona lacului Uelgi), în morminte datate larg între sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al XI-lea[133]. Rezervele cele mai mari le avem în legătură cu piesa nr. 9 din catalog. Ea a fost executată prin batere, probabil pe foiță de cupru, ce pare a fi suflată cu argint. Tehnica de realizare și modalitatea de conturare a elementelor decorative prin motivul „șnur" reliefat sunt asemănătoare cu cele ale piesei de la nr. 8, dar aspectul general al acesteia denotă mai multă grijă în execuție. O piesă similară celei de la nr. 8, dar executată prin batere pe foiță ce pare de argint, a fost descoperită la Adamclisi[134]. Așadar, o corespondență parțială cu piese ale perioadei ar exista. În aceeași tendință, amintim și cruciulițele realizate din foaie de cupru, un exemplar fragmentar provenind chiar din așezarea de la Oltina-„Capul Dealului"[135]. Cruciulițe executate din foaie de aramă au fost descoperite și în cetatea Păcuiul lui Soare (sec. XI)[136], în apropierea acesteia pe dealul Dervent (din foaie de aramă aurită; sfârșitul sec. X sau începutul celui următor)[137], în așezarea de la Dinogetia-Garvăn (sec. XI-XII)[138] și pe teritoriul comunei Ciobanu (jud. Constanța)[139].

Realizarea obiectelor de podoabă din tablă de cupru reprezintă o practică utilizată pe o perioadă mai largă de timp și o întâlnim și în alte regiuni, nu numai în Dobrogea. În teritoriul est-carpatic ea este menționată atât pentru intervalul cronologic delimitat de sfârșitul secolului al VII-lea și, posibil, începutul secolului al IX-lea[140], cât și pentru secolele XIV-XV[141]. De altfel, arama se exploata în secolul al XIV-lea în Valahia și Transilvania, probabil și în Moldova, existența surselor locale de materie primă încurajând folosirea ei pentru o gamă variată de obiecte[142]. Întorcându-ne la aplica descoperită la Oltina, rămâne de urmărit dacă ea poate fi încadrată secolelor VIII-XI sau se va dovedi a aparține altei perioade.

În privința întrebuințării, considerăm că cea mai mare parte a pieselor din lotul prezentat constituie ornamente pentru curea. Șapte dintre acestea (nr. 8-9, 27-31) se pare că erau pentru îmbrăcăminte, perforațiile dispuse în zonele marginale ale acestora ajutând la fixarea lor prin coasere pe un suport textil[143]. Lipsa perforațiilor la piesa nr. 9 considerăm că nu reprezintă un inconvenient în

[133] BOTALOV 2017, p. 270, 303, Fig. 17/7, 14.

[134] PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & ȘOVA 2014, p. 171, 194, Pl. VI/9, 195, Pl. VII/9.

[135] CUSTUREA & PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009, p. 486, 491, Pl. I/4a-b.

[136] DIACONU & BARASCHI 1977, p. 126127, Fig. 99/1, 4, 6, 10, 20.

[137] DIACONU 1984, p. 161-162, Fig. 2.

[138] ȘTEFAN *et al.* 1967, p. 358-362, Fig. 191/13 și 192/13.

[139] BARNEA 1981, p. 140; DIACONU 1984, p. 162; CUSTUREA & PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009, p. 488.

[140] TEODOR 2011, p. 49 (unde se menționează descoperirea a „două aplice simple de formă patrulateră lucrate din tablă de aramă").

[141] NEAMȚU, NEAMȚU & CHEPTEA 1980, p. 78, 81-82.

[142] NEAMȚU, NEAMȚU & CHEPTEA 1980, p. 78.

[143] OȚA 2008, p. 116; DRAGOTĂ 2014, p. 188.

acest sens, ele urmând a fi realizate, probabil, la momentul coaserii cu un obiect ascuțit, aplica fiind subțire. Aplicele cu nituri și cuie înfrumusețau cu precădere obiectele din piele. O parte a acestora din urmă puteau fi întrebuințate pentru împodobirea vestimentației feminine. Piesa nr. 26, cu perforație în partea inferioară, poate reprezenta jumătatea superioară a unei aplice duble, asemănătoare modelului pandantivilor dublii cordiformi, tip considerat podoabă tipic feminină, folosită pentru decorarea marginilor vestimentației, gulerului sau a altor zone[144]. Aplicele tip rozetă puteau împodobii genți[145], piese de port sau tolbe de săgeți[146], respectiv piese de harnașament[147].

În anul 2002 Muzeul de Arheologie din Varna a achiziționat peste 1000 de diferite obiecte turnate în plumb, reprezentând modele folosite în ateliere de prelucrare artistică a metalelor. Despre o parte dintre acestea se știa că au fost descoperite în apropiere de Nadarevo, ceea ce a dus la presupunerea existenței aici a unui centru de producție artistică a metalelor din perioada medievală timpurie[148], presupunere ce a fost confirmată câțiva ani mai târziu[149]. Alte două centre au fost identificate la Novosel și Zlatar, primul cercetat între 2002-2009, al doilea inaugurat în 2007 și aflat (ca și cel de la Nadarevo) încă în desfășurare cu săpătura arheologică în 2016[150]. Numărul obiectelor metalice descoperite până în 2016 depășea 3000 de exemplare, fapt ce arată amploarea activității desfășurată în aceste centre de producție, datate în prima jumătate-mijlocul secolului al X-lea[151].

O parte semnificativă a pieselor descoperite la Oltina-„Capul Dealului" îşi găseşte analogii în cele trei centre menționate anterior sau în lotul modelelor din plumb provenit din nord-estul Bulgariei şi aflat în colecţia muzeului din Varna, fapt ce reiese şi din prezentările făcute în catalog. Acestea pot fi produse ale meşterilor bulgari din centrele menționate sau din altele încă nedescoperite. Pentru câteva putem presupune că reprezintă încercări ale unor nespecialiști, de la Oltina sau din alte așezări. În această situație s-ar putea afla piesele neglijent realizate (rebuturi?) de la nr. 15 și 24 din catalog.

Descoperirea unui atelier de forjărie și confecționat obiecte de podoabă la Echimăuți, în care a fost găsită o garnitură de curele ce se pare că a fost reparată aici[152], relevă și posibilitatea existenței unor ateliere mai mici, locale, neîncadrate unor centre specializate precum cele de la sud de Preslav.

Mai aproape de așezarea de la Oltina, putem menționa descoperirea la Păcuiul lui Soare a unui tipar pentru mulat rozete din foiță de aur, fapt ce ar dovedi prezența unui meșter bijutier în cetate, în secolul al XI-lea[153]. Pentru aceeași perioadă, numeroase obiecte finite, în curs de finisare, rebuturi sau deșeuri susțin funcționarea, în apropierea porții de nord a cetății, a unui atelier de

[144] OȚA 2008, p. 119; DRAGOTĂ 2014, p. 194.
[145] ABYZOVA & RYABCEVA 2008, p. 317.
[146] OȚA 2008, p. 116.
[147] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 35-36, 121, 137, Pl. IV/58-61.
[148] PLETNOV 2004, p. 228-240.
[149] DONCHEVA 2010, p. 16-36; DONCHEVA *et al*. 2017, p. 75.
[150] BONEV & DONCHEVA 2013, 189-200; DONCHEVA *et al*. 2017, p. 75.
[151] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 307, 316, 320; DONCHEVA 2017, p. 189-190.
[152] ABYZOVA & RYABCEVA 2008, p. 317.
[153] DIACONU & VÎLCEANU 1972, p. 158-159.

bijutier, în care erau produse diverse obiecte din plumb (lunule, cruciulițe, catarame, aplice[154], inele, cercei, astragale etc.)[155]. Nu este exclus ca în acest atelier, neidentificat în teren și probabil înghițit de apele Dunării, ca o bună parte a cetății, să se fi produs și obiecte din alte materii prime, precum catarame din bronz sau garnituri de îmbrăcăminte[156].

Raritatea unora din piese (spre exemplu nr. 14 și 26), poate indica descoperirea acestora în afara zonei curente de folosire, fiind probabil produse ale unor ateliere mai îndepărtate. Altele, precum piesa nr. 25, pare a reprezenta o „variantă de tranziţie”[157] între modele.

După cum s-a putut observa, caracteristicile generale ale multora dintre aplicele descoperite la Oltina le atribuie grupelor obiectelor specifice zonei dunărene. Analogiile, prezența unor modele din plumb și a unor tipare în centrele de prelucrare artistică a metalelor aflate la sud de Preslav, restrâng, pentru numeroase piese, teritoriul la Primul țarat bulgar și aria lui de influență. Există, după cum menționam anterior, câteva exemplare singulare ce par a fi aduse din zone mai îndepărtate. Totuși, după formă, tehnică de lucru și decor, cu rezervele de rigoare, considerăm că măcar o parte dintre ele pot fi încadrate datării largi a lotului de ornamente de centură din așezarea de la Oltina-„Capul Dealului”, respectiv secolele VIII – XI.

BIBLIOGRAFIE

ABYZOVA & RYABCEVA 2008 – Е. Абызова, С. Рябцева, *О находках предметов ременной и сумочной гарнитуры средневекового времени с городища Екимэуць в Молдове*, Tyragetia S.N. 2 (17)/1 (2008), p. 311-318.

ALADZHOV & GRIGOROV 2009 – А. Аладжов, В. Григоров, *Колании апликации и накрайници от обект в реперен квадрат В-11 във вътрешния град на Плиска*, în: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (eds.), *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, Vol. I, София, 2009, p. 185-190.

ALADZHOV *et al*. 2013 – А. Аладжов, Я. Димитров, С. Стаменов, В. Стаменова, Х. Стоянова, С. Иванов, С. Стойчев, *Археологическа карта на Плиска*, София, 2013.

ATANASOV & IORDANOV 1994 – Г. Атанасов, Ив. Йорданов, *Средновековният Ветрен на Дунав*, Шумен, 1994.

ATANASOV, IOTOV & MIHAJLOV 2011 – G. Atanasov, V. Iotov, K. Mihajlov, *The medieval fortress (beginning of 9th - beginning of 11th c.) near the village of Okorsh, Silistra province*, CCDJ 28 (2011), p. 220-239.

BARNEA 1954 – I. Barnea, *Elemente de cultură materială veche rusească şi orientală în aşezarea feudală (secolele X-XII) de la Dinogetia (regiunea Galaţi)*, Studii şi referate privind istoria României, partea I-a, Bucureşti, 1954, p. 197-228.

BARNEA 1981 – I. Barnea, *Arta creștină în România*, Vol. II, *Secolele VII-XIII*, București, 1981.

[154] Este menționată o aplică spiralată din plumb, DAMIAN 1992, p. 316-318, Fig. 5/7.
[155] DAMIAN 1992, p. 315-321.
[156] DIACONU 1987, p. 118-119; DAMIAN 1992, p. 321.
[157] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 317.

BARNEA & MITREA 1959 – I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea) (r. Tulcea, reg. Constanța)*, MCA 5 (1959), p. 461-473.

BARNEA & ȘTEFĂNESCU 1971 – I. Barnea, Ș. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei*, Vol. III, *Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971.

BONEV 1993 – С. Бонев, *Архитектурен комплекс в Преслав*, Преслав 4 (1993), p. 56-78.

BONEV & DONCHEVA 2011- С. Бонев, С. Дончева, *Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско*, Велико Търново, 2011.

BONEV & DONCHEVA 2013 – С. Бонев, С. Дончева, *Ранносредновековен център за металопластика в околностите на Новосел, Шуменско (предварително съобщение за разкопките през 2004-2006 г.)*, Добруджа 24-25 (2013), p. 189-200.

BOTALOV 2017 – С. БОТАЛОВ, *Погребальный комплекс Уелги и некоторые наблюдения на предмет угорского и мадьярского культурогенеза*, în: Türk Attila (ed.), *HADAK ÚTJÁN XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. Konferenciája Esztergom, 2014 november 4–6./ Conference of Young Scholars on the Migration Period. November 4–6, 2014, Esztergom*, Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3/2 (2017), p. 267-333.

ČHANGOVA 1983 - Й. Чангова, *Към проучването на старобългарската металопластика IX-X в.*, Преслав 3 (1983), p. 198-203.

CHIRIAC, CUSTUREA, MATEI & ȘONKEREKE 2003 – C. Chiriac, G. Custurea, I. Matei, L. Șonkereke, *Oltina, com. Oltina, jud. Constanța*, în CCAR. Campania 2002, A XXXVII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Covasna, 2-6 iunie 2003, București, 2003, p. 220.

CURTA 2013 – F. Curta, *The image and archaeology of the Pechenegs*, Banatica 23 (2013), p. 143-202.

CUSTUREA & PARASCHIV-TALMAȚCHI 2009 – G. Custurea, C. Paraschiv-Talmaţchi, *Obiecte creştine descoperite la Oltina (jud. Constanța)*, Pontica 42 (2009), p. 485-492.

CUSTUREA *et al*. 2007 – G. Custurea, C. Talmaţchi, A. Mototolea, C. Chiriac, *Oltina, com. Oltina, jud. Constanța. Punct: „Capul Dealului"*, în CCAR. Campania 2006. A XLI-a Sesiune naţională de rapoarte arheologice, Tulcea, 29 mai-1 iunie 2007, Bucureşti, 2007, p. 250-251.

CUSTUREA, TALMAȚCHI & ȘOVA 2012 – G. Custurea, C. Talmaţchi, C. Şova, *Oltina, com. Oltina, jud. Constanța, punct „Capul Dealului" – Sectorul B*, în CCAR. Campania 2011. A XLVI-a Sesiune naţională de rapoarte arheologice, Târgu Mureş, 23-26 mai 2012, Bucureşti, 2012, p. 92-93.

CUSTUREA, TALMAȚCHI, ȘOVA 2013 – G. Custurea, C. Talmaţchi, C. Şova, *Oltina, com. Oltina, jud. Constanţa, punct „Capul Dealului" – Sector B*, în CCAR. Campania 2012. A XLVII-a Sesiune naţională de rapoarte arheologice, Craiova, 27-30 mai 2013, Iaşi, 2013, p. 95-96.

DAMIAN 1992 – O. Damian, *Despre un atelier pentru confecționat piese din plumb de la Păcuiul lui Soare*, Pontica 25 (1992), p. 309-321.

DIACONU 1969 – P. Diaconu, *Einige Zierräte und Zaumzeugstücke von Păcuiul lui Soare*, Dacia N.S. 13 (1969), p. 501-505.

DIACONU 1984 – P. Diaconu, *Documente vechi creștine în Dobrogea*, Pontica 17 (1984), p. 157-168.

DIACONU 1987 – P. Diaconu, *Despre unele meșteșuguri de la Păcuiul lui Soare (sec. X-XI)*, CCDJ 3-4 (1987), p. 115-121.

DIACONU & BARASCHI 1977 – P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII-XV)*, Vol. II, București, 1977.

DIACONU & VÎLCEANU 1972 – P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, Vol. I, Bucureşti, 1972.

DONCHEVA 2012 – S. Doncheva, *Metal Art Production in Medieval Bulgaria. Jewelry craftsmanship in Bulgaria at the Middle Ages*, Saarbrücken, 2012.

DONCHEVA & NIKOLOV 2010 – S. Doncheva, N. Nikolov, *An Early Medieval Lead Mould for the Production of Wax Models from the Region of Preslav, NE Bulgaria*, Archaeologia Bulgarica 14/1 (2010), p. 81-92.

DONCHEVA *et al*. 2017 – S. Doncheva, I. Penev, G. Tsekova, E. Furu, Z. Szikszai, I. Uzonyi, *Elemental Composition of Artefacts Found at the 10th Century Decorative Metalwork Centre near Nadarevo, Region of Targovishte, Bulgaria*, Archaeologia Bulgarica 21 (2017), 1, p. 75-88.

DONCHEVA 2004 – С. Дончева, *За един вид орнаментална украса в ранносредновековната българска металопластика*, Преслав 6 (2004), p. 212-227.

DONCHEVA 2010 – С. Дончева, *Метални украси от производствения център при с. Надарево, Търговищко*, Паметници, реставрация, музеи 3-6 (2010), p. 16-36.

DONCHEVA 2013 – С. Дончева, *Реконструкция на колани гарнитури по материали от ранносредновековния център за металопластика при с. Златар, Преславско*, Преслав 7 (2013), p. 152-170.

DONCHEVA 2017 - С. Дончева, *Ювелирные производственные комплексы X века вблизи Преслава. Технологии производства*, Stratum plus 5 (2017), p. 189-204.

DONCHEVA-PETKOVA 2005 – *Л*. Дончева-Петкова, *Одърци. Некрополи от XI век*, Vol. 2, София, 2005.

DONCHEVA-PETKOVA, NINOV & PARUSHEV 1999 – *Л*. Дончева-Петкова, *Л*. Нинов, В. Парушев, *Одърци. Селище от Първото българско царство*, Vol. I, София, 1999.

DRAGOTĂ 2006 – A. Dragotă, *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit şi ritual funerar în Transilvania şi Europa Centrală şi de Sud-Est (secolele IX-XI)*, Alba Iulia, 2006.

DRAGOTĂ 2014 – A. Dragotă, *Podoabe și accesorii vestimentare din Banat, Crișana și Transilvania (secolele X-XI)*, Cluj-Napoca, 2014.

FLORESCU, FLORESCU & DIACONU 1958 – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, Vol. I, București, 1958.

HENNING 2007 – J. Henning, *Catalogue of archaeological finds from Pliska*, în: J. Henning, (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Vol. 2, *Byzantium, Pliska, and the Balkans*, Berlin / New York, 2007.

YOTOV & ATANASOV 1998 – В. Йотов, Г. Атанасов, *Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско*, София, 1998.

KONSTANTINOV 2015 – К. Константинов, *Метални накити и колани гарнитури от разкопките на комплекса при южния сектор на западната крепозна стена в Плиска*, Плиск-Преслав 11 (2015), p. 199-216.

MAYSTORSKI 2004 – Г. Майсторски, *Костени пуансони от Велики Преслав*, Преслав 6 (2004), p. 267-272.

MITREA 1988 – B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, Dacia N.S. 32 (1988), 1-2, p. 91-139.

MOMCHILOV 2015 – *Д*. Момчилов, *Старобългарски апликации от Маркели*, Плиск-Преслав 11 (2015), p. 401-418.

NEAMȚU, NEAMȚU & CHEPTEA 1980 – E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII. Cercetările arheologice din anii 1967-1976*, Vol. 1, Iași, 1980.

OȚA 2008 – S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X-XIV)*, Sibiu, 2008.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2018 – C. Paraschiv-Talmațchi, *Early Medieval belt decorations discovered in Southern Dobrudja*, în: D. Aparaschivei, G. Bilavschi (eds.), *Studia Romana et Mediævalia Europæ nsia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, București / Brăila, 2018, p. 387-404.

PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA, 2012 – C. Paraschiv-Talmațchi, G. Custurea, *Clothing Accessories Ornaments Found in Dobrudja*, Pontica 45 (2012), p. 345-360.

PARASCHIV-TALMAȚCHI, TALMAȚCHI & ȘOVA 2014 – C. Paraschiv-Talmațchi, G. Talmațchi, C. Șova, *Repere arheologice medieval-timpurii în zona Adamclisi (jud. Constanța)*, Revista Bistriței 28 (2014), p. 164-196.

PLETNOV 2004 – В. Плетнъов, *Производството на колании гарнитури в ранносредновековна България*, Преслав 6 (2004), p. 228-240.

PLETNOV & PAVLOVA 1992 – В. Плетнъов, В. Павлова, *Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския Археологически Музей*, Известия Варна 28 (1992), p. 158-223.

PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995 – В. Плетнъов, В. Павлова, *Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей*, Известия Варна 30-31 (45-46) (1994-1995), p. 24-239.

RYABCEVA 2013 – С. Рябцева, *О балканских связах населения пруто-днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металлообработки*, Преслав 7 (2013), p. 171-183.

RÉVÉSZ 2014 – L. Révész, *The Era of the Hungarian Conquest. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum*, Budapest, 2014.

SPINEI 1999 – V. Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999.

STANILOV 1991 – С. Станилов, *Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей*, Разкопки и проучвания 22 (1991), p. 5-70.

STANILOV 1993 – С. Станилов, *Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика*, Преслав 5 (1993), p. 138-164.

ȘTEFAN *et al.* 1967 – Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia. I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti, 1967.

TEODOR 2011 – D. Gh. Teodor, *Un centru meșteșugăresc din evul mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani*, Brăila, 2011.

ZIRRA 1963 – V. Zirra, *Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор-Истрия*, Dacia N.S. 7 (1963), p. 355–412.

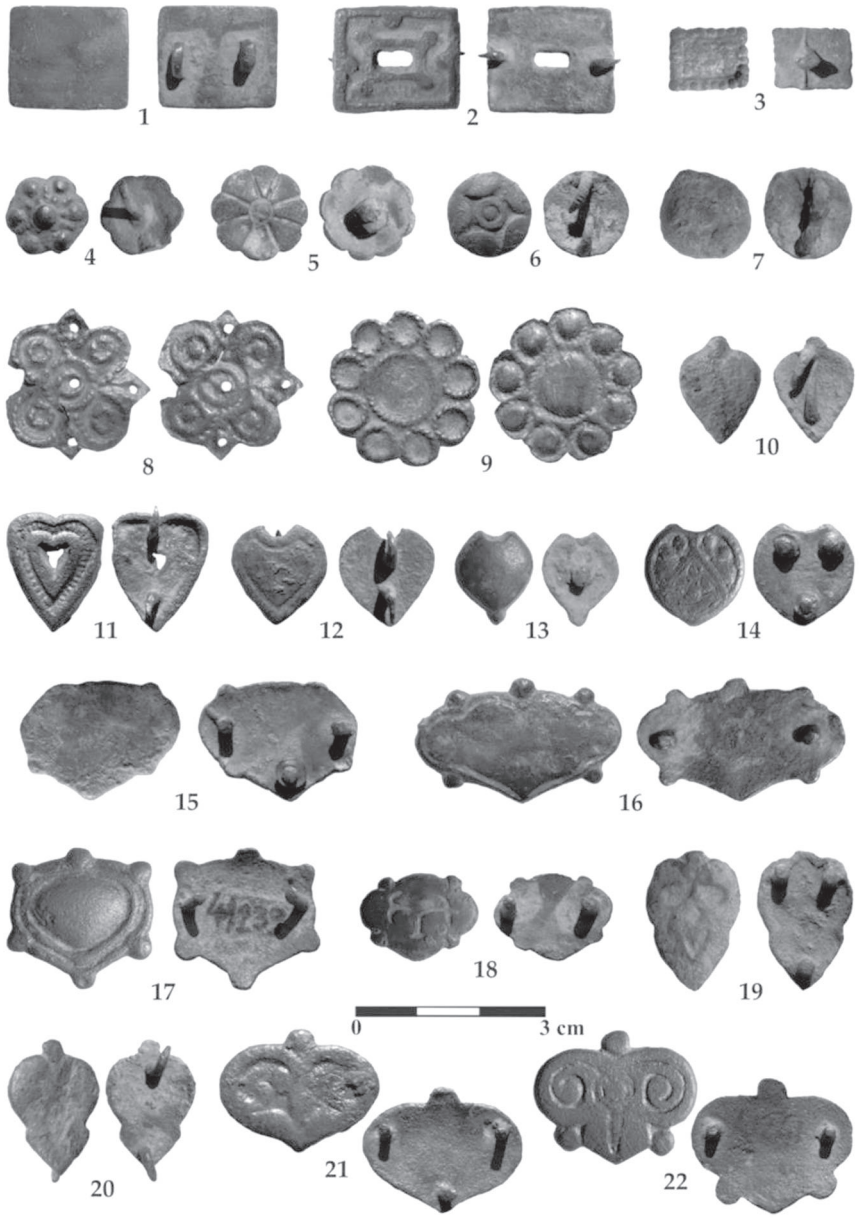

Pl. I.

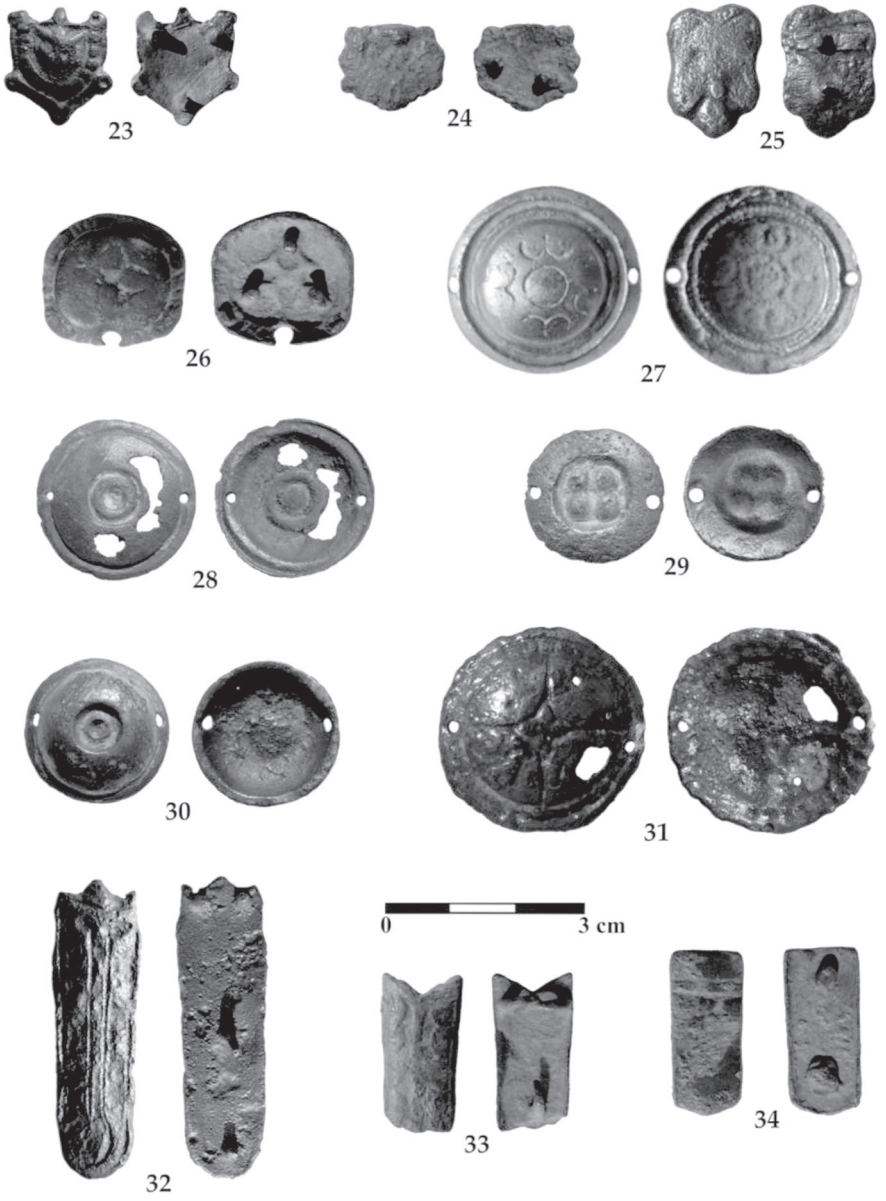

Pl. II.

LEAD MODELS OF 10TH CENTURY STRAP ENDS APPLIQUES FROM METALWORK CENTERS NEAR PRESLAV

Stella DONCHEVA*
Ivajlo BUNZELOV

Cuvinte-cheie: *modele din plumb, aplice capăt de curea, metalurgie, producția pieselor turnate.*
Keywords: *lead models, strap end appliques, metalwork, production of bronze castings.*

Rezumat: *Acest articol analizează câteva modele din plumb descoperite în timpul cercetărilor desfășurate în centre de prelucrare a metalului. Am ales să prezentăm 12 modele din plumb reprezentând cele mai populare forme și modele specifice pentru fiecare centru metalurgic. Acestea diferă nu numai prin formă și decor, ci și prin modul în care au fost produse.*

Una dintre practicile principale folosite de bijutierii bulgari era utilizarea modelelor din materiale durabile, precum cele din plumb. Acestea erau forma intermediară între conceptul artistic original făcut din ceară și produsul final turnat în bronz.

Abstract: *This article describes some lead models found during the excavations in metalwork centres. We chose to present 12 lead models from each of the in complexes representing the most popular shapes and patterns for the particular metalwork center. The lead models differ not only in shape and decoration but also in the method of production.*

A main practice among Bulgarian jewelers was the use of durable models such as the models made of lead. They were the intermediate form between the original artistic concept made of wax and the final product cast from bronze.

The place of the lead model in the process of production of artistic metalwork in early medieval Bulgaria was highlighted after the study of the first known complexes of metal art in the vicinity of Preslav - those in Novosel, Zlatar and Nadarevo[1]. The models, and in some cases finished pieces, were used as a

* Stella DONCHEVA: National Institute of Archaeology and Museum, Bulgarian Academy of Sciences Department of Middle Ages Archaelogy, 2 Saborme Str., 1000 Sofia, Bulgaria; e-mail: donchevastela@yahoo.com.

[1] BONEV & DONCHEVA 2011; DONCHEVA 2007, p. 639-643; DONCHEVA 2008, p. 688-690; DONCHEVA 2010, p. 523-251.

base in the process of bronze and precious metal casting. Among these, lead models have several advantages: they were easily manufactured of metal with low melting point, they could be easily reshaped or processed, and they could be easily removed from the molding sand[2].

This article describes some lead models found during the excavations in metalwork centres mentioned above. We chose to present 12 lead models from each of the complexes representing the most popular shapes and patterns for the particular metalwork center.

In the first center, that near Novosel, the heart-shaped (**Fig. 1:**1, 3-5) and shield-shaped (**Fig. 1:**2, 6, 8-9) models prevail. Respectively, heart-shaped models subdivide into narrow (**Fig. 1:**4-5, 7), wide (**Fig. 1:**3, 10), with engraved **(Fig. 1:**1-3) or embossed (**Fig. 1:**4, 9) decoration of three-leaves (**Fig. 1:**3-6) or five-leaves palmette (**Fig. 1:** 7-9). On those with engraved decoration, there are three (**Fig. 1.**1) up to five buds on the outline of the shape (**Fig. 1:**2), but on those with embossed decoration – there is a bud at the top (**Fig. 1:**4-5, 8-9) and also in the middle of the base (**Fig. 1:**11).

The shield-shaped lead models have a bud at the base and another one on the top. Embossed decoration consists of a five-leaves palmette with straight stylized leaves at the base and a split middle leaf pointed to the top (**Fig. 1:**8-9). An embossed frame links the base and the top. We also present three tracery works having heart and plant shapes but in reduced size (**Fig. 1:**10-12).

In the complex near Zlatar, the heart-shaped (**Fig. 2:**14-16, 20-23) and the leaves-shaped forms (**Fig. 2:**17-19) dominate. They are available in both versions: narrow (**Fig. 2:**13, 18-19, 20-21) and wide (**Fig. 2:**14-17, 22). Basically, the decoration is of five-leaves palmette (**Fig. 2:**13, 15-17, 21-22), but there are models with three-leaves palmette, as well as with a seven-leaves palmette with a bud on the top (**Fig. 2:**18). The Zlatar artefacts demonstrate also more sophisticated plant decoration, combined with additional elements such as a grained ornament (**Fig. 2:**17), details with double outlining (**Fig. 2:**23-24) and palmette leaves protruding from the artifact shape (**Fig. 2:** 24).

A huge number of lead models were found in workshops near Nadarevo, which have not been fully studied yet. Most of them are kept in various museum and private collections and have not been displayed to the wide public. The current group of lead models demonstrates a rich variety of motifs and decorations in the workshop's finished products. These include predominantly heart-shaped (**Fig. 3:**25, 29, 31-32) and shield-shaped models (**Fig. 3:**26-28, 30, 33-35) in both versions: wide (**Fig. 3:**25, 31-33) and narrow (**Fig. 3:**26-30). The decoration is either engraved and usually contains five-leaves (**Fig. 3:**25-26) or seven-leaf palmette (**Fig. 3:**27) or embossed, with a three-leaves (**Fig. 3:**30-31) or five-leaves palmette (**Fig. 3.** 32). One can encounter other plant forms as well (**Fig. 3:**36).

The numerous artifacts from the three production centers demonstrate more or less the same basic shapes and decorative patterns, with some differences. The differences come from the fact that some models were obviously more popular

[2] GEORGIEVA & BUCHINSKI 1959, p. 40; SOTIROV 2001, p. 185.

than others, which highly depended on the requirements and demands of the workshop clients. We could even talk about some specialization in the workshops belonging to the different centers, as well as within the same center. This conclusion is supported by the artifacts found during the archaeological excavations. The firm expression of such conclusion however is hindered by the substantial destruction of the metalwork shops in all three centers and the dispersion of the material from them across the fields. The destruction of the production facilities was caused by the agricultural work in the surrounding fields of all three centers for many long centuries. Thus the artifacts produced in a particular workshop may be found in a completely different location, in most cases, quite distant from the place of its production. Nevertheless, the abundance of artifacts allows us to at least to make an attempt for classification.

The lead models differ not only in shape and decoration but also in the method of production. Casting is one of the most highly spread methods from ancient times to the present day, because it makes it possible to make blanks and details with extremely complex external shape, with internal holes and a specific internal contour[3]. Its essence of the production process lies in pouring molten metal into a special casting mould, in which the metal cures in a piece with particular shape (**Fig. 4:**1-2). The metalwork thus obtained is called casting. The casting process involves several steps - metal melting, moulding and curing. Each of these steps is accompanied by series of physicochemical processes determining the quality of an article. The aesthetic characteristics of the cast metalwork depend both on the composition of the metal and on the quality of the mould.

Compared to the other methods, such as forging, welding, stamping and rolling, casting makes it possible to obtain a work piece with a complex shape and good mechanical properties[4]. The capabilities of the method, both in terms of size, weight and work piece complexity, are practically unlimited. The weight of a cast object can range from a few grams to hundreds of tons. The shape complexity may be such that producing the work piece by use of other methods may turn to be difficult and, in some cases, even practically impossible.

The production of castings by use of moulds, such as „cire perdue" or „lost-wax" casting, is among the oldest production methods at all (**Fig. 5**). The „lost wax" casting method was the most popular bronze casting technique in the Antiquity, wich was practiced in the Ancient East since the 4th millennium BC[5]. The use of wax to make casting models occurred in several places simultaneously. While the earliest evidence of this method originates from the Middle East, near the Tigris and Euphrates rivers, the process was also known in quite distant places that did not communicate with these regions. Such artefacts were found in Israel (4000-3500 BC) and China (2000-500 BC). The technique was very well-known to Egyptians as well (**Fig. 6**)[6].

[3] DZIDZEVA *et al.* 1981, p. 74-76; PENCHEVA *et al.*, p. 56; *Bulgarian Medieval Town. Technologies* 1997, p. 29-42.

[4] FLEROV 1968, p. 111; MURAVIOV 1984, p. 99.

[5] SIAS 2005, p. 2-3; BONAGIES 1994, p. 75-84.

[6] LUKAS 1958, p. 348.

The use of wax casting is the simplest way to produce quality castings and to obtain articles of complex shape that are impossible to cast in any other way. For the medieval jewelers, it was one of the key methods to produce models and high-quality products[7] (**Fig. 7**). In this method, the mould was in the form of a coating on an easy-melting model. The use of a wax model simplifies the molding process and improves the casting surface quality. Quite correctly, the researchers of casting history note that one could hardly find more suitable material for production of models throughout the ages than beeswax[8]. The wax allows the craftsman to work freely and the original design in the process of work, to correct his mistakes and gradually shape the object to a completely finished look. A number of decorative elements can be placed on the surface of the model, which subsequently serve as guidelines to the engravers when finishing the metal surface. This enables depiction of small objects of complex shape, with and great accuracy of detail and dimensions (**Fig. 8**). The traces of wax model processing are best seen on the reverse side of the metal castings as a series of traces resulting from the model smoothing and surface modelling[9]. In practice, however, only a small part of the products found in the metalworking complexes have a negative printout on the backside.

The „cire perdue" method with additional wax removal required a lot of effort, precision and time, so it was not among the lead methods used by the medieval masters of the time. Basically, this method was used primarily in the production of lead and bronze models. Most of the lead and bronze models, however, were cast into molding sands, which is evident from the flat and smooth back and the unclean sprues (**Fig. 9:**1-2).

A main practice among Bulgarian jewelers was use of durable models such as the models made of lead. They were the intermediate form between the original artistic concept made of wax and the final product cast from bronze. Lead models were first printed in double boxes with casting sand, and then the molten metal was poured into the negative printout. There are some appliques that were made directly from a wax model, but they are an exception rather than common practice. Their group is not that big and mostly comprises articles with elaborate ornamentation. They also demonstrate negative decoration on the back.

In practice, the craftsmen preferred the more efficient, economical and easy way to achieve the desired result. Their choice was largely determined by the volume and intensity of the production process. The production of a large number of identical objects requires the use of a faster and more effortless method that could ensure simultaneously quality and speed. Such method was the mold casting by using durable lead model, which turned into basic and preferred method in the jewelry manufacture centers around Preslav.

This method was known as sand-casting and written 6th century Chinese sources show that it was used in the cast coins production[10]. The archaeological evidence for „sand casting" practice are scarce, but this does not prevent its

[7] CHERY 1992, p. 30; SELIMHANOV 1970, p. 76; SZENTHE 2013, p. 2-6.
[8] VASILEV 1988, p. 22; HODGES 1989, p. 69-72.
[9] SHMONEVSKI 2006, p. 47-49; MINASJAN & SHABLAVINA 2016, p. 105-111.
[10] SZENTHE 2013, p. 1.

widespread use throughout the historical ages. One reason for the lack of visible remains is that the sand passes through several procedures such as sieving, drying and subsequent use, where it is lost, replaced or just enters the soil, leaving practically no visible traces. Single evidence from the middle Ages was recorded during the studies of a 9th century workshop in Mikulčice, Moravia, where three types of sands were found in one of the workshops corners[11].

The most reliable source proving the method application are the finished articles and waste products found. The major evidence are the casting metal fins formed along the dividing line between the two halves of the sand forms, if it was still retained on the casting. This excess material has so far been seriously neglected, since it is generally accepted that fins are resulting from the use of two-parts moulds. However, there is a significant difference between the fins resulting from the use of stone moulds and sand casting. One of them is the width of fins. The fins resulting from the use of stone moldings are thicker, whereas the fins resulting from the use of sand molds placed in metal boxes/frames filled with sand are thinner. Recently, some Russian researchers even concluded that stone moulds were used primarily for casting of easily molten alloys such as lead[12]. The continuous casting of bronze objects, and of copper alloys in general, featuring high melting temperature (above 1100° C) in stone moulds, results in rapid wear and subsequent destruction of moulds.

Medieval craftsmen used all methods mentioned above, and the selection of a particular method depended to a large extent on their skills and the type and quality of the manufactured articles. The more efficient and secure method of „sand casting" was preferred for mass production, as was the case with the workshops around Preslav. The casting process was as follows (**Fig. 10**)[13]: by using the model, a casting mould was prepared of sand by means of various molding tools. The molten metal was then poured into the mould to fill it. Then the mould was left to cool down, which resulted in casting of the desired shape. That was the way of casting not only bronze articles but also articles of other metals. Once the model of a product was created by the „cire predue" method, the serial production of articles started in metal box filled with casting sands (**Fig. 11**). According to K. Kluge, the artist's model was just a preliminary work that did not directly affect the metalwork itself, but solely the casting shape[14].

In practice, models were prepared by using:

- an existing finished product;
- a model made of easily molten alloy, most of all lead;
- a model made of copper alloy (mainly bronze).

Metal models, compared to those made of wax, had a number of advantages: they do not break apart, preserved their shape, had a clean surface and considerable durability. The lead models were widely spread due to the low melting point of the lead and the lack of necessity to completely isolate oxygen from the process. The finished lead model was carefully inspected and retouched,

[11] POLACHEK 2008, p. 8-9.
[12] MURASHEVA 2000, p. 8-14.
[13] BREPOL 1982, p. 106.
[14] VASILEV 1988, p. 22; MAGNICKY & PIRAJNEN 1996, p. 78.

where necessary. The soft base allowed for making some improvements, such as deepening the engraved sections, sharpening of contours, and smoothing of the transitional sections. After these procedures, the lead model was ready to perform its primary role - printing of a negative image in the molding sand (**Fig. 9:**1). Metal models ensured long-lasting preservation of the original artwork embodied in them. The good surface treatment also preserved its quality after extensive use. In the molding process the sand did not adhere to the surface of the model. The models were easily taken out of the mould, leaving a clean and sharp printout. When using a finished product as a model, copying was done mechanically.

Used artifacts were also frequently used as model[15]. In many cases, the casting took place without the use of intermediate shapes and models, which is evident from the size of the castings and the quality of their ornaments. The surface is smooth, and sometimes the fastening pins are also visible. Such a multi-stage and sophisticated system allows for the production of extremely high quality castings[16].

As for the semantics of the depicted motifs, there are plenty of observations made so far. It can only be mentioned that the decoration of the belt sets are based on the most common themes used in the East during the Middle Ages. They include interpretations of fruit and petal motifs as symbols of the tree of life and the universal life circle. Compositions are built of repetitive elements incorporated into a linear system of ornamentation in free and unrestrained pattern. Byzantium used to be the main source, which brought Eastern traditions to the Bulgarian art. Byzantium itself was influenced by the art of the East in various periods of its development[17].

Constantinople, being the center of artistic crafts, helped spreading of the artistic practices, models and specific ornamental motifs far beyond the boundaries of the Roman Empire. Some of them found expression in the objects of small metal art, among which are the belt sets - popular and widely spread in Bulgaria during the 10th -11th centuries. The presented lead models for mountings complement and enrich the big group of such articles and prove the presence of organized and intensive belt sets manufacturing activity during that period.

BIBLIOGRAPHY

BANK 1988 - А. Банк, *Некоторые памятники византийской скульптуры из собрании Эрмитажа, Древнерусское искусство. Художественая культура X – первой половины XIII века,* Москва, 1988.

BONAGIES 1994 - S. Bonagies, *Tomography of Ancient Bronzes. Ancient and Historic Metals. Conservation and Scientific Research*, London, 1994.

BONEV & DONCHEVA 2011 - С. Бонев & С. Дончева, *Старобългарски център за производство на художествен метал при с. Новосел, Шуменско,* Велико Търново, 2011.

BREPOL – 1982, Э. Бреполь, *Теория и практика ювелирного дело*, Ленинград, 1982.

[15] JANSON 1985, p. 90-91; ENIOSOVA 2001, p. 83-92.

[16] MURASHEVA 1999, p. 25-34; LAMAN 1989.

[17] GRABAR 1951; BANK 1988, p. 262-271.

Bulgarian Medieval Town. Technologies 1997 - *Българският средновековен град. Технологии*, София, 1997.

CHERY 1992 - J. Chery, *Medieval Craftsmen. Goldsmiths*, Toronto, 1992.

DONCHEVA 2007 - С. Дончева, *Център за производство на художествен метал при с. Златар, Преславско,* Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, p. 639-643.

DONCHEVA 2008 - С. Дончева, *Център за производство на художествен метал при с. Златар, Преславско*, Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, p. 688-690.

DONCHEVA 2010 - С. Дончева, *Археологически разкопки на обект: Производствен център за металопластика, с. Златар, Преславско*, Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, p. 523-251.

DZIDZEVA *et al.* 1981 – В. Джиджева, С. Милчева & кол., *Технология на металите.* София, 1981.

ENIOSOVA 2001 – Н. Ениосова, *Скандинавские рельефные фибулы из Гнездова,* Археологический сброник. Гнездово 125 лет исследования пямятника, Москва, 2001, p. 83-92.

FLEROV 1968 - А. Флеров, *Технология художественной обработки металлов*, Москва, 1968.

GEORGIEVA & BUCHINSKI – С. Георгиева & Д. Бучински, *Старото златарство във Враца,* София, 1959.

GRABAR 1951 - A. Grabar, *Le succès des arts orientaux à la cour Byzantine sous les Macédoniens*, Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst, 62, 3rd ser., 2, (1951), p. 32-60.

HODGES 1989 - H. Hodges, *Artifacts. An introduction to early materials and technology,* London, 1989.

JANSON 1985 - I. Janson, *Ovala spännbucklor. En studie av vikingatida standardsmycken med utgangspunkt fran Björkofynden*, AUN. Uppsala 7 (1985), p. 90-91.

LAMAN 1989 - Н. Ламан, *Развитие техники обработки металлов давелнием с древнейших времен до наших дней,* Москва, 1989.

LUKAS 1958 - А. Лукас, *Материалы и ремесленные производства Древнего Египта*, Москва, 1958.

MAGNICKY & PIRAJNEN 1996 – О. Магницкий & В. Пирайнен, *Художественное литье, Учебник для технических вузов и художественно-реставрационных училищ,* Москва, 1996.

MINASJAN & SHABLAVINA 2016 - Р. Минасян & Е. Шаблавина, *Об одном способе изготовления позднеантичной „парадной" посуды,* Труды Государственного Эрмитажа, 80 (2016), p. 105-111.

MURASHEVA 1999 - В. Мурашева, *Курган 1 из Михайловского, Археологический сборник*, Вып. 111 (1999), p. 25-34.

MURASHEVA 2000 - В. Мурашева, *Древнерусские ременные украшения (X-XIII вв.),* Москва, 2000.

MURAVIOV 1984 - Е. Муравьев, *Слесарное дело*, Москва, 1984.

PENCHEVA *et al.* 2005 - Т. Пенчева, М. Йоцова & Е. Георгиева, *Материали и заготовки в машиностроенето,* София, 2005.

POLACHEK 2008 - Л. Полачек, *Теренно проучване с Микулчице*, Част 1, Бърно, 2008.

SIAS 2005 - F. Sias, *Lost-Wax Casting. Old, New and Inexpensive Methods,* Pendleton, South Carolina, 2005.

SELIMHANOV 1970 - И. Селимханов, *Разгаданные секреты древней бронзы*, Москва, 1970.

SHMONEVSKI 2006 - Б. Шмоневский, *Производство антропозооморфных фибул Днепровскофго типа в начале раннего средневековья*, Славяно-русское ювелирное дело и

его истоки. Международная научная конференция посвященная 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной. Тезисы докладов, Санкт-Петербург, 2006.

SOTIROV 2001 - И. Сотиров, *Чипровска златарска школа. Средата на XVI – началото на XVIII век*, София, 2001.

SZENTHE 2013 - G. Szenthe, *Technological history, experimental archaeology and bronze casting: research findings and research perspectives in Early medieval studies*, Hungarian archaeology, e-journal, 2013, summer, p. 2-6.

VASILEV 1988 - В. Василев, *Бронзови съдове от некропола при Требенище. Изследвания върху античното металообработване*, Разкопки и проучвания 19 (1988).

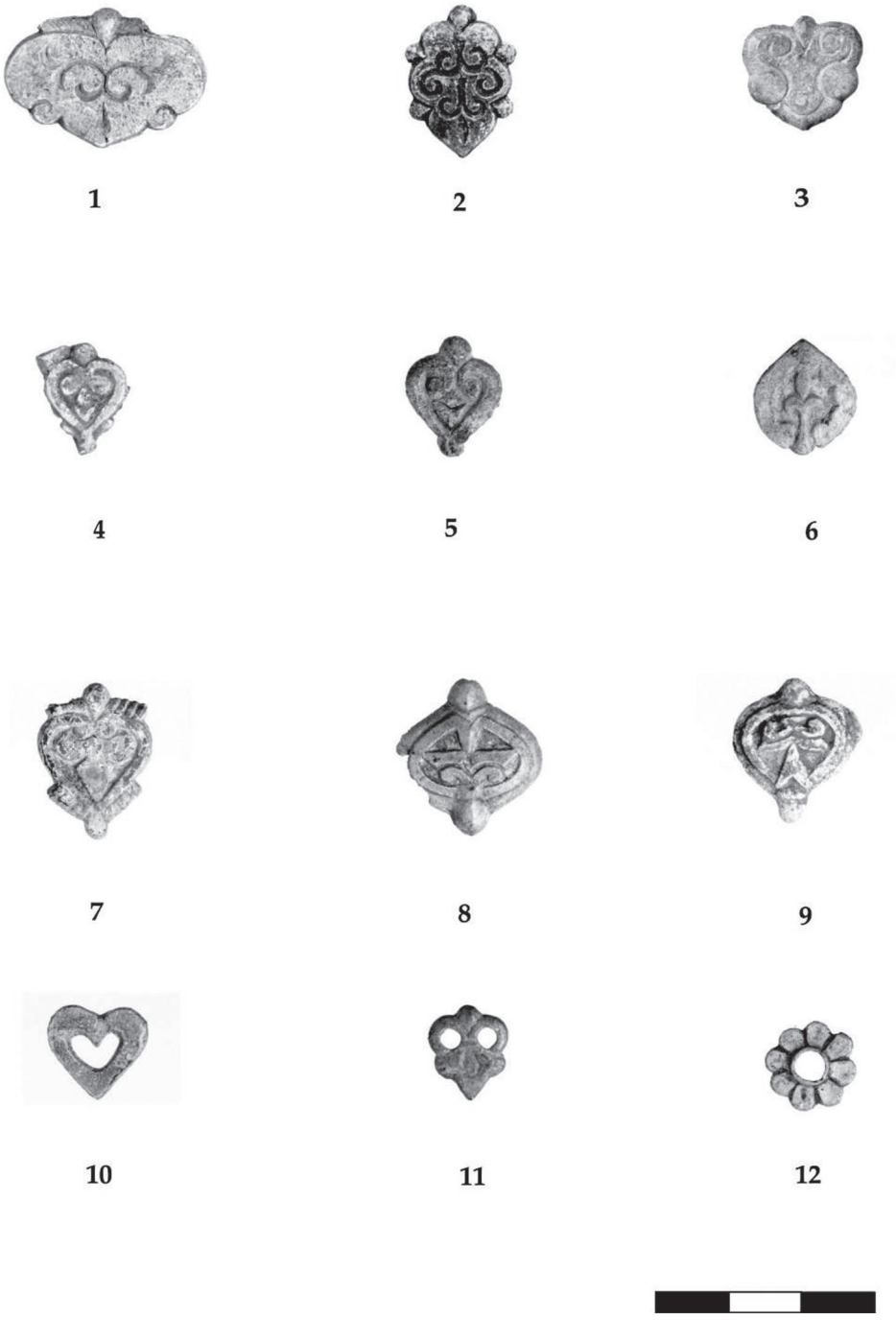

Fig. 1 - Lead models found in the center of metal art in Novosel, Shumen district. 10th century.

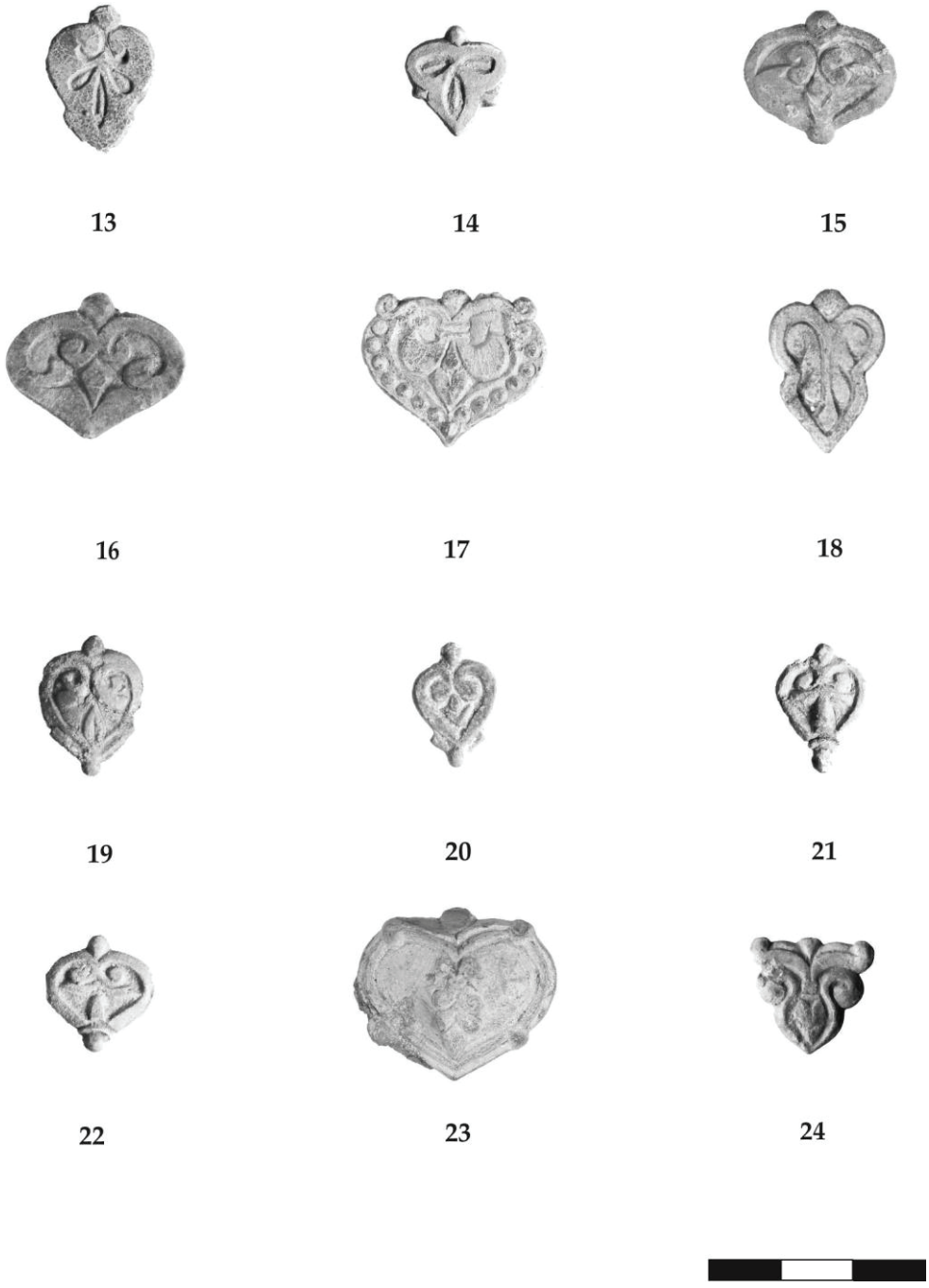

Fig. 2. Lead models found in the center of metal art in Zlatar, Preslav district. 10th century.

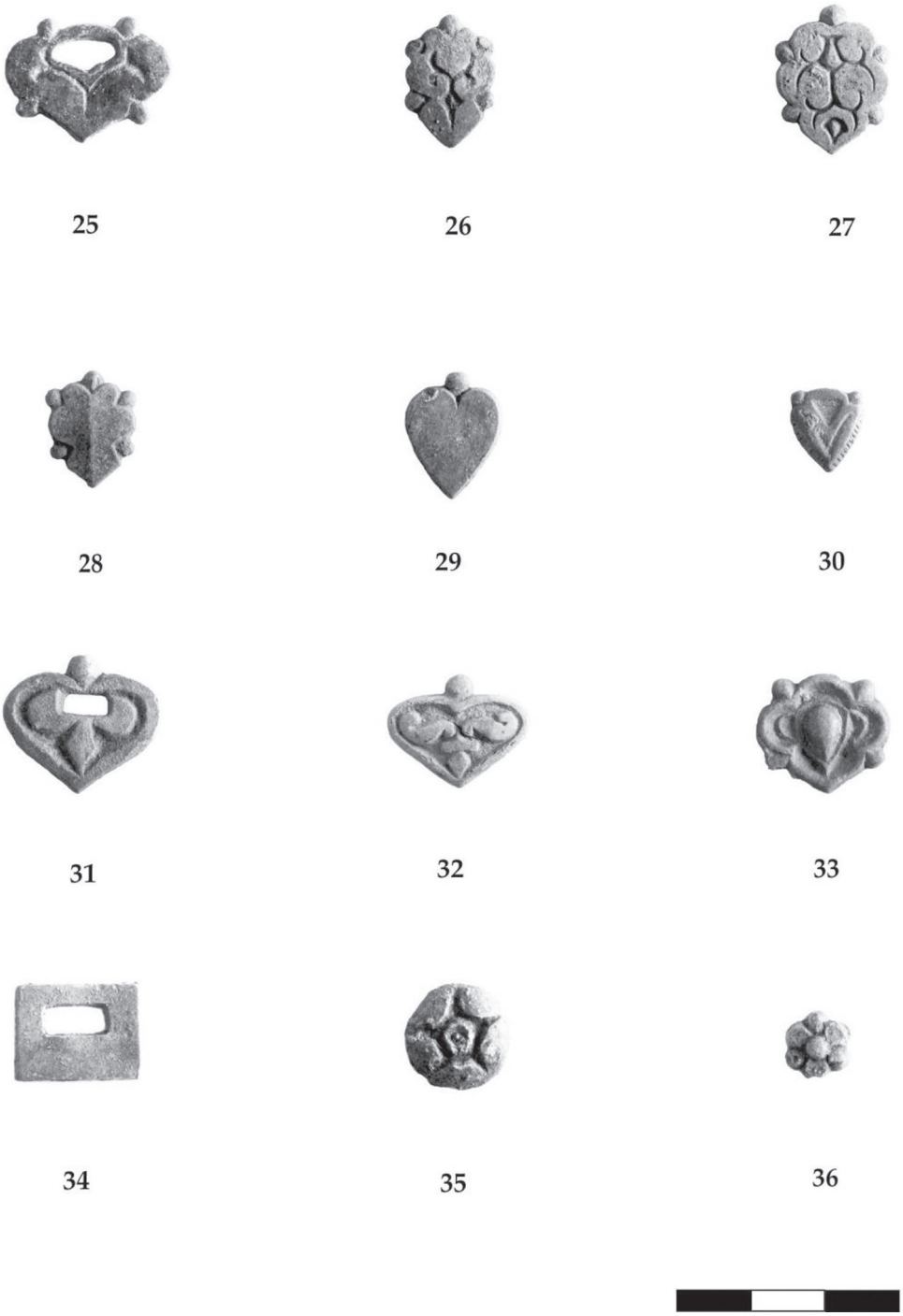

Fig. 3 - Lead models found in the center of metal art in Nadarevo, Preslav district. 10th century.

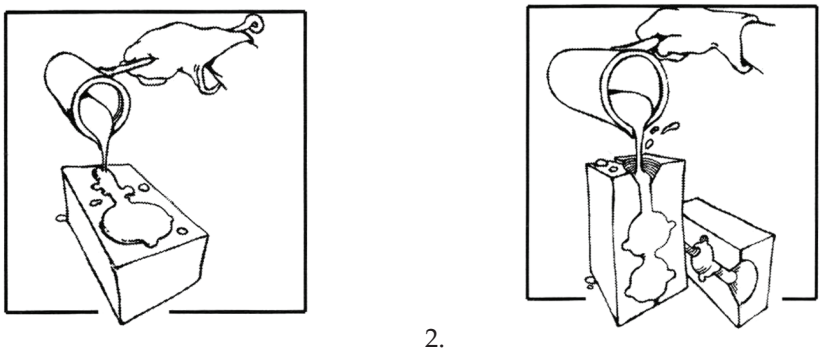

1. 2.

Fig. 4 - 1. Casting in a one-sided mould. A reconstruction (after *Bulgarian Medieval Town. Technologies* 1997); 2. Casting in a two-sided mould. A reconstruction (after *Bulgarian Medieval Town. Technologies* 1997).

Fig. 5 - Bronze casting in Ancient Egypt (1450 BC) (after LUKAS 1958).

Fig. 6 - A fragment of the bas-relief from the tomb of Memeruk, Egypt, 2300 BC (after LAMAN 1989).

Fig. 7 - Adam and Eve in metalworking workshop. Detail of an ivory casket. The end of the 10th - the beginning of the 11th century (The Cleveland Museum of Art).

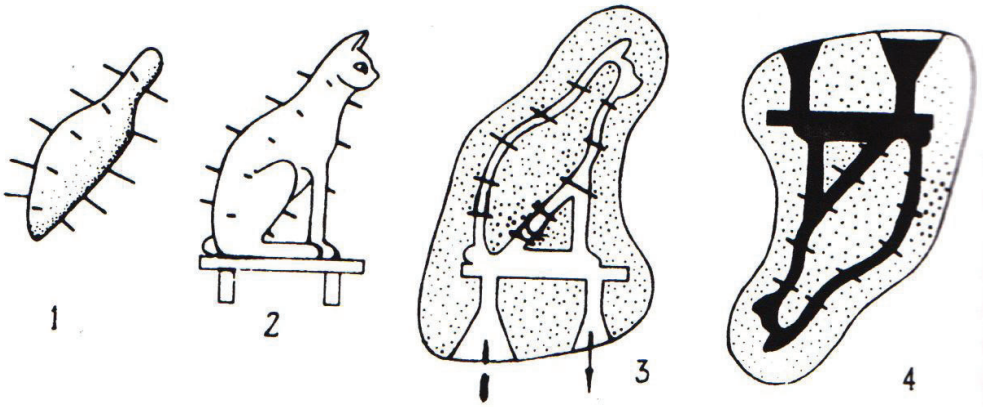

Fig. 8 - Lost wax casting. 1 – clay core with protruding chaplets; 2 – over this the wax figure is modelled; 3 – this is invested with clay and then heated to remove the wax and fired; 4 – bronze is cast into the space occupied originally by the wax; headers and chapels are later removed (after HODGES 1989).

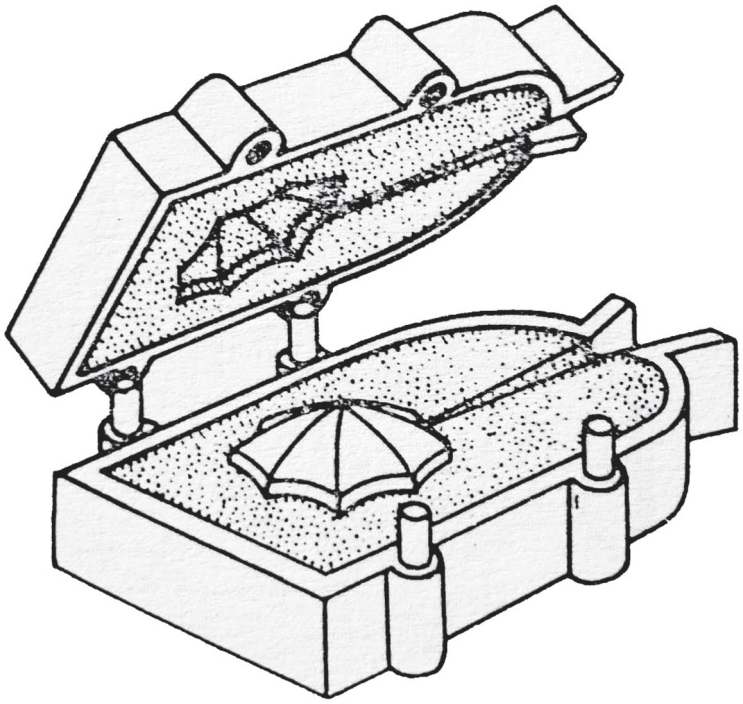

1.

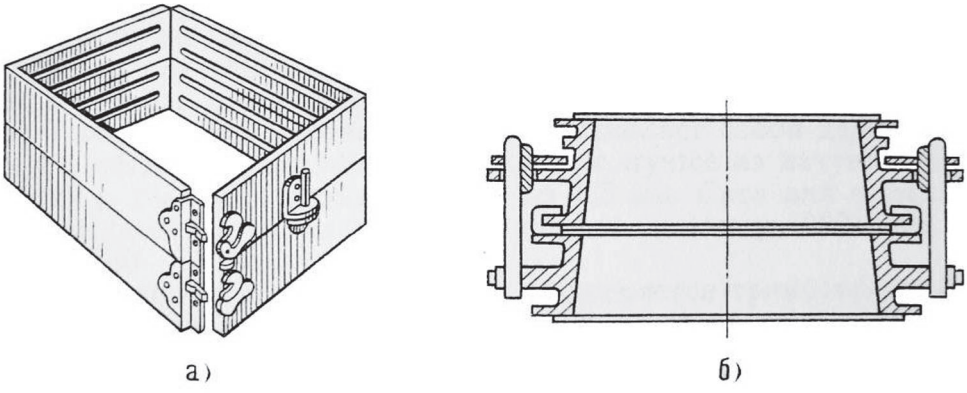

2.

Fig. 9 - 1. Halves of a molding box with a model (after BREPOL 1982); 2. Composite hinge molding box (after BREPOL 1982).

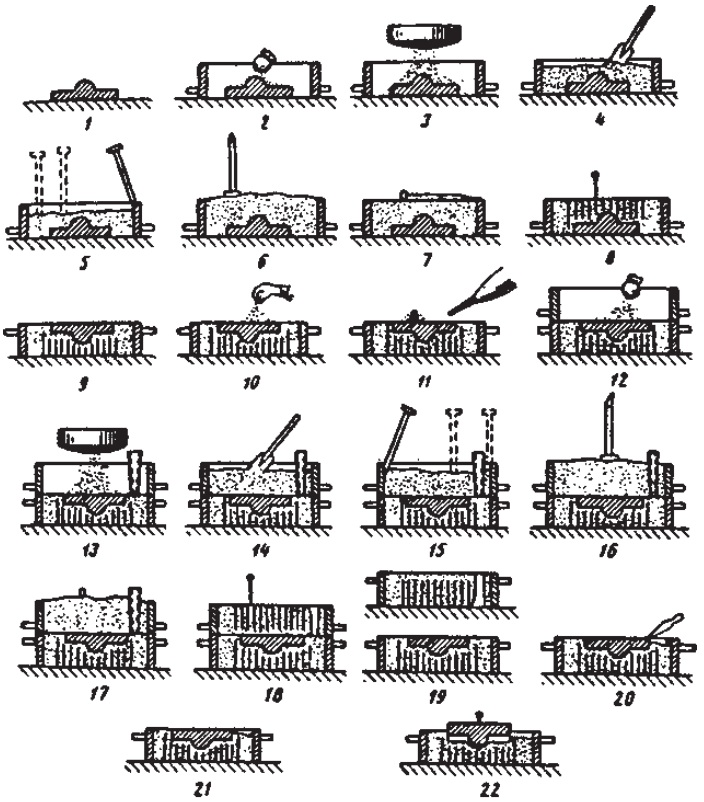

Fig. 10 - Stages of the hand molding (after MAGNICKY 1996).

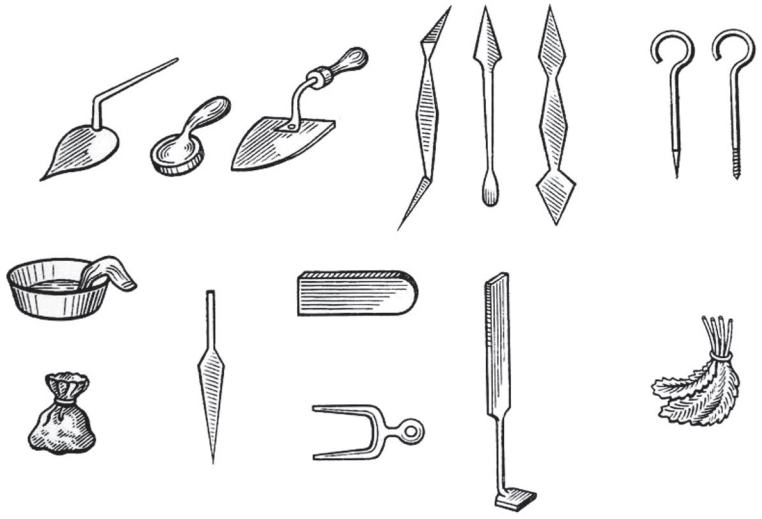

Fig. 11 - Molding tools (after BREPOL 1982).

EPIGRAPHICA

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (VIII)

Alexandru AVRAM*

Cuvinte-cheie: *inscripţii greceşti, Istros (Histria), Conacu, inscripţii funerare, dedicaţii imperiale, Dionysos Karpophoros.*

Keywords: *Greek inscriptions, Istros (Histria), Conacu, funerary inscriptions, imperial dedications, Dionysos Carpophorus.*

Rezumat: *Această nouă serie de note epigrafice (numerotare continuă) propune corecturi de restituţie pentru patru inscripţii greceşti de la Istros (Histria) şi pentru o dedicaţie imperială bilingvă de la Conacu.*

29. O nouă restituţie a inscripţiei ISM I 379.

30. O nouă lectură a inscripţiei ISM I 210.

31. O nouă restituţie a inscripţiei ISM I 415.

32. Fragmentele ISM I 208 şi 221 aparţin de aceeaşi stelă şi conţin un catalog al preoţilor lui Dionysos Karpophoros. Discuţie cu privire la acest cult la Histria în epoca imperială.

33. Restituţie ipotetică a unei dedicaţii bilingve pentru Septimius Severus descoperite la Conacu (lângă Medgidia), dar provenind probabil de la Tomis (ISM IV 243).

Abstract: *This new series of epigraphical notes (continuous numbering) suggests corrections concerning the restoration of four Greek inscriptions from Istros (Histria) and of a bilingual imperial dedication from Conacu.*

29. New restoration of ISM I 379.

30. New reading of ISM I 210.

31. New restoration of ISM I 415.

32. The fragments ISM I 208 and 221 belong to the same stele and contain a catalogue of the priests of Dionysos Carpophorus. Discussion on this cult in Histria in Roman times.

33. Tentative restoration of a bilingual dedication to Septimius Severus found in Conacu (near Medgidia) but possibly coming from Tomis (ISM IV 243).

* Alexandru AVRAM: Le Mans Université, Faculté des Lettres, Langues et Sciences humaines, Avenue Olivier Messiaen, 72085 Le Mans, France; e-mail: alexandru.avram@univ-lemans.fr.

1. L'inscription ISM I 379 (musée du site d'Histria, inv. 76), datable du IVe, sinon de la fin du Ve siècle av. J.-C. (**Fig. 1**), figure dans le corpus de Dionisie M. Pippidi parmi les *membra disiecta* transcrits en majuscules de la manière suivante :

- - - - - - - - - - - -
ΑΠΟ - - - - - - - -
ΤΟΑ - - - - - - - -
ΝΗΩ - - - - - - - -
- - - - - - - - - - - -

Les deux premières lettres à la troisième ligne ont été mal lues: il s'agit, en fait, d'un *rhô* et d'un *epsilon*. Il est, d'autre part, manifeste que l'on a affaire à un parfait *stoichèdon*, ce qui, compte tenu de la présence des noms Ἀπολλόδωρος et Ἀρισταγόρης à Istros à l'époque classique[1], invite à la restitution suivante:

Α Π Ο [Λ Λ Ο Δ Ω Ρ Ο] (?)
Τ Ο Α [Ρ Ι Σ Τ Α Γ Ο]
Ρ̣ Ε̣ Ω [*vacat*]

Ἀπο[λλοδώρῡ] (?)
τῶ Ἀ[ρισταγό]-
ρ̣ε̣ω [*vac.*]

Cette inscription compte donc parmi les plus anciens monuments funéraires d'Istros.

2. L'inscription ISM I 210 (musée du site d'Histria, inv. 343), datable du IVe siècle av. J.-C. (**Fig. 2**), fut éditée dans le corpus de la manière suivante:

- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -
ΠΟΛΕΜΟ - - - - - - - - - - - -
Κρίτων ΤΩ[- - - - - - - - - -]
Βίωνος [- - - - - - - - - - - - -]
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

Ayant repris l'autopsie de la pierre, j'ai constaté, d'une part, que le texte est complet, d'autre part, que certaines lectures sont à corriger. J'en comprends:

Πολεμο-
κρίτωι τῶ-
ι̣ Βίωνος.

Il s'agit soit d'une inscription funéraire avec le nom du défunt au datif, soit d'un monument honorifique. L'anthroponyme Πολεμόκριτος, assez rare, bien que

[1] Un Ἀπολλόδωρος dès le IVe siècle av. J.-C. dans ISM I 243. Pour les occurrences d'Ἀρισταγόρης (Ἀρισταγόρας), voir LGPN IV, *s.v.* On pourrait également songer à Ἀπολλόδοτος (même nombre de lettres), attesté une seule fois, au IIIe siècle av. J.-C., mais Ἀπολλόδωρος est manifestement plus fréquent (voir les occurrences dans LGPN IV, *s.v.*), et par conséquent, plus probable.

chacun des deux éléments de sa composition soit extrêmement productif, est attesté à Thasos[2]. En revanche, sauf erreur de ma part, il n'était pas connu dans la région de la mer Noire. Βίων, quant à lui, malgré sa banalité, fait ici sa première apparition à Istros.

3. L'inscription ISM I 415 (musée du site d'Histria, inv. 420) fut insérée (**Fig. 3**), elle aussi, parmi les *membra disiecta* et éditée de la manière suivante:

- - - - - - - - - - - - -
- - - - - - PAC - - -
- - - - - - CTPA - -
[φυλὴ] Ῥωμαίω[ν]
πρώτη.

Une nouvelle autopsie de la pierre, ayant notamment révélé l'existence de quelques lettres encore visibles à la l. 2, a permis pourtant d'y reconnaître un débris d'un formulaire largement illustré, y compris à Istros, propre aux dédicaces adressées aux empereurs de la dynastie des Sévères. Je restitue:

- - - - - - - - - - - - - - - - - - -
[καὶ ἱε]ρᾶς [συγκλήτου καὶ]
[ἱερῶ]ν στρατε̣[υμάτων καὶ]
[δήμο]υ̣ Ῥωμαίω̣[ν καὶ ὑπὲρ]
4 [τοῦ λα]μ̣προτ̣ά̣[του ὑπατικοῦ]
- -

Il nous manque, malheureusement, le nom du gouverneur, lequel aurait, certes, mieux daté cette inscription fragmentaire.

4. Deux fragments d'un *clipeus* en marbre brisé à gauche et en bas (musée du site d'Histria, inv. 119 et 400) avaient été édités pour la première fois par D. M. Pippidi en 1982, qui avait constaté à juste titre qu'ils étaient jointifs (**Fig. 4**)[3]. Un an après, malgré la référence commune à son article dans les deux *lemmata*, le même savant édita les deux fragments sous deux numéros différents:

ISM I 208 (sur le bord supérieur profilé)
M(άρκου) Οὐ[λ(πίου) Ἀρτεμιδώρ]ου

(dans le champ du *clipeus*)
[Ὑμνῳδοὶ περὶ τὸν Διόν]υσον

[2] POUILLOUX 1954, p. 271, n° 32, l. 3 (LGPN I, *s.v.*), 360 av. J.-C.

[3] PIPPIDI 1982, p. 40, n° 12 (SEG 32, 694). On apprend que les deux morceaux avaient été trouvés en 1963 dans la Zone Sacrée. À cette occasion, Pippidi laissait encore non complétée l'inscription figurant sur le bord supérieur du *clipeus*, ... M..ΟΥΛΠ ..., alors que pour l'autre inscription, il proposait l'édition suivante:
[ὑμνῳδοὶ περὶ] τὸν Διόνυσον
//
……..ΠΟΦ
…….[Ἀθη]νάδου
……

- - - - - - - N
[Ἀθη]νάδου

ISM I 221 [Ὑμνῳδοὶ] περὶ τὸν Διό[νυσον]
- - - - - - -
ΠΟΦ

Dans son compte-rendu du corpus de Pippidi, G. Mihailov[4] y apporta une petite retouche: [ὑμνῳδοὶ (πρεσβύτεροι) οἱ] περὶ τὸν Διό[νυσον].

Les deux fragments (IIe siècle apr. J.-C.) sont pourtant parfaitement jointifs. J'y lis et restitue:

(sur le bord supérieur profilé)
[- -]N[- - - - ἱερωμέ]νου Π[- - -].ου.

(dans le champ du *clipeus*)
[ἱερεῖς οἱ] περὶ τὸν Διόνυσον
[Καρ]ποφ[όρ]ον
[*ὁ δεῖνα* Ἀθη]νάδου
- - - - - - - - - - - - - - - -

C'est ainsi que l'on gagne une nouvelle pièce à verser à la collection déjà riche des catalogues mentionnant des prêtres de Dionysos *Karpophoros*. Il s'agit, en effet, du neuvième document de ce genre. Je donne ici la liste brièvement commentée des huit autres.

a) PANAIT BÎRZESCU 2010-2011 (AE 2011, 1141; SEG 60, 780).
100-102 apr. J.-C.

Τύχηι ἀγαθῆι·
Ἐπὶ ἱέρεο (*sic*) Λαβερίου Μαξίμου·
ἱερεῖς Διονύσου Καρποφόρου·
Γαῦκος Ζοΐλου (*sic*),
Διονύσιος Σατυρίωνος,
Νίννος Διονυσίου,
Μενέχαρμος Ἀπολλω-
νίδου.

4: Ζωΐλου Panait Bîrzescu, ZO la pierre (cf. l. 2).

C'est le plus ancien document actuellement connu de la série, de surcroît, très exactement daté grâce à l'éponymie assurée par le gouverneur de Mésie inférieure M'. Laberius Maximus (PIR² L 9).

Un Διονύσιος Σατυρίωνος est mentionné aussi dans ISM I 363, il est, cependant, difficile, vu la banalité des deux noms, de dire s'il s'agit de la même personne.

[4] MIHAILOV 1984, p. 87-88.

b) AVRAM & MARCU 1999 (SEG 50, 683; AVRAM 2007, p. 119, n° XXXII), face B.

Époque d'Hadrien (d'après les identifications prosopographiques).

Ἀγαθῆι τύχηι·
ἐπὶ ἱέρεω Διὸς
τὸ ε΄ Διονύσου Καρ-
4 ποφόρου ἱερεῖς·
Ἑκαταῖος Εὐξενί-
δου, Ἑστιαῖος Δ[ί]-
ωνος, Κλειτοφῶ[ν]
8 Διονυσίου.

Attire l'attention le fait que, contrairement aux autres documents de la série, le collège est composé ici non plus de quatre, mais de trois prêtres seulement.

Au moins deux prêtres sur trois sont connus d'autres inscriptions. Ἑκαταῖος Εὐξενίδου est le père d'Αβα Ἑκαταίου τοῦ Εὐξενίδου, laquelle reçoit un décret honorifique (ISM I 57: Αβα Ἑκαταίου τοῦ Εὐξενίδου θυγάτηρ, γυνὴ δὲ Ἡράκωντος Ἀριστομάχου) à l'époque d'Hadrien ou d'Antonin le Pieux[5], et beau-père d'Ἡράκων Ἀριστομάχου, à son tour, prêtre de Dionysos *Karpophoros* (ISM I 198 : *infra*, notre document *e*). Ἑστιαῖος Δ[ί]ωνος figure parmi les notables de la gérousie à l'époque d'Hadrien (ISM I, 193, l. A 47). Quant au dernier prêtre mentionné, Κλειτοφῶ[ν] Διονυσίου, il n'est guère exclu qu'il fût l'arrière-petit-fils d'un Διονύσιος Κλειτοφῶντος recensé parmi les εὐεργέται μετὰ τὴν δευτέραν κτίσιν τῆς πόλεως d'un document insigne que l'on peut dater des dernières années d'Auguste ou (plutôt) de l'époque de Tibère (ISM I 191, l. II.8).

Vu toutes ces connexions prosopographiques, il résulte que ce catalogue est contemporain de la liste des membres de la gérousie (ISM I 193) au moment de son affichage, en 138, et antérieur au décret en l'honneur d'Aba, fille d'Hékataios et épouse d'Hérakôn, et au catalogue des prêtres de Dionysos Karpophoros (ISM I 198; notre document *e*).

c) AVRAM 2014, p. 282-283, n° 9.

IIe siècle apr. J.-C. (époque des Antonins)

- - - - - - - - - - - -
vac.
[- - - -] Βιάνορος
[- - - Με]νίσκου
[- - - Φί]λωνος
[- - - Ἀρ]τεμᾶ *vac.*

[5] Ce décret est, à son tour, assez bien daté grâce au *rogator* qui le propose, Οὔλπιος Δημήτριος, lequel est sûrement le même que M. Οὔλπιος Δημήτριος, υἱὸς Ἀρτεμᾶ, membre de la gérousie d'Istros (ISM I 193) avant 138. Pour la gérousie d'Istros et les problèmes chronologiques autour de cet *album*, voir surtout MUSIELAK 1993, p. 101-103, et dernièrement, BOTTEZ 2017.

Bien qu'il manque l'intitulé, cette inscription fragmentaire devrait être versée au même dossier. Je reprends ici mon commentaire dans l'article cité: « Il est impossible de rétablir les noms de ces quatre personnes, dont seuls les patronymes peuvent être complétés. Je constate toutefois que le catalogue des membres de la gérousie (ISM I 193) recense parmi les membres plus récents (col. II, l. 38: dernières années d'Hadrien) un Βιάνωρ Ἑκαταίου, lequel pourrait être le père d'un supposé Ἑκαταῖος Βιάνορος de notre inscription, ainsi qu'un Ἀρτεμᾶς Φίλωνος (col. I, l. 101) et un Φίλων Ἀρτεμᾶ (col. II, l. 73), lesquels (père et fils ?) pourraient appartenir à la même famille que les deux derniers personnages figurant dans notre catalogue. Au vu de ces possibles connexions prosopographiques, notre catalogue daterait des dernières années d'Hadrien ou du début du règne d'Antonin le Pieux, ce qui ne s'opposerait guère aux traits paléographiques que présente son écriture ».

d) PIPPIDI 1959, p. 394, n° 2 = PIPPIDI 1962, 157, n° 2 = PIPPIDI 1969, p. 238-239, n° 2 (SEG 19, 482); ISM I 203.

Milieu du IIe siècle apr. J.-C. (d'après les traits paléographiques).

[Ἀγα]θῆι τύχηι·
[ἐπ' ἱ]έρεω Διο-
[γένο]υς τοῦ
[.....] Διονύ-
[σου Καρποφό]-
[ρου ἱερεῖς·]
- - - - - - - - - - -

e) PIPPIDI 1954, p. 546, n° 22; PIPPIDI 1959, p. 393, n° 1 = PIPPIDI 1962, p. 157, n° 1 = PIPPIDI 1969, p. 238, n° 1 (SEG 19, 481); ISM I 198.

Milieu du IIe siècle apr. J.-C.

Ἀγαθῇ *vac.* τύχῃ·
ἱερωμένου Διογέ-
νου Ἀθηνάδου • β΄
Διονύσου Καρποφό-
ρου ἱερεῖς· *vac.* Ἡρόφαν-
τος Αἰσχρίωνος,
Ἡράκων Ἀριστομά-
χου, Διονύσιος
[Ἀ]θηνάδου,
Ἀριστομένης
Ἀρτεμᾶ.

Seul prêtre mentionné aussi ailleurs est Ἡράκων Ἀριστομάχου, époux d'Aba et gendre d'Hékataios, fils d'Euxénidès (voir sous notre document *b*). Comme l'avait bien vu Pippidi, ce prêtre est le fils d''Ἀριστόμαχος Ἡράκωντος, membre de la gérousie sous le règne d'Hadrien (ISM I 193, l. II.45). Ces deux connexions prosopographiques assurent la date approximative de ce catalogue.

f) PIPPIDI 1966, p. 55, n° 18 (SEG 24, 1122); ISM I 205.
IIe siècle apr. J.-C. (d'après les traits paléographiques).

Ἀγαθῆι τ̣[ύχηι·]
Διονύσο[υ Καρπο]-
φόρου ἱ[ε]ρ[εῖς·]
- - - OYTA - - -
- - - - - - - - - - -

L. 1: [τύχηι], Pippidi.

g) PIPPIDI 1969, p. 239, n° 3; ISM I 206, repris par mégarde, sans restitution, sous le n° 228.
Seconde moitié du IIe siècle apr. J.-C. (d'après les caractères paléographiques).

Ἀ[γαθῆ τύχῃ·]
ἱερε[ῖς Διονύ]-
σο[υ Καρποφό]-
[ρου - - - - - - -]
- - - - - - - - - - -

L. 1: ἀγα[θῇ] Pippidi.

h) Fr. (a): PIPPIDI 1954, p. 524-529, n° 15 (SEG 19, 483).
Fr. (a) + (b): PIPPIDI 1965, p. 297-298, n° 1 = PIPPIDI 1969, p. 239-240, n° 4 (SEG 24, 1124); ISM I 204.
Fin du IIe siècle apr. J.-C. (d'après les traits paléographiques).

Ἀγαθῆ • τύχηι·
ἐπ' ἱέρεω Ἰουλίου
Πωλλίωνος Διο-
νύσου Καρποφό-
ρου • ἱερεῖς·
Βελτίδιος Σάν-
κτος, ❦ Ποσει-
δώνιος Θεο-
πόμπου, ❦ Ἀπολ-
λωνίδης Μενε-
χάρμου, ❦ Ζω[….]
Λυσιμάχ[ου].

L. 11: Ζω[ΐλος *vel* -ΐλων], Pippidi.

L'éponyme peut être identifié à un certain Γ(άιος) Ἰούλιος Ι̣[ω]λ̣λ̣[ί]ω̣ν̣, ἀρχιερεύς, titulaire d'un monument honorifique, sur lequel le *cognomen* fut ensuite martelé pour des raisons inconnues (ISM I 78), mais cela ne contribue guère à mieux dater notre catalogue. Aucun des quatre prêtres n'est connu d'autres documents.

Grâce à tous ces neuf documents, le culte de Dionysos Karpophoros, avec ses collèges sans aucun doute annuels à quatre – et, exceptionnellement, à trois – prêtres, est maintenant parmi les mieux attestés à Histria à l'époque impériale.

5. Un fragment de stèle (**Fig. 5**) trouvé jadis à Conacu (ancien Beşaul, près de Medgidia), connu depuis longtemps[6], fut édité récemment dans le beau corpus dû à Emilian Popescu (ISM IV 243) de la manière suivante:

[Pro sal(ute) - - - - - - - - - - - - - - - - -]
[-]
[Part]hici et diui [Neruae abnepoti - - -]
[Au]g. Imperat[- - - - - - - - - - - - - - - - -]
Θεοῦ Μ[άρκου]
[Αὐρηλίου - - ?]

Commentaire du dernier éditeur: « À la l. 3, le fait qu'*imperat[- - -]* suit après la filiation, signifie que juste après figurait le nom de l'empereur; comme celui-ci était le fils de θεὸς Μᾶρκος, il s'agit probablement de Caracalla ». *Lapsus calami*: Caracalla était le fils de Septime Sévère ! D'autre part, la restitution assurée à la dernière ligne, θεοῦ Μ[άρκου], invite à chercher la plus courte des formules possibles à gauche (la stèle étant brisée de tous les côtés), car si l'empereur concerné était le petit-fils, ou encore plus difficilement à concevoir, arrière-petit-fils de Θεὸς Μᾶρκος (Marc Aurèle), il faudrait compter sur des formules inimaginablement longues au début de la ligne : ce qui, au vu de l'épaisseur de la pierre (0,050 m seulement), n'est guère envisageable. Seule possibilité est donc à mon avis de voir dans l'emperur en question le fils de Marc Aurèle. Sauf que celui-ci a peu de chances d'être Commode, son fils naturel : il s'agit plutôt de son fils fictif et « frère » de Commode, c'est-à-dire de Septime Sévère. Le fait que le mot *imperat[or]* fait suite à *[Au]g(ustus)* et que, de surcroît, il n'est pas abrévié, laisse penser que l'on attendrait ensuite le chiffre indiquant l'acclamation comme *imperator*. Je propose donc quelque chose comme:

[Imp. Caesari, diui M. Antonini Pii Germanici Sarmatici fil.,]
[diui Commodi fratri, diui Antonini Pii nep., diui Hadriani pronep.]
[diui Traiani Part]hici et diui [Nervae abnep., L. Sept. Seuero Pio Pert.]
[Arab. Adiab. Au]g., Imperat[ori -]
[Αὐτοκράτορι Καίσαρι], θεοῦ Μ[άρκου Ἀντωνείνου Εὐσεβοῦς Γερμανικοῦ]
[Σαρματικοῦ υἱῷ, θεοῦ Κομμόδου ἀδελφῷ, θεοῦ Ἀντωνείνου Εὐσεβοῦς]
[υἱωνῷ, θεοῦ Ἀδριανοῦ ἐκγόνῳ, θεοῦ Τραϊανοῦ Παρθικοῦ καὶ θεοῦ Νέρουα]
[ἀπογόνῳ, Λ. Σεπτιμίῳ Σεουήρῳ Εὐσεβεῖ Περτίνακι Ἀραβικῷ Ἀδιαβηνικῷ]
[Σεβαστῷ, αὐτοκράτορι τὸ -]
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

Pour une titulature latine quasi similaire, désignant Septime Sévère comme *abnepos* à la fois de Trajan et de Nerva, voir, par exemple, AE 1940, 103 = AE 1953, 173 (Vouni, Chypre): *diui Commodi fratri, diui Anton(in)i Pii nepoti, diui Hadriani abnepoti, diui Traian<i> Parthi(ci) et diui Nerv(ae) abnepoti* (où il convient de corriger en *diui Hadriani pronepoti*). Pour l'insertion des épithètes *Arabicus* et *Adiabenicus* avant *Aug(ustus)*, et non après, comme d'habitude, voir CIL VIII 26256 (Afrique proconsulaire): *[L(ucio) Sep]timio Seuero Pio Perti[nac]i Arabico A<di>abenico A[u]g(usto)*.

Il est exclu que cette dédicace provienne du lieu même de sa découverte, à savoir du petit village de Conacu, situé peut-être dans le *territorium Tropaeense*. Il est, d'autre part, peu probable qu'elle ait été déplacée de Tropaeum, municipe romain, où l'on aurait du mal à imaginer des monuments officiels bilingues. À en juger d'après les nombreuses dédicaces impériales bilingues qu'a fournies Tomis, notre inscription devrait, elle aussi, être attribuée à la métropole du Pont Gauche.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

AE – L'Année épigraphique. Paris.
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin, 1863–.
ISM I – D. M. Pippidi, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine*, vol. I. *Histria şi împrejurimile*, Bucarest, 1983.
ISM IV – E. Popescu, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure*, vol. IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis*, Bucarest / Paris, 2015.
LGPN – P. M. Fraser, E. Matthews [*et al.*], *A Lexicon of Greek Personal Names*, Oxford, 1987–.
PIR² – *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I. II. III*, Berlin, ²1933–.
SEG – Supplementum Epigraphicum Graecum. Leyde.

Auteurs

AVRAM 2007 – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia N.S. 51 (2007) [= A. Avram (éd.), *Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne à la mémoire de D. M. Pippidi*], p. 79-132.

AVRAM 2014 – A. Avram, *Inscriptions d'Istros*, Dacia N.S. 58 (2014), p. 271-284.

AVRAM & MARCU 1999 – A. Avram et M. Marcu, *Monument epigrafic inedit de la Histria*, SCIVA 50 (1999), 1-2, p. 71-77.

BOTTEZ 2017 – V. Bottez, *The* Gerousia *of Istros revisited*, Dacia N.S. 61 (2017, sous presse).

MIHAILOV 1984 – G. Mihailov, *[Compte-rendu de ISM I]*, Linguistique balkanique 27 (1984), 3, p. 83-89.

MUSIELAK 1993 – M. Musielak, *Histria, Tomis und Kallatis: Möglichkeiten der prosopographischen Forschung: Kataloge*, dans L. Mrozewicz & K. Ilski (éd.), *Prosopographica*, Poznań, 1993, p. 97-108.

PANAIT BÎRZESCU 2010-2011 – F. Panait Bîrzescu, *A New List of Priests of Dionysos Karpophoros from Histria*, Il Mar Nero 8 (2010-2011), p. 103-112.

PIPPIDI 1954 – D. M. Pippidi, *Monumente epigrafice inedite*, dans *Histria [I]. Monografie arheologică*, Bucarest, 1954, p. 473-564.

PIPPIDI 1959 – D. M. Pippidi, *Dionysische Inschriften aus Histria aus dem 2. und 3. Jh. u. Z.*, Dacia N.S. 3 (1959), p. 391-413.

PIPPIDI 1962 – D. M. Pippidi, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin, 1962.

PIPPIDI 1965 – D. M. Pippidi, *Spicuiri epigrafice*, StCl 7 (1965), p. 297-309.

PIPPIDI 1966 – D. M. Pippidi, *Inscripţii inedite din Istros*, StCl 8 (1966), p. 45-59.

PIPPIDI 1969 – D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte şi interpretări*, Bucarest, 1969, p. 238-239.

PIPPIDI 1982 – D. M. Pippidi, *Inscripţii inedite din Histria*, SCIVA 33 (1982), 1, p. 35-46.

POUILLOUX 1954 – J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, vol. I. *De la fondation de la cité à 196 avant J.-C.*, Études thasiennes, III, Athènes / Paris, 1954.

TOCILESCU 1887 – G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha*, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn 11 (1887), p. 19-70.

Fig. 1 - Inscription funéraire ISM I 379. Photo Iulian Bîrzescu.

Fig. 2 - Inscription funéraire ISM I 210. Photo Iulian Bîrzescu.

Fig. 3 - Dédicace impériale ISM I 415. Photo Iulian Bîrzescu.

Fig. 4 - *Clipeus* ISM I 208 + 221. Photo Iulian Bîrzescu.

Fig. 5 - Dédicace impériale ISM IV 243. D'après Emilian Popescu.

DECVRIONES CONSCRIPTIVE

Constantin C. PETOLESCU[*]

Cuvinte-cheie: *lex municipii Troesmensis, decuriones conscriptive, vicus Troesmensis, canabae legionis V Macedonicae.*

Mots-clés: *lex municipii Troesmensis, decuriones conscriptive, vicus Troesmensis, canabae legionis V Macedonicae.*

Rezumat: În *Lex municipii Troesmensis*, de curând cunoscută (v. nota 1), membrii consiliului sunt numiți *decuriones conscriptive*. După autor, *decuriones* erau reprezentanții fostului *vicus*, devenit *municipium*. În schimb, *conscripti* erau reprezentanții *canabae*-lor legiunii *V Macedonica*, care s-au adăugat decurionilor municipiului.

Abstract: In the newly known *Lex municipii Troesmens*is (see note 1), the members of the council are called *decuriones conscriptive*. According to the author, the *decuriones* were representatives of the former village *(vicus)*, becoming *municipium*. Instead, the *conscripti* were the representatives of the *cannabae* of *legio V Macedonica*, who added to the decurions of the city.

La *Lex municipii Troesmensis*, récemment connue dans son intégralité[1], nous informe que la direction des affaires publiques de la cité était assurée par le bien connu *ordo decurionum*[2] et par le collège des magistrats (*II-viri*, un *aedilis* et un *quaestor*).

Les membres du conseil sont appelés *decuriones conscriptive*. L'éditeur de la loi du municipe de Troesmis traduit par un terme général: „Mitglieder des

[*] Constantin C. PETOLESCU: Institut d'Archéologie „Vasile Pârvan", 010667 Bucarest (secteur 1), rue Henri Coandă n^{0}11; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

[1] W. ECK, *Die **lex municipalis Troesmensium**. Ihre rechtlicher und politisch-sozialer Kontext*, dans le vol.: C.-G. Alexandrescu (éd.), *Troesmis. A changing landscape. Roman and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD. Proceedings of an International Colloquium Tulcea, 7th–10th of October 2015*, Cluj-Napoca, 2016, p. 33–46; idem, *Die **lex Troesmensium**: ein Stadtgesetz für ein **municipium civium Romanorum***, ZPE 200 (2016), p. 566–606; AE, 2015, 1252.

[2] Voir aussi ISM V, 153 (= CIL III, 6173): *ordo mun(icipii) Troes(mensium)*.

Dekurionenrats"[3]; par ailleurs, ce problème n'a pas préoccupé ni les éditeurs de l'Année épigraphique dans la présentation de la loi du municipe *Irni* de Bétique (*lex Irnitana*)[4].

On a depuis longtemps remarqué que la dénomination des membres de ce conseil municipal provincial imite celui des membres du Sénat romain: *patres conscripti*[5]. Le terme *decuriones conscriptive*[6] est attesté à plusieurs reprises dans l'épigraphie d'Italie et d'Espagne[7], mais sa signification reste encore incertaine[8].

À une première impression, on pourrait croire que, dans la *lex municipii Troesmensis*, ces *conscripti* étaient les *decuriones ornamentarii* – c'est à dire ceux qui (militaires, riches affranchis, etc.) ont reçu cet honneur en signe de reconnaissance pour un acte d'évergétisme[9].

Ce terme fait aussi son apparition dans une inscription honoraire d'Apulum: *M(arco) Ulpio | Apolli|nari, | praef(ecto) cast(rorum) | leg(ionis) XIII Gem(inae), |*

---

[3] W. ECK, *op. cit.* (*supra*, note 1).

[4] Voir AE 1986, 333: „décurions ou *conscripti*; AE, 2015, 1252: „les décurions et les *conscripti*".

[5] Au cours des luttes politiques à l'époque de la République romaine, la plèbe romaine obtint le droit d'être représentée elle-aussi dans le Sénat; les sénateurs plébéens étaient appelés *conscripti*. Voir Th. MOMMSEN, *Römisches* Staatsrecht, III/2, Leipzig, 1888, p. 839: „Zugeschriebenen"; plus récemment J. Rougé, *Les institutions romaines*[2], Paris, 1991, p. 38: „ceux qui ont été ajoutés".

[6] Voir à ce propos: Ettore de RUGGIERO, *Dizionario epigrafico di antichità romane*, II, 1, Rome, 1900, p. 604–605, s.v. *conscripti*. Selon Livio TANFANI, *Contributo alla storia del municipio romano*, Rome, 1970, p. 208–210 (*non vid*i; *apud* C. LOPEZ – R. RODRIGUEZ, *Organización municipal en la Tabula Heracleensis*, https://p3.usal.edu.ar/ index.php/ iushistoria/article/view/2062/2578, note 56), les *conscripti* étaient les membres du conseil qui occupaient des sièges vacantes au lieu de ceux décédés ou expulsés.

[7] Voir aussi Ana M.ª GALEANO DOMÍNGUEZ, *El término* ***conscripti*** *en la epigrafía hispana e italiana: un Nuevo acercamiento a su significado*, Habis 30 (1999), p. 315–328.

[8] Sur la mise en place des *decuriones conscriptive*, voir la rubrique XXX de la lex du municipe *d'Irni* (AE 1986, 333): *Decurionum conscriptorumve constitutio. Qui senatores prove sen[a]toribus, decuriones conscriptive prove decurionibus conscriptive [nunc sunt] in municipio Flavio Irnitano, quique postea ex h(ac) l(ege) [l]ecti sub[lect]ive erunt in numero decurionum conscriptorumve, qui eorum omnium ex hac [le]ge decuriones conscriptive esse debebunt, decuriones co[ns]criptive municipi Flavi Irnitani sunt, utique optimo iure optimaque lege cuiusque munic[i]pi Latini decuriones conscripti{s}ve sunt* (traduction dans AE, 1986, p. 117: „Ceux qui sont actuellement sénateurs ou en tiennent lieu, ou sont actuellement décurions ou *conscripti* ou en tiennent lieu dans le municipe flavien *d'Irni*, ceux qui ensuite, en vertu de ce règlement, seront élus ou adjoints au nombre des décurions ou *conscripti*, ceux qui parmi eux tous devront être en vertu de ce règlement décurions ou *conscripti*, qu'ils soient les décurions ou *conscripti* du municipe flavien d'*Irni*, comme le sont de plein droit et selon la meilleure règle de tout municipe Latin les décurions ou *conscripti*"). Voir à ce propos Umberto LAFFI, *Colonie e municipi nello stato romano* (Storia e letteratura. Raccolta di studi e texti, 239), Rome, 2007, p. 62: „Questi senatori già in carica al momento della concessione del statuto sono identifiati con i termini, destinati a scomparire nel nuovo senato, di *senators prove senatoribus*. La denominazione di *senators* compare anche nel cap. <XXI>. Sia costuro che i nuovi senatori assumeranno in base allo statuto la denominazione ufficiale *decuriones conscriptive*". Les *decuriones conscriptive* font de même l'apparition dans les rubriques XXI et XXXI de la loi du municipe d'Irni.

[9] C.C. PETOLESCU, *Cronica epigrafică a României (XXXVI, 2016)*, SCIVA 68 (2017), 3-4, p. 210.

conscribti | *et c(ives) R(omani) consist(entes)* | *kan(abis) leg(ionis) eiusd(em)* | *ex pec(unia) publ(ica)*[10]. Ces *conscribti* (= *conscripti*) étaient les décurions des canabes[11]. Cette information nous offre une suggestion sur le sens du nom des membres du conseil municipal de Troesmis.

Par ailleurs, à Troesmis s'est développé un établissement civil attesté déjà en 15 ap. J.-C. (Ovide, *Ex Ponto* IV, 9, 75–79). À l'époque de Trajan, la légion *V Macedonica* s'est installée à Troesmis, dont Ptolémée en fait mention (III, 10, 5)[12]; dans son voisinage, firent leur apparition les habituelles *canabae*, attestées dans quelques inscriptions[13]. La coexistence de ces deux établissements civils est confirmée par la charge de L. Licin(ius) Cleme(n)[s], *vet(eranus) leg(ionis) V Ma[c(edonicae)]*, *q(uin)q(uennalis) [c]anab(ensium) et dec(urio) Troesm(ensium)*[14]. Après la retraite de la légion *V Macedonica* et son déplacement à Potaissa, en Dacie, toute référence à la legion devenait superflue. Par la suite, quelques années plus tard, les empereurs Marc Aurèle et Commode accordent à Troesmis le statut de ville romaine: *municipium M(arci) Aureli Antonini et [L(uci)] Aureli Commodi Aug(usti) Troesm(ensium)*, probablement en 179[15]. À cette occasion, sans doute, les deux établissements ont fusionné.

Il serait possible, justement en function de cette réalité, que certains des membres du conseil municipal soient appelés *decuriones* – ceux de l'ancien *vicus* (Troesmis), promu *municipium*[16]; d'autres *conscripti* – les représentants de ceux *cives Romani consistentes cannabis legionis V Macedonicae*[17] (donc des anciennes *canabae*, qui ont fusionné avec la nouvelle ville). C'est une possible explication du nom double des membres du conseil municipal: *decuriones conscriptive*[18].

[10] IDR III/5, 438 (= AE 1910, 84; ILS 9106).

[11] Voir le commentaire de I. PISO, qui envoie à I. Jung, *Inschrift aus Apulum*, JÖAI 12 (1909), Bbl. 139–146. Voir pourtant CIL III 1093 (= ILS 7140; IDR III/5, 240): *d(e)c(urio) canabensium*.

[12] *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*, I, Bucarest, 1964, p. 552.

[13] ISM V 134 (= CIL III 6175), 141: *c. R. cons(istentes) canab(is) leg(ionis) V Mac(edonicae)*, 154 (= CIL III 6166; ILS 2474): *vet(erani) et c(ives) R(omani) cons(istentes) ad canab(as) leg(ionis) V Ma(cedonicae)*, 155 (= AE 1957, 266): *q(uin)q(uennalis) canaben(sium)*.

[14] ISM V 158 (= AE 1960, 337).

[15] Simultanément, sans doute, a eu lieu la promotion du *vicus* d'Apulum au rang de *municipium Aurelium Apulense (Apulensium)*; voir IDR III/5, p. XVIII–XX.

[16] Voir *supra*, note 14: *dec(urio) Troesm(ensium)*.

[17] Cf. note 10.

[18] Pour la conjunction encyclique *ve*, voir lex exemples offerts par l'épigraphie de la Dacie romaine: I. PISO, R. ARDEVAN, C. FENECHIU, E. BEU-DACHIN, Şt. LALU, *Lexicon epigraphicum Daciae*, Cluj-Napoca, 2016, p. 634.

*Suite à la demande expresse de l'auteur, la rédaction a retenu les notes dans leur forme complète, où se retrouvent les références bibliographiques.

Abréviations

IDR III/5 - *Inscriptiones Daciae Romanae*; vol. III/5 : I. Piso, *Inscriptions d'Apulum*, Paris, 2001.
ILS - H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, 1892-1916.
ISM V - *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*. Vol. V : E. Doruțiu-Boilă, *Capidava – Troesmis – Noviodunum*, Bucarest, 1980.
JÖAI - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.
ZPE - Zeitschrift für Papyrologie und Epigraohik, Bonn.

CUNEUS EQUITUM II STABLESIANORUM LA SUCIDAVA (MOESIA SECUNDA)

Maria BĂRBULESCU[*]
Alexandru BARNEA[*]

Cuvinte-cheie: *inscripție funerară, protector domesticus, cuneus eq(itum) II stabl(esianorum), Sucidava, fatum, Fl(avius) Mellites.*
Mots-clés: *inscription funéraire, protector domesticus, cuneus eq(itum) II stabl(esianorum), Sucidava, fatum, Fl(avius) Mellites.*

Rezumat: *Autorii prezintă o inscripție funerară din sec. IV p. Chr., descoperită întâmplător pe platoul situat la sud-vest de cetatea Sacidava (Muzait-Dunăreni, jud. Constanța).*

Inscripția a fost ridicată pentru un fost militar trecut în ținutul roman, care a fost făcut domesticus protector, *promovat apoi la Sucidava (Izvoarele, jud. Constanța – Moesia Secunda) în* cuneus eq(itum) II stab(lesianorum).

Sunt analizate datele oferite de acest epitaf: gradele militare, durata serviciului militar, localizarea trupei de stablesiani, *dispariția militarului în timpul funcțiunii, calitatea și numele dedicantului și evident, vocabularul funerar.*

Résumé: *Les auteurs présentent une inscription funéraire du IVe s. ap. J.-C., découverte accidentellement sur le plateau situé au sud-ouest de la forteresse de Sacidava (Muzait-Dunăreni, dép. de Constanța).*

L'inscription a été érigée pour un ex militaire installé sur le territoire romain, devenu domesticus protector *et puis promu dans* cuneus eq(itum) II stab(lesianorum), *cantonné à Sucidava (Moesia Secunda; aujourd'hui comm. Izvoarele, dép. de Constanța).*

*L'article analyse les données fournies par cette épitaphe : grades militaires, durée du service militaire, emplacement de l'unité militaire d'*equites stablesiani, *la disparition du militaire pendant son service, la qualité et le nom du dédicant et, bien sûr, le vocabulaire funéraire.*

[*] Maria BĂRBULESCU: Universitatea „Ovidius" Constanța; e-mail: mariabarbulescu@yahoo.fr.
[*] Alexandru BARNEA: Universitatea București; e-mail: alex.barnea@yahoo.com.

Menţiunea formaţiunii auxiliare *cuneus equitum stablesianorum* pe o piatră funerară descoperită în Dobrogea, ne oferă prilejul să revenim asupra prezenţei unităţii pe *limes*-ul de la Dunărea de Jos.

Este vorba de o inscripţie descoperită în anul 1993, pe platoul situat la sud-vest de fortificaţia *Sacidava* (Muzait-Dunăreni), alături de alte materiale, în special de construcţie (piatră cioplită cu resturi de mortar, ţigle, olane, cărămizi) şi fragmente de fus de coloană[1].

Piesa, din calcar poros, are următoarele dimensiuni: î. = 0,61 m; l. = 0,52 m; gr. = 0,10 m; î.l. = 0,015-0,045 m; colecţia epigrafică MINAC, inv. 43465. **Fig. 1**.

Lipseşte partea de sus a plăcii funerare şi colţul din stânga jos. Literele sunt adânc săpate,mai mari şi mai rare în primele rânduri păstrate, unde se observă şi uşoare urme de trasaj; apoi rândurile sunt mai dese, iar unele litere sunt şterse, urmare a refolosirii plăcii (două zgârieturi oblice sunt recente); cuvintele abreviate sunt marcate de puncte despărţitoare; unele cuvinte sunt despărţite defectuos.

În r. 1 se văd la sfârşit doar urmele unor litere la bază, posibil în margine IN; în r. 2, din prima literă, *R*, se păstrează doar braţul drept; în r. 3-4, *domesticus* este scris cu doi *M*; în r. 5, prima din cele trei bare verticale din numeral, poartă o acoladă, posibil *C*; în r. 6, peste *A* s-a trasat adânc *V*, în toponimul *Sucidava*; literele din finalul r. 9 sunt şterse la bază, *P* păstrează doar vârful buclei, în schimb, *L* este clar; în r. 12 prima literă este foarte probabil *M*; se văd punctele despărţitoare pentru cuvintele abreviate; la finalul r. 12, *I* este mai scurt trasat, *T* pare a fi ligat cu *E* şi ultima literă,acum ştearsă, este nesigur scrisă[2]; la începutul r. 13 au căzut prin spărtură aproximativ 4-6 litere, iar la sfârşitul rândului ultimele două litere sunt afectate.

Data inscripţiei: sec. IV p. Chr.

Textul păstrat se poate citi astfel:

1. ……..IN
   Romanico tradi-
   dit et factus do<m>-
   mesticus protec-
5. tor fuit an(nis) ᶜIII prọ[m]-
   otus (ad) Sucid[a]v(am), gessit
   an(no) I cuneo eq(uitum) II stab(lesianorum),
   qui vix(it) an(nis) XLV, m(ensibus)X, d(iebus)
   X, fato munos conpl-

[1] Piesa a fost descoperită de Diaconu Radu din Constanţa (fost colecţionar) şi recuperată pentru MINAC de colegul Traian Cliante, căruia îi mulţumim şi aici. Informaţiile privind condiţiile de descoperire le datorăm lui Adrian Rădulescu, care a realizat la acea dată un desen al piesei, încredinţându-ne ulterior inscripţia spre publicare, prilej de pioasă amintire.

[2] În marginea dreaptă a r. 12, la bază, se mai vede nesigur litera *S*.

10. [e]vi(t), in rebus su[i]s dis-
[ces]sit, cui benemerito
[hoc] mo(numentum) fecit Fl(avius) Mellitęș
13. [conc]ives (*sic*) eius. Val(e) via[t(or)].

Traducerea:

„.....a trecut în (teritoriul/pământul) roman şi făcut protector domesticus *a fost* (în această funcţie) *circa trei ani(?); promovat la Sucidava, a făcut un an (de serviciu militar) în* cuneus equitum secundorum stablesianorum; *a trăit 45 de ani, zece luni (şi) zece zile, şi-a îndeplinit sarcinile date de destin (şi) a dispărut (din viaţă) în (timpul) îndatoririlor sale (militare); lui care a binemeritat i-a făcut acest monument (funerar), Flavius Mellitęș, concetăţeanul său. Salutare trecătorule!"*

Adjectivul *Romanicus* defineşte probabil pământul, teritoriul roman, unde a trecut/activat personajul[3], opus celui barbar[4].

În prima parte a inscripţiei figura numele defunctului, probabil *Flavius*, gentiliciu tipic epocii constantiniene, şi locul său de domiciliu/ provenienţă, din moment ce dedicantul ne spune că era concetăţean al său.

În privinţa carierei militare, cunoaştem doar două etape, mai întâi cea de *protector domesticus*. Între *protectores* din armata romană târzie, ofiţeri inferiori din statul major al împăratului, care după câţiva ani de parcurgere a acestei trepte militare, puteau să deţină funcţii de rang ecvestru[5], de o atenţie se bucurau cei care făceau serviciul pe lângă împărat, numiţi *domestici* sau pe lângă comandanţii de trupă de rang înalt. Din inscripţiile care atestă *protectores domestici*, reţinem recrutarea militarilor în regiunile de graniţă[6], parcurgerea de timpuriu a acestei

[3] Fără a fi găsit analogii, vezi totuşi CIL XI 137 (Ravenna, sec. I): *„da(tus) in terra Romana"*; *Romania*, în sensul de „imperiul roman sau ţinuturile locuite de romani", la mai mulţi autori: Auxent. 59, p. 75, 30; 60, p. 75, 35; Iordanes, *Rom*. 313; *Get*. 266 şi alţii, cf. MIHĂESCU 1960, cap. 236 şi 282; MIHĂESCU 1993, cap. 208.

[4] Pentru această accepţiune v. ISM IV 187, r. 9-11: *„qui di/[sperit]us est/in barbarico/…"* (*Sacidava*, prima jumătate a sec. III, probabil epoca lui Caracalla); ILBulg. 155 (Dolna Bešovica): *„…Mucianum mil(item) leg(ionis)/ […de]ceptum a barba]ris…"*; adaugă şi comentariul lui PETOLESCU 2010-2011, p. 277-279;CEpR XXXIII 2013, 1692, cu privire la un militar din *leg. I Italica* (AÉ, 1991, 1378): *in bello Bosporano „… multis/ periculis in barbarico/liberatus…"*, (eveniment petrecut aproximativ în epoca lui Caracalla); IGLR 233, r. 2: *„[in solo barb]arico victis superatisque Gothis…"* (369 p. Chr., *Cius*); v. şi *infra*, n. 34.

[5] Pe *limes*-ul scythic, vezi cariera militară a lui Valerius Thiumpus – IGLR 236 (*Troesmis*, sfârşitul sec. al III-lea – începutul sec. al IV-lea) şi cometariul de la p. 248-249 pentru *protectores domestici*.

[6] CIL XIII 3682 = ILCV 44 (Belgica, *Augusta Treverorum*, al treilea sfert al sec. al IV): *„Hariulfus, protector/domesticus, filius Han/havaldi regalis genti/s Burgundiorum, qui vi{c}xit annos XX…"*. Despre inscripţia lui Hariulfus vezi şi HUPE 2013. Mulţumim şi acum D-lui Joachim Hupe (Germania), pentru fotografia şi datele transmise în legătură cu inscripţia din Trier; CIL III 14412, 4 = PLRE I 162 = ILBulg 160 = CONRAD 2004, p. 262, nr. 512 (Moesia Inferior, Čomakovici, a doua jumătate a sec. al III-lea): = *OnomThrac*, p. 37: *Fl]a(vius) Bityanus/prot(ector) domes(ticus), fecit)* (325-350 p. Chr.; (Dacia Ripensis).

trepte[7] şi perspectiva în cariera ecvestră a celor care au îndeplinit funcţia[8]; în cazul militarului pomenit pe piatra descoperită la Sacidava, aceasta a durat circa 3 ani(?)[9].

În a doua etapă, a fost promovat (*promotus*) în *cuneus equitum II stablesianorum*, unitate cantonată, conform cu *Notitia Dignitatum* XL, 17, la *Sucidava* (*Moesia Secunda*; actuala localitate Izvoarele, jud. Constanţa)[10], ştire confirmată acum şi epigrafic.

Centrul unde a funcţionat a fost scris pe piatră *Sacidava*[11], corectat vizibil *Sucidava* (abreviat, în text fiind cerut un acuzativ); s-a confundat la început locul unde a fost ridicată piatra, cu cel unde a slujit militarul (într-o funcţie ecvestră, neprecizată însă în inscripţie).

Lăsând la o parte formarea trupelor *de stablesiani*, din garda imperială şi cea a guvernatorilor provinciali, de *stratores* (probabil încă din vremea lui Gallienus, oricum existente în epoca Tetrarhiei şi începutul domniei lui Constantin I)[12], este cunoscută apariţia acestor *cunei*[13], urmare a reformelor militare constantiniene şi existenţa formaţiunilor pe parcursul sec. al IV-lea; ele sunt menţionate în *NotDign* la *Sucidava* (în *Moesia Secunda*) şi la *Cius* şi *Beroe* (în *Scythia*).

Numeralul distinctiv pentru călăreţii aflaţi la *Sucidava*, notat în inscripţia comentată acum II (*secundi*), se întâlneşte tot în *Moesia Secunda* în cazul a doi *cunei armigerorum*, atestaţi la *Sexaginta Prista* (Ruse) şi *Tigra* (Marten, Bulgaria), cel din urmă *cuneus equitum secundorum armigerorum*; aceasta poate fi urmarea plasării iniţiale a unităţilor sau, ţinând seama că sunt militari cu acelaşi atribut, unitatea să fi primit numărul II printr-o constituire ulterioară, consecinţă a reorganizării *limes*-ului în sec. al IV-lea, înregistrată astfel în *NotDign*[14].

---

[7] CIL VI 32939 = ILCV 467 =ICUR, 2, 5195 (Roma): *„… Fareter protector domesticus/qui vixit ann<o=V>s XXV, requiescit/in pace{m}"*.

[8] CIL XII 673 = ILCV 295 a-b (Gallia Narbonensis-Arelate): *„…Fl(avio) Memorio v(iro) p(erfectissimo) qui milit(avit)// int(er) Iovianos annos XXVIII pro(tector) dom(esticus) an(nos)VI prae(positus) lanciar(i)s spec[ulatoribus princi]pis an(nos) III comes rip(a)e an(num) I com(es) Mauret(aniae) Ting(itianae) annos IIII vixit annos LXXV…"*

[9] Dacă citim *circa* scris abreviat *C*, ligat de numeral; trebuie însă să precizăm că această abreviere apare printr-un C trasat alături, v. ISM V 26, r. 4 (*Capidava*): *„…[anni]s c(irca) XX…"* (sec. II p. Chr.) etc. Pentru cifră v. şi IGLR 168 (desen şi fotografie): *G* urmat de o linie verticală ar putea fi 6; litera *G* cu valoare de numeral apare frecvent în inscripţiile târzii. În epigrafa de faţă primul semn este nesigur *G* (piciorul literei este egal cu celelalte două bare alăturate); lectura cifrei 6 rămâne, aşadar, ipotetică (v. şi forma literei *G* în rândul următor).

[10] Asupra *Sucidavei*, inclusiv a acestui *cuneus*, v. ARICESCU 1977, p. 114, nr. 3, ZAHARIADE 1988, p. 80, 117-118, nr. 16; Al. BARNEA 1991, p. 212, 2.1.1; ZAHARIADE & GUDEA 1997, p. 77, nr. 33; POPESCU, ISM IV, p. 279-281 şi inscripţiile 159-167.

[11] Despre *Sacidava*, v. SCORPAN 1980, *passim*; Al. BARNEA 1991, p. 179-180; ZAHARIADE & GUDEA 1997, p. 78, nr. 36; POPESCU ISM IV, p. 297-298 şi inscripţiile 169-208.

[12] SPEIDEL 1974, p. 541-546.

[13] Cu privire la *cunei equitum* pe *limes*-ul scythic, v. ARICESCU 1977,p. 114-116, nr. 3-10; ZAHARIADE 1988, p. 77-84; Al. BARNEA 1991, p. 212-213, nr. 2.1.1-2.1.6; ZAHARIADE 2006, p 170-171.

[14] *NotDign*. XL, 15 (*Sexaginta Prista*); XL, 14 (*Tigra*); v. şi discuţia la ARICESCU 1977, p. 116, nr. 9; ZAHARIADE 1988, p. 80, 109-110, nr. 8-9.

În privinţa unităţii militare de *stablesiani* de la *Sucidava*, numeralul trebuie raportat la trupa de aceeaşi factură din *Scythia* (care nu poartă însă număr de ordine), nu faţă de vreo unitate din apropiere. Din ştirile păstrate (*NotDign* XL, 27, 28) în zona *Sucidavei* posibil să se fi aflat *milites Cimbriani*, în fortificaţia aflată în amonte, la *Cimbriana* (Gura Canliei, jud. Constanţa) şi *milites nauclarii Altinenses*, în cetatea din aval, de la *Altinum* (Oltina), respectându-se tactica constantiniană a alternanţei trupelor de infanterie cu cele de cavalerie sau alte *auxilia*[15].

Privitor la detaşamentele de *stablesiani* de la *Cius* şi *Beroe* (*NotDign* XXXIX 14, 15), ele sunt menţionate alături, fără a fi despărţite de trupe de infanterie; aceasta ar susţine părerea diviziunii unei trupe iniţiale, dezvoltate ulterior din recrutări locale[16],fie prezenţa unui regiment la *Cius*, după ridicarea din temelii a cetăţii de acolo, în vremea lui Valens (369 p. Chr.)[17].

În privinţa vocabularului inscripţiei de faţă, observăm utilizarea verbelor la diateza pasivă (*factus*, *promotus*)[18], pe lângă cele obişnuite la diateza activă persoana a III-a singular (*tradidit*, *fuit*, *gessit*, *discessit*, *conplevit*) (scris cu *n* în loc de *m*, cum întâlnim şi într-o inscripţie din Tomis, element specific latinei populare)[19].

Fatum (aici în ablativ), simbol al destinului individual în epitafele păgâne[20], continuă să apară în unele inscripţii creştine[21]; expresia *„fato munos conplevit"*,o comparăm cu cea întâlnită pe o piatră funerară descoperită în împrejurimile Tomisului (sec. IV p. Chr.): *„…me fati munus suplevit"*[22]; forma *munos*, neatestată[23] (și oricum eronată), poate fi rezultatul confuziei între *u* şi *o*[24] (caz în care termenul ar trebui citit tot la singular).

---

[15] Despre aceste cetăţi şi trupe, v. ARICESCU 1977, p. 116-117, n. 59-61; ZAHARIADE 1988, p. 86, 89, 116-119, nr. 15 şi 17; Al. BARNEA 1991, p. 213, nr. 2.1.1, p. 214-215, nr. 2.3.1; POPESCU, în IGLR, p. 195-196 (*Altinum*); ISM IV, p. 275-279 (descoperirile de la Gura Canliei).

[16] ARICESCU 1977, p. 115, nr. 6-7 şi p. 168; Al. BARNEA 1991, p. 212, nr. 2.1.1.

[17] IGLR 233; ZAHARIADE 1988, p. 80-81.

[18] Pentru cei doi termeni în inscripţiile unor militari şi civili, v. ISM IV 194, r. 4-7:*„[…fac(tus)]/explor(ator) stati/onis Salten/sis"* (prima jumătate a sec. III); IGL Novae 47a:*„…promotus ex op(t)io[ne] eq(uitum)/, impositus in ordine[m]/ leg(ionis) I Ital(icae) factus p(rimus) p(ilus) leg(ionis) s(upra) s(criptae)"*; CIL III 7547 = ISM VI 2, 529 (Constanţa, sec. IV p. Chr.): *Fl(auius) Vrsus, f(ilius) Q(uinti) Mestri,/ (quondam) d(e) eq(uitibus) no(meri) II cataf(ractariorum), ṇọ/tus ạḅ iure an(orum) II fac/tus, an(norum) XVI prouitus…"*; MIHĂESCU 1993, cap. 299 (*promotus*), 113 (*factus*).

[19] IGLR 21, r. 7-8 = CONRAD 2004, p. 172, nr. 177 = ISM VI. 2, 527: *„Fatum co/npleuit durus…"* („Soarta s-a dovedit crudă...") (Tomis, sec. IV p. Chr.); IGLR 40, r. 8-9 = ISM VI 2, 549:*„…c[om]/pleuit in pac[e]"* („s-a săvârşit în pace");(Tomis, sec. V-VI); formula este întâlnită adeseori în inscripţiile creştine. Pentru *n* în loc de *m*, v. STATI 1961, cap. 73.

[20] Pentru *fatum*/*fata* în Moesia Inferior, v. CONRAD 2004, p. 209, nr. 308 (*Transmarisca*, sec. III p. Chr.); ILBulg 248 (Lăzane); ISM II 383; v. şi BUZOIANU & BĂRBULESCU 2013, p. 317-318.

[21] ILCV III, 176, 3; 748, 306, 306 A; IGLR, 21 şi comentariul.

[22] ISM II 352 = IDRE II 346.

[23] În privinţa *munera*, v. ISM I 373, r. 6-7 (Nistoreşti, 157 p. Chr.); ISM I 378, r. 18-19 (completat) (*Chora Dagei*, sec. II p. Chr.); adaugă Clauss-Slaby, *s.v. munera*.

[24] MIHĂESCU 1960, cap. 50 şi 49.

Dedicantul, foarte probabil militar (la *Sacidava*), poartă un *nomen gentile* imperial, *Flavius*, frecvent în sec. al IV-lea[25] şi un *cognomen* de rezonanţă greacă, *Mellites* (cu *S* final nesigur păstrat); mai puţin probabil ca numele să fi continuat în r. 13, respectiv să citim *Mellite/us* în loc de *Mellitius*, *Melitius*[26] (aici cu sufixul latinizat scris *-eus* în loc de *–ius*). Pe *limes*-ul scitic este atestată *Aurelia Meliti*, într-o inscripţie de la *Capidava* (sec. III p. Chr.)[27], iar mai târziu, pe litoral, tot un nume feminim, *Melitis*, într-o epigrafă greacă găsită la *Callatis* (sec. V-VI)[28].

Din inscripţia găsită la *Sacidava* aflăm că *Flavius Mellites* era concetăţean (*concives* în loc de *concivis*)[29] cu cel decedat, el fiind probabil unul din locuitorii stabiliţi în cetăţile din zona dunăreană, intrat prin recrutare locală în armata romană de graniţă, având poate un traseu asemănător călăreţului comemorat[30]; nu excludem proveniența lor din altă parte, dintr-o zonă de influenţă greacă.

Fortificaţia de la *Sacidava*, reconstruită la sfârşitul sec. al III-lea – începutul sec. al IV-lea a continuat să fie afectată de atacurile gotice din anii 315-332[31]; aici a staţionat (după 325 p. Chr.) *cuneus equitum scutariorum* (*NotDign* XXXIX, 12); prezenţa militară în sec. al IV-lea la *Sacidava* este confirmată şi de stela funerară a lui *Proc(u)linus* fost exarch, care a făcut serviciu militar chiar în acest loc[32].

După încheierea păcii cu goţii de către Constantin I (332 p. Chr.)[33], urmează o perioadă de reconstrucţie şi întărire armată în timpul urmaşului său Constantius al II-lea, în faţa pericolului gotic revenit în deceniile următoare; un prim exemplu este oferit de inscripţia descoperită la Carcaliu (337-340 p. Chr.), pusă cu prilejul ridicării unei fortificaţii de hotar, într-un loc *„mereu expus cutezanţei neamurilor gotice”*, *„cu scopul de a întări veşnic securitatea cetăţenilor”*[34].

Un astfel de conflict de graniţă, din zona de supraveghere a *limes*-ului atribuită detaşamentului de *stablesiani* de la *Sucidava*, a dus la dispariţia

[25] Vezi ISM VI. 2, 527, 528 (cu bibliografia) etc.

[26] ICUR 2, 4509: *„[M]ellit[ius]”*; CIL VI 29762= ILCV 4908a (*Roma*); CIL XI 2551 = ILCV 1334 (*Clusium*); ICUR 5, 14480.; 9, 23828: *Melitius*.

[27] ISM V 42: *Meliti* în loc de *Melite*, prin alternarea lui *i* cu *e* neaccentuat; pentru numele grecesc *Melite* trimite la BECHTEL 1917, p 567; vezi şi LGPN IV, p. 227; L. Mentana 1, 41 (Roma): *Flavia [Me]lite(?)*; CIL VI 18379a (Roma): Fl[avi]a Myrina ai cărei părinţi erau *E[u]phorinianus* şi *Flavia Milite* etc. Pentru numele *Melite* v. şi KAJANTO 1965, p. 284.

[28] IGLR 92, r. 7 şi p.139; comentariul asupra numelor din inscripţia unui jurist sirian şi a soţiei sale stabiliţi aici.

[29] MIHĂESCU 1960, cap. 39: CIL III 3576, *cives* = *civis* (*Aquincum*) şi alte exemple de înlocuirea lui *i* cu *e*; cap. 181, asupra prefixului *con-* care era răspândit în limbajul militarilor, pentru a arăta coapartenenţa unor persoane.

[30] Pentru grecii atestaţi în apropiere de *Tropaeum Traiani*, vezi Al. BARNEA 2009, p. 119-123; POPESCU, ISM IV 18, 24, 25 (sec. III-IV p. Chr.).

[31] SCORPAN 1980, p. 71 şi urm.; Al. BARNEA 1991, p. 180.

[32] IGLR 188 = ISM IV 198, r. 2-5: *„Procli/no e<x>ar(cho) qui milit(avit)/ Sac(idavae)”* (sec. IV p. Chr.).

[33] I.BARNEA 1968, p. 388-389; BARNEA & ILIESCU 1982, p. 107-123.

[34] IGLR 238, r. 5-10: *„…locum in parte limitis positum gentilium/Gotho[ru]m t[e]meritati semper aptis/simum ad [co]nfirmandam provincialium/[s]uorum [ae]ternam securitatem erecta is/tius fabr[ic]ae munitione clauserun/t…”* (Carcaliu, 337-340 p. Chr.)

neaşteptată a militarului, al cărui nume şi titlu în rangul ecvestru ne rămân necunoscute[35].

Placa funerară prezentată acum datează din prima jumătate a sec. IV-lea, probabil din perioada de după instalarea trupelor de călăreţi la *Sucidava* şi *Sacidava* (325 p. Chr.) şi până spre mijlocul secolului, când se reiau conflictele cu goţii. Pe lângă confirmarea epigrafică a staţionării unui *cuneus equitum II stablesianorum* la *Sucidava*, ea adaugă încă un aspect al componenţei etnice a armatei romane târzii pe *limes*-ul de la Dunărea de Jos.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

AE	- L'année épigraphique, Paris.
CEpR	- C.C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României* în SCIVA.
CIL	- *Corpus Inscriptionum Latinarum*, I-XVII, Berlin, 1863 sqq.
Clauss-Slaby	- *Epigraphische Datenbank Clauss-Slaby* (www.manfredclauss.de).
ICUR	- *Inscriptiones christianae urbis Romae. Nova series*, Roma, 1992.
IDRE	- C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, I-II, Bucarest, 1996, 2000.
IGL Novae	- J. Kolendo, V. Božilova, A. Bresson, V. Velkov, *Inscriptions Grecques et Latines de Novae (Mésie Inférieure)*, Bordeaux, 1997.
IGLR	- Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII desoperite în România*, Bucureşti, 1976.
ILBulg.	- B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1989.
ILCV	- E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Berlin, 1925-1931.
LGPN IV	- *A Lexicon of Greek Personal Names* (P.M. Fraser, E. Matthews *et alii*, Oxford, 1987-
L. Mentana	- *Il Lapidario Zeri di Mentana*: Testo, 1, Roma, 1982.
ISM	- *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine*:
I	- D.M. Pippidi, *Histria şi împrejurimile*, Bucureşti, 1983.
II	- I. Stoian, *Tomis şi teritoriul său*, Bucureşti, 1987.
III	- A. Avram, *Callatis et son territoire*, Bucarest/Paris, 1999.
IV	- Em. Popescu, *Tropaeum-Durostorum-Axiopolis*, Bucarest / Paris, 2015.
V	- Em. Doruţiu-Boilă, *Capidava-Troesmis-Noviodunum*, Bucureşti, 1980.
VI.2	- A. Avram, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Tomis et son territoire*, Bucarest / Paris, 2018.
OnomThrac	- D. Dana, *Onomasticon Thracicum. Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Mélétèmata, 70, Athènes / Paris, 2014.
PLRE I	- A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I (A.D. 260-395), Cambridge, 1971.

Autori

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

Al. BARNEA 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.

[35] IGLR 233, r. 6, unde este atestat *Ursicinus praepositus*, comandantul unei trupe locale de graniţă, poate a *cuneus*-ului de *stablesiani* de la Cius (369 p. Chr.).

Al. BARNEA 2009 – Al Barnea, *Les Grecs de la ville romaine Tropaeum Traiani*, in: G. Vottéro (ed.), *Le grec du monde colonial antique*, *I. Le N. et N.-O. de la mer Noire*. Actes de la Table Ronde de Nancy 28-29 septembre 2007, Paris, 2009, p. 119-123.

I.BARNEA 1968 – R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, vol. II. Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1968.

I. BARNEA – 1982 – I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982.

BECHTEL 1917 –Fr. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle, 1917.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2013 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Epigramă greacă inedită din Tomis*, Pontica 46 (2013), p. 311-322.

CONRAD 2004 – S. Conrad, *Die Grabstellen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Leipzig, 2004.

HUPE 2013 – J. Hupe, *Augusta Treverorum (Trier) – Eine Hauptstadt des spätrömischen Reiches: Neue Funde und Forschungen*, Comunicare la simpozionul *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, International Symposium, Constanţa, July 8-12, 2013.

KAJANTO 1965 – I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965.

MIHĂESCU 1960 – H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, Bucureşti, 1960.

MIHĂESCU 1993 – H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1993.

PETOLESCU 2010-2011 – C.C. Petolescu, *Bellum Bosporanum*, Il Mar Nero 8 (2010-2011), p. 277-279.

SCORPAN 1980 – C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube*, BAR International Series 88.

SPEIDEL 1974 – M.P. Speidel, *Stablesiani. The raising of new cavalery units during the crisis of the Roman Empiron*, Chiron 4 (1974), p. 541-546.

STATI 1961 – S. Stati, *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor*, Bucureşti, 1961.

ZAHARIADE 1988 – M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988.

Zahariade 2006 – M. Zahariade, *Scythia Minor, A. History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006.

ZAHARIADE & GUDEA 1997 – M. Zahariade, N. Gudea, *The fortifications of Lower Moesia (A.D. 86-275)*, Amsterdam, 1997.

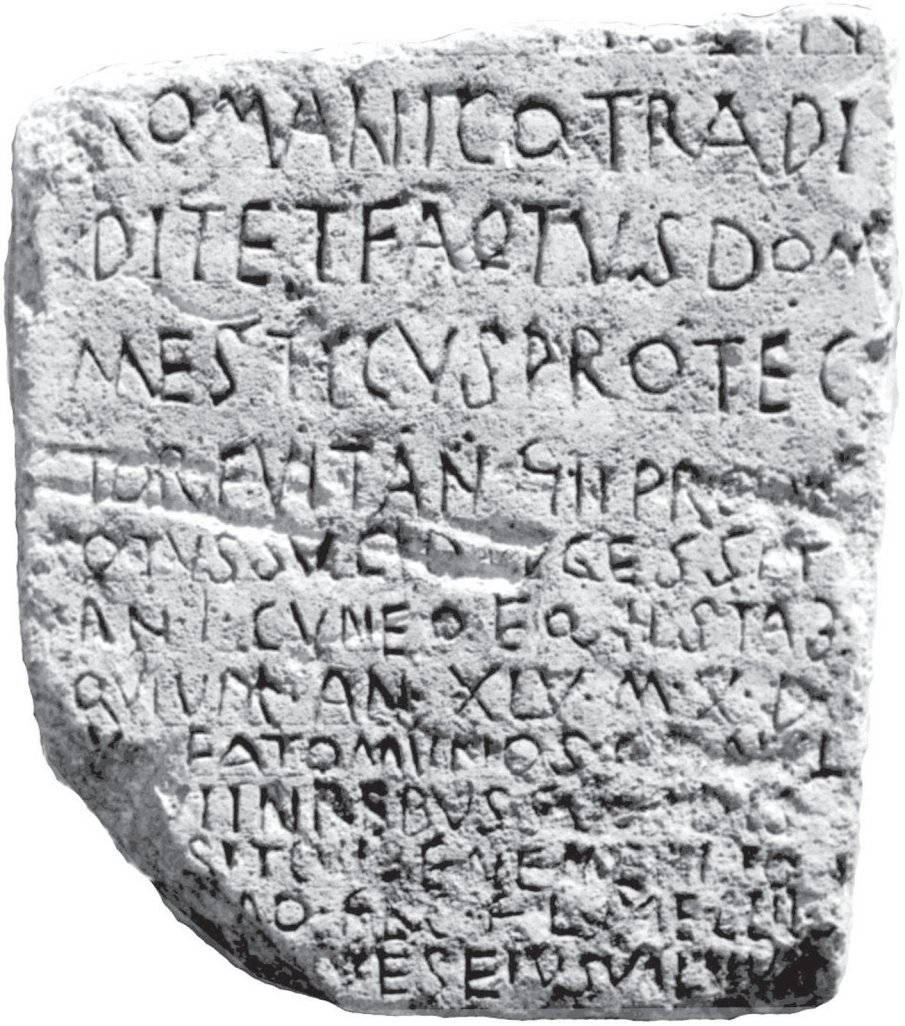

Fig. 1 - Inscripție funerară din sec. IV p. Chr. descoperită la *Sacidava* (Muzait-Dunăreni).

ROMAN PORTRAIT GRAVE STELES FROM NICOMEDIA AND BITHYNIA (NORTHWESTERN TURKEY)

Ergün LAFLI[*]

Cuvinte-cheie: *stele funerare cu portrete, bust, sculptură funerară, perioadă imperială romană, Nicomedia, Izmit-Kocaeli, Bithynia, nord-vestul Asiei Mici, nord-vestul Turciei.*

Keywords: *Portrait grave steles, portrait bust, funerary sculpture, Roman imperial period, Nicomedia, Izmit-Kocaeli, Bithynia, north-western Asia Minor, north-western Turkey.*

Rezumat: *Pe unele dintre reliefurile funerare din Nicomedia (actual Izmit-Kocaeli) și în general din Bithynia (în nord-vestul Turciei), defuncții sunt reprezentați mai degrabă bust, decât integral. Această formă de portretistică a fost un mod apreciat de expunere a portretelor în spații interioare precum locuințele. Busturile redate pa aceste stele sunt mereu interpretate ca fiind „romane", însă din examinarea atât a coafurii cât și a stilului putem stabili mai precis data la care au fost elaborate. Vom prezenta în detaliu în această scurtă notă stelele funerare din Nicomedia cunoscute din materialele arheologice publicate.*

Abstract: *On some Roman grave reliefs from Nicomedia in modern Izmit-Kocaeli and, more generally, from Bithynia in north-western Turkey, the dead persons are depicted only as busts rather than entire figures. The bust form of portraiture was an appreciated form of displaying a portrait in interiors, such as houses. The busts on these tombstones are always labelled as „Roman", but by examining both the hair and bust styles, we can determine the dates for these tombstones more precisely. In this brief note, grave steles of this kind from Nicomedia and Bithynia, which are known from published archaeological sources, will be presented in detail.*

The most common kinds of grave *steles* found in Asia Minor from the Hellenistic period up until the Roman imperial period (**Fig. 1**) are the banquet-type grave *steles*, so-called „Totenmahlreliefs", which represent a reclining hero

[*] Ergün LAFLI: Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Oda No A-418, Tınaztepe/Kaynaklar Yerleşkesi, Buca, TR-35160 Izmir, Turkey; e-mail: elafli@yahoo.ca; website: http://deu.academia.edu/ErgunLAFLI.

and several persons around him participating in a feast, representations of riders, and standing single figures accompanied by small figures of servants. From the second century B.C. onwards, this repertoire is extended to include half-pictures and even quarter-pictures of persons. An example of such a half-picture is the grave *stele* of Olympia from Magnesia on the Maeander (**Fig. 2**), which was dated to the first half of the first century B.C[1]. Presumably due to the influence of the western Romans, who lived in many parts of Asia Minor during the Roman imperial period, the dead person was portrayed in the form of a portrait bust with increasing frequency. The same thing is observed in Phrygia, Macedonia, and Palmyra in Syria. A portrait bust is the intentional reproduction of a person's head and a section of their bust, which mainly encompasses the area around the neck and possibly parts of the chest, is encompassed by a clear border and usually sits on a plinth. The reproduction as a portrait bust clearly differs from the reproduction as a half portrait or quarter portrait. In a half-picture or quarter-picture, the upper body of a person is also depicted, but disappears where the edge of the picture begins and would theoretically continue if the lower edge of the picture did not exist.

The aim of this contribution, however, is to place a focus on some selected grave monuments from Nicomedia on Propontis (today Izmit-Kocaeli) and the wider Bithynian area in north-western Asia Minor (**Fig. 1**), upon which people are deliberately portrayed in the form of portrait busts. By taking a fresh look at these monuments, new suggestions for their interpretation, dating, and provenance were made.

From the first century onwards, portraits appeared as busts on grave monuments in Asia Minor. One of the early *stelae* of this type is the *stele* of Menelaos from the first century A.D.[2]. The parents, who depicted the boy as a bust in the middle of the *stele*, were forced to erect a tomb on the occasion of the early death of their son. As was the common practice in antiquity, they prepared a tombstone during their own lifetimes: They themselves are represented as half-figures, and the son is depicted in the form of a bust, which explains the situation to the viewers.

The tombstone of the two brothers, Alexandros und Artemidoros, is displayed in the archaeological museum of Bursa and is thought to date from the second century A.D.[3]. The two busts, which are slightly different in scale, show part of the breast and the upper arms, which was a form of bust that was becoming more popular in the Roman West during the early Hadrianic period[4]; this provides a *terminus post quem* for the dating of this tombstone. Both male portraits have short hair, combed toward the front. Due to the low relief and the

[1] Today in the museum of Efes, acc. no. 422: WAELKENS 1986, no. 10, pl. 2.

[2] The Ashmolean Museum of Art and Archaeology in Oxford: PFUHL & MOEBIUS 1979, no. 1811, pl. 310; SCHWERTHEIM 1980, no. 317; CREMER 1991, p. 96-97, 99, 165, KB5, pl. 18; SCHMIDT 1991, fig. 77; and KORKUT 2000, p. 194, fig. 14.

[3] The archaeological museum of Bursa, without acc. no.: PFUHL & MOEBIUS 1979, no. 2194, pl. 312; and CORSTEN 1993, p. 121-122, cat. no. 1027.

[4] *Cf.* FEJFER 2008, p. 182 fig. 106 and 237, fig. 155a.

missing details, we can only date this special form of bust to the second century. The epigram tells us that the mother and the uncle cared for their tomb.

Two similar young men's portraits with sensitively modelled faces, looking full front and having short, curly hair, can be seen on a tombstone from Nicomedia, today being displayed in the garden of the archaeological and ethnographic museum of Kocaeli (**Figs. 3a-c**).[5] They are given in high relief in a *naiskos*, most of which has not been preserved, but which was restored with modern concrete in left top as well as right bottom edges. The thin, fluted columns bore Corinthian capitals. The inscription is missing. The two heads of the young men look so similar to each other that it can be assumed that they were brothers who were only slightly removed from one another in age (**Figs. 4a-b**). Both young men have a lively, curly coiffure, which, in contrast to the head and bust, features deep drill grooves and bars. The individual curls are carefully defined by lines. This, together with the deep relief, shows high quality of the carving. The nude bust cut outs also include the arm stumps, which appear strangely stunted compared to a strictly realistic reproduction. The young men in the busts appear to be naked except for a garment around the neck which is held together on one side by a round *fibula*, a *chlamys*. Nudity and the *chlamys* are usually typical of mythological heroes and gods, such as Apollo or Hermes[6]. In the context of graves, this garment means that the young men have become heroes after death, *i.e.*, they assumed an existence similar to that of the gods. The special features, the curls that are separated from each other by drill grooves and their hook-like, bending shapes, may be indicative of the Flavian[7] fashion. But the most probable dating is between A.D. 117-130, *i.e.*, during the Hadrianic period. The heads can be compared to the heads of two *herm* figures of youthful *satyrs* in the Curetes Street in Ephesus (**Figs. 8a-b**), which are dated to the Hadrianic or early Antonine period[8], although the former seem to be dated slightly earlier. It is difficult to assign this tombstone to any sculptor or workshop, as Nicomedean or Bithynian funerary sculpture has not been characterised as of yet.

The tombstone of a married couple from the eastern *necropolis* of Nicomedia[9] (**Fig. 9**) has a gabled pediment with a round *patera* in the gable and lateral

[5] Acc. no. 1032. Measurements: H = 51 cm, w = 57 cm and th = 23 cm. crown. Missing minor chips from hair, forehead, face, a part of shoulder and niche. Surface weathered and yellowed with some encrustation. It is by a quality fine-grained white marble (probably Proconnesian?) with some gray veins and medium to large, sparkling, glassy crystals (w *c.* = 0.2 cm).

[6] *Cf.* the statue of Hero Androclus, the mythical founder of the city of Ephesus, from the fountain of Trajan in Ephesus (**Fig. 5**), the famous statue of Apollo Belvedere, Musei Vaticani, Museo Pio-Clementino (**Fig. 6**) or the statue of Hermes/Mercury in Sevilla (**Fig. 7**).

[7] Musei Capitolini in Rome, in the depot of the theatre of Marcellus, former acc. no. 1984, new acc. no. MT 888: FITTSCHEN & ZANKER 2014, p. 9, no. 9, pl. 12 (dated to the Flavian period).

[8] HANSLMAYR 2016, p. 157-158, cat. no. „B7a.b", pls. 35-36 (dated to the Hadrianic-early Antonine period).

[9] The archaeological and ethnographic museum of Kocaeli, acc. no. 603: ŞAHİN 1974, p. 47, no. 22, pl. 5. Measurements as given by Şahin: H = 69 cm, w = 57 cm and th = 10 cm.

palmettos. The busts of a woman and a man are depicted next to each other within the main field of the picture. The inscription on the gable bar is a single line and says: ἡδὺ βίωσαν [ἐβίωσεν] μοίρας τύχης ἔθανον, translated as „they have already lived; they died because of fate". Since one would expect an inscription with the names of the represented persons on the gable bar, and some letters of the existing inscription are unclear as well as difficult to read, the question arises of whether this inscription might not have been created during the course of a second use. It has already been recognised that this tomb *stele* dates to the third century[10] on the basis of the portraits. The suggestion made by Margarete Cremer, who dated the *stele* to „A.D. 260-270"[11], appears to be definitely too late. The woman wears her hair shoulder-length, and her hair falls down to both sides in straight lines from a central part, then is securely bound in the back. This hairstyle is characteristic of those that appeared during the late Severan period, *i.e.*, between A.D. 222 and 235[12]. The woman is wearing a robe with broad borders. These broad borders have been compared to those seen on robes worn by women belonging to the upper class during the third century and later, which were based on the *toga contabulata* of men[13], although there are few comparative examples. The border was probably decorated with a painted pattern. They are rarely depicted and seem to have been reserved for women who belonged to the upper class, *cf.* a gold glass medallion from Brescia from the late Severan period from Brescia[14] (**Fig. 10**) and a portrait bust of an aristocratic woman, as one of the so-called female Cleveland busts[15] (**Fig. 11**). The extra wide borders are decorated with a pattern or spirals. It is to be expected that the whole tombstone was painted, and that the wide borders were decorated with a special pattern. Since the draping of the broad borders does not exactly match those in with the comparative examples mentioned, another, even more convincing explanation is proposed: The broad borders could also be identified as an additional—perhaps only temporarily worn—fillet of a follower or priestess of Isis[16]. The way such a fillet is worn is known from several statues of Isis as early" as the Hadrianic

Also DÖRNER & VON STRITZKY 1978, IV, 1, no. 161; CREMER 1992, p. 46-48, 136, NKP 3, pl. 13; and MAREK 2003, p. 142 and 147, fig. 226.

[10] MAREK 2003, p. 142.

[11] CREMER 1992, p. 46-48, 136, NKP 3, pl. 13.

[12] DATSOULE-STRAURIDE 1998, pls. 42-43.

[13] *Cf.* **Fig. 12**. FEJFER 2008, 251-252.

[14] Today in the Museo di Santa Giulia, Brescia. For its photo in colour: ROTLOFF 2006, p. 59, fig. 27 (dated to the third-fourth centuries A.D.); and for its photo in black and white: KOVACS 2014, p. 237, pl. 145, 1 (dated to the late Severan period). Stylistically, its painting is closely related to the third-century A.D. Roman-Egyptian mummy portraits found in the Faiyum Oasis: BRECK 1927, p. 353.

[15] The Cleveland Museum of Art, John L. Severance Fund, acc. no. 1965.246: İNAN & ALFÖLDI-ROSENBAUM 1979, p. 325-327 (by E. Alföldi-Rosenbaum), no. 325, pl. 228; and FEJFER 2008, p. 251, fig. 171f.

[16] The *stele* of Galatea from Rome today in the Musei Vaticani, Museo Pio-Clementino, Loggia Scoperta, acc. no. 840: EINGARTNER 1991, p. 76-77 "palla contabulata", 163-164, cat. no. 135, pl. 83; MERKELBACH 1995, p. 631, fig. 164; and KREIKENBOM 2010, fig. 348c (dated to the late Hadrianic-early Antonine period).

period. Although Jörg Eingartner called the garment *„palla contabulata"*[17] in his seminal work on Isis, Reinhold Merkelbach said that this must be an additional, extra fillet, clearly differentiated from the garment[18], and a close look at the statues affirms this. The man is dressed in a traditional *himation*. His right elbow and whole right forearm are visible underneath the *himation*. The hand reaches into the noose of the *himation.* This iconography was customarily used and commonly seen in honourable representations of men during the time of Hellenism[19] and still appeared during the Roman imperial period[20]. The chubby, thick facial features, the man's hairstyle, and beard that appear on the *stele* in Nicomedia correspond most closely to features appearing on the portrait of Emperor Balbinus (**Fig. 13**) reigned in A.D. 238, which is dated from the first half of the third century. Thus, we are concerned with the final years of the Severan rule and the period shortly afterwards, *i.e.*, with a time span between A.D. 220-240.

Other comparative material and their dating

A *sarcophagus*' lid in Nicomedia[21] shows busts of a woman and a man on its edges (**Fig. 14**). The man's characteristic features can be compared to those appearing on a larger-than-life-sized, high-quality portrait from the Civil Basilica of Aphrodisias in northeastern Caria (**Fig. 15**)[22], and this helps us date the *sarcophagus*' lid in Nicomedia from to a period between A.D. 160 and 200.

The grave *stele* of Ammiate, also called Roupha (**Figs. 16a-b**), which is made of white marble and is held in the archaeological museum of Bursa, was found in Kütahya in Phrygia in 2012[23]. The Greek inscription has nine lines; engraved

[17] *Cf.* for examples from Hermoupolis in Egypt, formerly in the *Ägyptisches* Museum und *Papyrussammlung (today in the Neues Museum) in Berlin*, acc. no. 19581, dated to A.D. 130-140: EINGARTNER 1991, p. 138-140, no. 85, pl. 55; and MERKELBACH 1995, p. 570, fig. 91; from Hermoupolis, today in the Greco-Roman Museum in Alexandria, Egypt, acc. no. 22404, dated to A.D. 130-140: EINGARTNER 1991, no. 86, pl. 56; in the *Museo Archeologico Nazionale di Napoli*, without acc. no., dated to A.D. 170: EINGARTNER 1991, no. 87, pl. 56; and from Tralles in Caria, formerly in the archaeological museum of Izmir in the Greek church of Agia Voukla in Basmane, today lost: EINGARTNER 1991, no. 88, pl. 56.

[18] MERKELBACH 1995, p. 227.

[19] For an early example, *cf.* the grave *stele* of Menander from Smyrna, dated to the third-second century B.C., today in the Musée du Louvre, acc. no. MND 1777, holding the inscription „The people honour Menandros, son of Menandros, son of Andronikos": HASSELIN ROUS 2009, p. 68 no. 23 (by L. Laugier; with its photo); SZEWCZYK 2013, p. 57, fig. 4; and LEWERENTZ 1993, table at the end of the book, entitled "Chronologie und typologische Ordnung der hellenistischen männlichen Gewandstatuen".

[20] *Cf.* the honorific portrait statue erected for the priest L. Antoninus Claudius Dometeinos Diogenes in Aphrodisias (**Fig. 17**): SMITH 2006, p. 170-176, cat. no. 48, pls. 40-42, figs. 19 and 24; İNAN & ALFÖLDI-ROSENBAUM 1979, p. 210-213, cat. no. 186, pl. 138.1, 139, 140.3, 274; as well as SMITH & RATTÉ 1998, p. 66-68, pl. 6.1-2, figs. 1-2.

[21] MAREK 2003, p. 134-135, fig. 199.

[22] SMITH 2006, p. 297-299, no. 221, pls. 161-163.

[23] LAFLI & BRU 2016, p. 109-110, no. 8, figs. 8a-b. Measurements: H = 114,7 cm, w = 64,7 cm, th = 21 cm and h of letters = 2-2,5 cm.

auxiliary lines are indicated. It is dated to A.D. 160-180, *i.e.* to the late Antonine period. Transcription of its inscription is follows:

ἔτους ροε μ(ήνος)
Γορπιαῖου Παπιας καὶ Μητροφάνους τρόφιμος
Ἀμμιάτῃ καὶ Ῥοῦφᾳ
4 γυναῖκι συν τοῖς ὑιοῖς
Μητροφάνη καί Μηνόφιλος καὶ Ἀλέξανδρος
καί Ζεύξις οἱ ὑιοῖ αὐτῶν
τῃ μήτρῃ μνήμης χαρὶν

Its translation is as follows:

In the year 175[24]*, in the month of*
Gorpiaion (August), Papias, trophimos (adopted son)[25] *of Metrophanes,*
for Ammiate, also (called) Roupha,
4 *his wife, together with his children,*
Metrophane, Menophilos, Alexandros
and Zeuxis – their children
for their mother, for memory.

The first line of the inscription contains the date 175. According to the era of Amaseia this would be equivalent to A.D. 172/173[26].

There is a portrait of a woman in the centre of the *stele*, which intentionally has the form of a bust, as the groin at the base of the upper part of the torso makes clear. Besides the bust, a mirror with a handle, a symbol of female beauty as well as weddings[27] and an *unguentarium,* a perfume flask, are depicted[28].

According to the inscription, the *stele* was erected for the woman by her husband and their four children. The head, which looks to the front, is veiled. The veil was a common article of clothing worn by women in many parts of Asia Minor. The right, open hand emerges from the sling of the cloak. The hand is also commonly emphasized on Phrygia's grave *stele*s from the Roman imperial period, because it symbolizes the work that one carries out with one's hands[29].

The most striking features of the physiognomy are the elongated, oval face, the strongly edged eyelids, the wavy hair divided by a central part, and the

[24] For a table explaining Greek alphabetic numerals, see: McLEAN 2002, p. 62, table 6.

[25] Definition and meaning of the word τρόφιμος: MAREK 2010, p. 576-578.

[26] LESCHHORN 1993, p. 467, no. 37: According to the era of Amaseia (Paphlagonia-Pontus).

[27] *Cf.* the use of a grip mirror in the scene of Hippodamia preparing for her wedding on an Athenian two handled *amphora* attributed to the Kadmos painter, today in the Museum of Fine Arts in Boston and dated to *c.* 425 B.C.: KONDOLEON & SEGAL 2011, p. 75 (colour photo), 195, cat. no. 54.

[28] *Cf.* some glass *unguentaria* in the archaeological museum of Afyonkarahisar: UÇANKUŞ 2002, p. 454 (bottom).

[29] MASSEGLIÁ 2013, p. 107.

unnaturally highly positioned ears. This latter feature can also be seen in other grave portraits from Phrygia[30]. The undergarment has a wavy upper seam.

The pilaster decoration with wavy tendrils and ivy leaves strongly resembles the *stele* of a young man that is displayed in the garden of the archaeological museum of Uşak (**Fig. 18**), dated by the year specified in the inscription (A.D. 176/177) to the Sullan era[31]. This *stele* was attributed by Tomas Lochman to the so-called central Phrygian workshop („*Zentrumwerkstatt der Tembris-Ebene*"). The pilaster decoration is also similar to that appearing on a door stone in Dascylium[32] and a *stele* in the Sadberk Hanım Museum in Istanbul, which is dated to A.D. 160[33]. Considering all these comparative materials, we can be sure that the *stele* of Ammiate/Roupha dates to the time of the reign of Marcus Aurelius in A.D. 161-180 and was manufactured in a marble workshop in the upper Tembris valley in northern Phrygia.

Conclusion

In summary, the Roman portrait busts that appear on grave monuments and are presented here show how difficult it is to apply our knowledge of Roman portraiture styles and use this knowledge to assess the portraits on the grave *stele*s from the Roman imperial period that were found in Nicomedia and Bithynia. We consider that there is still an enormous *demand* for and necessity to improve the documentation about all aspects of tombstones, describe their general forms, and perform detailed inspections, in order to enlarge the insights into this rich and amazing Graeco-Roman heritage in Propontis*.

---

[30] For the central division of the hair, the high-sitting ears and the strongly accentuated eye-lids, *cf.* PFUHL & MOEBIUS 1977, no. 478, pl. 78, as well as the *stele* of Thalassia from Altıntaş in Kütahya, today in the archaeological museums of Istanbul, acc. no. 4087, dated to the third century A.D.

[31] Acc. no. 13.1.1971: LOCHMAN 2003, p. 66, 69, 268, cat. II, 192, fig. 42, pl. 12.

[32] PFUHL & MOEBIUS 1979, no. 2206, pl. 315.

[33] LOCHMAN 2003, p. 257, no. II, 39, fig. 86; and WAELKENS 1986, p. 223, pl. 32 (with a later dating).

* Abbreviations used in this article are as follows (in alphabetical order): acc. no.: accession number, h: height, th: thickness, vol.: volume and w: width.

The tombstone from Nicomedia in the Archaeological and Ethnographic Museum of Kocaeli was studied with an authorisation granted by the Directorship of this museum to Dr. Gülseren Kan Şahin (Sinop) on March 15, 2018 and enumerated as 62901608-155.01/E. 228521. The necessary documentation was assembled on October 22, 2018 by Dr. Kan Şahin to whom I would like to thank for providing figs. 2-3 and for her allowance to publish her photos in this article.

Fig. 1 was arranged by Dr. Sami Patacı and Mr Zeki Akkurt (both from Ardahan) in 2018 to whom I would like to express my sincere gratitude and appreciation.

I am also thankful to Dr. Eva Christof (Graz) as well as Dr. Kan Şahin for their assistance in various further points.

This article is dedicated to the victims of the 1999 Izmit-Nicomedia earthquake in its 20th anniversary.

BIBLIOGRAPHY

AMELUNG 1908 – W. Amelung, *Die Sculpturen des Vaticanischen Museums im Autrage und unter Mitwirkung des kaiserlich deutschen Archäologischen Instituts (Römische Abteilung)*, vol. II, 1: Text, Berlin, 1908.

BRECK 1927 – J. Breck, *The Ficoroni medallion and some other gilded glasses in the Metropolitan Museum of Art*, The Art Bulletin 9 (1927), 4, p. 352-356 <https://www.jstor.org/stable/3046553>.

CORSTEN 1993 – T. Corsten (ed.), *Die Inschriften von Prusa ad Olympum*, vol. 2: *Die Geschichte der Stadt in der Antike, Inschriften unbekannter Herkunft im Archäologischen Museum Bursa*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 40, Bonn, 1993.

CREMER 1991 – M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien, vol. 1: Mysien*, Asia Minor Studien 4, 1, Bonn, 1991.

CREMER 1992 – M. Cremer, *Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien, vol. 2: Bithynien*, Asia Minor Studien 4, 2, Bonn, 1992.

DATSOULE-STAURIDE 1998 – A. Datsoule-Stauride, *Ein weibliches Porträt spätseverischer Zeit im Museum von Nauplion*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung 113 (1998), p. 253-257 and pls. 42-44.

DÖRNER & VON STRITZKY 1978 - F.C. Dörner, M.-B. von Stritzky (eds.), *Tituli Bithyniae linguis Graeca et Latina conscripti,* vol. IV, fasc. 1: *Paeninsula Bithynica praeter Calchedonem: Nicomedia et Ager Nicomedensis cum septemtrionali meridianoque litore Sinus Astaceni et cum Lacu Sumonensi*, Tituli Asiae Minoris, collecti et editi auspiciis Academiae Litterarum Austriacae IV, I, Vienna, 1978.

EINGARTNER 1991 – J. Eingartner, *Isis und ihre Dienerinnen in der Kunst der römischen Kaiserzeit*, Mnemosyne, Bibliotheca classica Batava, Supplement 115, Leiden/New York/Copenhagen/Cologne, 1991.

FEJFER 2008 – J. Fejfer, *Roman Portraits in Context, vol. 2: Image and Context*, Berlin, 2008.

FITTSCHEN & ZANKER 2014 – K. Fittschen & P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, vol. 4, Mainz/Berlin/Boston, 2014.

HANSLMAYR 2016 – R. Hanslmayr, *Die Skulpturen von Ephesos*, vol. 2: *Die Hermen*, Forschungen in Ephesos 10, 2, Vienna, 2016.

İNAN & ALFÖLDI-ROSENBAUM 1979 – J. İnan & E. Alföldi-Rosenbaum, *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei: Neue Funde*, Mainz on the Rhine, 1979.

KONDOLEON & SEGAL 2011 – C. Kondoleon & P.C. Segal (eds.), *Aphrodite and the Gods of Love*, Boston/New York, 2011.

KORKUT 1999-2000 – T. Korkut, *Überlegungen zum Aufkommen von Halbfiguren auf kleinasiatischen Grabstelen vom Hellenismus bis zur römischen Kaiserzeit*, Adalya 4 (1999-2000), p. 181-194.

KOVACS 2014 – M. Kovacs, *Kaiser, Senatoren und Gelehrte: Untersuchungen zum spätantiken männlichen Privatporträt, Spätantike*, Frühes Christentum & Byzanz 40 (2014).

KREIKENBOM 2010 – D. Kreikenbom & H. Richter (eds.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst*, vol. 4: *Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians*, Schriften des Liebieghauses, Mainz on the Rhine, 2010.

LAFLI & BRU 2016 – E. Laflı & H. Bru, *Inscriptions et monuments funéraires gréco-romains d'Anatolie occidentale*, Anatolia Antiqua 24 (2016), p. 103-116.

LAUGIER 2009 – L. Laugier, *Les stèles funéraires et les nécropoles de Smyrne*, in: I. Hasselin Rous (ed.), *D'Izmir à Smyrne, découverte d'une cité antique* [cet ouvrage accompagne l'exposition "D'Izmir à Smyrne, découverte d'une cité antique", présentée à Paris, au Musée du Louvre, du 11 octobre 2009 au 18 janvier 2010], Paris, 2009, p. 64-79.

LESCHHORN 1993 – W. Leschhorn, *Antike Ären: Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros*, Stuttgart, 1993.

LEWERENTZ 1993 – A. Lewerentz, *Stehende männliche Gewandstatuen im Hellenismus. Ein Beitrag zur Stilgeschichte und Ikonologie hellenistischer Plastik*, Hamburg, 1993.

LOCHMAN 2003 – T. Lochman, *Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votivreliefs aus Phrygien*, Basel, 2003.

MAREK 2003 - C. Marek, *Pontus et Bithynia, die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens,* Orbis provinciarum, Sonderbände der Antiken Welt, Zaberns Bildbände zur Archäologie, Mainz on the Rhine, 2003.

MAREK 2010 – C. Marek, *Geschichte Kleinasiens in der Antike*, Second edition, Munich, 2010.

MASSÉGLIA 2013 – J. Masséglia, *Phrygians in relief: Trends in self-representation*, in: P. J. Thonemann (ed.), *Roman Phrygia. Culture and society, Greek culture in the Roman world*, Cambridge, 2013, p. 95-123.

McLEAN 2002 - B.H. McLean, *An introduction to Greek epigraphy of the Hellenistic and Roman periods from Alexander the Great down to the reign of Constantine, 323 B.C. - A.D. 337*, Ann Arbor, MI, 2002.

MERKELBACH 1995 – R. Merkelbach, *Isis regina - Zeus Sarapis: die griechisch-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt*, Stuttgart, 1995.

PFUHL & MOEBIUS 1977 – E. Pfuhl & H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, vol. 1, Mainz on the Rhine, 1977.

PFUHL & MOEBIUS 1979 - E. Pfuhl & H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, vol. 2, Mainz on the Rhine, 1979.

ROTTLOFF 2006 – A. Rottloff, *Lebensbilder römischer Frauen*, Mainz on the Rhine, 2006.

ŞAHİN 1974 – S. Şahin, *Neufunde von antiken Inschriften in Nikomedeia (Izmit) und in der Umgebung der Stadt*, Münster, 1974.

SCHMIDT 1991 – S. Schmidt, *Hellenistische Grabreliefs, Typologische und chronologische Beobachtungen*, Arbeiten zur Archäologie, Cologne/Vienna, 1991.

SCHWERTHEIM 1980 – E. Schwertheim, *Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung*, part I: *Grabtexte*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 18, Bonn, 1980.

SMITH 2006 - R. R. R. Smith, *Roman portrait statuary, vol. 2: Aphrodisias*, Mainz on the Rhine, 2006.

SMITH & RATTÉ 1998 - R. R. R. Smith, C. Ratté, *Cultural choice and political identity in honorific portrait statues in the second century AD*, JRS 88 (1998), p. 56-93.

SZEWCZYK 2013 – M. Szewczyk, *Portraits de notables à Éphèse et Pergame (IIe siècle av. J.-C. - IIIe siècle ap. J.-C.): perception visuelle et rôle social*, Histoire de l`art 70 (2013), p. 53-62.

UÇANKUŞ 2002 - H.T. Uçankuş, *Phrygia. Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi*, Ankara, 2002.

WAELKENS 1986 – M. Waelkens, *Die kleinasiatischen Türsteine: Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür, Mainz on the Rhine*, 1986.

Fig. 1 - Places in western Asia Minor referred to in the text (by S. Patacı, 2018).

Fig. 2 - The *stele* of Olympia from Magnesia on the Maeander, the museum of Efes, acc. no. 422 (by G. Kan Şahin, 2018).

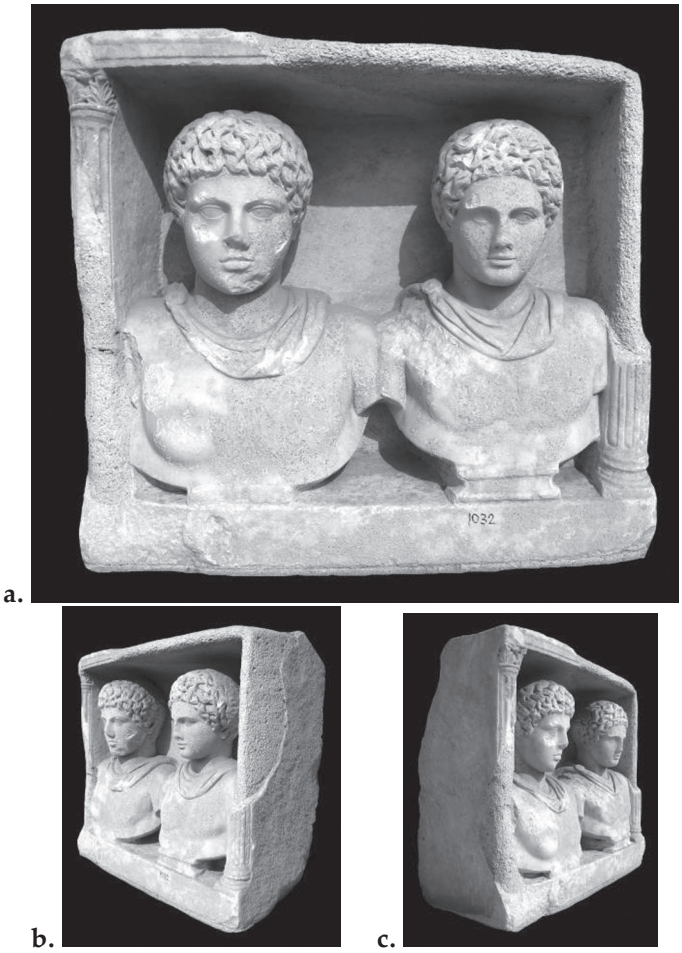

Fig. 3 a-c - A marble tombstone from Nicomedia, the archaeological and ethnographic museum of Kocaeli, acc. no. 1032 (by G. Kan Şahin, 2018).

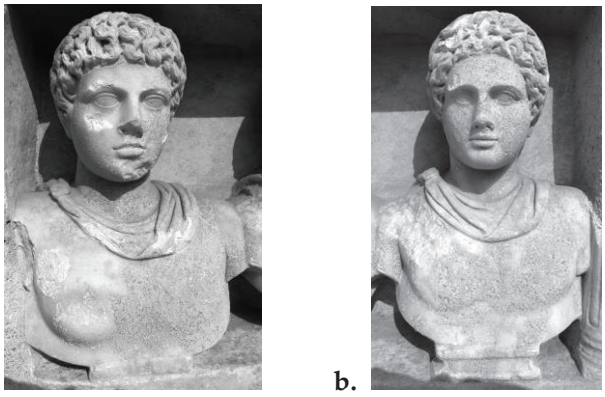

Fig. 4 a, b - Two busts on this tombstone from Nicomedia (by G. Kan Şahin, 2018).

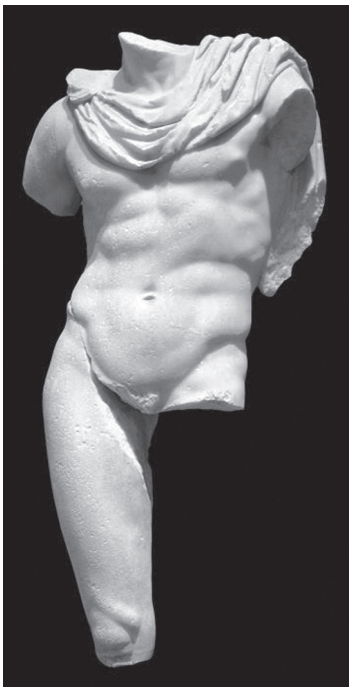

Fig. 5 - The statue of Androclus, the mythical founder of the city of Ephesus, from the fountain of Trajan in Ephesus, second century A.D., the museum of Efes (by G. Kan Şahin, 2018)

Fig. 7 - The statue of Hermes/ Mercury in Sevilla in marble of Paros, mid-second century A.D., Museo Arqueológico de Sevilla (by G. Kan Şahin, 2018).

Fig. 6 - Upper part of Apollo Belvedere, A.D. 120-140, Musei Vaticani, Museo Pio-Clementino, acc. no. 1015 (after AMELUNG 1908, p. 256, no. 92, pl. 12).

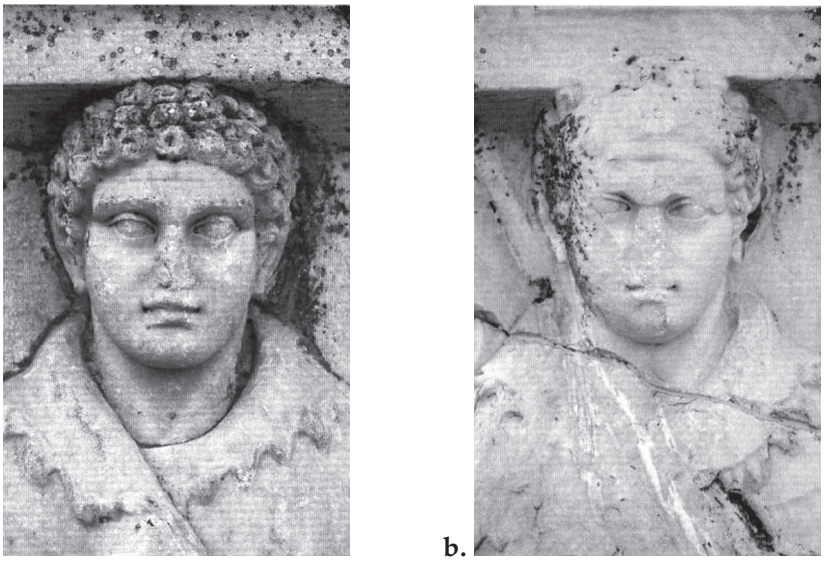

Fig. 8 a, b - Heads of two *herm* figures of youthful *satyrs* in the Curetes street in Ephesus, Hadrianic-early Antonine period (by G. Kan Şahin, 2018).

Fig. 9 - A *stele* with two portrait busts of a couple from the eastern *necropolis* of Nicomedia, the archaeological and ethnographic museum of Kocaeli, acc. no. 603 (after ŞAHİN 1974, p. 47, no. 22, pl. 5).

Fig. 10: The Brescia medallion, *i.e.* a miniature painting on gilded glass medallion from Alexandria mounted on King Desiderius's Cross, Museo di Santa Giulia, Brescia (after ROTTLOFF 2006, p. 59, fig. 27).

Fig. 11: A portrait bust of an aristocratic woman, the Cleveland Museum of Art, John L. Severance Fund, acc. no. 1965.246 (after İNAN & ALFÖLDI-ROSENBAUM 1979, no. 325, pl. 228).

Fig. 12: A *toga contabulata* bust of Alexander Severus, Musei Vaticani (after FEJFER 2008, p. 251-252).

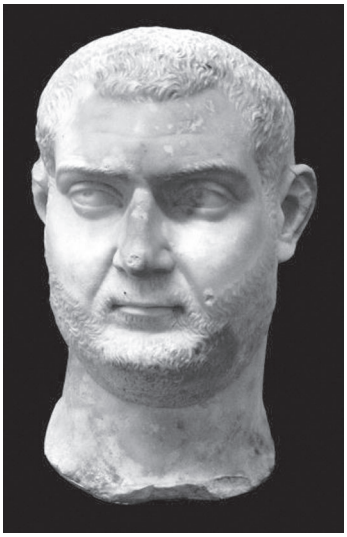

Fig. 13 - The bust of the Roman emperor Balbinus from Ephesus, the museum of Efes (by G. Kan Şahin, 2018).

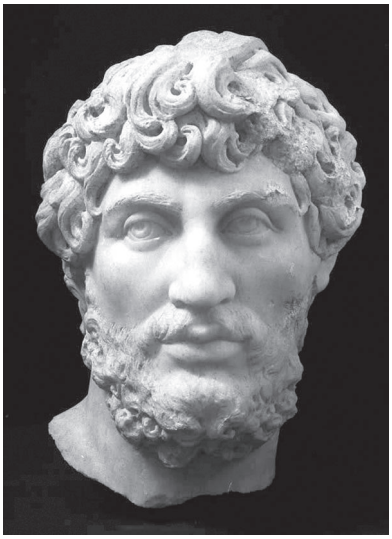

Fig. 15 - An over-lifesize, high-quality portrait head from the Civil Basilica of Aphrodisias, A.D. 160-200, the museum of Aphrodisias (by G. Kan Şahin, 2018).

Fig. 14: A lid of a *sarcophagus* from Nicomedia, A.D. 160-200 (after MAREK 2003, 135, fig. 199).

a.

b.

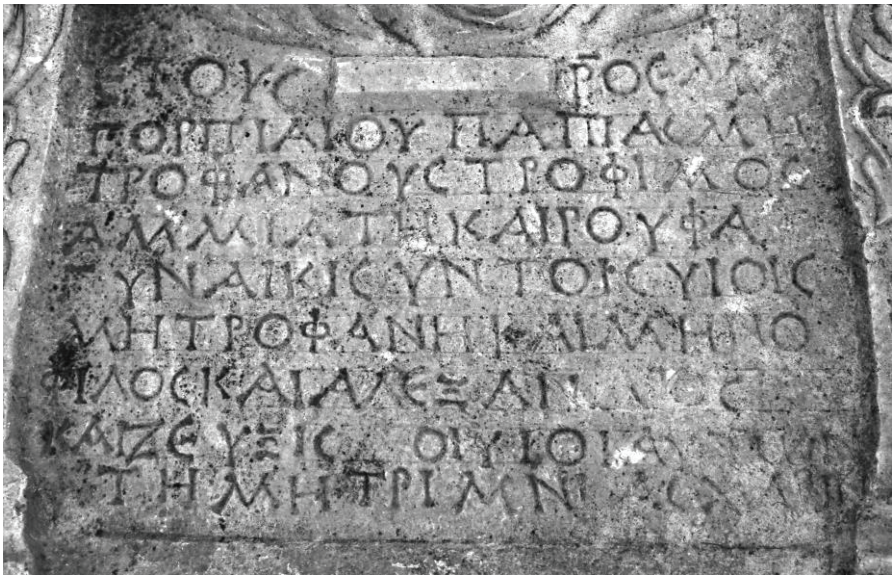

Fig. 16 a, b - The funerary *stele* of Ammiate from Kütahya and its inscription, the archaeological museum of Bursa (by G. Kan Şahin, 2018).

Fig. 17 - The honorific portrait statue of the priest L. Antoninus Claudius Dometeinos Diogenes from Aphrodisias, A.D. *c.* 200, the museum of Aphrodisias, acc. nos. 64-221 (head), 64-222 (body) and 64-277 (base) (by G. Kan Şahin, 2018).

Fig. 18 - A funerary *stele* of in the archaeological museum of Uşak, acc. no. 13.1.1971 (by G. Kan Şahin, 2018).

OVIDIANUM

TOMOS, LE HÉROS FONDATEUR DE TOMIS

Alexandru AVRAM[*]

Cuvinte-cheie: *eroul Tomos, Tomis, epigrame, heroon, monede.*
Keywords: *hero Tomos, Tomis, epigrams, heroon, coins.*

Rezumat: *Autorul analizează două epigrame din Tomis, în care orașul este denumit ἄστυ Τόμοιο adică „orașul lui Tomos". Acestora li se poate adăuga o a treia epigramă de proveniență necunoscută (Dobrogea), deoarece la sfârșitul r. 4 o restituție posibilă sugerată aici este ἐς ἄστυ Τ[όμου]. În sfârșit, o altă inscripție menționează un* heroon *restaurat sub Hadrian cu ocazia restabilirii „libertății" orașului. Acest* heroon *trebuie să fi fost consacrat aceluiași erou, Tomos. Acest erou este reprezentat de asemenea pe monede locale începând cu domnia lui Antoninus Pius. Prin urmare, din toate aceste mărturii epigrafice putem deduce că legenda privitoare la întemeierea cetății Tomis de către un erou numit Tomos, de la care ar fi derivat numele orașului, a devenit în timpul lui Hadrian sau cel mai târziu sub Antoninus Pius legenda de fondare standard, ceea ce explică utilizarea sa în poetica locală. Această nouă legendă a înlocuit o tradiție mai veche și o explicație „etimologică" privitoare la numele Tomis menționat în* Tristia *lui Ovidius (3.9.5-10 și 33-34)*

Abstract: *The author discusses two epigrams from Tomis where this city is called ἄστυ Τόμοιο, i.e. 'Tomos' city'. A third epigram of unknown origin (Dobrudja) can be added because at the end of v. 4 a likely restoration suggested here is ἐς ἄστυ Τ[όμου]. Finally, another inscription mentions a* heroon *restored under Hadrian on the occasion of the re-establishment of the 'liberty' of the city. This* heroon *must have been consacrated to the same hero Tomos. This hero is also represented on local coins starting with the reign of Antoninus Pius. From all this evidence we can, thus, infer that the legend concerning the foundation of Tomis by a hero called Tomos, from whom the name of the city would have been derived, became under Hadrian or at latest under Antoninus Pius the standard foundation story, which explains its use in local poetry. This new story replaced an elder tradition and 'etymological' explanation concerning the name of Tomis mentioned in Ovid's* Tristia *(3.9.5-10 and 33-34).*

[*] Alexandru AVRAM : Le Mans Université, Faculté des Lettres, Langues et Sciences humaines, Avenue Olivier Messiaen, 72085, Le Mans, France ; e-mail : alexandru.avram@univ-lemans.fr.

Un monument **(Fig. 1)** trouvé jadis dans des circonstances inconnues à Enisala (près de Babadag)[1] et portant le texte presque complet d'une épigramme en hexamètres dactyliques a été publié pour la première fois en 1850 par Churchill Babington sur la foi d'une transcription de l'inscription due au capitaine de la marine royale britannique T.A.B. Spratt[2]. Reprise ensuite dans le recueil de Wilhelm von Christ[3], l'inscription connaîtra sa première édition de plus large circulation grâce au célèbre corpus d'épigrammes de Georg Kaibel[4]. Peu de temps après, ce fut le tour de Grigore Tocilescu d'ouvrir sa série d'articles épigraphiques dans les *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* avec une première tranche incluant entre autres l'inscription d'Enisala[5] : vu la difficulté du texte, Tocilescu bénéficia de l'aide de Theodor Gomperz, auquel l'on doit, à vrai dire, la nouvelle édition, qui apporte d'ailleurs quelques améliorations par rapport à celle de Kaibel[6]. La même inscription figure enfin dans le recueil de Werner Peek (GVI 1632) et dans le corpus des inscriptions ayant trait aux médecins produit plus récemment par Éveline Samama[7].

En voici la teneur :

[Α]ἴ τις ἐμὰν μετὰ μοῖραν ἐμὸν βίον | ἐξερεείνῃ, |
[χ]ὥττις ἔην τί τ' ἔρεξα καὶ οὔνομα πατρίδο[ς] | ἀμῆς |
[μ]ανύσει λίθος ἅδε καὶ ἐσσομένοισιν | ἀκουήν· |
4 πάτρα μοι πέλεται ματρόπτολις | Εὐξείνοιο, |
ἄστυ περικλήϊστον ἐϋμμελίαο Τόμο[ιο] |
οὔνομα δ' ἦς Κλαδαῖος, τέχναν δ' ἐδάημ[εν] | ἄνακτ[ο]ς |
Ἱπποκράτους θείοιο καὶ ἐσσομένοισιν | ἀκουήν.

V. 1 : [ἤν] τις *vel* [ε]ἴ τις *vel* [ὅσ]τις, Kaibel ; [α]ἴ τις, Gomperz. – V. 5 : Τομή[του], Gomperz (Peek, Samama, Aparaschivei, Dana) ; Τόμο̣[ιο] (Kaibel, d'après la copie de Spratt, *apud* Babington), confirmé maintenant par une nouvelle inscription (voir ci-dessous). – V. 6 : δεδάημ̣[αι], Kaibel ; δ' ἐδάημ[εν], Gomperz ; ἄνακτος, Peek.

« Si quelqu'un, après ma mort, veut connaître ma vie, qui je fus, ce que j'accomplis et le nom de ma patrie, cette pierre en portera le message même aux générations futures. Ma patrie est la métropole de l'Euxin, la cité très illustre de Tomos à la forte lance. Mon nom était Kladaios et j'avais appris l'art du divin maître Hippocrate, message aux générations futures ».

[1] Le monument se trouve à l'Institut d'archéologie de Bucarest, inv. L 41. Bloc de marbre abîmé vers le coin inférieur droit : ht. = 0,87 m ; larg. = 0,58 m ; ép. = 0,58 ; ht. lettres = 0,02 m. *Epsilon* et *sigma* lunaires.

[2] BABINGTON 1850, p. 130, n° 29.

[3] von CHRIST 1875, p. 85-86, n° 11.

[4] KAIBEL 1878, n° 537, avec des lectures et des restitutions améliorées.

[5] TOCILESCU 1882, p. 38-39, n° 80 (avec fac-similé).

[6] Il se trompe pourtant sur la restitution du dernier mot du vers 5, comme on le verra par la suite.

[7] SAMAMA 2003, p. 196-197, n° 97 (APARASCHIVEI 2010, p. 153-154, n° 5). On en trouvera aussi de brèves références dans JOUANNA 1992, p. 496 ; DANA 2011, p. 188 ; AVRAM & JONES 2011, p. 131-132 ; AVRAM 2013, p. 301, n° 3145 ; AVRAM 2014a, p. 164-165.

Cette épigramme n'a pas été reprise dans le corpus des inscriptions de Tomis (ISM II), sans doute à juste titre, car il est peu probable qu'un Tomitain ait insisté sur son origine s'il était mort et enseveli dans sa ville natale. L'inscription pourrait donc provenir d'une autre cité de la région, fort probablement Istros. Cependant, vu le désir exprimé par le défunt Kladaios de rendre éternel le souvenir de son passage par la vie (« cette pierre en portera le message même aux générations futures », « message aux générations futures ») et de mettre en exergue son savoir-faire en tant que médecin de haut niveau, disciple (de l'école) du « divin maître » Hippocrate, la mention de la patrie aurait pu être censée s'adresser à l'ensemble des passants, et non seulement aux seuls concitoyens de Tomis : l'inscription pourrait tout aussi bien provenir de Tomis même. Il ne reste qu'à déclarer la question ouverte.

Puisque Hippocrate est appelé ἄναξ, Constantin Sandulesco, qui a consacré une étude approfondie à cette épigramme[8], avait estimé à tort que l'entraînement hippocratique aurait dû être acquis soit dans une autre cité (« du sud »), où Kladaios se serait familiarisé avec les traits du dialecte dorien[9], soit à Tomis même. L'argument du dialecte ne tient guère, car il ne s'agit, comme partout dans les épigrammes de l'époque, que d'une simple « question de choix poétique »[10].

En laissant de côté l'intérêt de l'épigramme pour l'histoire de la médecine en Scythie Mineure[11], je me concentrerai dans ce qui suit sur le syntagme ἄστυ περικλήϊστον ἐϋμμελίαο Τόμο[ιο], « la cité très illustre de Tomos à la forte lance » (v. 5). L'on a ici un premier écho d'une légende locale, selon laquelle la cité de Tomis aurait tiré son nom de celui de son héros fondateur. Deux épithètes homériques attirent l'attention : la cité prétendument fondée par Tomos est appelée περικλήϊστον (forme ionienne pour περικλέϊστον), « très illustre », et le héros lui-même est ἐϋμμελίης, « à la forte lance » (cf. *Il*. 4. 47 ; 6. 449 ; *Od*. 3. 400). La première de ces deux épithètes n'a pas de parallèles dans les documents épigraphiques et ne connaît d'ailleurs que deux occurrences dans les sources littéraires : elle figure à deux reprises chez le poète épique tardif Coluthos de Lycopolis[12], et chaque fois dans un contexte homérique. Il est donc possible qu'à Tomis l'on ait inventé à un certain moment[13] une histoire locale, selon laquelle Tomos aurait même participé à la guerre de Troie. Tout ce que l'on peut dire est que l'épithète homérique ἐϋμμελίης démontre que Tomos était perçu comme

[8] SANDULESCO 1980 (cf. Bull. ép. 1980, 332 ; SEG 30, 844 ; 37, 632).

[9] Dans le même sens, APARASCHIVEI 2010, p. 145.

[10] J. & L. ROBERT, Bull. ép. 1980, 332.

[11] Voir, à ce propos, DANA 2008 ; APARASCHIVEI 2010.

[12] Coluth. 275 et 294 (cité dans LSJ).

[13] L'on pourrait en admettre comme *terminus post quem* l'œuvre d'Ovide, pour autant qu'il soit peu probable que le poète exilé à Tomis – lequel met en relation la fondation de cette cité avec l'épopée des Argonautes, et plus précisément avec le découpage du corps d'Absyrtos (*Trist*. 3. 9, 5-10 et 33-34 ; cf. NAWOTKA 1994) – n'ait connu aucun héros portant le nom de Tomos. Pour la multitude des récits de fondation tissés autour de Tomis, voir DANA & DANA 2001-2003, p. 106, et pour les aspects généraux, PRINZ 1979, WEISS 1984, STRUBBE 1984-1986.

porteur de lance[14]. De surcroît, le même héros est connu grâce à ses représentations sur le droit de plusieurs séries monétaires locales à partir du règne d'Antonin le Pieux[15].

Plus récemment, une nouvelle pièce importante est venue s'ajouter à ce dossier. Il s'agit d'un sarcophage daté de la seconde moitié du IIe siècle apr. J.-C., trouvé en 1981 par le regretté Adrian Rădulescu et Constantin Chera dans la cour de l'Institut de Marine « Mircea cel Bătrân » (nécropole romaine de Tomis), mais qui ne fut publié qu'en 2011[16]. Le sarcophage porte dans une *tabula ansata* douze vers et, sous la *tabula ansata*, quatre autres vers d'une épigramme funéraire pour l'acteur Euelpistos, fils de Sôsos, originaire de Byzance, mais installé à Tomis **(Fig. 2a-b)**.

Je reproduis ici le texte, dont les lectures et les interprétations des deux premiers vers ont été changées à la suite des intervention importantes de Gregor Staab et de Johannes Nollé & Marta Oller Guzmán[17] :

Εἰναχίας γαίης προλιπὼν περιώνυμον | ἄστυ
Εἰόνιον τόδ᾽ ἔβην ἱερὸν πέδον, ἄστυ | Τόμοιο·
οὐ βραδὺς εἰς ἀρετὰν οὐδ᾽ εἰς <σ>τε|φάνους ἀμύητος·
ἀλλ᾽ ἐδάην μὲν ἐ|γὼ κροτάφοις ἐπ᾽ ἐμοῖσι φορῆσαι
στέμ|μαθ᾽, ἅ μοι πόρε Μοῦσα θεὰ κατὰ γαῖαν ἅ|πασαν,
εὖ μὲν ἀπανγέλλων τραγικὸν στί|χον, εὖ δὲ ἀείδων·
ἀλλ᾽ ἐπ<ε>ὶ οὖν με πόλις | ξεινηδόχος ἔνθα κατέσχε,
δῶκεν δὲ | φιλίην ἄλοχον, δῶκεν δὲ τέκνοιο γονήν μοι, |
καὶ βίον ἐξετέλεσσα, ὅσον θέτο νήματα Μοιρῶν· |

[14] Il est exclu qu'il s'agisse d'un bûcheron, comme le supposait COOK 1904, p. 78, sans pour autant en produire des preuves. Voir, à ce propos, AMNG I.2, p. 61, n. 3 (K. Regling) ; NAWOTKA 1994, p. 413 ; SCHULTZ 1997. Il est tout aussi impossible que Tomos ait été d'origine thrace, comme le suggérait DANOFF 1962, col. 1426. Pour des noms de héros inventés à partir d'étymologies folkloriques afin d'expliquer des noms de villes, voir J. & L. ROBERT, Bull. ép. 1974, 404 ; ROBERT 1977, p. 10-11 = ROBERT 1989, p. 220-221 = ROBERT 2007, p. 681 ; STRUBBE 1984-1986, p. 270-271 : « aus der Übersicht über die Gründer der Städte geht wiederholt hervor, daß die Volksetymologie bei der Entstehung der Gründungsgeschichten eine bedeutende Rolle gespielt hat: Gordiouteichos hieß das τεῖχος des Heros Gordios, Miletoupolis war die πόλις des Heros Miletos, Temenothyrai wurde vom Namen des Heros Temenos abgeleitet, Tralleis erfand einen eponymen Heros Tralleus, Akmonia einen Heros Akmon, Nakoleia eine Nymphe Nakole, usw. ».

[15] Ces monnaies représentent soit la tête, soit le buste (majoritairement d'un jeune) vers la droite et portent des légendes comme : TOMOC (AMNG I.2, n°s 2571-2574 ; BMC Tomi, n° 6), TOMOC KTICTHC ou KTICTHC TOMOC (AMNG I.2, n°s 2554-2570 ; BMC Tomi, n° 7-8 ; SNG München, n° 487 ; SNG England XI, n° 891), TOMOY HPѠOC (AMNG I.2, n°s 2547-2553 ; SNG England XI, n° 890). Cf. LESCHHORN 1984, p. 381, n° 168 ; SCHULTZ 1997 ; LESCHHORN & FRANKE 2002, p. 295. – Pour des héros « auf offiziellen Münzen der Stadt abgebildet, oft als Krieger mit einem Helm oder einer anderen Bewaffnung », voir STRUBBE 1984-1986, p. 259.

[16] AVRAM & JONES 2011 (C. C. PETOLESCU, *Cronica epigrafică a României, XXXI*, SCIVA 62 [2011], n° 1538 ; AE 2011, 1143 ; EBGR 27 [2014], n° 8 ; SEG 61, 584). Cf. STAAB 2011 ; RUSSELL 2012 (cf. A. AVRAM, Bull. ép. 2012, 391-392 ; 2013, 283) ; ROBU 2014, p. 276 ; NOLLÉ & OLLER GUZMÁN 2016, p. 76-85 (cf. A. AVRAM, Bull. ép. 2017, 365). Pour le défunt, voir AVRAM 2013, p. 78, n°s 752 et 754, SAYAR 2016, p. 294, n° 1. Voir aussi BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 64, avec n. 391 ; AVRAM 2014a, p. 164, n. 21.

[17] STAAB 2011 ; NOLLÉ & OLLER GUZMÁN 2016, p. 76-85.

τύμβον ἔχω δὲ θανὼν ἐρατῷ ἰδίῳ ἐνὶ χώρῳ |
ἀνθεμόεντ᾽ ἀνὰ χῶρον, ὅπου καλὰ κλήμα|τα Βάχχου·
ἦλυθα δ᾽ εἰς Ἀΐδην, προλιπὼν | ἐμὰ δώματα τέκνῳ.
ὡς μή τίς με θανόντα κακῶς ῥέξειε πολείτης· |
λοιπὸν ἀνανκαῖόν σε μαθεῖν, παροδεῖτα κράτιστε, |
οὔνομά μοι τί πότ᾽ ἐστι, πόλις δέ με γείνατο ποία· |
Εὐέλπιστον Σώσου με Βυζάντιον εἶπο<ν> ἅπαντες

V. 1/2 : Εἰναχίας γαίας προλιπόντι ἐπώνυμον ἄστυ | Εἰόνιον, τόδε σῆμ᾽ ἱερὸν πέδον, *edd. pr.* ; Εἰναχίας γαίης προλιπὼν περιώνυμον ἄστυ | εἰόνιον τόδ᾽ ἔβην ἱερὸν πέδον, Staab ; Εἰόνιον, Nollé & Oller Guzmán.

« Quand j'eus quitté l'illustre ville de la terre d'Inachos, je posai pied sur ce sol sacré, terre d'Iô, dans la ville de Tomos. Pour atteindre l'excellence, je n'étais pas indolent, ni n'étais profane pour ce qui concerne les couronnes ; au contraire, je m'entendais à porter au front les guirlandes que la divine Muse m'a fait obtenir, sur la terre entière, pour mon talent à déclamer le vers tragique, pour mon talent à le chanter.

Mais puisque c'est ici, donc, que la cité hospitalière m'a retenu, m'a donné ma chère épouse, m'a donné aussi d'engendrer un enfant, (c'est ici) aussi (que) j'ai achevé la mesure de vie que m'avaient assignée les fils des Moires. Défunt, j'ai mon tombeau sur un aimable coin de terre, une terre couverte de fleurs où (passent) les beaux sarments de Bacchos. Je suis parti dans l'Hadès en laissant mes demeures à mon enfant. Qu'aucun citoyen ne puisse, après ma mort, me porter tort.

Pour finir, il te faut apprendre, noble passant, quel est mon nom et quelle est la cité qui m'a donné le jour : Euelpistos fils de Sôsos, de Byzance, c'est ainsi que tout le monde m'a appelé. » (Traduction de B. Puech, AE, légèrement remaniée).

Je me permets de renvoyer à l'*editio princeps* du document, à la note de Thom Russell[18] pour les aspects fascinants révélés par cette épigramme concernant l'*aition* autour de la fondation de Byzance, « pays d'Inachos », de même qu'au commentaire approfondi produit récemment par Johannes Nollé et Marta Oller Guzmán sur la carrière d'Euelpistos[19]. Je ne retiendrai ici que la référence à la patrie d'adoption d'Euelpistos, « la cité de Tomos », ἄστυ Τόμοιο, comme dans l'épigramme du médecin Kladaios[20]. Comme il a été dit plus haut, l'épigramme d'Euelpistos date, sur la foi de ses caractères paléographiques, de la seconde moitié du IIe siècle apr. J.-C., alors que les séries monétaires portant l'image du héros Tomos commencent à l'époque d'Antonin le Pieux. C'est, par conséquent, peut-être à l'époque de cet empereur que la version sur la fondation de Tomis par le héros éponyme Tomos se serait imposée aux dépens d'autres traditions

[18] RUSSELL 2012.

[19] NOLLÉ & OLLER GUZMÁN 2016, p. 76-85.

[20] À noter en passant que le supplément suggéré jadis par G. Kaibel dans cette épigramme (génitif épique Τόμο[ιο], et non Τομή[του], comme pour les éditeurs ultérieurs) est maintenant confirmé par notre nouvelle inscription.

locales[21], dont peut-être celle autour du corps découpé d'Absyrtos par Médée pendant sa fuite avec Jason (τομή, « coupure », τόμος, « morceau coupé », d'où le nom de Tómις), à laquelle la popularité d'Ovide (*Trist*. 3. 9, 5-10 et 33-34)[22] aurait assuré un certain succès. Peut-on être plus précis sur ce point ?

Une inscription – fragmentaire, il est vrai – découverte à Topraisar, près de Constanţa, mais en provenance sûrement de la ville[23], se réfère à la construction d'un édifice couvert d'une toiture (sans doute une *stoa*) devant l'autel de l'*hérôon* ([π]ρὸς τῷ βωμῷ τοῦ ἡρῴου, l. 6) « une fois la liberté restaurée » ([ἀποκαθ]εσταμήνης τῆς ἐλευθερίας, l. 5). Cette dernière expression, qui laisse entendre qu'il s'agit d'une « restauration », et non d'un octroi sans précedent, ne peut être comprise que comme référence à la « liberté » accordée sous le règne d'Hadrien, lorsque Tomis redevint, selon toute vraisemblance, une *ciuitas libera et immuni*s. En effet, Tomis était vers le milieu du Ier siècle apr. J.-C. la ville de résidence du gouverneur de Mésie Inférieure[24], ce qui suggère qu'elle bénéficiait déjà d'un statut plutôt favorable[25]. D'autre part, Hadrien sera plus tard honoré, comme d'ailleurs à Lesbos[26], comme Ἐλευθ[έρι]ος, Ὀλύμπ[ιος] et [Σ]ωτήρ[27], ce qui invite à supposer qu'entre-temps, très probablement sous Vespasien, ce statut avait été aboli, pour être ensuite rétabli par Hadrien[28]. Notre inscription confirme donc cet enchaînement dans l'histoire constitutionnelle de Tomis.

L'écho de la « restauration de la liberté » semble avoir déterminé les autorités locales à ériger à cette occasion un nouvel édifice, semble-t-il, assez

---

[21] NAWOTKA 1994, p. 415 : « this hero and the legend of his role in the foundation of Tomis may be traced to the time of Antoninus Pius ».

[22] Cf., dernièrement, BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 12.

[23] AVRAM 2014a, p. 162-167, n° 2.

[24] ISM I 67, l. 54 (= 68, l. 54) : la délégation venue d'Istros rencontre le gouverneur Tullius Geminus (*ca*. 50–53) ἐν Τόμει. En revanche, PISO 2014 suggère Durostorum comme siège du gouverneur, ce qui est pourtant loin d'être acquis.

[25] Voir, pour le statut de Tomis, HAENSCH 1997, p. 332-333. Ce savant estime entre autres que « seit republikanischer Zeit soll die Stadt civitas foederata gewesen sein ». Il n'y en a pour autant aucune preuve, ce qui rend une telle supposition peu probable. Je ne connais, d'autre part, aucun exemple de *ciuitas foederata* comme résidence d'un gouverneur. Il y a, bien au contraire, de telles « capitales » installées dans des *ciuitates liberae* (*ibidem*, p. 372-373). Pour autant que le *foedus* de Rome avec Callatis ait été très probablement renouvelé sous Auguste et que la « seconde fondation de la cité », attestée à Istros (Histria), date à peu près de la même époque (voir AVRAM 1998), il est à mon avis beaucoup plus probable que l'on ait, dans ces mêmes circonstances, octroyé à Tomis ce statut juridique privilégié. Même si Tomis n'était pas encore la ville la plus importante de la région, il convient de rappeler que « auch im Osten des Reiches mit dem für die griechischen Städte so wichtigen Titelwesen wurden die Statthaltersitze als solche nicht bevorzugt » (HAENSCH 1997, p. 373). Voir aussi une monnaie datant de l'époque d'Auguste et portant la légende OMONOIA ЄΛЄΘΗΡΙΑ (*sic*) sur le droit et TO-MI-TѠ-N sur le revers (AMNG I.2, n° 2576 ; à ce propos, ARDEVAN 2010).

[26] IG XII.2, 185, 191 (Ἐλευθερίῳ, Ὀλυμπίῳ, Σωτῆρι), 192-197 et Suppl. 53 (Ἐλευθερίῳ, Ὀλυμπίῳ).

[27] IGR I 647 = ISM II 47 ; cf. SUCEVEANU 1977, p. 47.

[28] Selon l'hypothèse convaincante de SUCEVEANU 1975. Voir aussi SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 27-28 et 41 ; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 42-44.

imposant[29], dans l'*hérôon*. À qui était consacré cet *hérôon* ? Mon hypothèse est qu'il s'agit justement de l'éponyme mythique Tomos et qu'il conviendrait, par conséquent, de voir un lien direct entre la « restauration de la liberté » sous Hadrien Ἐλευθέριος, Ὀλύμπιος et Σωτήρ et la promotion de la tradition autour de Tomos au rang de « doctrine officielle » à Tomis, partagée donc par les autorités[30] : ce qui, du coup, expliquerait l'apparition, tout juste après, sous Antonin le Pieux, des frappes monétaires déjà mentionnées à la représentation du héros.

J'estime que ce dossier déjà riche en témoignages du héros Tomos peut être complété d'une nouvelle pièce. Il s'agit d'une inscription très abîmée de provenance inconnue (Dobroudja), figurant dans les collections de l'ancien Musée national des antiquités de l'Institut d'archéologie de Bucarest **(Fig. 3)**[31]. Le bloc porte une épigramme publiée par Werner Peek en 1964[32] – une édition sévèrement critiquée dans le Bulletin épigraphique, comme on le verra – mais qui, depuis lors, ne semble plus avoir attiré l'attention des savants. Peek datait l'épigramme du Ier ou du IIe siècles apr. J.-C. et proposait le texte suivant :

[Στήσα]ς τοὺς τροχα[λοὺς βαιὸν]
πόδας, ὦ παροδε[ῖτα],
[μὴ ᾽π]οστῇς, ἀλλὰ μ̣[νήμα]-
τος ἐνπελάσ[αι]·
[᾽Ιουλι]ανὸς γὰρ ἐγώ, ζή[σας ἐτέ]-
[ω]ν δεκάδας τρ[εῖς]·
[πατρί]δος ἐκ Τεμύ[ρας δ᾽ ἦλ]-
[θο]ν ἐς ἄστυ τ[όδε],
[ἐξαέτ]ης τότ᾽ ἐὼν καὶ π̣[αιδευ]-
[θε]ὶς ὑπ᾽ ἀδελφῶν,
[ὅππῃ] κ̣αὶ γαύρου μοῖραν̣ [ἔπειτ᾽]
ἔλαχον,
[βουλῆ]ς καὶ δήμοιο ἔχων [ἀπό]-
[λ]αυσιν ἁπάντων
- -
- - - - - - - - - - - -

L. 9 : ligature N + K. – L. 13 : ligature Δ + H. – L. 15 : traces indistinctes de la partie supérieure de quelques lettres vers le milieu de la ligne.

[29] Pour les détails concernant l'architecture de cet édifice que l'on peut tirer des lignes fragmentaires du document, voir mes considérations dans l'article cité à la note 23.

[30] Il n'est pas sans intérêt de rappeler que dans les cités d'Asie Mineure les récits de fondation ont fait leur apparition, dans leur grande majorité, au IIe siècle apr. J.-C., et surtout après la mise en place du *Panhellènion* par Hadrien en 131 : ROBERT 1937, p. 248 ; STRUBBE 1984-1986, p. 280 ; JONES 2006, surtout p. 154-155.

[31] Inv. L 320. Bloc en calcaire brisé à gauche et en bas : ht. = 1,24 m ; larg. = 0,60 m ; ép. = 0,25 m. Inscription très effacée.

[32] PEEK 1964, p. 132-133, n° 24 (SEG 25, 807). Les vers sont disposés chacun sur deux lignes, dont la seconde, plus courte, est toujours centrée par rapport à la précédente. Puisqu'il s'agit d'un choix technique très fréquent dans l'épigraphie tomitaine d'époque impériale (voir ISM II 175, 188, 328, 361, 366, 368, 369, 384, 493, de même que l'épigramme pour Kladaios commentée *supra*), il ne reste qu'à en tirer un argument supplémentaire, sinon décisif, pour la provenance tomitaine de cette inscription à lieu de découverte inconnu. La fin de chaque vers est marquée par des *hederae*.

Peek renvoyait, pour les différents clichés fournis par cette poésie, à GVI 1298, v. 2 ; 1303, v. 1 ; 1310, v. 1-2 ; 1317, v. 1 ; 1323, v. 1 ; 1325, v. 1 ; IGBulg III.1 1484 (= V 5537). Il estimait en outre qu'au troisième vers, [Ἰουλι]ανός remplissait mieux la lacune que [Αἰλι]ανός (mais le nom choisi ne peut être accepté qu'à titre d'exemple, car il y a nombre d'autres possibilités). Pour les v. 6-7, l'éditeur commentait : « V. 6 meint wohl nur: „wo ich auch die Stellung eines geachteten Bürgers (eines Honoratioren) errang", und der folgende Vers bezieht sich dann auf Ämter bzw. Ehrungen, die dem Verstorbenen von βουλή und δῆμος zuteil geworden sind. ἁπάντων hat schwerlich allein gestanden, sondern wird durch einen Begriff wie καλῶν (im Sinne von τιμῶν) oder ἐντίμων erläutert gewesen sein ». Il proposait enfin quelques variantes de restitution pour la fin de l'épigramme.

Il est pourtant pour le moins bizarre que Peek n'ait pas expliqué son supplément à la l. 7 (v. 4), ἐκ Τεμύ[ρας], d'autant plus que j'avoue avoir été incapable – tout comme Jeanne et Louis Robert d'ailleurs – de retrouver, où que ce soit, un tel toponyme[33]. Il vaut donc mieux renoncer à un tel fantôme et privilégier, éventuellement, une nouvelle coupe : j'y verrais volontiers ἔκ τε Μυ[- -]. Dans ce dessein, j'estime qu'il serait séduisant de restituer ἔκ τε Μυ[σῶν] et d'en comprendre la Mysie d'Asie Mineure, en pensant notamment à Cyzique, sa ville la plus importante[34].

D'autre part, fort des analogies fournies par les épigrammes pour le médecin Kladaios et l'acteur byzantin Euelpistos, fils de Sôsos, commentées ci-dessus, je suggère, à la ligne suivante, à la fin du vers, presque sans crainte de tomber dans l'erreur, ἄστυ Τ[όμου], ce qui ferait une parfaite fin pour le second hémistiche du pentamètre (– ⏑ ⏑ –). Je restitue, par conséquent, le texte de cette épigramme de la manière suivante (division par vers) :

[Στήσα]ς τοὺς τροχα[λοὺς βαιὸν] | πόδας, ὦ παροδε[ῖτα], |
[μὴ ’π]οστῇς, ἀλλὰ μ[νήμα]|τος ἐνπελάσ[αι]· |
[.....]ανὸς γὰρ ἐγώ, ζή[σας ἐτέ|ω]ν δεκάδας τρ[εῖς]· |
4 [πατρί]δος ἔκ τε Μυ[σῶν? δ’ ἦλ|θο]ν ἐς ἄστυ Τ[όμου], |
[ἐξαέτ]ης τότ’ ἐὼν καὶ π[αιδευ|θε]ὶς ὑπ’ ἀδελφῶν, |
[ὅππῃ] κ̣αὶ γαύρου μοῖραν [ἔπειτ’] | ἔλαχον, |
[βουλῆ]ς καὶ δήμοιο ἔχων [ἀπό|λ]αυσιν ἁπάντων
- -

Et je traduis :

« Arrêtant un peu tes pieds qui courent, ô passant, ne t'éloigne pas, mais approche-toi du tombeau. Car c'est moi, [- -]anus, qui ai vécu trois décennies. Ayant comme patrie la (terre des) My[siens ?], je me suis rendu dans la cité de T[omos], alors âgé de six ans et élevé par mes frères, où j'ai obtenu ensuite le rang d'un citoyen honorable, ayant la jouissance du Conseil et du peuple de tous - - »

[33] J. & L. ROBERT, Bull. ép. 1966, 261 : « Mais il n'a pas un mot pour expliquer ou rappeler ce qu'est la ville – apparemment illustre – de Τεμύρα qu'il introduit. Aucune ville de ce nom n'est connue, nous semble-t-il ».

[34] Voir, pour un ressortissant de cette cité à Tomis, ISM II 366. Pour les relations entre Cyzique et l'espace pontique, voir AVRAM 2014b.

À la suite de ces changements, il convient d'attribuer définitivement cette épigramme à Tomis et de la dater du IIe siècle apr. J.-C., peut-être plus exactement, de la seconde moitié du même siècle, comme l'épigramme d'Euelpistos de Byzance. Le défunt devrait être très probablement un ressortissant de Mysie qui, installé à Tomis à l'âge tendre de six ans et élevé par ses frères, serait ensuite parvenu à se voir octroyer la citoyenneté tomitaine (« la jouissance du peuple »)[35], voire à joindre la couche des *honoratiores* (γαῦρος au sens positif de « splendide » et μοῖρα, ici « respect », « estime », cf. *LSJ*, *s. v.*, IV.2) et, à ce titre, le Conseil (βουλή) de la cité de Tomis. Ou plus exactement, « de Tomos », *dixit poeta*.

Voilà donc trois occurrences quasiment contemporaines du syntagme ἄστυ Τόμοιο (ou Τόμου) dans les poésies de l'époque[36]. Au vu des particularités de style, ces épigrammes ne semblent pas être les productions du même poète : ce qui fournirait un atout majeur à l'hypothèse qu'à l'époque des derniers Antonins, la légende selon laquelle il y aurait eu jadis un éponyme portant le nom de Tomos, duquel on aurait tiré le nom de la ville, était devenue assez populaire à Tomis pour que les poètes locaux en fissent un cliché[37].

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

AE – L'Année épigraphique. Paris.

AMNG I.2 – B. Pick et K. Regling, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands*, I. *Dacien und Moesien*, fasc. 2., Berlin, 1910.

BMC Tomi – R.S. Poole, *A Catalogue of the Greek Coins of the British Museum. Catalogue of Greek Coins: The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, etc.*, Londres, 1877 [section Tomi, p. 54-64].

Bull. ép. – Bulletin épigraphique, annuellement dans la Revue des études grecques, Paris.

EBGR – A. Chaniotis [*et al.*], Epigraphic Bulletin for Greek Religion, annuellement dans Kernos, 1991 –.

GVI – W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften*, Berlin, 1955.

IG – *Inscriptiones Graecae*. Berlin, 1903–.

IGBulg – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. I–V, Sofia, 1956-1997 (vol. I², Sofia, 1970).

IGR – R. Cagnat [*et al.*], *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, vol. I, III–IV, Paris, 1906-1927.

[35] Pour la double citoyenneté dans les cités pontiques, voir DANA 2012, avec, entre autres, beaucoup d'exemples de Tomis.

[36] Il n'y a apparemment rien à faire du vers 7 (l. 13) de l'épigramme ISM II 368, où la restitution suggérée par Werner Peek (ἦλυθον εἰ[ς Τομέως] πολυκύδ[ιστον πόλι]ν) semble s'imposer : d'où un nominatif poétique Τομεύς. Voir aussi Τομεύς comme nom poétique de la ville dans ISM II 188, peut être aussi dans l'épigramme fragmentaire publiée dans BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009, p. 396-398, n° A.4 (AE 2009, 1216 ; SEG 59, 792). Pour (προ)λιπὼν – ἦλυθον (*vel simile*), voir les exemples recueillis dans PEEK 1977, p. 115.

[37] Je remercie chaleureusement de leur aide dans la préparation de cet article M. Denis Feissel (Collège de France) et M. Florian Matei Popescu (Institut d'archéologie de Bucarest).

ISM I – D.M. Pippidi, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine*, vol. I. *Histria şi împrejurimile*, Bucarest, 1983.

ISM II – I. Stoian, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine*, vol. II. *Tomis şi teritoriul său*, Bucarest, 1987.

LIMC – *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, Zurich / Munich, 1981-1999 ; *Supplementum*, 2009.

LSJ – H.G. Liddell, R. Scott et H.S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, [9]1940.

RE – *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1894-2000.

SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Leyde, puis Amsterdam, ensuite à nouveau Leyde, 1923-1971, 1979–.

SNG England XI – W. Stancomb, *Sylloge nummorum Graecorum. England*, vol. XI. *The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000.

SNG München – H. Küthmann et U. Pause-Dreyer, *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. München. Staatliche Münzsammlung*, fasc. 7. *Taurische Chersonnes (Nr. 1-62), Sarmatien (Nr. 63-106), Dacia (Nr. 107-129), Moesia Superior (Nr. 130-227), Moesia Inferior (Nr. 228-512)*, Berlin, 1985.

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Cologne.

Auteurs

APARASCHIVEI 2010 – D. Aparaschivei, *Being a Physician in Moesia Inferior*, Dacia N.S. 54 (2010), p. 141-156.

ARDEVAN 2010 – R. Ardevan, *Tomis sous Auguste. Une approche numismatique*, dans : M. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeţ et V. Bottez (éds), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 587-591.

AVRAM 1998 – A. Avram, *P. Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*, dans : G. R. Tsetskhladze (éd.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Historia, Einzelschriften, 121, Stuttgart, 1998, p. 115-129.

AVRAM 2013 – A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Colloquia Antiqua, 8, Louvain / Paris / Walpole, MA, 2013.

AVRAM 2014a – A. Avram, *Die 'Freiheit' von Tomis in der Kaiserzeit*, dans : V. Cojocaru et C. Schuler (éds), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit, Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanţa, 20.-24. September 2010*, Stuttgart, 2014, p. 161-172.

AVRAM 2014b – A. Avram, *Cyzique et la mer Noire*, dans : M. Sève et P. Schlosser (éds), *Cyzique, cité majeure et méconnue de la Propontide antique*, Centre de recherche universitaire lorrain d'histoire, Université de Lorraine, 51, Metz, 2014, p. 225-251.

AVRAM & JONES 2011 – A. Avram et C. Jones, *An Actor from Byzantium in a New Epigram from Tomis*, ZPE 178 (2011), p. 126-134.

BABINGTON 1850 – C. Babington, *On Various Greek Inscriptions from Telos, Cos, Attalia, and the Region of the Black Sea, Copied by Captain Spratt, RN*, Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom, N.S. 18, Londres, 1850.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009 – M. Bărbulescu et L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constantza, I.*, Pontica 42 (2009), p. 389-407.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu et M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric şi arheologic – Historical and Archaeological Commentary*, Constanţa, 2012.

von CHRIST 1875 – W. von Christ, *Weickum's Inschriftensammlung aus der Türkei*, Sitzungsberichte der Königlich-Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München, Philosophisch-philologische Klasse, 1, Munich, 1875.

COOK 1904 – A.B. Cook, *Zeus, Jupiter and the Oak*, Classical Review 18 (1904), 1, p. 75-89.

DANA 2008 – M. Dana, *Les médecins du Pont-Euxin à l'étranger : une „itinérance du savoir"*, Classica et Christiana 3 (2008), p. 109-130.

DANA 2011 – M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Ausonius, Scripta Antiqua, 37, Paris / Bordeaux, 2011.

DANA 2012 – M. Dana, *Pontiques et étrangers dans les cités de la mer Noire*, dans : A. Heller et A.-V. Pont (éds), *Patrie d'origine et patries électives : les citoyennetés multiples dans le monde grec d'époque romaine, Actes du colloque international de Tours, 6-7 novembre 2009*, Ausonius, Scripta Antiqua, 40, Paris / Bordeaux, 2012, p. 249-266.

DANA & DANA 2001-2003 – M. Dana et D. Dana, *Histoires locales dans le Pont-Euxin ouest et nord. Identité grecque et construction du passé*, Il Mar Nero 5 (2001-2003), p. 91-111.

DANOFF 1962 – C. Danoff, *Tomi*, dans : RE, Suppl. IX (1962), col. 1397-1428.

HAENSCH 1997 – R. Haensch, Capita provinciarum. *Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, Kölner Forschungen, 7, Mayence, 1997.

JONES 2006 – C.P. Jones, *A Letter of Hadrian to Naryka in Eastern Locris*, Journal of Roman Archaeology 19 (2006), p. 151-162.

JOUANNA 1992 – J. Jouanna, *Hippocrate*, Paris, 1992.

KAIBEL 1878 – G. Kaibel, *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, Berlin, 1878.

LESCHHORN 1984 – W. Leschhorn, *'Gründer der Stadt'. Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*, Palingenesia, 20, Stuttgart, 1984.

LESCHHORN & FRANKE 2002 – W. Leschhorn et P. R. Franke, *Lexikon der Aufschriften auf griechischen Münzen*, I. *Geographische Begriffe, Götter und Heroen, mythische Gestalten, Persönlichkeiten, Titel und Beinamen, Agonistik, staatsrechtliche und prägerrechtliche Formeln, bemerkenswerte Wörter*, Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philologisch-historische Klasse, 304, Vienne, 2002.

NAWOTKA 1994 – K. Nawotka, *Ovid, Tomos, and the Name Tomis*, dans : C. Deroux (éd.), *Studies in Latin Literature and Roman History*, vol. VII, Coll. Latomus, 227, Bruxelles, 1994, p. 406-415.

NOLLÉ & OLLER GUZMÁN 2016 – J. Nollé et M. Oller Guzmán, *Foreigners and the Foreign in some Black Sea Area Epigrams: Towards a Corpus of the Epigrams of the Black Sea Region*, dans : V. Cojocaru et A. Rubel, en collaboration avec D. Stah et T. Castelli (éds), *Mobility in Research on the Black Sea Region, The Proceedings of the International Symposium (Iaşi, July 5-10, 2015*), Pontica et Mediterranea VI, Cluj-Napoca, 2016, p. 73-100.

PEEK 1964 – W. Peek, *Griechische Epigramme aus Rumänien*, StCl 6 (1964), p. 119-136.

PEEK 1977 – W. Peek, *Compositis componendis. Grabepigramm eines Bithyniers in Tomis*, StCl 17 (1977), p. 113-116.

PISO 2014 – I. Piso, *Le siège du gouverneur de Mésie inférieure*, dans : V. Cojocaru, A. Coşkun et M. Dana (éds), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods, The Proceedings of the International Symposium (Constanţa, July 8-12, 2013)*, Pontica et Mediterranea, III, Cluj-Napoca, 2014, p. 489-504.

PRINZ 1979 – F. Prinz, *Gründungsmythen und Sagenchronologie*, Zetemata, 72, Munich, 1979.

ROBERT 1937 – L. Robert, *Études anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Paris, 1937.

ROBERT 1977 – L. Robert, *La titulature de Nicée et de Nicomédie. La gloire et la haine*, Harvard Studies in Classical Philology 81 (1977), p. 1-39.

ROBERT 1989 – L. Robert, *Opera minora selecta*, vol. VI, Amsterdam, 1989.

ROBERT 2007 – L. Robert, *Choix d'écrits* (éd. D. Rousset), Paris, 2007.

ROBU 2014 – A. Robu, *Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin. Histoire et institutions*, Berne et autres, 2014.

RUSSELL 2012 – T. Russell, *'The Land of Inachus'. Byzantium's Early Coinage and Two Bosporus Toponyms*, ZPE 180 (2012), p. 133-138.

SAMAMA 2003 – É. Samama, *Les médecins dans le monde grec. Sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical*, Hautes études du monde gréco-romain, 31, Genève, 2003.

SANDULESCO 1980 – C. Sandulesco, *Un médecin de l'école hippocratique à Tomis*, dans : M. D. Grmek (éd.), *Hippocratica, Actes du colloque hippocratique de Paris (4-9 septembre 1978)*, Paris, 1980, p. 433-438.

SAYAR 2016 – M. H. Sayar, *Die Beziehungen der Bevölkerung der griechischen Poleis des Propontis-Gebietes und der westpontischen Küste von der hellenistischen Zeit bis zum Ende der römischen Kaiserzeit*, dans : V. Cojocaru et A. Rubel, en collaboration avec D. Stah et T. Castelli (éds), *Mobility in Research on the Black Sea Region, The Proceedings of the International Symposium (Iaşi, July 5-10, 2015)*, Pontica et Mediterranea, VI, Cluj-Napoca, 2016, p. 289-300.

SCHULTZ 1997 – S. Schultz, *Tomos*, dans : LIMC, vol. VIII.1 (1997), p. 46.

STAAB 2011 – G. Staab, *Das Grabepigramm des Euelpistos aus Tomi*, ZPE 179 (2011), p. 97-102.

STRUBBE 1984-1986 – J. H. M. Strubbe, *Gründer kleinasiatischer Städte. Fiktion und Realität*, Ancient Society 15-17 (1984-1986), p. 253-304.

SUCEVEANU 1975 – A. Suceveanu, *În legatură cu statutul juridic al oraşului Tomis în epoca romană*, Pontica 8 (1975), p. 115-124.

SUCEVEANU 1977 – A. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană, secolele I-III e. n.*, Bucarest, 1977.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 – A. Suceveanu et A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.

TOCILESCU 1882 – G. Tocilescu, *Inschriften aus der Dobrudscha*, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn 6 (1882), p. 1-52.

WEISS 1984 – P. Weiß, *Lebendiger Mythos. Gründerheroen und städtische Gründungstraditionen im griechisch-römischen Osten*, Würzburger Jahrbücher für Altertumswissenschaft N.F. 10 (1984), p. 179-208.

Fig. 1 - Épigramme pour le médecin Kladaios de Tomis. Institut d'archéologie de Bucarest, inv. L 41 (photo Florian Matei Popescu).

Fig. 3 - Épigramme pour un étranger établi à Tomis. Institut d'archéologie de Bucarest, inv. L 320 (photo Florian Matei Popescu).

a.

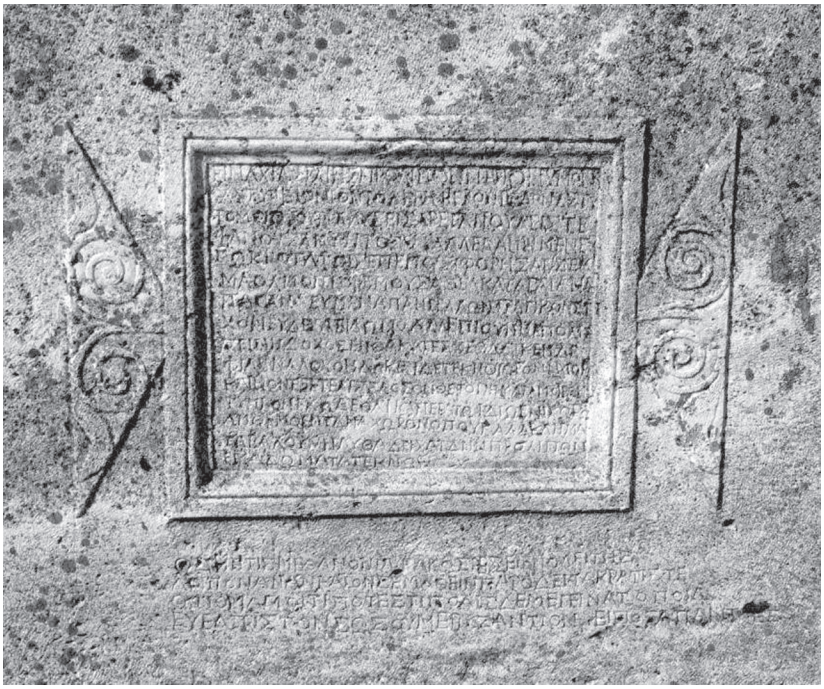

b.

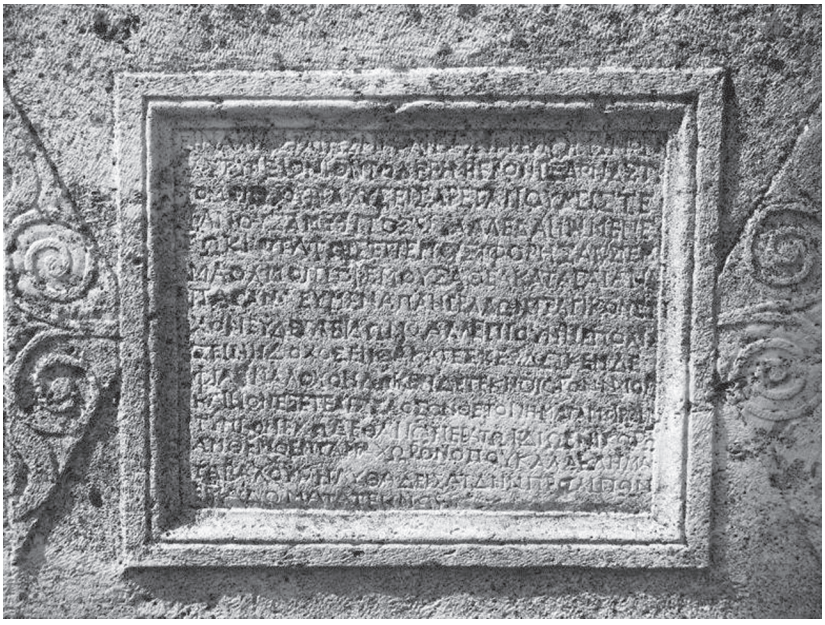

Fig. 2 - Épigramme pour l'acteur Euelpistos, fils de Sôsos, de Byzance. Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constanța (MINAC), inv. 31702 (photos Oltița Țiței, MINAC) : a – vue d'ensemble de la face inscrite du sarcophage ; b – détail de l'inscription figurant dans la *tabula ansata*.

POETRY AS HISTORICAL ARGUMENT: OVID IN CANTEMIR

Ioana COSTA[*]

Cuvinte-cheie: *Dimitrie Cantemir, Ovidius, istorie, poezie, Dacia.*
Keywords: *Dimitrie Cantemir, Ovid, history, poetry, Dacia.*

Rezumat: Dimitrie Cantemir menţionează în repetate rânduri, în lucrările sale compuse în limba latină (e.g. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus, Historia Moldo-Vlachica, Descriptio Moldaviae*), versurile ovidiene 4.9.75-78 din *Epistulae ex Ponto*, în contextul discuţiie privind originea neamului său. Citatele sunt interesante deopotrivă prin relevanţa/irelevanţa lor ca argumente istorice şi prin statutul de tradiţie indirectă.

Abstract: Dimitrie Cantemir repeatedly mentions in his Latin works (e.g. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus, Historia Moldo-Vlachica, Descriptio Moldaviae*) the verses 4.9.75-78 of Ovid's *Epistulae ex Ponto*, aiming to emphasize ancient arguments related to the origin of his people. The quotations are relevant both from the standpoint of their value as historical arguments and as indirect text transmission.

In the works written in Latin on Romanian history (*De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus, Historia Moldo-Vlachica, Descriptio Moldaviae*), Dimitrie Cantemir unsurprisingly approaches the topic of the origin of his people. Either from the standpoint of ethnonyms, place names or ethogenesis, the poet exiled in Tomi during the first decades of the first Christian century is a milestone in the bibliography quoted by Cantemir and in his own opinion that is attentively articulated. The main references to Ovid's poetry are to be subsumed to four directions: the episode related with general Flaccus, the name of the place he was exiled to (*Tomoi*), the name *Bassarabia*, the geographical evidence that seems to commemorate the poet (*Lacul Ovidului*, „The Lake of Ovid").

[*] Ioana COSTA: University of Bucharest, str. Edgar Quinet 5-7, e-mail: ioana.costa@lls.unibuc.ro.

1. Flaccus

The elucidation of the ethnonym throughout the episode built around the general Flaccus is included in *De antiquis nominibus* at page 146 of the manuscript. The debate is generated by the historian mentioned in the text of Cantemir as Eneas Sylvius: he is Enea Silvio Bartolomeo Piccolomini (in Latin: *Aeneas Silvius Bartholomeus*), pope from 1458 to 1464, under the name Pius the Second.

The enactment of this argument is from the very beginning bounded by two details: the historian Piccolomini is inscribed among „those from ancient times" (*ex antiquioribus*) and is referred to as *delusus* („deceived"). While the first hint is unbiased (although a span of only two and a half centuries can't wholly support the term *antiquus* that embraces both a recent and a distant past, even belonging to antiquity, mostly if used – as in this passage – in the reinforced form of a comparative, *antiquior*), the second one explicitly highlights Cantemir's standpoint: *Ovidii Nasonis videtur delusus carminibus (nec enim illi patet alia ratio)*, „he seems to have been deceived by the poems of Ovidius Naso (as there is no other obvious argument)".

Mentioning the poetic source as historical testimony implies a validation throughout the authority of Ovid. It is, nevertheless, counterbalanced by an extended analysis of the passage belonging to *Epistulae ex Ponto*, followed by an investigation of the Roman history, in search of that Flaccus thought by Piccolomini to be the eponym hero of the so called „Flacci", *id est* „Daci", and of their country, „Flaccia", *id est* „Dacia".

The four Ovidian verses are problematical from the standpoint of textual criticism, marked by the weakness of indirect tradition, without being compensated by the advantages that this type of textual transmission could offer. Starting from this quotation (which is recurrent in Cantemir's works), Florentina Nicolae considers that the author – highly scrupulous in quoting the sources he investigated, mentioned with the necessary editorial data, including pages – seems to be not in the possession of the Ovidian work, as he does not expose the editorial data[1]. The reasoning is convincing, although we might note that the customary quotation of ancient works does not include (besides some peculiar cases, mentioned as such) references to a specific edition, maintaining only the traditional division in chapters, paragraphs, verses and their customary numbering, in order to be found easily in any of the editions.

A major doubt regarding the direct contact of Cantemir with the work of Ovid is nevertheless brought by the generic reference: in *De antiquis nominibus*, f. 146 (ms), he speaks about the „penultimate elegy" (*huius Flacci mentionem facit Ovidius in paenultima elegia de Ponto*). The elegy mentioned here by Cantemir, dedicated to Graecinus, belongs indeed to the last book of *Ex Ponto* (the fourth book), but it is not the penultimate one, being the IXth from an entirety of XVI elegies. In *Historia Moldo-Vlachica*, p. 26 (ms), Cantemir quotes the same passage, with a correct reference, *id est* the IXth, without any concern regarding the position in the work, but erroneously considering it to belong to the Vth book: *citat deinde carmina Ovidii ex Lib(ro) 5, Elegia 9: ,,Praefuit his, Graecine", et c(etera)*.

[1] NICOLAE 2015, p. 205-216.

The four verses (75-78) repeatedly quoted by Cantemir display three readings that differ from the direct ovidian tradition:

A. The third verse (4.9.77) includes in Cantemir's manuscripts (*De antiquis nominibus*, f. 146, and *Historia Moldo-Vlachica*, p. 11) the term „Masas" *versus* „Mysas".

B. Both in *De antiquis nominibus* (f. 146) and in *Historia Moldo-Vlachica* (p. 11), the second verse (76) includes „ferax" („fertile") *versus* „ferox" („ferocious").

C. Similarly, the passage *De antiquis nominibus* p. 146 incorporates the term „tenuit" („preserved") *versus* „terruit" („frightened"); on the other side, the corresponding quotation in *Historia Moldo-Vlachica* (p. 11) reflects the direct ovidian tradition („terruit").

In these two works, Cantemir employs the ovidian quotation and the related fragment of Piccolomini as basis for reasoning against this interpretation that he rejects with arguments taken from the Roman history. The reasoning leads to an opinion clearly stated: Piccolomini is a „clumsy interpreter" [of Ovid], *huius [...] sinister interpres* (*De antiquis*, p. 146), who „brought, too recklessly, an invalid argument" (*nimis leve invalidum nactus est argumentum*). In *De antiquis*, the research is subsumed to a generic observation, supported by celebrated examples: "the Roman general, when submitting to the Roman authority some famous country or people, used not to give them their own names, but to receive as a surname the name of the region, as the Scipions: after conquering Africa and, respectively, Asia, they were endowed by the senate – as tribute and gratitude – the surnames „The Asian" and, respectively, „The African" (*Romanis ducibus consuetum erat, si aliquod imperium, aut famosam gentem Romano Imper<i>o armis subegissent, non suum nomen regionibus impertire, sed eum illius regionis nomen appellativum suscipere, ut videre est in Scipionibus, unus Aphricae, alter Asiae subactores, unde huic nomen Asiatico, alteri Aphricano a senatu decoris et honoris gratia acie impetrarunt*). Cantemir carries on in a sort of *reductio ad absurdum*: „Be that Flaccus provided his own name for the region of Dacia: then why this name did not survive? After this Fulvius Flaccus, Dacia and the Dacians retained their previous names, until the reign of Trajan: Fulvius Flaccus, nevertheless, lived some three centuries before Traian". (*Sed esto Flaccum suum nomen regioni Daciae dedisse, quare tamen non retinuit; nam post Flaccum istum Fulvium Dacia, et Daci suum antiquum nomen retinuerunt, usque ad tempora Traiani, vixit autem Flaccus ille Fulvius ante Traianum, tribus circiter saeculis*.) The preservation of name, as „Daci", is attested by the Latin documents: „The Dacians were preserving their name for three full centuries – this is obvious from the fact that none of the authors says that Trajan took his army against the Flaccians, but against the Dacians". (*Dacos tamen per haecce integra tria s<a>ecula nomen retinuisse manifestum est ex eo, quod nemo scriptorum referat Traianum contra Flaccos, sed contra Dacos.*)

From this point forward, the demonstration proceeds with the series of Roman characters bearing the name „Flaccus": „As there were many Roman generals bearing the name of this family, as much as censors, in order to avoid the supposition that existed another Flaccus, in more recent times then the one we mentioned, we are about to list, as in a catalogue, all we were able to find in the historical works". (*Sed cum multi fuerint Romanorum sub huius familiae nomine duces,*

et censores, ne quis alium fuisse recentiorem Flaccum <ducat>, quam hunc, quem nos attulimus, omnes quos ex historicis colligere potuimus, quasi ex catalogo recensebimus.) The list includes no less than nine names, beginning with Valerius Flaccus: „The first one bearing this name was Valerius Flaccus, the colleague of censor Cato, in 182 before Christ […], when Scipio Africanus died. He is mentioned by Titus Livius." The second one is Fulvius Flaccus („whom I have already said that Ovid mentioned", *quem Ovidium citasse diximus*), censor in 172 BC. The historical note is expanded with a portrait extracted from the work of Titus Livius (42.3). The other seven characters are: Valerius Flaccus, consul, general in an expedition in Asia, killed while being proconsul, *vide* Titus Livius (*Periocha* at book 82) and Plutarch (*Sulla* 23); C. Norbanus Flaccus, the colleague of censor L. Cornelius Scipio Asiaticus, in 81 BC (Plutarh, *Sulla* 27); Verrius Flaccus, the preceptor of Gaius and Licinius (a statue in Praeneste commemorated him, *vide* Suetonius, *De grammaticis et rhetoribus*, 17.4); Norbanus Flaccus, colleague of consul Drusus Caesar, son of Tiberius (*vide* Tacitus, *Annals*, 1.55); Pomponius Flaccus Graecinus, colleague of consul Caelius Rufus în 17 AD, mentioned by Ovid in *Ex Ponto* 4.9; Pomponius Flaccus, a character that Cantemir reluctantly identified („it is not clear if is the same or a different one", *sive idem, sive alter non accurate patet*), governor of Syria as a result of his convivial capacity of „drinking for two whole days with emperor Tiberius Caesar" (Suetonius, *Tiberius* 42.3); finally, Avilius Flaccus, prefect of Egypt, mentioned by Iosephus Flavius (18.10) and Eusebius („Ecclesiastical History", 2.5).

Cantemir concludes the series of these nine „Flacci" that preceded Trajan („all those bearing the name Flaccus mentioned by the historians") in a straightforward note: „the Dacians could not possibly receive the name «Flaccians» since they were preserving the same ancestral and old name during Trajan's time, in other words, until he – after defeating their king Decebal, in two consecutive battles and after their people had been scattered and banished from those places – settled the Roman army and a great mass of Roman citizens in the entire Dacia" (the final part of p. 146).

The reasoning is re-enacted in a simplified form in *Historia Moldo-Vlachica*, at pages 7, 9, 11, 13 and 25-26. At p. 7 is mentioned the ovidian character („from Ovid's poems is obvious that Valerius Flaccus had a war with the Getae living on the strand of Danube and defeated them"); at p. 9 brings again the argument of ovidian testimony: „it is obvious from Ovid's poems that the Dacians – or, you may say, the Getae – were completely controlling the southern strand of the Danube not since the time of Augustus […], but had already submitted many centuries before the entire Mysia and they were fought and defeated by the troops of Lucius Valerius Flaccus". At p. 11, he offers some more detailes, including a reference to Aeneas Sylvius: „… the general name of Getae was used for a long time by the Romans, since, long before Augustus, Lucius Flaccus (the same person as Fulvius Flaccus at Aeneas Sylvius; Fulvius Flaccus lived 132 years before our Lord, the Saviour: *vide* Calvisius, at this year, and Onuphrius, in the same place), as historians say, had a war against the Getae, not against the Dacians; this is very accurately stated by Ovid, in his poems" – and this is the place where he inserts the four verses taken from Ovid. At p. 13, we can read

againt the entire reasoning, briefly: „We find out from Ovidius Naso, as stated before, that the first expedition of Romans against the Getae was led by the consul Flaccus (either he was Lucius, Valerius or Fulvius, as written by the authors that disagree on this matter), the colleague of consul Scipio (*vide* Aeneas Sylvius, Orichovius, Calvisius), 132 years before the birth of our Lord Jesus and about as many years before Augustus Caesar; after the Getae from both Mysias were banished and the Alans were appeased, he established Danube as border of the Roman Empire".

Finally, at p. 25-26, Cantemir returns to the ethnonym „Flacci" in an abundant bibliographical array. „We are going to present now the opinions of those who consider that the name is indeed Roman, as origin, but does not come from the colonies established by Trajan in Dacia, but dating from the times when the Romans extended their domination over the regions of Dacia, under the command of either Lucius Valerius, or Fulvius Valerius Flaccus (they give both these names), many centuries before Trajan and even before Augustus Caesar, after the Getae were defeated and the Romans lived there". Sarnicius, *Polonus historicus*, considers the equivalence of the terms „Valachus" and „Flaccus" a sign of vanity: „the Valachians, given the similitude of the name, took into possession this name and boasted about being descendants of that Flaccus (or, more plausible, of the Romans following Flaccus) who led his victorious army against the Getae"; the origin of this error is, in Cantemir's opinion, either envy, or ignorance (*utrum invidia, an ignorantia duce*). Against this opinion wrote the most reliable historians (*gravissimi [...] historici*), who stated that it was an obvious injustice (*manifesta iniuria*), generated by Aeneas Sylvius, Pope Pius the Second („History of Europe", 2nd chapter). He is contested by Bonfinius and Leunclavius – „correctly" (*et merito quidem*) says Cantemir, who carries on with substantial quotations (Bonfinius, 2nd decade, book 7th; Leunclavius, *Pandecte*, under *iflak*). On the contrary, Aeneas Sylvius is followed by Orichovius. The final paragraph of the 8th chapter (p. 26) introduces „Ureka, the Moldavian historian": Cantemir supposedly considers that exactly from the preface of „Annals" (*„Annales" Vrekae historici Moldavi*) Sarnicius would have taken the information regarding the ethnonym „Flacci". The entire passage is a research throughout the sources: „Sarnicius did not read Aeneas Sylvius, or Bonfinius, or Leunclavius, who rejects the former, otherwise he would not have accused the Valachians of such immense vanity". The next chapter (9th, 1st book), „On the opinion of those who totally reject that the Valachians stemmed from the Romans", re-enacts the reasoning of Sarnicius, to whom he subordinates the opinion of Ioannes Zamyskius, letting the reader to judge by himself: „As Sarnicius speaks minutely and, in supporting his opinion, acts more like a dialectician than as a historian – or, to speak directly, more like a sophist[2] –, in our endeavour to be brief, we shall expose only his words, for both of them. And the reader, appeased in his impartial thought, will be able to judge easily regarding the consistency or inconsistency of the author, starting from his words that contradict eachother and invalidate eachother". The quotation offered by Cantemir belongs to the 3rd book, 1st chapter: „«The poet

[2] *non historici, sed dialectici, vel confidentius dicendo, sophistici potius munere fungatur…*

Ovid speaks about a certain Flaccus, prefect of the Roman troops, who was serving in the Roman army» (he reveals himself as ignorant, not knowing the old and famous Roman family of Flacci, with so many consuls); later on, he quotes Ovid's verses belonging to the 5th book, 9th elegy: «Graecinus was their commander» etc." Cantemir comes back to the commented quotation: „«Eutropius tells us, in the 8th book, that, after the Dacian troops were destroyed, emperor Trajan designed that region as a province and adjoined it to the Roman Empire, either driven by its richness, or planning to pay the soldiers from its resources.» After indicating the data taken from Eutropius, he begins again to boil his old cabbage, but in an almost unsuitable way, when stating: «As for the fact that the Valachians boast to stem from Flaccus, a prince» (what an unsuitable term for those times!) «of the Romans, this is not entirely their phantasy (here he seems more merciful), but they really have a reason, as poet Ovid mentions it in his poem, as stated before. Nevertheless, in the times of Augustus, this Flaccus» (let's indulge him, from the standpoint of universal history, though he is a fortuitous insertion in the history of the Valachians, knowing that during the reign of Augustus lived not the Flaccus who defeated the Getae, but Graecinus Flaccus, from the same family, a former consul, to whom Ovid himself had sent his poems written on the shore of the Pontus, asking him to mediate on his behalf, in order to be called back from the exile by Augustus) «was still in Mysia Inferior, with his army, and the Romans could not yet enter this region».

2. *Tomoi*

The remaining three ovidian references found in the works written by Cantemir in Latin are of far lesser extent: there are three place names („Tomoi", „Bassarabia" and *Lacul Ovidului*, „The Lake of Ovid") and they belong naturally to *Descriptio Moldaviae*.

Tomoi is discussed (historically and etymologically) in the paragraph on Ager Ciliensis (p. 63 ms C, p. 36 ms B, p. 21 ms A):

Sarnicius claims (doubtfully, *dubius contendit*) that „Lycostomon" (here Cantemir remarks an incorrect spelling, instead of *Lytrostomon* or *Lythostroton*) is *Tomoi*, the city that was faimous on the basis of Ovid's exile" (*civitatem illam Ovidii Nasonis exilio claram*). Driven by the reference to Ovid, Cantemir expands the topic, in a scholarly account of his own point of view:

„Nevertheless, we are going to state audaciously our own opinion, as being reasonably well acquainted with these regions. If that «Tomoi», faimous for the exile of Ovid, the poet, is one and only one, it can not be that placed on the map, in «Description of Old Mysia», in the middle of the region, on the river Naxius: the historians, mentioning this city, clearly have a different opinion. Firstly, Ovid himself says that he has been exiled on Sarmatic soil: «My bones are to be hidden by the Sarmatic soil». Consequently, the city of Tomoi was in Sarmatia. The same poet describes the rivers of Sarmatia, precisely Tyras and Boristhenes – and there is no one incapable of understanding how far away are these from Naxius of Mysia. The fact is strengthened by the epitaph carved in stone, revealed by Stanislaus Sarnicius: he tells us that a Polish nobleman found and read, near the Isak village (incorrectly written as Asak), a stone bearing this inscription:

«Here rests the poet, whom the anger of the enraged Caesar
Augustus forced to leave his ancestral soil.
He often desired, unfortunate man, to perish on the ancestral lands,
But in vain: the fate gave him this place».

The same poet says: «How unhappy I lived among the Bessi and Getae». Hence it is obvious that he had been exiled to Sarmatia, either on Tyras, or on Boristhenes, where was the city of Tomi."

3. *Bassarabia*

The place name *Bassarabia* is fugitively commented (and offered an etymology) at the p. 62 (ms C, p. 36 ms B, p 12 ms A), in connection with „the ancient name Bessis, ascribed to this region by the ancient geographers and historians": „It might be presumed that here from stemmed the name *Bassarabia*, as in Ovid, who, weeping, says: «How unhappy I lived among the Bessi and Getae»[3]".

4. *Lacul Ovidului* (The Lake of Ovid)

Lacul Ovidului is listed by Cantemir in the final part of the chapter on Moldavian waters (the 3rd chapter of the first part, „Geography") (p. 26-27 ms C, p. 15-16 ms B, p. 8 ms A):

„The last and most faimous of them is the Lake of Ovid, «Lacul Ovidului» for the locals, near Akkierman, once Alba Iulia, in Bassarabia, faimous mostly for the fact that, supposedly, on its shores was forced to live in exile the wellknown Roman poet Ovid". The information is enlarged by bibliography, with a new quotation from Sarnicius: „This lake is called as such, with the name of poet Ovid, not only by the Moldavians: we can see that even our neighbours, the Poles, agree with that and, in the first place, Sarnicius, in «The Description of Poland»: «The Lake of Ovid, he says, is found between Hypanis – named by some others Axiacus – and Tyras, but is closer to the mouth of river Tyras. There might be seen a wall, bound with lead, heading to the see for half a mile». […] The fact that Ovid had been exiled in Sarmatia and the city of Thomoi is attested by his own words, engraved on his funeral monument: «My bones are to be hidden by the Sarmatic soil»; it was read by the Polish scholar in the vicinity of Isak (Sarnicius, 2nd book of *Annals*, 4th chapter, the last one)[4]".

---

[3] *Hinc forte et Bassarabiae nomen prodiisse, ex Ovidio coniectari licet, qui lamentatus inqui:„Vivere quam miserum est inter Bessosque Getasque".*

[4] *Vltimus et celebratissimus est Lacus Ovidii, „Lacul Ovidului" incolis, prope Ak<k>ierman, olim Albam Iuliam, in Bassarabia situs, eo nomine potissimum illustris, quod prope hunc notissimus Poeta Romanus Ovidius in exilio degere iussus fuisse dicatur. Hunc lacum non solum Moldavi de nomine Ovidii Poetae ita appellatum tradunt, sed illis Polonos quoque vicinos consentire videmus, et inprimis Sarnicium in „Poloniae descriptione": „Ovidii, inquit, Lacus inter Hypanim (qui aliis Axiacum est) et Tyratem, sed vicinior ostiis Tyrae. Cernitur ibi murus quidam plumbo compactus, qui in mare medio milliari porrigitur." Vide plura in sequentibus, Cap(ite) 4. Ovidium in Sarmatiam et Thomos urbem fuisse exulem, ipsius testantur verba: „Ne mea Sarmaticum contegat ossa solum", ex Epitaphicus Lapis, qui ad villam Isak a Polono lectus est: „Hic situs est vates, quem[7] diri Caesaris ira/ Augusti patria cedere iussit humo./ Saepe miser voluit*

The occurring of Ovid's name in the historical works written by Cantemir in Latin is circumscribed to the bibliography he used, in a critical manner, with a constant concern to integrate the poetical testimonies into the Roman history. His approach is, consistent with his scholarly perspective, well balanced and unbiased. The final judgement belongs to the reader himself, as Cantemir explicitly states that he is confident in his educated perspicacity: „*Lector vero indifferenti animo tranquillus [...] facile iudicare poterit.*"

BIBLIOGRAPHY

CANTEMIR 2017 – Dimitrie Cantemir, *Despre numele Moldaviei: în vechime şi azi; Istoria moldo-vlachică; Viaţa lui Constantin Cantemir; Descriere stării Moldaviei: în vechime şi azi*, editarea textului latinesc, aparatul critic şi indicii Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, studiu introductiv Andrei Eşanu, Valentina Eşanu, Bucureşti, 2017.

NICOLAE 2015 – Florentina Nicolae, „Octavianus Augustus – an Iconic Figure in Cantemir's historiography", in *Studia Linguistica et Philologica. Omagiu Profesorilor Katalin Dumitraşcu şi Emil Dumitraşcu*, ed. Nina Bălan, Alexandra Iorgulescu, Mihaela Marcu, Editura Universitaria, Craiova, 2015, p. 205-216.

OVID 1939 – Ovid, *Tristia. Ex Ponto*, ed. Arthur Leslie Wheeler, Cambridge (Massachusetts) / London, 1939.

patriis occumbere terris,/ Sed frustra: hunc illi fata dedere locum". Sarnicius, „Annal(ium)" Lib(ro) 2, Cap(ite) 4 et ultimo.

MITOLOGIE ȘI AUTOBIOGRAFIE ÎN POEZIA LUI OVIDIUS

Florentina NICOLAE[*]

Cuvinte-cheie: *moralitate*, Tristia, *Augustus*, *mitologie*, *libertate*.
Keywords: *morality*, Tristia, *Augustus*, *mythology*, *freedom*.

Rezumat: *În această lucrare ne propunem să analizăm celebra elegie din Cartea a II-a a operei „*Tristia*" a lui Ovidius, care implică un comentariu al ideii de moralitate în literatură. Ca autor, Ovidius se detașează de acuzațiile care i-au adus relegarea la Tomis. El aduce ca argumente faptul că atât ca persoană, cât și ca scriitor nu poate fi acuzat de lipsă de respect la adresa oficialităților politice, sub aspect moral. Poetul folosește un set de argumente bine structurate și oferă un impresionant exemplu de talent și de erudiție.*

Abstract: *In this paper we aim to analyse the famous elegy from the second Book of the Ovid's* Tristia*, which implies a commentary on the issue of morality in literature. Ovid detached himself as author, of the accusations that caused him the relegation to Tomis. He argues that both as a person and as a writer he can never be accused for disrespect, regarding the official politics, on this matter. The poet uses a well organized set of arguments and offers and impresive example of talent and erudition.*

În acest articol ne propunem să analizăm conceptul de moralitate și impactul mitologiei asupra creației poetice ovidiene, reflectate în opera de exil *Tristia*, cartea a doua. *Tristia* este o lucrare concepută în cinci cărți, fiecare cuprinzând mai multe elegii, cu excepția celei de-a doua, care este compusă dintr-o singură elegie de 578 de versuri[1], dedicată împăratului Augustus. Întreaga creație este un strigăt de durere și de implorare pentru iertare, din partea poetului disperat, gata să recurgă la argumente de orice natură (intelectuală, morală, juridică, emoțională), pentru a obține anularea decretului de relegare la Tomis[2].

De-a lungul timpului, s-a scris mult despre motivele relegării poetului la Tomis: *duo crimina, carmen et error*. Pe de o parte, toată exegeza a fost de acord în a

[*] Florentina NICOLAE: Universitatea „Ovidius" din Constanța, Aleea Univesității 1; e-mail: florentinanicolae.ovidius@gmail.com

[1] Am folosit ediția G. Luck 1967-77, versiune electronică, https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante01/Ovidius/ovi_tr02.html

[2] GAIDIG 2009, p. 57-66.

recunoaște în *carmen*, poezia din *Ars amandi*; pe de altă parte, asupra lui *error* planează încă un lung mister, pe care însuși poetul s-a străduit să îl întrețină, denumindu-l *culpa silenda*. Elegia de care ne ocupăm aici dezbate prima „vină", aceea generată de publicarea colecției de elegii erotice, *Ars amatoria* sau *Ars amandi*.

Primele versuri ale elegiei cuprind cuvintele-cheie emblematice pentru întreaga lirică de exil ovidiană: *infelix*, *miser*, *ingenium*, *damnatae ... Musae*, *poenae*, *crimina*, *carmina*. Aceste cuvinte vor reveni obsedant pe tot parcursul elegiei care devine, prin multitudinea de argumente invocate în favoarea poetului, o pledoarie de felul unei *captatio benevolentiae.*

Ovidius subliniază de la început, pericolul de a scrie liber, într-o societate dominată de o singură persoană. A scrie este nociv, a avea talent poate fi fatal: *ingenio perii qui miser ipse meo*; *ingenio est poena reperta meo*; *acceptum refero versibus esse nocens; numina cultori perniciosa suo*[3].

Alți doi termeni emblematici pentru creația literară sunt, în concepția lui Ovidius, *studium* și *labor.* Primul este folosit în accepțiunea sa abstractă, de activitate intelectuală intensă, care implică energie și entuziasm[4], iar al doilea reprezintă rezultatul concret al efortului intelectual, creația propriu-zisă[5]. Întregul demers creator este pus de poet în directă legătură cu o cultură literară solidă, reflectată în epitetul *doctas*, cu care caracterizează Muzele (v. 13). Acestui tip de cunoaștere printr-o activitate intelectuală, Ovidius îi opune cunoașterea dată de experiență, prin verbul *sapere*, continuând astfel linia de gândire senecană, pentru care *doctus* era sinonim cu *antisapiens*[6]. Poetul regretă că experiența de viață nu l-a ținut departe de eforturile intelectuale circumscrise creației poetice, creând astfel un rafinat oximoron: *si saperem, doctas odissem iure sorores*. Pentru a ieși din această situație pe care o regretă, Ovidius caută soluții în vasta sa cultură mitologică, în biografia lui Telephus, căruia oracolul din Delphi îi prezisese că se va vindeca de rana pricinuită de sabia lui Ahile, doar dacă va primi o altă rană de la același erou[7]. Astfel, Ovidius speră să vindece „rana" făcută împăratului, prin *Ars amandi*, printr-o nouă creație literară în care își exprimă atât regretul, cât și admirația și devotamentul față de familia imperială și politica oficială a lui Augustus. În acest fel subtil, poetul face trecerea către a doua parte a elegiei, în care evocă evenimente de natură religioasă, patronate de împărat: restaurarea templului zeiței Cybele și stabilirea sărbătoririi acesteia la 19 decembrie, precum și serbările seculare dedicate zeului Apollo, care au avut loc în anul 17 a. Chr. Poetul i se adresează lui Augustus cu apelativele *patriae rector ... paterque, mitissime Caesar*[8], *vir maxime* și îl numește metonimic *Iuppiter*, un apelativ frecvent utilizat în *Tristia, Ex Ponto* și *Fasti.* Adresându-se așadar unui zeu, Ovidius folosește termeni din limbajul religios, precum *precor*, *pecco*, *publica vota*, *pia tura* și rememorează participarea, chiar și în exil, la Tomis, la ritualuri religioase dedicate

[3] *Tristia* 2. 1-10.
[4] OLD 1968, p. 1831.
[5] OLD 1968, p. 991.
[6] HALICHIAS 2012, p. 79.
[7] PAPAIOANNOU 2007, p. 77-79.
[8] *Vide infra*, „pater patriae" (v. 181), „mitissime princeps" (v. 147).

împăratului și familiei sale: *pia tura dedi pro te, cumque omnibus unus / ipse quoque adiuvi publica vota meis* (v. 59-60). Acestor dovezi de supunere li se adaugă opera poetică în sine, pe care Ovidius o consideră dedicată împăratului. Face referire aici la *Metamorfoze*, numită *opus maius* (v. 63), pe care regretă că nu a mai revizuit-o în vederea publicării, deoarece nu a mai avut timp, înaintea relegării. Este o uriașă distanță între aceste versuri și lirica de debut, în care Ovidius privea cu ironie politica imperială și gustul pentru poezia eroică, circumscrisă Muzelor și lui Apollo, în timp ce poetul se revendica din lirica elegiacă și se punea sub autoritatea lui Amor, zeul care permite sentimentelor să se afirmă în libertate: *Pieridum vates, non tua, turba sumus*" (*Amores*, 1. 1, 6). Dacă în *Amores*, Ovidius dorea să iasă de sub tutela autorităților oficiale și chema publicul spre o poezie eliberată de inhibițiile impuse de politica augustană, acum același poet, disperat, se declară supus total acesteia, uitând de idealurile tinereții.

Următoarea secvență (v. 81-126) reprezintă un mic tablou autobiografic, în care Ovidius subliniază noblețea familiei sale, care făcea parte din ordinul cavalerilor, precum și faptul că a îndeplinit ireproșabil funcția de judecător. Fragmentul autobiografic scoate în evidență figura publică a poetului, care, deținând funcții administrative, și-a făcut mereu datoria. Totuși, ne atrage atenția faptul că episodul este încadrat de doi termeni din aceeași familie lexicală, *irato* (v. 82) și *ira* (v. 124), cu referire la puterea absolută a împăratului, a cărui dispoziție putea fi fatală pentru un supus. Astfel, chiar și un om implicat în viața cetății, cu o activitate profesională și cu o familie ireproșabile (*sine crimine iudex; sine labe domus*), ca a poetului, poate cădea în dizgrația lui Augustus. Cu toate acestea, el este de acord că a săvârșit o greșeală gravă și este obligat să apeleze la clemența (*clementia*) acestuia: *Corruit haec igitur Musis accepta sub uno, / sed non exiguo crimine lapsa domus: / Atque ea sic lapsa est, ut surgere, si modo laesi / ematuruerit Caesaris ira, queat.* (v. 120-124). Chiar dacă acceptă că a greșit, Ovidius continuă să își reclame nevinovăția, deoarece greșeala nu a fost intenționată. În acest scop, referința mitologică cu care își susține argumentația are în centru figura lui Acteon, pedepsit să fie sfâșiat de propriii câini, deoarece a zărit-o pe Diana fără haine, deși nu a privit-o cu intenție: *Inscius Actaeon vidit sine veste Dianam.* Această idee importantă, anume că poetul a zărit accidental ceva periculos, reapare în cartea a 3-a: *inscia quod crimen viderunt lumina* (Trist. 3. 5, 49). Precum Actaeon, Ovidius a fost pedepsit de un zeu, pentru vina de a pătrunde în sfere misterioase, nepermise, chiar și fără intenție. Poetul sugerează că această greșeală are directă legătură cu persoana sau cu familia imperială, deoarece Augustus însuși s-a ocupat de edictul de relegare, ignorând consultarea senatorilor și chiar luarea unei decizii judecătorești. Finalul secvenței pune în opoziție sentimentele puternice ale împăratului, sugerate prin metafora ulmului lovit de fulger și a valurilor agitate, cu teama și totodată cu speranța celui relegat. Termenii sugestivi sunt *saevo fulmine*, *rabies*, *furor*, cu care este caracterizat împăratul - prezentat din nou ca Iuppiter, cu puteri absolute -, însă pentru starea de spirit a poetului, sunt utilizați termenii-cheie *sperabimus*, *spem*, *timores*.

Episodul autobiografic este urmat de un scurt elogiu adus împăratului, Liviei și fiului acesteia, Tiberius. Augustus este din nou portretizat ca părintele patriei, care îi conferă acesteia siguranță și protecție: *per patriam, quae te tuta et*

secura parente est (v. 157), primind în schimb, recunoștința Romei: *reddatur gratae debitur Urbis amor* (v. 160). Livia este singura demnă de a fi soția lui Augustus: *nisi te, nullo coniuge digna fuit* (v. 162), idee care reapare în lirica exilului: în *Ex Ponto* (1. 4. 55), sunt folosiți aceiași termeni, *cum coniuge Caesare digna*, iar în *Fasti* I, Augustus și Livia sunt reprezentați ca Iuppiter și Iuno.

În fragmentul următor (v. 179-240), Ovidius continuă referințele biografice, menționând situația dificilă de la marginea imperiului, nenumăratele probleme pe care le suportă în plan personal, precum și veșnicele stări conflictuale pe care le pornesc populațiile barbare. In plus, Ovidius consemnează alte situații asemănătoare generate de populațiile germanice și constantele preocupări ale împăratului pentru chestiunile de ordin moral din societatea romană. *Ars amandi* fusese pusă în circulație chiar în anul exilării Iuliei, ceea ce a reprezentat un afront adus atitudinii imperiale în această problemă de moralitate, dar Ovidius omite să menționeze acest fapt, construindu-și argumentația în jurul ideii centrale de omagiere a împăratului.

Considerând că lipsa de timp l-a făcut pe împărat să citească superficial opera blamată, Ovidius face trecerea la un alt episod argumentativ, constând în comentarea propriei creații, cu scopul de a demonstra că lipsa de moralitate care i s-a atribuit este nejustificată, prin comparație cu alte opere literare. Sunt invocați Ennius, autorul primei epopei a romanilor, și Lucretius, autorul primului poem filosofic în limba latină. Acesta era unul dintre poeții pe care Ovidius îi prețuia cel mai mult și pe care l-a invocat cu admirație, în *Amores*, opera sa de debut: *Carmina sublimis tunc sunt peritura Lucreti / exitio terras cum dabit una dies* (*Amores,* 1. 15. 23-24). Dacă în *Amores* Ovidius își justifica orientarea către lirica erotică invocând conceptul de *voluptas*, prezent în primul vers lucrețian din poemul său *De rerum natura*, acum sulmonezul face referiri la același fragment celebru, prin preluarea sintagmelor *Aeneadum genetrix* și *alma Venus*, pentru a comenta faptul că zeița, mamă a lui Aeneas, deci strămoașă a romanilor, a avut o moralitate discutabilă, însă acest fapt nu a generat interzicerea poemului lucrețian, nici a operei lui Ennius, care menționează că o vestală i-a născut pe gemenii Romulus și Remus, din relația cu zeul Marte. Până la versul 492, Ovidius etalează o cultură remarcabilă, comentând conceptul de moralitate în literatură sub diverse aspecte: viața particulară depravată a scriitorului, conținutul licențios al unor opere, caracterul imoral al unor personaje mitologice sau literare. Multiplele exemple din literatura greacă și latină acoperă o perioadă de timp foarte vastă, de la Homer, până în contemporaneitatea lui Ovidius. Cele trei idei fundamentale pe care dorește să le demonstreze sunt: 1. ca persoană particulară, a fost de o moralitate ireproșabilă; 2. trebuie să se facă o distincție clară între moralitatea scriitorului și cea prezentată în operele sale; 3. *Ars amandi* nu este mai imorală decât alte opere, din diverse genuri literare.

Ovidius reia o idee enunțată în *Amores*, a opțiunii pentru distihul elegiac. În opera de debut aceasta echivala cu opțiunea pentru libertatea de simțire și de expresie, care îi pot asigura poetului nemurirea prin artă. Acesta avea convingerea că distihul elegiac este instrumentul de utilizat pentru a obține gloria poetică, idee pe care o va abandona în a doua fază a creației sale artistice, reprezentată de *Metamorfoze*, în care abordează un alt fel de formulă poetică

(mutatas formas), hexametrul dactilic specific epopeii și caracterizat printr-o atitudine rece, lipsită de implicații erotice. În *Tristia*, opțiunea pentru distihul elegiac are o altă explicație, pe care Ovidius o pune în relație cu personalitatea și activitatea lui Augustus. Poetul afirmă că acestea nu pot fi omagiate decât prin hexametrul dactilic specific epopeii, însă el nu are abilitățile artistice necesare, pe care le depășește personalitatea copleșitoare a împăratului: *Divitis ingenii est immania Caesaris acta / condere, materia ne superetus opus* (v. 335-336). Ovidius atacă finanțarea reprezentărilor scenice a tragediilor cu subiecte care afectează principiile augusteice de moralitate și îi amintește împăratului că în propria casă a acestuia se află tablouri care le reprezintă pe Venus și Medeea, a căror biografie contravine politicii morale oficiale. În punctul culminant, Ovidius atacă genul literar cel mai prețuit de romani și epopeea cea mai importantă din literatura latină, *Eneida* vergiliană, cu aluzie la povestea de dragoste dintre Eneas și Didona, relatată în Cartea a IV-a. Nu mai transpare ironia mușcătoare din *Amores*, la adresa acestei opere, ci doar tristețea autorului care se consideră nedreptățit.

În final, Ovidius din nou i se adresează împăratului ca unui zeu și părinte al patriei, recunoscându-i puterea absolută și folosind termeni din limbajul religios (*precor*, *numina*): *His, precor, atque aliis possint tua numina flecti, / o, pater, o, patriae cura salusque tuae!* (v. 573-574).

Așa cum remarca și Eugen Cizek, „Ovidiu practică, în asemenea opere, distanțarea față de propriile sentimente și față de toate personajele implicate de discursul său poetic.”[9] Același lucru îl afirmă însuși poetul, invocând detașarea, spiritul ludic, distanța critică pe care trebuie să o ia cititorul și chiar împăratul față de un „joc” (*ludus*) literar nevinovat, dar generat de un talent literar indiscutabil.

Această elegie este concepută ca o *captatio benevolentiae* cu o argumentație foarte elaborată, în care este analizat conceptul de moralitate, la niveul vieții personale a scriitorului și la acela al conținutului operei literare. Ovidius demonstrează cu argumente că nu poate fi acuzat de imoralitate în niciuna dintre aceste situații. Din nefericire, bravada și spiritul rebel din tinerețe sunt înlocuite cu o retorică defensivă, encomiastică la adresa împăratului divinizat, din partea poetului aflat într-o stare disperată, dispus să facă orice concesie pentru a reveni la Roma.

[9] CIZEK 1994, p. 346.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

OLD 1968 – A.N. Bryan-Brown *et alii* (eds.), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, 1968.

Surse primare

OVIDIUS 1967-77 - P. Ovidius Naso, *Tristia,* Ed. G. Luck, Heidelberb, 1967-77. Versio electronica https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante01/Ovidius/ovi_tr02.html

OVIDIU 1966 – Ovidiu, *Epistole din exil*, Traducere de Eusebiu Camilar. Prefață, note și indice de Toma Vasilescu, București, 1966.

Surse secundare

CIZEK 1994 – E. Cizek, *Istoria literaturii latine,* Vol. I, București, 1994.

GAIDIG 2009 – E. Gaidig, *Ovide et le livre II des 'Tristes'*, în: L. Buzoianu (ed.), *Interferențe Ovidiene. Studii, note, texte și (pre)texte ovidiene,* Constanța, 2009, p. 58-66.

HALICHIAS 2012 – A.C. Halichias, *The Intellectual Vocabulary in Latin Philosophical Prose*, International Journal of Cross-Cultural Studies and Environmental Communication, 2 (2012), p. 69-87.

PAPAIOANNOU 2007 – S. Papaioannou, *Redesigning Achilles. 'Recycling' the Epic Cycle in the 'Little Iliad' (Ovid. Metamorphoses 12.1-13.622),* Berlin / New York, 2007. Versio electronica:
https://books.google.ro/books?id=HJEsOeGoIbwC&pg=PA77&lpg=PA77&dq=telephus+achile&source=bl&ots=krj0jejXiz&sig=A20PahsN0QjAWQp1iUx0Gk95kzg&hl=ro&sa=X&ved=0ahUKEwj5qMrSrr7YAhWELFAKHa8JDN4Q6AEIWzAK#v=onepage&q=telephus%20achile&f=false

QU'Y AVAIT-IL AVANT LES MÉTAMORPHOSES D'OVIDE? LE TÉMOIGNAGE D'ANTONINUS LIBERALIS SUR LES PRÉCURSEURS GRECS

Alexandra TRACHSEL[*]

Cuvinte-cheie: *Antoninus Liberalis, metamorfoze, Nicandru, Boios, Parthenios, papirus.*

Keywords: *Antoninus Liberalis, metamorphoses, Nicander, Boios, Parthenios, papyri.*

Rezumat: *Prezenta contribuție își propune o analiză a textelor legate de tema metamorfozelor scrise înainte ca Ovidius să își compună opera, punând în lumină tradiția grecească. Lucrarea este compusă din două părți. Deschidem prima parte cu colecția de metamorfoze a lui Antoninus Liberalis și luăm în discuție autorii citați ca izvoare la începutul fiecărei narațiuni a lui Antoninus. Aceasta oferă o primă, dar limitată privire asupra tradiției grecești a metamorfozelor, deoarece se păstrază numai câteva elemente legate de lucrările menționate. Prin urmare, în a doua parte ne vom axa pe descoperirile papirologice și vom prezenta două exemple în care au fost descifrate pasaje extrase din texte grecești referitoare la metamorfoze (P. Mich. 1447 v și P. Oxy. 4711). Ambele oferă o imagine asupra diversității textelor care au circulat înainte ca Ovidius să preia tema, dar niciuna dintre ele nu poate fi atribuită fără echivoc unui autor cunoscut.*

Abstract: *This contribution aims to provide, by shedding some light on the Greek tradition, a survey of texts dealing with the theme of metamorphoses before Ovid composed his masterpiece. The outline will be divided into two parts. In a first step, we start from Antoninus Liberaris' collection of metamorphoses and discuss the authors named as sources at the beginning of each story that Antoninus narrates. This offers a first but limited entry to the Greek tradition of metamorphoses, as we have preserved only very few elements about the works mentioned. Therefore, the second part will turn to papyrological findings and present two examples where extracts from Greek texts dealing with metamorphoses were deciphered (P. Mich. 1447 v and P. Oxy. 4711). Both give some*

[*] Alexandra TRACHSEL: IGrLatPhil, Université de Hambourg, Überseering 35, 22297 Hamburg; e-mail: alexandra.trachsel@uni-hamburg.de

insights into the variety of texts that circulated before Ovid took up the theme, but none of them can be attributed unambiguously to any known author.

Introduction

Cette contribution vise à donner, sous la forme d'une rétrospective, plus de relief au génie poétique d'Ovide. Nous essayerons d'y parvenir en brossant un bref aperçu des précurseurs grecs dont les ouvrages s'apparentent aux *Métamorphoses* du poète augustéen; puis, nous montrerons en quoi ils se distinguent de l'œuvre ovidienne et pourquoi cette dernière est si particulière. Cette thématique s'explique, comme le titre l'indique, par le fait que les aléas de la transmission ont conservé une collection de récits de métamorphoses en grec. Comme nous le verrons, ce texte témoigne d'une entreprise très différente de celle d'Ovide, car il s'agit d'une collection en prose constituée, très probablement, de résumés d'histoires dont le thème est une métamorphose. De plus, l'ouvrage n'a été transmis que par un seul manuscrit qui attribue le texte à un certain Antoninus Liberalis[1]. L'intérêt de ce texte, par ailleurs assez mystérieux, est incontestable car la plupart des récits de métamorphoses rapportés livrent des indications relatives aux sources, que l'auteur aurait pu avoir utilisé pour compiler son propre recueil. Ainsi l'ouvrage, même s'il a été composé bien après celui d'Ovide[2], nous donne un accès indirect à une riche tradition de récits de métamorphoses, et nous permettent de découvrir, au-delà d'Ovide, un emsemble d'auteurs que nous pourrions qualifier de précurseurs. Il est pourtant étonnant, lorsque nous prendons en compte le cadre chronologique que nous venons d'évoquer et le succès du poème d'Ovide, que dans l'ouvrage d'Antoninus Liberalis nous ne trouvions aucune allusion aux *Métamorphoses* d'Ovide. Mais avant de passer au vif du sujet, à savoir la discussion sur les quelques bribes des ouvrages de métamorphoses grecs conservées, rappelons brièvement les données éparses dont nous disposons sur Antoninus Liberalis, ainsi que son ouvrage.

Antoninus Liberalis

Comme nous venons de le dire, nous n'avons conservé le nom de l'auteur que dans le manuscrit qui contient son ouvrage et nous ne savons malheureusement rien sur le personnage en dehors de son nom. En cherchant à interpréter les deux éléments qui le compose, les philologues modernes s'accordent à dire qu'il a probablement vécu au IIe voire au IIIe siècle apr. J.-C., en fait plus précisément sous la dynastie des Antonins ou des Sévères[3]. En dehors de cela, nous ne savons rien sur lui.

Quant à son ouvrage, il a été conservé dans un seul manuscrit, le *Codex*

[1] Il s'agit du *Codex Palatinus Heidelbergensis Graecus* 398 P, un manuscrit particulièrement intéressant vu la diversité des textes qu'il renferme. Ceux-ci touchent aux domaines de la géographie de la mythographie, de la paradoxographie et de l'épistolographie. Il contient, outre le texte d'Antoninus Liberalis, entre autres également celui de Parthénios (les *Passions amoureuses*) dont nous parlerons plus loin, la *Chrestomathie* de Strabon, Le *Périple de Hannon* et d'autres textes périplographiques. Voir les études récentes de MARCOTTE 2014 et d'ELEFTHERIOU 2016 et leurs bibliographies respectives.

[2] Les philologues modernes s'accordent pour le dater au IIe voire au IIIe siècle apr. J.-C.

[3] PAPATHOMOPOULOS 1968, p. IX et MONTANARI 1999, p. 805.

Palatinus Heidelbergensis Graecus 398 P, qui se trouve maintenant à Heidelberg et dont on peut, de nos jours, voir des images digitales[4]. Pour les pages qui concernent notre auteur, le manuscrit présente deux particularités. En premier lieu, il nous transmet, outre le nom de l'auteur, également le titre de l'ouvrage. Il s'agit d'une *Μεταμορφώσεων συναγωγή*, une introduction aux métamorphoses. C'est, toutefois, la seconde particularité qui est plus importante pour notre propos ici. La plupart des histoires racontées sont précédées d'une notice mentionnant un certain nombre d'autres auteurs qui ont traité du même sujet[5]. Ces annotations prennent une place particulière sur la page du manuscrit, étant donné qu'elles sont démarquées par une encre et une graphie différentes et sont placées dans les marges – soit inférieures soit supérieures – des feuillets[6]. Or, une telle mise en page donne à ces annotations une position très indépendante, qui a soulevé des soupçons auprès des philologues modernes. On se demande de nos jours si ces attributions remontent à Antoninus Liberalis ou si elles auraient éventuellement été rajoutées par l'un ou l'autre des lecteurs ultérieurs[7]. De même, comme nous n'avons presque rien conservé de ces auteurs, il est difficile de juger de la proximité entre la version conservée chez Antoninus Liberalis et celle de la source indiquée : la question subsiste donc de savoir si Antoninus Liberalis a suivi plus ou moins fidèlement l'exposé de sa source ou bien s'il faudrait simplement comprendre, en lisant ces annotations, que le même motif, raconté dans une version plus ou moins libre, se trouvait dans l'ouvrage ou les ouvrages indiqués. Certaines histoires, pour lesquelles on recense des passages parallèles, notamment celle de Oenoé (Gérana)[8] ou celle de Leucippe[9] et celle de Byblis[10], permettent de

[4]<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpgraec398/>. Pour l'histoire mouvementée de ce manuscrit, voir aussi les résumés de PAPATHOMOPOULOS 1968, p. XXIII-XXV et plus récemment de LIGHTFOOT 1999, p. 303-305.

[5] Toutefois, pour 7 d'entre elles une telle mention de sources manque. Voir PAPATHOMOPOULOS 1968, p. XIX-XXI et CELORIA 1992, p. 16.

[6] En règle générale, elles se trouvent dans la marge inférieure, mais s'il y a deux histoires sur une page, l'histoire qui se termine reçoit une annotation dans la marge supérieure et l'histoire qui commence une dans la marge inférieure.

[7] Pour un résumé très succinct des débats, voir CELORIA 1992, p. 16.

[8] Histoire 16. Antoninus Liberalis indique que la source est l'*Ornithogonia* de Boïos. Or, Athénée prétend donner un résumé de la même histoire qu'il attribue également à l'*Ornithogonia* de Boïos (Athén. 11, 393e). Un bref regard aux deux versions fait clairement apparaître les divergences. Voir aussi FORBES IRVING 1990, p. 21-23.

[9] Histoire 17. Ici c'est surtout la reprise par Ovide, lui-aussi inspiré par Nicandre, qui nous permet de voir la différence. Voir Ov. *Mét*. 9. 666-797 (où l'héroïne est appelée Iphis), BÖMER 1977, p. 472-473, OTIS 1966, p. 388-389 et enfin WALDNER 2009, p. 171-186.

[10] Histoire 30. Dans le poème d'Ovide, cet épisode précède immédiatement celui d'Iphis (Leucippe). Ov. *Mét*. 9, 447-665. Les innovations d'Ovide sont également nombreuses. Voir OTIS 1966, p. 386-388 et BÖMER 1977, p. 411-414. Pour un traitement approfondi des récits de métamorphoses où Ovide s'est inspiré de Nicandre, voir LOEHR 1996, p. 145-160 en particulier et de manière plus succincte FANTHAM 1992, p. 7-18. Ce serait un sujet beaucoup trop vaste de vouloir explorer, dans cette contribution, l'usage qu'Ovide fait des sources telles que Nicandre. Ici c'est le lien entre la version d'Antoninus Liberalis et celle de Nicandre qui nous intéresse.

mesurer l'écart entre les versions ou l'apport personnel d'Antoninus[11]. De ce fait, la difficulté que les érudits modernes rencontrent face à ces indications de sources a été comparée à la problématique relative aux sources que nous trouvons dans certains corpus de scholies, notamment celles à Homère. La version résumée dans la scholie d'une certaine histoire ou d'une explication ne peut pas toujours être attribuée à l'auteur indiqué comme source, même s'il reste vrai que celui-ci a probablement traité du sujet ou d'une partie du sujet d'une manière ou d'une autre[12].

Ainsi, nous devons laisser planer le doute sur l'authenticité et l'exactitude de ces annotations. Toutefois, malgré ces incertitudes, le manuscrit n'en demeure pas moins un témoignage important, montrant qu'à un moment ou un autre dans le temps, un lecteur se souvient que les auteurs mentionnés parlaient d'un aspect de la métamorphose qui fait l'objet du récit d'Antoninus Liberalis. C'est déjà suffisant pour notre propos ici, ce qui nous permet de passer à la seconde partie de cette contribution et de nous pencher sur les auteurs mentionnés dans ces annotations en montrant comment ils peuvent fournir un contexte dans lequel l'ouvrage d'Ovide se démarque.

La liste des sources

Si nous dressons une liste des noms des auteurs figurant dans les annotations du *Codex Palatinus Heidelbergensis Graecus 398 P*, nous arrivons au résultat suivant[13] :

– Nicandre, les *Heteroioumena :* 22 mentions tirées des livres 1, 2, 3 et 4[14].

– Boïos, l'*Ornithogonia :* 10 mentions tirées des livres 1 et 2[15].

---

[11] PAPATHOMOPOULOS 1968, p. XVIII-XIX. Toutefois, pour des exemples où des témoignages indépendants confirment une correspondance entre la version d'Antoninus Liberalis et celle de Nicandre, voir FORBES IRVING 1990, p. 21.

[12] Pour les scholies à Homère, l'étude la plus complète reste van der VALK 1963, p. 303-413. Pour un traitement plus récent mais plus succinct, voir MONTANRI 1995, p. 135-172 et van ROSSUM STEENBEEK 1998, p. 103-113 avec les bibliographies respectives.

[13] Les histoires sans annotations sont les suivantes: histoire 6, 14sic, 34sic, 36sic, 37sic, 40, 41.

[14] Cinq fois le nom apparaît ensemble avec un voire plusieurs autres auteurs. Ce sont les histoires : 1 et 2 (tirés les deux du livre 3), 4 (tiré du livre 1 ; cité avec Athanadas), 8, 9 et 10 (tirés tous les trois du livre 4), 12 (tiré du livre 3 ; cité avec Areus), 13 et 17 (tirés les deux du livre 2), 22 (tiré du livre 1), 23 (tiré également du livre 1 ; cité avec Hésiode, Didymarque, Antigonos et Apollonios de Rhodes dans un formulation qui se termine avec le nom de Pamphilos), 24 (tiré du livre 4), 25 (également tiré du livre 4 ; cité avec Corinne), 26 (tiré du livre 2), 27, 28 et 29 (tous les trois tirés du livre 4), 30 et 31 (tirés les deux du livre 2), 32 (tiré du livre 1), 35 (cité avec Ménécrate, mais sans indication quant au livre), enfin 38 (tiré du livre 1).

[15] Dans une seule histoire (20) Boïos est associé avec un autre auteur (Simmias de Rhodes). Les autres histoires sont : 3 (sans indications quant au livre), 5 et 7 (tirés du livre 1), 11 (sans indications quant au livre), 15 (tiré du livre 1), 16, 18, 19, 20 et 21 (tirés tous du livre 2).

– Corinne : 2 mentions, l'une au début de l'histoire 10 (mais sans indication quant à l'œuvre) et une seconde au début de l'histoire 25 (tirée du livre 1 d'un poème intitulé les *Éroïa*.[16]

– Athanadas, les *Ambracica* : 1 mention au début de l'histoire 4.

– Areus de Laconie, un poème intitulé *Cycnos :* 1 mention au début de l'histoire 12.

– Simmias de Rhodes, un poème intitulé *Apollon :* 1 mention au début de l'histoire 20.

– Hésiode, les *Grandes Éhées :* 1 mention au début de l'histoire 23.

– Didymarchos, les *Métamorphoses :* 1 mention au début de l'histoire 23.

– Antigonos, les *Alloioseis :* 1 mention au début de l'histoire 23[17].

– Apollonios de Rhodes, Épigrammes : 1 mention au début de l'histoire 23.

– Phérécyde : 1 mention au début de l'histoire 33 (sans indication quant à l'oeuvre).

– Ménécrate de Xanthos, les *Lyciaca :* 1 mention au début de l'histoire 35.

– Hermésianax, *Léontion*, livre 2 : 1 mention au début de l'histoire 39.

– Pamphilos : 1 mention au début de l'histoire 23[18].

Vu les difficultés que nous venons de mentionner, il ne faudrait surtout pas comprendre que cette liste nous indique des auteurs qui auraient tous composé des *Métamorphoses* qui auraient pu fonctionner comme modèle pour Ovide. Nous avons notamment des auteurs comme Apollonios de Rhodes et Phérécyde dont on sait que, même s'il est très probable que le motif mythologique des métamorphoses se trouve dans leurs ouvrages, ils n'ont pas écrit de textes qui auraient pris ce thème pour fil conducteur et auraient pu servir de modèle à Ovide. Quant à Phérécyde, le mythographe du Ve siècle av. J.-C., nous possédons un exemple qui nous permet d'apprécier l'écart entre la version du mythographe et celle d'Ovide. Ce n'est pourtant pas l'histoire 33 (*Alcmène*) pour laquelle Phérécyde est mentionné comme source dans le manuscrit[19], mais il s'agit de la toute dernière histoire (*Le renard*, 41) pour laquelle le manuscrit ne fournit aucune indication de source. Nous avons, en effet, conservé une version du récit de métamorphose en question (*Procris*) à la fois chez Phérécyde, chez Ovide et chez

[16] La lecture du titre de l'ouvrage est problématique et nous suivons la translitération de PAPATHOMOPOULOS 1968, p. 43 déjà suggérée par LOBEL 1956, p. 63. Le terme avec digamma (ϝεροίων) est dorénanvant préféré à cause d'une découverte papyrologique. Le P. Oxy. 23, 2370 (= fr. 655 [Campbell]) mentionnerait le même ouvrage en utilisant la version avec digamma. Voir LOBEL 1956, p. 61-65 et de manière plus succincte CELORIA 1992, p. 171.

[17] Il s'agit probablement d'Antigonos de Carystos. Voir DORANDI 1999, p. XVII-XXIII pour un résumé sur cette question complexe.

[18] Mais Pamphilos est un cas particulier, étant donné que la formulation (ὥς φησι Πάμφιλος ἐν α' : *comme Pamphilos le rapporte dans le livre 1*) suggère que Pamphilos aurait dressé la liste des sources pour cette histoire sans avoir raconté l'histoire lui-même. Voir le commentaire et la traduction que DORANDI 1999, p. XXI-XXII donne de ce passage.

[19] L'épisode d'Alcmène raconté par Antoninus Liberalis ne figure pas chez Ovide. Pourtant, les particularités du traitement de Phérécyde se voient lorsqu'on le compare avec d'autres versions conservées. Voir le commentaire de FOWLER 2013, p. 342-342 à ce sujet.

Antoninus Liberalis[20]. Nous pouvons donc comparer les trois versions et mesurer les écarts ou les similitudes entre les trois versions, même si nous ne possédons probablement qu'un résumé de la version de Phérécyde[21]. Toutefois, il est clair que l'ouvrage de Phérécyde ne peut pas fonctionner comme modèle pour Ovide, car on sait, malgré toutes les hésitations que l'on peut avoir sur l'ouvrage de Phéréydce, que le mythographe a écrit un texte en prose. Il peut donc certes compter parmi les sources dont Ovide a pu se servir, mais pas comme modèle dont il aurait pu s'inspirer. Il en va de même d'ailleurs pour une autre collection de métamorphoses qu'il convient de mentionner ici, à savoir une sorte de dictionnaire mythologique de métamorphoses conservé sur un papyrus de Michigan (P. Mich. 1447 v)[22]. Ici, il s'agit d'une liste de récits de métamorphoses organisés de manière alphabétique dont nous avons conservé cinq entrées pour la lettre alpha. Celles-ci donnent des versions moins connues des métamorphoses en question (notamment celle d'Actéon, celle d'une Aréthusa de Calcidique, celles des soeurs nommées les Aethyiae, celle d'Alcyoné et enfin celle d'Ascalaphos). La première entrée par exemple, consacrée à Actéon, explique sa transformation en cerf et sa mort consécutive par une punition d'Artémis, car ce dernier aurait voulu s'unir à Sémélé[23]. De plus, trois sur les cinq entrées conservées mentionnent Hésiode comme source et dans deux cas il s'agit des *Grandes Éhées*, autrement dit du *Catalogue des femmes*[24]. Cette attribution est particulièrement intéressante pour nous, étant donné que l'une des histoires dans la collection d'Antoninus Liberalis indique aussi les *Grandes Éhées* d'Hésiode comme source[25]. Toutefois, outre le fait qu'il s'agit encore d'un recueil en prose, le témoignage est aussi difficile à dater. Le papyrus lui-même est daté, d'après la forme de l'écriture, du IIe - IIIe siècle apr. J.-C., ce qui correspond à l'époque d'Antoninus Liberalis, plutôt qu'à celle d'Ovide. De plus, comme il est transmis de manière anonyme, il est impossible d'aller plus loin et nous ne savons pas s'il s'agit d'une copie d'un ouvrage plus ancien ou s'il témoigne de l'intérêt pour les métamorphoses à l'époque impériale, sans nous permettre de tirer des conclusions pour l'époque d'Ovide. Il illustre toutefois l'une des nombreuses catégories d'ouvrages consacrés aux récits de métamorphoses.

Pour trouver d'éventuels modèles pour Ovide, il faudra donc nous tourner du côté des poètes, par exemple Apollonios de Rhodes qui figure sur notre liste.

---

[20] La version de Phérécyde est conservée dans les scholies à l'*Odyssée* (Σ *Od*. 11. 321 = Fr. 34 [Fowler]) et celle d'Ovide est racontée en *Mét*. 7, 672-863. Voir aussi BÖMER 1976, p. 366-368.

[21] Pour une étude détaillée des différentes versions, voir DAVIDSON 1997, p. 165-184 et plus récemment DELATTRE 2010, p. 91 -111.

[22] RENNER 1978, p. 277-293. Une image du papyrus peut être consultée à l'adresse suivante : <http://quod.lib.umich.edu/a/apis/x-2937/1447v.tif >.

[23] RENNER 1978, p. 282-287.

[24] Actéon (1) et Alcyoné (4), le Catalogue des femmes d'Hésiode, Aréthusa (2), Hésiode sans indications de titre. Le récit des Aethyiae (3) est attribué à Éschyle et, pour la 5e entrée, aucune source est transmise. RENNER 1978, p. 277.

[25] Il s'agit de l'histoire 23 au sujet de Battos. Nous sommes toutefois face à une situation particulière ici, étant donné que l'annotation est composée d'une suite d'auteurs comprenant, à côté d'Hésiode, Nicandre, Didymarque, Antigonos et Apollonios de Rhodes.

Dans ce que nous avons conservé de lui, nous avons accès à des exemples de récits de métamorphoses notamment dans les *Argonautiques*.[26] Mais encore une fois, ce poème, même s'il pouvait fournir de la matière à Ovide, ne peut certainement pas être considéré comme un précurseur de ses *Métamorphoses*. C'est plus difficile à dire avec les épigrammes mentionnées chez Antoninus Liberarlis. Ici, il pourrait peut-être s'agir d'une collection d'épigrammes qui aurait éventuellement pu avoir comme fil conducteur le thème des métamorphoses. Nous ne savons malheureusement quasiment rien sur ses poèmes, outre la mention ici chez Antoninus Liberalis[27], mais encore une fois de récentes découvertes papyrologiques ont mis à notre disposition une telle collection de petits poèmes de métamorphoses, nous y reviendrons.

Quant à la liste d'Antoninus Liberalis, nous pouvons conclure que parmi les noms cités seul un petit nombre pourrait éventuellement figurer parmi les précurseurs d'Ovide. Il s'agit de Nicandre[28], de Boïos[29], de Didymarque[30] et d'Antigonos[31]. Tous remontent probablement au début de l'époque hellénistique, plus précisément au IIIe ou IIe siècle av. J.-C[32]. Mais, il est difficile d'aller plus loin, car encore une fois la transmission des textes n'a pas laissé de traces suffisantes pour pouvoir juger ces ouvrages. Il reste à noter, et c'est peut-être ce que nous pouvons retenir de cette liste, que les titres des ouvrages mentionnés sont très hétérogènes : *Heteroioumena* (Ἑτεροιούμενα), *Ornithogonia* (Ὀρνιθογονία) et *Alloioseis* (Ἀλλοιώσεις), à côté de celui de *Métamorphoses* (Μεταμορφώσεις). Il semblerait donc que c'est Ovide qui a consacré le titre en choisissant l'une parmi les nombreuses possibilités[33]. D'ailleurs, même dans d'autres ouvrages, s'il est question de métamorphoses, les auteurs grecs n'utilisent pas ce terme pour désigner la transformation en question. S'ils se servent de verbes pour décrire le processus, ils utilisent des catégories très génériques comme "il devint" (ἐγένετο) ou, si l'actif est utilisé pour désigner l'intervention de la divinité, on utilise le verbe "il fit" (ἐποίησε). De plus, la transformation est racontée de manière très rapide et seul le résultat est mentionné, tandis qu'il y de nombreux exemples chez Ovide qui montrent que le poète se plaît à décrire les différentes phases de la transformation pour donner aux lecteurs une image vivace et détaillée du

[26] Voir BUXTON 2009, p. 116-125 pour une analyse détaillée des métamorphoses racontées dans les *Argonautiques*. Le récit de Phaéthon (4. 597-626) et celui des Nymphes du Lac Triton (4. 1393-1449) étant les exemples les plus clairs.

[27] Il reste une épigramme dans l'*Anthologie Palatine* (*AP* 11, 275). Elle s'adresse à Callimaque et n'aborde donc pas le thème des métamorphoses. Voir notamment PAPATHOMOPOULOS 1968, p. XII et PFEIFFER 1953, p. XCIX (à propos de test. 25).

[28] Les quelques fragments conservés des *Heteroioumena* sont fr. 43, 50, 59, 62 [Gow-Scholfield]) et éventuellement SH 562 (= LLOYD-JONES/PARSONS 1983, p. 274-277). Voir notamment LOEHR 1996, p. 50-59.

[29] Les quelques bribes de son *Ornithogonia* ont été réunies dans *Collectanea Alexandrina* p. 24-25 (= POWELL 1925). Voir LOEHR 1996, p. 59-65.

[30] SH 378A (= LLOYD-JONES/PARSONS 1983, p. 175).

[31] SH 50 (= LLOYD-JONES/PARSONS 1983, p. 20).

[32] Voir PATHOMOPOULOS 1968, p. XI-XV. Pour la datation de Antigonos de Carystos et les hésitations modernes (IIIe siècle ou Ier siècle av. J.-C.), voir notamment DORANDI 1999, p. XI-XVII.

[33] FRONTISI-DUCROUX 2009, p. 9-10.

processus[34]. C'est particulièrement visible si nous revenons maintenant au second des deux papyrus que nous avons mentionné plus haut.

Un recueil de métamorphoses en distiques élégiaques

Il s'agit du P. Oxy. 4711 dont l'édition princeps a été publiée en 2005[35]. Dans ce texte, qui présente de nombreuses lacunes et plusieurs difficultés d'interprétation, des extraits en vers (distiques élégiaques) de trois métamorphoses ont été conservés :

- Adonis qui donne le nom à un fleuve, et dont le sang donnera naissance à une fleur, comme on le sait d'Ovide ; [36]

- Astéria qui se transforme, pour échapper aux amours de Zeus, d'abord en oiseau[37] puis en une île, à savoir Délos, sur laquelle Léto, sa soeur, mettra au monde Apollon et Artémis ;[38]

- Narcisse dont le récit nous servira pour la suite de notre propos et dont nous reproduisons le texte ici :

]. . . . . .[. . . . . .θ]ε̣ο̣έικελον ε . [
] . . . . . [. . . . . .] . [.] . . . . . [
]ον εἶχειν, ἀπεχθαίρεσκε δ' ἅπαντας
μ]ορφῆς ἠράσατο σφετέρης
]ῤ πηγῆς [ὀ]λοφύρατο τέρψιν ὀνείρου
κλα]ύσατο δ' ἀγλαΐην
] . . . δῶκε δὲ γαίηι
] . . . φέρειν
] . . . . . [

….]semblable aux dieux…[
] . . . . . [. . . . . .] . [.] . . . . . [
]... il avait [un coeur dur] et se mit à haïr tous,
mais s'éprit de sa propre silhouette ;
il gémit de voir les charmes oniriques de la source ;
et déplora sa beauté…
…et donna à la terre….[sa vie]
…pour porter[39]

En lisant ce texte, nous voyons d'emblée la rapidité avec laquelle le récit progresse. Ce n'est pas seulement dû aux lacunes sur le papyrus. Si nous tenons

[34] FRONTISI-DUCROUX 2003, p. 78-93.

[35] HENRY 2005, p. 46-53. Le papyrus est daté du VIe siècle apr. J.-C. Pour une image, voir : <http://163.1.169.40/cgi-bin/library?e=d-000-00---0POxy--00-0-0--0prompt-10---4------0-1l--1-en-50---20-about---00031-001-1-0utfZz-8-00&a=d&c=POxy&cl=CL5.1.69&d=HASH01a970882c0da67c3e8b32c3>.

[36] Ov. *Mét*. 10. 08-739.

[37] Il s'agit plus précisément d'une caille d'après Ps.-Apollodoros (cf. 1. 4, 1).

[38] Hygin (*Fab*. 53) et Ovide (*Mét*. 6. 184-192) y font allusion. Pour une liste plus compète des sources qui traient de cette histoire, voir GUIDORIZZI 2000, p. 286-287.

[39] P. Oxy. 4711, fr. 1→, l. 8-15. Le texte est celui de l'édition princeps (HENRY 2005, p. 50). Voir aussi HUTCHINSON 2006, p. 72-73, MAGNELLI 2006, p. 10-11 et BERNSDORFF, 2007, p. 2 pour l'établissement du texte. La traduction est la nôtre.

compte de la manière dont le texte a été conservé, sur un feuillet d'un codex de papyrus, les récits préservés ne peuvent probablement pas être bien plus longs qu'une quarantaine de vers répartis, pour certains, sur une partie du recto et une partie du verso du feuillet. Dans l'une des hypothèses, nous aurions l'ordre suivant : la fin de l'histoire d'Adonis (l. 1-6 sur le côté que nous appellerions alors le recto du feuillet du codex), puis le début de l'histoire d'Astéria (à partir de la ligne 7 jusqu'à la fin de la partie conservée du feuillet). Sans pouvoir définir de manière précise les dimensions de la partie perdue du feuillet du codex, mais en supposant que, après avoir tourné le feuillet, le début du verso soit la fin de la même histoire d'Astéria, celle-ci se terminerait au moment ou celle de Narcisse commence (l. 10 ou probablement l. 8). Dans l'autre hypothèse, le côté avec l'histoire de Narcisse serait à lire d'abord et deviendrait le recto du feuillet. Puis, il nous manquerait une partie avant de retrouver, en retournant le feuillet, la fin du récit d'Adonis. Dans ce cas, même en tenant compte de la lacune, les deux récits, celui de Narcisse et celui d'Adonis, seraient également très courts, même si dans cette hypothèse rien ne peut être dit sur la longueur de celui d'Astéria[40]. Toutefois, quoi qu'il en soit de la reconstruction du papyrus, il devient évident, d'après ces raisonnements, que les récits sont beaucoup plus courts que ceux d'Ovide.

Enfin, essayons de répondre à la question de laquelle nous sommes partis, en tâchant de savoir si cet exemple est un précurseur des *Métamorphoses* d'Ovide. La question est difficile, car le papyrus ne transmet aucune indication sur l'auteur de cette collection de poèmes. C'est pourquoi les éditeurs ont émis plusieurs hypothèses dont l'une pourrait nous ramener à Ovide. Certains philologues suggèrent le nom de Parthénios de Nicée comme auteur des poèmes[41]**.** C'est un contemporain d'Ovide qui a également vécu à Rome au temps d'Auguste ; et il est mieux connu pour un autre ouvrage : les *Passions amoureuses* (*Περὶ Ἐρωτικῶν Παθημάτων*)[42]. Cette œuvre a certainement pu jouer le rôle de sources pour Ovide, mais une fois de plus c'est un recueil dont la thématique n'est pas prioritairement dédiée aux métamorphoses[43]. Avec le papyrus P. Oxy. 4711, nous aurions en revanche accès à un autre ouvrage de cet auteur, dont le thème central serait les métamorphoses. Nous savons par plusieurs allusions éparses que Parthénios a écrit des *Métamorphoses*[44]. De plus, Étienne de Byzance semble avoir cité un extrait de ce recueil, toutefois sans nous transmettre le titre de l'œuvre dont il reproduit

[40] Pour une analyse détaillée de cette question, voir HUTCHINSON 2006, p. 73-74.

[41] HENRY 2005, p. 46-53 et HUTCHINSON 2006, p. 71-84. Cette hypothèse est toutefois contestée par BERNSDORFF, 2007, p. 1-18.

[42] Pour cet auteur, voir LIFGHTFOOD 1999, et pour les fragments d'un ouvrage intitulé *Metamorphoses*, voir en particulier fr. 24a et 24b [Lightfoot] et le commentaire p. 164-167.

[43] Pour une étude qui cherche à définir la manière dont Ovide tient compte de Parthénios, voir FABRE-SERRIS 2008, p. 189-205.

[44] Ce sont les fr. 24a et 24b [Lightfoot] et éventuellement aussi fr. 28 [Lightfoot] dont nous parlerons plus loin.

quelques lignes[45]. Comme il s'agit de la métamorphose d'une jeune fille nommée Comaetho qui se transforme en source pour s'unir avec le fleuve Cydnos dont elle est tombée amoureuse, l'attribution aux *Métamorphoses* est probable et, si c'est le cas, le passage prouverait que ce recueil était en vers.

Le lien avec notre papyrus vient du fait que Grégoire de Naziance, le père de l'église du IVe siècle apr. J.-C., fait également allusion à la métamorphose de Comaetho dans un de ses poèmes moraux, en utilisant une formulation proche de celle qu'Étienne de Byzance avait cité[46]. C'est pourquoi les érudits modernes supposent que Grégoire de Naziance s'inspire ici du texte de Parthénios[47]. Or, et c'est ce qui est important ici, dans les lignes qui précédent cette quasi citation nous trouvons dans le texte de Grégoire de Naziance une formulation qui fait référence à la beauté de Narcisse très proche de celle que nous trouvons dans le papyrus, à la ligne 11, à propos de Narcisse :

Grégoire de Naziances : μορφῆς τις ἧς ποτ' ἐράσσατο[48]
P. Oxy. 4711, fr. 1→, l. 11 : μ]ορφῆς ἠράcατο cφετέρης

Ce sont les seuls indices qui suggèrent une attribution du papyrus à Parthénios. Ils restent très hypothétiques, comme on peut le constater, et certaines voix s'élèvent pour s'opposer à cette attribution. On mentionne notamment le fait que la version du récit d'Astéria, et non pas celui de Narcisse, que nous venons de discuter, ressemble beaucoup à la version de Hygin, et on a suggéré qu'il s'agit d'un exercice scolaire tardif qui imite le mythographe romain[49]. Donc, force est de constater que le doute subsiste. Mais la discussion nous a toutefois révélé que nous possédons, même si le P. Oxy. 4711 ne devait pas être de Parthénios, quelques indices que cet auteur avait écrit, du temps d'Ovide, des *Métamorphoses* en vers, plus précisément en distiques élégiaques.

Conclusion

Pour conclure notre rapide aperçu sur les ouvrages de métamorphoses grecs, nous devons constater que nous sommes très mal renseignés. C'est très certainement, en bonne partie, dû à l'état fragmentaire de la transmission des textes. Nos discussions nous ont toutefois permis de rassembler un certain nombre de témoignages. Nous avons pu établir une liste de précurseurs à partir

[45] Fr. 28 [Lightfoot]. Ce n'est toutefois que chez Eustathe, au XIIe siècle, que cette partie de l'entrée de Étienne de Byzance sur Glaphyrai est conservée. Voir Eust. *Comm. ad* Il., 2, 711 (= 327, 37 = I, 511, 6 van der Valk) et Steph. Byz. s.v. Γλαφύραι, γ 84 [Billerbeck].

[46] Il s'agit d'un extrait du *Carmen morale* 29 (*Sur la coquetterie des femmes*). Pour le passage en question, voir *Carm*. 1. 2, 29, 157-160 (PG 37, 896 Migne). L'étude la plus complète sur ce poème est KNECHT 1972, mais le poème fait également l'objet de QUÉRÉ 1968, p. 62-71.

[47] Pour le débat à ce sujet, voir LIGHTFOOT 1999, p. 178-179 et BERNSDORFF 2007, p. 4-5 avec une ample bibliographie.

[48] *Carm*. 1. 2, 29, 155 (PG 37, 895 Migne). La même formulation se trouve aussi dans un autre poème de Grégoire, le *Ad Vitalianum*. Cf. *Carm*. 2, 2, 3, 52 (PG 37, 1484 Migne) Voir aussi BERNSDORFF 2007, p. 4-5 et HUTCHINSON 2006, p. 71. Pour une étude sur le poème, voir BRODNANSKA 2012, p. 109-127.

[49] C'est l'hypothèse de BERNSDORFF 2007, p. 1-18.

des informations données dans l'ouvrage attribué à Antoninus Liberalis. Il s'agissait de Nicandre, de Boïos, de Didymarque et d'Antigonos ; auxquels nous pouvons éventuellement ajouter Parthénios de Nicée. Malheureusement leurs œuvres dédiées aux métamophoses n'ont pas été conservées et nous ne pouvons que difficilement juger de leur valeur ou de l'influence qu'elles auraient pu exercer sur les auteurs postérieurs. Par un autre biais nous avons accès à quelques fragments de papyrus qui transmettent des extraits de recueils de métamorphoses. Or, ces passages ont été transmis sans indications précises sur leurs auteurs respectifs, ce qui nous réduit à nous contenter de spéculations. Toutefois, au terme de notre réflexion, nous pouvons constater que les quelques éléments que nous avons pu réunir n'étaient pas suffisamment d'envergure pour faire de l'ombre à Ovide. Tout au contraire, il maintient sa position unique et notre survol n'a fait qu'accentuer le génie du poète augustéen ; il a su tirer la thématique des métamorphoses de sa position en retrait qu'elle avait précédemment, et la préparer à l'avenir qu'elle aura. Dans ce contexte, et au terme de notre investigation, nous pourrions donc songer à revaloriser, comme le suggère Frontisi-Ducroux, les tous premiers mots du poète au début des *Métamorphoses* (*in nova*), même si la construction de la phrase ne fait aucun doute. En lisant le second vers, on s'aperçoit que l'adjectif s'applique à *corpora* :

> **in nova** fert animus mutatas dicere formas
> corpora ; di, coeptis (nam vos mutastis et illas)
> adspirate meis primaque ab origine mundi
> ad mea perpetuum deducite tempora carmen !

Ce sont les nouveaux corps, dans lesquels les formes se sont transformées, que mon esprit me pousse à chanter. Dieux, (vous qui les avez en effet transformées), favorisez mon dessein et conduisez mes chants, sans interruption, de la première origine du monde jusqu'à nos jours.[50]

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

HSCP	-	Harvard Studies in Classical Philology
JHS	-	Journal of Hellenic Studies
RÉG	-	Revue des études grecques
ZPE	-	Zetschrift für Papyrologie und Epigraphik

Auteurs

BARCHIESI 2005 – Alessandro Barchiesi, *Ovidio : Metamorfosi, vol. 1, libri I - II*, Milano, Fondazione Lorenzo Valla / Arnaldo Mondadori Editore, 2005.

[50] Ov. *Mét*. 1, 1-4. Voir FRONTISI-DUCROUX 2003, p. 92 pour cette interprétation des premiers vers, et, pour une anaylse plus fouillée de la préface d'Ovide, BARCHIESI 2005, p. 133-137.

BERNSDORFF 2007 – Hans Bernsdorff, *P. Oxy. 4711 and the Poetry of Parthenius*, JHS 127 (2007), p. 1-18.

BRODNANSKA 2012 – Erika Brodnanska, *Verse Letter from Gregory of Nazianzus to Vitalianus*, Parekbolai 2 (2012) p. 109-127.

BÖMER 1976 – Franz Bömer, P. *Ovidius Naso, Metamorphosen, Bd. 3, Buch VI - VII*, Heidelberg, Winter, 1976.

BÖMER 1977 – Franz Bömer, P. *Ovidius Naso, Metamorphosen, Bd. 4, Buch VIII - IX*, Heidelberg, Winter, 1977.

BUXTON 2009 – Richard G. A. Buxton, *Forms of Astonishment : Greek Myths of Metamorphosis*, Oxford, Oxford University Press, 2009.

CELORIA 1992 – Francis Celoria, *The Metamorphoses of Antoninus Liberalis : a translation with a commentary*, London, Routledge, 1992.

DAVIDSON 1997 – John Davidson, *Antoninus Liberalis and the Story of Prokris*, Mnemosyne 50 (1997), p. 165-184.

DELATTRE 2010 – Charles Delattre, *Le renard de Teumesse chez Antoninus Liberalis (Mét. XLI). Formes et structures d'une narration*, RÉG 123 (2010), p. 91-111.

DORANDI 1999 – Tiziano Dorandi, *Antigonede Caryste : Fragments*, Paris, Les Belles Lettres, 1999.

ELEFTHERIOU 2016 – Dimitra Eleftheriou, *L'hétérogénéité du Palatinus Heidelbergensis gr. 398. Nouvelles approches sur le manuscrit et la «collection philosophique»*, Confronti su Bisanzio 4 (2016), www.porphyra.it, pp. 37-45.

FABRE-SERRIS 2008 – Jacqueline Fabre-Serris, *Ovide lecteur de Parthénios de Nicée*, dans: A. Zucker (éd.), *Littérature et érotisme dans les Passions d'amour de Parthénios de Nicée*, Grenoble, Millon, 2008, p. 189-205.

FANTHAM 1992 – Elaine Fantham, *Metamorphoses before the* Metamorphoses *: A Survey of Transformations before Ovid*, The Augustan Age 10 (1990-1992), p. 7-18.

FORBES IRVING 1990 – Paul .M.C. Forbes Irving, *Metamorphosis in Greek Myths*, Oxford, Clarendon Press, 1990.

FOWLER 2013 – Robert L. Fowler, *Early Greek mythography, vol. 2 : Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2013.

FRONTISI-DUCROUX 2003 – Françoise Frontisi-Ducroux, *L'homme-cerf et la femme-araignée. Figures grecques de la métamorphose*, Paris, Gallimard, 2003.

FRONTISI-DUCROUX 2009 – Françoise Frontisi-Ducroux, *L'invention de la métamorphose*, Revue Rue Descartes 64 (2009/2) p. 8-22.

GUIDORIZZI 2000 – Giulio Guidorizzi, *Igino : Miti*, Milano, Adelphi, 2000.

HENRY 2005 – W. Benjamin Henry, *P. Oxy. 4711 : Elegy (Metamorphoses ?)*, dans N. Gonis et D. Obbink (éd.), *The Oxyrhynchus Papyri* 69, London, Egypt Exploration Society, 2005, p. 46-53.

LOBEL 1956 – Edgar Lobel, *P. Oxy. 2370 : Corinna, ϝεροίων ᾱ*, dans E. Lobel (éd.), *The Oxyrhynchus Papyri* 23, London, Egypt Exploration Society, 1956, 61-65.

HUTCHINSON 2006 – Gregory O. Hutchinson, *The Metamorphosis of Metamorphosis : P. Oxy. 4711 and Ovid*, ZPE 155 (2006), p. 71-84.

KNECHT 1972 – Andreas Knecht, *Gregor von Nazianz : Gegen die Putzsucht der Frauen*, Heidelberg, Winter, 1972.

LIGHTFOOT 1999 – Jane L. Lightfoot, *Parthenius of Nicaea : the Poetical Fragments and the Erōtika Pathēmata*, Oxford, Clarendon Press, 1999.

LLOYD-JONES & PARSONS 1983 – Hugh Lloyd-Jones, Peter Parsons, *Supplementum Hellenisticum*, Berlin, de Gruyter, 1983.

LOEHR 1996 – Johanna Loehr, *Ovids Mehrfacherklärungen in der Tradition aitiologischen Dichtens*, Stuttgart, Teubner, 1996.

MAGNELLI 2006 – Enrico Magnelli, *On the New Fragments of Greek Poetry from Oxyrhynchus*, ZPE 158 (2006), p. 9-12.

MARCOTTE 2014 – Didier Marcotte, *La "Collection philosophique" : Historiographie et Histoire des Textes*, Scriptorium 68 (2014), p. 145-165.

MONTANRI 1995 – Franco Montanri, *The Mythographus Homericus*, dans: J. G. J. Abbenes, S. R. Slings, I. Sluiter (éd.), *Greek Literary Theory after Aristotle : a Collection of Papers in Honour of D. M. Schenkeveld*, Amsterdam, VU University Press, 1995 p. 135-172.

MONTANARI 1999 – Franco Montanari, *Antoninus [2, Liberalis]*, dans: H. Cancik, H. Schneider (éd.) *Der neue Pauly* 1, , Stuttgart, Metzler 1999, p. 805.

OTIS 1966 – Brooks Otis, *Ovid as an Epic Poet*, Cambridge, Cambridge University Press, 1966.

PAPATHOMOPOULOS 1968 – Manolis Papathomopoulos, *Antoninus Liberalis : Métamorphoses*, Paris, Les Belles Lettres, 1968.

PFEIFFER 1953 – Rudolf Pfeiffer, *Callimachus, vol. 2, Hymni et epigrammata*, Oxford, Clarendon, 1953.

POWELL 1925 – John U. Powell, *Collectanea Alexandrina*, Oxford, Clarendon Press, 1925.

QUÉRÉ 1968, – France Quéré, *Réflexions de Grégoire de Nazianze sur la parure féminine (Étude du poëme sur la coquetterie, I, II, 29)*, Revue des Sciences Religieuses 42 (1968), p. 62-71.

RENNER 1978 – Timothy Renner, *A Papyrus Dictionary of Metamorphoses*, HSCP 82 (1978), 277-293.

van ROSSUM-STEENBEEK 1998 – Monique van Rossum-Steenbeek, *Greek Readers' Digests ? : Studies on a Selection of Subliterary Papyri*, Leiden, Brill, 1997.

van der VALK 1963 – Marchinus van der Valk, *Researches on the Text and Scholia of the Iliad, vol. 1*, Leiden, Brill, 1963.

WALDNER 2009 – Katharina Waldner. *Zwischen Kreta und Rom : Ovids Bearbeitung eines aitiologischen Mythos aus Nikanders* Heteroioumena *(Ant. Lib. 17) in den* Metamorphosen *(9,666-797)*, dans: *Römische Religion im historischen Wandel : Diskursentwicklung von Plautus bis Ovid*, A. Bendlin et J. Rüpke (éd.), Stuttgart, Steiner, 2009, p. 171-186.

INDIGENIZAREA CELUILALT – CAZUL ROMANIZĂRII LUI ASCLEPIOS LA OVIDIU

Cătălina POPESCU*

Cuvinte-cheie: *Asclepios, trup, incubație, șarpe, statuie.*
Keywords: *Asclepios, body, incubation, serpent, statue.*

Rezumat: *Această lucrare tratează întruparea zeului medicinei, Asclepios, și crearea unui nou „locus memoriae" în „Metamorfozele" lui Ovidiu (15. 626-690), după un pelerinaj al romanilor la Epidauros. În timp ce în cazuri obișnuite de „incubatio" un individ bolnav suferă o transformare somatică în somn, aici, zeul însuși îndură o modificare trupească. Metamorfoza sa presupune o modificare culturală conștientă: el abandonează forma consacrată a antropomorfismului elenic, în favoarea unui aspect zoomorf, înainte de a se dematerializa la gurile Tibrului (744-745). Metamorfoza lui Asclepios este emblematică pentru politica imperială a expansionismului roman: pelerinii romani își însușesc culturile pe care le ating în loc să sufere o indigenizare pasivă sau să se transforme în „ceilalți" din punct de vedere cultural.*

Abstract: *This paper deals with the embodiment of the god of medicine, Asclepios, and the creation of a new „locus memoriae", in Ovid's „Metamorphoses" (15. 626-690), after the pilgrimage of the Romans to Epidauros. While in regular cases of "incubatio", a sick individual suffers somatic transformation in his/her sleep, here, the god himself undergoes bodily modification. His metamorphosis implies a conscious cultural switch: he abandons the consecrated shape of Hellenic anthropomorphism for a teriomorphic appearance, before de-materilaizing at the mouths of Tiber (744-745). Asclepios' metamorphosis is emblematic for the imperial politics of the Roman expansionism: Roman pilgrims appropriate the cultures they touch instead of suffering from passive indigenization, or morphing into cultural „others".*

*Cătălina POPESCU: Lucrarea a fost prezentată la bimilenara morții lui Ovidiu de la Constanța, în mai 2017. Autoarea Cătălina Popescu are un doctorat de la University of Texas în Austin, în studii clasice și poate fi contactată la adresa cpopescu@hollandhall.org. În prezent predă limba latină la Holland Hall College Preparatory Academy, 5666, E. 81st, Street, Tulsa, Oklahoma, 74137, phone: +1 512-300-5609.

Lucrarea de față discută metamorfoza zeului Asclepios în *Metamorfozele (*15. 622-744*)* lui Ovidiu și călătoria sa fizică și culturală de la Epidauros la Roma pentru a-i salva pe romani de furia ciumei. Centrul de interes al cercetării este relația dintre iluzie, imagine și trup precum și ambivalența dintre *locus* și *corpus.* Ne aflăm într-una dintre istorisirile ovidiene în care zeul este cel care trece printr-o transfigurare, fapt neobișnuit pentru *Metamorfoze*, unde persoanajele umane sunt cele care se dematerializează de obicei, sub influența voinței divine sau a unor acte de *hybris*, ori tumultoase trăiri interioare.

De data aceasta zeul este cel care suferă transformarea. O divinitate a medicinei, Asclepios nu este străin de metamorfoză: dimpotrivă, somaticul este specialitatea sa și prin puterea visului de incubație, el transformă neîncetat trupurile bolnave ale pelerinilor veniți la templu. Zeul acesta este în esența sa legat de trup și întrupare. Fiu al solarului Apollo și al muritoarei Coronis (Paus. *Descriptio Graeciae*, 2.26.6), Asclepios a suferit de două ori nimicirea fizică: mai întâi în pântecele mamei infidele (*Scholia* on Pindar, *Pythian Ode*, 3. 14), când a fost lovită de puterea nimicitoare a tatălui și a doua oară, când a fost lovit de puterea bunicului Zeus, pe când căuta să învie morții (Apollodorus, *Bibliotheca* 3.121)[1]. Prima oară a fost salvat în ultima clipă, iar a doua oară, în urma dezintegrării sale somatice, a devenit un zeu în adevăratul sens al cuvântului. Așadar, Asclepios este altfel decât alți zei în literatură. Sarah Iles Johnson chiar consideră că unul din motivele pentru care el este atât de sensibil la suferința muritorilor este faptul că zeul a fost cândva un om ca mulți alții, capabil să înțeleagă durerea fizică, neputința și teama de spectrul morții:

„Notably, the gods to whom many incubation oracles were dedicated, including Asclepius, Podalirius, Calchas and Amphiaraus, once had been mortals themselves, according to myth. This undoubtedly encouraged a greater feeling of closeness than a human could ever imagine having with Apollo or Zeus".[2] Asclepios este într-adevăr versatil; trecând peste distrugerea propriului trup fizic, el se regenerează asemenea șarpelui ce-i stă încolăcit pe toiag, și prin puterea talentului său curativ, resuscitează, curăță și reîntrupează pe cei care amintesc de condiția sa anterioară.

Acest patron al vindecării acționează foarte subtil: nu trimite săgeți de la distanță, asemeni nemuritorului său tată, ci vindecă prin puterea suavă a visului. Atingerea lui este diafană, fantomatică, este vedenie fără substanță: și totuși această nălucă afectează corpul, produce restaurări somatice, atinge bolnavul la cel mai intim nivel fiziologic. Sarah Johnston sublinia că incubația, în ciuda inconsistenței visului, oferă o formă superioară de contact cu divinitatea, de obicei inaccesibilă muritorilor: „On such occasions the gods and the heroes were, as Philostratos put it, 'clearly manifest' to humans (*Life of Apollonius* 1.7). For the enquirers, these encounters must have seemed much more intimate than what usually happened at Delphi, Dodona, Claros or Didyma."[3] Puterea zeului este atât de covârșitoare, încât restaurarea fizică depășește limitele trupești, afecând orice formă de materie: „The *stelae* erected at Epidaurus praise the god for helping a

[1] EDELSTEIN 1998, p. 68 discută tocmai această transformare a poveștii lui Asclepius.
[2] JOHNSTON 2008, p. 91.
[3] JOHNSTON 2008, p. 9.

servant who had broken his master's favorite goblet; having asked Asclepius for help and gone to sleep, he found the goblet mended in the morning".[4]

Dacă pelerinul aduce *trupul*, Asclepios oferă *locul* transformării[5]. Incubația este asemeni odihnei într-o crisalidă de așteptare și refacere, iar proximitatea alinătoare a puterii divine este atât de puternică, încât modifică realitatea materială a trupului chiar și printr-o atingere onirică. S-ar putea spune că Asclepios comunică așadar indirect prin reprezentările sale iluzorii, surogate ale trupului său demult strămutat în alte sfere, în vreme ce suferindul nu pune între eul său fizic și divinitate nicio interfață. Abia atunci când vindecarea se produce, pelerinul va comunica recunoștința sa prin replici și reprezentări fictive, prin dedicații de membre și organe de lut[6]. Cum subliniază Petsalis-Diomidis[7] în lucrarea sa despre călătoria lui Aristide în *Hieroi Logoi*, „[i]t is argued that these dedications construct a coherent language of visual signs about the body, to be decoded in the context of their display in the Asklepieion…" Mai mult chiar, e vorba de trup privit ca *recipient*, „the location of the individual's identity in the visible body, the idea of the human body as a memorial, and the exploration of the limits of different media (text and image) in the evocation of the presence of a person"[8].

Ritualul este într-adevăr unul al magiei de simpatie, unde imaginea e o replică la scară a realităților somatice. Este o lume de corespondențe unde trupul e icoană și recipient al sinelui, iar reprezentările statuare sunt deopotrivă lăcașe și trupuri.

Cum susține Petsalis-Diomidis[9], în fața acestui zeu al somaticului, corpul uman devine el însuși *locus* de cercetare divină: „[i]n this world a new taxonomy of the body was enacted in which the sick and deformed body was transformed into a *locus* for divine manifestation."[10] Potrivit aceleiași autoare, călătoria

---

[4] *Ibid.*

[5] În această privință PETSALIS-DIOMIDIS 2010, p. 203 menționează: "The cosmic universalism and epiphanic transformation articulated in the architectural design of the temple can be connected with the encyclopaedic, all-inclusive aspect of the Asklepieion as it collected, reordered and transformed the whole range of pilgrim bodies."

[6] WICKKISER 2008, p. 106.

[7] PETSALIS-DIOMIDIS 2010, p. 239.

[8] PETSALIS-DIOMIDIS 2010, p. 239 susține că trupul devine receptacol de memorie prin reprezentare: „It is paticularly relevant to the experience of illness understood as the deterioration of the body and the threat of death; it is also relevant to the experience of healing pilgrimage which entailed the pilgrim's eventual departure from the sancturary (i/e. the removal of his or her body from sacred space) and the desire to leave a memorial of the healed body there."

Nu este de mirare că unii sacerdoți au simțit nevoia de a aduce trupuri vii pentru o reprezentare autentică a zeului. A se vedea cazul lui Alexandru din Abonotheichos care a prezentat credincioșilor săi un șarpe viu cu o mască și o perucă umană, pentru ritualurile sale de vindecare, pretinzând că este o „manifestare" a lui Asclepios (Lucian, *Alexander* 51; de asemenea JOHNSTON 2008, p. 101).

[9] PETSALIS-DIOMIDIS 2010, p. 238.

[10] PETSALIS-DIOMIDIS 2010, p. 236: „In the Asklepieion the sick body was constructed as the favoured and miraculous body through a visual discourse in which the pilgrim actively participated. This vision of transformation was enacted in the sancturary in the present and it was hoped it would extend into the pilgrim's future in the incubatory vision and thereafter even beyond the sanctuary."

pelerinului începe vindecarea interioară, și totuși, relația dintre spațiu și corp nu este una pe deplin simetrică. Cercetătoarea discută o istorisire grecească în care aceste două elemente nu se suprapun perfect, corpul având întâietate: „These refereces to divine contact during the journey suggest the religious importance of the journey in the experience of Asklepian pilgrimage. In both cases the focus of the journey and divine communication it gives rise to is the self, and the body, not the landscape *per se*"[11].

Și totuși, în lumea metamorpfozelor lui Ovidiu dacă trupul poate fi *locu*s, atunci și locul poate fi întrupat. În cartea a XII-a, romanii sosesc la sanctuar cerând vindecarea unui *corpus* altfel decât cele obișnuite: este trupul Romei care cere ușurare în fața molimei copleșitoare (15. 626-8: *Dira lues quondam Latias vitiaverat auras,/ pallidaque exsangui squalebant corpora morbo./funeribus fessi...*) Răul fizic al locuitorilor reprezintă răul spațiului lor vital (15. 633: *mala urbis*). Orașul se transformă simbolic din structură arhitectonică, sau *locus* al colinelor perene, în brize molipsitoare și mulțime de trupuri suferinde. Roma este antropomorfizată prin suferință. Aerul ei este viciat iar boala pătrunde adânc în inima orașului până când liniile sale geografice se amestecă cu anatomia locuitorilor, aerul Romei cu plămânii lor poluați, boala (*lues*) unind locuitorii și orașul sub același contur. Mirosul și priveliștea leșurilor livide se contopesc într-un tablou tulburător unde orașul e trup și trupurile reconstruiesc hărți bizare ale morții. *Locus* și *corpus* sunt unul și același.

Interesant este faptul că răspunsul la această nevoie trupească este un nou pământ și un nou cer, ceva care să unească planul uman cu cel divin și să traducă voința zeului în cuvinte (15. 630-1: *auxilium caeleste petunt mediamque tenentes/ orbis humum Delphos adeunt, oracula Phoebi*). Romanii par a înțelege prea bine corespondența dintre spațiul ceresc și proiecția sa asupra pământului și oamenilor. Se cere un nou *humus*, un nou *caelum* și o nouă voce articulată (*oraculum)*, pentru a ajuta un *locus* (Roma) și un morman de trupuri care-și dau ultima suflare.

Dacă în versurile precedente trupurile și geografia se contopeau, următoarea imagine aduce în prim plan doar o geografie sacră în care întruparea absentează[12]. Delphi este prima alegere a romanilor, dar și prima lor dezamăgire. Apollo este o prezență invizibilă, o voce care animează o lume oarecum inaccesibilă. El este doar cuvântul care înfioară și pătrunde tainițele sacre, face să răsune o cavernă și tremură gingașele curele ale tolbei sale sacre. Dizolvat în imensitatea locului, zeul se refuză cumva vederii în dosul unei cortine și în genunea unui abis unde

[11] PETSALIS-DIOMIDIS 2010, p. 111.

[12] PETSALIS-DIOMIDIS 2010 crede că trupul, călătoria și geografia, interiorul organismului și exteriorul lumii corespund printr-o formă de simpatie. Așadar, „[t]he body is conceived of as vulnerable to the environment. Illness is even described through the metaphor of being tossed at sea. In the *Hieroi Logoi* Aristides locates his body in a web made up of spatial, temporal, climatic, and geographical threads." (p. 148) Câteodată chiar și arhitectura face parte din acest complex corporal al personajului Aristide: „The paradoxical combination of disorder, in the form of illness and miraculous healing, and taxonomic order by means of architectural arrangement and rescriptive rules of ritual, is a feature of the second-century Pergamene Aslepieion." (p. 221). De asemenea, la p. 112, autoarea vede corpul în termenii unui peisaj citadin blocat: „Aristides' body is in fact often described in terms of a landscape, a space in which channels of breathing and eating are blocked […]."

pharetra, sanctuarul și laurul zeului rămân simple simboluri în așteptare. În această scenă în care cuvântul și respirația par să se materializeze în forme omenești, Ovidiu se joacă inteligent cu așteptarea cititorului. Frisonul sugerat de *intremuere și pavefacta*, și figura de stil auditivă și vizuală reprezentată de *vocem*, *cortina* și *movit*, anticipează o revelație, o manifestare corporală. Dar climaxul nu se produce. Trupul care tresare sub influența vocii nu este toracele sculptural al zeului ci… pieptul romanilor. Niciun alt trup nu se ivește din adâncul tainiței: (15. 630-2: *et* ***locus et laurus et,*** *quas habet ipse,* ***pharetrae****/ intremuere simul,* ***cortina****que reddidit imo/ hanc* ***adyto vocem*** *pavefactaque* ***pectora*** *movit*.) Mai mult, zeul îi refuză și-i îndreaptă către un alt loc. (15. 634-5: *'quod petis hinc, propiore loco, Romane, petisses,/ et pete nunc propiore loco.*) În această căutare de locuri sacre, singurul lucru care mai promite vreo revelație antropomorfă este mențiunea unui fiu al lui Apollo, odraslă întrupată din sine (15. 636: *proles*).

Sosirea la Epidauros are în sine ceva trupesc și tactil, ceva somatic și intim, reunirea dintre corp și lăcaș sacru: carena corabiei, ca un piept de pasăre călătoare se proptește de țărmul unde-și caută ocrotirea. (15. 644-5: *Epidauria litora, mittunt;/ quae simul* ***incurva*** *missi* ***tetigere carina****.)* Și totuși această lume se teme de oaspeți și noul *locus* nu le este neapărat propice. Acolo romanii sunt primiți cu reținere de străinii temători de viitoarea lor slavă. Ovidiu punctează originea lor ausoniană și poate că teama de trecutul troian îi determină pe greci să-i refuze[13]. Romanii nu sunt la prima încercare eșuată. Titus Livius marchează teama de Roma în lucrarea sa despre fondarea orașului, *Ab urbe condita*, *Cartea 1*. Atunci solia presupunea aceeași nevoie de supraviețuire fizică a noilor veniți- o supraviețuire genetică: romanii căutau mirese spre a-și extinde stirpea, pentru ca *gens Ausonica* să nu piară. Legile procreării cereau trupuri pereche. Interesant este faptul că Titus Livius amestecă și el anatomia umană cu geografia politică și aseamănă orașul cu un organism în creștere. *Urbes*, *opes* și *sanguis* par părți ale aceluiași întreg: orașele se nasc asemeni unor organisme, sângele se amestecă și neamul se contopește (1. 1. 6-8: ***urbes*** *quoque, ut cetera, ex infimo* ***nasci****; dein, quas sua virtus ac di iuvent, magnas* ***opes*** *sibi magnumque nomen facere; satis scire, origini Romanae et deos adfuisse et non defuturam virtutem; proinde ne gravarentur homines cum hominibus* ***sanguinem ac genus miscere***). Paradoxal, din calcule eugenice și frică de poluare a stirpei, strămunii au fost refuzați. Cumva erau percepuți asemeni unei excrescențe tumorale în creștere (1. 9. 8-10: *Nusquam benigne legatio audita est: adeo simul spernebant, simul tantam in medio* ***crescentem molem*** *sibi ac posteris suis metuebant.)* Frica de atunci a străinilor implica teama de cucerire, căci răpirea sabinelor a reprezentat o agresiune mai cumplită decât jefuirea bogățiilor locului: a fost o

[13] Așa cum remarca Dr. Anca Dan la sfârșitul prezentării mele de la Constanța. De asemenea, țin să menționez faptul că Dr. Dan consideră pe drept că romanii au fost ajutați de Apollo în numele vechii sale alianțe cu troienii, de pe timpul războiului Troiei. În plus, așa cum ORLIN 2010, p. 65-66 observa, romanii și grecii deja interacționau mai mult sau mai puțin pașnic în Italia/Graecia Magna: „The extenet of the wars with Pyrrhus was certainly not envisioned at this time, but conflict with Tarentum seemed likely. In this situation, Roman diplomatic overtures to the Greek colonies for southern Italy take on an added significance. The introduction of Aesculapius to Rome was not meant merely as a general token of Roman attitudes, but perhaps also as specific preparation for a possible conflict in which the support of the Greek towns could be decisive."

cotropire a sângelui la cel mai intim nivel cu putință. A fost nevoie de un astfel de act de rapt și violență carnală pentru ca Roma să nu piară și extinderea ei să se producă (1. 9. 17-26).

O altfel de „moarte" se discută acum. Nu mai e vorba de nevoi politico-reproductive, ci de un dușman invizibil al măruntaielor pentru care romanii nu mai cer ajutor de la trupuri vii, ci de la forțe numinale inchise în tainițe străine, în statui și simulacre reci. Romanii ajung la Epidauros, pe tărâmurile grecilor și cer statuia zeului lor. Aceste noi gazde se tem și ele: corabia priponită pe coastele lumii lor sporește teama de a pierde relicvele sfinte și o dată cu ele, suflul divin ce le animează. Aparent e teama de a pierde odoare valoroase, simulacre divine din marmură fină și aur. Și totuși ceva mult mai profund e la mijloc: 15. 648-50: *parsque negandum/ non putat auxilium, multi retinere suamque/ non emittere* ***opem nec numina*** *tradere suadent*. De această dată, nu se pierd doar fecioare care-și vor uni sângele cu cel al cuceritorilor și vor crește odrasle hibride: se înstrăinează nucleul sanctuarului, substanța sa atât materială (*opem*) cât și spirituală. Aceste statui palide sunt mai mult decât ornamente prețioase, mai mult decât artă: ele sunt trupuri zeiești și poate chiar mai mult de atât, căci sunt fuziunea dintre trupuri și locuri sacre. Statuile marchează sanctuarul, au conturul zeului adorat și nu sunt forme goale, ci receptacole, locuri sacre inundate de prezența sa. A le înstrăina înseamnă a îndepărta ceva din geniul locului. Fără spiritul sacru al zeului, sanctuarul nu mai e un recipient sacrosanct ci redevine *locus* golit de sens.

Refuzul bătrânior preoți este însă compensant de acceptul zeului care decide să li se arate romanilor. Totul se petrece în penumbra crepusculului care lasă în întuneric gâlceava bătrânilor greci indeciși. Apusul se întinde asupra nehotărârii lor stângace, iar ecoul vocilor nesigure se stinge pentru a lăsa loc vedeniei sacre. (15. 651-4): *dum dubitant,* ***seram pepulere crepuscula lucem;/ umbraque telluris tenebras*** *induxerat orbi,/* ***cum deus in somnis opifer consistere visus/ ante tuum, Romane, torum…***

Locul se dizolvă într-un con de umbră și din el se desprinde imaginea patului de incubație și a zeului, parcă pentru a demonstra că nu există fuziune reală între zeu și spațiul său de cult și pentru a întări și mai mult intimitatea dintre divinitate și solii romani adormiți. Chiar și pluralul lasă loc unui singular al comuniunii în spirit și poate chiar în trup. Locul și trupul se confundă încă o data, căci limitele vizibilului sunt acum limitele acelui *torus* pe care zace trupul „colectiv" al romanilor. Dincolo de el domnește invizibilitatea. Trupul solilor este cuprins de somn iar cititorul se așteaptă poate la o transformare somatică a celui adormit care-și visează zeul[14]. Punctul teluric al sanctuarului se îngustează și iese din centrul focal al povestirii. Asemeni decupării dibace a unui *templum* pe cer, cititorul încearcă acum să deosebească în întuneric spațiul sacru de unde

[14] În mod firesc această transformare este de așteptat în trup. PETSALIS-DIOMIDIS 2010, p. 111 explică: „*Thaumata* occur in this bodily framework, and in the oneiric world it gives access to. Whereas others travelled the geographical world in search of the divine *thaumata*, Aristideas journeyed with his body."

izvorăște esența zeității, lăsând orice altceva în penumbra neclară[15]. Deocamdată, totul este imaterial, nesigur. Zeul este la început văzut *în vis*, lucru care confirmă vedeniile obișnuite ale incubației[16]. În schimb, viziunea devine din ce în ce mai concretă, greu de îndepărtat ca nesemnificativă. Văzul deosebește un trup cu accesorii detaliate, iar totul este completat de textura firelor de păr care completează portretul (15. 654-7: ***sed qualis in aede /esse solet,*** *baculumque tenens agreste/ sinistra/ caesariem longae dextra deducere barbae/ et* ***placido tales emittere pectore voces***.) Zeul are imaginea antropomorfă cunoscută din statuarul templului, are o barbă lungă pe care și-o despică cu degetele, ține strâns în mâna stângă un toiag cu șarpe iar pieptul i se umflă de o caldă voce. Ovidiu face ca actul de recunoaștere să fie mai puternic decât în mod obișnuit. Fritz Graff consideră că o reprezentare iconografică precisă nu era de așteptat în incubația din viața reală: „Of course, we should be circumspect about what incubation involved as a divination process. Despite the breathless testimonies to divine epiphanies that we find inscribed at some incubation sites (like the famous paean to Mandulis Aion at Kalabsha), one probably did noy dream of the god in his typical inconographic form".[17]

Văzul, auzul, pipăitul și poate chiar simțul termic sunt antrenate în contemplarea acestei realități în carne și oase. În sfârșit, întruparea, pieptul ce s-a refuzat vederii în cazul lui Apollo, toate sunt acum vizibile, tangibile și animate, pătrunse de glasul zeiesc. Senzația de participare privilegiată este mult mai intensă decât in atunci când nu l-au putut contempla pe Apollo. Această atingere pare a fi forma cea mai autentică, lipsită de mască, a contactului cu divinul. Ceea ce pare imaterial este de fapt autentinc: „To see an *undisguised* god was a special honor, and one of the boons promised by incubation oracles such as that of Asclepius […]".[18]

Zeul din vis îi lămurește însă pe romani că antropomorfismul său nu este decât decorativ, făcut pentru a fi recunoscut de ei după modelele sculpturale ale templului. Asclepios/Esculap face o promisiune poate greu de interpretat (15. 658: *veniam simulacraque nostra relinquam.*). Este oare decizia unui abandon total al odoarelor templului („voi veni și voi părăsi statuile mele"), ori poate ceva mai blând, un fel de împărțire a atributelor sale, zeul acceptând să lase în urmă un

[15] Nu trebuie însă să ne imaginăm că Roma nu are cultul reprezentărilor antropomorfe. După cum se distinge la RÜPKE 2014, p. 48: „We know of anthropomorphic faces in ceramics as early as the Early Neolithic, especially on vessels not intended for daily use". Autorul discută și interesul etrusc și apoi roman pentru reprezentări antropomorfe ale zeilor și reprezentări ale strămoșilor.

[16] De asemenea, așa cum observă Fritz Graff, citat în nota următoare, incubația ne duce cu gândul la visele homerice: Zeus către Agamemnon (*Il.* 1. 605-2.48), Patrocle către Ahile (*Il.* 26.58-110). Unele se adeveresc, altele sunt înșelătoare.

[17] GRAFF 2005, p. 239-240: „Like the polymorphic Christ in many early Christian visionary texts, neither gods are recognizable until they actually introduce themselves in the dream or vision."

[18] JOHNSTON 2008, p. 138. Johnston aduce ca mărturie tocmai această imaterialitate care paradoxal autentifică realitatea visului, conform pasajelor din Herodot 7,12-18. „The private world of sleep, in which one might meet gods face to face and see oneself experiencing things that one could never experience in real life, was just too marvelous and apparently meaningful a world to be set aside."

sanctuar încă funcțional („voi veni și voi lăsa în urmă statui ale mele")? O parte a sa va rămâne în urmă, veghind altarele grecilor și vindecându-i pe cei ce vin la picioarele sale cu rugăminți de tămăduire, și o altă parte va merge la Roma. Ovidiu ne lasă să alegem singuri interpretarea. Indiferent de rezultat, se pare că romanii vor obține ceva mai prețios decât o simplă reprezentare în marmură pe care bătrânii templului nu se îndurau s-o înstrăineze. Dacă la început zeul s-a distanțat doar ambiguu de statuile sale, și a spus că le va abandona în favoarea nou-veniților soli, acum le dezvăluie și forma sub care va sosi[19]. Privirea lor trebuie să se oprească asupra caduceului său. El nu-i va urma ca bătrân, ci ca șarpe. Fiorul generat de promisiunea unei metamorfoze a sinelui său divin e poate ușor diluat de impresia că Esculap le oferă doar o copie la scară astronomică, a șarpelui de pe toiag[20].

(15. 659-62):

hunc modo serpentem, baculum qui nexibus ambit/perspice et usque nota visu, ut cognoscere possis!/vertar in hunc: sed maior ero tantusque videbor, in quantum verti caelestia corpora debent.'

Ceea ce părea un simplu accesoriu al unui simulacru sau, și mai prejos, o încrustație strict decorativă a caduceului, este acum dezvăluit a fi forma reală a zeului. El nu copiază așadar șarpele epidauric, ci îl va amplifica cumva, îl va aduce dincolo de realitatea unei simple măști. Esculap inovează și decide să ia chipul unui *serpens* astral, o formă atemporală, cerească, premergătoare tuturor celorlalte forme concepute de oameni. Zeul le promite să imite un trup sideral, să apară mai mare, așa cum se cuvine unui corp ceresc: va completa aparent imateriala înfățișare astrală prin greutate și mărime.

Esența divină este așadar serpentiformă, iar această înfățișare de bătrân nu este decât o copie, o reprezentare a imaginarului omenesc însetat de propria-i imagine. O ușoară critică se strecoară astfel la adresa celor care iubesc antropomorful și tangibilul rece al marmurei. El li se va arăta doar solilor într-o formă mai aproape de adevăr lăsând în urma sa o simplă imitație pentru grecii care cred că esența lui (*numen*) stă în statuile lui lăsate în templu[21]. *Ops* și *numen*, se despart în această scenă, iar penumbra în care au fost lăsați înțelepții greci, pare mai degrabă un întuneric al minții, o noapte spirituală. Phillip Hardie[22] o numește „incertitudine epistemologică", „indecizie oculară și mentală"[23]. Visul

[19] Finalul va aduce o nouă imagine asupra acestui aspect.

[20] HARDIE & RUSSELL 2002, p. 5 discută dificultatea lui Ovidiu de a asigura prezența în absență a zeului în *Metamorfozele* sale. Introducerea acestor autori îl numește pe poet „duplicitar". „This narrative seems a little over-eager to assure the presence of the god, perhaps impelled by a desire to forestall the awkward question of how truly present an anthropomorphic being can be in bestial form, a question that hangs over many of the metamorphosed forms in the poem."

[21] A se vedea SCHEID 2003 și SMITH 1875 „Templum": „*Templum* is the same word as the Greek *τέμενος*, from *τέμνω* to cut off, for *templum*, according to Servius (*ad Aen*. 1.446), was any place which was circumscribed and separated by the augurs from the rest of the land by a certain solemn formula".

[22] HARDIE & RUSSEL 2002, p. 43.

[23] HARDIE & RUSSELL 2002, p. 43: „The hint at a connection between poetic illusion and sleeping and dreaming is fully developed in the description of the House of Sleep in *Metamorphoses 11*, a place of uncertain light (11. 596 *dubiaeque crepuscula lucis*) and source of that most potent worker of illusion *phantasia*, the god of dreams Morpheus (see p. 9)".

este dominat de cuvinte și mai ales verbe ale vederii și vedeniei. Privirea romanilor, deși în lumea inconsistentă a oneiropoiezei, pare a avea o putere mai mare de pătrundere iar zeul le recomandă să privească îndelung pentru a înțelege adevărata lui formă: pirivirea e cunoaștere iar forma directă de confirmare a divinului este cea vizuală (15. 660: *perspice et usque nota visu, ut cognoscere possis!*).

Asclepios înlocuiește astfel modelul grec antropomorf cu unul reptilian, un *semeion* cu un altul. Teriomorfismul său nu este însă întâmplător. El simbolizează puterea regenerativă și, in anumite context, apropierea de teluric, autohtonia[24]. Din punct de vedere al imagisticii, această reprezentare teriomorfă este mai aproape de lumea italică originară[25]. Mai mult chiar, Esculap face un gest de aprobare pe care un roman nu avea cum să-l confunde: el înclină capul (*adnuit*), asmeni unui *numen* italic, asemeni zeiței din Veii. Imaginea este asemănătoare cu cea prezentă în Titus Livius, *Ab urbe condita*[26]. Acolo, în urma cuceririi unui oraș, Juno este invitată să aprobe printr-un simplu gest strămutarea ei la Roma, oraș pe care îl va proteja în detrimentul cuceritului Veii. După cum amintește Eric Orlin, „[t]he change of name, from Etruscan Uni to the Roman Juno Regina, further symbolizes the change from an Etruscan to a Roman goddess. These elements certainly point to an aspect of 'religious imperialism' involved with the transfer of the goddess to Rome".[27]

Gestul de acceptare este o ușoară înclinare a capului, urmată de o voce puternică, dovadă că numenul zeiței se află în interiorul simulacrului de piatră (Livius, 5. 22. 6: *„Visne Romam ire, Iuno?" dixisset,* ***adnuisse*** *ceteri deam*

[24] JOHNSTON, 2008, p. 133; de asemenea, PLATZNER & HARRIS, 2008, p. 91-3 cu privire la aspectul serpentin și conexiunea cu teluricul.

[25] O nouă direcție în cercetare supune analizei elementele teriomorfice ignorate până acum în lumea greco-romană. A se vedea MYLONOPOULOS 2010, p. 187-8: „Theriomorphism in cult is actually not an omnipresent traditional feature of Greek religion, and yet there are still some examples of theriomorphic or partly theriomorphic deities. The already mentioned Pan and Achellos worshipped all around Greece as well as the horse-headed Demeter Melaina and the fish-bodied Eurynome with their cult stutues in Phigaleia in Arcadia are some of those instances of theriomorphic divine figures that remain more or less outsiders until divinities like Egyptian Anubis or the amalgamated Abraxas become part of the Graeco-Roman religious *koine*". A se vedea dizertația lui RUPP 2007, "Shape of the Beast: The Theriomorphic and Therianthropic Deities and Demons of Ancient Italy". Citez din rezumatul oferit de autor: „The deities and demons included in this study are Aesculapius, Charu(n), and the Genius Loci, who are depicted with ophidian imagery, Aita, Faunus, Silvanus, and Apollo Soranus with lupine imagery, Faunus (again), Pan, and Juno Sospita with caprid, the Minotaur and Acheloos along with a discussion of the possible representation of Dionysos in taurine form, Picus and three unidentified divinities with avian. By examining these figures, one can see that previous scholarship concerning the Greco-Roman acceptance of animal worship and the appraisal of these figures as survivals of archaic religion needs revision".

[26] Comparație observată de asemenea de ORLIN 2010, p. 65.

[27] ORLIN 2010, p. 39-40, vorbind despre 'imperialismul religios' al romanilor continuă: „The contrast between the treatment of Veii's divine inhabitant and her human inhabitants discloses a crucial point of the Roman ideology: those who are willing to add their strength to the Roman side will be welcomed and given a place within the Roman community, while those who are not will be treated harshly." Orlin consideră astfel că romanii își demonstrează „deschiderea" intelectuală, prin faptul că nu subjugă ci adaugă cultele locale propriilor lor tradiții (p. 41).

conclamaverunt. Inde fabulae ***adiectum est vocem quoque dicentis velle auditam***). Așadar pregătitdu-se de strămutare, zeul operează o dublă metamorfoză a sinelui: una fizică și alta culturală, modificându-și trupul pentru a corespunde așteptărilor teologice romane.

Natura inconsistentă a visului nu lasă însă loc multor așteptări, iar romanii se pregătesc să plece a doua zi, confuzi în suflet și neștiutori de ce-i așteaptă. Însemnele siderale din vis care promiteau scene de gradoare celestă sunt acum înlocuite de realitatea zilei și par halucinații nocturne. Adjectivul *sidereos* pierde parcă, în lumina solară, puterea hipnotică a constelațiilor din vis. Lumea este din nou materială, dominată de *ops* și *templa operosa*.

(15. 666-8):

incerti, quid agant, proceres ***ad templa*** *petiti/conveniunt* ***operosa*** *dei, quaque ipse morari/sede velit, signis caelestibus indicet, orant.*

Romanii veniseră la templul de piatră, dar în final zeul le-a indicat în vis cerul sideral, un altfel de *templum*, o geometrie a proiecțiilor sacre. Sfioși, ei se opresc acum și cer de la zei semne cerești. Cer o mută manifestare a voinței numinale, înlocuind astfel promisiunea de materializare a trupurilor celeste cu o așteptare, în viziunea lor, mai puțin impertinentă. Urmând tradițiile italice, romanii înlocuiesc grandoarea epifaniei directe cu auguratul sau chiar cu tainele fulgurale[28]. Orice mesaj ceresc oricât de subtil și indirect, este mulțumitor.

Dacă solii așteptau un simbol mai discret al voinței cerești, zeul îi copleșește literalmente cu un cutremur de aprobare divină.

(15. 669-74)

vix bene desierant, cum cristis aureus altis/in serpente deus praenuntia sibila misit/ ***adventuque suo signumque arasque foresque/marmoreumque solum fastigiaque aurea movit****/pectoribusque tenus media sublimis in aede/constitit atque oculos circumtulit igne micantes.*

Prezența fizică a zeului este o surpriză covârșitoare. Conform tradiției, vedeniile homerice se distingeau tocmai prin natura lor inconsistentă și diafană[29]. La final de incubație zeul a părut că va urma și el această dematerializare, fiind la fel de evanescent ca și visul adormiților soli. În zori divinul părea să-i lase în urmă pe romani, ușor dezolați, poate chiar părăsiți. (15. 663-4: *extemplo cum voce deus, cum voce deoque / somnus* ***abit***). Totuși, Asclepios depășește aceste limite ale insubstanțialului când se întrupează a doua oară, sub lumina zilei. În contrast cu Apollo, acest zeu al trupurilor alege încarnarea grandioasă.

Sanctuarul se clatină sub sibilația și mișcarea unei reptile prodigioase care se strecoară printre statui, despărțindu-se de ele: 15. 671-2: *adventuque suo signumque*

---

[28] În concordanță cu lucreare *Religions of Rome: A History* semnată de M. *Beard, J North, și S. Price 1998*, aguratul presupunea cercetarea elaborată a însemnelor cerești pentru numeroase situații, inclusiv pentru chestiuni de război, pace, noroc și sănătate. De aceea, romanii au motive să investigheze astfel de semne cerești.

[29] MORRIS 1983 vede asemănări și deosebiri între visele prezente în *Iliada* și *Odysseia*. Printre asemănări se numără următoarele: „The scenes share a common structure and components: it is night and people retire; the visitant arrives, stands above the person, speaks, and departs; the person reacts; then dawn arises. There are two more regular details, a description of the person and the likeness of the visitant, but their placement varies."

arasque foresque /marmoreumque solum fastigiaque aurea movit[30]. Asemeni lui Apollo, prezența sa face ca totul să fie sub semnul fiorului și al cutremurului. Sălașul templului e pătruns de puterea șarpelui și în același timp locul nu-l poate cuprinde. Se distinge și sursa suflului său divin, chiar dacă acesta este acum șuierat și nu voce. Dacă Apollo era doar glas, doar cuvânt divin neîntrupat, Asclepios satisface în sfârșit nevoia cititorului de a contempla pieptul zeului inundat de spiritul său, și apoi pântecele greu, compatibil cu marmura de Paros: cititorul vede astfel materialitatea vânjoasă a unui zeu bine definit, în locul unei fuziuni ambigue dintre deitate și templu. (15. 673-4: ***pectoribus****que tenus media sublimis in aede / constitit atque oculos circumtulit igne micantes*…) Semnul acestui zeu este total: auditiv, vizual și tactil. De la sibilații, la strălfulgerările crestei aurii și la privirea înfocată, șarpele zeiesc alternează între cald și rece. Rostogolindu-și inelele, sau înălțînd capul, zeul ocupă tot spațiul vertical și orizontal al templului, făcându-l să se cutremure.

În Titus Livius, Juno este dusă la Roma sub forma statuii sale uriașe. Ca dovadă că Juno dorește strămutarea, simulacrul zeiței devine ușor, esența divină manifestîndu-se printr-o negare a materialității (5. 22, 7-8: *motam certe sede sua parvi molimenti adminiculis, sequentis modo accepimus* ***levem ac facilem tralatu*** *fuisse, integramque in Aventinum aeternam sedem suam quo vota Romani dictatoris vocaverant perlatam, ubi templum ei postea idem qui voverat Camillus dedicavit.*) O semi-decorporalizare a zeiței, face ca Roma să-și îmbogățească Pantheonul. Aducerea lui Asclepios la Roma este inversul acestui proces. Zeul le oferă întregul spectacol al întrupării sale, esența divină traducându-se însă de această dată prin materialitate densă, în inelele contorsionate ale unui trup gigantic care va face să se încline prora corabiei sub greutatea sa imensă. (15. 693-4: ***corpus*** *in Ausonia posuit rate:* ***numinis*** *illa/* ***sensit onus, pressa estque dei gravitate carina****.)* Prin sosirea lui fabuloasă romanii știu că au cu ei adevărata ființă a zeului, metamorfozat în dublul său sideral care nu are însă nimic în comun cu eterul volatil.

Asemeni zeiței Juno, Asclepios își înclină capul dovedind că în spatele trunchiului vânjos cu solzi se află același *numen* al încuviințării pe care romanii îl așteaptă (15. 683-4: ***adnuit*** *his motisque deus rata pignora cristis / ter repetita dedit vibrata sibila lingua*). Istoricul refuzurilor de odinioară cu care romanii se confruntaseră se încheie așadar cu această odraslă zeiască și cu gestul său de aprobare.

În fața recunoașterii sale depline, zeul răspunde tăcerii reverente cu sibilații întețite. Gestul, sunetul și imaginea, dar și cutremurul general al simțurilor stau mărturie că ceea ce au în față este real. Esența sa divină este pe măsura greutății sale. Prora geme sub el. Zeul este *corpus* și nu *imago*, asa cum ar fi putut părea în timpul visului premonitoriu: (15 693-4: ***corpus*** *in Ausonia posuit rate: numinis illa /* ***sensit onus, pressa estque dei gravitate carina.)*** Este aceeași carenă de dinainte,

[30] Conform lui HARDIE & RUSSELL 2005, p. 8, lui Ovidiu îi place să-și surprindă cititorul cu prezențe zeiești spontane. „For a poet who notoriously said ´it is expedient that the gods should exist, and, since it is expedient, let us belive they exist' (*Ars* 1. 637), Ovid has a surprising fascination for the possibility of the irruption of the divine into the quotidian, the manifestation of a *praesens deus*".

dovada fizică a pătrunderii romane în lumea de marmură și piatră a zeului grec. Dar, în același timp zeul este și *numen*, gest și accept divin tradus în formă fizică, în trup și nu în simulacru. Este interesant că transformarea fizică se produce asupra zeului, într-o stare de incubație suferită de pelerini, o stare care afectează paradoxal mai întâi fizicalitatea zeului și abia apoi vindecarea romanilor.

O altă barieră este trecerea de limitele simulacrului statuar. De obicei, statuia este singura modalitate de contact vizual cu zeul, o punte între lumi. Juno a acceptat ca această punte să fie dusă la Roma pe brațele credincioșilor (*Ab urbe condita*, 5. 21, 1-6). Ea nu s-a arătat în adevărata ei glorie[31]. Zeul acesta o face. Aparent, el își lasă în urmă o dublură, căci templul va rămâne pentru secole la dispoziția celor ce-l caută. Dedublări de acest gen sunt rare în Ovidius. De obicei esența stelară nu lasă nimic alteceva pe lume decât palide urme ale întrupării adevărate, celeste. Caesar și Hercules sunt astfel de exemple ovidiene[32]. Aici zeul le poate face pe toate: poate fi în simulacre, dar și în vedenii nocturne, poate fi în interiorul unei statui sau în concavul pântece al unei bărci, pe cer, dar și în statui, în centrul sacru al orașului și în afara lui, poate fi bărbosul zeu de piatră sau șarpele său încolăcit pe toiag. Și totuși cititorul rămâne cu impresia supărătoare că grecilor le rămâne cu adevărat, doar o copie a unei copii, că puterea zeului se mută definitiv la Roma, iar acest oraș primește trupul său real. Așa cum zeul o spusese în vis, *videbor* este identic cu *ero*: el va fi și va părea mai mare, va fi văzut asemeni unui nou trup și chiar va fi un nou trup. El nu va fi doar văzut, ci și auzit și simțit. *Perspicere est cognoscere* ori aceasta pare să fie în final ideea care domină pasajul. Zeul va fi *văzut* și acest simț primar și dominant este completat de celelalte simțuri care toate par a fi stimulate de noua sa prezență. Zeul este perceput cu toate cele cinci simțuri de către călători; o legătură concretă și sacră se strecoară între trupul lor și trupul său serpentin. Nu este de mirare că este un zeu care transformă corpul omenesc, un zeu al medicinei care înțelege resorturile fine ale trupului.

Altfel decât Apollo, zeul nu numai că se materializează în trup, dar se și desprinde de *locus sacer* și sabotează astfel legătura apolinică dintre *locus și corpus*. Nu numai că s-a întrupat altfel decât în vis, dar a depășit și proporțiile lumii

[31] Adevărata imagine a zeiței etrusce nu ne este încă limpede, în ciuda proclamării entuziaste a lui Titus Livius. Așa cum declară GRUMMOND 2006, p. 81 imaginea etruscă nu este neapărat una matronală, nici cerească: „There does not seem to be any representation in Etruscan art that reflects this designation. Further, though Roman authors tell us she threw the lightning bolt, she has not been identified in Etruscan art with this attribute. She does appear with weapons, however: like Astarte, Uni had a warlike aspect. She was sometimes represented armed, and instead of a helmet and breastplate, she wore the skin of a horned goat, occurring elsewhere in Italy in the Latin cult of Juno Sospita at Lanuvium".

[32] BARKAN 1986, p. 82 chiar discută „dematerializarea, fără dematerializare" a lui Hercule, sau transformările proteice ale zeului Achelous (78-9). Barkan vede în metamorfoză un act dual, „producing a transfigured form of the individual that is and is not the human self". După cum apare și în lucrarea mea „*Ta Klea Andron*: Dismebodiment and Heroic Peregrinations at Ovid" (încă sub tipar pentru un volum al Universității din București), ideea este că acești eroi renunță la întrupare pentru a deveni eterici, nemuritori. Aici, procesul este tocmai invers. A se vedea și KNOW 1986, p. 50-1 despre fixarea lui Orpheus într-un anumit loc (Lesbos) după dezmembrarea sa.

concrete, cu limite și praguri, cu sanctuare terestre, porți și tavane de marmură. Conform lui Maurizio[33], Apollo impregnează și vitalizează genunea din Delphi, fiind consubstațial cu locul său de cult:[34] în Ovidiu, Asclepios este opusul acestuia. El se încarnează pentru a-și părăsi sălașul secular. Pentru fiii Romei, el va depăși limitele consacrării sale în marmură sau piatră. Această dislocare aduce cu sine un cutremur, semn că granițele lumii fizice sunt forțate, dar și că balansul lumii se mută din lumea greacă în tânăra lume romană.

E vremea să revenim în final la un amănunt de dinainte. Zeul spusese de la început că va părăsi simulacrele (15. 659-60). Pe de o parte, acest fapt se traduce prin abandonarea unui sanctuar ori statuie care forma lăcașul său anterior. Zeul părăsește lumea spațiilor circumscrise ale grecilor. Recapitulând geografia locului, a templului, a pieței și a portului, în sfârșit se desparte de teluricul înflorit și se așterne drumului pe ape.

(15. 688-90):

inde per iniectis adopertam floribus ingens/serpit humum flectitque sinus mediamque per urbem/tendit ad incurvo munitos aggere portus.

În acest sens, gestul său de salut față de vechile sale temple și taine, preumblarea prin inima orașului, epitetul său *Epidaurius (15. 723)*, demonstrează că zeul își ia cu adevărat un fel de adio de la lumea sa greacă îndurerată ca și când mutarea sa nu ar fi doar o vizită medicală, ci o strămutare deplină, o emigrarea spre alte zări. Privirea îndărăt, participiul viitor al plecării (*abiturus*), gestul salutului, toate ne lasă impresia unei depărtări atât fizice cât și spirituale. Zeul a locuit (*habitata templa*) aceste taine cunoscute (*assuetas domos*) (15. 685-7: *tum gradibus nitidis delabitur oraque* ***retro*** */* ***flectit*** *et antiquas* ***abiturus respicit*** *aras/* ***adsuetasque domos habitataque templa salutat***.). Nostalgic, el își mai întoarce o ultimă dată capul către vechea lui lume cu statui pe care grecii nu le voiau înstrăinate. Se pare că acest popor pierde cu adevărat mai mult decât simple odoare. Prin refuzul lor de-a împrumuta un chip cioplit în piatră, grecii pierd trupul real al zeului care nu mai poate fi conținut de lumea lor. Romanii câștigă *numen et corpus* în vreme ce grecii vor avea doar *opes*. Ovidiu este foarte subtil în acest sens. Zeul le lasă grecilor un însemn al puterii sale, dar îi și lasă în grijă un simulacru.

Abadonarea simulacrului poartă însă și altă semnificație. Zeul nu se mai supune antropomorfismului de odinioară, ci preia o formă nouă, o formă în același timp sub- și extra-pământeană[35]. Se trece astfel de la antropomorfismul

[33] MAURIZIO 2001, p. 38-54.

[34] GIMBUTAS 1999, p. 55 discută asocierea dintre pântece și genune, în cazul oracolului de la Delphi. MAURIZIO 2001, p. 45 subliniază această stare de fertilitate a locului, atât fizică (prin prezența genunii), cât și simbolică, în *logos*: „The Pythias' oracles were ambiguous, but simultaneously definitive, powerful and complete in themselves, without need of confirmation, because pregnant with reference. Once that reference was apparent, the oracle, however ambiguous or potent, dissolved and expended itself in that explosive moment."

[35] De asemenea, prin trecerea la Roma, zeul va avea propriul lui buric al pământului, conform studiului lui PLOEG 2018, p. 268: „From the time of Caracalla onwards, Asclepius was depicted on coinage across the provinces, but also those issued by the Roman mint, showing the *omphalos* at his feet. This iconography was adopted as a way to show Caracalla's worship of the Pergamene god across the empire".

conventional la teriomorfismul teluric și astral. El devine mai mult decât vedenie, mai mult decât centru al cerului (sau „buric" al pământului, ca tatăl său), mai mult decât templu, statuie, ori însemn pe toiag. Zeul devine o copie a ceva ce există dincolo de lumea terestră, iar în final reunește cerul imaterial (ca *numen*) și greutatea fizică a cărnii, într-o minune care-i reduce pe toți la tăcere.

La versurile 720-6, zeul își ia adio și de la templul tatălui său. Dacă Apollo nu se desprinde de genunea sa, pentru Asclepios mama Gaia se deschide plină de flori plecării sale spre alte zări (688: *per inectis adopertam floribus ingens/serpit*). Deși asociat astralului, acest șarpe are totuși și origini terestre. Dacă rădăcinile telurice ancestrale nu-i creează opreliști, zeul depășește ușor obstacolele artificiale ale construcțiilor urbane (689-690). Finalul versului 690 îl surprinde detașându-se de limitele circulare ale lumii sale atent împrejmuite de oameni. Zeul șerpuiește dincolo de diguri, către poarta marină care constitutie o punte între cele două lumi: cea romană, tânără și în mișcare, și cea veche, sofisticată, statică, terestră. Corabia ca trup (de data aceasta pântece) îl înghite fictiv, adăugându-l ca panaceu trupului suferind al Romei. E un șarpe care înghite un altul, această ambasadă plutitoare fiind ea însăși o reprezentare miniaturală a orașului.

Cum spuneam mai devreme, pântecele și gâtul său se contopesc conturului zoomorf al corabiei. (15. 726-7: *innixus moderamine navis in alta/ puppe caput posuit***).** Dar ultimul pântece care-l absoarbe este acela al Romei de piatră și pământ, prin *gurile* larg deschise ale Tibrului. (15. 727-8: *donec Castrumque sacrasque / Lavini sedes Tiberinaque ad* ***ostia*** *venit*.) Zeul își stabilește lăcașul (*sedes*) în sânul Tibrului, o altă entitate semi-antropomorfă care este în fuziune cu lumea romană. Dacă această navă plutitoare este o Romă mobilă, o Romă miniaturală, atunci sanctuarul său pe Tibru este nu doar o circumscriere geografică fixă, ci și un trup, un nou recipient al zeului, *capul* unui organism pentru care râul este brat atotcuprinzător (15. 736: *iamque* ***caput*** *rerum, Romanam intraverat urbem;*)[36]. Noul loc este noul trup architectural al zeului, având în vedere că legăturile sale precedente cu sanctuare de piatră sunt legături organice. Pentru romani, proiecțiile geometrice ale zonelor cerești creează pe pământ centre sacre îmbrățișate de ape, noi geografii încă virtuale pe care șarpele astral le poate alege singur (15. 738: *sedesque sibi circumspicit aptas)*.

(15. 739-41:)

scinditur in geminas partes circumfluus ***amnis****/(****Insula*** *nomen habet) laterumque a parte duorum/porrigit aequales media* ***tellure*** *lacertos).*

Relocarea zeului este ceea ce întărește impresia cititorului referitoare la destinul manisfest al Romei. Acest oraș este aparent atât de însemnat că zeul

[36] În poemul ovidian râul apare ca braț, ca parte a unui organism, căci Roma se comportă asemeni unui trup suferind. Referitor la forma omenească a râului Tibru, ALLEN 2019, p. 2 discută primele reprezentări statuare. În introducerea sa îl numește „the very god of the place" (XIII) pentru că este cu adevărat văzut ca fiind consubstanțial Romei. „Roman sculptors give the river god a human figure, dripping long hair and beard. […] He is reclining—it is hard to imagine a river god doing anything else—with one elbow resting on the wolf that suckled Romulus and Remus, and next to her are the twins themselves. He is also holding a cornucopia, a horn of plenty, suitable for a god whose element is required for growing food".

simte nevoia unei schimbări trupești și geografice a sinelui său nemuritor. Într-un fel straniu, trupul său se adaugă trupului Romei și al romanilor ca entitate etnică. Roma primește un salvator dar nu e singura beneficiară a acestui transplant divin: zeul va avea un templu în centrul cerebral al lumii. Istoric vorbind, lăsând la o parte idealizările ovidiene ale procesului de romanizare, cultul lui Asclepios a fost ajutat de expansiunea romană. Conform lui Rüpke[37], „[i]t has become clear that the diffusion of religious practices was much facilitated by the establishments of the military and administrative structures of the Roman Empire".[38]

S-a petrecut astfel un miracol mai mare decât această transformare din statuie în carne vie. Zeul a acceptat să fie al Romei. Metamorfoza sa este emblematică pentru politica expansionismului cultural al Romei: romanii transformă civilizațiile pe care le întâlnesc, sau cel puțin așa speră poetul. Ei nu se metamorfozează necondiționat în cei pe care-i întîlnesc în drumul lor și nici nu-i acceptă în mod pasiv. Indignizarea este creativă[39].

Cu zeul ascuns în pântecele unui astfel de spațiu teluric și reluându-și forma astrală (15. 743: ***specie caeleste*** *resumpta*), cititorul rămâne să se întrebe dacă Roma nu deține acum și ea doar un simulacru, o reminiscență a puterii sale încarnate odinioară sub forma șarpelui astral. Zeul se dematerilizează iar, înghițit de un nou *locus*, de un nou *tellus*, o *insula*, un așezământ de piatră (*sedes*); se lasă iarăși civilizat, consacrat unui pământ anume[40], în vreme ce o parte a sa scapă acestei circumscrieri sub forma sa astrală. Un sentiment de *déjà-vu* bântuie cititorul iar Ovidu ne lasă doar să ghichim ce se ascunde sub această ultimă metamorfoză. Este Esculap în sfârșit acasă?

[37] RÜPKE 2014, p. 276.

[38] De asemenea, PLOEG 2018, p. 14 menționează: „Thus, while the military prowess lay at the heart of Roman consciousness, the frequent troop movements also aided the spread of the cult of Asclepius where, once again, the potential effect of movement and mobility upon the cult and the role it played in how the cult of Asclepius changed during the Empire is shown". După cum cei doi autori se pun de accord, imperiul a beneficiat public, din punct de vedere al comunicării cu supușii săi, de expansiunea cultului lui Asclepios. El a fost de asemenea combinat sincretic cu alte culte, cum ar fi acela al lui Amhotep, Zeus și Apollo.

[39] Desigur, vorbim despre „indigenizare" sau „romanizare" în fantezia ovidiană. Așa cum obseva și Dr. Anca Dan, ideea de romanizare în realitatea romană (nepoetică) este astăzi contestată de unii cercetători. A se vedea LE ROUX 2004, p. 287-311.

[40] STAMPER 2005, p. 105-143 consideră că există o legătură între arhitectura lui Augustus și nevoia de integrare a zeităților, între *Pax Romana* și nevoia principelui de autoritate. Referitor la acest ultim concept, Stamper subliniază la p. 107: „It was about the time Octavian was granted the name Augustus that Vitruvius presented him with a copy of his writings urging him to design his public buildings with dignity and authority consistent with the Hellenistic East. He encouraged the emperor to consider as part of his attention to the welfare of society and the establishment of public order, that his projects for new public buildings should enrich the state by its 'distinguished authority'".

BIBLIOGRAFIE

Surse primare

P. Ovidi Nasonis 2004, *Metamorphoses* (Oxford Classical Texts) ed. R.J. Tarrant, Oxford: Oxford University Press, 2004.

- 1984. *Metamorphoses***:** *Vol I& II,* **(**Loeb Classical Library), tr. Frank Justus Miller, revised by J. P. Goold, Harvard: Harvard University Press, 1984.

Titus Livius Patavinus, 1994. *Ab Urbe Condita*, Cambridge University Press, 1994.

Autori

ALLEN 2019 — B. W. Allen, *Tiber: Eternal River of Rome*, University Press of New England, 2019.

BARKAN 1986 — L. Barkan, *The Gods Made Flesh: Metamorphosis and the Pursuit of Paganism,* New Haven, 1986.

BEARD 1998 — M. North Beard & J. Price Beard, S. *Religions of Rome: A History*, Cambridge University Press, 1998.

EDELSTEIN 1998 — L. Edelstein & E. Edelstein, *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies*, vol. II, Baltimore, 1998.

JOHNSTON 2008 — S. Iles Jones, *Ancient Greek Divintation*, 1st edition, West Sussex, 2008.

GIMBUTAS 1999 — M. Gimbutas, *The Living Goddesses*, Berkley University of California Press, 1999.

GRAFF 2005 — F. Graff, *Rolling the Dice for an Answer*, în: S. Iles Johnston & P. T. Struck (ed.), *Mantikê: Studies in Ancient Divination*, Leiden 2005, p. 51-99.

GRUMMOND 2006 — N. Thompson de Grummond, *Etruscan Myth, Sacred History, and Legend,* The University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2006.

HARDIE & RUSSELL 2002 — P. Hardie & P. Russell, *Ovid's Poetics of Illusion*, Cambridge University Press, 2002.

HARRIS & PLATZNER 2008 — S. L., Harris & G. Platzner, *Classical Mythology. Images and Insights*, Sixth edition, New York, 2008.

KNOX 1986 — E. Peter Knox, *Ovid's Metamorphoses and the Tradition of Augustan Poetry*, Cambridge, 1986.

LE ROUX 2004 — Patrick Le Roux, *Questioning Romanization*, Annales. Histoire, Sciences Sociales 59 (2004), 2, p. 287-311.

MAURIZIO 2001 — Lisa Maurizio, *The Voice at the Center of the World: Pythias' Ambiguity and Authority*, in *Making Silence Speak: Women's Voices* în*:* André Lardinois and Laura McClure(ed,), *Greek Literature and Society*, Princeton, 2001, p. 38-54.

MYLONOPOULOS 2010 — Joannis Mylonopoulos, *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome,* London / Boston; Brill, 2010.

MORRIS 1983 — James F. Morris, *Dream Scenes' in Homer, a Study in Variation*, în: Transactions of the American Philological Association 113 (1983), p. 39-54.

ORLIN 2010 — Eric Orlin, *Foreign Cults in Rome: Creatign a Roman Empire,* Oxford, 2010.

PLOEG 2018 — G. van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius*, Leiden / Boston, 2018.

PETSALIS-DIOMIDIS 2010 — A. Petsalis-Diomidis, *Truly Beyond Wonders: Aelius Aristides and the Cult of Asklepios***,** Oxford, 2010.

RÜPKE 2018 — Jörg Rüpke, *Pantheon: A New History of Roman Religion***,** tr. David M. B. Richardson, Princeton / Oxford, 2018.

RUPP 2007 — Wayne L. Rupp, *Shape of the Beast: The Theriomorphic and Therianthropic Deities and Demons of Ancient Italy*, Florida State University Libraries, Electronic Theses, Treatises and Dissertations, https://fsu.digital.flvc.org/islandora/object/fsu:176404/datastream/PDF/view.

SCHEID 2003 — J. Scheid, *An Introduction to Roman Religion*, J. Lloyd (tr.) Indiana University Press: Bloomington & Indianapolis (http://www.novaroma.org/nr/Augur).

SMITH 1875 — W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. „*Templum*": http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Templum.html

STAMPER 2005 — J. W. Stamper, *The Architecture of Roman Temples: The Republic to the Middle Empire*, Cambridge University Press, 2005.

WICKKISER 2008 — B. Wickkiser, *Asklepios, Medicine, and the Politics of Healing in Fifth-century Greece: between Craft and Cult*, Johns Hopkins Press, 2008.

LA FONCTION DE LA RÉPÉTITION DANS LA POÉSIE OVIDIENNE DE L'EXIL

Cristina POPESCU*

Cuvinte-cheie: *Ovidiu, elegiile din exil, figuri de stil (repetiția), rima interioară, simbolism fonetic.*

Mots-clés: *Ovide, élégies de l'exil, figures de répétition, rime intérieure, symbolisme phonétique.*

Rezumat: *Investigația noastră stilistică își propune să analizeze repetițiile prezentate în elegiile ovidiene din perioada exilului la nivel fonologic, lexical și sintactic pentru a evidenția relația lor cu temele poetice. Repetițiile – care pot consta din sunete, cuvinte, sintagme și motive-, sunt folosite cu intenție precisă: elementele care se repetă subliniază, pe de o parte, idei poetice, amplificându-le, pe de altă parte, ele crează o anumită armonie a versurilor, conferindu-le o mai mare muzicalitate.*

Résumé: *Notre recherche stylistique se propose d'analyser les figures de répétition présentes dans les élégies ovidiennes de l'exil au niveau phonologique, lexical et syntaxique, pour mettre en évidence leur relation avec les thèmes poétiques. Les figures de répétition, qui peuvent comprendre des sons, des mots, des syntagmes et des motifs, sont utilisées dans une intention précise, puisque les éléments répétés soulignent, d'une part, les idées poétiques, en les amplifiant, et, d'autre part, ils créent une certaine armonie des vers, en leur donnant plus de musicalité.*

Notre recherche stylistique se propose d'analyser les figures de répétition – au niveau phonologique, lexical et grammatical – dans l'œuvre ovidienne de l'exil, non pas pour simplement dresser une taxonomie, mais pour mettre en évidence leur relation avec les thèmes poétiques. L'image qui en résulte est celle d'une poésie soigneusement ciselée, caractérisée par des éléments de périodicité qui lui confèrent du relief, de la symétrie et de la mélodicité. Ainsi l'on peut parler d'une poésie qui confirme la thèse de Roman Jakobson, qui, dans son étude sur le parallélisme, disait qu' „il faut toujours tenir compte du fait irrécusable

* Cristina POPESCU: Le collège „Spiru Haret", Moinești/Bacău; e-mail: cristinpopescu@yahoo.com.

que, à tous les niveaux de la langue, l'essence de la technique artistique dans la poésie réside dans des reprises répétées"[1].

Le procédé de la répétition qui apparaît fréquemment dans les élégies de l'exil et peut comprendre des sons, des mots, des syntagmes et des motifs, nous semble essentiel pour l'art poétique d'Ovide. Intégrée aux éléments de périodicité – tellement importants dans le texte poétique – la répétition est utilisée d'une manière intentionnelle, vu que les éléments répétés soulignent, d'une part, les idées poétiques, en les amplifiant, et, d'autre part, ils créent une certaine harmonie des vers, en leur donnant un plus de musicalité.

En partant de l'idée qu'un message poétique se met en évidence par son organisation formelle et que la réception de la poésie représente, avant tout, la pérception sensible de la forme, étant donne que la forme poétique sonore s'addresse directement aux senses du récepteur, nous avons essayé de montrer que le texte ovidien est organisé de telle manière que les figures verbales se trovent, à des niveaux différents, dans une parfaite correspondence, qu'elles se répondent par des symétries, des répétitions, des équivalences et des parallélismes. On peut donc parler d'une „géométrie de la poésie", selon l'expression de Roman Jakobson, d'un système de relations particulières entre les éléments du message ou, en termes saussuriens, d'une „géométrie des figures jusqu'aux niveaux les plus profonds de son organisation", mais aussi d'une correspondance entre les figures de son et le sens[2].

La métamorphose du mot poétique en signe aux connotations multiples constitue le résultat d'une sélection opérée à tous les niveaux linguistiques. Le poète s'intéresse également à la structure phonétique du mot et à sa longueur, à la succession des mots et aux dominantes prépondérances sonores obtenues ainsi.

1. Au niveau phonologique, Ovide utilise surtout **l'homéotéleute** et **l'allitération**, auxquels s'ajoute la réitération de certains **sons pourvus de symbolisme phonétique** ou à **valeur onomatopéique**, **la rime intérieure** et, moins fréquemment, **la rime extérieure**.

En ce qui concerne **l'homéotéleute**, il résulte, dans la plupart des cas, de la coïncidence des désinences nominales et verbales. Les plus notables sont les homéotéleutes qui comprennent quatre ou cinq lexèmes occupant un vers presque entièrement, soit pour marquer l'état d'âme du poète (*torpuerant long**a** pector**a** nostr**a** mor**a***; *Trist*. 1. 3. 8), soit pour souligner l'altérité de son exil, comme, par exemple, lorsqu'il décrit l'aspect physique des Gètes (*pellibus et long**a** corpor**a** tect**a** com**a***; *Trist.* 5. 10. 32) ou les occupations traditionnelles des leur femmes par rapport à celles des femmes romaines (*Femin**a** pro lan**a** Cereali**a** muner**a** frangit*, *Pont.* 3. 8. 12).

Il arrive très souvent que l'homéotéleute contient des paires de lexèmes liés par la conjonction enclitique *-que*, en se supersposant, dans ce cas-ci, à un polysyndète, comme par exemple: *populis**que** locis**que*** (*Trist.* 3. 3. 13); *Graecos**que***

[1] JAKOBSON 1973, p. 219-233; voir aussi MANCAŞ 1991, p. 85-*sqq*; CHELARU-MURĂRUŞ 2007, p. 65-*sqq*. Voir notamment l'anthologie des textes de poétique éditée par NASTA & ALEXANDRESCU 1972.

[2] MIHĂILĂ, 1980, p. 28.

*Getas**que*** (*Trist.* 5. 7. 11); *Bessi**que** Getae**que*** (*Trist.* 3. 10. 5); *nomen**que** locum**que*** (*Trist.* 3. 14. 43).

Le poète utilise ce moyen soit pour construire une énumération, soit pour suggérer une accumulation, soit pour créer des symétries, en liant deux hémistiches consécutifs: *En ego, cum caream patria **uobisque domoque** / ... / ingenio tamen ipse meo **comitorque fruorque*** (*Trist.* 63. 7. 45 et 47).

Souvent Ovide réunit, sous la forme de structures sonores à la fin identique, des lexèmes différents qui portent sur le drame du poète ou sur le mode de vie des populations pontiques: *iussist**i** Pont**i*** (*Trist.* 5. 2b. 17); *scinder**e** puppe** (*Trist.* 5. 2b 18); *ub**i** peruen**i** null**i*** (*Pont.* 3. 5. 49); *uiuer**e** turpe** (*Trist.* 5. 10. 16).

On trouve de nombreux fois des homéotéleutes doubles, voir triples, souvent intercalés dans le même vers ou distique et combinés à la rime intérieure: *miscuit haec lacrim**is** tristi**a** uerb**a** me**is*** (*Trist.* 1. 3. 80); *sacr**a** su**o** faci**o** barbarior**a** loc**o*** (*Pont.*3. 2. 78).

D'habitude l'homéotéleute se combine avec l'**allitération**, qu'Ovide affectionne particulièrement. Élément phonétique d'analogie interlexicale entre l'image poétique et la structure phonétique du vers ou du segment de vers, l'allitération crée une symétrie acoustique. Elle constitue l'un des moyens principaux de suggestion utilisés par le poète.

Tout comme dans le cas de l'homéotéleute, lorsqu'Ovide veut souligner certaines idées également du point de vue sonore, les mots impliqués dans l'allitération occupent le vers presque entièrement, qu'il s'agisse d'une seule allitération ou de deux allitérations consécutives:

P**lurima sed **p**elago terraque **p**ericula **p**assum* (*Trist.*3 2. 7); *non aliter stupui, **qu**am **qu**i **I**ouis **i**gnib**us** **i**ct**us (*Trist.* 1.3.11); *et **Scy**thicum **p**rofuga **sci**ndre **p**uppe fretum (Trist*. 5. 2b. 18).

Les allitérations les plus fréquentes sont celles consonantiques, mais il y a aussi beaucoup d'allitérations vocaliques. Les deux types sont souvent associés à d'autres figures de répétition, tels le polyptote (***e**xulis **e**xul **e**ro*; *Trist*. 1. 3. 82), l'anadiplose (***m**ulta **m**etu **p**oenae **p**oena qui **p**auca coercet*, *Pont*. 1. 2. 125) ou l'anaphore (***H**os **h**abet **h**aec calamos, **h**os **h**aec **h**abet ora libellos*, *Pont*. 3. 8. 21).

Souvent l'homéotéleute et l'allitération sont soutenus par **des accumulations de sonorités consonantiques et vocaliques**, qui augmentent l'harmonie des vers, mais peuvent aussi produire, par impression acoustique, des échos particuliers, qui ont une valeur onomatopéique ou renforcent la valeur sémantique des mots.

De nombreux linguistes ont parlé de la valeur expressive des sons, non pas sans préciser qu'il existe toujours une certaine subjectivité dans cette interprétation: le même son peut produire des impressions différentes, en fonction du contexte[3].

Ovide sait tirer profit des valeurs stylistiques du symbolisme sonore, surtout de celui des consonnes ***s**, **r**, **l*** et ***t*** dans certaines ambiances acoustiques et des voyelles ***i*** et ***o***.

La sifflante ***s*** enregistre le plus grand nombre d'occurrences. Parfois, on la retrouve dans chaque mot d'un vers. Ainsi dans le vers ***S**olu**s** ad egre**ss**u**s** mi**ss**u**s** **s**eptemplici**s** Hi**s**tri* (*Trist.*, II, v. 189), la consonne ***s*** apparaît onze fois, en renforcant

[3] GRAMMONT 1933, p. 414-415; IORDAN 1975, p. 81.

l'homéotéleute *sol**us** [...] egress**us** miss**us***, pour souligner la singularité de l'exil d'Ovide – du point de vue de l'austerité - par rapport à celui des autres exilés.

Dans un autre poème, l'accumulation de la sifflante ***s*** soutient les allitérations du vers et suggère le bruit des piques Bistoniennes et des javelots Sarmates: *[...] Bi**s**tonia**s** par**s** e**s**t **s**en**s**ura **s**ari**s**a**s**/ [...] **S**armatica **s**picula mi**s**sa manu* (*Pont.* 1. 3. 59-60).

Associée à la liquide ***r***, la sifflante ***s*** peut suggerer le brûlement, le bruit des flammes qui consomment les poèmes rédigés en exil, que leur auteur considère non réussis: *mi**s**it in a**r**su**r**o**s** ca**r**mina no**s**tra **r**ogo**s*** (*Trist.* 4. 1. 102); ***s**cribimu**s** et **s**cripto**s** ab**s**umimu**s** [igne] libello**s** (Trist.* 5. 12. 61).

L'accumulation de la liquide ***r*** dans certaines ambiances, telles les groupes ***mbr, fr*** ou ***tr*** combinés aux voyelles explossives ***a*** et ***o*** et à la sifflante ***s***, produit des effets sonores qui évoquent la rupture, le déchirement, comme dans le vers *membra soror fratris consecuisse sui* (*Trist.* 3. 9. 34), qui renvoie à l'épisode de la déchiqueture d'Absyrte par sa propre sœur.

Dans d'autres contextes, la récurrence de la liquide ***r*** souligne, par sa sonorité vibrante, des états d'esprit différents. Ainsi, dans le vers *carminibus quaero miserarum obliuia rerum* (*Trist.* 5. 7 67) l'alternance des séquences sonores ***ar/er*** met en relief le malheur que le poète essaie de surpasser à l'aide de la poésie, tandis que, dans une autre élégie, elle souligne la fierté d'avoir gagné l'éternité grâce à son oeuvre: *protinus ut moriar non ero terra tuus* (*Trist*. 4. 10. 130).

Lorsqu'elle s'associe aux consonnes nasales ***m*** et ***n***, la liquide ***r*** peut développer un thème sonore à valeur onomatopéique, comme par exemple pour suggérer le hurlement des vagues et des vents qui ressemble à un gémissement de la nature faisant écho au malheur du poète: *inter utrumque fremunt inmani murmure uenti* (*Trist*. 1. 2. 25).

L'accumulation de la liquide ***l***, qui évoque d'habitude l'écoulement, le glissement, peut suggerer les larmes du poète qui tombent sur la lettre envoyée à Rome (*littera [...] maculosa lituras*/ *Laesit [...] lacrimis*; *Trist.* 3. 1. 15-16), le flot continuu des flèches ennemies (*pollens longeque uolante*; *Trist.* 3. 10. 55) ou bien la potion létale dans laquelle celles-ci sont trempées (*telaque [...] lurida felle*, *Trist.* 5. 7. 16).

La dentale ***t*** compte aussi bon nombre d'occurences. On la trouve souvent dans des goupes sonores tels *ta/ti/tu/te*, qui suggèrent des bruits spécifiques, d'habitude répétés et saccadés, évoquant la violence des vents pontiques ou le brisement des vagues: *tantaque commoti uis est Aquilonis, ut altas/ aequet humo turres tectaque rapta ferat* (*Trist*. 3. 10. 17-18); *[...] tacturas Tartara nigra putes* (*Trist.* 1. 2. 22). L'alternance à valeur onomatopéique de ces séquences sonores crée un paralèllisme phonologique à côté de celui syntaxique.

Dans d'autres contextes, l'accumulation des sonorités *te/ti/te*, au-delà de cette impression de mouvement répété, suggère métaphoriquement l'intensité de la séparation du poète de sa maison et de sa patrie, comme dans le vers où il fait ses adieux aux dieux Lares: *este salutati tempus in omne mihi* (*Trist*. 1. 3. 34).

On doit signaler aussi la réitération de la labio-vélaire ***qu-*** dans beaucoup de vers, occupant parfois tout un distique pour évoquer, par sa sonorité grave et morne, un état d'esprit pesant, dû à l'isolation de l'exil: *Saepe aliquod quaero*

*uerbum nomen**qu**e locum**qu**e,/ nec**qu**is**qu**am est a **qu**o certior esse **qu**eam* (*Trist*. 3. 14 43-44); *duc age, nam**qu**e se**qu**ar, **qu**amuis terra**qu**e mari**qu**e/longi**qu**o...* (*Trist*. 3. 1. 25-26).

L'accumulation des groupes *ci/ge/ce* pourrait suggérer les sonorités âpres, gutturales, dysharmoniques de la langue des barbares, comme dans les vers: *nam didi**ci** **Ge**ti**ce** Sarmati**ce**que loqui (Trist.* 5. 12. 58) et *Threi**ci**o Sc**y**thi**c**oque fere **ci**rcumson**or** **or**e* (*Trist*. 3. 14. 47), où l'impression est renforcée par la reprise de la séquence finale ***or*** du verbe *circumson**or*** dans le lexème suivant, ***or**e*.

Cette reprise de la dernière syllabe d'un mot au début du mot suivant est une technique que le poète utilise souvent: ***c**ircumson**or** **or**e* (*Trist*. 3. 14. 47); *uerissi**ma** **Ma**rtis i**ma**go* (*Trist.* 5. 7 17); *ra**rus** **rus*** (*Trist.* 5. 10. 26); *lacri**mis** **mis**cuit* (*Pont*. 1. 9. 20); *pud**et** **et** Get**i**co* (*Pont.* 4. 13. 19); *mi**ser** **esse** **re**cuso* (*Trist.* 5. 2b. 77). Les syllabes homophones sont integrées dans un réseau de répétitions de sons, savamment réparties, pour produire une accumulation des effets sonores donnant une expresivité particulière au vers.

Il y a des situations où les mêmes lexèmes créent en même temps une allitération et un homéotéleute, comme dans la séquence ***me** **Me**ssali**ne** repo**ne*** (*Pont*. 1. 7. 67), où les syllabes homophones initiales et finales générent une impression très forte de continuité et de fluidité et, par conséquence, un effet musical très intense.

Parmi les sonorités vocaliques, on doit mentionner la valeur expressive des timbres ***i*** et ***o***, comme l'on peut constater dans le célébre distique *Donec er**i**s fel**i**x mult**o**s numerab**i**s am**i**c**o**s/ Temp**o**ra s**i** fuer**i**nt nubila s**o**lus er**i**s* (*Trist*. 1. 9. 5-6), où la voyelle ***i*** évoque une douleur aiguë, doublée de la sonorité grave de la voyelle ***o***. Il faut aussi remarquer une distribution symmétrique dans les deux vers des voyelles accentuées, d'ou il résulte une musicalité particulière.

L'accumulation de la voyelle ***i*** peut suggérer a douleur du poète qui devient le protagoniste de sa propre poésie: *Ut cec**i**d**i**, sub**i**t**i** perago praecon**i**a casus/ Sumque argument**i** cond**i**tor **i**pse me**i*** (*Trist.* 5. 1. 9-10).

La voyelle ***o*** imprime en général aux vers des accents graves et sombres, comme dans les vers: *cum f**o**ret in miser**o** pect**o**re m**o**rtis am**o**r* (*Trist*. 1. 5. 6) et *sed n**o**n fit fat**o** m**o**lli**o**r ille me**o*** (*Pont*. 1. 5. 13); elle confère un ton solennel à la mélancolie d'Ovide, en soulignant le tragisme de sa condition d'exilé.

Une forme systématique de répétition des sons c'est **la rime intérieure** du pentamètre et parfois du hexamètre, qui ajoute de la musicalité aux vers.

La plupart des rimes intérieures qu'on rencontre dans la poésie de l'exil sont nominales, celles verbales sont beaucoup moins représentées. Les plus fréquentes sont les rimes grammaticales, tandis que les désinences participantes à la rime les plus fréquentes sont *–is/ -o/ -ae/ -os/ -a/ -um.*

D'habitude la rime intérieure coexiste dans un vers ou dans un distique avec d'autres figures de répétition phonétiques ou lexicales, comme par exemple l'allitération (*digna minus miser**o**, non meliore uir**o**, Trist.* 1. 6. 4) ou l'allitération et l'homéotéleute en même temps (*quoque qu**i** fec**i**, iudice digna lin**i**, Pont*. 1. 5. 16).

Souvent la rime intérieure est doublée de la rime extérieure, pour créer une rime plus ample: *me miserum*! *Quant**is** increscunt aequora uent**is**/ erutaque ex im**is** feruet harena fret**is*** (*Trist.* 1. 4. 5-6). Ainsi, les rimes intérieures *quantis-uentis* et *imis-fretis*, qui soulignent le contraste entre la profondeur de la mer et la hauteur

des vagues, sont amplifiées par la rime extérieure *uentis-fretis* évoquant la violence des vents et des vagues, qui est en parfaite consonace avec l'état d'âme du poète.

Il faut aussi noter l'existence d'une relation très interessante entre l'instrumentation sonore[4] et la rime, puisque souvent celle-ci est liée du point de vue euphonique à d'autres mots du vers ou du distique, par des concordances et des identités sonores: *Pinea texta sonant pulsi stridore rudentes/ Ingemit et nostris ipsa carina malis* (*Trist.* 1. 4. 9-10).

Certains paires de mots qui riment se répètent d'une manière identique, ainsi qu'ils deviennent des véritables leitmotivs qui trahissent les pensées obsessives du poète: *funesti-mali, media-barbaria, extremis-locis, durum-solum* etc.

Généralement, la paire de rimes constitue un syntagme (déterminant-déterminé ou déterminé-déterminant) dans lequel apparaît fréquemment l'adjectif pronominal *meus* en différentes formes casuelles (*meo*, *meis*, *meum, meae*), qui devient ainsi un mot-clé: *exilii-mei*; *fortunae-meae*; *poenam-meam*; *lacrimis-meis*; *oculis-meis* etc.

La rime intérieure este utilisée surtout lorsque le poète cherche à mettre en évidence certaines sonorités, comme par exemple pour suggérer les pleurs de ses proches au moment de son départ en exil (*Trist.* 1. 3), pour souligner le déferlement de la nature pendant la tempête sur la mer (*Trist*. 1. 4) ou pour décrire un paysage hibernal habituel de Tomis (*Trist*. 3. 10).

On trouve un plus grand nombre de rimes intérieures dans les élégies dans lesquelles le poète décrit le pays de son exil et ses habitants, renforcant leur étrangeté et l'absence d'une vie civilisée (*Trist.* 5. 7) ou il passe en revue toute une série d'inconvénients (*incommoda*) de l'exil: le froid terrible des hivers, l'absence de la végétation, le milieu guerrier de la nouvelle location (*Pont.* 1. 2 et 1. 8). Les rimes intérieures sont aussi fréquentes dans les élégies dédiées aux amis ou aux ennemis, où Ovide parle de l'erreur qui lui a valu la relégation (*Trist*. 3. 11; *Trist.* 4. 4; *Pont*. 2. 4; 6; 7), mais aussi de son talent, qui le rendra immortel (*Trist*. 2. 118;*Trist.* 3. 7; *Pont.* 2. 1).

2. Dans la plupart des cas, les figures homophoniques ou phonétiques sont subordonnées aux figures de répétition lexicales et syntaxiques, c'est-à-dire aux **figures de construction**. De cette catégorie, on trouve le plus souvent **l'anaphore** et **le polyptote**. **L'épiphore**, **l'anadiplose**, **l'épanadiplose**, **le parigmenon** et **le chiasme** sont moins présents. Pourtant, il faut préciser que l'importance de ces figures dans l'économie du texte poétique est donnée non pas par leur fréquence, mais par l'effet stylistique créé.

L'anaphore, figure de l'intensification par insistance, crée une symétrie bien marquée, un parallélisme syntaxique, par la répétition d'un lexème, d'un syntagme ou même d'un segment de vers.

La structure de l'anaphore chez Ovide est le plus souvent binaire et ternaire, mais on peut trouver aussi l'anaphore multiple. La plupart des anaphores ont une valeur surtout rhétorique, de mise en évidence par insistance.

[4] HRABÁK 1983, p. 221.

Les termes anaphoriques appartient aux classes morphologiques diverses: ils peuvent être des adverbes, notamment temporels (*nunc, tum, iam, saepe*), auxquels s'ajoute l'adverbe de négation *non*, des conjonctions (*nec, et, siue, seu, si, ut, cum)*, des prépositions (*sine, cum, per*), des pronoms (*me, tu, ipse, ille, hic, haec*), des adjectifs (*dignus, omnia*), des verbes (*parcite, uidet, nescit, paenitet)*.

Souvent on trouve l'anaphore multiple de l'adverbe *nunc*, repris trois, cinque ou même six fois, comme par exemple lorsque le poète insiste sur les vents déchaînés du Pont (*Trist.* 1. 2. 27-30), lorsqu'il se rappelle les monuments architecturaux romains (*Pont*. 1. 8. 35-38) ou encore lorsqu'il énumère les sports et les loisirs de la société mondaine de Rome (*Trist*. 3. 12. 17-22). Dans toutes ces situations, Ovide crée un parallélisme énumératif par lequel il veut souligner le contraste entre la Rome et Tomis, entre deux cultures et deux modes de vie complètement différents.

Si, dans la pluspart des cas, le poète reprend en anaphore un seul lexème, il y a des situations dans lequelles il reprend des segments de vers dont la dimension est variable: *ipse uides* (*Pont.* 4. 7. 7-9), *dignus es* (*Pont.* 2. 6. 30-31), *me miserum* (*Trist.* 4. 3. 49-52). Lorsque le poète répète des segments plus amples de vers, les éléments répétés, tout en s'accommodant au nouveau contexte, produisent une condensation et ressemble à une sorte d'incantation: *iam iam tacturos/ iam iam tacturas* (*Trist*. 1 2. 20 et 22); *hoc habet haec/ hoc haec habet* (*Pont*. 3. 8. 21); *ille ego sum* (*Pont*. 1. 2. 33-34); *ille ego qui* (*Pont*. 1. 2. 129-131).

L'association de l'anaphore à la rime intériere ou au polyptote constitue l'un des procédés préférés du poète, par lequel il crée un espace ample de réverbération souvent incantatrice.

Parmi les figures lexico-syntaxiques, **le polyptote** est aussi bien représenté. Ovide utilise également le polyptote nominal et verbal, en combinaison avec d'autres figures de répétition – des figures de son, telles l'allitération et la rime intérieure (***scribimus*** *et* ***scriptos*** *absumimus igne libellos*, *Trist.* 5. 12. 61), et des figures lexico-syntaxiques, telles l'anaphore, l'épiphore, l'anadiplose et le chiasme.

On remarque les distiques à double polyptote, disposé soit en chiasme, soit en anadiplose: *Sic* ***excusari*** *crimina* ***posse*** *puto/ qua* ***potes***, ***excusa***, *nec amici desere causam* (*Trist*. 1 9. 64-65); *quam dubia* ***timeo*** *mente* ***timens****que precor/ attigero* ***portum***, ***portu*** *terrebor ab ipso* (*Trist.* 1. 11. 24-25). Dans ce cas, le polyptote permet au poète une plus grande liberté du jeu textuel, par lequel il peut transmettre des connotations émotionnelles reflexives graves, comme lorsqu'il demande des circonstances atténuantes pour son erreur ou quand il confesse la peur de la mort ou du port pontique où il doit arriver.

Les mots repris en polyptote sont des mots-clés, certains d'entre eux étant des véritables leitmotivs. Ils font partie soit de la catégorie du nom: *exilio-exiliique* (*Trist.* 3. 11. 36), *carmina-carminibus* (*Trist.* 1. 1. 39-44), *carmen-carmine* (*Trist.* 4. 1. 30), *carmine-carmen* (*Trist.* 1. 2. 51), *flens-flentem* (*Trist*. 1. 3. 17), *flebilis-flebile* (*Trist*. 5. 1. 5), *tristia-tristis* (*Pont*. 3. 9. 35), *laboris-labor-laborem* (*Pont*. 3. 9. 25-26), soit de la catégorie du verbe: *periit-periisse*; *timeo-timens* (*Trist.* 1. 11. 24); *excusari-excusa* (*Trist.* 1 9. 64-65); *paenituisse-paenitet* (*Pont.* 1. 1. 58-59). Le plus souvent ces lexèms

se trouvent dans le même vers ou distique, mais parfois ils lient deux ou trois distiques consécutifs.

En ce qui concerne le **parigmenon,** il est moins fréquent que le polyptote et son effet est assez limité. D'habitude il apparaît à l'intérieur des vers affirmatifs-négatifs à valeur oxymoronique et on le trouve associé à d'autres figures de répétition – l'allitération et la rime intérieure – comme lorsque le poète veut souligner l'équivalence entre la vie en exil et la mort: ***uiuit*** *et est* ***uitae*** *nescius ipse suae* (*Trist*. 1. 1 12); ***uiuere***, *si* ***uita*** *est mortis habenda genus* (*Pont*. 1. 7. 10). Dans d'autres cas, le parigmenon est utilisé pour créer une répétition antonimique, qui en combinaison avec l'anadiplose, révèle les états contradictoires que l'exil fait surgir dans l'âme du poète: *Saepe* ***precor*** *mortem mortem quoque* ***deprecor*** *idem* (*Pont*. 1. 2. 57).

Par rapport à l'anaphore**, l'épiphore** reste beaucoup moins utilisée dans sa forme indépendente. Un lexème qui se répète souvent dans la position de l'épiphore et qui constitue, d'ailleurs, l'un des leitmotivs ovidiens, est *hiems*: *et quod iners hiemi continuatur* ***hiems*** */.../ cumque meo fato quarta fatigat* ***hiems*** (*Pont.* 1. 2. 24. 26). Sa reprise dans les deux pentamètres consécutifs, en association au polyptote, produit une symétrie inversée par rapport à l'anaphore.

L'anadiplose et **l'épanadiplose** – qui sont des combinaisons entre l'anaphore et l'épiphore - ont un effet stylistique similaire et une connotation affective généralement très forte, d'insistance. **L'anadiplose** apparaît plus souvent que l'épanadiplose et résulte de la répétition d'un lexème qui peut ainsi se constituer en leitmotiv ou peut créer une opposition sémantique ou une valeur superlative.

L'emplacement symétrique du terme repris d'habitude à la césure renforce sa valeur sémantique, surtout en association avec l'allitération ou l'homéotéleute, comme par exemple dans les vers qui évoquent la mer déferlée pendant la tempête ou lorsque le poète veut mettre en évidence son déracinement ou insister sur les souffrances qui le comblent: *Qui uenit hic,* ***fluctus, fluctus*** *supereminet omnes* (*Trist*. 1. 2. 49); *ultimus, a* ***terra***, ***terra*** *remota mea* (*Trist*. 1. 1. 128); *elige nostrorum* ***minimum minimum****que malorum* (*Trist*. 5. 6. 35). Parfois, l'anadiplose se constitue en polyptote: *Uxor amans* ***flentem flens*** *acrius ipsa tenebat* (*Trist*. 1. 3. 17).

L'épanadiplose est beaucoup moins présente dans la poésie de l'exil et, dans la plupart des cas, on la trove en combinaison avec d'autres figures de répétition, telles le polyptote: *Urbis* ***abest*** *facies, absunt, mea cura, sodales,/ Et, qua nulla mihi carior, uxor* ***abest*** (*Trist.* 4. 6. 45-46); *Et* ***domus*** *et fidae dulcia membra* ***domus*** (*Trist*. 1. 3 64). Ainsi, l'épanadiplose résultée de la répétition du verbe *abest* dans le premier distique et du substantif *domus* dans le deuxième distique souligne, une fois de plus, l'absence de la patrie, l'éloignement de la maison et des proches qui sont restés à Rome.

Ovide utilise aussi **le chiasme** associé parfois à l'anadiplose et à l'épanadiplose, parfois au polyptote ou au parigmenon, ce qui confère au texte poétique – au niveau de l'expression – un équilibre et une concentration très proche de l'aphorisme: *Nec tamen hunc* ***sua mors*** *nec* ***mors sua*** *terruit illum* (*Trist.* 4. 4. 75); *quod petimus poena est: neque enim* ***miser esse*** *recurso,/ sed precor ut possim tutius* ***esse miser*** (*Trist*. 5, 2b. 77-78).

En conclusion, on peut remarquer que presque tous les exemples que nous avons donné présentent des associations de plusieurs figures de répétition qui interfèrent à l'intérieur d'un vers, dans un distique ou dans des distiques consécutifs, et tout cela c'est pour mieux mettre en éxergue le message poétique.

3. La habileté dont Ovide fait preuve dans l'utilisation des figures homophoniques, des valeurs expressives des sons, de la symétrie, de l'analogie et de l'euphonie pour soutenir, souligner et amplifier les idées, tant au niveau phonétique, qu'au niveau lexical et syntaxique, fait de lui un véritable maître du vers latin. Cette virtuosité, que le poète confesse dans l'une de ses élégies – *et quod tentabam scribere uersus erat* (*Trist.* 4. 10. 26) – on la retrouvera, des millénaires plus tard, dans les créations des poètes symbolistes, qui ont aussi donné une importance particulière à l'aspect formel des vers, en mettant l'accent sur leur musicalité («de la musique avant tout», comme disait Verlaine[5] et en faisant valoir, dans ce but, des ressources linguistiques et métriques diverses.

Ainsi, on trouve chez les symbolistes une prédilection pour l'exploitation des valeurs musicales des mots et de leur force incantatrice et suggestive, mais aussi pour une orchestration savante de la versification. D'ailleurs, ce sont les poètes symbolistes qui ont apporté des innovations au niveau formel, ont joué avec les formes poétiques fixes et ciselé bon nombre de figures de répétition. Ce jeu aux formes (sons, rythme, rime, structure strophique) est étroitement lié à la conception symboliste selon laquelle la poésie est en essence musique et elle agit sur le récepteur d'une manière intuitive, irrationnelle. Le côté materiel du langage est mis en valeur surtout par la répétition de certains sons: ceux-ci peuvent créer parfois un effet onomatopéique, autre fois, un effet euphonique, harmonique; ils peuvent aussi entraîner des associations de sens diverses, des sentiments flous de mélancolie et de tristesse; dans d'autres circonstances ils peuvent tenir la place d'une image évocatrice ou de la compléter, en faisant surgir, par synesthésie, certaines sensations ou en suggérant des idées indéfinies. Chez certains symbolistes on trouve également la rime intérieure, qui confère une musicalité supplémentaire aux vers, en créant des parallélismes, des symétries ou des oppositions.

Ce ne sont pas seulement les aspects formels de la poésie, c'est-à-dire la versification, les figures de répétition, le symbolisme sonore, qui rapproche Ovide des symbolistes, mais également les thèmes poétiques. Pour les symbolistes ce qui est essentiel c'est le monde intérieur dominé par l'amour, la mélancolie, les nostalgies, les obsessions, la maladie, la névrose. De ce point de vue, Ovide, en tant que poète exilé, semble le mieux résonner, parmi les poètes symbolistes roumains, avec George Bacovia, dont l'œuvre réunit les thèmes majeures du symbolisme. L'élégie autobiographique d'Ovide, qui constitue un véritable journal du drame de l'exil, avec tout ce qui comprend celui-ci – la solitude, le désespoir, la mélancolie, la nostalgie, l'angoisse, la peur, l'ennui, la désolation – trouve un écho dans la création de Bacovia, qui porte aussi l'empreinte de l'élément autobiographique et constitue l'expression poétique d'une solitude

[5] *De la musique avant toute chose.../ De la musique encore et toujours!* (*Art poétique*, 1874).

profonde, d'un drame existentiel, d'une tristesse inexorable, comme l'on peut constater en mettant quelques vers en mirroir:

***Non** domus apta satis**, non** hic cibus utilis aegro,*
***nullus** Apollinea **q**ui leuet arte malum,*
***non qui** soletur**, non qui** labentia tarde*
tempora narrando fallat, amicus adest.
(*Trist.* 3. 3. 9-12)

***Personne, personne, personne** […]*
Et depuis si longtemps
***Personne ne** sait de moi*
***Personne, personne, personne**…*
(G. Bacovia, *Rarement*)

Pourrait-on parler, donc, d'Ovide comme d'un possible précurseur du symbolisme littéraire?

BIBLIOGRAPHIE

Sources primaires:

P. Ovidii Nasonis, *Tristia, Ibis, Ex Ponto libri, Fasti* ediderunt R. Merkel, R. Ehwald, W. Lewy, Teubner, Leipzig, 1922.

Publio, Ovidio Nasone, *Tristia*, Garzanti Editore, Milano, 1991.

Publio, Ovidio Nasone, *Epistulae ex Ponto*, Arnoldo Mondadori editore, S.p.A., Milano 2008.

Auteurs:

CHELARU-MURĂRUŞ 2007 – O. Chelaru-Murăruș, *Stereotipie şi expresivitate*, București, 2007.

GRAMMONT – M. Grammont, *Traité de phonétique*, Paris, 1933.

HRABÁK 1983 – J. Hrabák, *Introducere în teoria versificației* (trad. roum. Anca Irina Ionescu), București, 1983.

IORDAN 1975 – I. Iordan, *Simbolismul fonetic* în: *Stilistica limbii române*, Bucureşti, 1975.

JAKOBSON – R. Jakobson, *Le parallèlisme grammatical et ses aspects russes*, dans : *Questions de poétique,* Paris, 1973.

MANCAŞ 1991 – M. Mancaș, *Limbajul artistic românesc în secolul XX*, Bucureşti, 1991.

MIHĂILĂ 1980 – E. Mihăilă, *Receptarea poetică*, București, 1980.

NASTA & ALEXANDRESCU 1972 – M. Nasta, S. Alexandrescu (éds), *Poetică și stilistică. Orientări moderne. Prolegomene și anthologie*, București, 1972.

UN APPELLO FORSE FATALE : L´ULTIMA LETTERA PRIMA DI MORIRE (OVIDIO, *PONT.* 4. 16)

Nicoletta Francesca BERRINO*

Cuvinte-cheie: *Ovidio, cercul lui Germanicus, catalog de poeți din epoca augustană.*
Parole chiave: *Ovidio, il Circolo di Germanico, catalogo di poeti di epoca augustea.*

Rezumat: *Lungul catalog de poeți din* Ex Ponto *4. 16 sugerează mai degrabă o intenție politică decât literară din partea relegatului Ovidiu. Numele acestor personaje pot fi recunoscute ca aparținând cercului lui Germanicus, favorabil unei idei orientalizante a principatului, contrarie proiectului lui Augustus. Greșeala poetului este probabil cauzată de viziunea sa politică diferită față de cea a lui Augustus. Sulmonezul, obosit de acest lung exil, rupe tăcerea și, sperând într-un ajutor, face apel la cei care au împărțit cu el nu numai interese literare, dar și aceleași proiecte politice. Probabil că nu e o coincidență faptul că, după această epistolă, vocea lui Ovidius s-a stins pentru totdeauna.*

Riassunto: *Il lungo catalogo di poeti in* Ex Ponto *4. 16 lascia pensare a un intento più politico che letterario da parte di Ovidio relegato, essendo i nomi di tali personaggi tutti riconducibili al Circolo di Germanico, favorevole a un'idea orientalizzante del principato e in contrasto con il progetto augusteo. La lontananza politica del poeta rispetto ad Augusto potrebbe giustificare la natura dell'error ovidiano. Il Sulmonese, stanco del lungo esilio, rompe il proprio silenzio e chiama all'appello, auspicando in un aiuto, quanti avevano condiviso con lui non solo gli interessi letterari, ma gli stessi progetti politici. Non è forse un caso che, dopo tale epistola, la voce di Ovidio abbia taciuto per sempre.*

Ovidio muore relegato sulle lontane rive del Ponto presumibilmente, per le ragioni di seguito chiarite, nel 17 d.C., nove anni dopo la sua condanna per un *carmen*, concordemente identificato dalla critica con l'*Ars amatoria*, e un più

* Nicoletta Francesca BERRINO, ricercatrice indipendente e docente Ministero dell'Istruzione dell'Università e della Ricerca (MIUR), Italia; e-mail: nicolettafrancesca.berrino@istruzione.it.

discusso *error*, verosimilmente di natura politica, da ricondurre all'adesione del poeta al circolo delle due Giulie prima e a quello di Germanico poi[1].

L'ultima epistola ovidiana, composta nel 16 d.C.[2], rafforza l'interpretazione politica dell'*error*: la lettera, infatti, è indirizzata contro un ignoto detrattore[3] che, invidioso, denigra Ovidio, ma un'attenta analisi dei distici mostra come l'apostrofe all'*invidus* avversario (vv. 1-4) costituisca un mero pretesto, che fa piuttosto da cornice al dettagliato catalogo di scrittori contemporanei al poeta (vv. 5-44), il vero cuore dell'elegia.

L'elegia, inoltre, costituisce, un *unicum* nella produzione ovidiana dell'esilio: mentre in altri distici il poeta ricorda gli scrittori a lui contemporanei «solo come collettività»[4], ora, invece, li menziona singolarmente, quasi dimentico della rassicurante promessa fatta loro, all'inizio della sua condanna, di mantenere il silenzio e di non fare nomi: *Nec meus indicio latitantes versus amicos* / *protrahet* (*Trist*. 3. 4b, 71-72)[5].

Perché una simile inversione di rotta da parte del Sulmonese?

I motivi vanno ricercati nel mutato panorama politico successivo alla morte di Augusto e nella personale situazione del poeta, ormai stanco di un esilio dal quale non vedeva quasi più scampo.

Il 16 d.C., anno di composizione della *Ex Ponto* in esame, è il secondo anno del principato di Tiberio che, succeduto al *princeps* grazie alle manovre della madre Livia[6], come si legge anche in Tacito (*Ann*. 1. 5, 4), cercava di consolidare il proprio potere minacciato da quanti, come Ovidio, avevano appuntato le proprie speranze di successione ad Augusto su Germanico[7].

I distici dell'ultima epistola ovidiana dal Ponto si possono comprendere appieno solo se letti alla luce di tale complesso scenario politico, che vede ancora non sopito lo scontro dinastico tra Tiberio e Germanico.

Il lungo catalogo di poeti scritto dalle rive del Mar Nero non sembra, pertanto, dettato da una preoccupazione semplicemente letteraria: colpisce il fitto susseguirsi dei nomi degli autori, una trentina, vecchi sodali del circolo di Messalla, alcuni dei quali rifluiti nel circolo di Germanico, e comunque tutti vicini alle posizioni politiche della *pars Germanici*; solo di quattro il Sulmonese tace le

[1] Cfr. LUISI & BERRINO 2008a e LUISI & BERRINO 2010, condivisi tra gli altri da ROHR VIO 2011, p. 93.

[2] Cfr. il suo carattere di epilogo e la sua posizione nella raccolta, di cui costituisce l'ultima elegia: favorevoli a una datazione bassa anche ANDRÉ 1977, p. 155 n. 1; HELZLE 1989, p. 175; DE VIVO 2006, p. 119 n. 1.

[3] È ricorrente, nei versi ovidiani dell'esilio, la presenza di referenti polemici dei quali il poeta preferisce tacere il nome: accanto al nemico giurato dell'*Ibis*, si possono tra gli altri ricordare gli anonimi destinatari di *Trist*. 3. 11; 4. 9 e 5, 8, non diversamente dal *perfidus* interlocutore di *Pont*. 4. 3 il quale, venuta meno la Fortuna di Ovidio, gli ha volto le spalle, negandogli il soccorso.

[4] DE VIVO 2006, p. 124.

[5] Interessante tutto il passo: cfr. vv. 63-72 con Berrino, in LUISI & BERRINO 2002, p. 167.

[6] Per i complessi maneggi dinastici, cfr. BERRINO 2008, p. 149-164.

[7] Cfr. BERRINO 2011, p. 96.

generalità che, tuttavia, in qualche caso non è difficile scoprire, e che dovevano essere certo perspicue a un lettore del tempo.

Può risultare utile una tabella che raccolga analiticamente i nomi dei diversi autori del catalogo ovidiano:

NOMI e VERSI	INFORMAZIONI
DOMIZIO MARSO (v. 5 *cumque foret Marsus* […])	Autore di epigrammi, di elegie, di *fabellae*, di un trattato *De urbanitate* e di un poema epico, *Amazonis* (cfr. Mart. 4. 29, 8); inserito nel circolo di Mecenate, potrebbe, tuttavia, aver coltivato simpatie per la *pars Germanici*, come suggerisce una rilettura del suo epigramma *de Atia matre Augusti* alla luce delle diverse *factiones* che agitavano il principato augusteo: *Ante omnes alias felix tamen hoc ego dicor, / sive hominem peperi femina sive deum*. Tali versi, conservati fra gli *Epigrammata Bobiensia*, non sembrano, infatti, scevri di ambiguità, essendo l'augusta genitrice presentata come *femina*, termine che connota una donna sulla base della sua funzione riproduttiva e, dunque, una scelta alquanto indelicata per indicare la madre del *princeps*, quasi messa a nudo nel crudo momento del parto come suggerisce la pregnanza del perfetto *peperi*; la stessa incapacità, professata poi dal poeta Marso, di dire se la donna abbia partorito un uomo o un dio si presta a una duplice lettura: se da un lato il tutto potrebbe essere detto con intento laudativo, dall'altro il *deum* a explicit di verso potrebbe risultare sottilmente ironico, essendo ben noto il divieto posto da Augusto di divinizzare la sua persona, condiviso dal suo successore Tiberio[8].
RABIRIO (v. 5 […] *magnique Rabirius oris*)	Legato a Ovidio da rapporti di amicizia (Quint., *Inst*., 10. 1, 89), fu autore di un poema epico, il *Bellum Siculum*, sulla guerra tra Ottaviano e Sesto Pompeo (Quint. *ibid*.), combattuta negli anni 38-36

[8] Il figlio di Livia, in un discorso pronunciato in senato, cerca di porre un freno a coloro che chiamavano la sua opera divina e lui stesso *dominus* (cfr. Tac., *Ann*. 2. 87, 1 con GOODYEAR 1981, p. 444-445).

	a.C. Questo, tuttavia, pare non fosse l'unico suo poema epico né l'unico di argomento contemporaneo al poeta. Ne avrebbe composto, infatti, almeno un secondo, il *Bellum Actiacum*, sulla guerra tra Ottaviano e Antonio, oggi perduto, con l'eccezione di un frammento sulla battaglia di Azio e la morte di Cleopatra, scoperto tra i papiri di Ercolano[9]. L'analisi dei versi sopravvissuti mette in luce la tendenza antiottavianea del carme che potrebbe spiegare il motivo per cui Ovidio si rivolge proprio all'amico Rabirio: probabilmente i due erano uniti non solo da comuni interessi letterari ma anche da analoghe simpatie politiche, e in queste vanno forse ricercate le stesse cause della perdita dei versi di Rabirio, non certo imputabile a uno scarso valore letterario del poeta se si considera che costui, oltre a essere lodato da Ovidio nel carme in esame, fu apprezzato da Seneca e posto da Velleio Patercolo addirittura accanto a Virgilio (cfr. Vell. 2. 36, 3 e Quint., *Inst*. 10. 1, 90). Anzi è proprio Velleio a confermare come la produzione di Rabirio, non diversamente da quella di Ovidio, potesse prestare il fianco ad attacchi censori. Lo storico di età tiberiana, infatti, dopo aver elencato tra i maggiori ingegni del suo tempo *Vergilius Rabiriusque et consecutus Sallustium Livius Tibullusque et Naso*, definendoli *perfectissimi in forma operis sui*, glossa: *nam vivorum ut magna admiratio, ita censura difficilis est* (Vell. 2. 36, 3).
POMPEO MACRO (v. 6 *Iliacusque Macer* […])	Destinatario di *Pont*. 2. 10, è amico di vecchia data di Ovidio[10], che a lui aveva dedicato un'elegia degli *Amores*, la diciottesima del secondo libro, costruita sulla diversità delle rispettive scelte poetiche: mentre il Sulmonese aveva atteso alla poesia erotica, Macro aveva

[9] Sulle motivazioni che hanno portato l'attribuzione di tale poema epico a Rabirio, cfr. il lavoro di ZECCHINI 1987, in particolare p. 83-93.

[10] Ovidio aveva compiuto, con Macro, diversi viaggi in Sicilia e in Asia (cfr. *Pont*. 2, 10, 21-22; un'allusione potrebbe essere anche in *Trist*. 1. 8. 33-34).

	privilegiato il genere epico; non è un caso che sia indicato nel passo delle *ex Ponto* in esame come *Iliacus*, un chiaro riferimento alla sua poesia epica di argomento troiano, ricordata già in *Pont*. 2. 10, 13-14. Ancora una volta l'amicizia tra Ovidio a Macro potrebbe essere scaturita da un comune afflato non solo culturale, ma anche politico. Entrambi, infatti, vanno annoverati tra i nostalgici di Antonio e i membri del circolo di Messalla, animatore di una corrente culturale non allineata[11]. Anzi, proprio nel circolo alternativo a quello di Mecenate sarebbe nata l'amicizia tra i due letterati[12].
ALBINOVANO PEDONE (v. 6 […] *sidereusque Pedo*)	Poeta epico, autore di una *Tebaide*e amico di Ovidio che gli indirizzò l'*Ex Ponto* 4. 10[13]. Fu tra i più sicuri e ufficiali collaboratori di Germanico[14], che egli seguì come *praefectus equitum* in Germania (Tac., A*nn*. 1. 60, 2), cantandone le gesta in un poema di cui Seneca conserva un saggio[15]. È interessante ricordare come la campagna di Germania venne combattuta tra il 14 e il 16 d.C. e che, nel 17 d.C. Pedone avrebbe avuto il comando della cavalleria nel territorio dei Frisi[16]; pertanto, quanto Ovidio nel 16 d.C. attende all'ultima epistola delle *Ex Ponto*, Albinovano Pedone si trovava, più che sulla ribalta letteraria, su quella politico-militare, ulteriore prova di come i personaggi menzionati nell'elegia ovidiana in esame non venissero ricordati dal Sulmonese tanto per motivi poetici, quanto per ragioni politiche.

[11] Cfr. ZECCHINI 1987, p. 89-90 e, per il circolo di Messalla, BERRINO 2008b, in particolare p. 68 e 80-81con n. 101 e 102.

[12] Così DURET 1983, p. 1467. Il legame tra Ovidio e Macro venne poi ulteriormente rafforzato dal matrimonio di Ovidio con Fabia (cfr. BERRINO 2011, p. 98 n. 23).

[13] Cfr. BERRINO 2011, p. 99, n. 24 e 25.

[14] Cfr. PANI 1968, p. 113.

[15] Cfr. *Suas*. 1, 14 ss. con von ROHDEN 1893, 1314; cfr. anche TANDOI 1964, p. 129-168 e 1966, p. 5-66 e, sul frammento epico di Pedone, ALFONSI 1943, p. 33 e 1965, p. 129-130.

[16] Cfr. in merito SYME 1978, p. 88.

	In chiave politica si potrebbe leggere lo stesso *sidereus* con cui il Sulmonese definisce l'amico. L'aggettivo, infatti, diversamente interpretato dalla critica[17], è sinonimo di '*divinus*' e non stupisce riferito a un poeta che, vicino a Germanico e, dunque, a quell'«atmosfera ideologica sensibile all'accentuazione del carattere divino della predestinazione al principato»[18], era solito cantare il suo generale modulandone la figura su quella di Alessandro Magno. Germanico, del resto, viene più volte assimilato al grande Macedone, nonostante il motivo dell'*imitatio Alexandri* fosse «tema vietato dal regime»[19] proprio per la vicinanza al principato di stampo orientalizzante, tanto caro allo stesso Ovidio.
VISELLIO CARO (vv. 7-8 *et, qui Iunonem laesisset in Hercule, Carus, / Iunonis si iam non gener ille foret*)	Autore di un'*Eracleide* (cfr. vv. 7-8 «avrebbe leso Giunone con il suo Ercole se l'eroe non fosse già stato suo genero»), è il primo del catalogo cui viene dedicato un intero distico: le motivazioni vanno forse ricercate nel particolare vincolo di amicizia che legavano lo scrittore tanto al Sulmonese quanto, ancora una volta, a Germanico, che Caro celebra nei suoi versi e dei cui figli poteva vantarsi di essere il precettore (*Pont*. 4. 13, 45-48). Ovidio ricorda l'amico in *Tristia* 3, 5 come l'unico, insieme a Cotta e a Celso, presente a Roma al momento della sua partenza per Tomi, a differenza dei tanti che, professatisi un tempo fidi compagni, nel momento della sventura avevano abbandonato la casa del poeta per timore di essere trascinati a loro volta nella sventura. Caro, anzi, sembra essere proprio il destinatario di tale elegia: il suo nome pare volutamente adombrato ai versi 17-18 dove il vocativo *care* (v. 17) è ripreso al

[17] Per la *querelle*, cfr. BERRINO 2011, p. 99 n. 29.

[18] Così PANI 1975, p. 81 proprio a proposito di Albinovano Pedone.

[19] Così BRACCESI 1976, p. 191; per la violazione di tale divieto da parte di Ovidio, cfr. Berrino in LUISI & BERRINO 2008, p. 48-49. Per la l'assimilazione di Germanico al Macedone cfr., invece, Tac., *Ann*. 2, 73, p. 1-3 con PANI 1975, p. 77-78.

	verso successivo da *scis carum veri nominis esse loco*. Ovidio, ricordando la recente familiarità che li unisce e il pianto sincero di quello al momento del suo viaggio imposto, sa che Caro continua a prodigarsi per lui assente da Roma e si dice rincuorato dalla seppur flebile speranza che la severità di Augusto possa essere placata grazie all'eloquenza dell'amico che il poeta esorta a impiegare in suo favore (vv. 1-30). Caro è ricordato anche nell'*Ex Ponto* 4. 13, a lui indirizzata tra il 14 e il 15 d.C., poco prima, dunque, dell'epistola in esame. Nei due distici d'apertura Ovidio lo saluta inserendolo tra gli amici fidati e, proprio in nome di quell'amicizia, oltre che dei comuni interessi letterari, gli chiede di fare tutto il possibile per la sua salvezza (cfr. vv. 43-44 e 49-50). Questa volta la richiesta di intervento non è più da impetrare ad Augusto, ormai morto, né a Tiberio, suo successore, ma a Germanico, come ben si comprende dai versi 45-48, non a caso inseriti nei distici sopraccitati. «L'*utilitas* che deriva dai comuni interessi poetici non è più limitata alla continuità dei rapporti e alla possibilità di ricevere conforto dai compagni di un tempo, ma assume uno spessore decisamente pratico e politico»[20] e, anzi, proprio a un comune afflato politico Ovidio potrebbe aver voluto rimandare fin dal primo verso dell'elegia, quando si rivolge a Caro inserendolo, con un'efficace litote, *non dubios inter ... sodales* (v. 1). La *sodalitas*, a Roma, costituiva, infatti, un vincolo di amicizia che andava oltre la semplice comunanza di affetti, giacché implicava una comune adesione a un programma politico, la stessa che rendeva Caro e Ovidio simpatizzanti della *pars Germanici*, la quale si poneva come alternativa alla successione di Tiberio.

[20] Così DE VIVO 2006, p. 133.

	Queste comuni simpatie antiaugustee e antitiberiane sembrano alluse anche nell'ultima epistola dal Ponto proprio nel distico riservato a Caro: *et, qui Iunonem laesisset in Hercule, Carus, / Iunonis si iam non gener ille foret* (vv. 7-8). Studiata appare, infatti, la prolessi del relativo con il suo antecedente, *Carus*, rimandato a explicit dell'esametro e in forte antitesi con la da lui offesa Giunone, il cui nome ricorre in poliptoto e nel pentametro figura subito a incipit; è altresì da rimarcare il fatto che il nome di Giunone così come quello di Caro nell'esametro si trovano rispettivamente dopo la tritemimera e l'eftemimera, pause metriche meno consuete della pentemimera. Una simile attenzione compositiva non sembra casuale se si considera il ruolo che aveva avuto la figura di Ercole nella poesia di opposizione al principato[21] e se si ricorda che un'analoga polemica antiaugustea con sotteso attacco all'imperatore era ravvisabile nella già ricordata elegia di *Tristia* 3. 5, indirizzata a Caro. Lì, infatti, per dimostrare come lo stesso Augusto, al pari dei più grandi, avrebbe potuto cedere nella sua ira, è citato l'*exemplum* di Giunone (vv. 41-42), la quale depose il suo rancore nei confronti di Ercole, anche qui presentato come il *Iunonis gener* avendone sposato la figlia Ebe, solo quando l'eroe, *post mortem*, fu assunto in cielo. È stato dimostrato come tale esempio mitologico fosse falsamente laudativo di Augusto poiché, al pari dei due precedenti *exempla* con protagonisti Achille e Alessandro il Macedone (vv. 37-40), il potente di turno si mostrava sì clemente verso il nemico, ma solo dopo la morte dello stesso[22]. È infine interessante ricordare che l'accenno al matrimonio tra Ercole ed Ebe, alluso anche in un passo delle *Metamorfosi* (cfr. 9, 400-401), riprende un racconto

[21] Per Ercole ascrivibile tra le divinità filo-orientali e che, proprio per questo, vide delle restrizioni imposte al suo culto, cfr. TRAINA 2003, p. 36 e 86.

[22] Cfr. DRUCKER 1977, p. 138 ss. e BERNHARDT 1986, p. 84 ss.

	mitologico variamente attestato nella letteratura greca[23], ma del tutto assente in quella latina, a ulteriore riprova di come il rimando ovidiano a tale episodio mitologico potesse trascendere gli interessi puramente letterari.
CORNELIO SEVERO (v. 9 *quique dedit Latio carmen regale Severus*)	Autore di un poema epico che cantava i re di Roma (cfr. al v. 9 il «carme legale»), cui Ovidio aveva già fatto riferimento nell'*Ex Ponto* 4. 2, indirizzata all'amico ritratto come *vates magnorum maxime regum* (v. 1). In realtà questi versi non sono gli unici della produzione poetica di Severo, apprezzata da Quintiliano, che gli riconosce il secondo posto nell'epopea latina, dietro a Virgilio, e che ricorda del poeta un *Bellum Siculum* sulla guerra tra Ottaviano e Sesto Pompeo (*Inst*. 10. 1, 89); Seneca, invece, tramanda dei versi composti da Severo per la morte di Cicerone (*Suas*. 6. 26)[24]. Perché, allora, di questa vasta produzione poetica Ovidio menziona solo il *carmen regale*? Secondo Duret[25] le cause andrebbero addotte al fatto che, durante il suo esilio, il Sulmonese non sarebbe venuto a sapere delle altre opere composte dall'amico dopo la sua partenza da Roma. Una simile ipotesi, tuttavia, si presta a una obiezione: Ovidio, infatti, pur sulle lontane plaghe del Ponto, continuava a essere informato di quanto avveniva nell'Urbe grazie a un costante scambio epistolare e certo era a conoscenza degli sforzi letterari dell'amico se, nell'elegia a lui indirizzata, vanta la fecondità d'ispirazione di quello (cfr. *Pont*. 4. 2, 11 *Fertile pectus habes*). È allora più plausibile ipotizzare che l'insistenza ovidiana sul *carmen regale* si spieghi con la materia stessa del canto, un po' 'opinabile' se si considera la diffidenza con cui si

[23] Cfr. Hom., *Od*. 11. 602; Hes., *Theog*. 950-955; Pind., *Nem.* 1. 104 ss.; 10. 30 ss.; *Istm*. 4. 100; Eur., *Heracl.* 915 ss.; Tzet. a Lic. 1349; 1350.

[24] Per il personaggio, cfr. DURET 1983, p. 1492-1496; HELZLE 1989, p. 59 ss.

[25] DURET 1983, p. 1492.

	guardava al passato monarchico di Roma, tanto che Augusto, asceso al principato, cercò sempre di mantenere, almeno formalmente, i capisaldi della vecchia *res publica*. Il Sulmonese, presentando l'amico come *vates magnorum maxime regum*, con l'altisonante allitterazione della nasale a rimarcare il forte iperbato *vates ... regum*, e ricordandolo solo per questa ben precisa produzione in versi, vuole forse alludere a un poetare non sempre allineato con il programma augusteo, ma più vicino all'ideale di un monarca di stampo orientalizzante, quale era quello promosso dalla corrente filoantoniana appoggiata da Ovidio stesso. Si avrebbe, così, un'ulteriore prova di un legame non solo poetico tra il relegato e gli autori da lui richiamati nell'epistola dal Ponto in esame.
CLUTORIO PRISCO (v. 10 *et cum subtili Priscus uterque* […])	Dei due Prischi menzionati da Ovidio (v. 10 *Priscus uterque*), solo uno, Clutorio Prisco, è a noi noto. Era legato all'*entourage* di Germanico[26], del quale onorerà la morte in un celebre *carmen* (Tac., A*nn*. 3. 49, 1; Plin., *Nat*. 8. 129; Dio Cass. 57. 20, 3); nel 21 d.C. si troverà imputato di *laesa maiestas* per aver letto anzitempo un carme funebre in onore del malato Druso, figlio dell'imperatore Tiberio, durante una riunione in casa di P. Petronio, uomo a sua volta legato alla *pars Germanici*[27]. A ulteriore riprova del legame tra Clutorio Prisco e il gruppo fedele a Germanico va aggiunto che all'incontro nella *domus* di Petronio, quando fu letto il carme pagato poi caro da Clutorio, era presente anche Vitellia, suocera del padrone di casa e probabilmente zia di Vitellio, *comes* di Germanico (*PIR* 3, 454), la quale difenderà

[26] Cfr. PANI 1968, p. 115.

[27] Cfr. PANI 1968, p. 122: durante il suo consolato, nel 19 d.C., Petronio aveva dato nome alla *rogatio* per gli onori a Germanico e in seguito entrerà nelle grazie di Claudio (Sen., *Apocol*. 14. 2; *PIR* 3, 26), imperatore non ostile a una concezione orientalizzante del principato.

	Clutorio fino all'ultimo (Tac., A*nn*. 3. 49, 3)[28]. Vitellia, inoltre, non fu l'unica fautrice di Clutorio, sostenuto anche da Marco Emilio Lepido (Tac., *Ann*. 3. 50), fratello di quell'Emilio Paullo, marito di Giulia minore, coinvolto nello scandalo dell'8 d.C.[29], e strettamente legato a Germanico per via matrimoniale, avendo i suoi due figli sposato due dei figli di Germanico[30]. Il fatto che l'accusa di lesa maestà si sia poi conclusa con la condanna a morte dell'imputato non desta sorpresa qualora si consideri che, sotto il principato di Tiberio, quanti erano stati legati a Germanico certo non dovevano godere di grande simpatia presso il *princeps*.
NUMA (v. 10 […] *Numa*)	È ricordato solo in questo passo; si è pertanto costretti a concludere che si tratta di un non altrimenti noto poeta[31], presentato da Ovidio come *subtilis*, aggettivo che rinvia al λεπτός callimacheo e che esalta l'acutezza di giudizio artistico del personaggio (con il medesimo valore, Hor., *Sat*. 2. 7, 101; *Epl*. 2. 1, 241).
GIULIO MONTANO (vv. 11-12 *quique vel imparibus numeris, Montane, vel aequis / sufficis, et gemino carmine nomen habes*)	Poeta elegiaco ed epico, noto per la sua amicizia con Tiberio, poi raffreddatasi (Sen., *Epl. ad Luc*. 122. 11), sebbene ignota sia la causa della successiva caduta in disgrazia del poeta per la quale, tuttavia, si possono ipotizzare motivazioni politiche qualora si consideri che gli autori fin qui citati da Ovidio sembrano condividere con lui non solamente i suoi interessi letterari. Sotto il principato di Tiberio, inoltre, «erano frequenti e violenti i rimproveri per

[28] Per la riunione in casa di Petronio e per il coinvolgimento di Clutorio Prisco, cfr. PANI 1968, p. 113-114; per i legami di Vitellia con Lucio Vitellio, tra gli amici più vicini a Germanico, cfr. Pani, *ibid*., 117.

[29] Cfr. Luisi in LUISI & BERRINO 2008, p. 117 e n. 93.

[30] Cfr. SYME 2001, p. 692-693: la Tavola IV raffigurante l'albero genealogico degli Emili Lepidi.

[31] Così anche FEDELI 1999, p. 1449. Diversamente PANI 1968, p. 120 secondo il quale «Clutorio Prisco ... pare avesse celebrato anche in un poema le opere del re sacro Numa (Ov., *Pont*. 4. 16, 10)».

	una prematura alterigia o per aver trascurato i doveri imposti dalla *fides* e dall'*amicitia*»[32] e un simile venir meno a questi doveri era più facile in chi non avesse dato la sua piena adesione al programma del *princeps*.
SABINO (vv. 13-16 *et qui Penelopae rescribere iussit Ulixem / errantem saevo per duo lustra mari, / quique suam Troesmin imperfectumque dierum / deserti celeri morte Sabinus opus*)	Autore della risposta ad alcune delle *Heroides* ovidiane (qui è citata la risposta di Ulisse a Penelope) e di un poema sui *Fasti*[33], all'epoca della composizione dell'ultima epistola dal Ponto era già morto, come si apprende dal riferimento alla sua *Troesmis* non conclusa *celeri morte* (vv. 15-16). Forse proprio il rimando ovidiano a quest'opera incompiuta permette di inserire Sabino nell'*entourage* di Germanico. Tresmi, infatti, è una città della Mesia inferiore, conquistata dai Geti nel 15 d.C. e poco dopo ripresa dai Romani grazie all'intervento di L. Pomponio Flacco, *legatus pro praetore* in Mesia pressoché nello stesso periodo in cui a Germanico, vincitore in Germania, era stato affidato il comando in Oriente[34]. Pomponio Flacco era amico di Ovidio[35] e fratello di Grecino, a sua volta unito da *amicitia* sia al poeta di Sulmona[36] sia a Germanico, come lasciano supporre le numerose frecciate ironiche contro Tiberio e sua madre Livia presenti nell'epistola che Ovidio gli indirizza nel 15 d.C.[37]. L'opera incompiuta di Sabino potrebbe, dunque, aver celebrato le gesta di Pomponio Flacco durante la campagna di riconquista in Mesia, il che inserirebbe Sabino tra quanti erano più o meno direttamente riconducibili a Germanico.

[32] SYME 2001, p. 531.

[33] Cfr. SYME 1978, p. 75 e FEDELI 1999, p. 1449.

[34] Cfr. Tac., A*nn*. 2, 66, 2 con EDER 2001, p. 123 *s.v. L.P. Flaccus*, che data l'incarico pretorio a prima del 16 d.C.

[35] A lui il poeta indirizza *Pont.* 1. 10 e ne ricorda le gesta in *Pont*. 4. 9, p. 75-80.

[36] In *Pont*. 1. 6 il poeta si rivolge a Grecino come a un amico che solo per caso non era presente a Roma al momento della sua partenza per Tomi. Grecino è anche il destinatario di *Pont*. 2. 6 e 4. 9.

[37] Cfr. *Pont*. 4. 9 con Berrino in LUISI & BERRINO 2010, p. 87-90.

LARGO (vv. 17-18 *ingeniique sui dictus cognomine Largus, / Gallica qui Phrygium duxit in arva senem*)	Autore di poesia epica di carattere mitologico, inseribile nel ciclo troiano come lascia supporre il pentametro ovidiano con il *Phrygius senex*, ossia Antenore, che, fuggito da Ilio e stanziatosi nella pianura gallica, fonderà Padova (Liv. 1. 1, 1-3). Il *Largus* menzionato da Ovidio è spesso identificato con Valerio Largo, amico di vecchia data e successivamente accusatore di Cornelio Gallo[38]. Accogliendo tale identificazione, il fatto che Largo sia stato in origine ἑταῖρος ... καὶ συμβιωτής di Gallo[39], lascia supporre come i due fossero legati da una comunanza anche politica[40], il che non solo rende ancora più deprecabile la delazione di Largo, ma spiega anche il motivo per cui chi aveva approvato la sua delazione era altresì pronto a prendere le medesime misure anche contro di lui (Dio Cass. 53, 23, 1). Largo, inoltre, dopo la vicenda del *praefectus Aegypti* che lo vide coinvolto, attirò su di sé il sospetto di molti (Dio Cass. 53, 24, 1), tra i quali verosimilmente lo stesso Ovidio, amico e difensore di Gallo, che potrebbe aver alluso polemicamente all'episodio avente per protagonista un personaggio inizialmente schierato sulle sue stesse posizioni politiche con quell'*ingeniique sui* ad apertura d'esametro (v. 17). Il termine, infatti, che sembra voler fare riferimento all'ingegno poetico di Largo, a un secondo livello di lettura potrebbe essere inteso «in malam partem i.q. dolus, astutia, fallacia, fraus sim.» (*ThlL* VII 1, 1534, 1-28), tutti termini che ben si addicono a un *delator*.

[38] Cfr. DIEHL 1924, 837 s.*v. Largus* n. 5. Per la delazione di Largo cfr. Dio Cass. 53. 23, 6, mentre per la figura di Gallo, strettamente legato a una concezione divinizzante del potere, fortemente antiottavianea, cfr. BERRINO 2008b, p. 76.

[39] Cfr. Dio Cass., *ibid*.

[40] È noto il ruolo politico dell'ἑταιρία.

CAMERINO (v. 19 *quique canit domito Camerinus ab Hectore Troiam;*)	Autore di *Posthomerica*, in cui cantava le vicende successive alla morte di Ettore[41]. Di lui non si sa di più, sebbene la sua produzione in versi permetta di inserirlo nel solco del ciclo troiano: il suo nome compare a inizio del secondo emistichio ovidiano (v. 19), inserito nell'iperbato a cornice *canit ... Troiam*, con la città di Ilio in forte evidenza perché a explicit dell'esametro, quasi a voler richiamare alla mente del lettore il mito troiano, carico però di contraddizioni poiché l'eredità troiana di Roma si apriva a diverse interpretazioni, non sempre allineate con l'ideologia augustea come dimostrano del resto alcuni versi dello stesso Ovidio[42]; è allora possibile che anche Camerino, non diversamente dal Sulmonese, abbia aderito a questa lettura dissidente del mito troiano.
TUSCO (v. 20 *quique sua nomen Phyllide Tuscus habet; /*)	Artefice di un poemetto su Fillide, che si colloca sulla stessa scia di Callimaco, è da identificare con il Demofoonte di Properzio 2. 22, 2, pseudonimo per celare una persona che conosceva bene la vita privata del poeta di Assisi[43]. Anche per Tusco si potrebbe ipotizzare una vicinanza non solo poetica, ma anche politica al Sulmonese e il *trait d'union* potrebbe essere rappresentato proprio da Properzio, verosimilmente vicino a Tusco e alla sensibilità politica non troppo dissimile da quella ovidiana[44] giacché, come il poeta di Sulmona, «mostra di sentire in maniera diversa dalla cultura ufficiale la vitalità e l'attualità della presenza di Troia in Roma» e, anzi, nella sua produzione poetica si ritrovano tracce di un'«ambiguità ideologica ... fino alla

[41] DURET 1983, p. 1489.
[42] Cfr. PANI 1975, p. 72-74.
[43] Così FEDELI 2005, p. 629.
[44] In *Trist*. 4. 10, 46 Ovidio dice di essere unito a Properzio *iure sodalicii*, nesso che afferisce alla sfera del diritto privato, confermando un legame non semplicemente d'amicizia (così LUISI 2006, p. 148-149).

	persistenza di elementi antiagonistici verso Augusto»[45], tanto che si è giunti ad affermare che «la morte precoce abbia risparmiato a Properzio il fato di Ovidio»[46].
PONTICO (vv. 21-22 *velivolique maris vates, cui credere posses / carmina ceruleo composuisse deos*)	Il nome dell'autore sembra celato da un indovinello: «Poeta del mare dove volano le vele»; compose una *Tebaide* come si può desumere da Properzio[47], suo amico non diversamente da Ovidio (cfr. *Trist*. 4. 10, 47-48 *Ponticus heroo, Bassusque ... / dulcia convictus membra fuere mei*). Ancora una volta, come già per Tusco del v. 20, non si è forse lontani dal vero se si scorge un *fil rouge* che lega i tre autori (Properzio, Pontico e Ovidio) a un comune ideale politico. Non bisogna, del resto, dimenticare che i circoli letterari di età augustea svolgevano un ruolo non solo culturale, ma anche politico, ed era fondamentale che gli aderenti discutessero, nel proprio sodalizio, gli ideali politici dai quali erano legati[48].
*** (v. 23 *quique acies Libycas Romanaque proelia dixit*)	Rimando ovidiano al cantore di una guerra africana, ignoto a noi, ma certo non al pubblico del tempo
MARIO (v. 24 *et Marius scripti dexter in omne genus*)	Autore non meglio identificato, «abile in ogni genere letterario»[49].
TRINACRIO (v. 25 *Trinacriusque suae Perseidos auctor,* […])	Autore di una *Perseide*, sul quale è però difficile avanzare ipotesi.
LUPO (vv. 25-26 […]*et auctor / Tantalidae reducis Tyndaridosque Lupus*)	È possibile osservare come il tema della composizione di questo autore abbia per protagonisti due personaggi che, a partire dallo scandalo di Giulia maggiore nel 2 a.C., hanno giocato un ruolo 'scomodo' nella letteratura latina del tempo. Dietro Menelao ed Elena, infatti, proprio Ovidio

[45] Cfr. PANI 1975, p.72 e 73 n. 11.
[46] Così ZECCHINI 2005, p. 114.
[47] Cfr. Prop. 1, 7, 1 e 1, 9, p. 9-10 con FEDELI 1980, p. 188-189 e 236.
[48] Cfr. SYME 1962, 463-472 e PANI 2003, p. 74-76.
[49] Sull'unica testimonianza del personaggio in Ovidio, cfr. DIEHL 1930, p.1810-1811 *s.v. Marius* n. 8.

	aveva celato, in versi pagati con la relegazione, Tiberio e la figlia di Augusto[50], e lo stesso Virgilio, così caro al *princeps*, aveva mostrato un certo imbarazzo per la figura di Elena nella sua *Eneide*[51]. Lupo, nel suo poema, potrebbe essersi inserito sulla stessa scia del Sulmonese, ipotesi verosimile se si considera che Ovidio, nel presentare il lavoro del collega, indica Menelao e sua moglie con due patronimici che rimandano a un passato non sempre limpido. Tantalo, infatti, progenitore del sovrano spartano, si macchiò di una duplice colpa: ammesso al banchetto celeste, distribuì agli amici, mortali come lui, il nettare e l'ambrosia, bevanda e nutrimento esclusivo degli dèi, e osò imbandire alle divinità le carni del figlioletto Pelope. Tindaro, invece, sposo di Leda, non fu il padre naturale di Elena, come il patronimico usato da Ovidio lascerebbe supporre, giacché sua moglie venne amata da Giove e da questo concepimento nacque la donna bellissima che darà origine alla guerra di Troia.
TUTICANO (v. 27 *et qui Maeoniam Phaecida vertit,*[…])	All'autore, qui ricordato per il suo poema sul soggiorno di Ulisse presso i Feaci[52], il Sulmonese si era già rivolto nella dodicesima e nella quattordicesima epistola del quarto libro delle *Ex Ponto*. Nella prima Ovidio ricorda l'amicizia che lo lega a Tuticano fin dai tempi dell'infanzia (v. 20) e che, cresciuta negli anni, è giunta integra alla senescenza (vv. 29-20): proprio in nome di quest'amicizia così lunga e fidata, il poeta supplica un intervento in suo favore, sebbene egli stesso per primo non sappia cosa chiedere o cosa consigliare dato che, trovandosi da tanto tempo relegato, con la fortuna ha perso senso e ragione (vv. 45-50). Nella seconda lettera il Sulmonese

[50] BERRINO 2009, p. 25-39.
[51] Cfr. BERRINO in LUISI, *EAD* 2008, p. 37-44.
[52] Cfr. anche *Pont*. 4. 12, 27-28.

	rassicura l'amico sulla sua buona condizione di salute, l'unica notizia positiva che può dargli poiché, per il resto, l'inospitalità del luogo, non delle genti, gli fa desiderare una speranza di pace in una terra meno fredda (cfr. *Pont*. 4. 14, 61-62). Tale epistola, che contiene le consuete lamentele del poeta sulla regione getica, risulta interessante poiché Ovidio non nasconde a Tuticano i suoi timori circa la possibilità che la sua poesia possa nuovamente nuocergli, tanto da domandare a se stesso cosa esiti a tagliarsi le dita così da non riuscire più a scrivere (vv. 17-23); il poeta ricorda, inoltre, il grande successo ottenuto dai suoi versi presso i Geti che hanno insistito per incoronarlo di alloro (vv. 55-56 *Tempora sacrata mea sunt velata corona, / publicus invito quam favor inposuit*). Se si considera come molte delle epistole composte dal Sulmonese sulle rive del mar Nero sono solo in apparenza remissive nei confronti di Augusto e celebrative della sua casa[53], è facile ipotizzare come il timore di Ovidio circa la possibilità che i suoi versi possano ancora nuocergli non sia privo di fondamento: anzi, proprio le sue frecciate contro Tiberio e la madre Livia spiegano il motivo per cui, anche *post mortem Augusti*, il nuovo *princeps* non conceda al poeta nemmeno uno sgravio della pena inflittagli dal predecessore. Il poeta non esita a manifestare questi suoi timori all'amico, da lui amato come un fratello (*Pont*. 4. 12, 22 *non mihi, quam fratri frater, amate minus*) e, dunque, certo al corrente delle sue simpatie politiche, se non egli per primo vicino alle stesse.
RUFO (vv. 27-28 […] *et une / Pindaricae fidicen tu quoque, Rufe, Lyrae*)	Il poeta è presentato come imitatore della poesia pindarica. Gli studiosi sono concordi sull'impossibilità di identificare il personaggio e Galasso ben sintetizza per tutti: «Un Rufo compare nel catalogo di

[53] Cfr. il commento ai versi dell'esilio in LUISI & BERRINO 2002; 2008; 2010 *passim*.

	poeti di *Pont*. 4. 16, al v. 28 *Pindaricae fidicen tu quoque, Rufe, lyrae*, ma dato che Rufo è tra i sei più comuni *cognomina* romani, non possiamo trarre nessuna conclusione»[54]. Vale, però, la pena ricordare come anche Iullo Antonio, figlio del triumviro Marco Antonio, sia stato emulo di Pindaro[55], dettaglio non di poco conto se si considera che Iullo, coinvolto nello scandalo del 2 a.C. con l'accusa di essere uno degli amanti di Giulia maggiore, figlia di Augusto, sarebbe stato condannato a morte e giustiziato non per adulterio, ma per aver frequentato la donna al fine di raggiungere la monarchia[56], a dimostrazione di come l'accusa ufficiale di trasgressione delle *leges Iuliae* fosse solo di facciata, essendo le motivazioni da ricercare nei maneggi dinastici in vista della successione ad Augusto, messa duramente in crisi nel 2 a.C. da Giulia maggiore e dal suo *entourage*[57], vicini a posizioni dinastiche filogiulie e anticlaudie[58], le stesse che torneranno in auge nell'8 d.C., anno della caduta in disgrazia di Ovidio per un *carmen* e un *error* politico[59]. Alla luce di tali considerazioni, si può ipotizzare come il rimando alla poesia pindarica di Rufo sia dettato, anche questa volta, non da un mero interesse letterario di Ovidio ma, tanto più per il «carattere eccezionale dell'imitazione di Pindaro in età augustea»[60] (a explicit del v. 27 si sottolinea l'unicità di Rufo in questa sua operazione artistica: cfr. *et une*), potrebbe

[54] GALASSO 1995, p. 35.

[55] SYME 2001, p. 109.

[56] Dio Cass. 55, 10, 15 ὡς καὶ ἐπὶ τῇ μοναρχίᾳ τοῦτο πράξας.

[57] Tacito attesta che il procedimento adottato contro Giulia e i suoi amanti fu quello di un processo per alto tradimento (cfr. *Ann*. 3. 24, 2). Sulle ragioni politiche dell'allontanamento di Giulia concordano GROAG 1918, p. 150-167; 1919, p. 74-84; SYME 1962, p. 428-430; 2001, p. 91 e n. 65; PANI 1979, p. 40-41; ROHR VIO 2000, p. 208-250.

[58] Cfr. ROHR VIO 1998, p. 233.

[59] Cfr. Ov., T*rist*. 2. 207 *perdiderint cum me duo crimina: carmen et error* con, da ultimo, il volume di LUISI & BERRINO 2008.

[60] Così REIFFERSCHEID ricordato da FEDELI 1997, p. 1045-1046.

	larvatamente rimandare a una vicinanza di Rufo alla *pars* filoantoniana, favorevole a un principato orientalizzante, che proprio in Iullo Antonio, a sua volta emulo del lirico greco, aveva trovato uno dei primi fautori.
TURRANIO (v. 29 *Musaque Turrani tragicis innixa coturni*)	Autore non meglio noto, del quale Ovidio ricorda la produzione tragica.
MELISSO (v. 30 *et tua cum socco Musa, Melisse, levi*)	Autore di *trabeatae*, commedie di argomento romano, godette della protezione di Mecenate, grazie al quale ottenne la sua istruzione e il suo affrancamento dalla schiavitù (cfr. Plin., *Nat*. 28. 62; Suet., *Gramm*. 21) [61]. Sebbene per Melisso, non diversamente che per Turranio, non sia possibile andare oltre la sua produzione letteraria, è interessante rilevare come entrambi siano seguiti da tre scrittori inseriti o inseribili in una corrente antiaugustea: Vario, Gracco e Proculo (cfr. *infra*).
LUCIO VARIO RUFO (v. 31 *cum Varius* […])	Amico ed editore di Virgilio, è qui ricordato per la sua attività di tragediografo: compose un *Tieste*, opera di denuncia contro la tirannide, non diversamente da Sempronio Gracco, menzionato subito dopo (cfr. la pregnanza del *-que* enclitico, che fonde i due autori quasi in un tutt'uno).
SEMPRONIO GRACCO (v. 31 […] *Graccusque darent fera dicta tyrannis*)	Fu uno degli amanti di Giulia maggiore[62], coinvolto nel già ricordato scandalo del 2 a.C. che turbò la *domus Augusta* e i suoi progetti dinastici. Anch'egli, come Rufo, fu autore di un *Tieste* e la sua produzione letteraria va

[61] DURET 1983, p. 1479 ricorda come Melisso abbia rinnovato l'antica commedia romana, rinnovando l'antica *togata* improntando i suoi soggetti sulla realtà romana e trasferendo il suo pubblico in un mondo più raffinato; secondo MÜLLER 1893, col. 1468, Melisso ha voluto creare una nuova forma di teatro propriamente latino per poter rispondere alla forma greca del dramma satiresco.

[62] Tac., A*nn*. 1. 56, 3 lo definisce *sollers ingenio et prave facundus* (cfr. in merito SYME 2001, p. 138).

	annoverata nell'«adeguata propaganda culturale»[63] che favorì la crescita della *factio antoniana*, per la quale simpatizzava lo stesso Ovidio. Sono infatti numerosi i punti di contatto, non esclusivamente letterari, tra Gracco e il Sulmonese. Sempronio Gracco faceva parte di un «gruppo di nostalgici cesaro-antoniani, impazienti di un'evoluzione autocratica»[64], raccolti da Giulia maggiore, a favore dei quali si era sviluppata fin dal 10 a.C. un'ampia tradizione letteraria che comprendeva, accanto alla *Diomedea* di Iullo Antonio, l'anonimo carme *de bello Actiaco*, le tragedie di Sempronio Gracco e, secondo il parere di Syme, la prima edizione dell'*Ars amandi* di Ovidio, che costituisce, non a caso, uno dei *duo crimina* del poeta relegato[65]. Gracco, inoltre, è imparentato con Giunio Silano, adultero di Giulia minore, coinvolta nello scandalo di Ovidio dell'8 d.C., e Silano, a sua volta, è imparentato con gli Appi Claudi e i Quinzi Crispini[66], anch'essi implicati come adùlteri di Giulia maggiore[67]. Contro Sempronio Gracco e altri intellettuali 'di fronda' proprio dal 2 a.C., anno della condanna di Giulia maggiore, Augusto divenne repressivo, imponendo un controllo molto duro sulle pubblicazioni e ordinando di escludere o bruciare i testi scomodi. Ovidio era certamente consapevole di questo atteggiamento del *princeps* verso gli intellettuali, specie gli antoniani gravitanti attorno a Iullo Antonio e alla

[63] ZECCHINI 1987, p. 67 e 1993, p. 192 n.10.

[64] Così ZECCHINI 1993, p. 199.

[65] Cfr. SYME 1978, p. 923 (contro, però, MURGIA 1986, p. 74-94, in part. p. 80); per la produzione poetica di Sempronio Gracco, cfr. GROAG 1923, p. 1371-1373 *s.v. Sempronius* n. 41 e i frammenti in RIBBECK 1962, p. 230. Non è inoltre un caso che proprio Ovidio levi la sua voce in difesa della figlia di Augusto condannata per adulterio: cfr. BERRINO in LUISI, *EAD*. 2008, p. 24-30.

[66] *PIR* II^2, 985 e 987, p. 239 ss. Cfr. anche BOWERSOCK 1965, p. 28 ss; WISEMAN 1970, p. 207 ss.

[67] PANI 1993^2, p. 250-255.

	Maggiore, i quali avevano intensificato a partire dal 10 a.C. la produzione letteraria legata al riesame dei progetti cesariani, rispetto ai quali Augusto risultava essere inadempiente e tacciabile di averne tradito gli ideali. Il ricordare in *Ex Ponto* 4. 16 i due *Tieste* con i *fera dicta tyrannis* (cfr. v. 31) in evidenza dopo la pausa metrica, è forse un voler richiamare alla mente del lettore del tempo, da parte di Ovidio, quelle voci di dissenso levatesi contro un potere sempre più oppressivo, 'tirannico', anche nelle sue forme di controllo.
PROCULO (v. 32 *Callimachi Proculus molle teneret iter*)	Potrebbe rientrare, non diversamente dai sopraccitati Vario e Gracco, tra gli autori larvatamente dissidenti nei confronti di Augusto. Il suo essere imitatore di Callimaco nell'elegia (cfr. *ibid*., *molle iter*) era in aperto contrasto con il programma di restaurazione morale promosso dal *princeps*, giacché il distico elegiaco «comportava la proclamazione di un'autonomia che non solo investiva il piano stilistico e formale ma, al tempo stesso, si traduceva in una concezione esistenziale oppositiva nei confronti di tendenze conformiste e uniformatrici»[68] quali quelle promosse dalla legislazione augustea in materia matrimoniale.
PASSERO (v. 33 *Tityron antiquas Passerque rediret ad herbas*)	Accogliendo la lezione *Passer* (il v. 33 è, infatti, diversamente tramandato dai codici ed è palesemente corrotto), si può ipotizzare un poeta non altrimenti noto, forse autore di poesia bucolica dato che Titiro, l'unico nome trasmesso con certezza dai manoscritti, rimanda al famoso pastore virgiliano; e al mondo dei campi fanno pensare anche le *antiquae herbae*, i «pascoli antichi».
GRATTIO (v. 34 *aptaque venanti Grattius arma daret*)	Autore di *Cynegetica.*
FONTANO (v. 35 *Naïdas a*	Poeta bucolico che canta «le Naiadi

[68] ARENA 1995, p. 824.

Satyris caneret Fontanus amatas)	amate dai Satiri» (cfr. il forte iperbato a cornice *Naïadas ... amatas* che delimita l'intero v. 35).
CAPELLA (v. 36 *clauderet imparibus verba Capella modis*)	Non altrimenti noto autore di elegie (cfr. *imparibus ... modis*).
Addenda per i poeti menzionati ai vv. 33-36.	Per questi poeti non è lecito avanzare ipotesi, sebbene si possa ricordare quanto si è detto per la produzione elegiaca in età augustea e rammentare il ruolo delle Naiadi e dei Satiri nel corteggio di Dioniso, divinità filo-orientale il cui culto fu soggetto a restrizioni a causa della celebre identificazione Antonio-Dioniso, utilizzata in ottica di propaganda dal triumviro[69].
ALII (vv. 37-40 *cumque forent alii, quorum mihi cuncta referre / nomina longa mora est, carmina vulnus habet; / essent et iuvenes, quorum quod inedita cura est, / appellandorum nil mihi iuris adest*)	Ovidio allude genericamente a degli *alii* che non può elencare per motivi di tempo, ma i cui carmi sono letti dal popolo (a explicit del v. 38 *carmina vulgus habet*); si tratta di *iuvenes* che il poeta non ha il diritto di nominare (cfr., sempre in evidenza a explicit di v. 40, *nil mihi iuris adest*) poiché la loro opera è inedita (cfr. a fine v. 39 *quod inedita cura est*). Tra questi giovani autori De Vivo ipotizza un accenno allo stesso Germanico[70], impegnato nella traduzione dei *Phaenomena* di Arato, che concluderà solo dopo la morte di Augusto e, dunque, in un periodo pressoché coevo alla stesura di tale epistola in esame. L'ipotesi dello studioso non sembra affatto lontana dal vero, tanto più che i versi di Germanico potrebbero a ragione essere annoverati tra quelli ben noti al *vulgus* se si considera che il figlio di Agrippa godeva dell'appoggio politico del popolo[71], non

[69] Cfr. e.g. SYME 1962, p. 258; CRESCI MARRONE 1978, p. 246 e n. 3; BIFFI 1996, p. 147-157; ROHR VIO 2000, p. 233.

[70] DE VIVO 2006, p. 134.

[71] Secondo una tradizione presente in Dione (57, 18, 6), Germanico avrebbe potuto assumere il principato avendo l'appoggio del popolo, del senato e delle legioni della Germania (cfr. anche Tac., A*nn*. 1. 31, 4). Gli amici di corrente di Germanico appoggiarono la scelta popolare delle legioni per il nuovo principe (cfr. Tac., A*nn.* 3. 1, 1-2 con ZECCHINI 1999, p. 320).

	diversamente dalla sua *pars*[72], come più volte ribadito, proprio nella produzione poetica dell'esilio, da Ovidio. Se si considera, inoltre, che questi carmi sono *inedita*, un *hapax* ovidiano o, per meglio dire, quasi un *unicum* giacché, dopo il Sulmonese, il termine è attestato solo un'altra volta nella letteratura latina a noi pervenuta[73], si ha un'importante prova di come il poeta, sebbene lontano da Roma, non fosse affatto estromesso dalla vita culturale e politica della capitale, al punto da conoscere opere non ancora inserite in un sistema librario ufficiale, ma circolanti grazie a quei rapporti di *sodalitas* non solo letteraria, ma anche politica. Non è del resto un caso che il rimando al *ius* (v. 40) sia ascrivibile a un ambito non certo poetico.
MARCO AURELIO COTTA MASSIMO (vv. 41-44 *te tamen in turba non ausim, Cotta, silere, / Pieridum lumen praesidumque fori, / maternos Cottas cui Messallasque paternos, / Maxime, nobilitas ingeminata dedit*)	Con Cotta si chiude il lungo catalogo ovidiano. Appartenente alla *gens* Aurelia perché adottato dallo zio materno Aurelio Cotta, era il figlio di Marco Valerio Messalla Corvino. Il fatto che tale personaggio spicchi a conclusione del lungo elenco e che, per giunta, solo a lui e ai sopraccitati *alii*, tra i quali era ravvisabile lo stesso Germanico, vengano riservati ben due distici, non desta meraviglia se si legge la rassegna ovidiana in un'ottica oltre che letteraria, politica. Cotta era forse il letterato più vicino a Ovidio, sebbene a unirli sembrano essere stati soprattutto comuni intenti politici: è in compagnia di questo che il poeta si trova sull'isola d'Elba quando, nell'ottobre dell'8 d.C., viene raggiunto dall'editto di relegazione, ed è stato ben argomentato come le motivazioni per cui Ovidio si

[72] Cfr. YAVETZ 1988², p. 17 ss.

[73] Fronto, *Epl*. 1, 9, 2 *diserta fratris acta et scripta cum inedit<is> aliis fratris adquisita trans|<mittam>*.

	trovasse lontano da Roma, in una località poco ospitale[74] e in un periodo dell'anno non adatto alla navigazione, vadano ricercate in ambito politico. A pochi chilometri dall'Elba, infatti, si trovava l'isola di Pianosa che ospitava Agrippa Postumo, unico erede maschio della *gens Iulia* (Tac., *Ann*. 1. 3, 4 *nepotem unicum*), trasferito da Sorrento, dove era stato esiliato da Augusto su istigazione di Livia: è stato a ragione ipotizzato come sia «probabile che Ovidio, notoriamente portavoce ufficiale del popolo e, quindi, vicino alle ispirazioni e alle istanze popolari, fosse delegato dal gruppo dirigente a cui apparteneva, in qualità di uomo di cultura non esposto politicamente, ad avvicinare Agrippa»[75] per scambiare informazioni con il condannato e forse anche per comunicargli progetti politici. Cotta, inoltre, è il destinatario del maggior numero di epistole ovidiane da Tomi[76] nelle quali, tuttavia, il riferimento alla sua attività poetica è presente solo in due carmi su sei[77] e dalle quali si profila il ritratto di un giovane ancora inesperto nell'ambito letterario[78], tutti elementi che confermano come gli scritti ovidiani indirizzati al personaggio siano stati composti più per motivazioni politiche, ossia ottenere un riavvicinamento a Roma grazie all'intervento di uno tra gli uomini politici maggiormente influenti, inserito in una delle famiglie più nobili, devotissima alla *gens Iulia*[79] al pari del Sulmonese. Non bisogna, poi, dimenticare che il padre di

[74] Sull'Elba, *insula ... generosa metallis* (Verg., *Aen*. 10. 174) c'erano miniere di ferro (Plin., N*at*. 34, 142, 5).

[75] LUISI in LUISI & BERRINO 2008, p. 93.

[76] Sono indirizzate a Cotta le *Ex Ponto* 1. 5, 9; 2. 3 e 2. 8; 3. 2 e 5 e, senza dubbio, già *Tristia* 4. 5 e 9.

[77] *Pont*. 1. 5, 53-60 e 3. 5, 37-44.

[78] Cfr. DURET 1983, p. 1467.

[79] Cfr. Ov. *Pont*. 2. 2, 21 (scritta nel 13 d.C. a Messalino, fratello di Cotta). Per Cotta, il minore dei due figli consolari di Messalla Corvino, cfr. i rimandi bibliografici in BERRINO 2011, p. 111 n. 101.

	Cotta era stato a capo del circolo letterario che, solo, mantenne «una certa indipendenza politica»[80] e che, tra la cerchia di intellettuali legati al circolo di Messalla, velatamente polemico o comunque dissonante nel panorama culturale augusteo[81], c'era lo stesso Ovidio il quale, per la morte di Messalla Corvino, aveva composto un epicedio, ricordando il tempo trascorso da giovane nel circolo letterario di quello (*Pont*. 1. 7, 27-30).

Da quanto fin qui analizzato, il catalogo di amici e *sodales* menzionati da Ovidio sembra confermare un comune credo non solo artistico, ma politico, quasi che il poeta auspicasse, o forse attendesse, un aiuto concreto da prestare a chi, come lui, aveva pagato caro per quelle comuni idee politiche e che, nonostante la propria condizione di relegato, non aveva mai abbandonato la speranza di ottenere almeno un riavvicinamento a Roma.

Il fatto che il poeta, nell'*Ex Ponto* 4. 16, rompendo le riserve del passato, non si preoccupi più di passare sotto silenzio i nomi dei suoi amici e compagni di un tempo, lascia supporre come, nelle intenzioni stesse del Sulmonese, questa lettera non dovesse rimanere all'interno di un carteggio privato tra lui e l'ignoto detrattore destinatario della missiva: tali versi erano rivolti a una più ampia circolazione a Roma, dove un simile elenco di nomi avrà certo risuonato forte, infastidendo alcuni personaggi del tempo, non solo l'*invidus* destinatario della lettera, su posizioni politiche verosimilmente diverse rispetto a quelle di Ovidio e dei suoi *sodales*. Lo stesso Sulmonese, del resto, nella sua prima epistola dal Ponto indirizzata all'amico e oratore Bruttedio Bruto, al quale affida i propri distici appena composti, sa bene che, accanto alle sedi pubbliche spesso precluse a chi, come lui, aveva manifestato posizioni di dissenso rispetto al potere centrale, sopravviveva una circolazione privata che accoglieva testi altrimenti "proibiti"[82], e sa bene che, tra questi canali non ufficiali, viaggiavano anche i suoi stessi scritti[83].

[80] Cfr. DELLA CORTE 1990, p. 427 *s.v. Valerio Messalla Corvino*.

[81] Così ZECCHINI 1987, p. 46 e n. 51.

[82] Cfr. Ov., *Pont*. 1. 1, in partic. vv. 3-6 «Ospita, Bruto, se puoi, le poesie fuggitive (v. 3 *peregrinos… libellos*) e trova un luogo qualunque dove riporle. In pubbliche sedi non osano entrare (v. 5 *Publica non audent intra monimenta venire*) temendo che vieti loro l'ingresso la firma» e vv. 23-24 «Non hai da temere. Gli scritti di Antonio si leggono ancora, e di scaffali non manca il colto Bruto», con riferimento ai testi dell'antico nemico di Ottaviano e dello stesso cesaricida.

[83] Già in *Tristia* 3. 1 Ovidio personifica il proprio libro di elegie (cfr. v. 1 *liber exulis*) e immagina che questo, rifiutato dalla biblioteca dell'*Atrium Libertatis*, giunge alla seguente conclusione: «Poiché mi è preclusa ogni pubblica sede (v. 79 *statio mihi publica clausa est*), mi sia permesso di starmene nascosto in un luogo privato (v. 80 *privato … delituisse loco*); e voi, mani plebee (v. 82 *plebeiae … manus*), accogliete i miei carmi, umiliati per la memoria del rifiuto!» (cfr. sul passo CANFORA 2005, p. 64, cui si rimanda anche per le intenzioni di

Il poeta, nel chiedere e attendere un aiuto da chi era riconducibile all'*entourage* di Germanico, prende definitivamente le distanze dal regnante Tiberio, il che consente di comprendere meglio perché la richiesta ovidiana di un esilio più mite, reiterata dal Sulmonese nella sua poesia esilica, sia sempre rimasta disattesa, anche *post mortem Augusti*.

Dopo quest'ultima epistola, del Sulmonese non ci è pervenuto più nulla, il che stupisce, tanto più in considerazione delle aspettative con cui Ovidio ha di certo caricato questi suoi versi i quali, dunque, restavano in attesa di un seguito. L'appello dal Ponto, infatti, poteva risuonare come un rimprovero a chi, due anni prima, non era riuscito ad impedire l'ascesa al potere di Tiberio e, al contempo, come un invito a ricomporre le fila per un nuovo impegno in favore di Germanico.

Nasce di qui l'ipotesi di una morte improvvisa del poeta, che avrà dato sollievo a quanti erano stati forse infastiditi da quei versi, "in primis" lo stesso Tiberio con la madre Livia, preoccupati per un possibile ricompattamento del circolo di Germanico, contrario al nuovo principato. Una simile ipotesi non è forse peregrina anche in ragione del fatto che, nella di poco precedente *Ex Ponto* 4. 14, rivolgendosi al Tuticano menzionato proprio nel catalogo di *Ex Ponto* 4. 16, (cfr. v. 27), Ovidio dice di godere di buona salute (cfr. v. 3 *valemus*), ma confida pure i propri timori circa la possibilità che quei versi che tanto gli hanno nuociuto in passato, possano tornare a lederlo: cfr. vv. 17-22 «Mai smetterò di essere leso dalla poesia (v. 17 *carmina laedi*), sempre castigheranno il mio ingegno avventato (cfr. l'*incautum ingenium* del v. 18)? Perché non mi taglio le dita per non scrivere più e folle ricerco le armi che tanto mi nocquero (v. 20 *telaque adhuc demens, quae nocuere, sequor*)? Sono risospinto contro gli scogli di un tempo, alle acque in cui ho già fatto naufragio»[84].

La morte di Germanico, del resto, appena due anni dopo quella del Sulmonese, morte questa volta di certo improvvisa, anzi "accelerata", rappresenterà il suggello di un'epoca, quella seguente alla successione di Augusto, in cui Ovidio e i suoi avevano giocato le loro ultime carte ed erano risultati sconfitti.

BIBLIOGRAFIA

ALFONSI 1943 – Luigi Alfonsi, *Sul frammento epico di Pedone*, Atene e Roma 11 (1943), p. 31-35.

ALFONSI 1965 – Luigi Alfonsi, *Ancora sul frammento epico di Pedone*, Aevum 39 (1965), p. 129-130.

ANDRÉ 1977 – Jacques André, *Ovide. Pontiques*, Paris, 1977.

ARENA 1995 – Antonella Arena, *Ovidio e l'ideologia augustea. I motivi delle* Heroides *e il loro significato*, Latomus 54 (1995), p. 822-841.

BERNHARDT 1986 – Ursula Bernhardt, *Die Funktion der Kataloge in Ovids Exilpoesie*, Hildesheim/Zürich/New York, 1986.

censura latenti nel programma di potenziamento delle biblioteche pubbliche voluto Augusto).

[84] Trad. di FEDELI 1999, p. 979.

BERRINO 2008a – Nicoletta Francesca Berrino, *Ovidio e la difficile successione di Augusto*, Euphrosyne 36 (2008a), p. 149-164.

BERRINO 2008b – Nicoletta Francesca Berrino, *Tibullo 1, 7: il retroscena politico*, Paideia 63 (2008), p. 65-82.

BERRINO 2009 – Nicoletta Francesca Berrino, Crimen carminis *concausa della relegazione di Ovidio*, Classica et Christiana 4 (2009), 1, p. 25-39.

BERRINO 2011 – Nicoletta Francesca Berrino, *L'ultima voce di un vinto: Ov., Pont. 4, 16*, Euphrosyne 39 (2011), p. 95-112.

BIFFI 1996 – Nicola Biffi, *'E il dio si ravvide'. Dioniso da Antonio a Ottaviano*, Quaderni di storia 44 (1996), p. 147-157.

BOWERSOCK 1965 – Glen Warren Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford, 1965.

BRACCESI 1976 – Lorenzo Braccesi, *Livio e la tematica d'Alessandro in età augustea*, in M. Sordi (a c. di), *I canali della propaganda nel mondo antico*, Contributi dell'Istituto di Storia Antica 4 (1976), Milano, p. 179-199.

CANFORA 2005 – Luciano Canfora, *Libro e libertà*, Roma/Bari, 2005.

CRESCI MARRONE 1978 – Giovannella Cresci Marrone, *Alessandro fra ideologia e propaganda in età augustea*, Giornale italiano di filologia n.s. 9 [30] (1978), p. 245-259.

DE VIVO 2006 – Arturo De Vivo, *Lettere ai poeti del Mar Nero*, in: Giuseppe Papponetti (a c. di), *Ovidio fra Roma e Tomis. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Sulmona 13-15 giugno 2003*, Sulmona, 2006, p. 119-135.

DELLA CORTE 1990 – Francesco Della Corte, in: *Enciclopedia Virgiliana*, V, Roma 1990, p. 425-427, *s.v. Valerio Messalla Corvino*.

DIEHL 1924 – Ernst Diehl, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, XII 1, Stuttgart 1924, col. 837 s.*v. Largus* n. 5.

DIEHL 1930 – Ernst Diehl, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, XIV 2, Stuttgart (1930), coll. 1810-1811 *s.v. Marius* n. 8.

DRUCKER 1977 – Michael Drucker, *Der verbannte Dichter und der Keiser-Gott. Studien zu Ovids späten Elegien*, Diss. Heidelberg, 1977.

DURET 1983 – Luc Duret, *Dans l'ombre des plus grands: poètes et prosateurs mal connus de l'époque augustéenne*, ANRW II, 30, 3 (1983), p. 1447-1560.

EDER 2001 – Walter Eder, in: *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, 10, *Pol-Sal*, Stuttgart, 2001, 123 *s.v. L.P. Flaccus*.

FEDELI 1980 – Paolo Fedeli, *Sesto Properzio. Il I libro delle elegie. Introduzione, testo critico e commento*, Firenze, 1980.

FEDELI 1997 – Paolo Fedeli, *Q. Orazio Flacco. Le Opere II / 3-4. Le Epistole; l'Arte Poetica*, Roma, 1997.

FEDELI 1999 – Paolo Fedeli, *Ovidio. Opere. II. Dalla poesia d'amore alla poesia dell'esilio*, Torino, 1999.

FEDELI 2005 – Paolo Fedeli, *Properzio. Elegie Libro II. Introduzione, testo e commento*, Cambridge, 2005.

GALASSO 1995 – Luigi Galasso, *P. Ovidii Nasonis Epistularum ex Ponto, liber II*, Firenze, 1995.

GOODYEAR 1981 – Francis Richard David Goodyear, *The Annals of Tacitus*, II, Cambridge, 1981.

GROAG 1918 – Edmund Groag, *Der Sturz der Iulia,* Wiener Studien 40 (1918), p. 150-167.

GROAG 1919 – Edmund Groag, *Studien zur Kaisergeschichte. III. Der Sturz der Iulia*, Wiener Studien 41 (1919), p. 74-88.

GROAG 1923 – Edmund Groag, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, II-A 2, Stuttgart (1923), coll. 1371-1374 *s.v. Sempronius* n. 41.

HELZLE 1989 – Martin Helzle, *Publii Ovidii Nasonis Epistularum ex Ponto liber IV. A commentary on poems 1 to 7 and 16*, Hildesheim, 1989.

LUISI 2006 – Aldo Luisi, *Lettera ai Posteri. Ovidio,* Tristia *4, 10*, Bari, 2006.

LUISI & BERRINO 2002 – Aldo Luisi & Nicoletta Francesca Berrino, Culpa silenda. *Le elegie dell'*error *ovidiano*, Bari, 2002.

LUISI & BERRINO 2008 – Aldo Luisi & Nicoletta Francesca Berrino, Carmen et error *nel bimillenario dell'esilio di Ovidio*, Bari, 2008.

LUISI & BERRINO 2010 – Aldo Luisi & Nicoletta Francesca Berrino, *L'ironia di Ovidio verso Livia e Tiberio*, Bari, 2010.

MÜLLER 1893 – Lothar Müller, *Die 'Trabeatae' des Gaius Melissus*, Philologische Wochenschrift 13 (1893), coll. 1468-1469.

MURGIA 1986 – Charles E. Murgia, *The date of Ovid's Ars 3*, American Journal of Philology 107 (1986), p. 74-94.

REIFFERSCHEID 1997 – Otto Reifferscheid, Coniectanea nova, Index Schol. Univ. Vratislav, p. 1880-1881.

PANI 1968 – Mario Pani, *Il Circolo di Germanico*, Annali della Facoltà di Magistero di Bari 7 (1968), p. 109-127.

PANI 1975 – Mario Pani, Troia resurgens*: mito troiano e ideologia del principato*, Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia di Bari 18 (1975), p. 63-86.

PANI 1979 – Mario Pani, *Tendenze politiche della successione al principato di Augusto*, Bari, 1979.

PANI 1993 – Mario Pani, *Potere e valori a Roma fra Augusto e Traiano*, Bari, 1993.

RIBBECK 1962 – Otto Ribbeck, *Scaenicae Romanorum Poesis Fragmenta*, Lipsiaem, 1871, vol. I, rist. Hildesheim, 1962.

ROHDEN von 1893 – Paul Rohden von, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, I. 1, Stuttgart, 1893, col. 1314 *s.v. Albinovanus* n. 5.

ROHR VIO 1998 – Francesca Rohr Vio, *Paride, Elena, Menelao e la* relegatio *di Ovidio a Tomi*, Lexis 16 (1998), p. 231-238.

ROHR VIO 2000 – Francesca Rohr Vio, *Le voci del dissenso. Ottaviano Augusto e i suoi oppositori*, Padova, 2000.

ROHR VIO 2011 – Francesca Rohr Vio, *Contro il principe. Congiure e dissenso nella Roma di Augusto*, Bologna, 2011.

SYME 1962 – Ronald Syme, *La rivoluzione romana*, [Oxford 1939], trad. it. Torino 1962.

SYME 1978 – Ronald Syme, *History in Ovid*, Oxford, 1978.

SYME 2001 – Ronald Syme, *L'aristocrazia augustea*, [Oxford 1986], trad. it. Milano 2001.

TANDOI 1964 – Vincenzo Tandoi, *Albinovano Pedone e la retorica Giulio-Claudia delle conquiste*, (1°) St. Ital. Filologia Classica 36 (1964), p. 129-168.

TANDOI 1966 – Vincenzo Tandoi, *Albinovano Pedone e la retorica Giulio-Claudia delle conquiste*, (2°) St. Ital. Filologia Classica 37 (1966), p. 5-66.

TRAINA 2003 – Alfonso Traina, *Marco Antonio*, Roma/Bari, 2003.

WISEMAN 1970 – Timothy Peter Wiseman, *Pulcher Claudius*, Harvard studies in classical philology 74 (1970), p. 207-221.

YAVETZ 1988 – Zvi Yavetz, *Plebs and princeps*, New Brunswick-Oxford, 1988.

ZECCHINI 1987 – Giuseppe Zecchini, *Il* carmen de bello Actiaco. *Storiografia e lotta politica in età augustea*, Stuttgart, 1987.

ZECCHINI 1993 – Giuseppe Zecchini, *Gli scritti giovanili di Cesare e la censura di Augusto*, in: D. Poli (a c. di), *La cultura in Cesare. Atti del Convegno internazionale di Studi. Macerata-Matelica, 30 aprile-4 maggio 1990*, I, Roma, 1993, p. 191-205.

ZECCHINI 1999 – Giuseppe Zecchini, *Regime e opposizioni nel 20 d.C.: dal S.C. «de Cn. Pisone patre» a Tacito,* in: M. Sordi (ed.), Fazioni e congiure nel mondo antico, Vita e Pensiero, Milano, 1999, p. 309-335.

ZECCHINI 2005 – Giuseppe Zecchini, *Properzio e la storia romana*, in: C. Santini-F. Santucci (a c. di), *Properzio nel genere elegiaco. Modelli, motivi, riflessi storici. Atti del Convegno Internazionale. Assisi, 27-29 maggio 2004*, Assisi, 2005, p. 97-114.

NOMISMATA

A UNIQUE BRONZE COIN OF AN UNKNOWN RULER OF THE CELTIC KINGDOM IN THRACE

Metodi MANOV*

Cuvinte-cheie: *monedă din bronz unicat, conducător celtic, regat celtic, Thracia, prima capitală a regatului celtic al Traciei.*

Keywords: *unique bronze coin, Celtic ruler, Celtic kingdom, Thrace, the first capital of the Celtic kingdom in Thrace.*

Rezumat: *Până de curând nu era cunoscut nimic clar despre campaniile celtice/galate în Thracia și despre întemeierea noului regat celtic în Balcani. Istoria statului celtic/galat în Thracia a provocat până acum numai discuții apărute ca urmare a formulării unor ipoteze diferite privitoare la cele mai importante probleme - momentul și modul în care a fost fondat, perioada de existență, teritoriul ocupat și capitala sa. Ipotezele cercetătorilor moderni despre acest stat au fost elaborate pe baza unor scurte referiri, extrase în special din opera scriitorului antic Polybius și de asemenea, mulțumită unor informații fragmentare provenite de la alți câțiva autori antici.*

În ultimii 150 de ani s-a încercat, fără succes, localizarea capitalei statului celților/galaților din Thracia, cunoscută sub denumirea Tylis din consemnările lui Polybius și ale lui Stephanus din Byzantium. Situația s-a schimbat semnificativ mulțumită monografiei publicate recent, care se concentrează mai ales pe căutarea și localizarea primei capitale a statului celților/galaților în Thracia și în general pe istoria lui. Prima capitală a regatului celtic în Thracia a fost identificată clar și cu precizie în această monografie, concluzionându-se că nu s-a numit niciodată Tylis, ci Apre - situată la nord de Lysimacheia, pe locul vechii așezări thracice Apros, al cărei nume a fost ușor modificat de către celți/galați în Apre.

O monedă din bronz extrem de interesantă - unicat până în acest moment -, păstrată într-o colecție privată din Bulgaria, descoperită în urmă cu câțiva ani în zona actualului oraș Svilengrad, regiunea Haskovo, reprezintă încă o dovadă semnificativă și concludentă în direcția identificării capitalei regatului celtic din Thracia.

* Metodi MANOV: National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria; e-mail: hemusthegreat@abv.bg.

Moneda este prezentată în această lucrare pentru prima dată. Ea are valoare nominală mică, însă este extrem de importantă din punct de vedere istoric. Pe avers este reprezentat portretul unui conducător. Acesta poartă o diademă mare, din care îi coboară pe ceafă două panglici. Pe revers sunt redate simboluri foarte interesante și două inscripții cu litere grecești, reprezentând numele capitalei regatului celtic din Thracia și încă un nume - aparent un nume de persoană la genitiv - al unui conducător al regatului celtic din Thracia.

Această monedă unică prezintă pe revers o combinație a numelui capitalei, Apre, și un nume personal al unui conducător celt, necunoscut până acum din alte surse - nici de la autorii antici, nici din inscripții sau alte monede. Acest conducător celt însă este deja cunoscut din monografia publicată în 2017, din moment ce a fost deja stabilit că el era de fapt al doilea conducător al regatului celtic din Thracia. Acest conducător de pe moneda amintită nu deținea un titlu regal, ci avea numai statut de guvernator al statului celților/galaților din Thracia, până la încoronarea noului rege, Kavaros.

Această monedă este încă o dovadă concludentă că prima capitală a statului galaților în Thracia a fost numită Apre. Acest aspect este unic pentru monedele antice - pe alte monede nu sunt înscrise simultan numele orașului în care fuseseră bătute (o reședință sau capitală) și cel al conducătorului. Mai mult, dispunem astfel și de adevăratul portret al acestuia.

Abstract: *Until recently nothing certain and particular was known about the Celtic/Galatian campaigns in Thrace and the founding of the new Celtic kingdom in the Balkans. The history of the Celtic/Galatian state in Thrace so far has only provoked discussions arising from different hypotheses regarding the most important issues – the time and the way of its founding, the time of existence, the territorial scope and its capital. The hypotheses of modern scholars for this state have been built thanks to a few brief accounts, mainly in the work of the ancient author Polybius and also thanks to the fragmentary evidence of several other ancient authors.*

Attempts to locate the capital of the state of the Celts/Galatians in Thrace, known by the name of Tylis from the records of Polybius and Stephanus of Byzantium, have lasted almost about 150 years so far without success. Thanks to a recently published monograph, which mainly focuses on the search and localization of the first capital of the state of the Celts/Galatians in Thrace, and generally on the history of this state, the situation changed significantly. In this monograph, the first capital of the Celtic kingdom in Thrace was clearly and precisely identified and it was stated that it had never been with the name of Tylis, but its exact name was Apre – located at the place of the ancient Thracian settlement of Apros – to the north of Lysimacheia, with the Celts/Galatians only slightly changing its name into Apre.

An extremely interesting bronze coin – a unique one for now, kept in a private collection in Bulgaria, which was found some years ago in the region of today's town of Svilengrad, Haskovo region, is another significant and conclusive proof of the identification of the first capital of the Celtic kingdom in Thrace. The coin is presented here for the first time. The bronze coin is of a small denomination, but it is extremely important for history. On the obverse of the coin is represented a portrait image of a ruler. The ruler is with a wide diadem from which two strips run down behind his neck. On the reverse of the coin are depicted very interesting symbols and there are two inscriptions in Greek letters, presenting the names both of the first capital of the Celtic kingdom in

Thrace and another name – apparently a person's name in the genitive – a name of a ruler of the Celtic kingdom in Thrace.

This unique coin on the reverse features a combination of the capital's name Apre and a personal name of a Celtic ruler, unknown so far from any other sources – neither by the ancient authors, nor by inscriptions or other coins. This Celtic ruler, however, is already well known from the monograph published in 2017, as it was already established that he was in fact the second ruler of the Celtic kingdom in Thrace. This ruler from the presented coin was without a royal title, but he had only the status of a governor of the state of the Celts/Galatians in Thrace until the enthronement of the new king, Kavaros.

This coin is another conclusive proof that the first capital of the state of the Galatians in Thrace was called Apre. This case of the presented coin is unique in the ancient coinages at all – in other coins there is no simultaneously presented inscription of the name of a polis in which the coins were struck – a residence or capital, and the name of a ruler. Moreover, we already have and the real portrait of this ruler.

Until recently nothing certain and particular was known about the Celtic/Galatian campaigns in Thrace and the founding of the new Celtic state in the Balkans. The history of the Galatian state in Thrace so far has been a great enigma and has only provoked discussions among the scholars as a result of various hypotheses regarding the most important issues – the exact time of its foundation and how this foundation was made, the time of existence of that state, its territorial scope, and the place where its capital was located. The hypotheses of modern scholars for this state have been built thanks to a few brief accounts, mainly in the work of the ancient author Polybius (Polyb. 4. 46; 52; 8. 22), and also thanks to the fragmentary evidence of several other ancient authors – principally those of Livy (Liv. 38. 16) and Justin (Iust. 25. 1-2).

The present views of the scholars, mainly in the modern Bulgarian historiography, were that in Thrace the campaigns of the Celts were plundering and brought only ruin and destruction to the achievements of the Thracians[1]. According to most contemporary authors, especially in Bulgaria, the Celtic kingdom in Thrace was located on a small territory, probably somewhere in the southeastern part of the Balkan Peninsula – in the lands near Byzantion, and it was of minor influence. Because until recently it was assumed mainly based on some uncertainly and hypothetically dated inscriptions, that there were other Thracian kings in Thrace during the existence of the Celtic kingdom in the Balkans, and there was also an economic and political crisis in Thrace, as the country was divided into a number of smaller kingdoms, one of which was the Celtic kingdom[2]. Generally mainly in the modern Bulgarian historiography on the issue so far there were some contradictions. On the one hand, it was believed that the foundation of the new Celtic state in Thrace had brought only a crisis and

[1] VENEDIKOV 1955; MIHAILOV 1961; DELEV 2003, p. 107-109; DELEV 2004, p. 280-281 with ref.; see also the review of various opinions in DIMITROV 2010, p. 51 and EMILOV 2010, p. 67.

[2] FOL 1975, p. 192-194; DANOV 1979, p. 47-71; DOMARADSKI 1984, p. 80-83; TACHEVA 1987, p. 31-33; DELEV 2003, p. 107-112 with ref.; DELEV 2004, p. 282-286 with ref.; DIMITROV 2010, p. 62.

destruction, having been destroyed the achievements of the Thracian rulers before it and, on the other hand, this new state was believed to have been with a limited territorial scope[3]. Although at the same time there are assumptions about the payment of large taxes to this state of the Galatians in Thrace and by other ancient cities, similar to the taxes paid by Byzantion, mentioned by Polybius. Until now it was thought that Cabyle and the cities on the western coast of the Black Sea were independent Greek cities that paid the Celtic kingdom in Thrace the so-called by M. Price „protection money paid to the Gauls"[4].

The main issues that emerged from the reports of Polybius about this state have always been – where was located this state and where exactly was the capital, mentioned by Polybius with the name of Tylis (Polyb 4. 46. 2). The same name, however, was also mentioned by Stephanus of Byzantium (Steph. Byz., 640. 20-21), but the statement of this ancient author is that this settlement was located near the Haemus Mountain (today's Stara Planina). In addition, there was also a suggestion that a similarly sounding other name, Touleous, which is mentioned by Procopius of Caesarea (Procop. *De aed*. 4. 11)[5], is also relevant to this capital[6]. These ancient writers' references have been the basis of attempts to seek the capital, called Tylis, which was a temptation for any scholar who would want to solve, if possible, the most important question – where was located this capital of the Celtic kingdom in Thrace, believing most of all to the most trustworthy of the ancient writers – Polybius, who placed it between the Hellespont and Byzantion[7].

Attempts to locate the first capital city of the Galatian state in Thrace, known by the reports of Polybius and Stephanus of Byzantium with the name of Tylis, continued for almost 150 years – since the first localization proposed by C. Jiereček[8], at the present village of Tulovo near the town of Kazanlak in Bulgaria – based only on the similar sounding name of this modern village and on the statement of Stephanus of Byzantium, that Tylis was situated near Haemus[9]. This capital has not been located either in the long ago published study by G. Katzarov about the Celts in Thrace[10] or in the book by M. Domaradski, dedicated to the Celts in the Balkan Peninsula[11]. Some clear and definite success was also not achieved in the publications of the special International Colloquium dedicated to the search for the Celtic capital of Tylis in 2010[12]. In general, as many modern

[3] The contradictions are noted by TOMASCHITZ 2002, p. 140.

[4] PRICE 1991, p. 173-176; see also: GERASIMOV 1959, p. 116; DRAGANOV 1993, p. 79; DELEV 2003, p. 109-110; LAZAROV 2010, p. 97; DIMITROV 2010, p. 60-63; EMILOV 2015, p. 372 with ref.

[5] DETSCHEW 1976, p. 516.

[6] DOMARADSKI 1984, p. 78-79; LAZAROV 1996, p. 73; DIMITROV 2010, p. 60.

[7] WALBANK 1957, p. 213; p. 499; NACHTERGAEL 1977, p. 52.

[8] JIREČEK 1876.

[9] See also DELEV 2003, p. 108 with note 10.

[10] KATZAROV 1919.

[11] DOMARADSKI 1984.

[12] See the publications of different authors in the volume: VAGALINSKI (ed.) 2010.

scholars have written on this issue, so are the different views on the localization of the capital of the Celtic kingdom in Thrace[13].

Another difficult issue was the establishment of the period of existence and development of this state. The only situation that has been established in previous studies was that the state of the Galatians in Thrace was founded in the days of the great Celtic invasion in the Balkans in 279 BC and probably existed from 279, 278 or 277 BC, when it was founded by its first ruler named Komontorios by Polybius (Polyb. IV. 45. 10 – 46. 3), after defeating the Thracians[14]. It was assumed that this state has existed probably until about 218 BC, when the Celtic kingdom was destroyed by some Thracian revolt[15]. There are also suggestions that the event probably happened between 218 and 212 BC[16].

The questions about the geographical boundaries and the development of the state of the Celts/Galatians, which emerged in Thrace after the great invasion of the Celts in the Balkans in 279 BC, were the subject of comments in the works of some prominent scholars in world science[17]. Some contributions in this respect in recent years also have some researchers in Bulgaria[18]. The basic information of ancient writers for the campaigns of the Celts/Galatians in the Balkans, Thrace and Asia Minor were presented recently in Bulgarian with relevant comments and assumptions[19]. The well-known evidence by the ancient authors about the Celtic campaigns in Thrace, as well as some archeological testimonies placed in the context of Hellenism, were briefly presented very recently, but following some opinions of other authors in the older literature on the subject, some general conclusions were made about the possibly insignificant influence of the state of the Celts/Galatians in Thrace, which is placed in the context of one "ongoing discussion about the simultaneous existence of a number of other political entities in the interior of southern Thrace", but well supposed "a process of integration of the "western newcomers" rather than their exclusion and the formation of compact "Celtic" enclaves"[20].

Thanks to the just published monograph[21], which is mainly dedicated to the search and localization of the first capital of the state of the Galatians in Thrace, and generally focuses on the history of this state, the situation has changed quite significantly and should be changed in the future. In this work, the first capital of the Celtic kingdom in Thrace was clearly and precisely identified, and it was

[13] See the review of most of the known views on the localization of Tylis in LAZAROV 1996, p. 73-75, and recently in: MANOV 2017a, p. 11-25.

[14] See WALBANK 1957, p. 498-499; LAZAROV 1996, p. 73; MANOV 2010, p. 89; BOTEVA-BOYANOVA 2014, p. 33 with ref.

[15] PRICE 1991, p. 173.

[16] TACHEVA 1987, p. 33; DELEV 2004, p. 277 with ref.; BOTEVA-BOYANOVA 2014, p. 38-40 with ref.

[17] WALBANK 1957, p. 497-500; NACHTERGAEL 1977, p. 169 with ref.; TOMASCHITZ 2002, p. 139-141 with ref.

[18] LAZAROV 1996; LAZAROV 2010; MANOV 2010; BOTEVA 2010; DIMITROV 2010; EMILOV 2010.

[19] BOTEVA-BOYANOVA 2014, p. 20-69.

[20] EMILOV 2015 with ref.

[21] MANOV 2017a.

stated that this capital had never been with the well-known and sought after name of Tylis, but its exact name was Apre – located at the site of the old Thracian settlement of Apros to the north of Lysimacheia, as the Galatians had only slightly changed its name into Apre. Furthermore, it was established with certainty that the name of the first capital of the state of Galatians in Thrace – Apre, was changed later in the virtual name of Tylis by the king Kavaros[22] because this *polis* was captured by troops of the Seleucid king Antiochus II during his campaign in Thrace, against the state of the king Kavaros, which began in 252 BC[23].

The ancient author Polybius says that the founder and first king of the state of the Galatians in Thrace became Komontorios, and later said that Kavaros was the last king of that state, while in his time Byzantion was forced to pay taxes to that state in the great amount of 80 talents (Polyb, 4. 46. 3-4). From this too brief information of Polybius is not clear either how long existed the state of Galatians in Thrace, nor how many rulers had this state[24]. Therefore, until recently, nothing was clear and certain about this state.

Polybius' reports are broadly complemented by Titus Livius' account about two other chieftains of the Galatians, Leonnorius and Lutarius, who crossed Thrace through a route that had not yet been established until recently and reached Byzantion, as well as the Hellespont and the shores of the Propontis. In addition, it was also said that they had captured Lysimacheia and the Thracian Chersonese, and later with their troops they passed in Asia Minor (Liv. 38. 16). From this information of Livy has so far arisen a variety of hypotheses regarding the role of these two leaders in the conquest of Thrace as well as the route of their march through Thrace[25]. Years ago, it was suggested that probably the name Lutarius, as presented by Livy, originally sounded perhaps as Lykorios, but later it was little changed in the ancient literary tradition[26].

Thanks to the recently presented monograph, questions regarding the campaigns of the Celts/Galatians in the Balkans and in Thrace in 279 BC, as well as the time and the way of the founding of the Celtic kingdom in Thrace, were fully elucidated[27]. It turned out that with regard to the conquest of Thrace and to the founding of the new state of the Celts/Galatians, the situation was quite different from the conventional assumptions so far. In fact, the Celts/Galatians who had come to Thrace did not cause any destruction or devastation, in contrast to Brennos' campaign to Macedonia and Greece, but they came with the clear purpose of a new state being founded. It has been established with certainty that the troops of Leonnorios and Lykorios – as this was the original name of this second leader – had gone from the beginning with the great campaign of Brennos, as mentioned by Livy, but later they separated from the common troops at different times. Leonnorios had separated with his troops earlier and had entered Thrace. And Lykorios had to guard with his troops the transport unit together

[22] MANOV 2017a, p. 180-181.
[23] MANOV & DAMYANOV 2013, p. 15; MANOV 2017a, p. 110-128.
[24] See also BOTEVA-BOYANOVA 2014, p. 38.
[25] DOMARADSKI 1984, p. 80-81; BOTEVA-BOYANOVA 2014, p. 42-48 with ref.
[26] PARKE 1982, p. 442.
[27] MANOV 2017a.

with the women and children, which had been planned for Thrace. Lykorios had separated from the main troops of Brennos later and further south, and the two Celtic chieftains had actually gone through two different routes in Thrace. In addition, it was found that there was another campaign of Celts/Galatians that took place in the lands of present-day Northern Bulgaria, and in fact these Celtic/Galatian troops were the well-known by Justin troops, which were left by Brennos to guard the borders of the lands of the Celts (Iust. 25. 1). About a month after the beginning of Brennos' campaign to Macedonia and Greece, which started from Pannonia[28], in the summer of 279 BC these Galatian troops, composed of 15,000 infantry and 3,000 horsemen, invaded Thrace crossing south of the Danube and passed into a victorious march through the lands of the Triballi and Getae[29]. In Justin's accounts, the names of these two Thracian tribes are represented in reversed order, which has caused various hypotheses regarding the route of these troops of the Celts in the lands to the north of Haemus[30]. However, Justin did not mention the commander of these troops, but it was found that these troops were led by Kersibaulos[31]. It has already been established with certainty that the first king of the state of the Galatians in Thrace did not have the name Komontorios, which Polybius reported in this form (Polyb. 4. 45. 10; 46. 3), but was actually named Kersibaulos[32] – a name which is represented on the reverse of two tetradrachms, kept, respectively – one in the Numismatic Cabinet of the State Museums in Berlin[33] and another – in the British Museum[34].

However, the purpose of these Celtic campaigns in Thrace was the conquest of Thrace itself and the founding of a new state of the Celts/Galatians, but also the conquest of the ancient Thracian settlement of Apros[35]. The settlement of Apros was located at the most key and strategic location – in Southeastern Thrace to the north of Lysimacheia, from which it was possible to control the most important roads connecting Europe with Asia Minor – the road from Greece and Macedonia along the northern coast of the Aegean Sea to Byzantion, as well as the road from Thrace, coming along the valley of the river Hebros (today Maritsa) and going to Lysimacheia and the Thracian Chersonese – and thence through the Hellespont – also to Asia Minor[36].

Leonnorios led his troops, who were named Tolistoboii, consisting of 10,000 horsemen, and crossed the middle of Thrace, first arriving at the Thracian settlement of Apros in the summer of 279 BC. And Lykorios led 2,000 horsemen, who were called Trocmi, who guarded the transport unit of the carriages together with 8 thousand women and children from the families of some of the Celtic warriors, who arrived in Thrace. These troops of Lykorios passed along the northern shores of the Aegean Sea and came a little later to Apros. At the same

[28] MANOV 2017a, p. 53-59; 58 with fig. 9.
[29] MANOV 2017a, p. 61.
[30] See the discussion in BOTEVA-BOYANOVA 2014, p. 20-29 with ref.
[31] MANOV 2017a, p. 61.
[32] MANOV 2017a, p. 64-73.
[33] PETER 1997, p. 250, no. 3.8.
[34] PRICE 1991, pl. 158, j; SNG IX, BM, 1993, no. 308; see also MANOV 2017a, p. 27, fig. 1-2.
[35] MANOV 2017a, p. 64-65 with fig. 10.
[36] See MANOV & DAMYANOV 2013, p. 15; MANOV 2017a, p. 88.

time, the troops, which were named Tectosages, composed of 15, 000 infantry and 3,000 horsemen, led by Kersibaulos, arrived also at Apros[37]. However, due to the known information from Livy (38. 16. 11-12), so far scholars have been under the impression that these are names of various Celtic tribes. But, in fact, these were three different names of three different groups of Celtic troops led by the various chieftains. In fact, they were all of the great tribes of the Boii in Central Europe around the Danube and the upper reaches of the Rhine[38]. The routes of the campaigns of Kersibaulos, Leonnorios and Lykorios in Thrace to the settlement of Apros can be seen on the map presented here **(Pl. I/1)**. Later, the Galatians built more buildings in this settlement and slightly changed its name into Apre, and it became the first capital of the new state of the Galatians in Thrace[39]. Exactly from there the Galatians managed to impose control and tax dependence on the cities of Propontis and the Thracian Chersonese, and also imposed control on Byzantion.

Furthermore, it was found that the Celts/Galatians of Kersibaulos, Leonnorios and Lykorios captured the city of Cabyle in 279 BC, as they defeated and eliminated the Thracian Spartokos, who was placed there as an *epistates* (governor) of this city by Lysimachus few years before the death of this Hellenistic king of Thrace in 281 BC[40]. Then those leaders of the Galatians went to Seuthopolis and Kersibaulos took as wife Berenice – the second wife of Seuthes III, known by the inscription of Seuthopolis[41]. So the new state of the Celts/Galatians in Thrace was founded by those three Celtic chieftains mentioned, with Kersibaulos becoming the first king of this state, and the royal wedding took place in the city of Apros[42]. It was also found that Berenice was from the Ptolemaic royal house and was the daughter of Ptolemy I and Berenice I, and thus she was the sister of Ptolemy II and Arsinoe II. So far, this same woman, Berenice, was known by another name – Philotera[43], which turned out to be her other name – an alias[44]. That is why the state of the Galatians in Thrace is more accurate to be defined not as the Celtic kingdom, but as the Galatian-Ptolemaic state in Thrace, and it was one of the most important states of Hellenism[45]. This state of the Galatians in Thrace was located still at the beginning of its foundation in the lands on both sides of the Haemus Mountain – between the Propontis and the Lower Danube, including the lands of the Thracian tribes of Getae[46].

In this regard, searching for archaeological materials in Thrace and identifying them as traces of the Celtic kingdom with attempts to determine its territory can no longer be plausible in the future. Because it was already found that during the reign of the king Kavaros in his state were made various artifacts that were in different styles – in Celtic, Greek and even Thracian style, and the

[37] MANOV 2017a, p. 63-65 with fig. 10.
[38] MANOV 2017a, p. 58-59 with fig. 9.
[39] MANOV 2017a, p. 60-63; p. 179-182.
[40] MANOV 2017a, p. 63.
[41] MIHAILOV 1964, no. 1731; ELVERS 1994.
[42] MANOV 2017a, p. 64-73.
[43] BENGTSON 1982, p. 56.
[44] MANOV 2017a, p. 67.
[45] MANOV 2017a, p. 93, 188.
[46] MANOV 2017a, p. 73; see also the same hypothesis of NACHTERGAEL 1977, p. 169.

state of Kavaros was united by the reign of a king. It was a multi-ethnic and multi-cultural state in which Celts, Thracians and Greeks lived together, which was a phenomenon during the Hellenistic period in the Eastern Mediterranean and this state was firmly connected with the Ptolemaic Egypt[47].

Until now, we knew only the coins of one king of this state in Thrace, who was also known by Polybius – Kavaros. As we shall see, because of the fact that there is no other reliable information from the ancient writers or inscriptions concerning the initial period of the establishment and development of this state in Thrace, the coins are the most important evidence and have the greatest value in support of presented historical interpretations.

As another significant and conclusive proof of my identification of the first capital of the Celtic kingdom or of the Galatian-Ptolemaic state in Thrace, there is also a bronze coin kept in a private collection in Bulgaria, which was found some years ago in the vicinity of today's town of Svilengrad, Haskovo region. The coin will be presented here for the first time. The bronze coin is of a small denomination, with a diameter of 13 mm and a weight of 1.94 g, but is extremely important for history. In fact, this unknown up to now coin is quite interesting in its iconography.

On the obverse of the coin is a bust portrait image of a ruler, to the right. He is with a snub nose and expressive eyes. Due to the small size of the coin is difficult to establish another fact, but in my opinion the ruler is presented with a special kind of helmet on his head. Furthermore, he is presented with a diadem from which two long wide strips run down behind his neck **(Pl. I/2a)**.

On the reverse of the coin, as the main symbol just in the middle is vertically depicted a ruler's short two-edged sword that is placed in a sheath. To the left of the sword as another symbol is depicted a large lyre. To the right of the sword, vertically from top to bottom is a very good inscription in Greek letters: ΑΠΡΗ – apparently the name of a *polis* in the nominative. Furthermore, it was found that just next to the letters of the inscription ΑΠΡΗ there is another inscription in Greek letters, which are presented slightly thinner than the clearly visible letters of that inscription. In the other letters placed next to the letters of the name of the *polis* can be read the name ΕΥΤΥΔΑ – obviously a person's name in the genitive **(Pl. I /2b)**. Due to difficult to distinguish letters of the name of the ruler here will be applied and a drawing of the reverse of the coin with two different legends, written in Greek letters **(Pl. I/2c)**.

It turns out that this rather interesting coin is a combination of a portrait image of a ruler on the obverse, and on the reverse there is a combination of two inscriptions – one with the name of the capital Apre and another inscription – with a personal name of a Celtic ruler who has not been so far known by any other source – not from ancient writers, nor from inscriptions or other coins. This ruler with this name, *Eutydas*, however, is already well known from my work of 2017, and I have already found that he was in fact the second ruler of the Celtic kingdom in Thrace – after the first ruler and the founder of the state[48]. The first

[47] MANOV 2017a, p. 185-188.
[48] MANOV 2017a, p. 77.

ruler and founder of the state of the Galatians in Thrace was actually the father of the future king Kavaros, who was named Kersibaulos, as already mentioned[49]. This ruler from the coin presented here had no royal title, but he had only the status of a governor of the state of the Galatians in Thrace until the enthronement of the new king, Kavaros[50].

The closest parallel as an image of a vertically represented short sword in a sheath can be seen on the reverse of the bronze coins with the name of Eupolemos, general of Cassander, which coins are usually considered to have been struck in Mylasa in Caria **(Pl. I/3)**. Another similar image of a vertically placed sword is found on the reverse of bronze coins[51] of the Bosporan ruler Leukon II **(Pl. I/4)**. Such a double-edged sword, along with a Celtic shield, also occurs in a Lysimachus type of silver tetradrachms[52] **(Pl. I/5)**, which still H. Seyrig has successfully identified as coins struck on behalf of Leukon II[53] – due to the apparent similarity with the symbols on the obverse and the reverse of one of the types of bronze coins of Leukon II. Similar images of such swords are also known from a marble trophy from Athens and from tombs in ancient Macedonia[54] – like the well known swords in sheaths depicted in the frescoes of the ancient Macedonian tomb of Lyson and Kallikles at Lefkadia in Northern Greece. A similar sword in a scabbard is also depicted on the facade of the Temple of Athena from Pergamum, which is in the Pergamon Museum in Berlin[55].

Although this type of double-edged swords are well known during the Hellenistic period and are usually defined by the Greek term *xiphos*, such swords are also well known from the earlier periods in the Celtic lands of Central Europe – from the period of Early Iron Age (Hallstattzeit). Several such double-edged swords in bronze sheaths can be seen in The Museum of the Celts in Hallein (Salzburg), Austria, and in the rich burial of a Celtic chieftain at Hochdorf, Germany, dating back to the 6th century BC, there is even such a ceremonial sword with a golden handle and a golden scabbard[56].

Apparently the sword on the reverse of the bronze coin presented here should be perceived as the personal sword of the ruler depicted with his portrait on the obverse of the same coin, which is a symbol of his power as a ruler. Perhaps in this way by so depicted sword next to which is written the name of the capital of the state of the Galatians in Thrace, is presented the idea that the new ruler – albeit only with the status of a governor – has kept the power of the new kingdom firmly and was a sure protector of the young future king, Kavaros. Similar sword is depicted also on the reverse of the tetradrachms of the founder of the state of the Galatians in Thrace, Kersibaulos, as the image of this sword

[49] MANOV 2017a, p. 64-69.

[50] MANOV 2017a, p. 77; p. 92.

[51] Special thanks to Dane Kurth – the curator of the site www.wildwinds.com, for the permission of use the bronze coins of Eupolemos and of Leukon II – respectively here pl. I, fig. 3 and pl. I, fig. 4.

[52] SNG XI, 2000, no. 567.

[53] SEYRIG 1963, p. 7-11, pl. I, nos 1-3, 5.

[54] CAMP 2010.

[55] GEBHARD 2012, p. 333, fig. 457.

[56] HOPPE & SCHORER 2012, p. 215, fig. 272; p. 216, fig. 273.

placed right next to the Celtic oval shield on the reverse of these tetradrachms was first noticed recently[57] and it can be seen on the coin illustrated below **(Pl. II/4)**.

For the other symbol represented on the reverse of this coin – the lyre, it has recently been found that this lyre is actually the main symbol of the city of Apre and that the first and earliest bronze coins of the king Kavaros were struck exactly there, because on the reverse of these coins, just after the last letter in the name of the king, is presented a lyre that seems to have been put by Apollo himself[58]. As a confirmation of this fact – that the main symbol or *parasemon* of the city of Apre was the lyre of Apollo, coins of the highest nominal value of the same city of the type "Apollo/lyre" with the legend ΑΠΡΗΝΩΝ can also be used[59], because on the reverse of these coins is a representation of one large lyre **(Pl. II/1)**. Recently, it has been suggested that perhaps the image of Apollo on the obverse and his principal symbol – the lyre on the reverse of the coins of the highest denomination, are connected with a great temple of Apollo in Apros[60]. Years ago were presented and several bronze coins with the image of Celtic oval shield on the reverse[61] and also with the legend ΑΠΡΗΝΩΝ, as noted, that there is an additional symbol lyre on the reverse **(Pl. II/2)**, and these coins were then defined as autonomous coins, struck by the city of Apros around the middle of the third century BC[62]. Later it was found that in fact these coins **(Pl. II/3)** were struck in the first capital of the state of the Galatians in Thrace not as autonomous coins, but as coins of the founders of the new Galatian state in Thrace with the center of Apre[63].

The image of the lyre as an additional symbol on the coin presented here confirms the observations and conclusions made so far – that it was the main symbol or *parasemon* of the city of Apre, connected with the main sanctuary of Apollo there. The presented coin is the greatest proof of what the real name of the first capital of the state of the Galatians in Thrace was – even presented in the nominative, as well as what the real name of the second ruler of that state was, who was only a governor without the royal title, as his name is presented in the genitive. It turned out that the state of the Galatians in Thrace, at the time of its about sixty years of existence between 279 and 218 BC, had three different rulers – two kings and one governor, and except that their names had already been established, also coins with the portrait images of these three rulers can now be presented.

It was already found that the first ruler and founder of the state of the Galatians in Thrace was named Kersibaulos, and the name Komontorios, mentioned by Polybius (Polyb. 4. 45. 10 – 46. 3), was his other changed name – an

[57] See MANOV 2017a, p. 28, fig. 3.

[58] See MANOV & DAMYANOV 2013, p. 14, pl. 3, fig. 6a; MANOV 2017a, p. 84-86; MANOV 2017b.

[59] Special thanks to Stavri Topalov for providing photos of this coin from his private collection – here pl. II, fig. 1.

[60] KOICHEV, MUTAFOV, PEEV & TOPALOV 2004, p. 78.

[61] I express my thanks to Prof. Dimitar Draganov from the Numismatic Museum – Rousse, for providing the photos of this coin – here pl. II, fig. 2.

[62] DRAGANOV 2001; DRAGANOV 2005.

[63] MANOV 2017a, p. 78-84.

alias[64]. His portrait image can be seen on the obverse of the tetradrachm in the British Museum, where the king is represented with a lion's scalp as Heracles[65] **(Pl. II/4)**. With the name and royal title of Kersibaulos only silver tetradrachms are known, for which tetradrachms have recently been found to have been struck in Byzantion as posthumous emissions after 262 BC by order of his son and future king of the state of the Galatians in Thrace – Kavaros[66]. The king Kersibaulos ruled the state of the Galatians in Thrace between 279 and 274 BC[67]. Unfortunately, he found his death in the battle against the king Pyrrhus in Epirus, as an ally of Antigonus Gonatas. That battle was mentioned by Plutarch (Plut. *Pyrrh*. 26. 2-5) and dated back to 274 BC[68], as the king of Thrace was leading the troops of Galatians there, but was wounded and soon afterwards he had gone from this world[69].

As the next ruler of the state of the Galatians in Thrace was appointed his best friend, political adviser and assistant – just this man – Eutydas. His real Celtic name was Tydas, but because he was very good to the royal family, he also received the addition of the first two letters in Greek to his name, which is with the connotation of good one, and so his official name became Eutydas – the good Tydas. He governed the state of the Galatians in Thrace only as a governor – without a royal title, in the years between 274 and 257 BC, to the official enthronement of the new young king, Kavaros[70]. Probably the coin presented here **(Pl. I/2; Pl. II/5)** had been struck in 259 BC together with the other bronze coins struck in Apre in honor of the founders of the state of the Galatians in Thrace on the occasion of the anniversary celebrated – 20 years since the founding of the state in 279 BC[71].

It has already been established with certainty that the founder and first king of the state of the Galatians in Thrace, Kersibaulos, was the father of the future king Kavaros[72]. Moreover, it was found that the official enthronement of the new king of the state of the Galatians in Thrace, Kavaros, took place in the summer of 257 BC with a special ceremony in Apre in front of the sanctuary of Apollo there, the new king receiving the royal insignia sitting on an elephant[73]. Already it was also found that on the obverse of the earliest bronze coins of the king Kavaros, certainly struck in the capital of Apre, was actually presented the portrait image of the young king[74] **(Pl. II/6)**.

One very important fact should be noted. In fact, the bronze coins struck in Apre, both for the founders of the state of the Galatians and those of two of the rulers of that state, are in their appearance coins, but actually these coins were not

[64] MANOV 2017a, p. 34, 180.
[65] MANOV 2017a, p. 27, fig. 1-2.
[66] MANOV 2017a, p. 26-34, 101.
[67] MANOV 2017a, p. 75.
[68] NACHTERGAEL 1977, p. 171 with note 205.
[69] MANOV 2017a, p. 75.
[70] MANOV 2017a, p. 77, 92.
[71] MANOV 2017a, p. 80-82.
[72] MANOV 2017a, p. 69.
[73] MANOV 2017a, p. 92-93.
[74] MANOV 2017a, p. 84-92; MANOV 2017b.

money intended for commercial purposes and were designed to serve as a symbolic chronicle of events, and intended only for the priests and a very narrow circle of associates of the king. The most important evidence in this respect is their extreme rarity – only about 10-15 such coins are known, mainly from private collections, and until about 20 years ago no coin with the legend ΑΠΡΗΝΩΝ was known to science. From the earliest bronze coins of the king Kavaros, struck in Apre, in museums in Europe and in various private collections around the world are also known only a few specimens[75].

Moreover, it was found that on the obverse of the tetradrachms with the name and royal title of king Kavaros, struck in Cabyle, which became the new capital of the king of Thrace after the war with Antiochus II, was also presented a portrait of this king – represented as Heracles and as Alexander the Great[76] **(Pl. II/7)**. Furthermore, gold staters were also minted by the king Kavaros, but they were not with his name and title and are the types of gold staters of Alexander and Lysimachus. These staters were minted in Lysimacheia before the war against Antiochus II, and after this war were struck in the cities of the Black Sea – both of Alexander and Lysimachus type. Such gold staters have been struck by the king Kavaros also in the cities of the Propontis, as well as in Byzantion and Kalchedon, but in those ancient cities they were only of the type of Lysimachus[77]. The king Kavaros officially ruled the state in Thrace in the years between 257 and 218 BC[78]. In the reign of this great king of Hellenism, the state reached its greatest territorial expansion and the biggest boom in the economy and development of the arts[79]. In the recent work presented, it was firmly established that Kavaros was one of the greatest kings of Hellenism, with a state that spanned very large lands in Southeastern Europe, as the Black Sea and the Propontis had become actually his own seas, and the cities on the coasts of these two seas have been integrated into his state, as well as the cities on the northern shores of the Aegean Sea from Aenos to Amphipolis, and Galatia in Asia Minor has also been from this quite extensive state of King Kavaros[80]. In fact, there was no any Thracian revolt in the end of the reign of this king, as supposed up to now by the not sufficiently clear information of Polybius (IV. 46. 4), because from 218 BC, with the authority and decisions of the king Kavaros had already begun another history in the Balkans[81].

In addition, it was established with certainty that the state of the Galatians in Thrace maintained three different capitals at the same time – Seuthopolis, Apre and Lysimacheia – before the war of the king Kavaros against the Seleucid king Antiochus II in the middle of the 3rd century BC, as also it had three different capitals and after that war, maintained by the king Kavaros – Cabyle, Byzantion and Lysimacheia[82].

---

[75] See MANOV 2017a, p. 84-92, MANOV 2017b.
[76] MANOV 2017a, p. 166 with fig. 68.
[77] MANOV 2017a, p. 168-169 with figs. 71-72; p. 172-173.
[78] MANOV 2017a, p. 92; p. 184.
[79] MANOV 2017a, p. 186 with fig. 79.
[80] MANOV 2017a, p. 185-187.
[81] MANOV 2017a, p. 184.
[82] MANOV 2017a, p. 182.

The present unique coin is yet another conclusive proof that the capital of the state of the Galatians in Thrace was named Apre and is another significant confirmation of the events presented in the work published in 2017. This case of the presented coin is unique in the ancient coinages at all – in other coins in antiquity there is no inscription of the name of an ancient city in which the coins were struck – a residence or a capital, together with a name of a ruler, and, moreover, on the obverse of the coin being presented also the portrait of the ruler.

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

SNG IX, BM, 1993 - *Sylloge Nummorum Graecorum, Volume IX: The British Museum, Part I: The Black Sea* (edited by Martin Price), London, 1993.

SNG XI, 2000 - *Sylloge Nummorum Graecorum, Volume XI: The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford University Press and Spink & Son Limited, 2000.

Authors

BENGTSON 1982 – Г. Бенгтсон, *Правители эпохи эллинизма*, Москва, 1982 (translation in Russian from German).

BOTEVA 2010 – D. Boteva, *The Ancient Historians on the Celtic Kingdom in South-Eastern Thrace*, in: Vagalinski L. (ed.), *In Search of Celtic Tylis in Thrace (III c. BC)*, Sofia, 2010, p. 33-50.

BOTEVA-BOYANOVA 2014 – *Д.* Ботева-Боянова, *Античните текстове и тяхното четене днес. Акценти от осем века фрагментарна история на древна Тракия (IV в. пр.Хр. – IV в. сл.Хр.)*, София, 2014.

CAMP 2010 – J. Camp, *A Sculpted Trophy from the Athenian Agora: Preliminary Report*, in: Agora Excavations 2010 (internet posted).

DANOV 1979 – Chr. Danov, *Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels*, in: H. Temporini (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, 7.1*, Berlin/New York (Walter de Gruyter), 1979, p. 21-185.

DELEV 2003 – P. Delev, *From Corupedion towards Pydna: Thrace in the third century*, Thracia 15 (*Studia in honorem Alexandri Fol*) (2003), p. 107-120.

DELEV 2004 – П. *Делев*, *Лизимах*, София, 2004.

DETSCHEW 1976 – D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1976.

DIMITROV 2010 – K. Dimitrov, *Celts, Greeks and Thracians in Thrace during the Third Century BC. Interactions in History and Culture*, in: Vagalinski L. (ed.), *In Search of Celtic Tylis in Thrace (III c. BC)*, Sofia, 2010, p. 51-66.

DOMARADSKI 1984 – М. *Домарадски*, *Келтите на Балканския полуостров IV – I в. пр.н.е.*, София, 1984.

DRAGANOV 1993 – *Д.* Драганов, *Монетосеченето на Кабиле*, София, 1993.

DRAGANOV 2001 – *Д.* Драганов, *Неизвестни монети на град Апрос в Тракия*, Нумизматика и сфрагистика 1-2 (2001), p. 25-32.

DRAGANOV 2005 – D. Draganov, *Coins of the unknown mint of Apros in Thrace*, in: C. Alfaro, C. Marcos, and P. Otero (eds), *Proceedings of the 13th Iternational Numismatic Congress, Madrid, 2003, Vol. I*, Madrid, 2005, p. 339-343.

ELVERS 1994 – K.-L. Elvers, *Der "Eid der Berenike und ihrer Söhne": eine Edition von IGBulg. III 2, 1731*, Chiron 24 (1994), p. 241-266.

EMILOV 2010 – J. Emilov, *Ancient Texts on the Galatian Royal Residence of Tylis and the Context of La Tène Finds in Southern Thrace. A Reappraisal*, in: L. Vagalinski (ed.), *In Search of Celtic Tylis in Thrace (III c. BC)*, Sofia, 2010, p. 67-87.

EMILOV 2015 – J. Emilov, *Celts*, in: J. Valeva, E. Nankov, and D. Graninger (eds). *A Companion to Ancient Thrace*. First Edition. Published by John Wiley & Sons, Inc., Chichester, 2015, p. 366-381.

FOL 1975 – А. Фол, *Тракия и Балканите през ранно-елинистическата епоха*, София, 1975.

GEBHARD 2012 – R. Gebhard, *Die Kelten im Osten*, in: R. Röber, M. Jansen, S. Rau, C. von Nicolai & I. Frech (eds), *Die Welt der Kelten. Zentren der Macht – Kostbarkeiten der Kunst*, Stuttgart, 2012, p. 332-338.

GERASIMOV 1959 – Т. Герасимов, *Где са сечени тетрадрахмите на Кавар, келтски владетел в Тракия*, ИАИ 22 (1959), p. 111-118.

HOPPE & SCHORER 2012 – Th. Hoppe & B. Schorer, *Die Kunst der Hallstattzeit*, in: R. Röber, M. Jansen, S. Rau, C. von Nicolai & I. Frech (eds), *Die Welt der Kelten. Zentren der Macht – Kostbarkeiten der Kunst*, Stuttgart, 2012, p. 209-221.

JIREČEK 1876 - C. Jireček, *Über die Lage des alten keltischen Tyle*, in: *Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag, 4. Dec. 1876*, p. 280-283.

KATZAROV 1919 – Г. Кацаров, *Келтите в стара Тракия и Македония*, Списание на Българската академия на науките 18 (1919), p. 41-80.

KOYCHEV, MUTAFOV, PEEV & TOPALOV 2004 – А. Койчев, В. Мутафов, И. Пеев & С. Топалов, *Нов принос към проучване монетосеченето на разположения във вътрешността на Тракия град Апрос през III в. пр.н.е.*, Анали 1-4 (2004), p. 75-86.

LAZAROV 1996 – *Л.* Лазаров, *Относно келтската държава с цетър Тиле в Тракия при Кавар*, Нумизматични изследвания 2 (1996), p. 73-87.

LAZAROV 2010 – L. Lazarov, *The Celtic Tylite State in the Time of Cavarus*, in: L. Vagalinski (ed.), *In Search of Celtic Tylis in Thrace (III c. BC)*, Sofia, 2010, p. 97-113.

MANOV 2010 – M. Manov, *In Search of Tyle (Tylis). Problems of Localization*, in: L. Vagalinski (ed.), *In Search of Celtic Tylis in Thrace (III c. BC)*, Sofia, 2010, p. 89-96.

MANOV 2017a – М. Манов, *В търсене на Тюлис или Тракия между 341 и 218 г. пр. Хр.*, София, 2017.

MANOV 2017b – M. Manov, *The earliest bronze coins of the king Kavaros*, in: D. Boteva (ed.), *Ex nummis lux. Studies in Ancient Numismatics in Honour of Dimitar Draganov*, Sofia, 2017, p. 113-121.

MANOV & DAMYANOV 2013 – M. Manov & V. Damyanov, *The First Mint of Cavarus, the Last King of the Celtic Kingdom in Thrace*, American Journal of Numismatics 25 (2013), p. 11-19 (with Plates 2-3).

MIHAILOV 1961 – G. Mihailov, *La Thrace aux IVe et IIIe siècles avant notre ère*, Athenaeum N.S. 39, (1961), 1-2, p. 33-44.

MIHAILOV 1964 – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* (IGBR), III/2, Sofia, 1964.

NACHTERGAEL 1977 – G. Nachtergael, *Les Galates en Grèce et les Sôtéria de Delphes: Recherches d'histoire et d'épigraphie hellénistiques*, Bruxelles, 1977.

PARKE 1982 – H. W. Parke, *The attribution of oracle in Zosimus, New history 2, 37*, The Classical Quarterly N.S. 32 (1982), 2, p. 441-444.

PETER 1997 – U. Peter, *Die Münzen der thrakischen Dynasten (5. – 3. Jahrhundert v. Chr.). Hintergründe ihrer Prägung (Griechisches Münzwerk)*, Berlin, 1997.

PRICE 1991 – M. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, London/Zürich, 1991.

SEYRIG 1963 – H. Seyrig, *Monnaies hellénistiques. I. Royaume du Bosphore Cimmérien*, Revue Numismatique, VIe serie, tome V (1963), p. 7-11.

TACHEVA 1987 – М. Тачева, *История на българските земи в древността. Втора част*. София, 1987.

TOMASCHITZ 2002 – K. Tomaschitz, *Die Wanderungen der Kelten in der antiken literarischen Überlieferung*, Wien, 2002.

VAGALINSKI (ed.) 2010 – L. Vagalinski (ed.), *In Search of Celtic Tylis in Thrace (III c. BC). Proceedings of the Interdisciplinary Colloquium arranged by the National Archaeological Institute and Museum at Sofia and the Welsh Department, Aberystwyth University, held at the National Archaeological Institute and Museum, Sofia, 8 May 2010*, Sofia, 2010.

VENEDIKOV 1955 – И. Венедиков, *Келтското нашествие в нашите земи през III в. пр.н.е. под светлината на археологическите материали*, Исторически преглед 3 (1955), p. 77-95.

WALBANK 1957 – F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*. Volume I, Oxford, 1957.

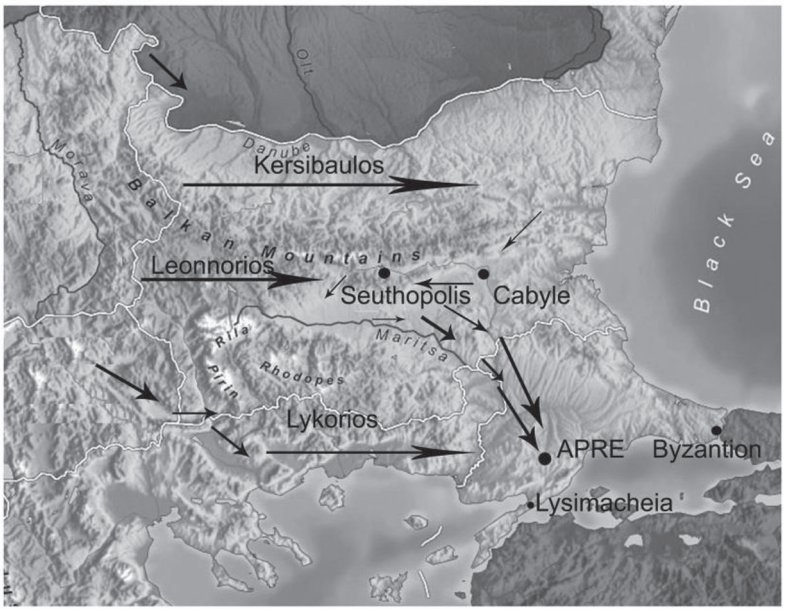

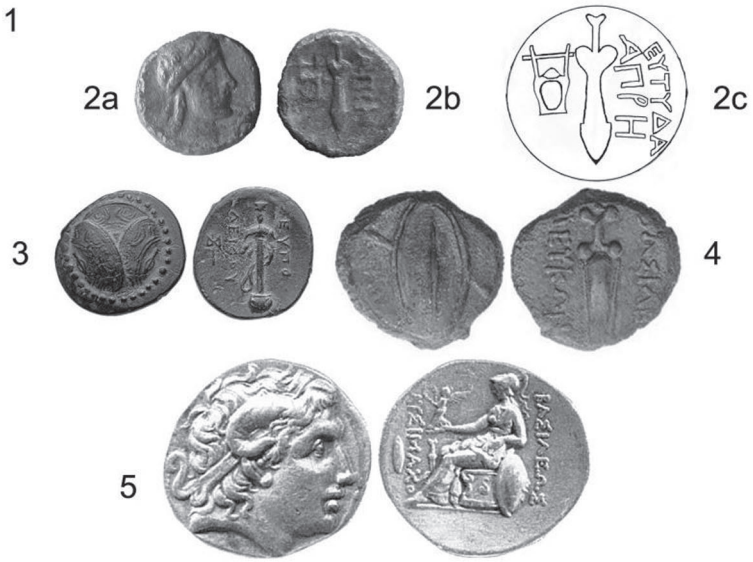

Pl. I - 1: Map with the routes of the campaigns of the three Celtic chieftains, who founded the Celtic/Galatian kingdom in Thrace.

2a-2c: Unique bronze coin with portrait image of a ruler of the Celtic kingdom in Thrace (private collection, Bulgaria). 2a – obverse; 2b – reverse; 2c – drawing of the reverse. D. 13 mm. Coin scale: 1,5:1. 2c – drawing scale: 2:1.

3: Bronze coin of Eupolemos, struck in Mylasa, Caria (image: with permission of www.wildwinds.com). D. 19 mm. Scale: 1:1.

4: Bronze coin of the Bosporan ruler Leukon II (image: with permission of www. wildwinds .com). D. 18 mm. Scale: 1,5:1.

5: Silver tetradrachm of the Bosporan ruler Leucon II (image: after SNG XI, 2000, William Stancomb Collection, No. 567). D. 29 mm. Scale 1:1.

Pl. II - 1: Bronze coin of Apre of the highest denomination of the type "Apollo/lyre" with the legend ΑΠΡΗΝΩΝ (private collection Stavri Topalov, Bulgaria). D. 22 m. Scale 1:1.

2: Bronze coin of Apre with image of Celtic oval shield on the reverse and the legend ΑΠΡΗΝΩΝ (The Collection of the Numismatic Museum – Rousse, Bulgaria). D. 15 mm. Scale 1,5:1.

3: Another bronze coin of Apre with image of Celtic oval shield on the reverse and the legend ΑΠΡΗΝΩΝ (private collection, Bulgaria). D. 15 mm. Scale 1,5:1.

4: Silver tetradrachm of the founder of the Celtic / Galatian kingdom in Thrace – the king Kersibaulos, struck in Byzantion, with his portrait image on the obverse (The British Museum, image after Price 1991, Pl. 158, j). D. 28 mm. Scale: 1:1.

5: Bronze coin, struck in Apre, on the obverse with portrait image of the second ruler – governor of the Celtic/Galatian kingdom in Thrace (private collection, Bulgaria). D. 13 mm. Scale 1,5:1.

6: Bronze coin, struck in Apre, on the obverse with portrait image of the king Kavaros (private collection, Germany). D. 16x18 mm. Scale: 1,5:1.

7: Silver tetradrachm of the king Kavaros, struck in Cabyle, with portrait image of the king on the obverse (image after the auction Triton VII, 12.01.2004). D. 30 mm. Scale: 1:1.

DESPRE UN DEPOZIT MONETAR ODESSITAN DE PERIOADĂ PREROMANĂ

Gabriel M. TALMAȚCHI*

Cuvinte-cheie: *monede, Odessos, perioadă preromană, sec. III-II a. Chr., Dobrogea.*
Keywords: *coins, Odessos, Pre-Roman period, 3rd-2nd century BC., Dobrudja.*

Rezumat: *În apropirea actualului oraș Hârșova (jud. Constanța), a fost descoperit întâmplător, în urmă cu peste 20 de ani, un depozit compus din trei monede de bronz bătute în perioadă autonomă la Odessos (Varna, Bulgaria). Toate aparțin aceluiași tip monetar (Marele Zeu) și prezintă aceeași stare de conservare, respectiv aceeași patină. Din datele publicate până în prezent, emisiunile monetare odessitane de perioadă autonomă apar izolat printre descoperirile monetare specifice spațiului dobrogean, atât în mediul autohton, cât și în cel grecesc. Cele de față sunt primele care aparțin unui depozit monetar, probabil o mică sumă de buzunar aparținătoare unui negustor venit dinspre coasta litorală a Mării Negre în mediul local, în apropierea unuia dintre cele mai importante vaduri de trecere dinspre Dobrogea spre Muntenia. Momentul pătrunderii lor pare să corespundă sfârșitului secolului III sau celei mai mari părți a secolului II a. Chr. Cauza o constituie deplasarea factorului uman în contextul schimburilor comerciale.*

Abstract: *Near the current town of Hârşova (Constanța County), was discovered by chance, a deposit consisting of three bronze coins struck during the autonomous period of Odessos (Varna, Bulgaria). All belong to the same monetary type (the Great God) and have the same conservation status, respectively the same patina. From the data published so far, the Odessitani monetary program of the Autonomous Period appears isolated among the monetary discoveries specific to the Dobrudjan space, both in the native and in the Greek environment. The present ones are the first ones belonging to a monetary deposit, probably a small pocket sum belonging to a merchant coming from the Black Sea coast in the local environment, near one of the most important crossing ford from Dobrudja to Wallachia. The moment of their penetration seems to correspond to the end of the 3rd century or the greater part of the 2nd century BC. The cause is the shift of the human factor in the context of trade.*

* Gabriel Mircea TALMAȚCHI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Piața Ovidiu nr. 12, Constanța; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com.

Așa cum am mai menționat și cu alte prilejuri, colecția numismatică a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța cuprinde descoperiri monetare antice variate provenite din săpături arheologice, periegheze, donații și achiziții. Din multitudinea de exemplare numismatice ce își așteaptă publicarea este și acest mic depozit care cuprinde trei piese de bronz bătute la Odessos, în perioadă autonomă.

CATALOG

1. AE; Octochalk; 12h; 8,14 g; 20,5 x 19,5 mm; **Pl. I, 1**.
Av: Capul laureat al Marelui Zeu văzut din profil spre dreapta.
Rv: Călăreț cu kausia și *cornucopia*, pe cal în mișcare spre dreapta: în exergă legenda OΔHΣITΩN; sub cal monograma ΔI.
Loc de descoperire: Hârșova (jud. Constanța).
STANCOMB 2000: pl. XII, nr. 266, sfârșitul secolului III-secolul II a. Chr.
Inv. MINA Constanța nr. 61.852.

2. AE; idem; 12h; 7,90 g; 20,5 x 20 mm; **Pl. I, 2**.
Av: Idem.
Rv: Idem; în exergă legenda (O)ΔHΣITΩN; sub cal monogramă.
Loc de descoperire: Hârșova (jud. Constanța).
PICK 1898, nr. 2207; STANCOMB 2000, pl. XII, nr. 265, sfârșitul secolului III - secolul II a. Chr.
Inv. MINA Constanța nr. 61.853.

3. AE; idem; 12h; 5,43 g; 22 x 21 mm; **Pl. I, 3**.
Av: Idem.
Rv: Idem; în exergă legenda (O)ΔHΣITΩN; sub cal monogramă.
Loc de descoperire: Hârșova (jud. Constanța).
PICK 1898, nr. 2200; PRICE 1993, pl. X, nr. 290, sfârșitul secolului III a. Chr.; STANCOMB 2000: pl. XII, nr. 261-263, sfârșitul secolului III - secolul II a. Chr.
Inv. MINA Constanța nr. 61.855.

*

Depozitul pare să provină din împrejurimile imediate ale orașului Hârșova (anticul Carsium), unde cunoaștem numeroase descoperiri arheologice încadrate cronologic anterior venirii autorității romane în zonă. Sunt de enumerat câteva puncte unde au fost descoperite vestigii getice, în general preromane. Amintim în acest sens „Dealul Cetăţii”[1], punctul „La moară”[2] (aflat în amonte de localitate, pe malul Dunării, la aproximativ 1 km sud-sud-est față de oraş) şi, probabil, cele din punctul „La Rasim”[3].

[1] ARICESCU 1971b, p. 352; PÂRVAN 1974, p. 55; NICOLAE 1993, p. 215.
[2] IRIMIA 1980, p. 77; NICOLAE 1993, p. 227; despre cercetările arheologice de salvare din acest punct vezi la BOUNEGRU, HAŞOTTI & MURAT 1989, p. 273-293.
[3] MORINTZ & ŞERBĂNESCU 1974, p. 47, 49; IRIMIA 1983, p. 112.

Vasile Pârvan a enunţat posibilitatea existenţei în punctul „Dealul Cetăţii" a unei fortificaţii getice, premergătoare castrului roman[4]. Promontoriul stâncos situat deasupra fluviului Dunărea a fost ales iniţial pentru ridicarea unei aşezări getice şi ulterior a unui castru roman. Aşezarea getică este posibil să fi ajuns la stadiul unei cetăţi „întărită cu şanţuri şi valuri de pământ cu palisade"[5]. Castrul roman a înlocuit vechile forme de locuire, fiind ridicat cu ziduri din piatră pentru și de către *Ala a II-a Hispanorum et Aravacorum* în anul 103 p. Chr.[6] Printre descoperirile arheologice reținem fragmente de amfore elenistice și alte materiale ceramice din aceeași epocă[7]. De asemenea, în punctul „La moară" a fost descoperită o întinsă așezare încadrată cronologic între a doua jumătate a secolului I p. Chr. și a doua jumătate a secolului II p. Chr., iar în apropierea sa au apărut fragmente ceramice din epoca bronzului și din cultura Cernavodă I.[8] La acestea, adăugăm existența unei necropole getice aflată în apropierea malului fluviului, la aproximativ 1 km, pe direcția nord-vest față de localitate (datată la începutul celei de a doua epoci a fierului)[9], respectiv poate o a doua necropolă situată în sudul centrului danubian[10]. De asemenea, menţionăm descoperirea unei urne care a făcut probabil parte dintr-un cimitir de incineraţie din a doua jumătate a secolului V a. Chr.[11]

Din punct de vedere monetar, apar în publicații diverse piese de perioadă preromană descoperite izolat și în tezaure la Hârşova şi în împrejurimile imediate. Spre exemplu, din categoria celor izolate amintim emisiunile de Histria (5 drahme și o monedă de bronz)[12], Callatis (2 monede de bronz, din tipurile Dionysos și Athena)[13], Tomis (o monedă de bronz)[14], Dionysopolis (de pe la anul 300 a.Chr.)[15], o imitație barbară din tipul Alexandru al III-lea - Filip al III-lea Arideul[16] etc.

Tot din zona localității enumerăm și două tezaure monetare. Un prim tezaur cuprindea un număr nespecificat de piese, din care s-au mai recuperat 4 drahme histriene[17]. Un alt depozit a fost descoperit pe dealul de la Celea Mică, pe marginea abruptă a unei pante. Acesta era compus din 6 drahme/imitaţii din tipul monetar Alexandru al III-lea - Filip al III-lea Arideul și pare a fi fost ascuns sau

---

[4] PÂRVAN 1967, p. 93-94.

[5] NICOLAE 1993, p. 215; despre prezenţa unei aşezări getice vezi PÂRVAN 1974, p. 55.

[6] NICOLAE 1993, p. 215-216, notele 4-5 cu bibliografia aferentă.

[7] ARICESCU 1971b, p. 352.

[8] MORINTZ 1978, p. 85-93; ROMAN & MORINTZ 1968, p. 50; BOUNEGRU, HAȘOTTI & MURAT 1989, p. 280.

[9] ARICESCU 1971b, p. 352.

[10] IRIMIA 1975, p. 104.

[11] ARICESCU 1971a, p. 222-223.

[12] MITREA 1965, p. 157, nr. 17; BUZDUGAN & MITITELU, p. 391, nr. 31, p. 392, nr. 37; TALMAȚCHI 2006, p. 103, nr. 40a-b.

[13] TALMAȚCHI 2006, p. 103, nr. 40e.

[14] TALMAȚCHI 2006, p. 103, nr. 40d.

[15] TALMAȚCHI 2000, p. 26, nr. 120; 2006, p. 160, nr. 13.

[16] CHIRIAC, GRĂMĂTICU, TALMAȚCHI & NICOLAE 1999, p. 318, nr. 1; TALMAȚCHI 2006, p. 183, nr. 5; 2001, p. 46.

[17] TALMAȚCHI 2006, p. 91, nr. 11.

pierdut în a doua jumătate a secolului I a. Chr., respectiv în debutul secolului I p. Chr.[18] Aici au fost desfăşurate o serie de cercetări de suprafaţă în perioada anilor 1959-1963[19], iar relativ de curând a apărut un articol dedicat descoperirilor arheologice de suprafaţă mai recente din punctul respectiv[20]. Din datele deja publicate este cunoscută localizarea în acest punct a unei aşezări specifice epocii bronzului târziu (cultura Coslogeni)[21], a unei aşezări romane târzii[22] (în partea superioară a dealului) şi chiar a unui posibil turn de apărare care să supravegheze Dunărea şi centrul de la Carsium[23].

Depozitul monetar odessitan cuprinde trei exemplare de bronz. Toate au aceeași patină și aparțin aceluiași tip monetar "Marele Zeu". Împreună, reprezintă o sumă de valoare redusă, ce este posibil să fi însoțit un negustor grec în apropierea unuia dintre cele mai importante locuri de traversare a Dunării spre și dinspre Dobrogea către Muntenia. Contextul acestei descoperiri nu este foarte clar, monedele ajungând la muzeul constănțean prin achiziție, în cursul anului 1998. Primele informații sugerau descoperirea unor monede "romane". Nu vom ști probabil niciodată dacă cele trei sunt doar cele salvate/recuperate din mai multe exemplare sau sunt singurele constitutive ale depozitului respectiv.

Colonia Odessos întreținea și susținea probabil relații de natură economică și comercială cu coloniile aflate în spațiul litoralului dobrogean, cum erau Histria, Tomis și Callatis. Dintre acestea sunt atestate din punct de vedere epigrafic, în perioadă elenistică, cele stabilite între Callatis și Odessos[24]. Monedele ar sugera și o perpetuare a unor relații economice și comerciale. Prin extrapolare, gândindu-ne la fluxurile comerciale și monetare desfășurate de-a lungul coastei maritime, toate coloniile din vestul Pontului Euxin erau conectate economic, mai mult sau mai puțin, în funcție de realitățile diferitelor perioade.

Monetăria odessitană de perioadă autonomă debutează în a doua parte a secolului IV a. Chr. sau în anii 281-270 a. Chr.[25], bătând diferite tipuri monetare până la sfârșitul secolului I a. Chr. și instalarea autorității romane în regiune. Cercetările numismatice mai recente integrează emiterea monedelor din categoria "Marele Zeu" primei etape de activitate a monetăriei din Odessos din epocă elenistică. Aceasta, cuprinsă între anii 281-196/188 a. Chr.[26], a apărut după o perioadă de aproximativ 60 de ani de pauză datorată unor evenimente petrecute după dispariția lui Alexandru cel Mare[27].

[18] TALMAȚCHI 2008, p. 482-484.
[19] MORINTZ & ŞERBĂNESCU 1974, p. 54, în apropiere de dealul „Celea Mare".
[20] NICOLAE & NICOLAE 2004-2005, p. 385-405.
[21] NICOLAE & NICOLAE 2004-2005, p. 389.
[22] NICOLAE 1995-1996, p. 140, fig. 1 (harta cu obiectivele arheologice de epocă romană de la Hârşova şi împrejurimi).
[23] NICOLAE & NICOLAE 2004-2005, p. 392.
[24] DORUȚIU-BOILĂ 1988, p. 248, fig. 1.
[25] MINCEV 2003, p. 222; DRAGANOV 1990, p. 25.
[26] TOPALOV 1999, p. 326-327.
[27] DAMYANOV 2006, p. 298.

Ale piese odessitane de bronz din tipul "Marele Zeu" au fost descoperite în spațiul istro-pontic la Albești[28], Constanța[29], Mangalia[30], Izvoarele[31] și Dobrogea *passim*[32]. În total se cunosc 11 monede autonome din mai multe tipuri monetare aflate în iconografia atelierului din Odessos. Contextul descoperirilor, acolo unde există, este diferit. Unele exemplare sunt apărute în urma săpăturilor arheologice, în morminte sau locuințe; altele fortuit. În general, circulația monedelor din acest tip este specifică nord-estului Thraciei și spațiilor învecinate[33]. O parte importantă a descoperirilor monetare odessitane a apărut în zona coastei litorale, în aria de influență a coloniilor Callatis și Tomis. Altele provin din localități de pe malul dobrogean al Dunării, precum cele de la Izvoarele (com. Lipniţa, jud. Constanţa), unde, conform unor referințe bibliografice mai vechi[34], a existat un vad de trecere al Dunării aproape la fel de important ca cel de la Hârșova. De-a lungul timpului, numeroase studii, articole şi note au încercat să pună în valoare materialele arheologice descoperite întâmplător în zonă[35]. Importanța acestor vaduri este dată de accesibilitatea de trecere între cele două maluri ale fluviului.

Perioada secolelor IV-III-lea a. Chr. pare să aducă prosperitate economică și comercială pentru comunitățile locale din Dobrogea. Este perioada (poate și la începutul sec. II a. Chr.) în care au fost bătute și au ajuns în zonă monede de bronz din diferite arii de emitere. Circulația mărfurilor a ajutat la conectarea autohtonilor la modul de viaţă corespunzător lumii elenistice. Folosirea produselor greceşti de import devine o necesitate în cadrul diferitelor categorii sociale ale populației locale. Oricum, monedele, dincolo de rolul financiar/economic, reprezentau instrumente de propagandă şi putere în mediile locale. Monedele bătute în alte centre decât cele din Histria, Tomis și Callatis însoțesc produsele de schimb și comerț (cum sunt amforele și alte bunuri). De asemenea, ele însoțesc monedele bătute în cele trei colonii menționate, de cele mai multe ori ca "bani de buzunar", de valoare fiduciară redusă. Căile de pătrundere a mărfurilor şi emisiunilor monetare corespundeau cu cursurile naturale de ape, pe Dunăre şi afluenţi. Fluviul reprezenta pentru comunitățile prezente în spațiul geografic analizat (în special getice și grecești), o arteră comercială de mare importanţă pentru susținerea comerţului deschis la mare distanţă de locul de producţie. Ca rute comerciale importante pentru circulaţia mărfurilor, a monedelor şi a oamenilor, în timp au putut fi individualizate cele ce legau centrele Tomis şi Axiopolis prin valea Carasu, cele ce legau Callatis şi (separat) Histria de spaţiul de sud-vest dunărean şi nu în cele din urmă cel dinspre Argamum şi Dunăre (urmând râurile

[28] TALMAȚCHI & MATEI 2003, p. 35, nr. 3; TALMAȚCHI 2006, p. 158, nr. 1; 2007, p. 104, nr. 1.

[29] TALMAȚCHI 2005, p. 14, nr. 2; 2006, p. 160, nr. 10; 2007, p. 104, nr. 2; 2017, p. 282, nr. 12.

[30] TALMAȚCHI 2000, p. 26, nr. 122; 2006, p. 162, nr. 23; 2007, p. 104, nr. 3; 2011, p. 29, nr. 1, 5; 2017, p. 283, nr. 18.

[31] TALMAȚCHI 2018, p. 327-328, nr. 3-6.

[32] TALMAȚCHI 2007, p. 103, nr. 2; 2011, p. 29, nr. 2.

[33] MINCEV 2003, p. 223.

[34] CULICĂ 1967, p. 683; DIACONU & ANGHELESCU 1968, p. 351.

[35] IRIMIA 1988, p. 36; 2007, p. 146; 2010, p. 101.

din partea central-nordică a teritoriului dobrogean). Acesta din urmă trecea printr-o serie de aşezări greco-autohtone[36].

Pieţele de desfacere economico-comerciale nu par a fi fost alese la întâmplare. Se preferau aşezările fortificate sau deschise (din Dobrogea şi Muntenia), ulterior chiar cetăţile greceşti din preajmă sau de la mai mare distanţă (chorele respective), dar nu foarte departe de linia costieră maritimă. Trebuie amintită existenţa legăturilor puternice manifestate la nord şi sud de Dunăre, malul stâng fiind de altfel puternic populat şi beneficiarul unei vieţi economice şi comerciale semnificative.

În mod cert, pe lângă componenta comercială, este de luat în seamă și una care ar reflecta simpla circulaţie de persoane. Căci ascunderea unor astfel de depozite nu poate fi pusă doar pe seama unor factori de natură economică. Fiind sume mici, este foarte posibil să fie şi cazul unor pierderi accidentale.

În concluzie, deși cu un conținut redus de exemplare, depozitul monetar odessitan este important pentru că aduce în atenția cercetării aspecte dificil de identificat în cadrul fenomenelor monetare, cum sunt posibilitatea pătrunderii unui negustor sau unei alte persoane cu legături în colonia Odessos (indicând până la un punct dacă nu un element etnic precis, măcar o direcție clară ca sursă). Prezența celor trei monede de bronz în mijlocul comunităților autohtone (foarte aproape de spațiul nord-dunărean) atestă în general un fenomen deja constatat: obișnuința prezenței și circulației elementului uman în periplurile de natură comercială (sau de altă natură) în spațiul dobrogean aflat la sud de Dunăre, uneori chiar la nord de fluviu, după cum ne-o dovedesc descoperirile monetare[37]. Prezenţa în special a mai multor descoperiri monetare de bronz susține opţiunea existenţei unei penetraţii monetare intense către şi în mediul local dobrogean, prin intermediul elementului uman negustoresc, însoţind produse ceramice sau de altă natură (sau oricum mărunțiș de buzunar pentru călătorii de origine greacă).

De curând, au fost publicate câteva descoperiri de depozite monetare autonome în mediul local din partea de sud-vest a Dobrogei, compuse din monede bătute la Callatis.[38] Ele par a fi pătruns în respectiva zonă în aceeași perioadă în care este posibil să fi pătruns ceva mai spre nord și depozitul analizat în prezentul articol. Toate sunt constituite din monedă de bronz și au însoțit factorul uman în peregrinările cotidiene. Toate pot fi catalogate ca mici sume de buzunar și au întreținut colateral fluxul comercial existent între Callatis și comunitățile autohtone aflate în zona Dunării. Este posibil ca și aceste piese din Odessos să fi urmat același drum în cadrul aceluiași fenomen economic identificat.

[36] BAUMANN 2005, p. 13.
[37] TALMAȚCHI 2011, p. 20.
[38] TALMAȚCHI 2017, p. 540-545.

BIBLIOGRAFIE

ARICESCU 1971a - A. Aricescu, *Noi date cu privire la cimitirele getice din zona Dunării, în Dobrogea*, în: *Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie*, decembrie 1964, vol. I, Bucureşti, 1971, p. 222-239.

ARICESCU 1971b - A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârşova*, Pontica 4 (1971), p. 351-370.

BAUMANN 2005 - V. H. Baumann, *Prezenţa elenilor la Tulcea*, Bucureşti, 2005.

BOUNEGRU, HAŞOTTI & MURAT 1989 - O. Bounegru, P. Haşotti & A. Murat, *Aşezarea daco-romană de la Hârşova şi unele aspecte ale romanizării în Dobrogea*, SCIVA 40 (1989), 3, p. 273-294.

BUZDUGAN & MITITELU 1960 – G. Buzdugan & I. Mititelu, *Contribuţii la clasificarea unor monede histriene*, SCN 3 (1960), p. 385-404.

CHIRIAC, GRĂMĂTICU, TALMAŢCHI & NICOLAE 1999 - C. Chiriac, S. Grămăticu, G. Talmaţchi & C. Nicolae, *Noi descoperiri monetare la Carsium-Hârşova (jud. Constanţa)*, Pontica 32 (1999), p. 317-342.

CULICĂ 1967 – V. CULICĂ, *O unealtă scitică de orfevrărie la Dunărea de Jos*, SCIV 18 (1967), 4, p. 677-685.

DAMYANOV 2006 - M. Damyanov, *Notes on the developments on Odessos and its vicinity until early hellenistic times*, în: J. P. Stronk & M. D. de Weerd (eds), *Proceedings of the Duch Archaeological and Historical Society*, Talanta 36-37 (2004-2005), Supplementum Ponticum 1-3 (2006), p. 289-308.

DIACONU & ANGHELESCU 1968 - P. Diaconu & N. Anghelescu, *Urme de locuire în colţul de sud-vest al Dobrogei*, RevMuz 5 (1968), 4, p. 348-351.

DORUŢIU-BOILĂ 1988 - E. Doruţiu-Boilă, *Relaţiile externe ale cetăţii Callatis în epocă elenistică*, SCIVA 39 (1988), 3, p. 243-249.

DRAGANOV 1990 – D. Draganov, *Début du monnayage de bronze d'Odessos*, Numizmatika 24 (1990), 3, p. 19-25.

IRIMIA 1975 - M. Irimia, *Observaţii privind arheologia secolelor VII-V î.e.n. în Dobrogea*, Pontica 8 (1975), p. 89-114.

IRIMIA 1980 - M. Irimia, *Date noi privind aşezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66-118.

IRIMIA 1983 - M. Irimia, *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 16 (1983), p. 69-148.

IRIMIA 1988 – M. Irimia, *Unele consideraţii privind sfârşitul Latènului geto-dacic şi continuitatea civilizaţiei autohtone în Dobrogea*, SCIVA 39 (1988), 1, p. 33-44.

IRIMIA 2007 – M. Irimia, *Consideraţii privind aşezările getice din Dobrogea şi problema existenţei unor* emporia *în zona Dunării inferioare*, Pontica 40 (2007), p. 137-225.

IRIMIA 2010 – M. Irimia, *Centres de pouvoir gètes préromains au sud-ouest de la Dobroudja. Réalités archéologiques et certaines considérations historiques*, Pontica 43 (2010), p. 83-128.

MINCEV 2003 - A. Mincev, *Odessos (6th century B.C. to early century AD.)*, în: D. V. Grammenos & E. K. Petropoulos (eds), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, Thessaloniki, 2003, p. 209-278.

MITREA 1965 – B. Mitrea, *Descoperirile monetare şi legăturile de schimb ale Histriei cu populaţiile locale în sec. V-IV î.e.n.*, StCl 7 (1965), p. 143-167.

MORINTZ 1978 - S. Morintz, *Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, Bucureşti, 1978.

MORINTZ & ŞERBĂNESCU 1974 - S. Morintz & D. Şerbănescu, *Cercetări arheologice la Hârşova şi împrejurimi*, SCIVA 25 (1974), 1, p. 47-70.

NICOLAE 1993 - C. Nicolae, *Despre topografia anticului Carsium*, Pontica 26 (1993), p. 215-229.

NICOLAE 1995-1996 - C. Nicolae, *Descoperiri de epocă romană şi bizantină la Carsium,* Pontica 28-29 (1998-1999), p. 135-160.

NICOLAE & NICOLAE 2004-2005 - C. Nicolae & V. Nicolae, *Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Hârşova, punctul - „Celea Mică"*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 385-405.

PÂRVAN 1967 - V. Pârvan, *Dacia*, Bucureşti, 1967.

PÂRVAN 1974 - V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, Bucureşti, 1974.

PICK 1898 – B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1898.

PRICE 1993 - M. Price, *Sylloge Nummroum Graecorum.* Vol. IX. *The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993.

ROMAN & MORINTZ 1968 - P. Roman & S. Morintz, *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, Dacia NS. 12 (1968), p. 45-128.

STANCOMB 2000 - W. Stancomb, *Sylloge Nummorum Graecorum,* Vol. XI, *The Wiliams Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford, 2000.

TALMAȚCHI 2000 - G. Talmaţchi, *Date noi privind descoperirile monetare greceşti din Dobrogea*, AnDob 6 (2000), 1, p. 9-36.

TALMAȚCHI 2001 - G. Talmaţchi, *Aspecte ale prezenţei monedelor greceşti, dacice şi republicane în Dobrogea, sec. V-I a. Chr.*, CCDJ 18 (2001), p. 44-49.

TALMAȚCHI 2005 - G. Talmaţchi, *Noi precizări privind descoperirile monetare rezultate în urma săpăturilor arheologice de la "Parcul Catedralei"-Constanţa din anii 1971-1974*, CN 9-11 (2005), 13-17.

TALMAȚCHI 2006 - G. Talmaţchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis. Circulation et contexte*, Wetteren, 2006.

TALMAȚCHI 2007 - G. Talmaţchi, *The Mints' Issues from the Black Sea coast and other areas of Dobrudja. The Pre-Roman and early roman periods (6th Century B.C. - 1st Century A.D.)*, Clu-Napoca, 2007.

TALMAȚCHI 2008 – G. Talmaţchi, *Aspecte ale prezenţei monedelor geto-dacice în teritoriul pontic prin prisma noilor descoperiri*, Pontica 41 (2008), p. 473-532.

TALMAȚCHI 2011 - G. Talmaţchi, *Aspect of the circulation in Dobroudja of coins issued during the autonomous period in Odessos, Mesambria and Apollonia Pontica*, Acta Musei Varnaensis VIII-2 (2011), p. 17-45.

TALMAȚCHI 2017 - G. Talmaţchi, *Pentru o* restitutio in integrum *- despre câteva descoperiri elenistice din jurul jumătăţii secolului XX*, Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice 3 (2017), p. 275- 305.

TALMAȚCHI 2018 - G. Talmaţchi, *Noi descoperiri monetare elenistice în spaţiul istro-pontic*, Peuce 16 (2018), p. 325-334.

TALMAȚCHI & MATEI 2003 - G. Talmaţchi & I. Matei, *Some pre-currency issues discovered in Dobrudja*, Strabon 1-2 (2003), 2, p. 35-38.

TOPALOV 1999 – S. Topalov, *Odesssos. Contribution to the study of the coin minting of the city 4th-1st c. BC.*, Sofia, 1999.

Pl. I - Monede autonome de bronz din tipul Marele Zeu din Odesssos descoperite la Hârșova (jud. Constanța).

A UNIQUE LEAD *TESSERA* FROM DOBROGEA

Steluța MARIN[*]
Virgil IONIȚĂ[**]

Cuvinte-cheie: tessera, *Dioscuri, Callatis, Iulius Celer,* ἀρχή.
Keywords: tessera, *Dioscuri, Callatis, Iulius Celer,* ἀρχή.

Rezumat: *Autorii descriu o piesă de plumb dintr-o colecție privată, având la dispoziție doar o fotografie și câteva date tehnice. Una din informațiile care o însoțesc este aceea că piesa ar proveni din regiunea sud-dobrogeană. Ea poartă inscripția Ἰουλίου Κέλερος ἀρχή. Este vorba de un personaj cu nume latin, Iulius Celer, care ar fi îndeplinit o funcție într-o cetate greacă.*

În literatura de specialitate din țara noastră, nu am găsit un obiect asemănător, care să ne poată oferi un indiciu referitor la atelierul emitent sau proveniența sa.

Un element care ne-a determinat să-l considerăm de proveniență dobrogeană este imaginea de pe avers, cu Dioscurii călări galopând spre stânga. Reprezentarea zeilor prezintă analogii cu modul lor de redare de pe reversul unei emisiuni pseudo-autonome de tip Demeter de la Callatis. De aceea, asemănarea stilistică cu emiterea callatiană pledează cu destulă convingere pentru atribuirea acestui plumb orașului Callatis. Monedele pseudo-autonome înrudite cu tessera *descrisă de noi pot fi datate spre mijlocul sec. II p.Chr., în vremea Antoninilor.*

Plumbul descris aici pare să fie o tessera *emisă la Callatis cu ocazia unor sărbători dedicate împăratului, ce au fost organizate de Iulius Celer pe cheltuiala sa. Acesta a îndeplinit probabil funcția de arhiereu, cândva spre mijlocul sec. II p.Chr.*

Abstract: *The authors describe a lead item from a private collection, having at their disposal only a photograph and some technical data. One of the information it comes with is that the item seems to have come from the South-Dobroujan region. It bears the inscription Ἰουλίου Κέλερος ἀρχή. It refers to a man with a Latin name, Iulius Celer, who seems to have occupied a public position in a Greek city.*

We have not found a similar object in Romanian specialised literature, which could have provided a clue regarding its provenance or the workshop that produced it.

[*] Steluța MARIN: Municipal Museum of Bucharest; e-mail: stelutamarinn@yahoo.com.
[**] Virgil IONIȚĂ: Romanian Numismatic Society; e-mail: secretariatsnr@gmail.com.

An element that determined us to consider the piece as originating from Dobrogea is the image on its obverse, with the riding Dioscuri, galloping to the left. The representation of Gods presents analogies in what concerns their manner of representation with the reverse side of a pseudo-autonomous Demeter-type issue from Callatis. This is why the stylistic resemblance with the Callatian issue pleads a strong case for attributing this lead piece to the city of Callatis. Pseudo-autonomous issues related to the tessera we've described, can be dated back to the mid-2nd century AD, during the time of the Antoninus dynasty.

Our lead appears to be a tessera issued in Callatis on the occasion of celebrations dedicated to the Emperor, organized by Iulius Celer at his own expense. The latter held the position of Archiereus, and in this capacity he organized the preparation of these games, which sometimes lasted six days in a row.

In the attempt to write about certain Pontic Greek coins, we have found, among the preserved notes, the photos and incomplete data on a lead piece from a private collection. Part of the information that accompanies it says that the piece comes from the south-Dobrogea area, which we consider to be an important detail. For this reason, we considered that its description and identification in the context of monetary circulation in the western-Pontic littoral area was necessary.

Obv. The Dioscuri on horseback, with stars above their heads and cloaks aflutter, riding one after the other to left. Linear circle.

Rev. ↻ : ΙΟΥΛΙΟΥ : ΚΕΛΕΡΟC : ΑΡΧΗ. Inscription displayed around a circle, which has a point in the middle. Linear circle.

Pb 23 mm diameter; 2 mm thick; circular form, yellowish-white colour, with irregular edges and a visible crack on its reverse side. **Pl. I, 1**.

The inscription on the lead piece: Ἰουλίου Κέλερος ἀρχή[1] can be translated to the following: „The Magistracy of Iulius Celer", or, in a more general sense, „in the time of magistrate Iulius Celer". The latter is a personage with a Latin name, Iulius Celer, transcribed in its Greek version, who could have occupied the position of magistrate in a Greek city.

From the photo, one can notice the piece is a well-preserved tessera, with riding Dioscuri on the obverse side and the name of the magister on the reverse. *Tesserae* are metallic objects, made of lead, bronze or pewter, in the shape of coins or rectangular, those were produced in the Roman world as well as in Greek cities, on the occasion of important events: victories, anniversaries, events with a propagandistic purpose[2]. There are known cases of *tesserae* produced for the distribution of grain within the Roman Empire, offered to Roman citizens or soldiers by the Emperor. The lead tokens allowed access to theatre spectacles in Greek cities. The others were issued by certain collegiums or private associations for a different purpose, at their own expense.

[1] BAILLY 1897, p. 281, *sub voce*: ἡ ἀρχή, -ῆς, with the meaning from B, 1: ἀρχή, ἄρχειν – magistracy, task.

[2] DAREMBERG & SAGLIO 1892, pp. 125-136, analyses the entire problematic of this category of objects, issued for different purposes.

We have not found a similar object in Romanian specialised literature, which could have provided a clue regarding its provenance or the workshop that produced it. Additionally, we have not identified analogies with other lead pieces of the Greek world bearing this kind of representation in numismatic catalogues[3]. A simple internet search on a numismatic website revealed a personage called Demetrianos Keleros[4], whose name was engraved on the coins of a city in Phrygia, Kotiaion, dating to the time the personage acted as archon, during the time of Emperor Macrinus (217-218 AD)[5]. However the *cognomen* is quite common and can be encountered in Dobrogea as well, in combination with other *gentilicium*. As a result, it is not excluded that the piece was produced in the western-Pontic region, in one of the Greek cities.

An element that determined us to consider the piece as originating from Dobrogea is the image on its obverse, with the riding Dioscuri, galloping to the left. The representation of Gods presents analogies in what concerns their manner of representation with the reverse side of a pseudo-autonomous Demeter-type issue from Callatis. To compare, we described and illustrated a few pieces found on auction house offers.

Obv. Draped bust of Demeter, with a wheat ear wreath and veil, on the right, with two grain ears in front. Border of dots.

Rev. ↻ ΚΑΛ – ΛΑΤΙΑ – ΝΩΝ, with the last letters in the exergue. In center, above, Γ. Dioscuri on horseback, with stars above their heads and cloaks aflutter, riding to the right. Border of dots.

Pick 284.

2. Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Auction Numismata Wien 2011, 15.04.2011, lot 116: AE 6.92 g. **Pl. I, 2**.

3. Numismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 55, 02.07.2017, lot 423: AE 6.61 g; 22 mm. **Pl. I, 3**.

Obv. Demeter's bust, as above.

Rev. ↺ ΚΑΛΛΑΤΙ – Α; in the exergue ΝΩΝ. In center, above, Γ. Dioscuri, as above.

Pick 284 var.

4. Numismatik Lanz München, Auction 109, 27.05.2002, lot 110: AE 7.56 g. **Pl. I, 4**.

One can notice many affinities with our piece in what concerns the Dioscuri's on horseback image, the artistic manner in which the deities as well as the horses were represented. Such issues were worth 3 *assaria*. They are part of a series of

[3] FICORONI 1740; GARRUCCI 1847; MOWAT 1898; ROSTOVTSEW 1897; ROSTOVTSEW & PROU 1900; ROSTOWZEW 1905; DISSARD 1905; ENGEL 1884; SCIALLANO 1987; VIRLOUVET 1988; STILL 1995; GÜLBAY & KIREÇ 2008.

[4] www.acsearch.com: *Publios Ailios Demetrianos Keleros*.

[5] Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, Auction 115 / 25.09.2006, lot 642: AE 9.52 g. The same personage is present on a pseudo-autonomous issue of the city: Numismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 30 / 5.04.2015, lot 361 (AE 6.18 g; 22 mm).

pseudo-autonomous issues, produced for a long period of time in the Megarian city, together with Herakles-type coins/grain ears and a club, worth 2 *assaria*[6]. This is why the stylistic resemblance with the Callatian issue pleads a strong case for attributing this lead piece to the city of Callatis. Pseudo-autonomous issues related to the *tessera* we've described, can be dated back to the mid-2nd century AD, during the time of the Antoninus dynasty[7]. Despite all this, many questions remain regarding the circumstances surrounding the issue of the lead piece and the personage whose name is inscribed on it.

Although the *tessera* bears inscription in Greek, it features the name of a Roman citizen, who held an official position in Callatis. This situation is not surprising, as in the Megarian city there had been communities of Romanian citizens since the time of Trajan, merchants and craftsmen[8]. In an inscription found next to the city, Titus Turpilius Hermes dedicates the monument to Caius Iulius Proculus, president of an enclave of Romanian residents in Callatis (*conventus civium Romanorum*)[9]. On the other hand, epigraphic sources record the presence of a Roman personage, son of Secundinus, who is said to have offered Callatians help in a certain situation, for which they granted him some privileges[10]. The Callatian people also dedicated a monument to the Roman Monianios, commander of the military unit tasked with defending the city, for merits which remain unknown[11]. This inscription proves that the city was guarded by local troops until the third quarter of the 2nd century AD, when the western-Pontic littoral became a part of the Empire[12].

One can observe that, in the Megarian city, Roman citizens had amassed significant fortunes, which allowed them to make important donations for certain occasions, even if they are not often featured in inscriptions[13]. Titus Flavius L[…], son or relative of the Pontarch of Hexapolis, donated 10 000 denarii for Panegyris or other legal celebrations linked to the imperial cult, to the end of the 2nd century AD, during the time of Commodus[14].

Priest Titus Aelius Minicius [...], as well as Titus Aelius Minicius Pudens from the same family, alongside other members of an association, used their own funds to organize an activity during the time of Marcus Aurelius, which has

[6] MARIN & IONIȚĂ 2016, p. 162.

[7] Such pseudo-autonomous monetary series of a Demeter/Dioscuri type (but also featuring other representations) and Herakles type, were issued at the same time, in parallel, with the coins featuring the imperial portrait, until late, in the time of Gordian III, perhaps even until Philip the Arab's reign.

[8] *IstRom*. II, p. 304.

[9] ISM III, p. 83.

[10] ISM III 29. A. Avram considers that Secundinus' son could have been a military commander who was active in the Callatis area during the mission of propraetor Publius Vinicius in Thrace and Macedonia, according to ISM III 57 (3-2 BC).

[11] ISM III 30, where the author also places it in the historical circumstances described above.

[12] *IstRom*. II, p. 316.

[13] *IstRom*. II, p. 353.

[14] ISM III 104.

remained unknown because of the stone slab's degradation[15]. Members of this family actively intervened in the city's life by holding different positions: Titus Aelius Minicius Athanaion was *πρῶτος ποντάρχης* and Archiereus before 172 AD, and his son, Titus Aelius Minicius Moschion, was only a Pontarch[16]. Two other figures with incomplete names, Minicius Athaneon and Minucius Tryphon, were part of the collegium of those who had the passion for hunting (*phylokynegoi*), in a stele dedicated by a donor in the time of Gordian III[17].

The inscriptions that list the members of an association or *collegium* are particularly relevant for the implication of Roman citizens in the administrative and cultural-religious life of the epoch. A list of the worshipers of Herakles Farangeites (*Ripensis*) from the second half of the 2nd century AD also features some individuals with Latin names, written in their Greek versions, such as: Antonios, son of Macedon; Markos of Antonios, Markos of Leukios, Niger of Titos, Iulianos of Titos[18]. In the inscription of those with the passion for hunting, one can notice other names of Roman citizens: Publius Valerius Chares, Aemilius, son of Aemilianus, Iulius Flavius, some Aelii, names that demonstrate their active participation[19]. Through the prism of these examples, we can observe a sustained involvement of Romans in social life, in fulfilling certain tasks during the more unfavourable periods of the city, for which they received the appreciation of Callatians. In these conditions, a Roman citizen issuing a *tessera* in a Greek city does not appear as surprising.

Unfortunately, in the corpus of Callatian inscriptions there is no record of a personage by the name of Iulius Celer[20]. There is no such name on record in Dobrogea either. A Caius Iulius Celer, veteran of the V Macedonian Legion, is known to us thanks to an inscription from Oescus (today, Gigen), on the Danube's shores, in Bulgaria[21]. Two personages from Tomis appear with the *cognomen* Celer, but their *gentilicia* are different: there is a Papirius Celer on a list of Roman citizens from various cities in the south, who practiced the worship of the Thracian Horseman[22]; there is also a Quintus Allidius Celer, veteran of the I Cohort of Lusitania, who is mentioned on a tombstone[23].

At this time, we cannot tell if there is a connection between the figure on our lead piece and the settlement *vicus Celeris*. The latter was found to have existed on the territory of Histria, at Vadu, Constanța County, thanks to an inscription uncovered there[24]. The document features a grieving father's wish, who, pained by the premature passing of his daughter, Diana, asked for the grave to be taken

[15] ISM III 70.
[16] ISM III 99.
[17] ISM III 74.
[18] ISM III 72. We must mention that the author claims, unlike other sources, that the association could have belonged to a group of inhabitants from Heraclea Pontica, who lived in Callatis.
[19] ISM III 74.
[20] ISM III.
[21] ILB 56.
[22] ISM II 129.
[23] ISM II 196.
[24] ISM I 352.

care of and for certain funeral rituals to be performed at a date during Rosalia (the festival of roses), dedicated to the death cult. To this end, he leaves authorities, the mayor (*per magistros*) 75 denarii to fulfil this request, sometime during the 2nd century AD. According to another opinion, the inscription comes from Sibioara, Constanța County, so placing the settlement becomes a slightly uncertain, being attributed to the city of Tomis[25].

In another inscription found in Histria, the mayor Ulpius Ulpianus from *vicus Celeris* dedicated an altar at his expense to Emperor Marcus Aurelius, in honour of his health and for the prosperity of the settlement he led[26]. The mention of Consuls Verus Caesar (in fact, Commodus) and Quintillus allowed the monument to be precisely dated to 177 AD[27]. The discovery of the inscription at Histria offers a solid case for situating *vicus Celeris* at Vadu or in a locality in the Histrian territory. In this stage of the research, we assume it is only a coincidence in what concerns the name on the tessera and the Histrian settlement's name, but we do not deny the possibility of the Callatian magistrate's origins being linked to this settlement.

The term *ἀρχή*, as it appears on the lead piece, designates a magistracy in a general sense. Should we consult inscriptions from other Greek cities on the western-Pontic coast, we may notice that the term *ἀρχή* does not appear at all in the Histria inscriptions[28] and only in an isolated case in Callatis, on a partially-preserved marble slab[29]. The few words inscribed on the stone suggest that it is an honorific inscription from the 3rd century BC, dedicated to a benefactor who, during his time as magister, had gifted a certain amount of denarii. The initiative of the anonymous donor is similar to that of Titus Flavius L […], who had provided 10 000 denarii for celebrations dedicated to the Imperial cult towards the late 2nd century AD[30]. This general meaning of the word *ἀρχή* is also apparent in an inscription from Tomis, found on a stone altar dedicated to Apollo Agyeus, built in the time of Governor Catonius Vindex and under the magistracy (ὑπ' ἀρχῆς) of P. Flavius Theodorus[31]. The dedication was dated to a period *post* 170 AD, at the latest the beginning of Commodus' rule. It is also here, during the 2nd century AD, that a personage originally from Neapolis, Syria, is mentioned as having held the position of magister three times, aside from fulfilling other obligations, without prejudicing the city: τρὶς τελέσας ἀρχήν[32].

Magistrates, ἄρχοντες, are closely connected to the term used on the *tessera*. They are mentioned in Callatian inscriptions during the autonomous period[33], as well as the Imperial one, during the second half of the 3rd century AD[34]. The term

[25] ISM II 371.
[26] ISM I 351.
[27] *DID* II, p. 172-173.
[28] ISM I.
[29] ISM III 220.
[30] ISM III 104.
[31] ISM II 116.
[32] ISM II 188.
[33] ISM III 3.
[34] ISM III 75.

refers to dignitaries, functionaries and officials in general, also being used as such in other Greek cities[35].

As the meaning of the term ἀρχή is so uncertain, we can only make assumptions in what concerns the conditions and purpose of the lead piece's production. It is known that, ever since the 1st century AD, most administrative functions were taken on by benefactors (*evergetai*), who utilised their own funds to perform their duties[36]. Such is the case of Ariston, son of Ariston[37], of Apollonios[38] or of Iatrocles of Isagoras[39] in the 1st century AD. In the circumstances of Publius Vinicius' expedition in Thrace and Macedonia (3-2 AD), the inscriptions that record the names of some people, son of Secundinus[40] or Monianios[41], involved in the city's defence, can be dated. In the 2nd century AD, Titus Flavius L […] donated an important sum for the feasts tied to the Imperial cult[42], and Titus Aelius Minicius funded an activity which remains unknown[43]. This tradition ends in the Megarian city after the rule of Marcus Aurelius, when taking on such a position was no longer considered an honour, but rather a burden[44].

The artistic style of the lead piece, as well as resemblances with certain pseudo-autonomous issues of the Demeter-type, places it sometime during the 2nd century AD, in the time of the Antoninus dynasty. In Callatis, during this time a series of important urbanistic works were recorded. The existence of an architrave that features the name of Antoninus Pius, as well as Caesar Marcus Aurelius and Lucius Verus, alongside other fragments, suggests the construction of some large edifices[45]. The urbanistic activity seems to carry on during the time of Emperor Marcus Aurelius as well, when the road that followed the coastline and crossed the city was repaired, as recorded by several milestones from 163 AD. After the Costoboci attack on Lower Moesia settlements in 170 AD, rebuilding the cities' fortifications was one of the first measures imposed by the Emperor[46]. Consequently, the Governor of the province, Marcus Valerius Bradua, enforced an exceptional tax for the city's population, which helped collect money to fund the repairs needed by the Callatian fortifications[47]. The general reconstruction works from the entire region also determined an increased number of manifestations of the Imperial cult: altars featuring dedications to Emperors and the imperial family were built in Histria and Tomis[48], but also in the rural area, as was the initiative of

[35] ISM III, p. 90 and p. 399.

[36] *IstRom*. II, p. 316.

[37] ISM III 40-42, 44-45; GRĂMĂTICU & IONIȚĂ 2007, p. 33-35, for coins with the name of Ariston.

[38] ISM III 31.

[39] ISM III 32.

[40] ISM III 29.

[41] ISM III 30.

[42] ISM III 104.

[43] ISM III 70.

[44] *IstRom*. II, p. 317.

[45] ISM III 61 and p. 72-73.

[46] *DID* II, p. 165-166.

[47] ISM III 97-100.

[48] *DID* II, p. 149-150 (for Antoninus Pius); p. 172-173 (for Marcus Aurelius); *IstRom*. II, p. 369.

Mayor Ulpius Ulpianus from *vicus Celeris*[49]; dedications on edifices or even sculptural monuments.

An important part of the official cult was organising the Caesarea and Panegyris celebrations, feasts during which citizens would pray for the health of the Emperor and his family. Games with gladiators and beasts were organised, prizes were given, and various public works were inaugurated. The organisation of these celebrations was handed to a wealthy citizen of the community, a benefactor (*evergetes*), who could afford such an endeavour[50]. One such person was Apollonios, founder of the Gerousia. He offered Callatians sumptuous sacrifices, distributed meat and oil, held shows and banquets, and provided the necessary funds for new projects in the city[51]. Even when the people decided he should be honoured by producing bronze sculptures and honorific inscriptions that would be displayed in the most visible places, Apollonios covered the expenses, unwilling to affect public resources. Later on, in the 2nd century AD inscriptions, the merits of benefactors are not described so detailed, sometimes because of the stone's partial state of preservation. However, there are analogies of such personages at Tomis, from a later period, the first half of the 3rd century AD.

The honorific inscription dedicated to Aurelius Priscius Isidorus, who held the position of Pontarch as well as the first magistracy (ἡ πρώτη ἀρχή) irreproachably is also very relevant[52]. The latter also held the position of Archiereus, generously organizing games with gladiators and beasts for six days in a row. He was a Romanised Oriental, appreciated in other communities as well, in Flavia Neapolis and Antipatris, where he was a councillor for the heads of the two cities. Another inscription mentions yet another personage with a similar name, Aurelius Priscius Annianus, whom Kurt Regling identified with his son in the monetary corpus' introduction[53]. He was also a Pontarch, but exercised his first magistracy (ἡ πρώτη ἀρχή), as well as the role of Archiereus, in the capacity of which he held "brilliant gladiatorial and Bestiarii fights"[54]. It is known that the Archiereus was charged with overseeing the fulfilment of all tasks set by the practice of the Imperial cult within the city[55]. These inscriptions record that, in Tomis, during the Severan dynasty, one of the Archiereus' obligations was to organize these shows and fights during festivities. In Callatis, neither Apollonios nor Isagoras of Iatrokles were named Archierei. Later on, during the time of Governor M. Valerius Bradua, while the city was being reconstructed, Titus Aelius Minicius Athanaion was named Protos Pontarches and Archiereus[56]; along with his son, Titus Aelius Minicius Moschion (who was just a Pontarch), they took

[49] ISM I 351 (Marcus Aurelius).
[50] ȘTEFAN 1975, p. 171-172.
[51] ISM III 31.
[52] ISM II 96.
[53] Regling 1910, p. 73.
[54] ISM II 97.
[55] *EIAVR* I, p. 100, *sub voce*: *arhiereu*; *IstRom*. II, p. 373.
[56] ISM III 99.

on the duty of fully reconstructing seven defence towers and the walls around them, as well as repairing the front gates.

An inscription from Troesmis reveals that the Archiereus was aided by a *flamen Augusti municipalis*, *seviri Augustales* and *Sodales* to fulfil his duties[57]. The latter, the *Sodales*, were tasked with preserving the memory of deceased Emperors, officiating various rituals[58]. In one of his studies, M. Rostowzew illustrated a *tessera* which presents certain similarities to our lead piece in the way the inscription on the reverse side is represented. The obverse portrays a winged Victory raising a wreath to the right, while on the reverse, as in the case of our piece, the legend is inscribed around of a circle, with a dot in the middle: SODALES DE SUO[59] **(Pl. I, 5)**. As the inscription shows, it belongs to members of the association and was produced at their own expense. The author remarks that it could have been used for games or banquets organised by the association using its own funds, on special feasts dedicated to the Imperial cult. The similar style of the reverse side of the two lead pieces testifies to their common execution and utilisation.

The *tesserae*, described by us, was probably issued as part of these manifestations tied to celebrating the Caesarea and Panegyris feasts, which were more magnificent due to the effervescence of construction work initiated in the entire region. In this stage of research, as it is the only such piece known in Dobrogea, we are inclined to consider it an exceptional issue, prompted by certain circumstances: a remarkable donation, which would have allowed the organization of grandiose and plentiful festivities. It is possible that, during these festivities organized at the expense of Iulius Celer, those who would receive a *tessera* such as this would gain access to food distribution: meat or oil[60]. Additionally, we do not exclude the possibility that the piece was only a souvenir, a token gifted to participants in order to remind them of this event and of the figure who made the extravagance possible. We do not believe it is a common piece, issued in several repeating series, discontinued, as the equivalent of an entry ticket at the city's theatre[61], as in this case more such pieces should have been found, with the name of different magistrates.

The choice to portray the Dioscuri on the obverse of the lead piece is not an accident. It is not necessarily linked to the cult of the Dioscuri, since not many traces of these deities' worship have been preserved in the Megarian city, with the exception of coins. The only testimony is the discovery of an incomplete stone relief from the 2nd century AD, which features the bust of one of the Dioscuri wearing a bonnet on his head, to the right, followed by his horse[62]. The image on the *tessera* represents the reverse side of a pseudo-autonomous three-*assaria* coin from Callatis, on which these deities appear repetitively and monotonously, walking to the right. Unlike the coin, the Dioscuri are portrayed in the same

[57] ISM V 151, 194.
[58] DAREMBERG & SAGLIO 1873, p. 1371-1372, *sub voce: sodales augustales*.
[59] ROSTOWZEW 1905, p. 67, no. 880-882, pl. II, 11.
[60] ISM III 31, 32.
[61] ISM III 3, mentions the existence of a theatre in the city; PIPPIDI 1966, p. 232.
[62] SAUCIUC-SĂVEANU 1941-1944, p. 278, fig. 15, 8; BORDENACHE 1969, no. 71.

stylistic manner, but heading in the other direction, to the left, as in the mirror. This aspect is important as it is a distinctive mark of the lead piece, ensuring it could not be mistaken for a coin.

The *tessera*'s similar artistic style to that of such pieces urged us to consider whether the lead did not have monetary value. In a study from 1884, a *tessera* bearing the inscription ΤΡΙΩΒΟ[λον] was described[63]. The author states it could have been a conventional coin, but with limited circulation, valid only within temples. Consequently, it had a fictive value, imposed in a limited setting, like one of our modern tokens.

Another case is that of a *tessera* uncovered at Durostorum[64]. The lead piece, weighing 25 g and 44 mm in diameter, had a representation only on one side, portraying an image from the sestertii of Emperor Trajan. It bears no inscription, but the image used allowed it to be dated to 105 AD, before the second Dacian war. It was likely produced as an element of Imperial propaganda for the *Legio XI Claudia* that had been brought in Durostorum.

Our lead appears to be a *tessera* issued in Callatis on the occasion of celebrations dedicated to the Emperor, organized by Iulius Celer at his own expense. The latter held the position of Archiereus, and in this capacity he organized the preparation of these games, which sometimes lasted six days in a row[65]. Through analogies with Callatian pseudo-autonomous issues as well as other inscriptions found in Tomis, Iulius Celer would have fulfilled this magistracy (ἀρχή) sometime towards the mid-2nd century AD.

BIBLIOGRAPHY

Abreviations

DID II – R. Vulpe & I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968.

EAIVR – Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României (coord.științ. C. Preda), vol. I, București, 1994.

ILB – B. Gerov, *Inscriptiones latinae in Bulgaria repertae*, Serdica, 1989.

ISM I – D. M. Pippidi, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*. Vol. I. *Histria și împrejurimile*, București, 1983.

ISM II – I. Stoian, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*. Vol. II. *Tomis și teritoriul său*, Bucharest, 1987.

ISM III – A. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure. III, Callatis et son territoire*, Bucharest, 1999.

IstRom. II – *Istoria Românilor*, Bucharest, 2010.

Authors

BAILLY 1897 – M. A. Bailly, *Dictionnaire grec – français*, Paris, 1897.

BORDENACHE 1969 – G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di antichita di Bucarest*, Bucarest, 1969.

[63] ENGEL 1884, p. 10, no. 64.

[64] CULICĂ 1972, p. 651-652.

[65] ISM II 96.

CULICĂ 1972 – V. Culică, *Un relief de plumb privitor la luptele împăratului Traian pentru cucerirea Daciei*, SCIV 23 (1972), 4, p. 651-657.

DAREMBERG & SAGLIO 1873 – Ch. Daremberg & Edm. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, tome IV, Paris, 1873.

DAREMBERG & SAGLIO 1892 – Ch. Daremberg & Edm. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, tome V, Paris, 1892.

DISSARD 1905 – P. Dissard, *Collection Récamier. Catalogue des plombs antiques (sceaux, tesseres, monnaies et objets divers)*, Paris/London, 1905.

ENGEL 1884 – A. Engel, *Choix de tessères grecques en plomb tirées des collections athéniennes*, BCH 8 (1884), p. 1-21.

FICORONI 1740 – F. de Ficoroni, *I piombi antichi*, Roma, 1740.

GARRUCCI 1847 – R. Garrucci, *I piombi antichi raccolti dall'eminentissimo principe Il cardinale Lodovico Altieri*, Rome, 1847.

GRAMATICU & IONIȚA 2007 – S. Gramaticu & V. Ioniță, *Monnaies de bronze inédites de Callatis du Ier siècle av. J.-C. et du Ier siècle ap. J.-C.*, NC 2007, p. 33-45.

GÜLBAY & KIREÇ 2008 – O. Gülbay & H. Kireç, *Efes Kursun Tesseraelari (Ephesian Lead Tesserae)*, Izmir, 2008.

MARIN & IONIȚĂ 2016 – S. Marin & V. Ioniță, *Pseudo-autonomous coins minted at Callatis*, Dacia NS 40 (2016), p. 147-171.

MOWAT 1898 – R. Mowat, *Contremarques sur des tessères romaines de bronze et de plomb. Les spintriennes*, Rivista Italiana di Numismatica (Milan) 11 (1898), p. 21-42.

REGLING 1910 – K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1910.

ROSTOVTSEW 1897 – M. Rostovtsew, *Étude sur les plombs antiques*, RN 4 (1897), 1, p. 462-493.

ROSTOVTSEW & PROU 1900 – M. Rostovtsew & Maurice Prou, *Catalogue des plombs de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1900.

ROSTOWZEW 1905 – M. Rostowzew, *Römische Bleitesserae, Ein Beitrag zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit*, Leipzig, 1905.

SAUCIUC-SĂVEANU 1941-1944 – T. Sauciuc-Săveanu, *Callatis. VIIIe rapport préliminaire. Fouilles et recherches des années 1937-1940*, Dacia 9-10 (1941-1944), p. 243-347.

SCIALLANO 1987 – M. Sciallano, *Une collection des plombs romains trouvés à Fos-sur-Mer*, Archaeonautica 7 (1987), p. 193-201.

STILL 1995 – M. Ch. W. Still, *Roman Lead Sealings*, London, 1995.

ȘTEFAN 1975 – A. Ștefan, *Callatis à l'époque du Haut-Empire à la lumière des documents épigraphiques*, Dacia 19 (1975), p. 161-172.

VIRLOUVET 1988 – C. Virlouvet, *Plombs romains monétiformes et tessères frumentaires. À propos d'une confusion*, RN 6 (1988), 30, p. 120-148.

Pl. I - A lead *tessera* from Callatis (1, magnified 2:1); pseudo-autonomous coins from Callatis of the Demeter type (2-4); a *tessera* discovered at Durostorum from 105 AD. (5); a *tessera* of the *Sodales* college (6, magnified 2:1).

UN GRUP MONETAR DIN VREMEA LUI CONSTANTIUS II (337-361) DESCOPERIT ÎN ZONA SUBURBANĂ A TOMISULUI

Dan VASILESCU[*]

Cuvinte-cheie: *Constanța, grup monetar, Constantius II, context arheologic.*
Keywords: *Constanța, monetary group, Constantius II, archaeological context.*

Rezumat: *Descoperirea a fost prilejuită de construirea unui imobil într-o zonă cu potențial arheologic reperat, în cartierul Km 5 al municipiului Constanța. Cercetarea arheologică, desfășurată în prima parte a anului 2018, a relevat existența unor vestigii din epocile elenistică (secolele IV-III a. Chr.) și romană timpurie (secolele II-III p. Chr.). Perioada romană târzie (secolul al IV-lea p. Chr.) este slab reprezentată și doar prin obiecte de metal. Grupul monetar este alcătuit din 22 de piese din metal comun (billon), încadrate în intervalul 351-361. Acesta provine din umplutura superioară a unui șanț funcțional în secolele II-III și constituie un* terminus ante quem *pentru dezafectarea lui. Monedele nu se aflau grupat, ci împrăștiate pe o suprafață de cca. 2,50 m², fiind recuperate de la adâncimi cuprinse între -0,45 și -1,05 m. Grupul prezintă o structură care asociază trei valori nominale: AE2 redus (trei exemplare) și AE3 (14 exemplare) specifice tipului FEL TEMP REPARATIO (călăreț căzut), respectiv AE3 redus (cinci exemplare), de tip SPES REIPVBLICE. Monedele au fost bătute în atelierele de la Aquileia, Siscia (câte un exemplar fiecare), Sirmium, Nicomedia, Cyzicus (cu două exemplare fiecare), Heraclea (cu trei exemplare) și Constantinopolis (opt exemplare). Descoperirea constituie cel mai probabil un „depozit" de circulație și oferă o imagine relevantă asupra numerarului mărunt care circula în provincia Scythia la sfârșitul domniei lui Constantius II.*

Abstract: *The discovery was occasioned by the construction of a building in Km 5 area of Constanța, an urban archaeological zone. The archaeological research, carried out in the first half of 2018, revealed the existence of remains from Hellenistic (4th-3rd century BC) and Early Roman (2nd-3rd century AD) periods. The Late Roman period (4th century*

[*] Dan VASILESCU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Piața Ovidiu, nr. 12, Constanța, cod 900745; e-mail: vasilescu.n.dan@gmail.com.

AD) is poorly represented and only by metal objects. The monetary group consists of 22 bronze pieces (billon), dated in the period of 351-361 AD. It comes from the top filling of a ditch that functioned during the 2nd and 3rd centuries AD and it gives a terminus ante quem *for its disuse. The coins were not found together, but scattered over an area of around 2.50 square metres, being recovered from depths between -0.45 and -1.05 metres. The group is composed of three conventional denominations: AE2 reduced (three coins) and AE3 (14 coins) of FEL TEMP REPARATIO (FH) type and AE3 reduced (five coins) of SPES REIPVBLICE type. The coins were struck at the mints of Aquileia, Siscia (with one piece each), Sirmium, Nicomedia, Cyzicus (with two pieces each), Heraclea (with three pieces) and Constantinople (eight pieces). The discovery is most likely a currency „hoard" and provides a relevant picture of the small change used in Scythia province at the end of Constantius II's reign.*

În ultimii cinci ani, cercetările arheologice preventive din municipiul Constanța s-au înscris pe un trend ascendent. Majoritatea s-au desfășurat în aria funerară a orașului antic Tomis, însă o parte au vizat și nuclee de locuire din apropierea acestuia, mai puțin cercetate. Un astfel de nucleu este așezarea romană suprapusă de actualele cartiere Km 5 și Viile Noi, identificată prin cod RAN 60428.39. Aceasta a fost semnalată anterior prin descoperiri ceramice, epigrafice, sculpturale și numismatice[1]. De altfel, există câteva fotografii aeriene germane din Al Doilea Război Mondial care surprind părți din așezare, evidențiate sub forma unor anomalii deschise la culoare.

În urma cercetării arheologice preventive efectuate în anul 2018 pe terenul situat în Str. Mesteacănului, nr. 4, cartier Km 5 (**Pl. I/1**), a fost descoperit un grup monetar[2], care face obiectul acestui studiu[3]. Cercetările au relevat existența unor vestigii din epocile elenistică (sec. IV-III a. Chr.) și romană timpurie (sec. II-III p. Chr.). Locuirea în zonă pare să fi fost mai intensă în prima jumătate a secolului III p. Chr., până la domnia lui Gordian III (238-244). A urmat apoi un hiatus de peste 50 de ani, timp în care complexele identificate (construcții cu fundație de piatră, șanțuri, gropi etc.) au fost astupate total sau parțial. Perioada romană târzie (sec. IV p. Chr.) este slab reprezentată și doar prin obiecte de metal.

Grupul monetar este alcătuit din 22 de piese din metal comun (billon), încadrate în intervalul 351-361. Majoritatea se păstrează într-o stare de conservare bună și toate sunt patinate asemănător, lipsite de urme serioase de coroziune. Grupul provine din umplutura superioară a unui șanț funcțional în sec. II-III

[1] COVACEF 1970, p. 231-233; BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1994, p. 161-166; BĂRBULESCU 2001, p. 58-59; ISVORANU 2012, p. 19-72.

[2] Prin „grup monetar" ne referim la situația în care două sau mai multe monede sunt descoperite în același context arheologic, dar împrăștiate pe o suprafață restrânsă sau relativ restrânsă, fiind extrase chiar și de la adâncimi diferite, fără a exista indicii ale depozitării lor într-un recipient de orice natură. Recunoașterea acestor grupuri monetare în săpătura arheologică nu este întotdeauna facilă, însă se recomandă semnalarea celor identificate (BUTCHER 2013, p. 4). Există și cazuri în care percepția inițială de grup monetar a fost ulterior respinsă (cf. PÎSLARU 2009, p. 119-125).

[3] Aducem și cu această ocazie mulțumiri colegilor Constantin Băjenaru și Radu Petcu pentru amabilitatea de a ne oferi spre publicare lotul monetar.

(complexul C 10) și constituie un *terminus ante quem* pentru dezafectarea lui[4]. Monedele nu se aflau grupat, ci împrăștiate pe o suprafață de aproximativ 2,50 m^2, printre resturi de țigle, olane și fragmente ceramice romane timpurii, fiind extrase de la adâncimi cuprinse între -0,45 și -1,05 m față de nivelul actual (**Pl. I/2**)[5]. Având în vedere faptul că majoritatea au fost găsite în poziție orizontală și adâncimile sunt în ordine descrescătoare dinspre est spre vest (pe direcția șanțului), acestea ar fi putut fi pierdute într-o adâncitură a șanțului, umplută ulterior cu pământ și resturi menajere. Nu excludem însă posibilitatea ca piesele să se fi aflat în poziție secundară, fiind aduse de undeva din apropiere și aruncate împreună cu resturile amintite.

Apariția grupului monetar într-o zonă lipsită deocamdată de urme concrete de locuire din perioada căreia îi aparține (ceramică, clădiri, șanțuri etc.), s-ar putea explica prin faptul că ne aflăm în perimetrul așezării romane timpurii, abandonată la acea vreme. Nucleul de locuire din secolul al IV-lea p. Chr. s-ar putea localiza în apropiere, în cartierul vecin, Viile Noi, de unde provin mai multe monede romane târzii[6].

Grupul prezintă o structură care asociază trei valori nominale: AE2 redus (trei exemplare), AE3 (14 exemplare) și AE3 redus (cinci exemplare). Acestea corespund cu trei perioade distincte în evoluția sistemului monetar roman: 348-354, 354-358 și 358-361. Din primele două sunt atestate emisiuni de tip FEL TEMP REPARATIO (FH/călăreț căzut), iar din ultima piese de tip SPES REIPVBLICE (împărat cu glob și lance). 19 monede au atelierul precizat, iar două provin sigur din Propontida (**Pl. II**; **tabelul 1**). Repartiția pe emitenți reflectă imaginea general valabilă la nivel de imperiu, cu o preponderență a emisiunilor lui Constantius II (14 exemplare), urmat de *Caesares* Iulian (șase exemplare) și Constantius Gallus (două exemplare).

Perioada 348-354 se caracterizează printr-un efort susținut al statului roman de a menține nominalele de billon introduse în urma reformei din anul 348. Măsurile au urmărit scăderea treptată a etalonului de greutate, în paralel cu modificarea conținutului de argint din compoziție. Semnalarea acestora s-a realizat prin introducerea unor simboluri pe monede[7]. Cele mai timpurii emisiuni din grupul monetar descoperit la Constanța sunt de modul AE2 (*maiorina*) și aparțin seriei Δ, simbol prezent pe avers, în spatele bustului, care marca reducerea ponderală din anul 352 (de la cca. 4,70 g la 4,34 g = 1/72 livră)[8]. Dintre acestea, una a fost emisă de Constantius II la Constantinopolis, iar celelalte două poartă efigia lui Constantius Gallus Caesar și provin de la Sirmium, respectiv

[4] În colmatarea unui perete al șanțului a fost găsită o monedă de la Septimius Severus, bătută la Marcianopolis, în anii (?)207-210, care oferă un *terminus post quem* pentru dezafectare.

[5] Distribuția pe adâncimi a monedelor este următoarea: -0,45 m (cat. nr. 3); -0,55 m (nr. 4); -0,55-0,60 m (nr. 1, 10, 15); -0,60 m (nr. 11, 13); -0,65 m (nr. 17); -0,70 m (nr. 18, 19); -0,75 m (nr. 2, 6, 7, 8, 14, 20, 21); -0,80 m (nr. 9); -0,85 m (nr. 12, 16); -0,95 m (nr. 22); -1,05 m (nr. 5).

[6] Vezi *supra*, n. 1.

[7] KENT 1981, p. 64; DEPEYROT 1992, p. 63-65; HARL 1996, p. 167-170.

[8] KENT 1981, p. 37.

Heraclea. Precum în numeroase cazuri, piesa de la Heraclea a fost bătută pe o pastilă mai mică decât ștanțele.

Tabelul 1 – Repartiția monedelor din grup pe perioade și ateliere.

Perioada	AQ	SIS	SIRM	HER	CON	NIC	CYZ	Total
348-354			1	1	1			3
354-358	1	1	1	2	5	1	1	12
358-361					2	1	1	4
Total	1	1	2	3	8	2	2	**19**
%	5,26	5,26	10,52	15,78	42,10	10,52	10,52	

Majoritatea monedelor din grup se încadrează în intervalul 354-358, perioadă în care unicul nominal de billon emis în cantități considerabile este AE3, tip FEL TEMP REPARATIO (FH). Acesta a înlocuit piesele de modul AE2 către sfârșitul anului 353 sau la începutul celui următor[9], pornind cu o greutate de cca. 2,50 g (1/120 livră), pentru a ajunge la doar 2,26 g (1/137 livră) după introducerea simbolului M[10], probabil în 356[11]. Lotul nostru prezintă exemplare din ambele serii, șase din prima fază și șapte cu M în câmp-stânga pe revers. Pentru o singură monedă (**cat. 17**) nu s-a putut stabili cărei serii îi aparține. În ceea ce privește situația pe emitenți, nouă piese au fost atribuite lui Constantius II, însă și Iulian, în calitate de Caesar, este bine reprezentat, cu cinci exemplare, toate din seria cu M. Repartiția pe ateliere ne arată o preponderență a atelierelor din Propontida (10 exemplare), urmate de cele balcanice (două exemplare) și italice (un exemplar), o situație firească pentru provincia Scythia. Trei monede datate în această perioadă prezintă singurele variante neînregistrate în cataloagele de specialitate din grup. Prima atestă asocierea dintre efigia lui Constantius II cu varianta FH3 a tipului FEL TEMP REPARATIO, simbolul •M• și seria cu stea în exergă de la Constantinopolis (**cat. 10**), asociere consemnată anterior doar pentru Iulian Caesar (RIC, VIII, nr. 145A). A doua piesă a fost bătută la Nicomedia pentru Iulian Caesar și prezintă un mic detaliu la modul de reprezentare al călărețului, care are capul gol și nu acoperit cu bonetă, precum apare în descrierea din RIC, VIII (**cat. 14**)[12]. Ultima piesă, emisă tot în numele lui Iulian Caesar, provine de la Cyzicus,

[9] Cf. KENT 1981, p. 346. Se pare că reforma nu a fost aplicată în același timp și a existat un decalaj între ateliere (SALAMA & HOLLARD 2007-2008, p. 197-200).

[10] DEPEYROT 1992, p. 66.

[11] KENT 1981, p. 37. Pentru anul 357, cf. POENARU BORDEA 1986, p. 477.

[12] Particularitatea a fost recent semnalată și într-un lot monetar provenit din Dobrogea, unde se subliniază faptul că noua variantă apare mult mai frecvent în descoperiri decât cea înregistrată anterior (VASILESCU, CUSTUREA & TALMAȚCHI 2015-2016, p. 220).

aparține seriei cu M în câmp și prezintă o altă variantă de împărțire a legendei reversului (**cat. 15**), atestată doar pentru seria anterioară (RIC, VIII, nr. 108-109).

Grupul se închide cu cinci emisiuni de tip SPES REIPVBLICE, datate în anii 358-361. Toate au fost bătute în ateliere din Propontida, patru pentru Constantius II și una în numele lui Iulian Caesar. Deși au fost considerate în majoritatea publicațiilor emisiuni de modul AE4, am preferat să le numim AE3 redus, deoarece am sesizat de-a lungul timpului că multe exemplare au fost bătute cu ștanțe de diametru corespunzător seriilor anterioare (354-358), unele având greutăți apropiate. Cert este faptul că introducerea acestor emisiuni, echivalate cu 1/144 livră, a marcat ultima reducere ponderală a monedei din metal comun din timpul lui Constantius II[13], unele exemplare remarcându-se printr-un conținut ridicat de plumb și foarte scăzut de argint (rezidual)[14].

Starea bună de conservare a pieselor din grup și gradul scăzut de uzură, permit o comparație la nivel metrologic. Din **tabelul 2** reiese faptul că media de greutate înregistrată pentru fiecare serie monetară se apropie foarte mult de valorile înregistrate în volumul VIII al seriei Roman Imperial Coinage[15]. La prima vedere, se poate afirma că standardul teoretic (raportarea la livră) nu era respectat cu strictețe. Însă diferențele nu sunt foarte mari, iar imaginea ar putea fi distorsionată și de faptul că monedele au apucat totuși să circule ceva timp înainte de a fi pierdute. În orice caz, putem presupune o abordare mai flexibilă a standardelor pentru emisiunile din billon și una mult mai strictă pentru cele din metal prețios.

Tabelul 2 – Date metrologice comparative (după KENT 1981, p. 64).

Nominal convențional	Perioada de producție	Media greutăților (grup)	Media greutăților (RIC VIII)		Standard teoretic (RIC VIII)	
			g	exemplare	g	lb.
AE2 (seria Δ)	352-354	4,26	4,34	670	4,48	1/72
AE3	353/354-356	2,45	2,48	679	2,71	1/120
AE3 (seria M)	356-358	2,28	2,26	103	2,46	1/137
AE3 redus	358-361	1,99	1,96	20	2,25	1/144

Prin structura lui, grupul se înscrie în rândul loturilor obișnuite din provincia Scythia, încheiate cu emisiuni din anii 358-364, puține la număr, în care predomină monedele datate în intervalul 354-358, cu reminiscențe ale perioadei 348-354 (**tabelul 3**). Cele mai apropiate analogii edite reprezintă depozite

[13] DEPEYROT 1992, p. 67, unde este avansat raportul de 1/156 livră.
[14] COPE 1974, p. 242-243, cu o echivalare a emisiunilor de 1/168 livră.
[15] KENT 1981, p. 64.

funerare, unul recuperat dintr-un sarcofag de la Constanța[16], iar celălalt descoperit într-un punct situat în apropierea localității Șipote (com. Deleni, jud. Constanța)[17], ambele considerate a reflecta circulația monetară la momentul depozitării.

Tabelul 3 – Structura comparativă a unor loturi monetare din Dobrogea încheiate în intervalul 358-364.

Perioada		Constanța (2018)		Constanța (1931)		Șipote (1971)	
348-354	AE2 modul mic		**3** (13,63 %)	1	**1** (7,69 %)		**1** (5,26 %)
	seria Δ	3				1	
354-358	prima serie	6	**14** (63,63 %)		**7** (53,84 %)	4	**12** (63,15 %)
	M	7		6		7	
	serie incertă	1		1		1	
358-361			**5** (22,72 %)		**5** (38,46 %)		**4** (21,05 %)
361-364							**2** (10,52 %)
Total		**22**		**13**		**19**	

În ceea ce privește repartiția pe ateliere, constatăm în toate cazurile preponderența pieselor din Propontida (80,95% - grup 2018; 60% - depozit sarcofag; 81,25% - depozit Șipote), zonă reprezentată exclusiv la nivelul perioadei 358-364. Pe de altă parte, subliniem absența emisiunilor *ante* 348[18], în contrast cu persistența în circulație a monedelor bătute pe modul AE2, chiar și la opt ani distanță după sistarea producției lor[19]. Folosirea concomitentă a nominalelor AE2 și AE3 după anul 354 este confirmată și prin fragmentul de tezaur de la Sălcioara (com. Jurilovca, jud. Tulcea), din care doar 19 piese au putut fi recuperate, dintr-un

[16] POENARU BORDEA & OCHEȘEANU 1991, p. 353-359.

[17] STAVRU 1972, p. 241-248; OCHEȘEANU 1972, p. 489-490, nr. 6. Tezaurul de la Saraiu (jud. Constanța), alcătuit din 4164 monede de bronz și considerat inițial a se încheia cu emisiuni de la Iulian Apostatul, se datează de fapt mai târziu, piesele fiind încadrate între anii 330/335 și 364/378 (MOISIL 2010, p. 427-428, cu bibliografia).

[18] Amintim aici un mic depozit funerar de la Mangalia, care prezintă în compoziție două emisiuni din anii 337-340 și una din 358-361 (POENARU BORDEA & OCHEȘEANU 1991, p. 359-360). Chiar dacă nu se regăsesc în grupurile prezentate, emisiunile AE4 din anii 336-348 nu au dispărut de pe piață, ci s-au menținut în circulație, fiind încă acceptate în secolul al V-lea (cf. POENARU BORDEA & OCHEȘEANU 1990, p. 297).

[19] Acestea mai apar sporadic în grupurile constituite în anii 364-378 (cf. VASILESCU 2018, p. 63-77).

total de peste 1000[20]. Toate aceste descoperiri par a susține noua interpretare a legii din *Codex Theodosianus* (*CTh* IX, 23, 1), document datat în anul 356, nu în 354, cum se considera anterior. Legea nu a fost emisă pentru a impune un monopol al emisiunilor AE3 în tot imperiul (demonetizarea AE2), ci se referea la o situație particulară din Gallia[21].

După dimensiuni, structură și circumstanțele descoperirii, putem conclude că lotul monetar descoperit în anul 2018 s-ar înscrie în categoria „depozitelor" de circulație de mică valoare și oferă o imagine relevantă asupra numerarului mărunt care circula în provincia Scythia la sfârșitul domniei lui Constantius II (337-361)[22]. Pierderea lui s-a produs cândva între anii 358 și 364, în condiții necunoscute. Absența emisiunilor de la Iulian în calitate de Augustus sugerează un *terminus* anterior reformei întreprinse de acesta în anul 362[23]. Numărul scăzut al descoperirilor cunoscute din această perioadă a determinat introducerea cât mai rapidă în circuitul științific a grupului monetar de la Constanța.

CATALOG

La identificarea monedelor au fost folosite următoarele referințe: LRBC II – CARSON & KENT 1965; RIC VIII – KENT 1981. În cazul simbolurilor de pe revers, citirea se va efectua după cum urmează: **S / – // SMHΔ** = S în câmp-stânga / fără simbol în câmp-dreapta // exerga; **•S• A // [?](SIRM)** = •S• supra A poziționate deasupra liniei // exerga. Toate piesele se păstrează în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța (MINAC).

348-354

Sirmium

Constantius Gallus Caesar
1. AE2 (redus); 6h; 3,96 g; 21,4 x 19 mm; MINAC, inv. 83856; **Pl. III/1**.
Av: **D N CONSTANTIV[s ivn n](OB C)** **Δ** în spatele bustului
Rv: **FEL TEMP RE – [paratio]** (FH3) **•S• A // [?](SIRM)**
Catalog: LRBC, II, p. 76, nr. 1602; RIC, VIII, p. 387, nr. 45.
Observații: imprimată incomplet.

Heraclea

Constantius Gallus Caesar
2. AE2 (redus); 5h; 4,44 g; 20,2 x 18 mm; MINAC, inv. 83861; **Pl. III/2**.
Av: **(D N CO)[ns](TAN) – TIVS NOB C** **Δ** în spatele bustului
Rv: **FEL [temp re – paratio]** (FH3) **S / – // SMHΔ**

[20] POENARU BORDEA & DICU 2000, p. 423-425. Pentru descoperiri similare din imperiu, vezi KENT 1981, p. 87-88, Tabelele 8 și 9.

[21] DELMAIRE 2003, p. 163-174, cu bibliografia. Pentru confirmarea observațiilor lui R. Delmaire, vezi PILON 2016, p. 274-275.

[22] Pentru estimări ale ratei de schimb între *solidus* și monedele din metal comun specifice perioadei în care se încadrează grupul, vezi DEPEYROT 1992, p. 70-73.

[23] HARL 1996, p. 171.

Catalog: LRBC, II, p. 83, nr. 1899; RIC, VIII, p. 436, nr. 89.
Observații: pastila mai mică decât ștanțele.

Constantinopolis

Constantius II
3. AE2 (redus); 12h; 4,38 g; 21 x 19,4 mm; MINAC, inv. 83855; **Pl. III/3**.
Av: **D N CONSTAN – (TIVS) P F AVG** **Δ** în spatele bustului
Rv: **[f](EL) TEMP RE – PARAT(IO)** (FH4) **Γ• / – // [cons...]**
Catalog: cf. LRBC, II, p. 86, nr. 2030; cf. RIC, VIII, p. 457, nr. 109.
Observații: imprimată incomplet.

354-358

Aquileia

Constantius II
4. AE3; 7h; 2,73 g; 20,3 x 19 mm; MINAC, inv. 83853; **Pl. III/4**.
Av: **D N CONSTAN – [tivs p f] AVG**
Rv: **FEL TEMP ׀ REP(A)[ratio]** (FH3) **II / – // AQP**
Catalog: LRBC, II, p. 66, nr. 932; RIC, VIII, p. 334, nr. 208 sau p. 335, nr. 212.
Observații: imprimată incomplet.

Siscia

Constantius II
5. AE3; 12h; 2,34 g; 19 x 18 mm; MINAC, inv. 83874; **Pl. III/5**.
Av: **D N CONSTAN – TIVS P F AVG**
Rv: **(FE)L TEMP ׀ REPARATIO** (FH3) **Δ(S)IS**
Catalog: LRBC, II, p. 71, nr. 1222 sau 1228; RIC, VIII, p. 375, nr. 352 sau p. 377, nr. 361.

Sirmium

Constantius II
6. AE3; 6h; 2,21 g; 20 x 17,4 mm; MINAC, inv. 83864; **Pl. III/6**.
Av: **D N CONSTAN – [tivs p f avg]**
Rv: **FEL TEMP ׀ [reparatio]** (FH3) **ASIR(M)** sau **ASIR(M)[•]**
Catalog: LRBC, II, p. 76, nr. 1603 sau 1605; cf. RIC, VIII, p. 388, nr. 48, 52 sau p. 389, nr. 69.
Observații: are aversul și reversul descentrat; imprimată incomplet.

Heraclea

Constantius II
7. AE3; 11h; 2,54 g; 15,8 x 15 mm; MINAC, inv. 83865; **Pl. III/7**.
Av: **D N CONSTAN – [tivs p f avg]**
Rv: **[fel temp] ׀ (REPA)RATIO** (FH3) **(S)MHA**
Catalog: LRBC, II, p. 83, nr. 1900; RIC, VIII, p. 436, nr. 90.
Observații: pastila mai mică decât ștanțele.

Iulian Caesar
8. AE3; 5h; 2,06 g; 16 x 15 mm; MINAC, inv. 83868; **Pl. III/8**.
Av: **[d n cl ivlianvs nob ca](ES)** sau **[d n cl ivlianv – s nob ca](ES)**
Rv: **[f]EL (T)[em]P ׀ REPARA(TI)[o]** (FH3) **M / – // [s](MH)[?]**
Catalog: LRBC, II, p. 83, nr. 1903 sau 1904; RIC, VIII, p. 437, nr. 94 sau 95.
Observații: lipsă un fragment (rupt).

Constantinopolis

Constantius II
9. AE3; 12h; 2,30 g; 18,8 x 16,2 mm; MINAC, inv. 83872; **Pl. III/9**.
Av: **D N CONSTAN – TIVS P F (AVG)**
Rv: **[fel] TEMP RE – PARATIO** (FH3) **• / – / [c](ON)[s][?]**
Catalog: LRBC, II, p. 87, nr. 2043; RIC, VIII, p. 458, nr. 121.
Observații: imprimată incomplet.

10. AE3; 6h; 1,90 g; 16,5 x 15 mm; MINAC, inv. 83857; **Pl. III/10**.
Av: **[d n co](NSTAN – TI)[vs] P F AVG**
Rv: **[fel temp re – p]ARATIO** (FH3) **(•)M• / – // [c]ONSΘ✱**
Catalog: LRBC, II, –; cf. RIC, VIII, p. 460, nr. 144, dar varianta FH4.
Observații: flan fisurat.

11. AE3; 12h; 2,62 g; 18 x 17 mm; MINAC, inv. 83854; **Pl. III/11**.
Av: **D N CONSTAN – [tivs] P F AVG**
Rv: **FEL TEMP (RE) – PARATIO** (FH3) **•M• / – // (C)ONS[...]**
Catalog: cf. LRBC, II, p. 87, nr. 2049; cf. RIC, VIII, p. 460, nr. 137, tip general.
Observații: imprimată incomplet.

Iulian Caesar
12. AE3; 4h; 1,68 g; 15 mm; MINAC, inv. 83871; **Pl. III/12**.
Av: **D N CL IVL[ianvs nob Caes]**
Rv: **FEL TEMP R – EPA[ratio]** (FH4) **•M• / – // (C)[ons...]**
Catalog: cf. LRBC, II, p. 87, nr. 2052; cf. RIC, VIII, p. 460, nr. 140, tip general.
Observații: pastila mai mică decât ștanțele; are reversul descentrat.

13. AE3; 12h; 2,58 g; 17 x 15,8 mm; MINAC, inv. 83866; **Pl. III/13**.
Av: **D N CL IVLIANVS NOB (CAES)**
Rv: **[f]EL TEMP RE – PARA(T)[io]** (FH3/4) **•M• / – // [cons...]**
Catalog: cf. LRBC, II, p. 87, nr. 2051, tip general; cf. RIC, VIII, p. 460, nr. 138, tip general.

Nicomedia

Iulian Caesar
14*. AE3; 12h; 2,59 g; 16,5 x 16 mm; MINAC, inv. 83867; **Pl. III/14**.

* Atelier identificat după legenda aversului, în asociere cu varianta de împărțire a legendei reversului și simbol.

Av: **[d n] (IV)LIANVS ׀ NOB CAE(SA)[r]**
Rv: **[f](EL) TEMP RE – PARATI(O)** (FH3) **M / – // [smn...]**
Catalog: cf. LRBC, II, p. 92, nr. 2314; cf. RIC, VIII, p. 482, nr. 111.
Particularități stilistice: călărețul are capul gol.

Cyzicus

Iulian Caesar
15. AE3; 6h; 2,57 g; 18 x 17 mm; MINAC, inv. 83858; **Pl. III/15**.
Av: **D N FL CL I(V)[li] – ANVS NO(B) CS**
Rv: **FEL T(EM)[p r] – EPARATIO** (FH3) **•M• / – // [sm]KΔ**
Catalog: cf. LRBC, II, p. 97, nr. 2503, dar cu altă variantă de împărțire a legendei reversului (**P ׀ R**); cf. RIC, VIII, p. 499, nr. 116, dar cu altă variantă de împărțire a legendei reversului (**P ׀ R**).
Observații: imprimată incomplet.

Heraclea / Cyzicus

Constantius II
16[**]. AE3; 12h; 2,59 g; 16,5 x 15,6 mm; MINAC, inv. 83870; **Pl. III/16**.
Av: **(D N) CONSTAN – TIVS P F AVG**
Rv: **FEL TEMP ׀ REPARATIO** (FH3) exerga ștearsă în urma baterii
Catalog: cf. LRBC, II, p. 83, nr. 1900 sau p. 96, nr. 2496; cf. RIC, VIII, p. 436, nr. 90 sau p. 498, nr. 104.
Observații: imprimată incomplet.

Propontida ?

Constantius II
17[***]. AE3; 6h; 2,17 g; 15,5 x 14,6 mm; MINAC, inv. 83862; **Pl. III/17**.
Av: **[d n constan – ti](VS P F AVG)**
Rv: **[fel temp ׀ r]EPARA(TIO)** (FH3) exerga în afara flanului
Observații: pastila mai mică decât ștanțele.

358-361

Constantinopolis

Constantius II
18. AE3 (redus); 5h; 2,16 g; 14,8 mm; MINAC, inv. 83863; **Pl. IV/18**.
Av: **D N CONSTAN – TIVS P F AVG**
Rv: **SPES RE(I – PVBLICE)** **(C)[on](S)(A/Δ/H)(⸙)**
Catalog: LRBC, II, p. 87, nr. 2053; cf. RIC, VIII, p. 461, nr. 151, unde, dintre cele trei variante posibile, doar officina **Δ** apare atestată.
Observații: imprimată incomplet.

[**] Având în vedere faptul că încadrarea scenei reversului indică o variantă de exergă scurtă (patru litere), călărețul poartă bonetă pe cap, iar bustul este specific zonei Propontida, opțiunile se restrâng la cele două ateliere. Nicomedia este exclusă, deoarece emisiunile de aici prezintă o altă variantă de împărțire a legendei reversului (**E – P**).
[***] Bustul pare a fi specific atelierelor din Propontida.

Iulian Caesar
19. AE3 (redus); 12h; 2,27 g; 16,6 x 15 mm; MINAC, inv. 83859; **Pl. IV/19**.
Av: **D N CL IVLIANVS (N)[ob Caes]**
Rv: **SPES REI – PVBLICE** **[c](ONS)[?](⸙)**
Catalog: LRBC, II, p. 87, nr. 2054; RIC, VIII, p. 461, nr. 152.
Observații: imprimată incomplet.

Nicomedia

Constantius II
20. AE3 (redus); 12h; 1,78 g; 16 x 15 mm; MINAC, inv. 83869; **Pl. IV/20**.
Av: **[d] (N CONSTAN) – [tiv](S P F AVG)**
Rv: **[spes] REI – PVBLICE** **(SMNS)**
Catalog: LRBC, II, p. 92, nr. 2315; RIC, VIII, p. 482, nr. 112.

Cyzicus

Constantius II
21. AE3 (redus); 6h; 2,05 g; 17 x 16,5 mm; MINAC, inv. 83860; **Pl. IV/21**.
Av: **(D N) CONSTAN – TIVS P F AVG**
Rv: **[s](PES REI) – [p]VBLICE** **SMKA**
Catalog: LRBC, II, p. 97, nr. 2504; RIC, VIII, p. 499, nr. 117.
Observații: are reversul descentrat.

Heraclea / Nicomedia / Cyzicus

Constantius II
22. AE3 (redus); 6h; 1,71 g; 15,6 mm; MINAC, inv. 83873; **Pl. IV/22**.
Av: **(D N CONSTA)[n] – TIVS P F AVG**
Rv: **SPES REI – PVBLICE** **(SM)(?)(A?)**
Catalog: LRBC, II, p. 83, nr. 1905 sau p. 92, nr. 2315 sau p. 97, nr. 2504; RIC, VIII, p. 437, nr. 98 sau p. 482, nr. 112 sau p. 499, nr. 117.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri
CN - Cercetări numismatice, București.
Oltenia - Oltenia. Studii și comunicări. Arheologie-Istorie, Craiova.
RBNS - Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie, Bruxelles.
RN - Revue Numismatique, Paris.
SCN - Studii și Cercetări de Numismatică, București.
TM - Trésors Monétaires, Paris.

Autori
BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanța, 2001.
BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1994 – M. Bărbulescu & A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Tomis și împrejurimi*, Pontica 27 (1994), p. 157-171.

BUTCHER 2013 – K. Butcher, *Coins and Hoards*, în: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma*, III, Los Altos, 2013, p. 1-92.

CARSON & KENT 1965 – R. A. G. Carson & J. P. C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage, Part II, Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire A.D. 346-498*, London, 1965.

COPE 1974 – L. H. Cope, *The metallurgical development of the Roman Imperial coinage during the first five centuries A.D.*, teză de doctorat, Liverpool, 1974.

COVACEF 1970 – Z. Covacef, *Monumente sculpturale inedite din Muzeul de Arheologie Constanța*, Pontica 3 (1970), p. 223-236.

DELMAIRE 2003 – R. Delmaire, *Aspects normatifs de la politique monétaire du Bas-Empire: une nouvelle lecture de CTh IX, 23, 1*, RN 159 (2003), p. 163-174.

DEPEYROT 1992 – G. Depeyrot, *Le système monétaire de Dioclétien à la fin de l'empire romain*, RBNS 138 (1992), p. 33-106.

HARL 1996 – K. W. Harl, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Baltimore & London, 1996.

ISVORANU 2012 – Th. Isvoranu, *Monede descoperite la Constanța în cartierul Viile Noi*, SCN s.n. 3 (2012), p. 19-72.

KENT 1981 – J. P. C. Kent, *The Roman Imperial Coinage, volume VIII, The family of Constantine I A.D. 337-364*, London, 1981.

MOISIL 2010 – D. Moisil, *Descoperiri monetare antice din România, Republica Moldova și din zona Balcanilor (II)*, CN 16 (2010), p. 415-430.

OCHEȘEANU 1972 – R. Ocheșeanu, *Monede rare și inedite din colecțiile Muzeului de Arheologie Constanța*, Pontica 5 (1972), p. 485-495.

PILON 2016 – F. Pilon, *Les imitations du milieu du IVe siècle: production, diffusion, interprétation*, în: J. Chameroy, P.-M. Guihard (éds.), *Produire et recycler la monnaie au Bas-Empire. 1ères Recontres internationales de numismatique (15-16 mai 2014, Mainz)*, Mainz, 2016, p. 265-277.

POENARU BORDEA 1986 – Gh. Poenaru Bordea, recenzie la P. Bastien, *Le monnayage de l'atelier de Lyon. De la mort de Constantin à la mort de Julien (337 – 363)*, BSNR 131-133 (1986), p. 474-478.

POENARU BORDEA & DICU 2000 – Gh. Poenaru Bordea & P. I. Dicu, *Informații suplimentare privind descoperirile monetare romane și bizantine de la Sălcioara și Enisala*, în: *Istro-Pontica. Muzeul Tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000. Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate: 1955-2000*, Tulcea, 2000, p. 421-440.

POENARU BORDEA & OCHEȘEANU 1990 – Gh. Poenaru Bordea & R. Ocheșeanu, *Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Beștepe*, Pontica 23 (1990), p. 277-314.

POENARU BORDEA & OCHEȘEANU 1991 – Gh. Poenaru Bordea & R. Ocheșeanu, *Câteva depozite monetare din Scythia Minor depuse ca ofrande funerare (secolele III-V d.Cr.)*, Pontica 24 (1991), p. 347-371.

PÎSLARU 2009 – M. Pîslaru, *The Roman coins from Potaissa. Legionary fortress and ancient town*, Cluj-Napoca, 2009.

SALAMA & HOLLARD 2007-2008 – P. Salama & D. Hollard, *Constantine et Cherchel, deux trésors romains d'Algérie: maiorinae de 348 à 354*, TM 23 (2007-2008), p. 197-211.

STAVRU 1972 – C. Stavru, *Morminte romane la Șipote – jud. Constanța*, Pontica 5 (1972), p. 235-250.

VASILESCU 2018 – D. Vasilescu, *Câteva depozite monetare din epoca romană târzie descoperite la Ulmetum (Pantelimonu de Sus, jud. Constanța)*, SCN s.n. 5-8 (2018), p. 59-95.

VASILESCU, CUSTUREA & TALMAȚCHI 2015-2016 – D. Vasilescu, G. Custurea & G. Talmațchi, *A problematic group of Late Roman bronze coins from Dobruja*, Oltenia 22-23 (2015-2016), p. 213-256.

1

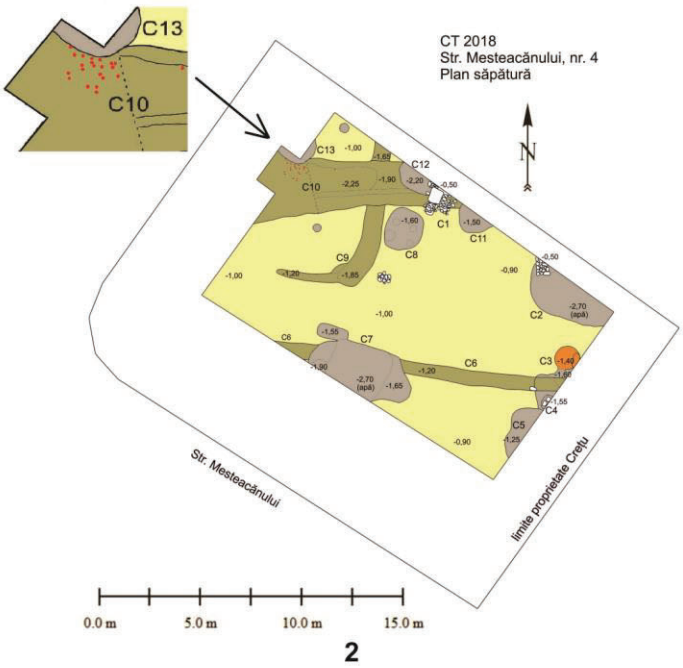

2

Pl. I - 1: Localizarea grupului monetar (sursa: Google Earth);
2: Planul săpăturii arheologice și distribuția spațială a monedelor din grup (după C. Băjenaru)

Pl. II – Localizare Tomis și monetării atestate în grup (sursa: d-maps.com).

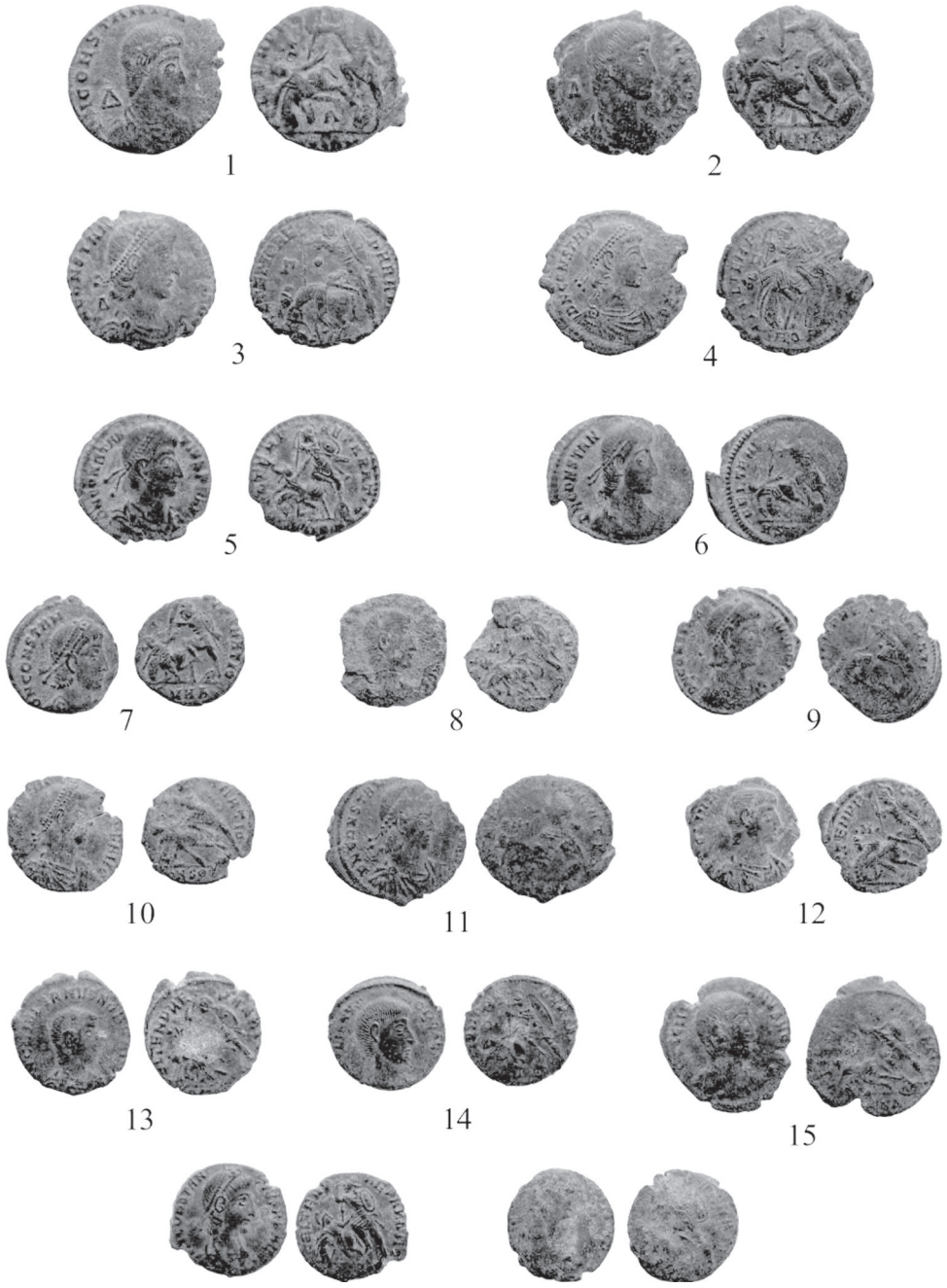

Pl. III - Monede de tip FTR (FH) din grupul descoperit la Constanța (scara 1:1).

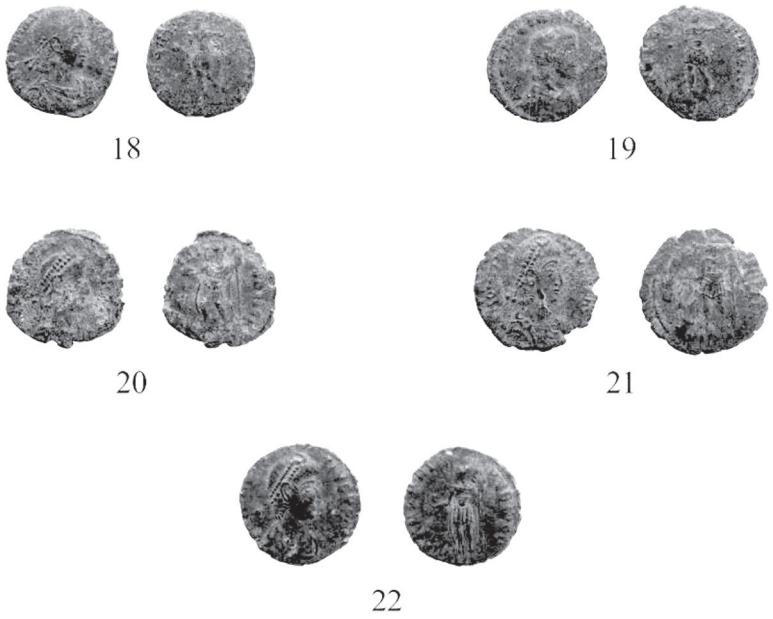

Pl. IV - Monede de tip SPES REIPVBLICE din grupul descoperit la Constanța (scara 1:1).

UN POSIBIL DEPOZIT MONETAR BIZANTIN DESCOPERIT PE COASTA DE VEST A MĂRII NEGRE (SEC. VI-VII)*

Gabriel CUSTUREA**

Cuvinte-cheie: *tezaur monetar bizantin, monede bizantine, Marea Neagră.*
Keywords: *Treasury of the Byzantine coinage, byzantine coins, Black Sea.*

Rezumat: *Autorul prezintă un număr de 24 monede bizantine din bronz, identificate într-un lot de piese confiscate de Poliția de frontieră. Piesele sunt înseriate cronologic, constituie un grup unitar și se eșalonează de la Justinus I până la Heraclius. Acest fragment de tezaur, găsit undeva în Bulgaria, se alătură unor depozite ascunse/pierdute între anii 614 şi 619 din cauza raidurilor devastatoare avaro-slave.*

Abstract: *The author presents a total of 24 Byzantine coins from bronze, identified in a batch of pieces confiscated by the Border Police. The pieces are chronologically inscribed, constitute a unitary group and echelon from Justinus I to Heraclius. This fragment of treasure, found somewhere in Bulgaria, joins hidden / lost deposits between 614-619 due to devastating Avars and Slavs raids.*

În urma unui control al Poliției de frontieră în anul 2017 au fost conficate câteva zeci de monede din diverse epoci. Un lot de 24 piese din aramă, din secolele VI – VII se individualizează între ele. Sunt monede înseriate de la anul 518 până la 614/615, cu stare de conservare bună și pot fi parte a unui depozit monetar descoperit probabil pe coasta de vest a Mării Negre. Facem această afirmație ținând cont de caracteristica circulației monetare din zonă în primele două decenii ale secolului al VII-lea[1].

Pe teritoriul Dobrogei emisiuni de la Focas au fost descoperite în 14 orașe, patru fortificații și 3(7) așezări, ceea ce reprezintă doar 18% față de totalul punctelor cu descoperiri monetare datate în secolele VI-VII. Peste 80% din circulația monetară se desfășoară în mediul urban, ceea ce îi dă un caracter insular.

---

* Comunicare susținută la Sesiunea internațională „Pontica" – 3-5 oct. 2018 Constanța.

** Gabriel CUSTUREA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: custurea@gmail.com.

[1] CUSTUREA & NASTASI 2013, p. 320-330; CUSTUREA & TALMAȚCHI 2015, p. 277-282.

În timpul lui Heraclius, declinul se accentuează. Monedele acestui împărat s-au descoperit doar în 12 orașe din 18 câte au existat pe teritoriul dobrogean, adică provincia Scythia și parte din Moesia Secunda. De asemenea, au fost găsite în cinci foritficații – nu neapărat în stare de funcționare – și în una sau două așezări.

Cele 24 monede bizantine se repartizează astfel: Justin I, 518 – 522 3 *folles*; Justinian I, 5 *folles*; Justin II, 4 *folles*; Mauriciu Tiberius, 5 *folles*; Focas, 4 *folles*; Heraclius, 2 *folles*. Una dintre piesele de la Heraclius este surfrapată pe un *follis* de la Justin II, emis la Nicomedia în anul 575/756. Fenomenul este întâlnit destul de des în perioadă, mai ales în timpul lui Focas și Heraclius[2]. Monedele sunt emise în monetăriile Constantinopol, Nicomedia, Cyzic, Antiochia și Cartagina. Piesa numărul 5, emisiune a lui Justinianus I de la Nicomedia din anul 539-540, pare să aibă pe revers în dreptul crucii, pe care o acoperă, o contramarcă circulară. Și această practică este prezentă în descoperiri de la Heraclius emise în Italia[3].

Fragmentul de tezaur prezentat se alătură celor descoperite la Cernavodă (1912)[4] și Nesebar (1975)[5], cele două fiind acumulări de monede din aur ascunse/pierdute din cauza tulburărilor dintre anii 614-619[6].

Revenind la analiza tezaurului recent recuperat observăm că, spre deosebire de descoperirile balcanice unde există, în număr semnificativ, piese bătute în monetăria de la Thessalonic, aici nu există nicio emisiune a acestei monetării. În același timp, procentul de 33% al monetăriilor Cyzic și Antiochia, luate împreună, ne trimite cu gândul la Orientul Apropiat, regiune în care, cu siguranță, a fost constituit depozitul. Monetăriile Cyzic și Antiochia au o prezență în descoperirile din Scythia de cca. 5% fiecare, în cel mai bun caz. Dacă luăm în discuție numai procentul Antiochiei, de 21%, acesta depășește cu mult media oricărei domnii din secolul al VI-lea. Să mai observăm că emisiunile acestei monetării aparțin împăraților Mauriciu Tiberius și Focas, adică exact din perioada de constituire a depozitului. Există o mare probabilitate ca această acumulare de monede să fi aparținut unui militar detașat cu unitatea de luptă la Dunărea de Jos, să apere granița nordică a Imperiului. Nu ar fi un caz singular, pentru secolul al VII-lea, mai există micul depozit de la Cernavodă, recent publicat[7], format din monede persane din argint, sigur proprietatea unui militar sosit la Dunăre de pe frontul oriental. În cazul nostru nu putem exclude nici posibilitatea ca această sumă să fi aparținut unui pelerin întors de la Locurile Sfinte, în orașul său de reședință de la țărmul Mării Negre.

Trebuie să precizăm că marele raid avar dintre anii 614 – 619, în zona Scythiei și Moesiei Secunda a dus la ascunderea/pierderea unor tezaure monetare,

[2] POENARU, OCHEȘEANU & POPEEA 2004, p. 104, nr. 822; p. 105, nr. 827 (Mauricius-Tiberius); p. 116-117, nr. 909, p. 911-914 (Focas); p. 124-125, nr. 964, p. 966-974; 127, nr. 983 (Heraclius).

[3] GRIERSON 1968, p. 352-357; RADIĆ & IVANISEVIĆ 2006, p. 144, nr. 522, pl. 32.

[4] VÎLCU 2009, p. 36, nr. 19; p. 67, nr. 185.

[5] MORRISSON, POPOVIĆ & IVANIŠEVIĆ 2006, p. 141, nr. 36.

[6] Vezi harta.

[7] PETAC & IONESCU 2013, p. 355-361

iar în teren, la distrugerea fără posibilitatea de refacere a ultimelor fortificații bizantine și a orașelor seculare greco-romane.

Economia de schimb a Peninsulei Balcanice, viața urbană, demografia zonei au fost transformate radical. Apariția și instalarea peste câteva decenii a triburilor bulgare nu au făcut decât să definitiveze și să oficializeze o situație de fapt: pierderea controlului graniței de nord de către Imperiul Bizantin[8].

CATALOG

Justinus I

1. AE↘17, 97 g, 33 × 32 mm, MIBE, p. 96, nr. 11, M, CON, B, a: 518-522.
2. AE↓17,44 g, 32 × 30,5 mm, MIBE, p. 96, nr. 11, M, CON, B, a: 518-522.
3. AE↙ 16,27 g, 31 × 29 mm, MIBE, p. 96, nr. 11, M, CON, B(?), a: 518-522.

Justinianus I

4. AE↑15,64 g, 25 mm, MIBE, p. 158, nr. 185C, M, CAR, a: 533/34.
5. AE↓ 23,32 g, 42 × 40,5 mm, MIBE, p. 137, nr. 114, M, NIC, B, a: X/II/I = 539/40.
6. AE↓ 23,25 g, 40 mm, MIBE, p. 139, nr. 120a, M, CYZ, B, a: XV = 541/42.
7. AE↓19,91 g, 35,5 mm, MIBE, p. 137, nr. 113b, M, NIC, B, a: X/V/II/II = 545/46 var. cruce Rv.
8. AE↓15,34g, 34 mm, MIBE, p. 139, nr. 120a, M, CYZ, A, a: X/X/X = 556/57.

Justinus II

9. AE↓ 13,03g, 27,5 mm, MIB II, p. 94, nr. 43a, M, CON, B, a: III = 567/68.
10. AE↓ 11,14 g, 27 mm, MIB II, p. 98, nr. 46a, M, NIC, A, a: Ч = 569/70.
11. AE↘ 13,85 g, 27 mm, MIB II, p. 98, nr. 46a, M, NIC, B, a: ϚI = 571/72.
12. AE↗13,53 g, 27,5 × 25,5 mm, MIB II, p. 95, nr. 43a, M, CON, Є, a: X/I/ = 575/76.
13. AE↗12,64 g, 30 mm, MIB II, p. 95, nr. 43a, M, CON, Є, a: X/I/ = 575/76.

Mauricius-Tiberius

14. AE↑ 12,66 g, 27 mm, MIB II, p. 112, nr. 65 B, M, CON, B, a: I = 582/83.
15. AE↑ 12,44 g, 28 mm, MIB II, p. 119, nr. 84D, M, CYZ, A a: Ϛ= 587/88.
16. AE↑11,45 g, 30 mm, MIB II, p. 113, nr. 67D, M, CON, Δ, a: ϚI / = 588/89.
17. AE↘ 11,67 g, 26,5 mm, MIB II, p. 122, nr. 96C, M, ANT, Γ, a: XI/VIII = 600/01.
18. AE↓ 11,13 g, 26 mm, MIB II, p. 122, nr. 96C, M, ANT, Γ, a: X/X = 601/02.

Focas

19. AE↓13,79 g, 31 mm, MIB II, p. 129, nr. 60a, M, CON, B, a: I = 602/03.

[8] MADGEARU 2011, p. 225.

20. AE↑ 7,88 g, 29 mm,
MIB II, p. 133, nr. 83a, M,
ANT, a: II/II = 605/06.
21. AE↘ 11,47 g, 29 mm,
MIB II, p. 133, nr. 83a, M,
ANT, a: ΥΙ = 607/08.
22. AE↖ 10,18 g, 27 × 26 mm,
MIB II, p. 133, nr. 83a, M,
ANT, a: ΥΙ = 607/08.

Heraclius

23. AE↓ 10,36 g, 28 mm,
MIB III, p. 228, nr. 175a, M,
NIC, B, a: II/II = 613/14.
24. AE↗ 12,00 g, 30×29 mm,
surfrapare pe Justin II, emisiune
NIC, an XI (575/76)
MIB III, p. 223, nr. 160a, M,
CON, ?, a: Υ = 614/15.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

MIBE – W. Hahn, M. A. Metlich, *Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasdius I – Justinian I, 491-565)*, Wien.

MIB II – W. Hahn, *Moneda Imperii Bizantini II, von Justinus II. bis Fokas (565-610)*, Wien, 1975.

MIB III – W. Hahn, *Moneda Imperii Bizantini III, von Heraclius bis Leo III (610-720)*, Wien, 1981.

Autori

CUSTUREA & NASTASI 2013 – G. Custurea & I. Nastasi, *The End of Urban Life on the Dobroudjan Shore of the Black Sea in the 7th century A.D.*, în: Flora Karagianni (ed.), *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East. International Symposium, Thessalonike 4-6.12.2013 Proceedings*, Thessalonike, 2013, p. 320-330.

CUSTUREA & TALMAȚCHI 2015 – G. Custurea & G. Talmaţchi, *Regarding the fall of the Danubian Limes with special reference to Scythia Minor in the 7th century*, în: G. Tsetskhladze, Al. Avram & J. Hargrove (eds.), *The Danube Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD), Proceeding of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade, 17-21 September 2013)*, Oxford, 2015, p. 277-282.

GRIERSON 1968 – Ph. Grierson, *Catalogue of Bizantine coins in the Dumbarton Oacos Collection and in the Whittermore Collectiom II, Phocas to Theodosius III, 602-717*, Washington. D.C., 1968.

MADGEARU 2011 – Al. Madgearu, *Istoria militară a Daciei post-romane 275-614*, Târgoviște, 2011.

MORRISSON, POPOVIĆ & IVANIŠEVIĆ 2006 – C. Morrisson, V. Popović & V. Ivanisević, *Les trésors monétaires des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, Réalités Byzantines 13 (2006), Paris.

PETAC & IONESCU 2013 - E. Petac & A. Ionescu, *Some Sassanian silver coins discovered at Axiopolis (Cernavodă, Constanța County, Romania)*, Iranica Antiqua 48 (2013), p. 355-361.

POENARU, OCHEȘEANU & POPEEA 2004 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu & Al. Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanța (Roumanie)*, Wetteren, 2004.

RADIĆ & IVANISEVIĆ, 2006 – V. Radić & V. Ivanisević, *Vizantiiski nomats iz Narodnog Muzeia u Beogradu*, Belgrad, 2006.

VÎLCU 2009 – A. Vîlcu, *Les monnaies d'or de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine. II. Monnaies bzyantines*, Wetteren, 2009.

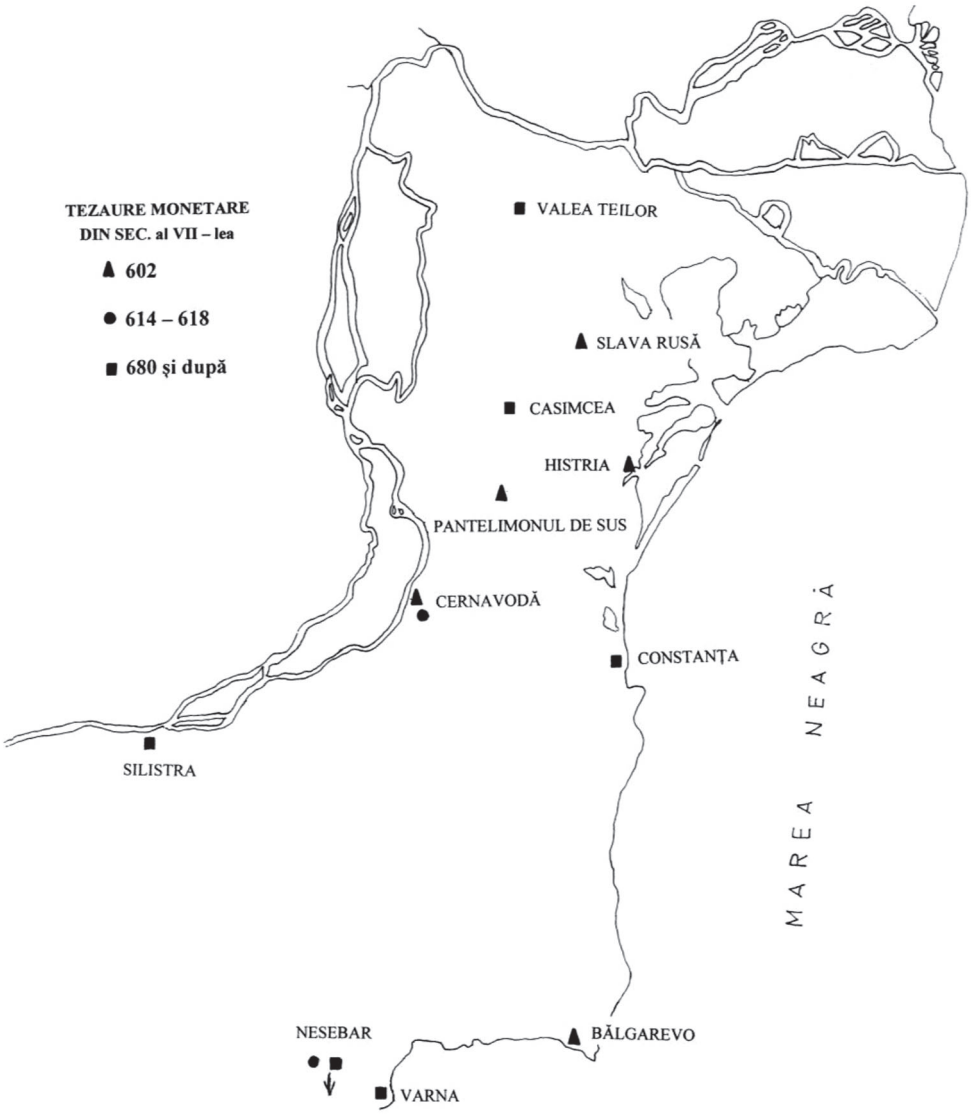

Fig. 1 Dobrogea și coasta vestică a Mării Negre

1

2

4

5

6

Pl. I

8

9

10

11

14

16

17

18

19

Pl. II

19

20

21

22

23

24

Pl. III

RECENZII
COMPTES RENDUS

Nelu Zugravu, *Ammianus Marcellinus şi cultura violenţei în secolul al IV-lea*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2017, 292 p.

Înscriindu-se în sfera studiilor dedicate Antichităţii târzii, cartea exegetului ieşean Nelu Zugravu, *Ammianus Marcellinus şi cultura violenţei în secolul al IV-lea*, are ca subiect unul dintre aspectele importante care caracterizează lumea romană a secolului al IV-lea: violenţa şi diversele ei forme de manifestare. Aşa cum sugerează şi titlul, principala sursă utilizată în analiza acestui fenomen complex o reprezintă textul lui Ammianus Marcellinus, *Res gestae* redactate în jurul anului 390. Cu rigurozitate, autorul volumului investighează diversele ipostaze ale violenţei, apelând la o metodă de cercetare clasică, prin care sunt luate în considerare, în primul rând, informaţiile oferite de textul istoriografului antic, corelate apoi cu cele obţinute din alte izvoare contemporane, accentul fiind pus pe modul în care percepe, prezintă şi explică Ammianus această latură a vieţii romane. Toate formele de violenţă (fizică, psihică, verbală) prezente în paginile scriitorului latin sunt inventariate şi examinate minuţios atât din punctul de vedere al raporturilor dintre cauze şi efecte, al factorilor declanşatori ai agresiunilor, cât şi al limbajului specific.

După o amplă *Introducere* (p. 9-30), în cadrul căreia sunt expuse şi reperele metodologice utilizate în cercetare, istoricul ieşean ia în discuţie terminologia folosită de Ammianus Marcellinus în desemnarea diverselor aspecte încadrate în registrul violenţei (Capitolul I, *Terminologia violenţei în* Res gestae, p. 31-35). Cuvintele inventariate sunt numeroase (34), iar conţinutul lor semantic, cu nuanţe variate, reiese din echivalările în limba română care le însoţesc (e. g. printre sensurile cu care apare termenul *aerumna* în textul ammianeic se află: „chin", „rău", „suferinţă", „flagel", „nenorocire", „nedreptate", „necaz", „durere", „dezastru", „daună" – p. 33). Pasajele care conţin vocabulele luate în discuţie sunt redate în latină în notele de subsol ale capitolului. Ocurenţele cele mai reduse, subliniază autorul, o au, surprinzător, substantivul *violentia* (folosit doar cu referire la brutalităţile războiului) şi cuvintele care aparţin aceleiaşi familii lexicale (*violare, violentus, violenter*), pe când, cu o mai mare forţă de sugestie, termenii latini cei mai intens utilizaţi aparţin domeniului politico-juridic şi militar (e. g. *clades*, *aerumna*, *facinus*, *malum*).

În următoarele trei capitole, sunt tratate categoriile de violenţe identificate în text: violenţa „legitimă", în cadrul căreia măsurile coercitive şi punitive sunt justificate şi prevăzute de lege; cea „ilegitimă", injustă, ilegală, care este rezultatul unor abuzuri, şi violenţa „de frontieră" sau „de război", care, în mod evident, este legată de ororile specifice conflictelor armate.

Capitolul al II-lea (*Ammianus Marcellinus şi violenţa legitimă*, p. 37-96) abordează problematica diverselor forme de puniţie, prevăzute de justiţie în situaţii de încălcare a legii şi de contestare a puterii suverane. Este observată şi semnalată maniera tendenţioasă în care Ammianus înfăţişează uneori aplicarea actului de justiţie, prezentând ca abuzuri modurile în care era anchetat cazul şi aplicată pedeapsa, simpatizând cu făptuitorii şi aprobând fapta. Cercetătorul modern identifică cinci categorii de infracţiuni sancţionate legal prin violenţă. Prima dintre acestea este contestarea puterii imperiale şi a ordinii publice, *crimen*

laesae maiestatis (p. 39-62), delict pe care Ammianus însuşi îl dezaproba. Sunt trecute în revistă sancţiunile acordate în urma dovedirii faptei (de la decapitare la degradarea juridică prin proscriere/ exil/ *deportatio*), încărcătura lor politică, ideologică, simbolică fiind comentată de exeget şi susţinută de exemple excerptate din textul antic. O altă serie de agresiuni legitime o reprezintă cea care sancţiona *comportamentele imorale* (p. 63-75). În această categorie sunt încadrate delicte faţă de care însuşi scriitorul latin îşi exprimă dezavuarea, precum: „depăşirea nepermisă a competenţelor" (p. 63), corupţia, falsul, frauda, minciuna, furtul, delapidarea, adulterul, răpirea etc., pentru care verdictele date erau, de cele mai multe ori, condamnarea la moarte (pedeapsă aplicată în diverse moduri, unele de o mare cruzime), tortura, dar şi încarcerarea, deportarea, destituirea. *Practicile subversive* (vrăjitorie, magie, divinaţie, consultarea horoscopului, necromanţie etc.) reprezentau un alt tip de infracţiuni reprimate legal prin violenţă fizică (încarcerare, tortură, bătaia cu vergile, ucidere) sau degradare juridică ori economică (p. 75-85). Destabilizarea statului, provocată de revoltele populaţiei fără motive îndreptăţite, şi faptele reprehensibile (jafuri, distrugeri, atacuri armate, crime etc.) ale „grupurilor socio-economice sau etnice revoltate" (p. 87) reprezintă delicte pentru care impunerea prin lege a unor măsuri punitive violente este considerată de autorul antic justificată (*Violenţe provocate de* seditiones *citadine şi* latrocinia, p. 86-89). Experienţa de soldat, observă exegetul modern, îi permite lui Ammianus să recunoască şi gravitatea unor fapte din mediul militar, precum dezertarea, trădarea, laşitatea în război, să le înfiereze şi să se declare de acord cu pedepsirea lor în moduri care presupun diverse forme de violenţă (*fizică*, prin punere în lanţuri, tortură, mutilare, ucidere; *stigmatizare*, prin degradare, trecere într-o armă inferioară, devalorizarea decoraţiilor; *demobilizare*; *degradare socială şi juridică prin exil*; *degradare economică* (*Violenţe în mediul militar*, p. 90-95).

Cel mai mult se insistă însă asupra violenţei „ilegitime" (capitolul al III-lea: *Ammianus şi violenţa „ilegitimă"*, p. 97-178), întrucât detaliile legate de aceasta constituie, aşa cum precizează autorul volumului, indicii asupra modului în care istoriograful latin înţelege ideea de violenţă şi fenomenele ei caracteristice. Remarcând că „*violenţa de acest tip este întotdeauna rezultatul unui exces* la nivel individual, colectiv, instituţional", istoricul modern urmăreşte palierele pe care se manifestă diversele tipuri de violenţă (politic, juridic, religios, cultural, individual, colectiv, instituţional etc.). În fiecare subcapitol, sunt analizate amănunţit sursele, factorii generatori, formele de manifestare şi contextul în care se desfăşoară acestea. *Violenţele în registrul juridic şi politico-social* (p. 98-143) sunt rezultate ale depăşirii limitelor justiţiei de către reprezentanţi ai puterii: împăraţii şi membrii familiei imperiale; *homines novi* – parveniţii, ajunşi în poziţii de decizie prin diverse subterfugii şi prin jocul hazardului; „clica palatului" (*Palatina cohors*); „turma de eunuci" (*coetus spadonum*) (p. 121); judecătorii înşişi. Faptele reprobabile denunţate de Ammianus Marcellinus, printre care se numără nerespectarea prevederilor legale, ignorarea voită a procedurilor specifice actului de justiţie, desfăşurarea cu brutalitate a anchetei, ascunderea adevărului, rostirea şi aplicarea unor sentinţe indistinct, fără a se ţine seama de diferenţele de gravitate a faptelor, acordarea unor pedepse prea severe, condamnarea pe nedrept sau fără judecată etc., reprezintă abuzuri care duc la agresiuni de toate

tipurile (de la cele fizice, psihice la cele verbale). Observaţiile autorului volumului sunt susţinute de un mare număr de exemple din *Res gestae*, analizate şi comentate. Nici domeniul religios nu este lipsit de manifestări ale violenţei (p. 144-162). Se insistă asupra modului în care prezintă Ammianus disputele între creştini şi conflictele dintre păgâni şi creştini, agresiunile care predomină aici fiind cele simbolice. Este analizată, de asemenea, perspectiva din care sunt înfăţişate exemple de violenţe aparţinând registrului economic, cum ar fi măsurile fiscale „neinspirate" (p. 165) sau „vexaţiunile economice şi fiscale insuportabile" (p. 169), care au dus la proteste şi reacţii vehemente din partea populaţiei, reprimate cu brutalitate de autorităţi. Un alt mediu în care violenţa se manifestă din plin îl reprezintă cel militar, soldaţii fiind descrişi în istoriografia Antichităţii târzii ca trufaşi, brutali, versatili, corupţi, arogându-şi prerogativa de a alege împăraţi. Examinând cu atenţie atitudinea lui Ammianus Marcellinus faţă de acest aspect, cercetătorul modern constată că abuzurile săvârşite de armată, mai ales asupra populaţiei civile, sunt blamate de fostul soldat roman, care distinge şi câteva cauze care au determinat un astfel de comportament („slăbirea disciplinei", lipsa de activitate, „aroganţa" comandanţilor, „neplata soldelor", „lipsa de devoţiune faţă de împăraţi legitimi" etc. (p. 174-175).

Ultimul capitol, al patrulea, al volumului este dedicat studierii modului în care este receptată şi redată de autorul latin cea mai cruntă, brutală şi sângeroasă formă de manifestare a violenţei: *Ammianus Marcellinus şi violenţa de război („de frontieră")* (p. 181-212). Este remarcat „realismul crud, uneori şocant" (p. 183) al pasajelor în care sunt descrise ororile războiului, rezultat din «maniera „fotografică"» în care sunt înfăţişate confruntările (p. 184), din „relatarea credibilă a *amplorii dezastrelor*" (p. 185), din „veridicitatea descrierii unor gesturi şi comportamente abominabile" (p. 185). Exegetul ieşean se întreabă, alături de alţi cercetători moderni, dacă nu cumva şocul resimţit în urma experienţelor personale pe câmpul de luptă, generând ceea ce în psihiatria modernă se numeşte sindrom de stres post-traumatic, şi-ar fi pus amprenta asupra scriiturii istoriografului antic.

Ultima secvenţă a cărţii este rezervată concluziilor autorului, care observă în *Res gestae* reflectarea percepţiei lui Ammianus asupra unei epoci caracterizate de o adevărată „cultură a violenţei" (*Încheiere: cultura violenţei*, p. 213-239).

Volumul are la sfârşit o listă a ediţiilor de izvoare folosite (p. 241-251), un rezumat în limba franceză (p. 253-277), *Indice de persoane* (p. 279-288) şi *Indice de locuri şi populaţii* (p. 289-292).

Chiar dacă în ultimii ani Antichitatea târzie a suscitat un interes din ce în ce mai mare din partea cercetătorilor, cartea profesorului Nelu Zugravu, bazată pe o analiză profundă şi riguros documentată a realităţilor secolului al IV-lea, este prima contribuţie dedicată exclusiv analizării unui subiect atât de complex ca cel al violenţei în opera ultimului istoric păgân de limbă latină – Ammianus Marcellinus.

Claudia TĂRNĂUCEANU*

* Claudia TĂRNĂUCEANU: Centrul de Studii Clasice şi Creştine, Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi; e-mail: dorinaclaudia@yahoo.com.

Marilena Casella, *Galerio. Il tetrarca infine tollerante*, «L'Erma» di Bretschneider, Roma, 2017, 244 p. (*Moncerdac* 43), ISBN Cartaceo: 978-88-913-1524-3, ISBN edizione digitale: 978-88-913-1526-7

La biographie de Galerius n'est pas une entreprise facile à réaliser. *Caesar*, ensuite *Augustus* dans une époque de profondes transformations, son nom, tout comme celui de Dioclétien, est associé de manière à peu près instantanée avec les sanglantes persécutions des chrétiens au début du IVe siècle. Et celui est dû à la connaissance de sa personnalité plutôt en utilisant de diverses créations de la littérature chrétienne (historiographique, apologétique, hagiographique, rhétoriques etc.) marquées le plus souvent par un profond subjectivisme ; parmi elles, on distingue l'horrible pamphlet *De mortibus persecutorum* par Lactance. Si l'on y ajoute l'obscurité qui plane, même dans des sources païennes, mais surtout sur des épisodes de la vie et de la carrière antérieure au Principat, on comprend les préjugés ou l'image incomplète ou déformée qui sont parfois suggérés même dans les ouvrages des spécialistes dans l'histoire antique. Ce n'est pas le cas du livre souscrit par Marilena Casella, que nous allons analyser dans les lignes suivantes. Il comprend les sections suivantes : *Introduzione* (p. 1-9), *Gaius Galerius Valerius Maximianus* (p. 11-27), *Galerio Cesare* (p. 29-48), *Tra* vetus *e* nova religio (p. 49-73), *Galerio Augusto* (p. 75-114), *L'apogeo di Galerio* (p. 115-118), *Appendice* (p. 199-211), *Bibliografia* (p. 213-234), *Abstract* (p. 235), *Indice dei nomi propri di divinità, persone, popoli e comunità* (p.237-240), *Indice dei nomi propri di luogo* (p. 240-244)

Réputée connaisseuse (et éditrice) de l'ouvre de Libanios, mais aussi d'autres ouvrages de l'Antiquité tardive, spécialement juridiques, l'auteur a réalisé une « biographie politique » du tétrarque basée, comme elle témoigne même dans l'*Introduzione*, sur l'analyse de « l'évolution organique », en temps, de sa personnalité et de son règne. Cette analyse est aussi basée sur un « giusto equilibrio » (p. 2) entre les événements où on a aussi impliqué le contexte historique plus large (politique, social, idéologique, spirituel), spécifique à la fin du IIIe siècle et au début du IVe siècle. Elle est aussi basée sur l'analyse interne et comparée des informations offertes par les sources littéraires et épigraphiques, juridiques, archéologiques, artistiques et numismatiques, sur la mise en évidence de la manière dont les différents *topoi* rhétoriques (*tyrannus*, *barbaritas*, l'hostilité envers la *romanitas*, l'absence de la *paideia*) ont été utilisés par les auteurs chrétiens pour esquisser le portrait de Galerius. Son analyse se base aussi sur la fine compréhension du rapport entre *antiquitas* et *novitas* dans une époque dominée par des dissensions religieuses, des attitudes irréconciliables, des comportements imprévisibles et des mentalités en train de changer. Cela a mené à un ouvrage non seulement très bien documenté, mais aussi différent – parfois totalement différent – de ceux écrits antérieurement sur le tetrarque. Les nuances apparaissent partout : l'analyse de sa responsabilité dans les persécutions antichrétiennes, spécialement celle de 303 ; la reconstruction de la véritable dimension de la « crise de 305 » et de ses conséquences pour la position privilégiée de Galerius ; l'identification précise du « dynamisme nécessaire » prouvé par *Augustus* pour garder l'ordre constitutionnel ; la mise en évidence de son importante politique économique, fiscale, législative, sociale, pro-citadine,

édilitaire, pour répondre aux transformations subies par la société romaine qui venaient de sortir d'un marasme globalisateur ; la modeste mise en lumière, en partant de l'examen du lexique et des formules contenues, de la vraie intentionnalité de l'édicte de tolérance du 30 avril 311 (*securitas provinciarum*), parfaitement compatibles avec celle des mesures législatives antérieures du souverain (voir p. 135-156) et avec la traditionnelle *clementia* impériale. Toutes offrent une image de Galerius diamétralement opposée à celle du « fedele servitore » de Dioclétien (p. 84) et du *nefarius homo* tracée par Lactance (p. 115-126). Ainsi, *Galerio. Il tetrarca infine tollerante* se recommande comme un ouvrage d'exception, indispensable pour une correcte compréhension de la personnalité et du Principat de Gaius Galerius Valerius Maximianus et des racines antiques de l'idée de tolérance.

Ces quelques observations finales (qui, bien sûr, ne réduisent rien de la valeur du livre de Marilena Casella). À la page 17 et à la page 240, il y a une divinité mentionnée sous le nom de « Zeiței-Mamă » (à la page 17 le nom complet est « Zeiței-Mame Cibele »). Il n'y a pas de divinité sous ce nom ; le théonyme, comme il est employé dans l'ouvrage, est en fait la forme au génitif de la variante roumaine du nominatif « Zeița-Mamă » – l'équivalent lat. Magna Mater (Cybele). Pour Galerius comme *Alexander redivivus*, voir aussi Nelu Zugravu, *Alessandro negli epitomatori tardoantichi*, *C&C*, 8/1, 2013, p. 358-359. L'idée que les parents de Maximinus Thrax étaient « entrambi di stirpe barbarica » (p. 18) est totalement invraisemblable. Sur la capture de la femme et des filles de Narseus en 297 (p. 40), voir aussi Fest., *Brev.*, 25, 3: *Rex Persarum Narseus effugit, uxor eius et filiae captae sunt et cum maxima pudicitiae custodia reseruatae.* Sur la motivation de la retraite de Dioclétien, voir aussi Aur. Vict., *Caes.*, 39, 48. Enfin, il est regrettable que l'ouvrage, paru dans des conditions graphiques excellentes, ne contienne aucune image (artistique ou numismatique) du tetrarque et aucune carte (absolument indispensable, à mon avis).

Nelu ZUGRAVU*

* Nelu ZUGRAVU: Centrul de Studii Clasice şi Creştine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi; e-mail: z_nelu@hotmail.com; nelu@uaic.ro.

Kyle Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2017, 418 p., ISBN 978-0-691-16683-4

Lucrarea *The Fate of Rome. Climate, Disease & the End of an Empire* semnată de Kyle Harper contribuie la îmbogățirea peisajului istoriografic referitor la problema căderii Imperiului Roman, dilemă frecvent dezbătută și niciodată complet închisă de istoricii de pretutindeni, fiind un proces complex, de lungă durată, cu multiple valențe, de ordin politic, social, economic și nu numai, așa cum arată, de altfel, și autorul în această lucrare.

Kyle Harper (n. 1979) este *Senior Vice President and Provost* în cadrul Universității din Oklahoma. Acesta a publicat până acum trei volume axate pe antichitatea romană, respectiv: *Slavery in the Late Roman World, AD 275-425* (Cambridge, 2011), *From Shame to Sin: The Christian Transformation of Sexual Morality in Late Antiquity* (Harvard, 2013); *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire* (Princeton and Oxford, 2017), care face subiectul prezentării de față.

Lucrarea *The Fate of Rome* este structurată pe șapte capitole, o parte introductivă (*Prologue: Nature's Triumph*, p. 1-5) și o încheiere (*Epilogue: Humanity's Triumph?*, p. 288-293); capitolele sunt: Chapter 1: *Environment and Empire* (p. 6-22); Chapter 2: *The Happiest Age* (p. 23-64); Chapter 3: *Apollo's Revenge* (p. 65-118); Chapter 4: *The Old Age of the World* (p. 119-159); Chapter 5: *Fortune's Rapid Wheel* (p. 160-198); Chapter 6: *The Wine-Press of Wrath* (p. 199-245); Chapter 7: *Judgement Day* (p. 246-287). Ele sunt precedate de o listă a hărților (p. XI) și *Timeline* (p. XII-XIII) și urmate de *Acknowledgents* (p. 295-297), *Appendix A* și *B* (p. 299-315) (în colon-titlu apare forma *Appendixes*; pe latinește, corect este *Appendices*), notele la capitole (p. 317-350), o amplă *Bibliography* (p. 351-412) și *Index* (p. 413-417). Încă din paginile introductive, autorul pornește de la decepția romană că elementul civilizațional care este reprezentat de Roma, o lume belicoasă din fire, ar fi cucerit, pe lângă populațiile mediteraneene, și forțele neîmblânzite ale naturii. Autorul pune în prim-planul istoriei sale cu totul alți actori decât cei convenționali, anume oamenii și contribuțiile lor la desfășurarea evenimentelor așa cum le cunoaștem noi. În concepția lui Harper, soarta Romei nu este decisă doar de "emperors and barbarians, senators and generals, soldiers and slaves" (p. 4). La fel de importantă, poate chiar cu un grad mai sporit, din perspectiva autorului, este și contribuția adusă de virusuri și bacterii, erupții vulcanice și inundații, cât și de ciclurile solare de încălzire și răcire ale climei (p. 5). Această istorie a declinului Imperiului roman prezintă lupta omului cu intemperiile naturii, războaiele purtate și pierdute în fața unui dușman invizibil, zbuciumul unei societăți care nu putea concepe la acea vreme lumea microscopică care îi înconjura, dar mai cu seamă pericolele ei. Chiar autorul spune în nenumărate rânduri că lumea este a microbilor, noi doar locuind în ea; aceștia au fost aici cu mult înaintea noastră și vor exista chiar și după ce noi nu vom mai fi.

Istoriografia a identificat o multitudine de cauze responsabile de căderea Imperiului Roman. O sinteză din 1984 semnată de Alexander Demandt, *Der Fall Roms. Die Auflösung des Römischen Reiches im Urteil der Nachwelt* (C.H. Beck Verlag,

München, 1984), inventaria 210 factori, pentru ca în ediția din 2014 a lucrării, numărul acestora să fie ridicat la 227. Amintim doar câteva dintre cele mai cunoscute: 1. Invaziile barbare; 2. Probleme de factură economică și o bazare exagerată pe munca sclavilor; 3. Diviziunea teodosiană din 395 și ascensiunea Imperiului de Răsărit în detrimentul celui Apusean; 4. Expansiunea exagerată și investițiile masive în domeniul militar, în dauna sectoarelor importante ale mediului civic; 5. Corupție din administrația imperială și instabilitatea politică; 6. Ascensiunea creștinismului și pierderea valorilor tradiționale (*mos maiorum*); 7. Slăbirea legiunilor și diminuarea caracterului pur roman al acestora etc. Kyle Harper arată în lucrarea sa că printre factorii deosebit de importanți se numără clima cu variațiile sale, care a afectat agricultura și producția de hrană, și, desigur, bolile și molimele, care au devastat din punct de vedere demografic Imperiul Roman.

Ideea unui imperiu afectat de capriciile vremii nu este o premieră în analiza istorică, încă din secolul XX existând diverse voci, ce-i drept minoritare și izolate, care propuneau impactul climatului drept o cauză majoră a căderii; amintim pe Huntington (1917), Hyams (1952) și McCormick (2011). Meritul lui Kyle este acela de a aduce noi dovezi, culese din sfera paleoclimatului, bioarheologiei, arheogeneticii și altele. Mijloacele tehnice noi avute la dispoziție de știința contemporană permit accesarea arhivelor naturale ale lumii, făcând astfel miezurile ghețarilor, formațiunile geologice din peșteri, sedimentele maritime și depunerile din lacuri să ateste istorii proprii în limbajul geochimiei. Din acest punct de vedere, cartea este un triumf al interdisciplinarității în materie de istorie, reușind să îmbine izvoare scrise, convenționale, cu acestea mai tăcute, pentru cei care nu le pot asculta.

Pentru a asigura cursivitatea ideilor principale, voi opta pentru analiza acestora în bloc, iar nu fiecare capitol pe rând, fiind tratate în manieră alternantă de autor. Astfel, acesta pornește demersul său științific cu sublinierea caracterului mediteranean al imperiului, o structură interconectată prin căile de comunicație de pe uscat și de pe mare, un imperiu profund urbanizat, care a creat o ecologie propice pentru evoluția patogenilor. Deloc de neglijat este și diversitatea climatică integrată de imperiu, care înglobează multiple tipuri de climat: continental (umed sau rece), temperat, mediteranean, subtropical, semiarid și deșertic (p. 9).

Majoritatea istoriilor ce tratează căderea Imperiului Roman operează în baza unei prezumții tacit acceptate că mediul a prezentat stabilitate, jucând mai mult rolul de fundal inert în reconstruirea istorică. Autorul răstoarnă această prezumție, arătând că au existat mari discrepanțe în modul în care planeta primea căldură, energia solară variind de la o perioadă la alta, iar soarele – o prezență lipsită de constanță în istoria noastră. Harper propune o cronologie a perioadelor climatice de impact asupra lumii romane. Prima fază este aceea a așa-numitului *Roman Climate Optimum* (*RCO*) (cca. 200 BC – AD 150), o perioadă caldă, umedă, cu un climat stabil, ce a facilitat dezvoltarea laturii agrare a statului roman și, implicit, a permis expansiunea. Razele solare care pătrund în atmosferă produc aici izotopi precum Beryllium 10 și Carbon 14, care, la rândul lor, sunt atașați de aerosoli ce se depun treptat pe suprafața terestră, implicit pe straturi de gheață (p. 44). De aici sunt colectate ulterior datele, ca dintr-o arhivă a naturii. Faza *RCO* este, de asemenea, foarte bogată în precipitații în fâșiile subtropicale și temperate.

Un exemplu, în acest sens, îl reprezintă inundațiile Tibrului, fenomen extrem, care atestă această creștere a nivelului de precipitații (p. 47-49). Frecvența unor astfel de situații este coroborată cu relatări extrase din izvoarele epocii (cum ar fi Plinius cel Bătrân, care descrie o inundație din timpul domniei lui Traian) și cuantificate în grafice sugestive de Harper (p. 48-49).

A doua etapă este *Transitional Roman Period* (cca. 150-450), care a adus o serie de schimbări globale pentru următoarele trei secole. Se constată o răcire puternică, atestată chiar și în epocă de scrierile episcopului Ciprian de Cartagina drept o pierdere a vigorii lumii: iarna nu mai aducea abundența anterioară de precipitații, vara soarele nu mai încălzea la fel câmpurile de grâne, iar fructele coapte nu mai erau la fel de multe pe timp de toamnă (p. 130).

Ultima etapă este caracterizată de *Late Antique Little Ice Age* (cca. AD 450 – AD 700), perioadă care marchează cea mai severă răcire din Holocenul Târziu, din cauza scăderii istorice a nivelului de energie solară.

Bolile sunt al doilea factor major ce a contribuit la căderea imperiului. Autorul surprinde o adevărată conspirație microbiană împotriva omului antic, și așa suficient de expus presiunilor politice, sociale și economice ale epocii. O altă prezumție tacită pe care o răstoarnă Kyle Harper este aceea că lumea antică romană, prin facilitățile sale tehnologice (apeducte, sisteme de canalizare, băi), garanta un plus de igienă, ferind cetățeanul de maladii. Lucrurile nu stau deloc astfel, băile funcționând cu aceeași apă pentru toți vizitatorii lor, iar canalizările fiind mai curând depozite de dejecții umane, mult prea puțin conectate la o rețea de eliminare a acestora. Cele mai comune boli cauzatoare de moarte în Imperiul Roman erau probabil cele contractate pe rută fecală-orală, diareea fiind unul dintre ucigașii feroci (p. 84).

Alimentarea orașelor cu apă curată, potabilă, este, la o analiză superficială, doar un alt plus de civilizație romană, concretizat cel mai adesea în fântânile răsfirate prin peisajul urban. Ce nu se lua în calcul erau ceilalți vizitatori care frecventau fântânile, anume țânțarii (mai ales cel anofel) purtători de malarie, care prosperau în astfel de medii, în dauna cetățenilor însetați, inconștienți de pericolul la care se expuneau. Romanii vedeau majoritatea bolilor drept semnul unui dezechilibru interior, o lipsă de balans în corp, ori pedeapsa unui zeu nemulțumit sau ofensat, nicidecum o infecție. Adesea, tratamentele prevedeau frecții, băi cu apă rece și consumul de vin, pentru a restaura echilibrul interior firesc (p. 59).

Harper leagă, de asemenea, răspândirea bolilor în lumea antică de creșterea demografică, supraaglomerarea urbană (mai ales în cazul Romei și al orașelor mari), furnizarea de alimente de origine animală (ne referim aici la animale vii, omniprezente pe străzile Urbei, care erau gazde benevole ale organismelor microscopice periculoase) și prezența indivizilor din lumea provincială în scopuri militare ori comerciale, departe de locurile de obârșie. Avantajul de a fi creat o rețea de drumuri și rute navale se întoarce împotriva societății, sporirea comerțului și circulația bunurilor în Antichitate aducând și pasageri invizibili, nedoriți. Se realizează astfel o unificare microbiană a imperiului (p. 73), care a dus în câteva instanțe la catastrofă (p. 92).

Recurente în acest volum sunt ideile de origine malthusiană privitoare la fluctuațiile demografice. Avem, astfel, în această cheie, „piedicile preventive" (ce

țin în principiu de constrângeri morale și economice de consumare a căsătoriilor și procreerea de urmași) și „piedicile pozitive", care rezultă în moartea prematură a indivizilor din motive de război, foamete și boli. Volumul se axează pe trei episoade importante în care principiile malthusiene din urmă sunt aplicate, momente care au zguduit societatea romană prin izbucnirea unor pandemii. În primă instanță, este analizată așa-numita *plaga antoniniană*, care a izbucnit în anul 165, consumându-se abia spre finalul domniei lui Marcus Aurelius. Istoricii sunt de acord că aceasta ar fi o epidemie de variolă (*Variola Major*). Izvoarele cele mai detaliate în această privință sunt mărturiile lui Galenus din Pergam (129-216), unul dintre cei mai mari medici ai Antichității. El a cunoscut imperiul în timpul călătorilor sale din estul Mediteranei, ajungând la Roma în anul 162, unde a descris simptomele întâlnite și impactul bolii asupra populației în lucrarea *Metoda Medicinei*. Ce se prezenta la început ca fiind doar o tuse neglijabilă, devenea din ce în ce mai violentă, până la eliminarea de cruste închise la culoare din ulcerațiile gâtului. Boala evolua prin apariția de eczeme negre din cap până în picioare, febră, scaun sângeros, iritații ale ochilor, sfârșind în majoritatea cazurilor prin moarte (p. 103). Cei mai vulnerabili erau tinerii și oamenii în vârstă. Manifestarea tuturor acestor simptome nu depășea 32 de zile, instaurând astfel un nivel uriaș de panică în sânul unei populații obișnuite cu un nivel de subzistență dezvoltat, calm, ferit de episoade pandemice incontrolabile. În epocă, sursa acestei boli care a cuprins tot imperiul s-a presupus a fi în Seleucia, anume o miasmă eliberată în atmosferă asemenea otrăvii ce a fost adusă de trupele romane care se întorceau din campanie. Zeul Apollo, căruia îi era atribuit uzul de săgeți purtătoare de molimă, ar fi fost, în concepția romană, aducătorul bolii. Nu întâmplător se observă în epocă creșterea în popularitate a cultului lui Apollo Alexikakos („Cel care ferește de Rău") (p. 98-101). Impactul cel mai evident a fost o rată a mortalității crescute, fiind ucisă aprox. 22-24% din populația imperiului, readucând-o la pragurile demografice din timpul lui Augustus. Cazul particular al capitalei arată că estimativ 300.000 din populația Romei a intrat în contact cu virusul, peste jumătate din aceasta cifră pierind. Imperiul a intrat astfel într-o criză sistemică, mai ales de pe urma colapsului operațiunilor de extragere a minereului de argint în lipsa forței de muncă. Acest lucru a dat naștere unei crize monetare, ce va supune sistemul fiscal sub o enormă presiune, mai ales prentru suportarea cheltuielilor militare (p. 112-113).

A doua perioadă de calamitate biologică este cunoscută în istoriografie ca *molima lui Ciprian* (numită astfel după episcopul Cartaginei, martor al acestei perioade nefaste; biograful său descrie episodul pandemic). Molima a izbucnit în anul 249, în mod ironic, la doar un an după celebrarea aniversării milenare a Romei, din timpul domniei lui Filip Arabul (244-249). Anterior, imperiul cunoscuse o perioadă de refacere și un ultim boom în materie de construcții în timpul dinastiei Severilor (p. 127). Izbucnirea bolii pe fondul instabilității dinastice a contribuit la agravarea crizei secolului al III-lea. Un element de noutate evidențiat de Harper este că impactul acestei pandemii ar fi fost mai mare decât s-a apreciat anterior în istoriografie, autorul susținând, în baza dovezilor adunate de el, că ea s-a răspândit din Etiopia pe o suprafață mult mai întinsă. Astfel, ea a depășit condiția unui episod izolat, căpătând o dimensiune transcontinentală de rară magnitudine; a lovit în Alexandria, Antiohia, Cartagina,

Roma și alte așezări (p. 138). A fost o boală caracterizată de durere puternică a ochilor, atacuri de febră violente, vomă, sângerare a globilor oculari, infecție severă a extremităților, pierderea capacităților mintale, a auzului și, în cele din urmă, a vederii. Epidemia a bântuit imperiul timp de aproape 15 ani, rămânând în memoria colectivă ca o veritabilă tragedie. Creștinii o vedeau ca pe o alternativă la moartea martirică, adepților predicându-li-se curajul și tăria. La polul opus, păgânii îi acuzau pe creștini pentru declanșarea acestei năpaste datorită refuzul lor de a oferi sacrificii zeilor (p. 154). Dar, indiferent de aceste opinii contradictorii, răspândirea patogenului nu poate cădea în responsabilitatea nimănui. Kyle Harper caută să stabilească natura microbului, eliminând posibilitatea variolei, a virusului Influenza ori a unei boli transmise de țânțari/ rozătoare. Concluzia sa indică prezența unui filovirus asemănător virusului Ebola (p. 143); astfel, molima era ceva cu care societatea romană nu se confruntase până atunci. În schimb, autorul este rezervat în a estima mortalitatea la nivelul imperiului, probabil din lipsa mai multor date. Totuși, sunt furnizate date pentru câteva orașe mari, cum ar fi Alexandria, care a pierdut aprox. 62% din populația sa. Nu putem însă pune cifra în totalitate pe seama molimei, fiind necesar să se ia în calcul și alte cauze, precum mobilitatea unei populații speriate, care încearcă să se retragă din calea epidemiei, lipsa surselor de hrană și iernile foarte dure(p. 140-141). Înscriind și acest episod pandemic foarte violent în rândul celorlalte probleme ale secolului al III-lea, avem rețeta perfectă pentru o criză profundă, din care imperiul a reușit să iasă cu greu, dar a fost schimbat în totalitate. Instaurarea Dominatului, prin reformele lui Dioclețian și Constantin, s-a făcut asupra unui corp politic obosit, marcat de anarhie și complet colaps economic. Eșecul monedei de argint (sesterțul, denarul, antoninianul), la acel moment purtătoare doar a unei valori fiduciare, a făcut loc unei noi economii, în care monopolul a început să fie deținut de moneda din aur (p. 148-149).

Autorul prezintă cu abilitate tragedia Imperiului Roman de Apus, purtând mai departe discuția până în lumea bizantină și analizând ultimul val de boală, anume *ciuma bubonică* (cu al său virus Yersinia pestis) ce a izbucnit în timpul lui Iustinian (527-565) și a continuat să reapară episodic în următoarele secole (din 542 până în 749) (p. 238). Episodul este mai bine tratat în istoriografie, Harper analizându-l în detaliu, evidențiind urmările asupra lumii mediteraneene.

În ansamblul său, volumul merită toată aprecierea. Noutatea problemelor puse în discuție, ideile originale, îndrăznețe, uneori iconoclaste, dar bine susținute documentar și, deci, convingătoare, viziunea largă, caracterul interdisciplinar al demersului, cunoașterea perfectă a bibliografiei, dar și stilul elegant, clar, lipsit de ariditatea pe care ar impune-o aspectele prea specioase, recomandă această lucrare ca o realizare excepțională, unică, în panoplia bogatei literaturi dedicate așa-zisei căderi a Imperiului Roman; ea ne îndeamnă să acordăm în totalitate credit afirmației autorului că germenii au fost dușmani mai aprigi chiar și decât popoarele germanice (p. 18).

Alexandru BALTAG*

* Alexandru BALTAG: Centrul de Studii Clasice şi Creştine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi; e-mail: baltag.alexandru@outlook.com.

Homer and the Good Ruler in Antiquity and Beyond, edited by Jacqueline Klooster & Baukje van den Berg, Brill / Leiden / Boston, 2018, 294 p. (*Mnemosyne Supplements* 143), ISBN 978-90-04-36585-8

Colecția de studii pe care o prezentăm reunește actele congresului internațional organizat la Universitatea din Ghent, în mai 2015, dedicat receptării poemelor homerice în contextul reflecțiilor asupra conducătorului ideal, din Antichitate și până în prezent. Contribuțiile din acest volum, plecând de la ideea că *Iliada* și *Odiseea* pot fi citite și *qua specula principum*, își propun să analizeze, în particular, diferitele intepretări în această cheie care au fost propuse de-a lungul timpului în exegeza operei părintelui cultural al grecilor. Astfel, ele atestă, pe de o parte, prestigiul peren al poemelor homerice, care, iată, s-au impus și în această privință ca un reper major de reflecție politică, iar pe de altă parte, receptarea complexă a acestora de diverși autori, antici sau moderni, care, în demersul lor hermeneutic, le-au adaptat constant în conformitate cu propriile agende (filosofice, morale, retorice, politice sau biografice).

Cartea conține 14 studii, majoritatea fiind concentrate în special asupra receptării lui Homer din această perspectivă în lucrările autorilor greci și romani.

Jaqueline Klooster și Baukje van den Berg, în partea introductivă a lucrării (*Homer and the Good Ruler in Antiquity and Beyond: Introduction*, p. 1-20), argumentează in favoarea includerii poemelor homerice în categoria mai largă a textelor antice în care regăsim reflecții consistente asupra conducătorului ideal. Așadar, ele pot fi analizate ca *specula principum*, chiar dacă acest gen literar nu va fi niciodată conturat pe deplin în Antichitate, fiind un produs al gândirii politice medievale occidentale.

Primele trei studii abordează din unghiuri diferite (teoretic, studii de caz) această interpretare a poemelor homerice.

Irene J. F. de Jong (*The Birth of The Princes' Mirror in the Homeric Epics*, p. 20-37) susține, din perspectivă naratologică, că *Iliada* și *Odiseea* pot fi citite ca texte narative, discursive, orientate didactic, pedagogic, în vederea instruirii viitorilor conducători din perioada arhaică. În contribuția sa, Will Desmond (*Between Gods and Mortals: Piety of Homeric kings*, p. 38-64) discută una dintre cele mai importante virtuți ale conducătorului ideal, și anume pietatea, care relevă statutul lor privilegiat, cvasidivin (*theoeikelos*, *diotrephēs*, *theoeidēs*, *theios, isotheos, antitheos, diiphilos* etc), de intermediari între oameni și zei. În fine, Jaqueline Klooster (*A Speaker of Words and Doer of Deeds: The Reception of Pheonix' Educational Ideal*, p. 65-85) urmărește receptarea idealului homeric al conducătorului activ și înțelept în literatura greacă subsecventă (Aristotel, *scholia*, Plutarh, Aelius Aristides, Themistius), până în secolul IV p. Chr.

În exegeza homerică, diferite virtuți sau defecte ale modelului monarhic au fost subliniate sau mininalizate/cenzurate, în funcție de diversele interese ale comentatorilor săi, așa cum o demonstrează următoarele contribuții.

Patrick G. Lake (*Plato's Homer as a Guide for Moderation and Obedience*, p. 86-103) arată cum autorul Republicii a propus o nouă interpretare a poeziei în slujba filosofiei, citindu-l pe Homer într-o cheie subiectivă, în care unele pasaje ale

operei sale au fost trunchiate în mod deliberat pentru a-i susține propriile idei, cea mai importantă dintre acestea fiind superioritatea rațiunii în fața pasiunilor, emoțiilor.

Elsa Bouchard (*The Problem with the Prince: Agamemnon in the Ancient Exegetical Tradition on Homer*, p. 104-122) subliniază receptarea ambigua a lui Agamemnon în exegeza homerică, unii autori, in funcție de interesele pe care le aveau, accentuându-i fie calitățile, fie defectele. De exemplu, Isocrate, în contextul programului său politic panelenic, l-a invocat pozitiv pe erou, ca simbol al idealurilor sale, acesta fiind, printre altele: puternic, moderat, patriot, conciliant etc. Într-un alt context politic și cultural, marcat de expansiunea romană în bazinul mediteranean, Polybios își imaginează un alt model de suveran (*homo vagans*) - inspirat din peripețiile lui Odiseu, în care acesta este un abil explorator al teritoriilor pe care intenționează să le cucerească, așa cum sugerează Maria Gerolemou (*Educating Kings through Travel: The Wanderings of Odysseus as a Mental Model in Polybios Histories*, p. 123-140).

Jeffrey Fish, în studiul său (*Some Critical Themes in Philodemos' On the Good King According to Homer*, p. 141-156), trece în revistă principalele teme ale discursului epidictic de inspirație homerică al lui Philodemus. Astfel, în viziunea acestuia, suveranul trebuie să se bucure de dragostea și protecția supușilor săi; virtuțile sale, printre care, moderația și dreptatea, sunt dublate de cele fizice, arată deschidere către doleanțele supușilor sau ale curții, detestă războiul și dezordinea, stăpânește arta elocinței. Deși îi este dedicat unui guvernator roman, discursul continuă tradiția elenistică a celebrării puterii suverane. Această adaptare a tradiției politice sau culturale grecești la imperativele noii stăpâniri romane, o regăsim și în următorul studiu, semnat de Casper C. de Jonge (*Eumaeus, Evander and Augustus: Dionysios and Vergil on Nobil Simplicity*, p. 157-181). În cadrul acestuia, autorul arată că interesul unor autori din perioada augustană (Dionysios din Halicarnassus, Vergiliu) pentru Eumaeus, model al simplității nobile, coincide cu cel al propagandei lui *Divi filius* pentru revenirea la virtuțile tradiționale (*virtus*, *iustitia*, *pietas*). David F. Driscoll, în contribuția sa (*Speaking Homer to Power: Anecdotes of Greek Intellectuals and their Rulers in Plutarch's Symposia*, p. 182-198), aduce în discuție un aspect mai puțin studiat, și anume avantajele pe care autorii acestor oglinzi ale puterii le puteau avea ca urmare a stăpânirii unui astfel de discurs, în materie de influență politică sau al prestigiului intelectual.

În fine, Elina Pyy (*Homeric Ideals* versus *Roman Realities? Civil War, Autocracy, and the Reception of Homer in Silius Italicus' Punica*, p. 199-218) subliniază adaptarea modelului homeric al conducătorului ideal de către Silius Italicus, la realitățile politice romane, din trecut, republicane. Astfel, poetul latin, deși este de acord cu virtuțile propuse de Homer, consideră că, la Roma, modelul de *leadership* mai apropiat de sensiblitățile constituționale tradiționale, este mai degrabă cel colectiv (*multi viri*), al generalilor triumfători, decât al unui conducător autocratic, capricios, precum Agamemnon.

Ultimele trei contribuții din acest volum au în vedere receptarea poemelor homerice în perioada medievală, respectiv cea contemporană.

Baukje van den Berg (*Homer and the Good Ruler in the „Age of Rhetoric": Eustathios of Thessalonike on Excellent Oratory*, p. 219-238) discută perpetuarea modelului homeric al conducătorului ideal în perioda mijlocie a Bizanțului (sec. XII), la episcopul Eustathios de Salonic, pentru ca Filippomaria Pontani (*On the Good King according to Homer: a Sixteenth-Century Treatise by Christophoros Kondoleon*, p. 239-258) să analizeze receptarea sa în opera unui autor mai puțin studiat al Renașterii, grecul Christophoros Kondoleon. La acesta din urmă, Homer este reintrepretat din multiple perpective, socială, morală, politică, filosofică (neoplatonică, stoică), religioasă (creștină), demersul său înscriindu-se, așadar, în spiritul cultural eclectic al epocii.

În fine, ultimul studiu al lucrării, semnat de Laura McKenzie (*„Royal Blood Will Stain My Spear": Satire, Trauma, and Semi-Barbarous Princelings in Robert Graves' The Anger of Achilles*, p. 259-280), aduce în discuție biografia personală a clasicistului Robert Graves ca punct de plecare în interpretarea traducerii sale a Iliadei, *The Anger of Achilles*. Astfel, autoarea consideră că acesta, marcat de experiențele traumatice ale celui de-Al Doilea Război Mondial – suferea de TSPT (tulburare de stres post-traumatică), a apreciat negativ, în cheie satirică, mesajul operei homerice. Agamemnon și Ahile sunt departe de a fi eroi, apropiindu-se mai degrabă, prin defectele pe care le au, de imaginea caricaturală a generalilor de război, conducători capricioși și incompetenți.

Lucrarea se încheie cu *Index Locorum* (p. 280-287) și *General Index* (p. 288-293).

Volumul se dovedește a fi o contribuție importantă în literatura istoriografică dedicată receptării poemelor homerice. Studiile din cuprinsul lucrării au reușit să reconstituie cu succes contextul istoric, politic, social, literar sau biografic, care au condiționat reinterpretarea acestei teme, din Antichitate și până în secolul XX.

George IVAȘCU*

* George IVAŞCU: Centrul de Studii Clasice şi Creştine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi; e-mail: george.ivascu28@yahoo.com.

IN MEMORIAM

ȘERBAN PAPACOSTEA

(25.06.1928 – 6.04.2018)

Academicianul Şerban Papacostea s-a născut în Bucureşti, la 25 iunie 1928, într-o familie care a construit intens istoria politică şi intelectuală a României secolului XX. Unchiul marelui istoric, Victor Papacostea, a fost refondatorul Institutului de Studii Sud-Est Europene (după asasinarea lui N. Iorga) şi acela care a creat revista *„Balcania"*, o vreme cea mai importantă publicaţie europeană pe această problematică şi al cărei standard ştiinţific, în ţară, nu a putut fi depăşit nici astăzi. Unchiul Cezar Papacostea a constituit un reper obligatoriu în istoria studiilor clasice româneşti. Un alt unchi, Alexandru Papacostea, mort tânăr, autor al consistentului dar prea puţin cunoscutului volum *„România politică"*, poate fi considerat drept iniţiatorul în ţara noastră a ceea ce, astăzi, îndeobşte numim *ştiinţă politică.* Tatăl, Petre Papacostea, a ales cariera politică: membru în guvernele interbelice ale Partidului Poporului (1920-1921 şi 1926-1927) şi secretar politic al Mareşalului Alexandru Averescu (până la moartea acestuia, în 1938), de trei ori prim ministru al României. O familie din care au mai făcut parte scriitorul Vintilă Horia (exilat în Spania din motive politice şi laureat al premiului *Goncourt* în anul 1960 pentru literatură), cercetătoarea Cornelia Papacostea Danielopol, lingvista de excepţie Michaela Ghiţescu, director al revistei *„Memoria"*, latinistul Gheorghe Ceauşescu (fără nicio legătură de rudenie cu familia dictatorului), bizantinistul Şerban Nicolae Tanaşoca, director multă vreme al Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române.

În casa din strada Caragea Vodă 19, în care a locuit întreaga viaţă, Şerban Papacostea a cunoscut, datorită poziţiei familiei sale, tot ceea ce a însemnat elită politică şi intelectuală interbelică românească: prim miniştrii Alexandru Averescu, Octavian Goga, Nicolae Rădescu, pe Gheorghe Brătianu, Mihail Manoilescu, Constantin Argetoianu, Ioan Lupaş. Câţiva paşi, pe aceeaşi stradă, despărţeau locuinţa familiei Papacostea de acelea ale lui Iuliu Maniu şi Constantin I.C. Brătianu. Nu mai este de mirare, prin urmare, gustul pentru istorie şi pentru analiza logică a proceselor ei, deschis tânărului învăţăcel de către personajele ce şi-au luat locul binemeritat în manuale şi monografii.

În 1949, cu mari greutăţi datorate tocmai acestui trecut, Şerban Papacostea şi-a finalizat studiile universitare la Facultatea de Litere şi Filosofie a Universităţii din

Bucureşti. Până în 1948 fusese încurajat în drumul ales de către Gheorghe Brătianu, cel care a avut premoniţia de a percepe, chiar de la bun început, valoarea şi talentul aceluia care va deveni, decenii mai apoi, cel mai important istoric al ţării.

Cu certitudine, Şerban Papacostea şi-ar fi pregătit riguros lucrarea de licenţă şi ar fi urmat sfaturile lui Gheorghe Brătianu şi ale lui Andrei Oţetea, alt mentor spiritual al său. Câteva luni după absolvire, în martie 1950, însă, a făcut cunoştinţă cu realităţile dobrogene dintr-o postură obişnuită pentru vârfurile acestei ţări. Într-o colonie de muncă, la Capul Midia, Şerban Papacostea a dat obolul său la construirea Canalului Dunăre–Marea Neagră, cel mai sinistru cimitir al elitelor româneşti necomuniste. O ironie a sorţii - care i-a întărit convingerea profundă şi permanentă privind incapacitatea sistemului totalitar comunist de a subzista -a făcut ca unul dintre colegii de muncă, din lagăr, ai tânărului absolvent Şerban Papacostea să fie chiar Gheorghe Cristescu, primul preşedinte al Partidului Comunist din România.

Eliberarea din gulag nu i-a adus şi reabilitarea: abia în 1956 a reuşit să-şi susţină examenul de licenţă şi, câteva luni după aceea, în 1957, prin generozitatea şi curajul lui Andrei Oţetea, director al Institutului de Istorie din Bucureşti, a fost angajat cercetător la acest Institut (după o scurtă trecere, în 1951-1952, când a fost repede epurat, pe motive politice). „*Un cuib de reacţionari*", aşa definea Şerban Papacostea, cu profundă recunoştinţă şi cu umorul care l-a însoţit toată viaţa, locul acesta unde i-a întâlnit pe cei mai mari istorici ai ţării, aceia care nu pieriseră în închisori: Nicolae Bănescu, P.P. Panaitescu, C.C. Giurescu, Ilie Corfus, Maria Holban.

Având interdicţie de a ieşi din ţară, Şerban Papacostea a compensat acest handicap major în cercetarea ştiinţifică prin investigaţii minuţioase şi analize de excepţie în arhivele din diversele oraşe ale ţării şi în bibliotecile la îndemână. Rezultatele - cele pe care le cunoaştem astăzi- l-au făcut să fie considerat, de cea mai mare parte a specialiştilor, drept cel mai important medievist pe care l-a dat această ţară.

În 1968 şi-a susţinut, sub coordonarea lui Andrei Oţetea, teza de doctorat, *Oltenia sub austrieci (1718-1739),* tipărită pentru prima dată în 1971. Tot în 1968, pentru prima dată (şi singura, până în 1990), i s-a acceptat un stagiu de documentare de şase luni în Polonia. La Cracovia şi Varşovia, destinul i-a hărăzit evenimente politice şi sociale de amploare, de contestare violentă a regimului, ce au premers amplele greve politice de la Marea Baltică, din 1970. O dată în plus, convingerea privind şubrezenia regimurilor comuniste i-a fost întărită: într-o dezbatere publică, la Institutul de Istorie „N. Iorga", academicianul Florin Constantiniu recunoştea că Şerban Papacostea îi prezisese, cu argumente logice indubitabile, sfârşitul comunismului încă din 1957.

Până în decembrie 1989, deşi nu i se permitea participarea la congrese şi sesiuni ştiinţifice peste hotare, Şerban Papacostea a devenit autoritate incontestabilă - inclusiv internaţională - în probleme legate de evoluţia spaţiului românesc în secolele XIII-XIV, de cea a zonei Mării Negre şi a domniei lui Ştefan cel Mare. Alături de cea mai înaltă ţinută ştiinţifică, o aură de infaibilitate profesională puţin cunoscută printre colegii săi, Şerban Papacostea a devenit, în timp, şi un reper moral inconfundabil în contextul agoniei regimului totalitar. Teoria

refuzului colaborării, cu implicaţiile personale şi profesionale din cele mai neplăcute, a fost unanim apreciată, deşi nu însuşită în totalitate, de către colegi şi prieteni. În decembrie 1989, fără nici un fel de contestare, ca unul dintre cele mai normale şi aşteptate gesturi reparatorii, Şerban Papacostea a fost ales, în unanimitate, director al Institutului de Istorie „N. Iorga" din Bucureşti, pe care l-a condus până în 2001.

Verticalitatea morală puţin obişnuită în societatea românească, limpezimea proiectului managerial, încrederea necondiţionată acordată tinerilor, deschiderea totală către instituţiile europene, condamnarea fără echivoc a impostorii şi a amestecului politicului în ştiinţă au transformat Institutul de Istorie „N. Iorga" şi pe directorul său, Şerban Papacostea, într-unul dintre cele mai importante centre ale istoriografiei europene, legând actualitatea de tradiţia directoratelor lui N. Iorga (1937-1940) şi Gheorghe Brătianu (1941-1948). Istorici renumiţi - din ţară şi din străinătate -, diplomaţi, lideri politici (de la Ilie Verdeţ la Corneliu Coposu), reprezentanţi ai instituţiilor europene, toţi au trecut în acest deceniu pragul cabinetului directorial iar activitatea ştiinţifică - editarea de volume, reviste, diverse publicaţii, organizarea de reuniuni, simpozioane şi conferinţe - a căpătat o asemenea amploare încât Institutul de Istorie „N. Iorga" se transformase într-un veritabil centru ştiinţific european.

Tinerii absolvenţi au constituit o preocupare profesională permanentă şi intensă pentru Şerban Papacostea - o generozitate ireală ce a venit din convingerea profundă asupra Binelui şi din ataşamentul necondiţionat faţă de corectitudine morală şi profesionalism indubitabil.

În 1991, Şerban Papacostea a fost ales membru al Academiei Române, iar din 1996 al Academiei Ligure de Ştiinţe (din Italia), al doilea român în acest ultim for ştiinţific, după Gheorghe Brătianu. În 1996, a devenit profesor al Facultăţii de Istorie şi Ştiinţe Politice a Universităţii „Ovidius" (unde a funcţionat până în 2006) şi, tot din acelaşi an, al Universităţii din Freiburg (Germania).

Şerban Papacostea a reprezentat un moment de referinţă în dezvoltarea cercetărilor româneşti şi europene privind istoria şi civilizaţia spaţiului Mării Negre. A publicat, pe această temă, volume, articole şi studii ştiinţifice şi politice în reviste de specialitate şi în presa din ţară şi din Germania, Marea Britanie, S.U.A., Franţa, Italia, Elveţia, Austria, Israel, Grecia, Polonia, Ungaria, Rusia, Bulgaria, Republica Moldova, a fondat şi a condus în colaborare cu arheologul Petre Alexandrescu unica publicaţie ştiinţifică pe această temă - revista *„Il Mar Nero"*- apărută la Roma. Totodată, în 1990, Şerban Papacostea a regândit şi reformulat activităţile *Comisiei mixte de istorici din România şi Federaţia Rusă*, conducând delegaţia istoricilor români până în 2001. Lui i s-a datorat introducerea pe agenda de dezbateri a fiecărei reuniuni a *Comisiei* a câte unei secţiuni exclusive dedicate evoluţiilor istorice din regiunea Mării Negre. În anul 2004, Facultatea de Istorie şi Ştiinţe Politice şi *Centrul de studii şi cercetări ale istoriei şi civilizaţiei zonei Mării Negre (secolele XIX-XXI)* - în parteneriat cu Institutul de Istorie „N. Iorga", Academia Română şi Academia de Ştiinţe a Federaţiei Ruse - a devenit gazda, în România, a activităţilor acestei prodigioase *Comisii* ştiinţifice. Ultima participare oficială a lui Şerban Papacostea la o reuniune a Universităţii „Ovidius" din Constanţa a fost legată de conducerea onorifică a delegaţiei române

la şedinţa Comisiei mixte de istorici din România şi Federaţia Rusă, desfăşurată la Constanţa în septembrie 2012. Şi în acest moment a militat pentru obiectivele majore ale relaţiei bilaterale: repararea traumelor istorice provocate de pierderea Basarabiei şi nordului Bucovinei, recuperarea tezaurului istoric şi arhivistic depozitat la Moscova în 1916, colaborarea ştiinţifică în analiza problemelor legate de evoluţiile din bazinul Mării Negre.

A participat, de câte ori a fost invitat, la reniunile ştiinţifice „Pontica", desfăşurate de Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa, o manifestare pentru care a avut mereu o preţuire deosebită dată de prieteniile profunde care l-au legat de nume precum Petre Alexandrescu, Petre Diaconu, Mihai Irimia sau Maria Bărbulescu.

Şerban Papacostea a publicat la Constanţa, la Editura Universităţii „Ovidius", singura lucrare monumentală privind sinteza epocii medievale referitoare la Marea Neagră din istoriografia română, un volum care s-a bucurat de un imens succes ştiinţific şi de librărie: „Marea Neagră: răspântie a drumurilor intercontinentale, 1204-1453".

Sit sibi terra levis !

Florin ANGHEL*

* Florin ANGHEL: Facultatea de Istorie și Științe Politice din cadrul Universităţii *Ovidius*, Constanţa; e-mail: fl_anghel@yahoo.com.

CĂRŢI STRĂINE ŞI ROMÂNEŞTI INTRATE ÎN BIBLIOTECA MINAC ÎN 2017

SCHIMB INTERNAŢIONAL

AUSTRIA

- Jahresschrift des Salzburg Museum, Band 58/1; 58/2, *Bischof. Kaiser. Jedermann. 200 Jahre Salzburg bei Österreich*, Salzburg, 2016.
- Ad Amussim 65, Österreichischen Archäologischen Institut an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 2017.

BULGARIA

- Proceedings XXXI/2016, Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, Veliko Tarnovo, 2016.
- Proceedings of the National Museum of History, nr. 4/1983; 5/1985; 6/1986; 7/1988; 8/1989; 9/1992; 11/2000; 12/2001; 13/2002; 16/2006; 20/2009; 22/2010; 24/2012; 25/2013; 27/2015; 28/2016; 29/2017, Sofia.
- Razkopki I prouchvanija 41; 42, Sofia, 2017.
- Ivan Hristov (ed.), *Akra. Exploring the Early Byzantine Fortress on St. Nikola Peninsula Near the Town of Chernomorets*, volume 1, Sofia, 2013.
- Ivan Hristov, *Akra between Anhialo and Sozopol*, Sofia, 2013.
- Bozhidar Dimitrov, *Apollonia Pontica. A Greek Polis on the Coast of the Black Sea (611-72 BC)* , Sofia, 2004 (bulg.).
- Ralitsa Rousseva (ed.), *National Museum of History. Catalogue*, Sofia, 2006.
- Ivan Hristov (ed.), *Kozi Gramadi. Studies of an Odrysian Ruler's Residence and Sanctuaries on Sredna Gora MT. 8th – 1st Centuries BC*, vol. 1, Sofia, 2011, vol. 2, Sofia, 2012.
- Ivan Hristov, Pavlina Devlova, Iliya Kirov, Boyka Zlateva, Georgi Ribarov, *Underwater Archaeological Researches in the Gulf of Vromos, Aquatory of Chernomoretz (An emporium in the chora of Apollonia Pontica*), Sofia, 2014.
- Ivan Hristov, *An Early Byzantine Fortress on the Peninsula of Hrisosotira at the Town of Chernomorets 5th – 7th Century*, Sofia, 2015.
- Iliya Kirov, *Pre-Roman Bronze Vessels from the Collections of the National Museum of History*, Sofia, 2017 (bulg.).
- *Treasure of Khan Kubrat. Culture of Bulgars, Khazars, Slavs*, Sofia, 1989.
- *Studia in honorem Georgii Mihailov*, Institute of Thracology, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, 1995.

CEHIA

- Graeco-Latina Brunensia 21, 2016, 2, Masarykova Univerzita.
- Studia Archaeologica Brunensia 21, 2016, 2, Masarykova Univerzita.
- Časopis slezského zemského muzea, Vědy historické, Série B, 65/2/2016; 65/3/2016, Opava.
- Acta Musei Moraviae CI/2016, 2, Moravské zemské muzeum, Brno.
- Milan Lička, *Osídlení ze starší etapy vývoje kultury s vypíchanou keramikou ve Mšeně*, Fontes Archaeologici Pragenses, vol. 43, Pragae, 2016.

CROAȚIA

- Histria Archaeologica 47/2016, Bulletin of the Archaeological Museum of Istria, Pola.
- Vjesnik XLIX/2016, Arheološkog Muzeja u Zagrebu, Zagreb.
- Submerged Heritage, Number 6, Decembre, 2016, Yearbook of the International Centre for Underwater Archaeology in Zadar, 2016.
- Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku 109, 2016, Arheološki Muzej u Splitu, Split, 2016.
- Monografije i Katalozi 28/1; 28/2, Anja Hellmuth Kramberger, *Temporis Monkodonja. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens*, Pola, 2017.
- Monografije i Katalozi 29, Tatjana Bradara, *Il confine veneto-austriaco in Istria,* Pola, 2017.
- Cataloghi del Dipartimento educativo 17, *Sergiis in honorem,* Pola, 2017.
- Darko Komšo, *A Treasure from the Depths. Spondylus gaederopus, Neolithic Europe's Most Prized Jewellery*, Pola, 2017.
- Darko Komšo, *Music on a Casket. Music and Dance Depicted on the Tenth Century Bone Pula Casket*, Pola, 2017.
- Maja Čuka, *The Secret of Thread. From its Genesis to the Roman Period*, Pola, 2017.
- Romuald Zlatunić, *The Making and Firing of Neolithic Pottery*, Pola, 2017.

ELVEȚIA

- Genava. La revue des Musées d'art et d'histoire de Genèva, No. 63/2015, *Dossier: Regard sur les arts appliqués*.
- Bulletin de l'Association Pro Aventico 56/2014-2015, Association Pro Aventico, Avenches, 2016.

FINLANDA

- ARCTOS, Acta Philologica Fennica, Vol. L, 2016, Helsinki, 2016.

FRANȚA

- Revue des Etudes Anciennes, tome 118, No. 2/2016; 119, No. 1, No. 2/2017, Bordeaux.
- Travaux de la Maison de l'Orient No. 67, Annie Caubet, Sabine Fourrier, Marguerite Yon, *Kition-Bamboula VI. Le sanctuaire sous la colline*, Lyon, 2015.

- Travaux de la Maison de l'Orient No. 68, Catherine Abadie-Reynal, Jean-Baptiste Yon (eds.), *Zeugma VI, La Syrie Romaine. Permanences et transferts culturels*, Lyon, 2015.
- Travaux de la Maison de l'Orient No. 70, Rémi Legros, *Stratégies mémorielles. Les cultes funéraires privés en Égypte ancienne de la VIe à la XIIe dynastie*, Lyon, 2016.
- Travaux de la Maison de l'Orient No. 71, *Habitat et environment. Prospections dans les marges arides de la Syrie du nord*, Lyon, 2016.
- Travaux de la Maison de l'Orient No. 72, Gérard Lucas, *Vienne dans les textes grecs et latins*, Lyon, 2016.
- Cahiers du Centre Gustave Glotz XXVII, 2016, Paris, 2017.
- Antiquités nationales 46, 2015, Bulletin publié par le Musée d'Archéologie Nationale et par la Société des Amis du Musée et du Château de Sain-Germain-en-Laye, 2015.

GERMANIA

- Kölner Jahrbuch, Band 49, 2016, Herausgegeben vom Römisch-Germanischen Museum und der Archäologischen Gesellschaft Köln, 2016.
- Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie, Band 47, Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Wünsdorf, 2016.
- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Band 95/2014, Frankfurt a.M.
- Südost-Forschungen, Band 74, 2015; 75, 2016, Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, München, 2017.
- Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie, Band 37/38, 2014/2015, Münster.
- Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst 68, 2016, Archiv des Historischen Vereins für Unterfranken und Aschaffenburg, Band 139, 2016, Würzburg, 2016.
- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier 47/2015, Rheinisches Landesmuseum Trier, Trier, 2015.
- Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 81, 2016, München, 2016.
- Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 62, 2014, Schwerin, 2016.
- Bonner Jahrbücher, Band 215, 2015, Bonn, 2016.
- Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 92, 2016, Freiburg, 2016.
- Eurasia Antiqua, Band 20, 2014, Deutsches Archäologisches Institut, Bonn, 2017.
- Chiron, Band 47, 2017, Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin, 2017.
- Historischer Verein für Straubing und Umgebung, Jahresbericht 117/2015, Straubing, 2016.
- Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 95, Halle, 2016.
- C. Morrissey, D. Müller, *Vor- und früh- geschichtliche Befestigungen 23, Der Heidengraben auf der Uracher Alb*, Stuttgart, 2017.

- Frank Fecht, *Merdžumekja die Karanovo-V-Siedl*ung, DRAMA, Band 2, Bonn, 2016.
- Forschungen und Berichte zur Archäologie in Baden-Württemberg, Band 1, Lars Blöck, *Die Römerzeitliche Besiedlung im rechten südlichen Oberrheingebiet*, Stuttgart, 2016.
- Forschungen und Berichte zur Archäologie in Baden-Württemberg, Band 2, Ludwig Wamser, *Mauenheim und Bargen. Zwei Grabhügelfelder der Hallstatt- und Frühlatènezeit aus dem nördlichen Hegau*, Stuttgart, 2016.
- Forschungen und Berichte zur Archäologie in Baden-Württemberg, Band 3, Sebastian J. Pfeifer, *Die Geweihfunde der Magdalénien-Zeitlichen Station Petersfels. Eine archäologisch-taphonomische Studie*, Stuttgart, 2016.
- Forschungen und Berichte zur Archäologie in Baden-Württemberg, Band 6, J. Süβ, B. Gräf, *Lopodunum VI. Die 3D-Rekonstruktion des römischen Forums von Ladenburg* , Stuttgart, 2017.
- Georg Neumann, *Altorientalische Siegel und Keilschriftdokumente im Archäologischen Museum der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, Münster, 2016.
- A. Lichtenberger, A. Lohwasser, H.-Helge Nieswandt, *Tod und Ewigkeit. Die Münster-Mumie im Fokus der Forschun*g, Münster.

GRECIA
- Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, vol. 86, Number 1; Number 2; Number 3; Number 4, 2017.

ITALIA
- Rivista Storica dell'Antichità, Anno XLVI, 2016, Università degli Studi di Bologna, Bologna.
- Atti e Memorie, Serie XI, Vol. XXXIX, Modena – Aedes Muratoriana, 2017.
- Rivista di Archeologia Cristiana, XCII – 2016, Pontificio Instituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano.
- Invigilata Lucernis, Rivista di scienze dell'antichità e del tardoantico, 37/2015; 38/2016, Bari.

MACEDONIA
- Živa Antika 64, 1-2, 2014; 65, 1-2, 2015, Skopje.

MAREA BRITANIE
- Ashmolean, No. 71, Spring, 2016; No. 72, Autumn, 2016, Ashmolean Museum of Art and Archaeology, University of Oxford.
- Journal of Roman Studies 106/2016, The Society for the Promotion of Roman Studies, London.
- Archaeology International 19, Institute of Archaeology, London, 2016.

MONACO
- Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 56, 2016.

- Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco, Supplément no 5, Isabelle Charleux (ed.), *History, Architecture and Restoration of Zaya Gegeenii Khüree Monastery in Mongolia*, 2016.

POLONIA

- Acta Archaeologica Carpathica, vol. LI, 2016, Polish Academy of Sciences, Kraków.
- Archaeologia Polona, vol. 49, 2011; vol. 51-52, 2013-2014; vol. 54, 2016, Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Warsaw.
- Materiały Archeologiczne XLI, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków, 2016.
- Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, vol. 17, Michała Brzostowicza, *The Early Medieval Strongholdin Spławie, Greater Poland Province. The Results of Archaeological Research,* Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań, 2016.
- Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, vol. 18, Andrzeja Krzyszowskiego, Piotra Pawlaka, *Multicultural Settlement at Napachanie, site 59, Rokietnica Commune, Poznań District, Greater Poland Province. The Results of Archaeological Research,* Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań, 2016.
- Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, vol. 19, Marzeny Szmyt, *Biały Potok. Materials from Józef Kostrzewski's Podolia Excavations,* Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań, 2016.
- Fontes Archaeologici Posnanienses 52, Annales Musei Archaeologici Posnaniesis, Poznań, 2016.
- Études et Travaux XXVIII, Institut des cultures méditerranéennes et orientales de l'Académie Polonaise des Sciences, Varsovie, 2015.
- Wiadomości Archeologiczne. Bulletin archéologique polonais, tom LXV/2014; LXVI/2015, Warszawa.
- Via Archaeologica Lodziensis 6, W. Siciński, D.K. Płaza, P. Papiernik, *Rescue excavations on site 10 in Kruszyn, district of Włocławek, Kuyavian-Pomeranian province (The Line of Freeway A-1),* Łódź, 2016.
- Ryszard Grygiel (ed.), *The Neolithic and Early Bronze Age in the Brześć Kujawski and Osłonki Region*, vol. III *Middle and Late Neolithic. The Funnel Beaker Culture,* Łódź, 2016.

REPUBLICA MOLDOVA

- Revista Arheologică, Serie nouă, vol. XI, nr. 1-2/2015; vol. XII, nr. 1-2/2016, Chişinău.
- Revista de Istorie a Moldovei, nr. 1, 2, 3, 4/2015; nr. 1, 2, 3, 4/2016, Chișinău.

SERBIA

- Zbornik, National Museum Journal XLV, 2015, Čačak, 2015.

SLOVENIA

- ARGO 58/2, 2015; 59/1, 2016; 59/2, 2016, Journal of the Slovene Museums, Ljubljana.
- Arheološki Vestnik 68/2017, Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Ljubljana.
- LETOPIS 67/2016, The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana.
- Timotej Knific, Tomaž Nabergoj, *Medieval Stories from the Crossroads*, Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana, 2017.
- Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 35, Andrej Pleterski (ed.), *Excavations of Medieval and Post-Medieval Cemetery at the Župna Cerkev in Kranj from 1964 to 1970*, Ljubljana, 2016.
- Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 36, Sneža Tecco Hvala, *The Iron Age Site at Molnik near Ljubljana*, Ljubljana, 2017.

SLOVACIA

- Musaica archaeologica 1.1/2016; 1.2/2016, Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava, 2016
- Historica Carpatica 48/2017, Zbornik Východoslovenského Múzea v Košiciach, 2017.

SPANIA

- ARYS, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Volumen 14, 2016, Madrid. Trabajos de prehistoria, Volumen 73, No 2, 2016; 74, No 1, 2017, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- Empúries 56/2009-2011, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- BSAA arqueología LXXXII, 2016, Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, Áreas de Prehistoria y Arqueología, Universidad de Valladolid, Valladolid.
- Pyrenae 47.1/2016; 47.2/2016, Journal of Western Mediterranean Prehistory and Antiquity, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona, 2016.
- Sylloge Epigraphica Barcinonensis XIII, 2015, Barcelona.
- Benjamí Costa Ribas (ed.), *Aspectos de la vida y de la muerte en las sociedades fenicio-púnicas, XXIX Jornadas de arqueología fenicio-punica (Eivissa, 2014)*, Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera, Eivissa, 2016.
- Studia Historica. Historia Antigua, vol. 34, 2016, Editiones Universidad de Salamanca, Salamanca, 2016.
- Complutum, Vol. 27, Núm. 1 (Enero-Junio); Núm. 2 (Julio-Diciembre) 2016, Madrid, 2016.
- Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada, 26/2016, Granada.
- NVMISMA, Revista de Estudios Numismáticos, Año LXVI, Núm. 260, Enero-Diciembre 2016, Madrid, 2016.
- Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 34/2016, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2016.

- Faventia 34-36/2012-2014, Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Universitat Autònoma de Barcelona, 2016.
- Caesaraugusta 85, Luis Fatás Fernández, *La Edad del Hierro en el valle del Matarrañ (Teruel)*, Zaragoza, 2016.
- Saldvie 13-14, 2013-2014, Optimis Amicis et Magistris, Miscelánea homenaje, vol. 2; 15, 2015, Estudios de Prehistoria y Arqueología, Zaragoza.
- Lucentum XXXV, Anales de la Universidad de Alicante. Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua, Alicante, 2016.
- Benjamí Costa, Josep A. Gisbert (ed.), *Com si el llamp del sol fos el rostre de Muğāhid..., Jornades d'éstudi en commemoració de millenari de la integració de les illes a la Taifa de Dénia*, Eivissa, 19-23 d'octubre de 2015, Eivissa, 2016.

STATELE UNITE ALE AMERICII

- American Journal of Numismatics 28, 2016, The American Numismatic Society, New York.
- MVSE, volume 50/2016, Annual of the Museum of Art and Archaeology, University of Missouri, 2016.

UNGARIA

- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 120-121/2015-2016, Budapesta, 2016.
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Új folyam 3, Szeged, 2016.
- *Úton a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged-országhtár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*, Szeged, 2017.
- Agria 48, 2013; 49, 2016, Annales Musei Agriensis, Eger.

ACHIZIȚII, DONAȚII (CARTE STRĂINĂ)

- A.A. Malyshev (ed.), *Abrau Antiqua. Results of Complex Investigations of the Abrau Peninsula Antiquities*, Moscow, 2009.
- Jonas Eiring, John Lund (eds.), *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Actes of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002*, Aarhus, 2004.
- Emilian Teleaga, *Die Anfänge der figuralen thrakischen Kunst in dem 5. Jahrhundert v. Chr.*, Rahden, 2015.
- Anne Kolb (Hrsg.), *Infrastruktur und Herrschafts-Organisation im Imperium Romanum*, Berlin, 2014.
- Gocha R. Tsetskhladze (ed.), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity. Aspects of Archaeology and Ancient History*, Oxford, 2012.
- G.R. Tsetskhladze, S. Atasoy, Al. Avram, Ș. Dönmez, J. Hargrave (eds.), *The Bosporus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millenium BC – 5th Century AD), Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities, Istanbul, 14th – 18th September 2009*, Oxford, 2013.
- G.R. Tsetskhladze, Al. Avram, J. Hargrave (eds.), *The Danubian Lands Between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade – 17-21 September 2013)*, Oxford, 2015.

- Paul Everill (ed.), *Nokalakevi. Tsikhegoji. Archaeopolis. Archaeological excavations 2001-2010. Anglo-Georgian Expedition to Nokalakevi*, Oxford, 2014.
- E. Laflı, G.K. Şahin, *Hadrianopolis III. Ceramic Finds from Southwestern Paphlagonia*, Oxford, 2016.
- Conor Whately, *Exercitus Moesiae. The Roman Army in Moesia from Augustus to Severus Alexander*, Oxford, 2016.
- Manolis Manoledakis (ed.), *The Black Sea in the Light of New Archaeological Data and Theoretical Approaches. Proceedings of the 2nd International Workshop on the Black Sea in Antiquity Held in Thessaloniki, 18-20 September 201*5, Oxford, 2016.
- Journal of Greek Archaeology, vol. 1, Oxford, 2016.
- Paola Maresca (ed.), *Paolo Mazzoni. Restauro su restauro*, Firenze, 2014.
- Rui Morais, *Greek Art. From Oxford to Portugal and Back Again*, Oxford, 2017.
- Gavin McGuire, Minoan Extractions. A Photographic Journey 2009-2016. Sissi Archaeological Project, Oxford.
- A. Ivantchik, H. Parzinger (eds.), *Corpus Tumulorum Scythicorum et Sarmaticorum 2, The Ulskii Tumuli. Cultic and Burial Ensemble of the Scythian Period in the Northern Caucasus*, Moscova, 2015.
- A.M. Leskov, E.A. Beglova, I.V. Ksenofontova, V.R. Erlikh, *Maeotians of the Trans-Kuban region in the 4th – 3rd centuries BC. The Necropoleis near the aul of Ulyap. Shrines and Ritual Places*, Moscova, 2013.
- Sboryanovo vol. III, *The Thracian City. City Planning Fortification System Architecture,* Sofia, 2015.
- Metodi Manov (ed.), *Vasilka Gerasimova-Tomova. In memoriam*, Sofia, 2012.
- Dobrudja. Zbornik 32, Silistra, 2017.
- Acta Musei Varnaensis X-1. *Military Campaigns, Weaponry and Military Equipment (Antiquity and Middle Ages),* Varna, 2016.
- Georgi Atanasov, *From Episcopate to an Autonomous Patriarchate of the First Bulgarian Empire in Drustar (Silistra). The History of the Patriarchal Complex*, Sofia, 2017.

ACHIZIŢII, DONAŢII, SCHIMB INTERN*

- SCIVA, tomul 67, nr. 1-2; 3-4, Bucureşti.
- Materiale şi Cercetări Arheologice, s.n., XIII/2017, Bucureşti, 2016.
- Studii de preistorie 14/2017, Târgovişte.
- Arheologia Moldovei XL/2017, Bucureşti.
- Studii şi materiale de istorie medie, XXXV/2017, Brăila.
- Revista istorică, s.n., tomul XXVIII, nr. 1-2/2017, Bucureşti.
- Historia urbana, tomul XXV/2017, Bucureşti.
- Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca, LVI/2017, Bucureşti.
- Revue Roumaine d'Histoire, Tome LVI, 1-4/2017, Bucureşti.
- Revue des études sud-est européennes, tome LV (nos 1-4), 2017, Bucureşti.

* Selectate lucrări de istorie veche şi arheologie recent apărute.

- Analele Bucovinei, anul XXIV, 1/2017; 2/2017, București.
- Arhivele Olteniei 31/2017, București.
- Studii și Cercetări de Numismatică 2014-2017, București.
- Revista Monumentelor Istorice 1-2/2015-2016, Bcurești.
- Istros XXII/2016, Brăila.
- Analele Brăilei 15/2015, Brăila.
- Revista Arhivelor XC/2013, 1-2, București.
- Historical Yearbook XI-XII/2014-2015, Constanța.
- Acta Terrae Septemcastrensis XIV, Sibiu, 2015.
- Danubius XXXIII/2015; XXXIII – Supliment. *Religion and the Challanges of the Contemporary World*, 2015; Acta Symposium I/2015. *The Bulgarian Community in Galați*, 2015; XXXIV/2016; XXXIV – Supliment. *Economy, Society, Culture and Politics in Southern Ukraine during the XVIIIth – XXth Centuries*, Galați, 2016.
- Acta Musei Napocensis 51/I, 2014; 52/I, 2015; 52/II, 2015, Cluj-Napoca.
- Marisia Studii şi Materiale XXXVI/2016, Istorie, Muzeul Judeţean Mureş, Târgu-Mureş, 2016.
- Peuce s.n. XV/2017, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea.
- Acta Musei Porolissensis XXXVIII, 2016, Zalău, 2016.
- Zargidava, Revistă de istorie XVI, Bacău, 2017.
- Revista de cercetări arheologice și numismatice 2/2016, Muzeul Municipiului București.
- Études byzantines et post-byzantines VII, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2016.
- Ziridava. Studia Archaeologica 30, Cluj-Napoca, 2016.
- Suceava. Anuarul Muzeului Bucovinei, nr. XXXIX, 2012; XL, 2013; XLI, 2014; XLII, 2015; XLIII, 2016.
- Crisia, XLVI, 2016, Oradea.
- Biharea, XLIII, 2016, Oradea.
- Terra Sebus, Acta Musei Sabesiensis, 8, Sebeș, 2016.
- Acta Terrae Fogarasiensis, IV/2015; V/2016, Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat".
- Classica et Christiana, 12/2017, Iași, 2017.
- Cronica Cercetărilor Arheologice din România campania 2015; campania 2016, Institutul Național al Patrimoniului, Bucureşti.
- Revista Monumentelor Istorice 1-2/2011-2014; 1-2/2015-2016, București.
- Radu Manolescu, *Socotelile Brașovului. Registrele vigesimale*, vol. I, II, III, IV, V, Brăila.
- Sergiu Iosipescu, *Carpații sud-estici în Evul Mediu târziu (1166-1526). O istorie europeană prin pasurile montane*, Brăila, 2013.
- Alexandru Ciocîltan, *Comunitățile germane la sud de Carpați în Evul Mediu (secolele XIII-XVIII)*, Brăila, 2015.
- Svetlana Reabțeva, *Piese de podoabă și vestimentație din Moldova și Țara Românească în contextul relațiilor cultural-istorice (secolele XIV-XVII)*, Brăila, 2014.
- Șerban Papacostea, *Studii de istorie românească. Economie și societate (secolele XIII-XVIII)*, Brăila, 2009.

- Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr (coord.), *Vocația istoriei. Prinos Profesorului Șerban Papacostea*, Brăila, 2008.
- Faruk Bilici, Ionel Cândea, Anca Popescu (ed.), *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*, Brăila, 2007.
- Aurel Iacob, *Țara Moldovei în vremea lui Ștefan Tomșa al II-lea*, Brăila, 2010.
- Gabriel-Felician Croitoru, *Giurgiu sub administrație otomană (secolele XV-XIX)*, Brăila, 2016.
- Ștefan Aftodor, *Boierimea în Țara Românească. Aspecte politice și social-economice (1601-1654)*, Brăila, 2014.
- Costel Chiriac, *Civilizația bizantină și societatea din regiunile extracarpatice ale României în secolele VI-VIII*, Brăila, 2013.
- Florin Topoleanu, Costin Croitoru, *Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei „Carol I"*, Brăila, 2015.
- Valeriu Sîrbu, Cătălin Borangic, *Pumnalul sica în nordul Dunării (~ 200 a. Chr. – 106 p. Chr.)*, Brăila, 2016.
- Valeriu Sîrbu, Liana Oța, Aurel Vîlcu, Marian Neagu, Vasile Oprea, *Sudul Munteniei în sec. I a. Chr. – III p. Chr. Sarmați, daci, romani*, Brăila, 2014.
- Costin Croitoru, *Roman Discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st Century B.C. – 5th Century A.D.)*, Brăila, 2011.
- Dan Gh. Teodor, *Un centru meșteșugăresc din evul mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani*, Brăila, 2011.
- Liana Oța, *Lumea funerară în Moesia Inferior (secolele I-III p. Chr.)*, Brăila, 2013.
- Oliver Jens Schmitt, *Südosteuropa und die Adria im späten Mittelalter*, Brăila, 2012.
- G.I. Brătianu, *Les Génois et les Vénetiens dans la mer Noire aux XIIIe – XIVe siècles*, Brăila, 2014.
- Constantin Bușe, *Studii de istorie, mai timpurii și mai târzii*, Brăila, 2015.
- Viorica Crișan, Valeriu Sîrbu, Paul Pupeză, *Covasna – Cetatea Zânelor. Un centru de putere dacic din Carpații Orientali*, Brăila, 2016.
- Cristian Luca, Gianluca Masi (ed.), *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi intercorsi tra Stati e civiltà*, Brăila-Venezia, 2007.
- Dragoș Măndescu, *Cetățeni. Stațiunea geto-dacă de pe valea Dâmboviței superioare*, Brăila, 2006.
- Ionel Cândea, Costin Croitoru, *O bibliografie istorică a Brăilei*, Brăila, 2012.
- Warren Treadgold, *Studies in Byzantine Cultural History*, București-Brăila, 2015.
- R.W. Seton-Watson, *O istorie a românilor din perioada romană până la desăvârșirea unității naționale*, Brăila, 2009.
- Johannes Koder, *Die Byzantiner und Europa*, București-Brăila, 2015.
- Matei Cazacu, *Au carrefour des Empires et des mers*, București-Brăila, 2015.
- Adela Bâltâc, Christiana Știrbulescu, Andreea Ștefan, Catalogul Colecției Lapidarium I, *Piese greco-romane*, București, 2015.

- *Catalogul monumentelor istorice restaurate recepționate în perioada 2005-2009*, Oficiul Național al Monumentelor Istorice, București, 2010.
- *Catalogul monumentelor istorice restaurate recepționate în perioada 2010-2011*, Institutul Național al Patrimoniului, București, 2011.
- C.G. Alexandrescu, C. Gugl, B. Kainrath, *Troesmis I. Die Forschungen von 2010-2014*, Cluj-Napoca, 2016.
- Sándor Berecki, *The Bronze Age Site from Luduș*, Cluj-Napoca, 2016.
- *Archaeologia Transylvanica. Studia in honorem Stephani Bajusz*, Cluj-Napoca, 2015.
- Valentin Dolfi, *Repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul județului Vâlcea*, București, 2016.
- Radu Ardevan, Eugenia Beu-Dachin (eds.), *Mensa Rotunda Epigraphica Napocensis*, Cluj-Napoca, 2016.
- Constanțiu Mara, *Ovidius. Reîntoarcerea la Roma*, București, 2017.
- Dorin Popescu, Liviu Franga (ed.), *Răzbunarea barbarilor. 2000 de ani fără Ovidius la Tomis*, București, 2017.
- Gheorghe Mănucu-Adameșteanu (coord.), *Comuna Tunari, jud. Ilfov. Cercetări istorice și arheologice. Secolele XVI-XIX*, București, 2011.
- Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei, secolele VII-XIII*, București, 2017.
- Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite la Isaccea, județul Tulcea, secolele IX-XI*, București, 2017.
- Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite la Păcuiul lui Soare, județul Constanța, secolele IX-XIV*, București, 2017.
- V. Chirica, V.C. Chirica, George Bodi, *Viață și moarte în Paleoliticul superior, Epipaleoliticul și Mezoliticul Europei. Spiritualitatea înmormântărilor*, Târgoviște, 2016.
- L.E. Istina, D. Prisecaru, P. Colțeanu, A. Heroiu, *Varianta ocolitoare Bacău. Diagnosticul arheologic*, Onești, 2017.
- Alexandru Madgearu, *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280)*, Leiden, 2017.
- Emilian Popescu, *Crucea și răstignirea Mântuitorului Iisus Hristos în creștinismul timpuriu*, București, 2016.
- M. Zahariade, V. Mărculeț, *Byzantium – Constantinopolis (657 B.C. – A.D. 641). A city of a millenary history*, Brăila, 2015.
- Done Șerbănescu, *Tezaure monetare din epoca geto-dacică descoperite în județul Călărași*, Brăila, 2017.
- Sergiu Musteață (ed.), *Tendințe curente în protecția patrimoniului arheologic în România și Republica Moldova*, Chișinău, 2016.
- Ovidiu Cristea (coord.), *Povestiri întretăiate. Istoria în cheie minoră*, Târgoviște, 2016.
- *Putna. Ctitorii ei și lumea lor*, București, 2011.

DEPOZIT CARTE MUZEU

- Pontica 50/2017, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.

LISTA ABREVIERILOR

AAR	Analele Academiei Române, București.
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj.
A(A)RMSI	Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București.
ABSA	Annual of the British School of Archaeology at Athens.
ActaPraehArch	Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin, Ungarn, Vienne, 1877-1897.
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich(-Ungarn), 1-20 Vienna, 1877-97).
AJA	American Journal of Archaeology, Boston.
AMA	Antičnyi mir i arkheologija, Saratov.
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AnDob	Analele Dobrogei, Constanța.
ArchJournal	The Archaeological Journal, Londra.
ArchMold	Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie, Iași.
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
BGfUJahrestbericht	Bayerische Gesellschaft für Unterwasserarchäologie e.V.
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București.
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, București.
C&C	Classica et Christiana, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" Iași.
CCA(R)	Cronica Cercetărilor Arheologice (din România), București.
CCDJ	Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi.
CN	Cercetări numismatice, Bucureşti.
Caiete ARA	Caiete ARA: arhitectură, restaurare, arheologie. Revistă anuală de arhitectură, restaurare și arheologie, București.
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie; N.S. - Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti.

DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington.
EAD	Exploration archéologique de Délos, Paris.
ÉBPB	Études Byzantines et Post-Byzantines, Bucureşti.
Folia Arch	Folia Archaeologica, Budapesta.
IJNA	International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration, Porthmouth/Londres.
JRS	Journal of Roman Studies, Londra.
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București.
MASP	Materialy po Arheologii Severnogo Pričernomor'ja, Odesa.
MEFRA	Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité, Paris/Roma
MIA	Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova/Leningrad (St. Petersburg).
MH	Museum Helveticum, Zürich.
PIR	Prosopographia Imperii Romani, saec. I-III, ed. a 2-a, Berlin/Leipzig.
RA	Revue Archéologique, Paris.
RCRFActa	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, Oxford.
RÉG	Revue des Études Grecques, Paris.
RevMuz	Revista muzeelor, București.
RIAF	Revistă pentru istorie, arheologie și filologie, București.
RMI	Revista Monumentelor Istorice, Bucureşti.
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi.
SCN	Studii şi Cercetări Numismatice, Bucureşti.
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie) București.
StCl	Studii clasice, Bucureşti.
ThlL	*Thesaurus Linguae latinae.*
*	
AOP	Arheologičeski otkritija i razkopki, Nacionalni konferencii – Bulgarien.
ГСУ (GSU)	Godišnik na Sofijskija universitet, Sofia.
ИАИ	Izvestija na Archeologicheskija Institut (Izvestija-Sofia).
ИВАД	Izvestija na Varnenskoto arheologichesko drougestvo (=ИНМВ).
ИНМВ	Izvestija na narodnija muzei Varna (Izvestija-Varna).
КСИА	Kratkie soobščenija Instituta Istorii Material'noj Kul'tury, Moskva.
ТГЭ	Trudy Gosudarstvennogo Ermitažha, Leningrad (Sankt-Petersburg).

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI-XXII	1988 - 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993
XXVII	1994
XXVIII-XXIX	1995 - 1996
XXX	1997
XXXI	1998
XXXII	1999
XXXIII-XXXIV	2000 - 2001
XXXV-XXXVI	2002 - 2003
XXXVII-XXXVIII	2004 - 2005
XXXIX	2006
XL	2007
XLI	2008
XLII	2009
XLIII	2010
XLIV	2011
XLV	2012
XLVI	2013
XLVII	2014
XLVIII-XLIX	2015-2016
L	2017

NORME DE REDACTARE

Este preferabil ca lucrările, redactate în limba română sau într-o limbă de circulaţie internaţională, să fie procesate pe computer în conformitate cu normele de redactare ale revistei şi să fie trimise redacţiei pe adresa **revista.pontica@gmail.com.**

Textul articolului şi ilustraţiile vor fi însoţite de rezumatul şi cuvintele cheie, în limba română şi într-o limbă de circulaţie internaţională.

Pentru redactarea textului folosind programul Microsoft Word, formatul paginii este A4. Iniţializarea paginii este următoarea: sus - 1,5 cm; jos - 7,3 cm; stânga -3 cm; dreapta - 4,6 cm; antet - 1,3 cm.

Lumina paginii este de 13,5x19,5 cm.

Textul, tabelele şi imaginile (planşe, desene, fotografii) trebuie să fie încadrate în lumina paginii.

Fontul folosit este *Palatino Linotype,* cu următoarele dimensiuni:

- *titlu articol* - 12,5 puncte, condensat 0,4, boldat, cu majuscule; autor - 12 puncte, condensat 0,4; *text* - 10 puncte, extins 0,2; *note de subsol* - 8,5 puncte, extins 0,4; *rezumat* - 10 puncte, extins 0,2; *bibliografie* - 9 puncte, extins 0,2.

Ilustraţia va fi furnizată în format .jpeg sau .tiff, rezoluţia minimă 300 dpi. În cazul în care nu este posibilă scanarea conform cerinţelor formulate, autorul poate trimite ilustraţia în original (desene, fotografii, diapozitive).

*Notele infrapaginale***,** numerotate continuu, vor fi redactate după sistemul anglo-saxon: autor, anul apariţiei lucrării, pagina citată - după caz figura, tabelul - (ex.: PIPPIDI 1967, p. 84, fig. 3/4), urmând ca în final să se anexeze o listă bibliografică ordonată alfabetic după numele autorilor şi cronologic pentru fiecare autor în parte.

Lista bibliografică va fi redactată în forma:

- pentru carte de autor: nume autor, anul apariţiei, titlul lucrării, volum (număr şi titlu), ediţie, serie (colecţie), numărul în cadrul seriei sau colecţiei, locul apariţiei.

Exemple:

BOJILOV & GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov & Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja,* vol. 2, *Sredneyekovîe,* Veliko Târnovo, 2004.

PĂUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci, un oraş dispărut din Muntenia meridională,* Târgovişte, 2005.

- pentru articole: nume autor, anul apariţiei, titlul articolului, numele publicaţiei sau al volumului colectiv, tom, număr, locul apariţiei și editorul - pentru volume colective, paginile articolului.

Exemple:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zum Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes,* Pontica 42 (2009), p. 349-374.

ROBU 2013 - Adrian ROBU, *Sanctuare și relații între cetăți în lumea elenistică: exemplul cetăților Chalcedon și Byzantion*, in: Florina Panait Bîrzescu *et alii* (eds), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale*, București, 2013, p. 143-157.

Titlurile periodicelor, volumelor, cataloagelor, *corpora,* enciclopediilor se vor abrevia după *Normele de întocmire a manuscriselor,* Anexele 2 si 3 din SCIVA 46 (1995), 3 - 4, p. 356 - 370. Orice altă abreviere în afara celor ce se regăsesc în lucrarea citată va fi prezentată și explicit, la sfârşitul listei bibliografice.

Redacția își rezervă dreptul de a respinge orice referire cu caracter defăimător sau neștiințific la adresa unor persoane sau instituții științifice de profil.

Lucrările pot fi trimise la adresa **revista.pontica@gmail.com**. Corespondenţa pe durata redactării volumului se poate ţine pe aceeași adresă de e-mail sau la telefon/fax:0040-241-618763.

PUBLICATION GUIDELINES

The articles should be in Romanian or in an international language as English, French, German or Italian. Each author should provide *keywords* and an *abstract*, both in one of the languages listed above, as well as their Romanian translation.

Authors should use Microsoft Word, page format - A4; margins should fit: top – 1.5 cm; bottom – 7.3 cm; left – 3 cm; right – 4.6 cm; header – 1.3 cm.

The text should be written using Palatino Linotype font as follows: *title* – 12.5 points, condensed 0.4, bold, uppercase; *author* - 12 points, condensed 0.4; *text* – 10 points, extended 0.2; *footnotes* – 8.5 points, extended 0.4; *abstract* – 10 points, extended 0.2; *bibliography* – 9 points, extended 0.2.

Illustrations should be submitted separately (do not insert them into the text) as TIFF or JPEG, minimum 300 DPI.

Footnotes will be numbered continuously (1, 2, 3,…) and will be written in accordance with the Anglo-Saxon reference system: PIPPIDI 1967, p. 84, fig. 3/4. Each such abbreviated reference should be fully explained in the *Bibliography*. The *Bibliography,* included at the end of the article, must be in alphabetical order, by author, and in chronological order for each author with more than one title.

Examples:

BOJILOV & GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov & Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja*, vol. 2, *Sredneyekovîe*, Veliko Târnovo, 2004.

PĂUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci, un oraş dispărut din Muntenia meridională*, Târgovişte, 2005.

For papers: author's name, publication year, paper title, name of publication or of collective volume, tome, number, publication place and editor – for collective volumes, pages of paper.

Example:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes*, Pontica 42 (2009), p. 349-374.

ROBU 2013 - Adrian ROBU, *Sanctuare și relații între cetăți în lumea elenistică: exemplul cetăților Chalcedon și Byzantion*, in: Florina Panait Bîrzescu *et alii* (eds), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale*, București, 2013, p. 143-157.

Abbreviations for publication titles, volumes, catalogues, *corpora*, encyclopedias should be written according to *Normele de întocmire a manuscriselor*, Anexes 2 and 3, SCIVA 46 (1995), 3-4, p.356-370. Any abbreviation not included in this list must be fully explained at the end of the bibliography list.

Authors can also submit their papers by e-mail, to the following e-mail address: **revista.pontica@gmail.com**. For further information contact us by mail or telephone/fax: 0040-241-618763.